

ZUIVELCOÖPERATIES OP DE ZANDGRONDEN IN NOORD-BRABANT EN LIMBURG 1892 – 1950

overleven door samenwerking en modernisering
een mentaliteitsstudie

J. C. Dekker

**ZUIVELCOÖPERATIES
OP DE ZANDGRONDEN IN
NOORD-BRABANT EN LIMBURG
1892 – 1950**

Voor mijn ouders

Dr. J. C. Dekker

**ZUIVELCOÖPERATIES
OP DE ZANDGRONDEN IN
NOORD-BRABANT EN LIMBURG
1892 – 1950**

*overleven door samenwerking en
modernisering*
een mentaliteitsstudie

MIDDELBURG 1996

(Oorspronkelijke boek)
ISBN 90-9010094-6

Vormgeving, opmaak, lithografie, druk en afwerking: Drukkerij H. Gianotte B.V. Tilburg
Foto's Rijksarchief Noord-Brabant, archief voorgangers DMV Campina b.v.: Peter Bersch, Cuik

Zoekadvies	Op plaats- en persoonsnaam zie bij trefwoordenregister (sneltoets ▼) Zoeken in zoekvenster – ‘Ctrl-f’ – binnen document is mogelijk. ‘ <i>Moelijke</i> zoekwoorden’ als bv. Acht, Beek, Bergen, Berkel, Best, Bree, Echt, Erp, Borkel, Ell, Heel, Dieteren en Son met: Acht_ Beek_ Bergen_ Berkel_ Best_ Borkel_ Bree_ Echt_ Ell_ Heel_ Dieteren_ en Son_
-------------------	---

V WOORD VOORAF

Er had een nostalgisch verlangen naar vroeger ten grondslag kunnen liggen aan dit boek, want het boerenbloed vloeit rijkelijk door mijn aderen. De boerderij van mijn grootouders, gelegen in het Walcherse kleipolderlandschap, was vroeger een geliefd speelterrein, onuitputtelijk in zijn mogelijkheden. De verhalen van mijn familie hebben mij ook bekend gemaakt met het dagelijks terugkerende, zware werk op een boerderij. Dit noopt niet tot een weemoedig terugkijken maar tot een realistische beschouwing. Het gaat mij zeker niet om een romantische verheerlijking van de boerenarbeid in de vrije natuur, zoals die werd en soms nog wel wordt gebezigd. Deze “druiperige boerenromantiek” (de uitdrukking is van de historicus B.H. Slicher van Bath), is mijns inziens nooit op haar plaats geweest.

Het was dus zeker geen nostalgisch verlangen naar vroeger, dat uiteindelijk tot de keuze van dit thema heeft geleid. Veel meer ligt hieraan ten grondslag de interesse voor de vraag hoe boeren in een achterstandspositie hun mogelijkheden hebben benut om tot een verbetering van hun leefsituatie te komen. Deze vraag kan bij uitstek gesteld worden voor de boeren op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden aan het einde van de negentiende eeuw. De landbouwers op deze schrale gronden waren sterk verarmd en hadden geen mogelijkheden tot deelname aan het moderniseringsproces, dat zich in andere gebieden al in snel tempo voltrok.

Aan het eind van de negentiende eeuw steeg de nood hier hoog. Om uit de situatie van armoede en achterstand te raken, moesten de boeren gaan moderniseren. Dat konden ze niet als individuele boer. Over geld om nieuwe investeringen te doen, beschikten ze niet, over veel kennis op dit gebied evenmin. Door de teruggang en armoede in bedrijf en bestaan was hun weerstandsvermogen uitgeput. Er moest dus iets gebeuren. De overheid huldigde vooralsnog het standpunt van staatsonthouding, zodat van die zijde niet veel te verwachten viel. In huidige termen leken de zandboeren ‘kansarm’. Wie van anderen niets te verwachten heeft, moet op eigen kracht een oplossing vinden. In de dorpsgemeenschap stond men echter niet alleen. Andere boeren kampten met dezelfde problemen.

De oplossing diende te komen uit een verbetering van de boterproductie en -handel. De kwaliteit van de boter en de toegang tot de afzetmarkt moesten worden verbeterd om optimale prijzen te krijgen. Voor kwaliteitsverbetering was geld nodig. Er moest geïnvesteerd kunnen worden in machines. Dat geld hadden de boeren niet. Evenmin konden zij als individuele boer iets doen aan een verbetering van hun positie op de afzetmarkt. De oplossing lag in een bundeling van de krachten van alle boeren tezamen. Voor deze maatschappelijke groepering, zonder kapitaal, met alleen een klein lapje grond en een of twee koeien, kon het moderne, als redmiddel uit armoede en achterstand, alleen worden bereikt door samenwerking. Gezamenlijk konden deze kansarme boeren, afglijdend naar de marge van het bestaan en van de samenleving, nieuwe mogelijkheden en nieuwe potenties creëren, die men als individu onmogelijk had kunnen bereiken. Daarover gaat deze studie.

De eerste stap op dit terrein werd in 1892 gezet toen in Tungalroy de eerste zuivelcoöperatie in het zuiden van Nederland tot stand kwam. Dit voorbeeld vond navolging. Uit de op basis van de buurtschap opgezette coöperaties en de daarmee verbonden kleinschalige bedrijfjes, die met handkracht werden aangedreven, groeiden grotere verbanden, die kort na de Tweede Wereldoorlog een voorlopig eindpunt vonden in op regionale basis georganiseerde, coöperatieve zuivelverenigingen. In 1950 kwam dit proces voor lange tijd tot staan. De zuivelcoöperaties ontwikkelden zich sedert die tijd tot grote, economische verbanden, waarin het sociaal-culturele aspect uit de beginperiode uiteindelijk geheel verdween. Tussen deze twee temporele punten - het begin in 1892 en de definitieve aanzet tot teloorgang van het sociaal-culturele in 1950 - wikkelt dit boek zich af.

VI Deze studie is een speurtocht naar veranderende mentaliteiten. De keuterboeren op de Brabantse en Limburgse zandgronden zijn op het einde van de negentiende eeuw bekneld geraakt in een armoedig bestaan en een traditionele bedrijfsvoering. Het uitzicht op een enigszins redelijk materieel bestaan ontbrak. In deze studie wordt geanalyseerd hoe de zuivelcoöperaties door het verhogen van de financiële opbrengsten van de aangesloten boerenbedrijven, maar vooral ook door de belangrijke rol die deze verenigingen door voorlichting hebben gespeeld in de vorming van de boeren, een cruciale rol hebben vervuld in de modernisering van het platteland in deze regio. Kernelement is hoe door samenwerking achterstand via een mentaliteitsverandering kon worden ingehaald.

De wisselwerking tussen de zuivelcoöperaties enerzijds en hun leden - de boeren - anderzijds staat in dit boek centraal. Om dit interactieproces goed in beeld te brengen, is, binnen het bestek van deze mentaliteitsstudie, een integrale analyse noodzakelijk. Vanuit de mentaliteitsgeschiedenis wordt een verbinding gelegd met diverse aspecten uit de samenleving en de economie. Zonder een juist begrip van het onderling in elkaar grijpen van sociale, economische, technische, culturele en mentale aspecten, is de geschiedenis van de coöperatieve zuivelbeweging en vooral de geschiedenis van de boeren die haar droegen, uiterst onvolledig. De keuze voor een integrale benadering, opgeroepen door de aard van de probleemstelling, waarin alle aspecten voldoende aan bod moesten komen, had wel zijn consequenties voor de omvang van dit boek.

Tevens wordt in deze studie vanuit de mentaliteits- en cultuurgeschiedenis een link gelegd naar de agrarische geschiedenis. Deze verbinding biedt nieuwe perspectieven. De raakvlakken tussen agrarische geschiedenis en cultuurgeschiedenis zijn groot, al was het maar omdat het woord 'cultuur' is afgeleid van het Latijnse 'cultura', dat het bewerken of ploegen van de akker aanduidt.

Naast het agrarisch-historische perspectief, kan dit boek ook gelezen worden als de ontstaansgeschiedenis van een belangrijk deel van de zuivelonderneming Campina Melkunie. De oorsprong van dit multinationale bedrijf ligt in het bakhuisje van H. Peerlings te Tungelroy, alwaar enkele tientallen landbouwers vanaf eind maart 1892 hun melk afleveren om deze gezamenlijk tot boter te laten verwerken. Dat mag toch tot de verbeelding spreken en toont de levenskracht die door samenwerking en modernisering ontwikkeld kan worden.

Dit proefschrift kwam tot stand onder het toezicht van mijn promotor, prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt. Zijn begeleiding was altijd accuraat en al even stimulerend. Zijn vragen en visies nodigden uit tot nieuwe reflecties. In de afgelopen jaren heb ik, ook ten behoeve van andere werkzaamheden, nauw met hem samengewerkt. Voor de vele leerrijke en waardevolle ervaringen uit deze tijd ben ik hem grote dank verschuldigd.

Velen uit het archiefwezen komt mijn dank toe voor de bereidwillig verleende hulp. Zonder anderen te kort te doen, noem ik in het bijzonder de medewerkers van het Rijksarchief Noord-Brabant in 's-Hertogenbosch. Van hun ondersteuning bij het archiefonderzoek heb ik jarenlang gebruik mogen maken. Op mijn speurtocht naar materiaal heb ik ook kunnen profiteren van de door prof. dr. J.C.G.M. Jansen en mevr. prof. dr. L. Van Molle welwillend aangereikte suggesties. Verder gaat mijn erkentelijkheid uit naar dr. M.C.A. van der Heijden te Vught, die mij met grote bereidwilligheid het archief van zijn vader, voorheen directeur van de zuivelfabriek in Oirschot, beschikbaar stelde. Mijn dank betreft ook de familie Smits van Oyen, die mij toestemming verleende materiaal te gebruiken uit het persoonlijk archief van F. Smits van Oyen.

Deze studie kon gerealiseerd worden dankzij subsidies van het Unger-Van Brerofonds en de Mr. Paul de Gruyter Stichting. Ook verleenden enkelen mij op privégronden financiële steun. De Faculteit der Sociale Wetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant verbond zich aan een aio-

contract, waarbinnen ik het onderzoek kon uitvoeren.

Aan het begin staan altijd de ouders. Op doortastende wijze hebben mijn ouders in het verleden kansen voor mij gecreëerd. Dankzij hun verdere ondersteuning heb ik die mogelijkheden kunnen benutten. De eer verbonden aan de bekroning hiervan, komt hen als eerste toe. Met een gevoel van grote voldoening draag ik dit boek daarom aan mijn ouders op. Ik waardeer het bovendien dat mijn moeder de hele tekst al in manuscriptvorm wilde doornemen. Dit was niet alleen bijzonder nuttig, er spreekt ook een grote betrokkenheid uit.

Mijn broers hebben beiden bijgedragen aan de totstandkoming van deze studie. Peet verzorgde de bouwkundige reconstructies van de zuivelfabrieken. Jean-Paul voorzag de tekst van inhoudelijk commentaar. Voor hun hulp en belangstelling ben ik hen heel dankbaar. Ook van andere familieleden en uit de kring van vrienden en bekenden kwamen veel geïnteresseerde vragen. Van de vriendinnen noem ik in het bijzonder Kitty, met wie ik een stukje KUB-verleden deel.

Van zeer nabij heeft mijn man Hans het wordingsproces van dit boek gevolgd. Zijn enthousiasme voor mijn verrichtingen en zijn niet aflatend vertrouwen hebben mij zeer gestimuleerd. Ook hij heeft de tekst op zijn leesbaarheid beoordeeld. Daarenboven betoonde hij zich op de juiste momenten een waardevolle en creatieve meedenker. Op de andere juiste momenten was hij graag bereid mede de gedachten te verzetten.

En gelukkig was daar ook Ilana, die van wetenschap niets wist en van mijn moederschap alles wilde begrijpen. Meer dan wie ook leerde zij mij de waarde van het leven buiten de zuivel kennen. Ik heb zo goed mogelijk getracht mijn levensechte kind niet met mijn geesteskind om de voorrang te laten strijden. Ik hoop dat ze 'mooi boek' blijft zeggen.

Middelburg, 12 september 1996

Jeanine Dekker

INHOUD LIJST – Tekstversie

Ophalen ([Boek-J-C-Dekker-notendeel](#))

Snelkeuze: [Hoofdstuk / 01 / 02 / 03 / 04 / 05 / 06 / 07 / 08 / 09 / 10 / 11](#)
[Samenvatting / Summary / De auteur / Regionale indeling / Trefwoordenregister](#)

Hoofdstuk	Onderwerp	Blz. boek	Blz. pdf
xxxx	WOORD VOORAF	v	7
Hoofdstuk-01	INLEIDING	1	18
1.1.	Theoretische achtergronden van verstarring en verandering	1	
1.1.1.	Ontwikkelingen in de landbouw en plattelandssamenleving	2	
1.1.2.	Achterstand en voorsprong	7	
1.1.3.	Traditie en moderniteit	10	
1.1.4.	Coöperatie als sociaal-economisch instrument	15	
xxx	De coöperatie als maatschappijhervormend instrument	15	
xxx	Christelijk solidarisme	16	
xxx	Sociale en economische aspecten van de coöperatieve organisatie	18	
1.2.	Historische zuivelkaart van Nederland	22	
1.2.1.	Regionale ontwikkelingen in de zuivelbereiding	22	
1.2.2.	Theorievorming inzake ontwikkelingen op zuivelgebied	25	
1.3.	Probleemstelling en verantwoording	32	
1.3.1.	Probleemstelling	32	
1.3.2.	Regionale indeling	34	
1.3.3.	Temporele indeling	35	
1.3.4.	Verantwoording bronnenmateriaal en analyse	37	
▲			
Hoofdstuk 2	LANDBOUWBEDRIJF EN ZUIVELBEREIDING OP DE ZANDGRONDEN IN NOORD-BRABANT EN LIMBURG OMSTREEKS 1890 VÓÓR DE OPKOMST VAN DE COÖPERATIES	41	54
2.1	Gemengd bedrijf op de zandgronden.	41	
2.1.1.	Economische aspecten: bedrijfsgrootte, grondgebruik en veestapel	41	
2.1.2.	Cultureel-mentale aspecten: materiële cultuur en mentaliteit	44	
2.1.3.	Sociale organisatie 47	48	
2.2.	Zuivelbereiding op de boerderij		
2.2.1.	Melken van de koeien 48	50	
2.2.2.	Boterbereiding op de boerderij		
2.2.3.	Melkboeren en -boerinnen rond de steden	53	
2.3.	Verhandeling van de boter	53	
2.3.1.	Verkoop op de stedelijke markt	54	
2.3.2.	Verkoop aan dorpswinkeliers en opkopers	54	
2.3.3.	Verkoop op botermijnen	56	

2.3.4.	Groothandel op het buitenland	58	
2.4.	Kwaliteit van de Nederlandse zuivelprodukten	59	
2.4.1.	Achterstand in methoden van zuivelbereiding	59	
2.4.2.	Knoeierijen met zuivelprodukten	60	
2.4.3.	Machteloze strijd van de overheid	61	
2.5.	Opkomst van de particuliere zuivelindustrie	62	
2.5.1.	De eerste particuliere zuivelfabrieken in Noord-Brabant en Limburg	62	
2.5.2.	Boeren en particuliere zuivelfabrikanten	64	
2.5.3.	De margarine-industrie	65	
▲			
	Kader A: Tijd en ruimte		
Hoofdstuk 3	VAN SAAMHORIGHEID NAAR SAMENWERKING: OPRICHTING EN ONTWIKKELING VAN DE COÖPERATIEVE ZUIVEL- FABRIEKEN IN EEN TEMPOREEL KADER	74	79
3.1.	Factoren die leiden tot coöperatieve zuivelfabricage	74	
3.1.1.	Sociaal-economische factoren	74	
3.1.2.	Cultureel-mentale factoren	76	
3.2.	Pioniers van de coöperatieve zuivelbereiding	79	
3.2.1.	Gremia op landbouwgebied	79	
	Staatscommissie voor de Landbouw	79	
	Maatschappijen van Landbouw	80	
	Boerenbonden	81	
3.2.2.	Inspiratoren: katholieke geestelijken	83	
3.2.3.	Stuwers	86	
xxxx	Onderwijzers	86	
xxxx	Landbouweraren	87	
xxxx	Zuivelconsulenten	88	
xxxx	Lokale bestuurders	92	
3.3.	Totstandkoming van de zuivelcoöperaties (1892-1900)	95	
3.3.1.	Deelnemende veehouders	95	
3.3.2.	Oprichting van de zuivelfabrieken	97	
3.3.3.	Organisatie en financiering	101	
3.3.4.	Rechtspersoonlijkheid	104	
3.4.	Ontwikkeling naar concentratie en schaalvergroting (1900-1918)	105	
3.4.1.	Opkomst van stoomzuivelfabricage	105	
3.4.2.	Concentratie: grotere produktiviteit door bundeling van krachten	106	
xxxx	Fusie of overname	107	
xxxx	Rol van de infrastructuur	107	
xxxx	Mentaliteit en schaalvergroting	109	
3.4.3.	Concurrentie	111	
3.5.	Technische uitbouw en produktdifferentiatie (1918-1926)	113	

3.5.1.	Uitbouw van de fabrieken	113	
3.5.2.	Begin van produktdifferentiatie	113	
3.5.3.	Verdere ontwikkeling van de consumptiemelkinrichtingen in de steden	115	
3.6.	Aanloop naar vernieuwing geblokkeerd (1926-1950)	116	
3.6.1.	Zoeken naar nieuwe organisatievormen: oprichting van centrale fabrieken	116	
3.6.2.	In de greep van de overheid	118	
3.6.3.	Tweede Wereldoorlog: sluitingen en schade	121	
3.6.4.	Concentratie in regionale coöperaties	124	
xxxx	Noodzaak tot verandering	124	
xxxx	Studiecommissie E Smits van Oyen	126	
xxxx	Reacties van de zuivelcoöperaties	128	
xxxx	Uitvoering van de plannen	130	
▲			
Hoofdstuk 4	SOCIAAL-GEOGRAFISCH PATROON	144	136
4.1.	Peel	144	
4.1.1.	Karakteristiek van het gebied	144	
4.1.2.	Omgeving Weert	147	
4.1.3.	Omgeving Helden/Horst	151	
4.1.4.	Omgeving Deurne	153	
4.1.5.	Omgeving Oploo/Venray	157	
4.2.	Limburgs zandgebied	160	
4.2.1.	Karakteristiek van het gebied	160	
4.2.2.	Omgeving Roermond	160	
4.2.3.	Omgeving Venlo	163	
4.3.	Kempen	166	
4.3.1.	Karakteristiek van het gebied	166	
4.3.2.	Omgeving Bladel	167	
4.3.3.	Omgeving Valkenswaard	170	
4.4.	Centraal-Brabant	171	
4.4.1.	Karakteristiek van het gebied	171	
4.4.2.	Omgeving Eindhoven	174	
4.4.3.	Omgeving Tilburg	176	
4.4.4.	Omgeving 's-Hertogenbosch	177	
4.5.	Noordoost-Brabant	179	
4.5.1.	Karakteristiek van het gebied	179	
4.5.2.	Omgeving Oss	180	
4.5.3.	Omgeving Mill	182	
4.6.	West-Brabant	184	
4.6.1.	Karakteristiek van het gebied	184	
4.6.2.	Omgeving Baarle-Nassau	186	
4.6.3.	Omgeving Breda	187	

4.6.4.	Omgeving Roosendaal/Bergen op Zoom	188	
4.7.	Recapitulatie	190	
▲			
	Kader B: Techniek, kwaliteit en afzet		
Hoofdstuk 5	ZUIVELFABRIEKEN EN HUN PRODUCTEN	205	186
5.1.	Gebouw, apparatuur en technisch personeel	205	
5.1.1.	Handkrachtboterfabrieken	205	
5.1.2.	Stoomkrachtboterfabrieken	209	
	Stoomzuivelfabrieken zonder voorafgaande fase van aandrijving met handkracht	209	
	Van handkracht via motorische aandrijving naar stoomkracht	211	
	Van handkracht rechtstreeks naar stoomkracht	212	
	Voordelen van de stoomzuivelfabrieken	212	
	Bezwaren tegen de stoomzuivelfabrieken	214	
	Gebouwen en inventaris	215	
	Capaciteitvergroting door verdere uitbouw	220	
	Crisis en oorlog brengen stagnatie	222	
5.1.3.	Consumptiemelkinrichtingen	225	
5.1.4.	Melkproductenfabrieken	227	
5.1.5.	Technisch personeel	229	
	Functies en werkzaamheden	229	
	Scholing	233	
	Lonen en salarissen	234	
	Sociale voorzieningen	237	
	Belangenbehartiging	240	
5.2.	Bereidingswijze van de zuivelproducten	241	
5.2.1.	Melkaanvoer	241	
5.2.2.	Boter	242	
5.2.3.	Consumptiemelk	248	
5.2.4.	Gecondenseerde melk en melkpoeder	251	
5.2.5.	Kaas	253	
5.2.6.	Overige melkproducten	254	
5.2.7.	Industriële grondstoffen	256	
5.3.	Kwaliteit en controle van de aangevoerde melk en bereide producten	257	
5.4.	Administratie	265	
5.4.1.	Boekhouding en ledenadministratie	266	
5.4.2.	Administratief personeel	266	
5.5.	Directeuren	269	
5.5.1.	Werkzaamheden	270	
5.5.2.	Opleiding	271	

5.5.3.	Salaris en overige bezoldiging	273	
5.5.4.	Sociale voorzieningen	276	
5.5.5.	Belangenbehartiging	276	
▲			
Hoofdstuk 6	AFZET	292	254
6.1.	Consumptiepatroon van zuivelprodukten	292	
6.1.1.	Verbruik van zuivelprodukten	292	
6.1.2.	Concurrentie van margarine: de strijd om de burgerij	295	
6.1.3.	Verpakking	297	
6.1.4.	Handelsmerken en reclame	299	
6.2.	Boterafzet aan particuliere handelaren en winkeliers	304	
6.3.	Coöperatieve botermijnen	307	
6.3.1.	Maastricht	307	
6.3.2.	Eindhoven	311	
6.3.3.	Roermond	312	
6.3.4.	Roosendaal	313	
6.4.	Particuliere botermijnen	315	
6.4.1.	's-Hertogenbosch	315	
6.4.2.	Roermond	316	
6.4.3.	Eindhoven	316	
6.5.	De boteroorlog	317	
6.5.1.	Bedreigde boterhandelaren	317	
6.5.2.	Opstelling van de zuivelcoöperaties en hun leden	320	
6.5.3.	Exporthandel van de NBZ	322	
6.6.	Afdeling Boterexport van de ZNZ	323	
6.7.	Organisatie van de boterverkoop in West-Brabant:de Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging	329	
6.8.	Gezamenlijke verkoop van overtollige ondermelk:de Coöperatieve Overmelkverwerkingscentrale	332	
6.9.	Afzet van consumptiemelk en overige zuivelprodukten	334	
6.9.1.	Melkventers en -slijters	335	
6.9.2.	Overige afzetmogelijkheden	339	
▲			
	Kader C: Bedrijf en economie		
Hoofdstuk 7	FINANCIËLE ASPECTEN	352	299
7.1.	Resultaten bij de afzet	352	
7.1.1.	Verkoop via botermijnen en exportverenigingen	352	
7.1.2.	Verkoop via melkventers en -slijters	362	
7.1.3.	Verkoop in eigen hand	366	
7.2.	Financiële netto-opbrengst op de fabriek	367	
7.3.	Uiteindelijke resultaten voor de boer	371	

7.3.1.	Melkgeld	371	
7.3.2.	Netto financiële uitkering aan de leden	380	
7.3.3.	Ondermelk en andere restprodukten	384	
▲			
Hoofdstuk 8	ECONOMISCHE GEVOLGEN OP DE LANDBOUWBEDRIJVEN	396	335
8.1.	Bedrijfs grootte en bedrijfsvoering	396	
8.1.1.	Transitie naar een veredelingsbedrijf	396	
8.1.2.	Vergroting van de opbrengsten in het kleinbedrijf	403	
8.2.	Rundveestapel	412	
8.2.1.	Verbetering van de kwaliteit	412	
8.2.2.	Stijging en daling van de omvang van de rundveestapel	423	
8.3.	Melkopbrengst	426	
8.3.1.	Melkgift	427	
8.3.2.	Kwaliteit en vetgehalte	433	
▲			
	Kader D: Cultuur en samenleving		
Hoofdstuk-09	ZUIVELBONDEN	446	375
9.1.	Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ)	446	
9.1.1.	Oprichting en doelstelling	446	
9.1.2.	Gezamenlijke aankoop van benodigdheden bij de boterbereiding	447	
9.1.3.	Kwaliteitscontrole	449	
9.1.4.	Administratieve controle	456	
9.1.5.	Technische assistentie en scholing van fabriekspersoneel	458	
9.1.6.	Pensioenfonds	458	
9.1.7.	Overige activiteiten	460	
9.1.8.	Overgang naar de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond (CZNZ)	460	
9.2.	Noord-Brabantsche Zuivelbond (NBZ)	462	
9.2.1.	Oprichting en doelstelling	462	
9.2.2.	Kwaliteitscontrole van de boter	462	
9.2.3.	Fusie van NBZ en ZNZ	465	
9.3.	Brabantsche Zuivelbond (BZB)	466	
9.3.1.	Oprichting en doelstelling	467	
9.3.2.	Gezamenlijke aankoop van benodigdheden bij de zuivelbereiding	469	
9.3.3.	Kwaliteitscontrole	471	
9.3.4.	Administratieve en technische controle	473	
9.3.5.	Scholing van fabriekspersoneel	476	
9.3.6.	Overige activiteiten	477	
9.3.7.	Besprekingen betreffende samenwerking met de ZNZ	478	
9.4.	Algemeene Nederlandsche Zuivelbond (FNZ)	482	

<u>Hoofdstuk 10</u>	SOCIAAL-CULTURELE TRANSFORMATIE OP HET PLATTELAND	490	409
<u>10.1.</u>	Sociale organisatie en participatie	490	
<u>10.1.1.</u>	Interne organisatie van de zuivelcoöperaties	490	
<u>xxxx</u>	Leden	490	
<u>xxxx</u>	Bestuur	491	
<u>xxxx</u>	Verhoudingen tussen directie, bestuur en leden	493	
<u>xxxx</u>	Raad van toezicht en commissie van comptabiliteit	495	
<u>10.1.2.</u>	Participatie in andere organisaties	495	
<u>xxxx</u>	Participatie in boerenorganisaties	495	
<u>xxxx</u>	Participatie in boerinnenorganisaties	498	
<u>xxxx</u>	Participatie in het algemeen maatschappelijk leven	499	
<u>10.2.</u>	Materiële leefsituatie	501	
<u>10.2.1.</u>	De boerderij als werkplaats	502	
<u>10.2.2.</u>	De boerderij als woonplaats	505	
<u>10.3.</u>	Voorlichting en onderwijs	507	
<u>10.3.1.</u>	Voorlichtingskanalen op zuivelgebied	508	
<u>10.3.2.</u>	Schoolbezoek van kinderen op het platteland	510	
<u>10.3.3.</u>	Landbouwonderwijs	511	
<u>10.3.4.</u>	Landbouwhuishoudonderwijs	514	
<u>10.4.</u>	Positie van de boerin	517	
<u>10.4.1.</u>	Bedrijfstaken: verlies van economische spilfunctie	517	
<u>10.4.2.</u>	Huishouden en gezin	522	
<u>10.5.</u>	Veranderende mentaliteit in de plattelandsgemeenschap	527	
<u>10.5.1.</u>	Van collectief gedachtengoed in de buurtschap naar een standsbewustzijn als boer	528	
<u>10.5.2.</u>	Boer, kerk en zuivel	535	
<u>10.5.3.</u>	Beeld van de boerenbevolking	540	
<u>10.5.4.</u>	Houding ten opzichte van natuur en dier	544	
<u>Hoofdstuk 11</u>	EVALUATIE	556	461
<u>xxxx</u>	Samenvatting	569	
<u>xxxx</u>	Summary		
<u>xxxx</u>	Over de auteur		
<u>Bijlage:</u>	regionale indeling van de coöperatieve zuivelfabrieken op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden	575	
<u>Trefwoorden</u>	Trefwoordenregister		
	Archivalia / Bronnenpublicaties en literatuur / Lijst van schema's, tabellen en kaarten	585	
	Lijst van afkortingen / Summary / Index van geografische namen	592	
		605	

Hoofdstuk 1

Inleiding

Deze studie beoogt een beeld te geven van een ontwikkeling op lange termijn. De coöperatieve zuivelindustrie en de daarmee verbonden boerenbevolking worden gevolgd vanaf het ontstaan van de eerste zuivelcoöperaties tot na de Tweede Wereldoorlog. In totaal betreft het hier een periode van zo'n zestig jaar. Noties in de sociale wetenschappen omtrent ontwikkeling en stilstand, verandering en verstarring vormen dan ook een belangrijke theoretische invalshoek. Deze worden in de eerste paragraaf behandeld. De gebruikte theorieën hebben voor het onderzoek een heuristische waarde: ze zijn bedoeld als denkkader bij het ontwerpen van de probleemstelling en de interpretatie van de gegevens. In de evaluatie, aan het eind van het boek, zal ik de theoretische aspecten in verband brengen met de in beeld gebrachte historische ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie.

Het is voorts van belang een beeld te hebben van de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie op macroniveau. Hiertoe maak ik in paragraaf 1.2. een historische zuivelkaart van Nederland op. Op grond hiervan kunnen de ontwikkelingen op de zuidelijke zandgronden in een landelijk perspectief worden geplaatst. Tenslotte formuleer ik in de laatste paragraaf de probleemstelling van mijn studie.

1.1. THEORETISCHE ACHTERGRONDEN VAN VERSTARRING EN VERANDERING

De onderzoeker die historische ontwikkelingen in een samenleving bestudeert, dient zich eerst rekenschap te geven vanuit welke hoek hij of zij naar ontwikkelingsprocessen kijkt. Sommigen gaan uit van een evolutionistische en lineaire ontwikkeling van het mensdom als geheel, anderen van een lineaire ontwikkeling van elke cultuur afzonderlijk. Weer andere auteurs gaan niet uit van de gedachte van een lineaire ontwikkeling maar hangen cyclische beschavingstheorieën aan. Tenslotte is er een groep historici en sociologen die het proces van sociale verandering beschrijven in termen van de overgang van een traditioneel-agrarisch maatschappijtype naar een moderne, industriële maatschappij.¹⁾ Veel sociologen beperken hun aandacht tot de actuele periode in deze ontwikkeling. Voor deze fase zijn inmiddels tal van termen in omloop, waarmee theoretici telkens andere accenten leggen. Men noemt het huidige maatschappijtype industrieel, modern of postmodern.

In het navolgende leg ik uiteen welke theoretische inzichten mij hebben geïnspireerd bij het zoeken naar een verklaring voor de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie op de zuidelijke zandgronden in relatie tot de plattelandssamenleving in dit gebied. De uitdaging daarbij is, met behulp van sociologische inzichten de geschiedenis van landbouw en cultuur te combineren.

Agrarische ontwikkelingen komen in de eerste subparagraaf aan de orde. In de tweede subparagraaf ga ik in op theorieën omtrent achterstand en voorsprong. Hier gaat het vooral om het initiërende karakter van een achterstandssituatie. Lukt achterstand wellicht verandering uit? Het moderniseringsproces in de westerse samenleving staat centraal in de derde subparagraaf. Onder deze noemer wordt het ontwikkelingsproces gevangen dat zich in Nederland vanaf de achttiende eeuw inzet en dat een overgang behelst van een traditioneel, agrarisch georiënteerd cultuurpatroon naar een modern leefpatroon. De vraag is in hoeverre de boerenbevolking op de zuidelijke zandgronden deel uitmaakt van dit proces van modernisering. In dit verband plaats ik in de vierde subparagraaf ook de opkomst van de coöperatieve gedachte. Modernisering en coöperatie blijken hand in hand te gaan.

002 1.1.1. Ontwikkelingen in de landbouw en plattelandssamenleving

De opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie op de Brabantse en Limburgse zandgronden valt in een periode van diepgaande veranderingen in de agrarische structuur en in de plattelandssamenleving. Deze veranderingen hebben zich in de tweede helft van de negentiende eeuw ingezet en zetten vooral na 1900 sterk door. Sommigen gaan er vanuit dat zich op het platteland rond deze tijd pas voor het eerst sinds eeuwen ingrijpende veranderingen voordoen. De periode voor 1900 kenmerkt zich volgens deze auteurs door stabiliteit en verstarring. De socioloog A.J. Wichers veronderstelt een statisch patroon in de plattelandssamenleving, dat zich ongeveer vanaf het jaar 900 tot het jaar 1900 handhaaft.

Ander historisch onderzoek maakt duidelijk dat zich op het platteland in West-Europa ook lang voor 1900 reeds ingrijpende veranderingen hebben voorgedaan. De agrarische structuur en de plattelandssamenleving blijken in sommige gebieden veel dynamischer dan wel wordt verondersteld. Boeren weten zich snel aan gewijzigde omstandigheden aan te passen, zowel in hun bedrijfsvoering als in hun gedragspatroon. Buitenlandse studies naar de situatie in landen als Engeland en Frankrijk leiden tot de conclusie dat zich ook voor 1900 ingrijpende agrarische veranderingen hebben voorgedaan. Ook onderzoek naar de landbouw en plattelandssamenleving in Nederland heeft dit aange-toond. Voorbeelden van ingrijpende agrarische veranderingen zijn hier de snelle opkomst van de verbouw en het gebruik van de aardappel en de bouw van de inlandse tabak in de zeventiende eeuw in Nederland.²⁾ In Limburg zijn vanaf 1450 belangrijke maatschappelijke veranderingen op het platteland opgespoord.³⁾

J. Bieleman komt in zijn studie naar de geschiedenis van de Nederlandse landbouw tussen 1500 en 1950 tot een indeling in opeenvolgende tijdvakken die zich kenmerken als fasen van groei en stilstand, respectievelijk achteruitgang. Deze ontwikkelingsgang wordt aangeduid met de term 'seculaire trend'. De bedoelde achtereenvolgende fasen beslaan telkens perioden van een eeuw of langer. Het tijdvak tussen 1500 en 1650 kenmerkt zich volgens Bieleman door een ongekende dynamiek. Expansie, intensivering en specialisatie zijn kernwoorden voor de ontwikkeling in deze periode. In de daaropvolgende periode tussen ruwweg 1650 en 1750 reageert de landbouw op de verslechterende economische situatie. Niettemin worden in deze periode vernieuwingen geïntroduceerd, waarvan in het daaropvolgende tijdvak 1750-1850 gebruik kan worden gemaakt. Tot ongeveer 1850 expandeert de Nederlandse landbouw. Dan treedt tot halverwege de twintigste eeuw een periode in, waarin het karakter van de landbouw sterk verandert. Men richt zich in toenemende mate op de veredelingslandbouw en de export. Juist in dit tijdvak valt ook de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie. Vanaf 1950 tenslotte gaat de groei een geheel andere kant uit. Tot die tijd is de vergroting van de opbrengsten verbonden met de omvang van de agrarische beroepsbevolking. De arbeidsintensieve produktiemethoden worden in de laatste vijf decennia echter verlaten.⁴⁾

In de agrarische geschiedenis wisselen perioden van verstarring en dynamiek elkaar af. Op het moment dat het statische systeem vastloopt, wordt men gedwongen via nieuwe keuzes nieuwe richtingen in te slaan. Agrarische veranderingen doen zich evenals andere veranderingen in de samenleving, nooit plotseling voor. Een verandering voltrekt zich geleidelijk. De vaak gebezigde term agrarische revolutie is dan ook nimmer op zijn plaats. Een overgang van het ene naar het andere, van het oude naar het nieuwe, zet zich geleidelijk in en heeft veeleer het karakter van een evolutie dan van een revolutie. J.C.G.M. Jansen noemt drie kenmerken van belangrijke agrarische veranderingen.⁵⁾

In de eerste plaats verandert de economische kringloop van karakter ten gevolge van ingrijpende agrarische ontwikkelingen. Een belangrijk punt van debat tussen landbouwhistorici is aan welke factor een beslissende betekenis moet worden toegeschreven.

[003] Genoemd worden de werking van het marktmechanisme, de gevolgen van een sterke bevolkingsgroei, veranderingen in de inkomensverhoudingen en in het winstgenererend vermogen, technologische vernieuwingen en het ontstaan van een nieuwe mentaliteit bij de boeren, die daartoe door hun organisaties worden gestimuleerd. Aan geen van de genoemde factoren kan een doorslaggevende rol worden toegeschreven. De wijziging van een agrarisch systeem ontstaat juist door een verandering in de wijze waarop de diverse sociale en economische elementen in elkaar grijpen.⁶⁾

Het tweede kenmerk van agrarische verandering is het regionaal verschillend karakter. Dat een bepaalde ontwikkeling zich niet op dezelfde wijze in heel Nederland voordoet, moge dan duidelijk zijn, ook tussen en zelfs binnen bepaalde regio's verlopen veranderingsprocessen verschillend.⁷⁾ Het is bij de bestudering van deze processen van belang zich hiervan bewust te zijn en te zoeken naar de oorzaken van deze verschillen.

Het derde kenmerk bij de overgang van het ene agrarisch systeem naar het andere is een ingrijpende wijziging in de positie van landbouwers in het maatschappelijk leven. Aspecten hiervan betreffen het aandeel van landbouwers in de dorpsamenleving, in de lokale, provinciale of zelfs nationale politiek, maar ook het imago van de landbouw en van de boeren in de samenleving.⁸⁾

Een analyse van historische ontwikkelingen in de landbouw is vanuit verscheidene disciplines mogelijk. Een van de eerste vormen van wetenschappelijk onderzoek naar de agrarische geschiedenis, is de rechtshistorische methode, die zich beperkt tot de landbouw in de middeleeuwen en zich in dit bestek toelegt op de juridische positie van de verschillende standen, de hofrechten en de markerechten.⁹⁾ Naast deze rechtshistorische benadering, die omstreeks 1930 nog veel aanhang heeft, bestaat tezelfdertijd de landbouwkundige methode. Het gaat hier vooral om natuurwetenschappelijk onderzoek, dat zich beperkt tot de geschiedenis van bepaalde gewassen, veerassen, werktuigen, grondbewerking, enzovoort.¹⁰⁾ Ook fysisch-geografische aspecten worden ingebracht in de beoefening van de [004] agrarische geschiedenis. De historicus M. Bloch publiceert in 1931 een studie naar de agrarische geschiedenis in Frankrijk, waarin hij als eerste geografische aspecten betreft in de agrarische geschiedschrijving. Deze aanpak vindt echter vooralsnog weinig navolging.¹¹⁾

Momenteel toont men vooral vanuit de economische wetenschappen veel belangstelling voor de agrarische geschiedenis. De historicus B.H. Slicher van Bath acht deze invalshoek voor de agrarische geschiedenis het vruchtbaarst.¹²⁾ Het accent in de economische benadering ligt vooral op onderwerpen als eigendom en pacht, bedrijfsgrootte, financiële resultaten en prijzen.¹³⁾ In de economische optiek zijn veranderingen in de produktiviteit en in de produktiewijze afhankelijk van de economische omstandigheden. Daarbij worden verschillende vooronderstellingen gemaakt ten aanzien van het gedrag van de boeren. Deze handelen vanuit een streven naar bestaanszekerheid of vanuit een streven naar maximale opbrengst (Slicher van Bath) of vanuit een 'peasant-economy' (J.L. van Zanden). De overeenkomstige premisse in deze verschillende uitgangspunten is dat het gedrag van de boeren een zekere rationaliteit vertoont. Op basis daarvan wordt verklaard hoe veranderingen in de economische omstandigheden tot veranderingen in de produktie hebben geleid.¹⁴⁾

Met hantering van dit uitgangspunt van de rationeel handelende mens raken vooral sociale en culturele invloeden op de achtergrond. De socioloog E.W. Hofstee heeft gewezen op het belang van de sociale groep waarvan de boer deel uitmaakt voor de regionale landbouwstructuur. De structuur van het agrarisch leven in een bepaald gebied is volgens Hofstee niet een optelsom van pogingen om zich aan te passen aan de externe geografische, economische en maatschappelijke omstandigheden. Niet deze omstandigheden dienen volgens Hofstee in de analyse centraal te staan maar de sociale groep waarvan de boer deel uitmaakt. Uiteindelijk bepalen, volgens Hofstee, de idealen, voorstellingen en denkbeelden van de groep de structuur van het landbouwbedrijf in een bepaald gebied.¹⁵⁾

Ook in de Verenigde Staten is reeds voor de Tweede Wereldoorlog een stroming op gang gekomen waarin vanuit de sociologie ('rural sociology') de plattelandssamenleving wordt bestudeerd.¹⁶⁾

Het gevaar van alle genoemde invalshoeken is het gevaar van determinisme. Naar mijn opvatting kan wel worden gekozen voor een bepaalde discipline maar dienen de resultaten van anders georiënteerde analyses wel degelijk in de beschouwing te worden meegenomen. Fysische, geografische, economische, sociale en mentale aspecten geven in een onderling op elkaar ingrijpen, vorm aan de aard van de agrarische samenleving en de ontwikkelingen daarbinnen. In deze studie wordt gekozen voor een mentaliteitshistorische invalshoek, waarbij rekening wordt gehouden met onder meer fysische, geografische, economische en sociale omstandigheden. Al deze aspecten immers vormen in hun onderlinge samenhang de agrarische samenleving en bepalen de ontwikkelingen die zich in deze samenleving voordoen.

Met de intrede van het sociologische aspect in de agrarische geschiedenis, komt een belangstelling op om buiten de grenzen van bestudering van de regionale landbouwstructuur te treden en zich te richten op het meeromvattende, maar ook uiterst sociologische begrip 'de plattelandssamenleving'. In feite betreft het hier het meest omvattende begrip waarmee ontwikkelingen in de agrarische samenleving kunnen worden bestudeerd. J. Bieleman heeft de relatie tussen landbouwgeschiedenis, agrarische geschiedenis en plattelandsgeschiedenis voorgesteld als een geheel van concentrische cirkels. De landbouwgeschiedenis is het meest beperkt. Zij richt zich uitsluitend op de ontwikkeling van het landbouwbedrijf. In de agrarische geschiedenis worden ook de sociale en economische [005] context meegenomen. Aspecten als de markt, loonkosten, pachtvormen, sociale stratificatie en coöperatie worden in relatie tot de bedrijfsuitoefening beschouwd.

De grootste cirkel, die van de plattelandsgeschiedenis (of rurale geschiedenis), omvat de landbouwgeschiedenis en agrarische geschiedenis. Daaraan worden aspecten toegevoegd die niet in een direct verband staan met de bedrijfsuitoefening, maar die wel van belang zijn voor het handelen van boer en boerin en het functioneren van de boerengemeenschap. Het betreft hier onder meer culturele, politieke, demografische en ideologische zaken. Meer in het bijzonder spelen zaken als het onderwijs, de plattelandsnijverheid, winkeliers, transport en verkeer hier een rol.¹⁷⁾ Belangrijk is in ieder geval steeds voor ogen te houden dat de drie cirkels in een nauwe onderlinge relatie staan. Veranderingen in de regionale landbouwstructuur kunnen niet los worden gezien van veranderingen in de plattelandssamenleving en omgekeerd.

Met betrekking tot de regionale landbouwstructuur hebben diverse wetenschappers verklaringen ontworpen. W.C.H. Staring stelde rond 1870 een overzicht op van de verschillende landbouwstelsels in Nederland. Volgens Staring was de bodemgesteldheid de belangrijkste factor ter verklaring van de aard van het landbouwbedrijf in een bepaald gebied. In zijn indeling heeft de landbouw echter in grote mate een statisch karakter. Ook de regionale verscheidenheid binnen de landbouw op de zandgronden komt niet goed naar voren.¹⁸⁾

In navolging van de Duitse landbouweconoom J.H. von Thunen wijst Bieleman op een andere factor: de ligging ten opzichte van de markt. Volgens Von Thunen zijn de transportkosten de belangrijkste determinant voor het karakter van het landbouwbedrijf op een bepaalde plaats. Dichtbij een centraal gelegen stad (de markt) concentreren zich de veehouderij gericht op zuivelproductie en de tuinbouw. Als de afstand naar de markt groter wordt, stijgen de transportkosten en verandert de landbouw van karakter. Na een bos-zone (vanwege de transportkosten dure houtproductie), komen drie akkerbouwstelsels. Het vruchtwisselstelsel bevindt zich het dichtst bij de stedelijke markt, daarna volgt het akkerweidestelsel en tenslotte het drieslagstelsel als buitenste ring van de akkerbouwstelsels. Daarbuiten, het verst van de markt gelegen, wordt de extensieve veehouderij beoef-

fend. Kenmerkend is dat de landbouw, hoe verder van de stedelijke markt gelegen, steeds extensiever wordt.¹⁹⁾

Het onderzoek naar de plattelandssamenleving draagt vooral een sociologisch karakter. Nederlandse wetenschappers die zich met onderzoek naar de plattelandssamenleving hebben bezig gehouden, zijn onder andere de reeds eerder aangehaalde Hofstee, verder C.D. Saal en A.J. Wichers. Hofstee heeft als belangrijke verklarende factor in de rurale geschiedenis gewezen op het belang van de sociale groep waarvan de boer deel uitmaakt. Eerder in deze subparagraaf ben ik daar reeds op ingegaan. Op de opvattingen van Saal en Wichers zal ik hieronder nader ingaan, omdat hun ideeën over de ontwikkeling van de plattelandssamenleving van belang zijn voor mijn studie, waarin ik de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie wil plaatsen in een niet alleen economisch, maar vooral ook sociaal en cultureel kader. Ik beschouw de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie dus niet slechts als uitvloeisel van een bepaalde landbouwstructuur maar in het licht van de plattelandssamenleving als geheel.

Saal beschouwt het proces van, wat hij noemt, sociale dynamiek in de plattelandssamenleving, vanuit de tweedeling in organische en organisatorische samenlevingsvormen. Een organische samenlevingsvorm duidt op een in aanleg aanwezige ondeelbaarheid van de samenleving. Iedere wijziging in de samenstelling van de groep tast het wezen van de groep aan. De organische samenleving draagt een totalitair en onvermijdelijk karakter. Ieder individu behoort door geboorte tot een bepaalde groep en maakt zich de binnen deze groep heersende tradities, gewoonten en opvattingen eigen. Dit gedachtegoed is richtinggevend **[006]** in het verdere leven. Deze eenheid van denken en handelen binnen de samenleving veroorzaakt dus haar totalitaire karakter. Het organisatorisch groepsverband daarentegen gaat uit van het individu. Hier wordt de mens voortdurend voor keuzes gesteld, waarin in relatieve vrijheid beslissingen kunnen worden genomen.²⁰⁾

De overgang van een organische ordening in de samenleving naar een organisatorische ordening is volgens Saai een van de belangrijkste krachten in het proces van vermaatschappelijking van de plattelandssamenleving. Ter verklaring van deze overgang wijst Saai op de interne structuur van de plattelandssamenleving. Hij noemt deze interne structuur het cultuurpatroon van de samenleving. In de organische samenleving zijn sociale zaken als gezelligheid en dienstverlening nog niet in organisatorisch verband geregeld. Burenhulp bijvoorbeeld is als een vanzelfsprekendheid verankerd in de samenleving. Met de overgang naar een organisatorische samenleving worden deze diensten door speciaal daartoe aangestelde personen of instellingen overgenomen. Ook het gemeenschappelijk gebruik van landbouwwerktuigen en -machines behoort volgens Saai tot dit overgangsproces. Het oorspronkelijk karakter van de plattelandssamenleving gaat met de opkomst van de organisatorische verbanden in het sociaal en cultureel verenigingsleven verloren. Een nieuwe eenheid komt hiervoor in de plaats.²¹⁾ In hoofdstuk 10 zal ik uitvoeriger ingaan op deze ontwikkelingen.

Wichers geeft in zijn dissertatie *De oude plattelandsbeschaving; een sociologische bewustwording van de 'overherigheid'* een schets van de mentaliteit van de plattelanders voor 1900, evenals een poging tot theoretische verklaring voor de varianten die zich hierop in Nederland voordoen. Zijn werk is voor deze studie van belang omdat hij vanuit een mentaliteitsstudie onder meer een poging doet ter verklaring van de opkomst van de coöperatieve zuivelfabricage in Nederland en de varianten die daarin in de loop van de tijd zijn ontstaan. Hierop kom ik in subparagraaf 1.2.2. terug. Allereerst ga ik nu in op de algemene strekking van zijn theorie.

Wichers analyseert de plattelandssamenleving van voor 1900 aan de hand van de term 'overherigheid', volgens hem het voornaamste cultuurferment in de oude samenleving. Het begrip overherigheid duidt "de starre en (in terugblik) nog al primitieve vorm van ongelijkheid, die het verleden zo

heeft gekenmerkt...” aan.²²⁾ De overherigheid krijgt zijn beslag in de grote maatschappelijke tweedeling. Hier wordt een onderscheid bedoeld binnen het maatschappelijk bestel, waarbij een aantal gespecialiseerde maatschappelijke functies (voornamelijk die betreffende de openbare orde) afgesplitst worden en in handen komen van een afzonderlijke stand. Deze stand van ‘heren’ stelt zich vanuit een aantal centra uiterst gesloten ten opzichte van het platteland op. De plattelandsbevolking is niet in staat om toezicht uit te oefenen op de wijze waarop de openbare functies worden uitgeoefend. Hun volledige aandacht wordt opgeslokt door het louter overleven, het ontworstelen van een levensonderhoud aan een weerbarstige omgeving. Vastgezogen in deze situatie is voor de plattelanders voorlopig geen plaats voor zaken als ontwikkeling en organisatie. De heren kunnen eenvoudig gebruik maken van de zwakke positie van het agrarische volk.²³⁾ Wichers trekt over de kaart van Nederland vervolgens een overherigheidsgrens. Deze grens loopt in het westen langs het IJ en in het oosten langs de Fries-Overijsselse en de Drents-Overijsselse grens. Ten noorden van deze grens bestaat geen totaal-overherige maatschappelijke constellatie. De bevolking hier leeft niet in de ban van een bestaande hogere cultuur en kan mentaal dan ook gemakkelijk meegaan met moderniserende stromingen.²⁴⁾

Naast de grote (maatschappelijke) tweedeling, onderscheidt Wichers een kleine (plattelandse) tweedeling. Ook op het platteland komt dus een deling in standen voor. Het al of niet sterk voorkomen van dit plattelands standensverschil volgt precies de grondsoortengrens in Nederland, namelijk de grens tussen de klei- en laagveengronden aan de ene kant [007] en de zandgronden aan de andere kant. Het verschil tussen rijk en arm, verklaart Wichers niet zozeer uit de vruchtbaarheid van de grond, maar uit de mate van ontsluiting en differentiatie in een bepaald gebied. Op de klei- en laagveengronden, die zich uitstrekken over het zuidwestelijk, westelijk en noordelijk deel van Nederland, wordt eerder dan op de zandgronden gecommercialiseerde landbouw bedreven. Het kustgebied wordt reeds vroeg in de ruilhandel en de buitenlandse handelsrelaties betrokken. Hier kunnen de boeren die fortuin maken een machtige positie verwerven.²⁵⁾ Rond 1900 vinden we vooral in Zeeland, Noordwest-Brabant, de Zuidhollandse eilanden, Friesland en Groningen de scherpste tegenstellingen tussen de rijke, grote boeren aan de ene kant en de afhankelijke (land)arbeiders aan de andere kant.²⁶⁾

In het kader van deze studie is de vraag van belang in welk opzicht de situatie op de zuidelijke zandgronden verschilt van de eerder genoemde klei- en laagveengronden in het noorden en westen van Nederland. Wichers stelt dat men in het Noordbrabantse en Limburgse zandgebied het midden houdt tussen een progressieve en conservatieve geesteshouding, maar met een neiging naar de meer conservatieve kant. Men neemt bij veranderingen niet het initiatief, men is veeleer volger. In dat geval is veel stimulerende leiding nodig. Aan de uiterste zijden van het zandgebied wijkt deze typing iets af. In West-Brabant doet de overgang naar het Hollands-Zeeuwse zich gelden, beide grijpen hier in elkaar als zand en klei in dit gebied. Op de klei vinden we veelal de protestantse boeren, streng in hun gezag, met een schrille tegenstelling in rijkdom tussen boeren en landarbeiders. Dergelijke verhoudingen lopen over naar het nabijgelegen zand, zoals naar Wouw, “waar men ook grote bedrijven aantreft waarop trotse families zetelen”.²⁷⁾

Aan de andere zijde van het zandgebied vinden we Noord- en Midden-Limburg. Dit gebied is sterker dan Brabant romaans georiënteerd. Niettemin vinden we er dezelfde mentaliteit: weinig eigen initiatief, een grote volgzaamheid (in het bijzonder met betrekking tot de clerus) en een grote behoefte aan leiding.²⁸⁾ In paragraaf 1.2.2. zal ik verder ingaan op de consequenties van deze patronen voor de oprichting van zuivelfabrieken.

1.1.2. Achterstand en voorsprong

De gedachtenvorming omtrent de noties achterstand en voorsprong heeft in sterke mate te maken met opvattingen over het verloop van de historische ontwikkeling. Ik laat mij hier inspireren door de historicus J. Romein maar volg niet zijn idee dat vanuit deze noties de gehele, allesomvattende historische ontwikkeling kan worden verklaard. Wel kan naar mijn mening voor specifieke ontwikkelingen op deze these worden teruggegrepen. Zo is het mijn bedoeling de ontwikkelingen ten aanzien van de zuivelbereiding op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg tegen deze achtergrond te plaatsen. Allereerst ga ik hier nader in op de inhoud van Romeins theoretische opvattingen ten aanzien van achterstand en voorsprong.

Romein heeft een these ontwikkeld die hij de dialektiek van de vooruitgang noemt. Hij baseert zich hiervoor op de filosoof Hegel, die stelt dat alle denken en elk ding zich ontwikkelen in de vorm van tegenstellingen. Het ontwikkelingsproces is volgens Hegel te begrijpen als een drieslag. Elk begrip of ding (these) brengt noodzakelijk door zijn verandering zijn tegenstelling voort (antithese). Deze tegenstelling, waarin de oorspronkelijke these weliswaar is opgeheven, maar tegelijk als tegenstelling is bewaard, vormt weer samen met het begrip of ding waarvan het de tegenstelling vormt, een nieuw ding of begrip (synthese). Dat ding of begrip vormt op zijn beurt weer een tegenstelling en zo zet de ontwikkeling zich eindeloos voort. De synthese, de tegenstelling van de tegenstelling, betekent bij Hegel een hogere vorm dan de oorspronkelijke these. Hierin ligt voor Hegel het principe van de vooruitgang als eigenlijke factor tot ontwikkeling.²⁹⁾

[008] Met Hegels ideeën als uitgangspunt ontwikkelt Romein een dialektische theorie van de vooruitgang. Hij gaat hierbij uit van een vooruitgangsgeloof, namelijk van de idee dat ontwikkeling verloopt via een overgang van het lagere naar het hogere. Deze ontwikkeling is naar zijn mening echter niet rechtlijnig maar verloopt dialektisch. Een hogere fase ontwikkelt zich niet rechtstreeks uit de voorafgaande, lagere fase. Integendeel de voorhoogste fase werkt juist belemmerend in deze ontwikkeling. Op een bepaald punt van de ontwikkeling treedt de voorlijkheid als rem op voor verdere vooruitgang. Het hoogste systeem loopt vast en is daardoor niet in staat zich aan te passen aan de nieuwere vormen. Algemener en paradoxaler gezegd: in de strijd om de voorrang heeft datgene de beste kansen wat tot dan het achterlijkst was.³⁰⁾ Voor de mensen die in een voorlijke situatie verkeren, is het economisch gezien vaak niet rendabel om over te stappen op een nieuwere methode. Bovendien ligt de aanvaarding van het feit dat er blijkbaar nog een betere methode is dan de tot dat moment gebruikte, voor de voorlopers psychologisch moeilijk.³¹⁾ Vernieuwing ontstaat in de these van Romein dus daar waar achterstand en nood is. De verarmde gebieden moeten iets nieuws praktiseren om tot ontwikkeling te komen.

De zandboeren in Brabant en Limburg hebben aan het einde van de negentiende eeuw ten opzichte van boeren elders en wellicht in de Nederlandse samenleving in het algemeen, een achterstand opgelopen. Het moderniseringsproces, dat zijn beslag krijgt in de westerse samenleving en dat deze samenleving onderhevig maakt aan verandering en vernieuwing, heeft de zandboeren nog niet bereikt. Zij houden vast aan de traditionele wijze van werken en leven. In een statische situatie voldoet traditie. De problemen ontstaan wanneer zich structurele ontwikkelingen voordoen, die zeer nadelig uitwerken voor de boeren. Het vasthouden aan traditie in een dergelijke situatie, roept spanningen op. Er zijn slechts twee mogelijkheden: je gaat ten onder of je probeert er iets op te vinden.

Ondanks het teruglopen van de buitenlandse boter- en kaashandel en de slechte kwaliteit van de zuivelproducten, houden de gebieden met een voorsprong die op zuivelgebied reeds een reputatie hebben opgebouwd (Friesland, Noord- en Zuid-Holland), hoofdzakelijk vast aan traditionele, inmiddels verouderde, produktiemethoden. Voor achterliggenden zoals de kleine boeren in de Peel en de Kempen, vormt deze situatie juist een prikkel om tot modernisering te komen. Zij hebben immers in

hun grote armoede niets meer te verliezen.

In deze studie wordt ook bekeken in hoeverre de achterstandssituatie van de zandboeren omslaat in of zelfs oorzaak is van een voorsprong. Ook andere ontwikkelingen zijn immers mogelijk. Wellicht blijft de achterstandssituatie gehandhaafd of wordt deze slechts in geringe mate ingelopen zonder daarbij in een voorsprong over te gaan. Deze studie legt de condities bloot die een dergelijke ontwikkeling veroorzaken. De zuivelcoöperaties zijn in deze te beschouwen als een instrument om uit een achterstandssituatie te geraken. De vraag is welke stuwende krachten aanwezig zijn om dit instrument in stelling te brengen en op welke wijze acceptatie van dit instrument door de boerenbevolking wordt bedongen.

Romein geeft een sterk technologisch-economisch georiënteerde invulling aan zijn ideeën. De omkering van een achterstandssituatie naar een voorsprong heeft bij hem vooral op dit terrein betrekking. Mijn oogmerk is de achterstand-voorsprong these uit te breiden naar het sociale en culturele vlak. De coöperatie, als vorm van wederkerige zelfhulp, maakt modernisering op het platteland mogelijk. De opkomst van de zuivelcoöperaties beschouwd tegen de achtergrond van de achterstand-voorsprong these, behelst meer dan alleen een vooruitgang op technologisch en economisch gebied. In mijn optiek gaat hieraan een mentaliteitsverandering vooraf. Mentaal gezien, zijn de boeren nu blijkbaar bereid tot deze vernieuwing over te gaan. Op deze wijze kunnen de boeren op een hoger welstandsniveau geraken. Het hogere inkomen dat nu wordt verkregen, kan voor andere zaken als bijvoorbeeld onderwijs worden aangewend. Zo heeft zich een spiraalbeweging van economische en technologische vooruitgang in gang gezet.

[009] In de agrarische geschiedenis zijn reeds verscheidene auteurs ingegaan op wat ik hier de achterstand-voorsprong these heb genoemd. Anderen spreken in dit verband van de wet van de remmende voorsprong. Voor deze term heb ik niet gekozen aangezien hierin het specifieke, en voor deze studie interessantste, aspect van het uit een achterstandspositie naar een voorsprong geraken, niet naar voren komt. Alle hieronder genoemde auteurs leggen het primaat van agrarische vooruitgang bij de grote, kapitaalkrachtige boeren. De kleine boeren zijn volgers, die de innovaties wel dergelijk uit weten te buiten maar nooit als eerste tot toepassing overgaan.

De historicus J.L. van Zanden benadert de problematiek vanuit een strikt economisch uitgangspunt. Hij stelt dat grote boeren als eerste nieuwe technieken zullen introduceren. Zij kunnen in tegenstelling tot de kleine boeren meer produktiemiddelen inschakelen voor de produktie van nieuwe winstgevende produkten, die niet in het huishouden worden verbruikt maar slechts dienen als verkoopprodukt op de markt. Voorts beschikken de grote boeren over meer kapitaal voor de aankoop van nieuwe 'inputs' (kunstmest en dergelijke) en kunnen zij meer risico's nemen dan de kleine boeren omdat zij een grotere marge hebben boven de absolute 'honger grens'. De kleine boeren hebben vrijwel alle produktiemiddelen nodig om in het eigen levensonderhoud te voorzien. Tenslotte is een belangrijk voordeel voor de grote boeren dat zij over de meeste contacten beschikken met de markt en de buitenwereld. De grotere boeren die eenmaal een voorsprong hebben opgebouwd in de toepassing van een innovatie, moeten deze vervolgens zien om te zetten in een definitieve voorsprong.

Een drietal factoren is in dit proces bepalend: de snelheid waarmee de kleine boeren de innovaties kunnen volgen, de omvang van de voordelen verbonden aan de nieuwe technieken en de flexibiliteit van de grondmarkt. Dit laatste is voor Van Zanden van belang aangezien hij er vanuit gaat dat de verdeling van het grondbezit over de plattelandsbevolking bepalend is voor de sociale stratificatie op het platteland.³²⁾ Bij de modernisering van het landbouwbedrijf is de kleine boer in het voordeel wanneer voor deze modernisering veel arbeid en weinig kapitaal nodig is.³³⁾ De kleine boer beschikt kosteloos over arbeid aangezien het kleine boerenbedrijf meestal een gezinsbedrijf is. Kapitaal bezit

de kleine boer meestal niet of weinig.

A.W. van den Ban stelt dat Romeins theorie over de wet van de remmende voorsprong slechts onder bepaalde omstandigheden juist is. Modern werkende boeren, die ten opzichte van de traditioneel werkenden reeds een voorsprong hebben opgebouwd, zien volgens Van den Ban sneller in dat een bepaald nieuw idee of nieuwe methode niet zozeer bedreigend is voor de opgebouwde voorsprong, maar juist ook nieuwe mogelijkheden kan openen om eventueel de voorsprong nog verder uit te bouwen.³⁴⁾ Aangezien de moderne boeren (de voorlopers) inzake hun cultuurpatroon en sociaal aanzien bovendien dichtbij de vernieuwers en voorlichters staan, zullen zij de nieuwe opvattingen sneller aanvaarden dan de traditioneel werkende boer. Alleen indien de achterlopers een “dringende behoefte” voelen aan een nieuw idee, zullen zij volgens Van den Ban het initiatief nemen.³⁵⁾

Niet alleen op nationaal niveau kan een onderscheid worden gemaakt naar groepen mensen of gebieden die voorlopen en die achterblijven. Op kleinere schaal, bijvoorbeeld op de zandgronden in het zuiden van Nederland, kunnen regio's of groepen mensen worden onderscheiden met verschillen in de initiatiefname tot en het tempo van bepaalde ontwikkelingen. F.W.J. Kriellaars maakt voor de modernisering van het landbouwbedrijf op de Brabantse zandgronden een indeling in voorlopers, volgers en achterblijvers. De overgang naar de moderne tijd houdt een ombuiging in van de mentaliteit van de boeren en hun instelling tegenover het oude en het nieuwe. Sommige groepen boeren lopen hierin voorop, anderen komen achteraan. Volgens Kriellaars is er slechts een kleine kopgroep in het zandgebied. Deze voorlopers zijn grotere boeren en kleine boeren in gebieden die in hun bedrijfsvoering al eerder een voorsprong hebben genomen. Het overgrote deel van de [010] kleine boeren is echter volger. Zij zijn niet in staat om de vernieuwingen in korte tijd door te voeren. Tenslotte zijn er ook achterblijvers, die de traditie heilig hebben verklaard en in hun denkwereld geen plaats hebben voor noviteiten.³⁶⁾

De voorloper onderscheidt zich volgens Kriellaars van de volger, doordat de eerste reeds optimaal gebruik maakt van alle mogelijke vernieuwingen. Of iemand tot de voorlopers kan behoren, is afhankelijk van zowel zijn persoonlijke kwaliteiten als van het gebied en de kwaliteit van de grond waarop hij zijn bedrijf voert. Kriellaars rekent tot de gebieden met de voorlopers op de Brabantse zandgronden de westelijke zandgronden en het Land van Cuijk. De volgers zijn te vinden in het overgrote deel van het Brabantse zandgebied dat tussen deze streken in ligt. De zuidelijke en oostelijke zandgronden van de provincie kenmerken zich nog door enige dynamiek maar vanuit een achterstandspositie. De beslotenheid, matige ontsluiting en lichte gronden geven de zuidelijke en oostelijke zandgronden een natuurlijke achterstand. Niettemin kent dit gebied ook vele voortrekkers. De Meierij echter noemt Kriellaars een wat “ingeslaper” gebied. Van de goede gronden die hier aanwezig zijn, wordt onvoldoende gebruik gemaakt. Veranderingen en vernieuwingen verlopen in de Meierij tot de Eerste Wereldoorlog traag.³⁷⁾

Jansen stelt dat het niet volstaat te wijzen op de wet van de remmende voorsprong ter verklaring van het tempo waarin de modernisering zich voltrekt en de regionale verschillen hierin. In agrarisch opzicht liep het Zuidlimburgse lössgebied rond 1900 voorop ten opzichte van de achtergebleven zandgronden in het midden en noorden van Limburg. Omstreeks 1975 zijn de verhoudingen precies omgekeerd. In de verklaring van dit fenomeen moeten ook externe factoren worden betrokken. Jansen wijst betreffende dit voorbeeld op de bevolkingsdruk in een bepaald gebied, op het probleem van de overbemesting en op het feit dat de Zuidlimburgse hellingen moeilijker zijn te bewerken met moderne machines dan de vlakke zandgronden.³⁸⁾ Hij pleit ervoor in de beschouwingen over agrarische veranderingen en de regionale verschillen daarin, aandacht te schenken aan hoe in elke regio de accenten zijn gelegd en waarom dat als gevolg van externe omstandigheden zo gebeurde.

1.1.3. Traditie en moderniteit

In de westerse maatschappij doet zich in de afgelopen eeuwen een ontwikkeling voor van een traditionele naar een moderne samenleving. Vele historici en sociologen hebben getracht deze ontwikkeling onder woorden te brengen. Steeds ging men daarbij uit van een dichotomie: Gemeinschaft/Gesellschaft (Tánnies), agrarisch-ambachtelijk/industrieel-dynamisch (Hofstee), premodern/modern, preïndustrieel/industrieel. De diverse benamingen duiden voornamelijk op andere accenten. In essentie komt de ontwikkeling neer op een overgang van een samenleving waarin tradities het leefpatroon bepalen naar een maatschappij waarin het moderne de structurerende factor is.

Het traditionele cultuurpatroon behelst een relatief gesloten samenleving. Traditie is de normerende factor in de structurering van de samenleving. Gevoelens en overtuigingen worden gemeenschappelijk gedeeld, standsverschillen als natuurlijk geaccepteerd. In het moderne leefpatroon heeft de collectiviteit plaats gemaakt voor een functionele rationaliteit. De 'ratio' of rede wordt nu de norm op basis waarvan men berekende keuzes maakt.³⁹⁾

Het moderniseringsproces doet zich niet gelijktijdig in de gehele westerse samenleving voor. Er valt een differentiatie te signaleren naar landen en regio's, maar ook naar bevolkingsgroepen en maatschappelijke standen. Op het Noordbrabantse en Limburgse platteland doet de modernisering relatief laat haar intrede. Zij breekt pas goed door in de eerste helft van de twintigste eeuw. In deze tijd komt het traditionele leefpatroon onder spanning te staan van het moderne. Lange tijd figureren aspecten van beide patronen naast elkaar.

Het moderniseringsproces houdt een geleidelijke overgang in, waarbij tradities als normerende factor in de maatschappelijke ordening geleidelijk plaats maken voor functionele rationaliteit. Aan het eind van de negentiende eeuw is het oude patroon nog dominant in de Brabantse en Limburgse zandstreken. Na de Tweede Wereldoorlog, met name in de jaren vijftig, is het oude definitief overwonnen door het nieuwe, het 'moderne'. De tussenliggende tijd - de periode waarover deze studie zich uitstrekt - is een periode van wrijvingen en botsingen tussen 'oud' en 'nieuw', tussen 'traditie' en 'moderniteit', waarbij het moderne geleidelijk de overhand krijgt. Juist deze overgangsfase is interessant om de dynamiek van sociale veranderingen te bestuderen.

Het moderniseringsproces is het centrale thema van de sociologie. Uit de opkomst daarvan is zelfs het vak ontstaan. De huidige sociologen richten hun wetenschappelijke pijlen veelal op de tegenwoordige samenleving, die sommigen zelfs als 'postmodern' betitelen. Deze discussie is voor mijn studie verder niet relevant aangezien zij zich buiten de gestelde temporele grenzen begeeft. Wel maak ik gebruik van verworven inzichten aangaande de kenmerken van de huidige samenleving, aangezien zij iets zeggen over de ontwikkeling die de samenleving heeft doorgemaakt. Zo is het thema van 'mondialisering' van belang. Deze 'mentale schaalvergroting' is niet uit de lucht komen vallen, maar is de resultante van een zich steeds verder uitspannend proces, dat op het platteland van de zuidelijke zandgronden in de eerste helft van de twintigste eeuw een aanvang neemt.

In het onderstaande zal ik nader ingaan op een aantal specifieke kenmerken verbonden aan de overgang van een traditionele naar een moderne samenleving. Vele aspecten moeten noodgedwongen buiten beschouwing blijven. Ik richt mij alleen op elementen die te betrekken zijn op de agrarische samenleving op de Brabantse en Limburgse zandgronden en als zodanig relevant zijn voor deze studie. Van belang zijn onder meer de opkomst van de industrie, de veranderende rol van de religie en de opkomst van rationaliteit, het proces van toenemende differentiatie, bureaucratisering en individualisering, het veranderende gezicht van de buurt- en dorpsgemeenschap en daarmee gepaard gaande mentale horizonverbreding. Het moderniseringsproces roept ook defensie op en een zoeken naar nieuwe vormen van identiteitsbesef. Het verzuilingsproces en de verheerlijking van het 'idylli-

sche' platteland zijn in dit kader te plaatsen.

Opgemerkt zij nog dat veel sociologen de agrarische samenleving beschouwen als een voorstadium van de industriële samenleving. De opkomst van het industrieel-kapitalisme is in deze theorieën de leidraad. Op deze wijze beschouwd, is het platteland in de huidige, sterk geïndustrialiseerde samenleving nauwelijks nog in deze theorieën te vangen. Het platteland blijft echter niet steken in een embryonaal stadium van algehele maatschappelijke ontwikkeling. De agrarische samenleving kent zijn eigen dynamiek met eigen accentverschuivingen. Daarom acht ik hantering van termen als 'preïndustriële' en 'industriële'samenleving weinig gelukkig.

Industrialisatie wordt beschouwd als één van de stuwende factoren in het moderniseringsproces. Ambachtelijke nijverheid maakt plaats voor fabriekmatige produktie. Veel van de fabrieken vestigen zich in de steden. De zuivelfabrieken die rond de eeuwwisseling op de zandgronden worden gebouwd, vormen één van de eerste vormen van plattelandsindustrie.

Het industrialisatieproces wordt vaak synoniem geacht met een technische revolutie. Technische uitvindingen spelen inderdaad een grote rol in dit proces. De toepassing van technische noviteiten vindt echter nooit zonder meer plaats. Hiertoe is een economische behoefte en een gunstige sociale en cultureel-mentale voedingsbodem nodig.⁴⁰⁾

Tot aan de industrialisatie is het zogeheten entrepreneur-systeem kwantitatief de belangrijkste vorm van nijverheid. Dit systeem kenmerkt zich door thuisarbeid, waarbij de [012] entrepreneur (de koopman-ondernemer) zorgt voor de aanvoer van grondstoffen en de afvoer van de vervaardigde produkten. Een eerste stap in de richting van industriële produktie wordt gezet met de opkomst van het manufactuursysteem. De arbeidskrachten worden samengebracht in een atelier. Dit biedt de mogelijkheid tot uniformering en controle van bepaalde condities als tempo, maat, vormgeving, temperatuur en vochtigheidsgehalte. Zo kunnen produkten van uniforme kwaliteit worden vervaardigd. Kenmerkend voor de werktuigen waarmee wordt gewerkt, is de bediening met handkracht.⁴¹⁾

De eerste coöperatieve boterfabrieken zijn vergelijkbaar met deze manufacturen. De aandrijving van de machines geschiedt in deze kleinschalige zuivelfabrieken eveneens handmatig. Belangrijkste voordeel van de boterfabrieken is de uniformering van de condities waaronder boter moet worden geproduceerd. Een betere kwaliteit van de boter en een grotere controle op die kwaliteit worden dan mogelijk. Dit is van groot belang aangezien op de afzetmarkt een goede en uniforme kwaliteit boter wordt verlangd.

Met de concentratie van arbeidskrachten in één werkplaats is de weg gebaad voor deling van de arbeid. Arbeidsdeling verhoogt de arbeidsproductiviteit, wat leidt tot een verlaging van de kostprijs. Hierdoor wordt de afzetmarkt belangrijk vergroot, wat weer grotere produktiemogelijkheden tot gevolg heeft. Door deze economische ontwikkeling ontstaat een behoefte aan gemechaniseerde werktuigen, waarin de technische kennis van dat moment kan voorzien. De machines eisen een constante en gelijkmatige aandrijfkraft in de vorm van een centrale energiebron. In eerste instantie gebruikt men daarvoor ros (paard)-, wind- en watermolens. Later gaat men over op stoomkracht. Het belangrijkste voordeel van stoom als energiebron is de mogelijkheid het te gebruiken als constante aandrijving, waardoor de fabrieksnijverheid mobiel wordt. Sinds de toepassing van de stoomkracht kunnen de fabrieken dicht bij hun arbeidskrachten, namelijk in de steden, worden gebouwd. Concentratie van arbeid is niet langer een organisatorisch-economische noodzaak, zoals in de manufactuur het geval was, maar is door de toepassing van stoomkracht bovendien een technisch-economische noodzaak geworden.⁴²⁾

Een dergelijke ontwikkeling treedt ook in de zuivelindustrie op. De manuele aandrijving van machines wordt vervangen door de aandrijving met stoomkracht. Dit maakt een concentratie van fabrieken mogelijk rond de grotere plaatsen. Niet de aanwezigheid van arbeidskrachten maar de nabijheid van de afzetmarkt of de aanwezigheid van goede infrastructurele verbindingen naar de markt is bij de concentratie in de zuivelindustrie doorslaggevend.

Met de opkomst van het fabriekssysteem wordt doelmatigheid leidraad bij de productie van goedkope massagoederen. Het tempo van de productie wordt daartoe steeds meer opgevoerd. Fabrikanten trekken vrouwen en kinderen als goedkope arbeidskrachten aan om de in aantal sterk toenemende eenvoudige, herhalende handelingen te verrichten. Bij de overgang van het manufactuursysteem naar het fabriekssysteem verandert ook de positie van de ondernemer. Diens industriële activiteiten komen centraal te staan en worden niet langer aan de commerciële gerelateerd. Door de toename van de breedte- en diepte-investeringen raakt de ondernemer steeds meer gebonden aan het fabrieksbedrijf. Een groot deel van zijn vermogen is nu immers in gebouwen en machines geïnvesteerd.⁴³⁾

Het productieproces ondergaat uiteindelijk een toenemende verfijning, waarbij het gehele proces in onderdelen wordt gesplitst. Voor elke fase in het productieproces is op den duur afzonderlijke kennis en deskundigheid vereist. Dit vraagt meer en goed geschoold personeel.

In een volgende fase van het industrialisatieproces worden chemische en natuurwetenschappelijke inzichten richtinggevend. Ook deze fase, die wel de Tweede Industriële Revolutie wordt genoemd, zien we terugkeren bij de ontwikkeling van de zuivelindustrie. Het laboratoriumonderzoek van melk en bereide produkten ter bewaking van de kwaliteit [013] is hiervan wel het meest sprekende voorbeeld. Ook de ontwikkeling van nieuwe produkten, zoals bijvoorbeeld industriële grondstoffen op basis van melk, zijn exponenten van deze ontwikkeling.

Het moderniseringsproces kenmerkt zich door een toenemende rationalisering en differentiatie. In de agrarisch-ambachtelijke samenleving bepalen religieuze opvattingen het handelen en denken van mensen. De kerk komt hier steeds meer op de voorgrond te staan en gaat het dagelijks leven hoe langer hoe meer beheersen. Voorheen trachtte men met behulp van magische rituelen greep te krijgen op het leven. Met magie meende men rampen te kunnen afwenden en invloed te hebben op het leven na de dood. Gebeurtenissen rond de levensloop, als geboorte, huwelijk, ziekte en dood waren omgeven met een reeks van magische, symbolische handelingen. De kerk verzet zich tegen deze praktijken en geleidelijk maakt de magie plaats voor het wereldbeeld van de kerk. Overigens blijven tal van magische elementen uit het volksgeloof geïncorporeerd in de geloofsbeleving.

In de moderne samenleving wordt de menselijke ratio of rede de norm. Men beschouwt de bestaande maatschappelijke orde niet langer als een vaststaand, door God bepaald gegeven. Men gelooft in maatschappelijke vooruitgang, waaraan, vanuit het principe van de goedheid van de mens, gewerkt moet worden. Kenmerkend in deze opvatting is de onderzoekende houding die de moderne mens aanneemt. Men wil alles aan een rationeel onderzoek onderwerpen. Het utiliteitsprincipe is bepalend voor het eindoordeel van dit onderzoek. Pas als het nut van een handeling is aangetoond, acht men die handeling rationeel verantwoord.⁴⁴⁾ Niet voor niets noemt de socioloog M. Weber rationalisering de verzakelijking of ‘onttovering’ van de wereld.⁴⁵⁾

Het algemenere, abstractere en daardoor ook vrijblijvender geheel van waarden en betekenissen kan de in de samenleving plaatsgrijpende ontwikkeling van structurele differentiatie, waarbij (productie)taken binnen een samenleving steeds verder worden verdeeld, blijven overkoepelen. Dit differentiatieproces zet een vervreemdingsproces in werking. De verlenging van de afhankelijkheidske-

tens vergroot immers de afstand tussen de mens en het resultaat van zijn handelen. Mede daardoor treedt een steeds verdergaande verwijdering tussen mens en natuur in.

In deze maatschappij is ook een andere vorm van gezagsregulering nodig. De schaalvergroting, zowel in afzonderlijke, betrekkelijk zelfstandige organisaties, als met betrekking tot het ontstaan van allerlei organisatienetwerken, vereist rationalisering en bureaucrativering.⁴⁶⁾ In een Weberiaans ideaaltype is bureaucratie een interactievorm die is opgezet teneinde de omvangrijke administratieve en organisatorische taken zo efficiënt en zo gecoördineerd mogelijk te vervullen.⁴⁷⁾ In het huidige spraakgebruik heeft de term ‘bureaucratie’ een tegengestelde lading gekregen omdat zij veelal te ver is doorgeschoten.

De werkwijze van de bureaucratie laat zich typeren door hiërarchisering, centralisering, standaardisering, formalisering en specialisering. Door de handhaving van hiërarchische verhoudingen en de samenvoeging van de beslissingsmacht (hiërarchisering en centralisering) zijn de bestuurders in staat controle uit te oefenen op de taakuitoefening van hun ondergeschikten. Alleen zij beschikken over de, door specialisering verworven, kennis en deskundigheid van de ambtenaren. Opdrachten worden via vastgelegde regels uitgevoerd en de verantwoordelijkheden van de ambtenaren zijn nauwkeurig omschreven (standaardisering en formalisering). De ruimte voor een eigen interpretatie van de regels en werkzaamheden neemt hierdoor af. De voorspelbaarheid van het functioneren groeit daarmee.⁴⁸⁾

Als gevolg van het differentiatieproces vervagen de claims die de verschillende substructuren op individuen leggen, waardoor een proces van individualisering in gang wordt gezet.⁴⁹⁾ De oude instituties als gezin, werkkring, school en kerk boeten voor het moderne [014] individu aan waarde in. Deze instituties kunnen beschouwd worden als historische substituten voor de biologische instincten die de mens grotendeels ontbeert. Zijderveld wijst er op dat intermediaire structuren in de vorm van traditionele instituties en organisaties nodig zijn om mensen tot sociale en verantwoordelijke wezens op te voeden.⁵⁰⁾

Instituties leveren traditionele, min of meer vanzelfsprekende gedragspatronen, die zonder al te veel nadenken kunnen worden uitgevoerd. Daardoor blijft er energie over om nieuwe handelingen te ontwerpen.⁵¹⁾ Zo draagt traditie dus de dynamiek in zich. Voortbordurend hierop kunnen we het moderniseringsproces zien als een continuum tussen de twee polen traditie en moderniteit, waarbij moderniteit uit traditie tot stand komt.

Eén van de meest essentiële kenmerken van het moderniseringsproces zoals dat plaatsgrijpt op het platteland, is de vervaging van de rol van de buurt- en dorpsgemeenschap. Men geraakt uit het geografische en daarmee ook uit het sociale en mentale isolement van de lokale gemeenschap en verbreedt de mentale horizon tot regionale, nationale en zelfs internationale verten. Tegenwoordig spreekt men in dit verband van ‘mondialisering’. Steeds grotere delen van het alledaagse leven raken betrokken in mondiale verhoudingen. Deze mondialisering dynamiseert op zijn beurt het moderne weer.⁵²⁾

Tijd en ruimte ondergaan in het moderniseringsproces een herstructurering. Sociale relaties raken los van hun lokale context en krijgen een steeds verder reikend temporeel en geografisch bereik. G. Simmel wijst al op het proces waarbij de relaties en oriëntaties van mensen zijn verschoven van de lokale gemeenschap naar een steeds omvangrijker gebied. Dankzij de toegenomen mobiliteits- en communicatiemogelijkheden kan men verder gaan kijken. Bovendien gaan mensen in steeds meer anonieme en grootschalige verbanden participeren, waardoor men steeds minder afhankelijk wordt van de lokale omgeving. Als gevolg daarvan treedt enerzijds een zekere homogenisering op van de

culturele verschillen tussen de diverse lokale gemeenschappen. Anderzijds ondergaat de cultuur van de lokale gemeenschap een proces van pluralisering, als gevolg van de participatie van haar leden in andere kringen. Belangrijker nog dan dat is de constatering dat mondialisering leidt tot een voortdurende herstructurering van culturele identiteiten en zelfbeelden.⁵³⁾

Voorgaand proces van in tijd en ruimte steeds verder reikende referentiekaders vinden we terug in de coöperatieve zuivelindustrie. Hier is namelijk sprake van een proces van concentratie van fabrieken in achtereenvolgens lokale, interlokale en regionale zuivelcoöperaties, hetgeen ook zijn invloed heeft op de sociale relaties en mentaliteit van de aangesloten boeren. In hoofdstuk 4 ga ik op dit concentratieproces in.

In de traditionele samenleving spelen buurtschap of dorp waar men woont een allesbepalende rol in het leefpatroon van de bevolking. Het begeleidt het leven van haar leden van de wieg tot het graf. Een zwangere vrouw kan rekenen op hulp van buurvrouwen. Het hele dorp of buurtschap is betrokken bij een bruiloft. Bij overlijden houden de burenen een wake en zijn zij aanwezig bij de begrafenis. Niet alleen de levensloop is omwonden met lokale tradities. Ook de wijze van uitoefening van het landbouwbedrijf berust op consensus in de gemeenschap. Dit alles is een uiting van solidariteit tussen de leden van de gemeenschap. Betrokkenheid kan echter ook uitmonden in bemoeizucht, hetgeen regelmatig tot conflicten aanleiding geeft. De burenen zien er op toe dat iemands leven volgens de normen van de gemeenschap verloopt. Bij afwijkend gedrag ondernemen zij actie. De mildste vorm hiervan is het roddelcircuit, een van de verdergaande acties betreft de zogeheten charivari: bespottend vanwege het overtreden van gemeenschapsregels. De twee bekendste vormen van charivari zijn de ezelsrit en het lawaai maken met potten, pannen, deksels en wat nog meer voor oorverdovend kabaal kan zorgen.⁵⁴⁾

De collectieve verbondenheid, dat wil zeggen het gezamenlijk delen van levenservaringen en de daaruit voortvloeiende solidariteit binnen buurtschap en dorp vormen het fundament [015] waarop aan het eind van de negentiende eeuw de zuivelcoöperaties kunnen bouwen. In deze tijd blijkt modernisering van het bestaan en van het bedrijf de enige mogelijkheid om te overleven. Dit wordt gerealiseerd binnen de kaders die de traditionele samenleving aangeeft. De collectieve verbondenheid op buurtschaps- en dorpsniveau ligt ten grondslag aan de coöperatieve organisatie van de zuivelbereiding.

Geleidelijk verliezen traditionele waarden uit de dorpsgemeenschap terrein. Met het verloren gaan van de algehele, alles opslorpnde collectieve verbondenheid met de buurten dorpsgemeenschap komen andere mentale einders in het zicht van de boerenbevolking. De plaats van buurtschap of dorp wordt overgenomen door intermediaire organisaties. Standsorganisaties en andere verenigingen bieden een nieuw houvast. Men identificeert zich niet (alleen) meer met het eigen dorp of buurtschap maar ook op regionaal of nationaal niveau of met de eigen beroepsgroep, de boerenstand. Anderzijds trekt men zich ook in toenemende mate binnen het eigen gezin terug.

De geografische openlegging van het platteland gaat gepaard met een opheffing van het mentale isolement. Sommige maatschappelijke groepen achten deze ontwikkelingen minder positief en stellen zich defensief op. Het traditionele boerenbestaan wordt opgehemeld in idyllische sfeertekeningen, waarmee men tevens een besef van provinciale of regionale identiteit tracht vast te leggen. Daarnaast tracht de kerk zich teweer te stellen door een zo groot mogelijke invloed op het leven van de katholieke bevolking te krijgen. Daarmee wil de katholieke kerk zich ook duidelijk profileren in de Nederlandse samenleving. Met deze emancipatiegedachte, gekoppeld aan een defensieve reflex, legt men zich vast in organisatorische kaders en instituties. Deze zuilen groeien uit tot gecentraliseerde complexen van katholieke organisaties. Dit verzuilde instituut bestrijkt in principe alle secto-

ren van het dagelijks leven.⁵⁵⁾

1.1.4. Coöperatie als sociaal-economisch instrument

Verscheidene ontwikkelingen leiden in de negentiende eeuw tot een verslechtering van de positie van de boeren op de Brabantse en Limburgse zandgronden. Deze omstandigheden komen uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 2. Wie in dergelijke omstandigheden vasthoudt aan traditie, dreigt ten onder te gaan. Het is zaak om aansluiting te krijgen bij het moderniseringsproces om de noodzakelijke vernieuwingen door te voeren. De boeren ontbreekt het echter aan de nodige financiële en sociale middelen (opleiding), waardoor zij onmachtig zijn individueel tot verandering over te gaan. De coöperatieve organisatievorm wordt het sociaal-economisch instrument om tot verandering en modernisering te komen.

De coöperatie als maatschappijvormend instrument

De opkomst van de coöperatieve gedachte valt samen met het moderniseringsproces in de westerse samenleving, meer in het bijzonder de opkomst van de industrialisatie en de doorbraak van het economisch individualisme aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. In deze periode tracht men de vrije verkeershuishouding en de theorie van de vrije concurrentie te verwezenlijken. Uitgangspunt is dat de hoogst mogelijke welvaart automatisch voor allen bereikt zal worden, indien ieder individu zijn eigen belang nastreeft. Alle belemmeringen daartoe moeten worden opgeheven. De staat moet afzien van interventie in het economisch leven. Deze theorieën zijn gebaseerd op rationalisme en op absolute vrijheid van het individu. De econoom Adam Smith poneert voorgaande theses in zijn boek *An inquiry into the nature and the causes of the wealth of nations* (1776). De uitgangspunten van het economisch individualisme kunnen in werkelijkheid niet worden gerealiseerd. Er ontstaan industriële bedrijven die zowel ten opzichte [016] van de vragers (consumenten en neringdoenden) als ten opzichte van de aanbieders van produkten en arbeid, een zekere machtspositie bezitten. De ruilverhoudingen vallen dan in het nadeel uit van bepaalde groepen als werknemers, consumenten, middenstanders en landbouwers.⁵⁶⁾

De sociale bewegingen in de negentiende eeuw vormen het antwoord op de keerzijde van het liberalisme en het geloof in een onbelemmerde maatschappelijke vooruitgang. De coöperatieve beweging is een van deze tegenstromingen. Zij verbindt het individueel denken met het sociaal denken door het principe van wederzijdse hulp (solidariteit).⁵⁷⁾ Door samenwerking in coöperatief verband bouwen de deelnemers gezamenlijk een tegenmacht op.

De Brit Robert Owen (1771-1858) wordt algemeen als grondlegger van de coöperatieve gedachte beschouwd. Owens denkbeelden zijn vooral gericht op de samenwerking van arbeid, grond en kapitaal in geheel zelfstandige en op zelfvoorziening gerichte huishoudens. Hij tracht op deze manier een nieuwe vorm van samenleving te verwezenlijken.⁵⁸⁾ Geïnspireerd door Owens ideeën richten in 1844 twaalf textielarbeiders in Rochdale een verbruikcoöperatie op (*'the Equitable Pioneers Society'*). Deze coöperatie is bedoeld om gezamenlijk levensmiddelen in te kopen. Hoewel de Rochdale-coöperatie is gebaseerd op de theorie van Owen, doet zij anderzijds deze uitgangspunten juist geweld aan. Owen zoekt naar een radicale verandering van de maatschappelijke orde en niet alleen naar een oplossing voor het distributievraagstuk binnen de kapitalistische maatschappij.⁵⁹⁾ In Nederland komen eveneens verbruikcoöperaties tot stand. In het zuiden van het land wordt in Eindhoven in 1902 'Helpt Elkander' opgericht. Het initiatief voor deze vereniging komt uit de werkliedenvereniging 'De Eendracht'.⁶⁰⁾

Naast de verbruikcoöperatie is ook een andere vorm van coöperatieve vereniging nauw verwant aan de ideeën van Owen. Het gaat hier om de produktieve associatie: een vereniging van personen, die door gezamenlijke produktie, waarbij zij de produktiemiddelen in eigen beheer houden, het

patronaat tracht uit te schakelen. Deze vanuit de arbeidersbeweging opgerichte coöperaties richten zich tegen de kapitalistische ondernemingen, in het bijzonder tegen de eigendomsverhoudingen in de productie.⁶¹⁾ De productiecoöperatie speelt in Nederland geen rol van betekenis. De weinige associaties die worden opgericht, gaan meestal weer snel ten onder. Vooral het gebrek aan kapitaal is hiervan de oorzaak.⁶²⁾

Christelijk solidarisme

Het coöperatiemodel krijgt niet alleen vorm als productie- of verbruikcoöperatie. Landbouwers en kleine middenstanders passen de coöperatie vanaf het eind van de negentiende eeuw op vele manieren toe.⁶³⁾ Het karakter van de coöperatie is dan echter anders. Het gaat bij de landbouwcoöperaties niet zozeer om een maatschappijvormend instrument als wel om een sociaal-economisch instrument om de nadelige gevolgen van bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen weg te nemen en de landbouwers langs geleidelijke banen te incorporeren in het moderniseringsproces. Zo bestaan op het gebied van de kredietvoorziening van landbouwers en middenstanders aan het einde van de negentiende eeuw grote misstanden. In Nederland wordt, naar Duits voorbeeld, de oplossing voor deze problemen vooral in de coöperatieve kredietverlening gezocht.

De grote denkers achter de kredietcoöperaties zijn F.W. Raiffeisen, waar het gaat om de boerenstand, en H. SchulzeDelitsch, waar het gaat om de middenstand. Het voornaamste doel van de kredietcoöperaties volgens het Raiffeisen-systeem is “die sittliche Hebung ihrer Mitglieder durch das Materielle”.⁶⁴⁾ Het stelsel gaat uit van onderlinge solidariteit, gebaseerd op het principe van de christelijke naastenliefde. Persoonlijke winst in de vorm van dividenduitkeringen op het aandelenkapitaal en bezoldiging van het bestuur zijn dan ook uit den boze. Deze uitgangspunten zijn alleen te realiseren met een beperkt geografisch werkgebied van de [017] bank. Men dient goed op de hoogte te zijn van de persoonlijke en financiële situatie van elke kredietnemer. De onbeperkte hoofdelijke aansprakelijkheid levert hierdoor geen bezwaren op, zodat de vorming van een aandelenkapitaal overbodig is. Het principe van onderling vertrouwen onder de leden speelt hier een grote rol.⁶⁵⁾

Solidariteit is een van de kernbegrippen in de coöperatie en kan worden opgevat als het cement dat een groep (of samenleving) bijeen houdt. In de premoderne samenleving, die nog maar weinig gedifferentieerd is, heerst volgens de socioloog E. Durkheim een vorm van solidariteit die is gebaseerd op het principe ‘soort zoekt soort’. De collectiviteit gaat hier te allen tijde boven het individu. De groepsleden gehoorzamen bijna automatisch aan de traditionele, collectieve moraal. Durkheim spreekt dan ook van een mechanische solidariteit. Met de opkomst van de modernisering en de differentiatie die daardoor in de samenleving optreedt, voldoet de mechanische solidariteit niet langer. Om de verschillende structurele componenten met elkaar te verbinden zodat de samenleving kan blijven functioneren, is een nieuwe vorm van solidariteit nodig, die alle ongelijke delen tot een geheel weet te creëren. Durkheim noemt deze vorm organische solidariteit.⁶⁶⁾

Durkheim signaleert in de moderne maatschappij een tendens waarin het maatschappelijk middenveld, een belangrijke ‘buffer’ tussen de bureaucratische staat en de individuele burgers, lijkt te verdwijnen. Om de vervreemding en sociale isolatie die daarvan het gevolg zijn, tegen te gaan, pleit Durkheim voor een corporatieve ordening van de maatschappij in zogeheten beroepsstanden. Dit model is geïnspireerd door het middeleeuwse gildensysteem. Iedere beroepsgroep moet haar eigen organisatievorm en haar eigen moraal creëren, waarin onder meer de hoeveelheid werk, de rechtvaardige salariëring van de diverse functionarissen, hun wederzijdse plichten en hun plichten ten opzichte van de gemeenschap worden geregeld.⁶⁷⁾ In deze bedrijfsorganisaties staan coöperatie en wederkerigheid centraal. De coöperatieve associaties en verenigingen gaan uit van het principe dat de mens van nature is gericht op nauwe samenwerking met anderen, waarbij de individuele per-

soonlijkheid wordt gerespecteerd en de samenwerking op morele gronden wordt verwezenlijkt.⁶⁸⁾

Rond 1900 vinden in Nederlandse katholieke kring soortgelijke ideeën als van Durkheim grote aanhang. Een belangrijke aanzet tot de aandacht voor de sociale kwestie in deze kring vormt de encycliek *Rerum Novarum* (1891) van paus Leo XIII. Uitgangspunt in deze encycliek is de ongelijkheid in geestelijke en lichamelijke vermogens van mensen. De paus stelt voorts: “Ieder mensch moet tevreden zijn met zijn lot, want algemeene gelijkheid is onmogelijk. De menschen immers zijn van nature onder veel opzichten van elkander verschillend. Niet allen hebben dezelfde begaafdheden, vlijt, gezondheid en krachten en uit dit onvermijdelijk verschil volgt van zelf ongelijkheid van fortuin. En dit past volkomen aan het belang der individuen, zoowel als van de maatschappij. Het maatschappelijk leven immers vordert verscheidenheid van werkkraft en van bedrijven en tot het verrichten van verschillende werkzaamheden wordt de mensch het meest aangespoord door verschil van bezit.”⁶⁹⁾

Uit het verschil tussen meer en minder bedeelden behoeft geen strijd te ontstaan. De paus streeft juist naar een bundeling van arbeid, ambacht en nering om weerstand te kunnen bieden aan de overmacht van het kapitaal. Sociaal-katholieke denkers als P. Aalberse, J. Aengenent en P. Bruin pleiten, in navolging van *Rerum Novarum*, voor een corporatieve inrichting van de samenleving om zo de misstanden in het sociaal-economisch leven op te heffen en een tegenwicht te bieden aan het opkomend socialisme en economisch liberalisme. De belangrijkste factor die de katholieken tot sociale actie aanzet, is het toenemend aantal afvalligen in eigen kring. Velen die zich sociaal onrechtvaardig behandeld weten, [018] dreigen zich tot het socialisme te bekeren. Zij zijn teleurgesteld in de katholieke kerk omdat deze tot nog toe geen oplossing voor hun problemen heeft.⁷⁰⁾

Een van de zwakke groeperingen in de Noordbrabantse en Limburgse plattelandssamenleving aan het einde van de negentiende eeuw zijn de boeren op de zandgronden. De sociaal-economische positie van deze, vooral kleine, boeren laat in deze periode veel te wensen over. In de provincie Noord-Brabant werpt pater Gerlacus van den Elsen zich als een van de verdedigers van de boerenstand op. Ook hij ziet in samenwerking het beste wapen tegen het grootkapitaal: “Dus moeten wij niet alleen het welzijn van alle menschen verlangen en naar ons vermogen bevorderen, maar ook en vooral de vereenigingen en instellingen, die dat doel beoogen, naar onze krachten steunen, door ze te helpen stichten, door ons erbij aan te sluiten en met haar mede te werken; vooral met die vereenigingen, welke bepaald voor onzen stand en voor ons belang zijn ingesteld. Zoo zullen wij medewerken tot herstel van het evenwicht, tot verheffing van de minder gegoeden, de zwakken en behoeftigen.”⁷¹⁾

Algemene samenwerking dient ook volgens Van den Elsen gebaseerd te zijn op de christelijke naastenliefde. De gehele mensheid is in zijn ogen door solidariteit, door zedelijke banden gebonden. Deze solidariteit uit zich in de coöperatieve organisatie. In coöperatieve zuivelfabrieken, boerenleenbanken, aankoopcoöperaties en onderlinge verzekeringen ziet Van den Elsen de mogelijkheid om via samenwerking het landbouwbedrijf te bevorderen en te verbeteren. Hij wordt in Noord-Brabant een van de grootste propagandisten voor de coöperatieve vereniging.⁷²⁾

De behoefte aan emancipatie van de boeren maakt deel uit van een veel bredere emancipatiebeweging, die het mogelijk maakt de achterstand van de provincies Limburg en Noord-Brabant in het algemeen in te halen en aldus de provincies te integreren in de Nederlandse samenleving.⁷³⁾

Sociale en economische aspecten van de coöperatieve organisatie

In de theorievorming omtrent het coöperatiewezen zijn twee scholen te onderscheiden: de Historisch-Duitse school en de Economisch-Analytische school. De laatste betreft in haar theorieën uit-

sluitend economische aspecten. De Historisch-Duitse school heeft naast de economische invalshoek, ook oog voor sociologische en historische aspecten. Voor de verklaring van de opkomst en het functioneren van de Limburgse en Brabantse coöperatieve zuivelfabrieken aan het eind van de negentiende en begin van de twintigste eeuw, volstaat een economische analyse niet. Het specifiek op elkaar inwerken van economische en sociologische aspecten en de plaatsing hiervan in de tijd geeft deze zuivelcoöperaties juist hun kenmerkende karakter. Niettemin behandel ik hier allereerst een aantal aspecten uit de theorievorming van de Economisch-Analytische school die van belang zijn voor deze studie. Vervolgens richt ik de aandacht op de Historisch-Duitse school.

Vertegenwoordigers van de Economisch-Analytische school beschouwen de coöperatie als een specifieke, economische organisatievorm. Coöperatie is een vorm van onvolledige of onvolkomen samenwerking tussen zelfstandige rechtssubjecten. De coöperatie neemt een of meer taken van de gezins- of bedrijfshuishouding over, terwijl deze voor het overige volledig zelfstandig blijven.⁷⁴⁾

Th. Limperg beschouwt de coöperatie als een tussenvorm tussen integratie en differentiatie. Het geconcentreerde deel van het productieproces van de bedrijfshuishoudingen is niet van deze bedrijven gescheiden: er is geen markt tussen de coöperatoren en de coöperatie. Indien de veehouders de zuivelbereiding coöperatief organiseren, blijft de bewerking van de melk toch met het boerenbedrijf geïntegreerd. In het geval van een speculatieve fabriek, waaraan de boeren hun melk verkopen, is wel sprake van differentiatie. Hier [019] wordt immers een markt gevoegd tussen twee productieprocessen, die voorheen in het bedrijf van de boer volkomen waren geïntegreerd.⁷⁵⁾

In de coöperatieve organisatie kunnen zich verschillende ontwikkelingen voordoen die het karakter van de organisatie wijzigen. W. van Diepenbeek wijst op het deformatieverschijnsel en de verzelfstandiging van coöperaties. Onder deformatie verstaat hij een verandering in de wijze van coöperatieve organisatie, bewust door de leden toegepast of gesanctioneerd omdat zij er aanvullende economische voordelen van verwachten. Zij behouden echter de volledige zeggenschap over het geheel. Voorbeelden van deformatie zijn het overgaan tot niet-ledenverkeer en het verstrekken van andere financiële zekerheden aan bepaalde leden. De verzelfstandiging van coöperaties tot een onderneming gaat verder in de mate van zeggenschap van de leden dan de deformatie. De leden verliezen nu (een deel van) de zeggenschap met betrekking tot het beleid en de bedrijfsresultaten. Deze gaat over naar een beroepsmatige directie of verschuift door een externe invloed als die van de overheid of een vakbond.⁷⁶⁾

Voor het ontstaan van coöperaties worden in de economische analyse drie oorzaken onderscheiden. Deze hebben alle betrekking op een imperfecte werking van de markten.⁷⁷⁾ Een machtsconcentratie aan de andere kant van de markt is een belangrijke factor voor de coöperatieve organisatie. De partijen aan de overzijde van de markt realiseren door uitoefening van marktmacht monopoliewinsten. Door samenwerking in coöperatief verband kunnen de deelnemers gezamenlijk een tegenmacht opbouwen. De econoom J. Galbraith noemt deze macht de 'countervailing power'. Deze defensieve reflex bewerkstelligt een verbetering van de concurrentieverhoudingen. Volgens Limperg bestaat de coöperatie "... van de voordelen van de grotere bedrijfseenheid, derhalve van de gunstige proportionaliteit en de gunstiger verhouding van de macht"⁷⁸⁾ Veel coöperaties ontstaan daarnaast doordat de leden als gevolg van diverse omstandigheden (bijvoorbeeld de bederfelijkheid van de producten of onvolledige marktinformatie) niet in staat zijn als een volwaardige marktpartij op te treden. De reden voor coöperatie ligt hier dus niet aan de andere zijde van de markt maar betreft de zwakte van de eigen positie op de markt.

Tenslotte wijst Van Diepenbeek voor de verklaring van het coöperatieve karakter van aankoop- en dienstverlenende coöperaties op de marktstructuur. Hij concludeert dat er een onderscheid is in

marktpositie tussen aankoop- en dienstverlenende coöperaties enerzijds en afzet- en verwerkingscoöperaties anderzijds. De marktstructuur voor de consument als eindgebruiker van goederen en diensten verschilt van de marktstructuur voor de beroepsmatige en industriële afnemer.

De koper bevindt zich, a priori, in een sterkere marktpositie dan de verkoper. De koper heeft een bepaalde koopkracht ter beschikking, die door middel van substitutie in meerdere richtingen kan worden aangewend. De verkoper heeft zijn productiefactoren echter meestal voor langere tijd vastgelegd en staat daarmee in een ongunstiger positie. Deze situatie speelt in het bijzonder in de landbouw, waar de produkten in sterke mate homogeen en substitueerbaar zijn. Het aangehaalde verschil in marktpositie speelt zowel op micro-niveau (de individuele consument en producent) als op meso-niveau (de coöperatie). Dit verschil in marktpositie leidt tot verschillende methoden om de coöperatieve doelstelling te bereiken. Daardoor worden ook de betrekkingen met de leden in de coöperatieve organisatie verschillend geregeld. Aankoopcoöperaties kunnen met dezelfde middelen veel effectiever zijn dan afzetcoöperaties. Vanwege de hoge effectiviteit behoeven de interne afspraken tussen de leden in aankoopcoöperaties veel minder stringent te worden geregeld als bij de afzetcoöperaties.⁷⁹⁾

Met als doelstelling de opheffing van ongunstige marktverhoudingen passen de coöperaties uitstekend in het kapitalistische systeem. Deze organisatievorm is dan ook van een andere orde dan de organisaties die Robert Owen voor ogen had. De coöperatie is sterk ten gunste van privé-eigendom, vrijheid van onderneming en competitie. De leden ontvangen [020] meer winst, waardoor het hen mogelijk wordt meer privébezit te verkrijgen en hun welvaart te vergroten. Volgens E.P. Roy ondersteunen coöperaties op minstens vier manieren het kapitalisme. De coöperaties versterken het privé-eigendom, beschermen de marktcompetitie en zorgen voor winstbehoud voor hun leden. Tenslotte leidt de oprichting van een coöperatie tot behoud of versterking van de positie van de individuele consument en ondernemer.⁸⁰⁾

Een analyse van de economische marktverhoudingen is voor een verklaring van de opkomst en het functioneren van coöperaties in de beginperiode rond 1900 verre van volledig. Naast economische aspecten dienen ook sociologische en historische aspecten in de beschouwing te worden meegenomen. De Historisch-Duitse coöperatieschool levert een aanzet tot verklaring vanuit dit perspectief.

Een van de vertegenwoordigers van de Historisch-Duitse school is G. Albrecht. Hij definieert de coöperatie als een synthese van individuele en gemeenschappelijke bedrijfsvoering maar met een geheel eigen karakter. Door de gemeenschappelijke organisatie van bepaalde, voor alle leden even belangrijke, deelfuncties stijgen de succesmogelijkheden van elk individueel bedrijf. Het doel van de coöperatieve organisatie is de instandhouding en bevordering van het individuele bedrijf. De coöperatie heeft zich dan ook geen eigen economische doeleinden gesteld. Zij dient uitsluitend de belangen van de leden. Alle winsten die de coöperatie maakt, komen aan de leden ten goede. In hun economisch gedrag onderscheiden de coöperaties zich echter nauwelijks van andere bedrijven.⁸¹⁾ Onder deze definitie van de coöperatieve vereniging vallen niet de winkelcoöperaties, die door consumenten worden opgericht om te voorzien in hun materiële behoeften. De voorgaande omschrijving van het coöperatiewezen behelst alleen de coöperaties van producenten. Hieronder vallen dus ook de coöperatieve zuivelfabrieken.

Aan de grondslag van een coöperatie ligt een door meerdere individuen gewenste, vrijwillige aansluiting. Deze individuen zijn door tenminste één gemeenschappelijk belang verbonden. Daardoor krijgt deze vereniging van personen het karakter van een groep in sociologische zin. De aansluiting van leden veronderstelt een bewustzijn van de eigen belangen, een enigszins dynamische mentaliteit en een contactvriendelijke, intermenselijke houding.⁸²⁾

Het geformuleerde doel van coöperatieve samenwerking is vanuit het standpunt van de leden bezien wederkerige zelfhulp. Aan de economische behoeften van de leden wordt via zelfhulp voldaan door de vervaardiging van goederen of diensten door middel van gemeenschappelijk daartoe aangestelde personen of aangewende goederen.⁸³⁾ Iedere coöperatieve aansluiting getuigt volgens Albrecht van de wil tot zelfhulp, “das Selbst-etwaserreichen-wollen”. Men wil het lot van het individu en van de groep zelf bepalen, zowel in de economische als in de sociale sfeer. Coöperatieve zelfhulp houdt dan ook solidaire zelfhulp in. Het betekent dat het individu voor zijn eigen belangen en voor het welzijn van anderen instaat. Albrecht stelt dat dit coöperatief solidarisme een tegenwicht vormt voor het koude egoïsme en de brutale meedogenloosheid die in het moderne economische leven zo'n grote rol spelen. Het coöperatiewezen dient de economisch zwakkeren. De structuur van de economische samenleving komt zo weer in een gezond evenwicht.⁸⁴⁾

G. Draheim geeft de volgende definitie van een coöperatie:

“Genossenschaften sind Unternehmungen, deren Träger als zwischenmenschlich verbundene Individuen freiwillig eine Personenvereinigung = Gruppe im soziologischen Sinne bilden und gleichzeitig als Wirtschaftssubjekte einen Gemeinschaftsbetrieb unterhalten, dessen Anteilskapital und dessen Verwaltungsorgane nur auf den nach Kbpfen abstimmenden Mitgliedern beruhen und dessen massgebende Aufgabe darin besteht, bestimmte, [021] unmittelbar aus den Mitgliederwirtschaften erwachsende Bedürfnisse mdglichst vorteilhaft fiir diese zu befriedigen.”⁸⁵⁾

Uit deze omschrijving blijkt een dualisme in het wezen van de coöperatie. De vereniging van personen stelt andere eisen dan de gemeenschappelijke bedrijfshuishouding. Deze twee kanten van de coöperatie raken voortdurend met elkaar in conflict. In iedere coöperatie moet daarom een compromis worden aangegaan. Volgens H.J. Frietema komt het verenigingselement in het algemeen duidelijker tot uiting bij primaire coöperaties (dat wil zeggen bij de coöperaties waarvan de boeren zelf lid zijn). Bij deze coöperaties kan ook duidelijk een coöperatieve gezindheid worden vastgesteld.⁸⁶⁾

Een onderneming in verenigingsvorm impliceert een spanningsverhouding. De vereniging van personen eist openheid, democratische procedures tussen de leden en een hecht contact tussen de leiding en de leden van de coöperatie. Het economisch bedrijf aan de andere kant is veel meer gebaat bij zakelijkheid en doelmatigheid. Het is duidelijk dat de democratische besluitvorming aan deze laatste eisen vaak moeilijk kan voldoen. Het verenigingskarakter van de coöperatie, waarbij in de besluitvorming ook niet-economische overwegingen een rol kunnen spelen, staat een strikt zakelijke bedrijfsvoering dus veelal in de weg.⁸⁷⁾ Deze spanning neemt toe naarmate de bureaucratisering en daardoor de administratieve en technische kennis van de leiding toeneemt.

De sociale betrekkingen in de coöperatie zijn te karakteriseren als gemeenschappelijk georiënteerd solidair gedrag. De sociale verhoudingen staan echter in nauw verband met de doelen die de coöperatie zich heeft gesteld. Het gaat om de interactienetwerken in een bepaalde coöperatie, die een veelzijdig complex vormen. Naarmate de coöperatie groeit en differentieert, treden nieuwe soorten van sociale contacten op. De directe persoonlijke relatie van mens tot mens wordt in toenemende mate vervangen door meer indirecte communicatie. De laatste vorm bedient zich van specifieke middelen als circulaire, tijdschriften en verslagen van vergaderingen. De hierdoor ontstane verbindinglijnen zijn slechts gedeeltelijk op personen gericht en verschillen in intensiteit. De groeiende zakelijke oriëntering van de sociale contacten in de coöperatie leidt naar een indeling van de coöperatie in een formele en een informele sfeer. Het solidaire gedrag laat zich minder zien op het gebied van de formele, prestatie- en zakelijk gerichte sociale contacten. In de informele sfeer kan het solidaire gedrag veel meer tot uiting komen. Dit gebied is niet direct door het coöperatieve doel aangehaakt. De informele sfeer houdt een vorm van intermenselijk gedrag in, dat niet door normen van de organisatie is gevormd. Dit onderscheid in formele en informele sfeer is vast te stellen overal

waar sociale instellingen een bureaucratiseringsproces ondergaan om hun prestatievermogen op peil te houden.⁸⁸⁾

In het verlengde van deze indeling in een formele en een informele sfeer, ligt de vraag in hoeverre de leden van de coöperatie nog in staat zijn invloed uit te oefenen op het beheer van de coöperatie. In de beginfase van de vereniging zal vooral het informele karakter overheersen, maar met de toenemende schaalvergroting is een bureaucratisch bestuursysteem nodig. De formele sfeer wordt belangrijker en daarmee groeit de kloof tussen de leiding en de leden van de coöperatieve organisatie. Deze lijn zou zelfs nog doorgetrokken kunnen worden: als het apparaat te groot en te log is geworden, zal de informele sfeer weer aan belang winnen.

De socioloog E. Abma heeft in navolging van de Duitse socioloog R. Michels, de vraag gesteld naar een oligarchisch karakter van coöperaties. Veel verenigingen beginnen als een sociale beweging maar als een dergelijke actie succesvol is, verandert het karakter. Het oorspronkelijke enthousiasme van de leden maakt plaats voor zakelijkheid en efficiency, waarbij het apparaat van betaalde functionarissen tussen het bestuur en de leden komt te staan. De afstand tussen leiding en leden wordt groter, zelfs zo groot dat de leiders in de coöperaties vrijwel onafhankelijk van de leden hun gang kunnen gaan. De formele [022] democratie, waarop de coöperatieve vereniging is gegrondvest, is daarmee een oligarchie geworden: een kleine groep van leiders heeft de macht, zonder zich veel rekenschap te hoeven geven van de wensen en opvattingen van de leden. Zover gaat het volgens Abma, die in de jaren vijftig onderzoek naar landbouwcoöperaties deed, echter niet. Hoewel de coöperaties niet meer als democratie functioneren, omdat de leden geen actieve invloed uitoefenen op de leiding, kan ook niet van een oligarchie gesproken worden. De bestuurders blijken er niet op uit eigenmachtig hun gezag te bevestigen, los van de wensen van de leden.⁸⁹⁾

1.2. HISTORISCHE ZUIVELKAART VAN NEDERLAND

Om de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie op de Brabantse en Limburgse zandgronden te kunnen begrijpen, is plaatsing hiervan in een landelijk kader nodig. Aan de hand van een overzicht van de regionale ontwikkelingen in de zuivelbereiding in Nederland kan de eigen aard van de zuivelgeschiedenis in het zuiden van het land worden opgespoord. De eerste subparagraaf biedt dit overzicht van de geschiedenis van de Nederlandse zuivelindustrie ten tijde van de tweede helft van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. Verder dan dit overzicht gaat de vergelijking met andere regio's overigens niet. De ontwikkeling binnen het Noordbrabantse en Limburgse zandgebied had nog op tal van aspecten vergeleken kunnen worden met die in andere regio's binnen de nationale of zelfs internationale context. Van een dergelijke comparatieve aanpak heb ik bewust afgezien. De opzet van de studie wordt dan een fundamenteel andere, die ten koste zou gaan van de diepte-analyse. Een onderzoek in de diepte beschouw ik het meest geëigend voor de aard van de te bestuderen problematiek: de coöperatie als overlevingsstrategie voor boeren in een achterstandssituatie.

Wetenschappers uit verschillende disciplines hebben zich in de loop van de tijd bezig gehouden met de verklaring van ontwikkelingen op zuivelgebied. Historici, economen en sociologen vormden theorieën over de opkomst en ontwikkeling van de Nederlandse zuivelindustrie en meer bepaald het overheersend coöperatieve karakter daarvan. Een overzicht van deze theorievorming volgt in de tweede subparagraaf.

1.2.1. Regionale ontwikkelingen in de zuivelbereiding

Rond 1850 worden op Nederlandse boerderijen waar men zich met zuivelbereiding bezighoudt, hoofdzakelijk boter en kaas vervaardigd. Daarnaast richten vooral rond de grote steden veel boeren

zich expliciet op de melkveehouderij. Zij leveren melk voor consumptie aan particulieren in de nabijgelegen stad.⁹⁰⁾ Het belang van de zuivelproductie voor het boerenbedrijf varieert per regio. In grote delen van Friesland, Noord-Holland en Zuid-Holland, in het westelijk deel van Utrecht en in Noordwest-Overijssel is de zuivelbereiding van oudsher het belangrijkste onderdeel van het landbouwbedrijf.⁹¹⁾ In de akkerbouwstreken van Groningen, Noord- en Zuid-Holland en Zeeland is de melkveehouderij en zuivelbereiding van uiterst geringe betekenis. In deze situatie komt ook geen verandering. We vinden hier daarom slechts een gering aantal zuivelfabrieken. Anders ligt dat voor de provincies Noord-Brabant, Limburg, Drenthe, Gelderland en het grootste deel van Overijssel. Hier wordt de bereiding van boter gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer het middelpunt van het boerenbedrijf. Kaas wordt in deze contreien, in tegenstelling tot de ‘aloude’ zuivelgebieden, vrijwel niet gemaakt.⁹²⁾

De problemen die zich ten aanzien van de Nederlandse zuivelprodukten aan het einde van de negentiende eeuw voordoen, worden in het tweede hoofdstuk behandeld. Voor dit moment is van belang te constateren dat de kwaliteit van de Nederlandse zuivel sterk achterop **[023]** raakt bij buitenlandse zuivelprodukten. Vooral in Denemarken wordt veel meer gebruik gemaakt van wetenschappelijke kennis bij de zuivelbereiding, waardoor een beter produkt wordt verkregen. Om aan deze moeilijkheden het hoofd te bieden, lijkt fabriekmatige zuivelbereiding uiteindelijk de enige oplossing.

De eerste Nederlandse zuivelfabrieken dateren uit het begin van de jaren zeventig van de negentiende eeuw. Het gaat om een aantal kaasfabriekjes in Noord- en Zuid-Holland. Men heeft zich hier laten inspireren door Amerikaanse en Engelse voorbeelden. De Hollandse fabrieken zijn echter geen groot succes. Dat is enerzijds een gevolg van de onbekendheid met de juiste bereidingsvoorschriften van de buitenlandse kazen die men hier wil maken, en anderzijds van de prijs die de fabrieken voor de melk aan de boeren kunnen betalen. Niettemin komt in Noord-Holland toch een kaasindustrie op gang. In 1890 werken in deze provincie reeds 31 kaasfabrieken ‘op onderlinge grondslag’. Opmerkelijk is echter dat de kaasindustrie zich hier naar een particuliere industrie ontwikkelt. We vinden hier later relatief weinig coöperaties.⁹³⁾

Inmiddels volgt de oprichting van zuivelfabrieken ook in andere delen van Nederland. In 1879 richt J. Rinkes Borger in Leiden de eerste Nederlandse roomboterfabriek op. Deze fabriek wordt nog in hetzelfde jaar gevolgd door de kaas- en roomboterfabriek ‘Freia’ in het Friese Veenwouden, opgericht door M. Bokma de Boer. In beide gevallen gaat het dus om een particuliere fabriek.

In Friesland roept het idee van fabriekmatige zuivelbereiding in kringen van de toonaangevende *Friese Maatschappij van Landbouw* lange tijd weerstand op. Daarbij wordt geen verschil gemaakt tussen particuliere en coöperatieve zuivelfabrieken. De enige vorm die men aanvaardbaar acht is een uiterst kleinschalig georganiseerde vorm van coöperatie, waarbij slechts enkele boeren (maximaal vier of vijf) samengaan om voordeel te behalen uit het gebruik van nieuwe werktuigen als de centrifuge en Schwartz-koelbakken. Deze vorm van coöperatieve samenwerking wordt nog beschouwd als tegenhanger van de fabriek. **[024]** De kleine coöperaties zijn overigens weinig succesvol.⁹⁴⁾ De Friese Maatschappij van Landbouw acht het niet gewenst het produktieproces uit handen te geven. Voorts vreest men voor een gebrek aan solidariteit in de coöperaties, zowel van de aan te stellen leiders als van de leden onderling. Men is huiverig voor het aantrekken van “een gediplomeerd heer”, waaraan men de leiding moet overlaten. Anderen vrezen weer moeilijk te slagen in het vinden van een goede vakkundige leider. Tenslotte vormt ook het pachtstelsel een groot probleem. In Friesland wordt in 1910 nog ruim 73% van de totale geëxploiteerde oppervlakte grond gepacht. Voor een pachtboer houdt het een groot risico in zich financieel te binden aan een coöperatie aangezien hij niet zeker is hiervan blijvend voordeel te hebben.⁹⁵⁾ Na de oprichting van de eerste particuliere zuivelfabrieken volgen in Friesland al snel meer zuivel-

fabrieken. In 1886 richt een aantal boeren uit de omgeving van Warga in deze plaats de eerste coöperatieve zuivelfabriek in Nederland op. Hoewel de particuliere fabrieken in Friesland in eerste instantie kwantitatief domineren, streven de coöperatieve hen uiteindelijk voorbij. Reeds in 1898 telt Friesland 66 coöperatieve en 46 particuliere zuivelfabrieken.⁹⁶⁾

In alle Nederlandse zandgrondgebieden kampen de boeren met hetzelfde probleem wat de bereiding en afzet van hun boter betreft. De boter is van slechte kwaliteit en bij de verkoop heerst een systeem van gedwongen ruilhandel, waarbij de boer(in) sterk afhankelijk is van de winkelier aan wie de boter wordt verkocht. Deze zaken worden voor zover het de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden betreft, nader uiteengezet in het tweede hoofdstuk. Opmerkelijk is dat, hoewel de problemen zich in alle zandstreken voordoen, de oplossingen hiervoor variëren. Wel worden overal fabrieken opgericht, maar elke streek kent daarin eigen karakteristieken.

In Drenthe nemen hoofdzakelijk particuliere ondernemers en notabelen het initiatief. Zij richten de eerste (particuliere) zuivelfabrieken op. De eerste coöperatieve fabriek komt in 1889 in Rogatsluis tot stand. De coöperatieve zuivelindustrie neemt vervolgens in Drenthe belangrijk toe. De meeste boterfabrieken blijven van een beperkte omvang. Daarnaast ontstaan enkele grotere bedrijven in Hogeveen en Roden die zich na verloop van tijd richten op de bereiding van gecondenseerde melk en melkpoeder. In het zuiden van Drenthe bereiden enkele fabrieken ook kaas. Bij de groeiende steden ontwikkelen zich tenslotte melkinrichtingen van betekenis.⁹⁷⁾ De ervaringen op zuivelgebied van de buurprovincie Friesland hebben in Drenthe tot voorbeeld gediend. Veel directeurs van Drentse zuivelfabrieken komen uit Friesland. Friesland levert echter geen klakkeloos over te nemen model. De verschillen op agrarisch gebied tussen beide provincies worden in het oog gehouden. Zo wordt Drenthe bijvoorbeeld niet de kaasprovincie die Friesland wel is.⁹⁸⁾

In Gelderland verloopt de ontwikkeling anders. De particuliere boterfabricage is hier al snel dominant. De fabrieken worden vooral opgericht door boterhandelaren, die evenals de boeren zijn gebaat bij een betere kwaliteit boter. Deze handelaren in boter maar ook in andere benodigdheden voor de boer (veevoer en kunstmest) pogen via de speculatieve boterfabrieken greep te houden op de boeren.⁹⁹⁾ In enkele steden vinden we particuliere melkinrichtingen. De eerste coöperatieve zuivelfabriek komt in 1891 in Didam tot stand. Uiteindelijk overvleugelen de coöperatieve zuivelfabrieken ook hier de particuliere in aantal. In 1900 heeft Gelderland 51 coöperatieve en 37 particuliere fabrieken.¹⁰⁰⁾

Op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden bestaan reeds enkele particuliere boterfabrieken wanneer in 1892 in Tungalroy de eerste coöperatieve zuivelfabriek in dit gebied wordt gevestigd. De coöperatieve organisatievorm wordt in dit gebied veruit de belangrijkste wijze waarop de zuivelfabricage wordt opgezet. Verreweg de meeste zuivel [025] coöperaties in de provincie Noord-Brabant zijn gelegen in het zandgebied. In Limburg komen ook veel kleinschalige handkrachtfabriekjes tot stand op de lóssgronden in het zuiden van de provincie. Begin jaren negentig van de negentiende eeuw worden in ZuidLimburg enkele coöperatieve zuivelfabrieken opgericht (bijvoorbeeld in Meerssen en Schinnen), maar de echte groei dateert uit de tweede helft van dat decennium.¹⁰¹⁾

De boterbereiding op de boerderij handhaaft zich het langst in Overijssel. De Overijsselse boeren vernieuwen zelf het eigen bedrijf door nieuwe werktuigen aan te schaffen. Dit vormt een belemmering voor de opkomst van de zuivelindustrie. De weinige particuliere fabriekjes leveren een zware strijd tegen de boerenboter. In Salland wordt een aantal speculatieve boterfabrieken opgericht door handelaren in boter, veevoer en kunstmest. Op deze wijze houden de handelaren de boeren in hun greep.¹⁰²⁾ Toch komt ook hier de coöperatieve zuivelindustrie van de grond. In 1902 draaien in deze

provincie 38 coöperatieve fabrieken naast 40 particuliere fabrieken. De coöperatieve zuivelindustrie wordt hier uiteindelijk de dominante factor: de particuliere fabrieken gaan in de coöperatieve op en ook de boterbereiding op de boerderij verdwijnt.¹⁰³⁾

In de weidestrecken in Zuid-Holland en Utrecht blijft de kaasbereiding op de boerderij gehandhaafd. In verband met de nabijheid van grote steden wordt hier ook veel melk voor directe consumptie geleverd. De melkverkoop via inrichtingen krijgt hier wel vorm, evenals de particuliere zuivelindustrie. Coöperatieve kaasfabrieken en coöperatieve melkinrichtingen zoeken we in deze streken echter tevergeefs.¹⁰⁴⁾

1.2.2. Theorievorming inzake ontwikkelingen op zuivelgebied

Wie de vraag stelt naar een verklaring voor de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie in Nederland, stelt eigenlijk twee vragen. Eén naar de achterliggende factoren bij de opkomst van de industriële bereiding van zuivelproducten en één naar de factoren die het particuliere dan wel het coöperatieve karakter bepalen van de zuivelindustrie. Bij beide verklaringen worden in de literatuur economische en cultureel-mentale factoren aangevoerd. Daarbij hebben de economische factoren de overhand. Ik zal nu eerst ingaan op de opvattingen ten aanzien van de opkomst van de zuivelindustrie en daarna de factoren behandelen, die auteurs hebben aangedragen ter verklaring van het particuliere of coöperatieve karakter van de fabrieken of wellicht voor handhaving van de zuivelbereiding op de boerderij.

De klassieke verklaring voor de opkomst van de zuivelindustrie in Nederland is een economische: de achteruitgang in de positie op de buitenlandse (Engelse) afzetmarkt vanwege de concurrentie vanuit onder meer Denemarken en de vervalsing van boter en kaas. Ook de misstanden in de boter- en kaashandel (in het bijzonder gedwongen ruilhandel en onderling samenspannen van kooplui) worden als motief aangevoerd.¹⁰⁵⁾ Bieleman stelt dat de problemen bij de afzet van de zuivelproducten de achtergrond vormen voor de opkomst van de coöperatieve fabriekmatige zuivelbereiding. De individuele boterproducenten staan machteloos tegenover de handelaren, die als enige beschikken over kennis en organisatie met betrekking tot de afzet.¹⁰⁶⁾ Hier is de coöperatieve organisatie een corrigerende factor in verband met de onvoldoende werking van het stelsel van de vrije prijsvorming, van de vrije concurrentie en van de individuele economische verantwoordelijkheid. De coöperatie is op deze wijze beschouwd dus een maatschappelijk correctiemiddel.¹⁰⁷⁾

Anderen zoeken in de technische innovatie een verklaring voor de opkomst van de zuivelindustrie. De historicus Van Zanden noemt de technische ontwikkeling, met name de uitvinding van de centrifugale separator in 1878, de belangrijkste oorzaak van de opkomst [026] van de fabriekmatige zuivelbereiding. De eerder genoemde factoren als botervervalsing, het lage niveau van de boterproductie op de boerderij en de slechte naam van de Nederlandse boter, spelen volgens hem slechts een ondergeschikte rol. Uitgangspunt in de verklaring van Van Zanden zijn de schaalvoordelen in de fabriekmatige zuivelbereiding, die worden bereikt door de melk van vele (kleine) boeren samen te voegen. Hij legt dus een verband tussen technische en economische factoren. Schaalvergroting en samenwerking zijn volgens hem echter niet de stuwende krachten achter de opkomst van de zuivel-fabricage. Het primaat ligt bij de centrifugale ontroming. Schaalvergroting en samenwerking waren juist nodig om de voordelen van de centrifuge te realiseren. Door middel van centrifugale ontroming van de melk kan de boterproductie een continubedrijf worden, dat de verwerking van grote hoeveelheden melk tegen lage kosten mogelijk maakt. Voorts kan nu een maximaal rendement uit de melk worden gehaald omdat alle botervet van de melk wordt gescheiden. Tenslotte worden de produktiekosten van boter vooral bij grote hoeveelheden sterk gedrukt.¹⁰⁸⁾

Het is opmerkelijk dat slechts in één gebied in Nederland de zuivelindustrie vooralsnog geen voet

aan de grond krijgt. Het gaat hier om de grensstreek van de provincies Zuid-Holland en Utrecht, met als kern het gebied aan beide zijden van de provinciegrens (Krimpenerwaard, Land van Gouda en Woerden en Lopikerwaard). Voor de afwezigheid van coöperaties in deze weidestrecken van Zuid-Holland en Utrecht noemt J. Geluk als belangrijkste oorzaak de hoge rentabiliteit van de zelfkazerij.¹⁰⁹⁾ Ook C.F. Roosenschoon vermeldt de extra hoge opbrengst doordat kaas van bijzondere kwaliteit wordt gemaakt.¹¹⁰⁾ Van Zanden wijst eveneens op de onvoldoende voordelen die fabriekmatige kaasproductie in dit gebied geeft boven die op de boerderij. De Zuidhollandse boerderijen zijn meestal zeer groot. Ook het grote vakmanschap van de kaasmaaksters noopt niet tot ingrijpende veranderingen in de kaasbereiding. De kleinere boeren profiteren van de snel groeiende steden in dit gebied. Zij leggen zich na 1880 toe op de levering van verse melk aan stedelijke consumenten. Het hoge niveau van de zuivelproductie in deze weidestrecken maakt fabriekmatige bereiding vooralsnog grotendeels overbodig.¹¹¹⁾

G. Kooy wijst naast de economische factoren ook op sociaal-culturele factoren die in wisselwerking met de economische en geografische omstandigheden de handhaving van de zelfkazerij in dit gebied veroorzaken. Als sociaal-culturele factoren voert Kooy onder meer aan de mogelijkheid om voldoende tijd te vinden voor de zelfkazerij, hetzij omdat de kaasbereidsters andere werkzaamheden kunnen laten rusten, hetzij omdat de bedoelde werkzaamheden aan iemand anders kunnen worden overgelaten. Voorts is van groot belang voor het voortbestaan van de zelfkazerij dat zowel in materieel als in geestelijk opzicht in dit gebied genoeg wordt genomen met een sobere leefstijl. Het huishouden, het schoonhouden en de aankleding van de kamers, de bereiding van de maaltijden, de wijze waarop men visite ontvangt en de hygiënische voorzieningen vragen veel minder tijd dan de elders in meer of mindere mate doorgevoerde moderne leefwijze. Met de zelfkazerij is bovendien een vorm van zelfrespect alsmede een culturele groepsdwang verbonden. Als gevolg daarvan wordt de leverantie van volle melk aan fabrieken als een ernstige misstap opgevat. Het kazen in het algemeen vertegenwoordigt een zekere luister “die voor een buitenstaander nauwelijks valt te begrijpen”.¹¹²⁾

Ter verklaring van het karakter van zuivelfabrieken (coöperatief of particulier, grootschalig of kleinschalig) hebben verscheidene auteurs theorieën geponereerd. Vele daarvan zijn economisch georiënteerd, waarbij de opkomst van de zuivelcoöperatie vaak negatief afhankelijk wordt gemaakt van de opkomst van particuliere fabrieken. Coöperatieve zuivelfabrieken komen in deze opvatting pas tot stand als de particuliere zuivelfabrikanten het laten afweten.

[027] Geluk zoekt de oorzaak van het niet opkomen van coöperaties in het Zuidhollands weidegebied onder meer in de sterke concurrentie van de particuliere industrie in dit gebied.¹¹³⁾

In Friesland bijten de particuliere zuivelfabrieken de spits af en volgen de zuivelcoöperaties na enkele jaren. Het initiatief tot coöperatie bij de boeren, moet volgens Th. van der Zee in eerste instantie niet worden gezien als een verzet tegen de particuliere zuivelindustrie maar veeleer als een gevolg van het feit dat de particuliere industrie niet snel genoeg in de opkomende behoefte aan fabriekmatige zuivelbereiding kan voorzien: “Wanneer er een voortvarend particulier geweest was, die in Warga bijtijds een fabriek had gesticht, zouden de Wargaster boeren in 1886 niet tot coöperatie zijn overgegaan”.¹¹⁴⁾ De oprichting van de coöperatie in Warga zou echter volgens andere bronnen zijn ingegeven uit onvrede over de melkprijs van een naburige particuliere fabrikant in Schrans.¹¹⁵⁾ Hier stuiten we op een andere negatieve motivering voor coöperatie: onvrede over de bestaande particuliere fabrikant inzake economische belangen van de boeren. De particuliere fabrikant krijgt de mogelijkheid een uiterst dominante positie in te nemen ten opzichte van de hem omringende boeren. Door werkelijk of vermeend onrecht roept hij weerstand op bij de boeren.¹¹⁶⁾

De prijscorrectie die de coöperatie op de markt kan uitoefenen, kan echter ook in het voordeel van

de particuliere fabrikant werken. De boeren hebben nu immers een richtlijn voor de hoogte van de uitbetaalde melkprijzen, die een vergelijking mogelijk maakt tussen de prijzen van de coöperatieve en van de particuliere fabrieken. Volgens J.H. van Stuijvenberg zijn de zuivelcoöperaties niet ontstaan als prijscorrigerende organisaties op de ‘melkmarkt’. De particuliere zuivelindustrie in Nederland is zo gering van omvang dat zij geen overheersende positie op de melkmarkt bezit. De boeren kunnen immers altijd nog terugvallen op de eigen bereiding van zuivelproducten.¹¹⁷⁾

Roosenschoon ziet nog een ander verband tussen de opkomst van coöperatieve en particuliere zuivelfabrieken. In gebieden waar behoefte is aan de ondermelk op de boerderij komen overwegend coöperatieve zuivelfabrieken tot stand. Particuliere fabrieken verwerken de melk doorgaans in zijn geheel. De zuivelcoöperatie met boter als hoofdproduct levert de ondermelk aan de boeren terug. Deze ontwikkelen daarmee de belangrijke bedrijfstak van de varkensmesterij. Volgens Roosenschoon is deze factor van belang bij de verklaring van de ontwikkeling van de zuivelindustrie op de zandgronden.¹¹⁸⁾

Behalve de relatie met de particuliere fabrieken, wordt door sommige auteurs ook de onderlinge verhouding tussen zuivelcoöperaties in hun stellingname betrokken. Van bestaande coöperatieve zuivelfabrieken kan een stimulerende invloed uitgaan. Van der Zee merkt op dat de gunstige financiële resultaten van de eerste zuivelcoöperaties in Friesland een stimulans vormen voor de oprichting van nieuwe coöperaties.¹¹⁹⁾ Ook de kennis die inmiddels is opgedaan over de technische en organisatorische inrichting van de coöperaties, speelt in het voordeel van de potentiële coöperatoren.¹²⁰⁾

Van Stuijvenberg wijst als ontstaansgrond van landbouwcoöperaties op de groeiende hoeveelheid agrarische producten die op de markt wordt verhandeld. De Nederlandse landbouw ontwikkelt zich naar een ‘verkeersindustriële’ karakter. De werking van de markt, die de verbinding vormt tussen de binnenlandse producenten en de veelal buitenlandse afnemers, laat echter veel te wensen over. Vanwege de inefficiënte werking blijft veel winst in de afzetkanalen steken. Door middel van de coöperaties kan op een effectieve wijze het contact worden gelegd tussen de agrarische sector en de afzetmarkt.¹²¹⁾

Een aantal auteurs zoekt voor het karakter van de zuivelfabrieken ook een verklaring in de structuur en grootte van het landbouwbedrijf. Van der Zee verklaart op basis hiervan de regionale verschillen binnen Friesland. De Friese greidestrecken kenmerken zich rond 1890 door een kwantitatieve dominantie van de particuliere fabrieken. Van der Zee verklaart [028] deze dominantie uit de grote veerijkdom in dit gebied, waardoor het particuliere bedrijf meer kans heeft op een krachtige ontwikkeling. Hoewel de zuivelbereiding door de boeren in de greidestrecken een grote omvang kent en men daarom in dit gebied de grootste psychische weerstand zou verwachten, komen de zuivelfabrieken juist in dit gebied snel op. In deze in hoge mate van de zuivelinkomsten afhankelijke streken doet de teruggang van de Nederlandse positie op de buitenlandse zuivelmarkt zich namelijk het meest voelen.¹²²⁾

De Friese Woudenstreek kent een type gemengd boerenbedrijf dat overeenkomt met dat op de zandgronden elders in Nederland. In de Friese Wouden is wel een groter deel van de bodem als grasland in gebruik. Het kleinbedrijf is hier zeer algemeen.¹²³⁾ Het geringe veebezit (een of twee koeien per boerderij) betekent een minder rationele zuiveltechniek. Men karnt bij kleine hoeveelheden bijvoorbeeld niet iedere dag. Daarmee is hier wel een belangrijke factor aanwezig om tot oprichting van zuivelfabrieken te komen. Bundeling van al deze kleine beetjes melk zal immers in een beter product resulteren. Het grote probleem is echter voldoende mensen met voldoende koeien bijeen te krijgen om tot oprichting van een fabriek over te gaan.¹²⁴⁾ De kleinschalige handkrachtfabrieken

zoals die in andere arme delen van agrarisch Nederland wel opkomen, vinden hier echter geen toepassing. Van der Zee verklaart dit gegeven niet.

In de kleibouwstreken van Friesland overheerst rond 1890 het coöperatieve bedrijf, dat zich kenmerkt door een groot aantal kleine fabrieken. De grote gemengde boerenbedrijven vormen hier de kern van het landbouwbedrijf, waardoor het voor de kleiboeren gemakkelijker is zelf een stoomzuivelfabriek tot stand te brengen dan voor de kleinere boeren uit de Wouden.¹²⁵⁾ In Warga richtten 23 boeren in 1886 een coöperatieve zuivelfabriek op. Hoewel zij worden omschreven als “meest allen arme huurboeren” hebben zij samen 715 melkkoeien. Dat betekent gemiddeld ongeveer 31 koeien per bedrijf. De boeren mogen dan arm zijn, kleine bedrijven hebben zij in geen geval. Blijkbaar beschikken zij nog over voldoende reserves om de benodigde investeringen voor de stoomzuivelfabriek op te brengen.¹²⁶⁾

Roosenschoon wijst op het belang van de nabijheid van de afzetmarkt. Het westen van Nederland is dicht bevolkt en om deze reden een uitstekende markt voor melk, boter en kaas. Rond de grote steden wordt alle melk verkocht als consumptiemelk. Hier blijft geen melk over voor de bereiding van andere zuivelprodukten. In de winter bestaat zelfs een melktekort. Ook de levendige handel via zee en de proviandering van de schepen begunstigen de afzetpositie van de Hollandse boeren. Deze boeren zijn behalve veehouder ook koopman. Dergelijke omstandigheden nopen niet tot coöperatief werken. De coöperatieve zuivelindustrie begint dan ook in die delen van Noord-Holland waar veehouderij en kaasmakerij niet de hoofdzaak zijn. Het betreft hier dan vooral de droogmakerijen als de Beemster, de Schermer en de Purmer. De akkerbouw is hier veel belangrijker en wanneer de kaasprijzen minder worden is men hier sneller geneigd met kaasmaken te stoppen. Dit gegeven gecombineerd met een schaarste aan personeel vanwege de trek van arbeiders naar de stad en met een streven naar arbeidsvermindering op de boerderij, vormt de grondslag voor de jonge kaasindustrie. De veel minder arbeidsintensieve boterbereiding blijft op de boerderij.¹²⁷⁾

De consumptiemelkers in het westen van het land hebben zich nooit toegelegd op de exploitatie van melkinrichtingen in de steden. De veehouders dragen al vrij snel de melkbezorging over aan melkslijters en melkwinkeliers. Aan het eind van de negentiende eeuw komen particuliere melkinrichtingen op, die de melkvoorziening grotendeels in handen nemen.¹²⁸⁾ Pas in de crisisjaren dertig ontstaat weer enige beweging op dit front. In Noord-Holland kenmerkt de streek ten zuiden van het IJ zich in deze periode door talrijke individuele pogingen om de vraagstukken betreffende de melklevering aan Amsterdam het [029] hoofd te bieden. De enkele succesvolle pogingen worden grote ondernemingen. De schaarse coöperatieve pogingen mislukken meestal. In de streek ten noorden van het IJ overheersen de coöperatieve pogingen. B. Tosseram wijt het verschil in oplossing van de vraagstukken aan verschillen in grootte en structuur van de boerenbedrijven ten noorden en ten zuiden van het IJ.¹²⁹⁾

Naast de economische verklaringen, voeren sommige auteurs ook cultureel-mentale factoren aan om het ontstaan en karakter van de zuivelindustrie in een bepaald gebied te verklaren.

Van Stuijvenberg spreekt over een “coöperatieve mentaliteit”, die op een gegeven moment als initiërende factor kan gaan optreden. Steeds meer boeren overwinnen psychische weerstanden om lid te worden van een coöperatie. Aan de landbouworganisaties, de landbouwconsulenten en de centrale coöperatieve organisaties schrijft Van Stuijvenberg een belangrijke rol toe.¹³⁰⁾ Een uiterst belangrijk aspect in dit verband is het idealistische of ideologische aspect in de coöperatie. Wij vinden dit element in een wat neutralere vorm bijvoorbeeld in Friesland maar vooral zeer sterk katholiek getint in Noord-Brabant en Limburg.

Op het moment dat in Friesland de zuivelcoöperaties in aantal en invloed beginnen toe te nemen,

treedt hier het idealistische element aan de dag. De coöperatie is niet langer een aanvulling naast de particuliere fabriek maar gaat nu juist de strijd aan met de laatste. Daarbij wordt de coöperatie gemaakt tot een wapen in de strijd tegen de dreigende verdrukking van de boerenstand. Volgens Van der Zee werkt dan niet zozeer de melkprijs maar vooral de betekenis voor het algemeen welzijn als inspiratiebron voor de boeren om zich bij een zuivelcoöperatie aan te sluiten. Deze houding past in het tijdsbeeld. Er komt weer enige materiële vooruitgang, de crisis loopt ten einde, “men kon zich weer eens wat idealisme permitteeren”.¹³¹⁾ Roosenschoon wijt dit krachtig gevoel van eigenwaarde in de Friese zuivelindustrie aan het Friese volkskarakter. Uit de eeuwenlange veefokkers- en zuiveltraditie van de Friezen komt een streven voort naar grotere economische en geestelijke zelfstandigheid.¹³²⁾

Naast een coöperatieve mentaliteit en ideologie wordt in de literatuur ook het ontwikkelingspeil van de boerenbevolking aangevoerd als een bepalende factor voor de omvang en aard van de zuivelcoöperaties. Roosenschoon noemt deze factor naast de grondsoort en de ligging van het gebied ten opzichte van de afzetmarkt.¹³³⁾

Sommige auteurs nemen ook de levensstijl van de boeren in hun beschouwingen mee. Van der Zee doet dit voor de Friese boeren. Volgens hem is de nood tijdens de agrarische crisis in de Woudestreken minder hoog gestegen dan in de andere Friese gebieden omdat men er hier een “eenvoudiger levenswandel” op na hield. De achteruitgang is dan minder groot, zodat men minder snel de behoefte voelt een coöperatieve zuivelfabriek op te richten.¹³⁴⁾ Een aantal auteurs voert tenslotte expliciet de mentaliteit van de boerenbevolking aan als verklaring voor de opkomst van coöperatieve of particuliere zuivelfabrieken. Hierboven noemde ik reeds de auteur Roosenschoon, die voor het karakter van de Friese zuivelcoöperaties wijst op de Friese volksaard. De belangrijke positie van de coöperatieve organisatie van zuivelfabrieken op de zandgronden wijt Roosenschoon aan de grote gemeenschapszin van de boerenbevolking in deze gebieden.¹³⁵⁾

Ook het voortbestaan van de zelfkazerij in Zuid-Holland is in het verleden met mentale factoren verklaard. Zoals ik hiervoor reeds heb aangegeven, verhuist de kaasbereiding in Noord-Holland naar de fabriek, terwijl zij in Zuid-Holland vrijwel overal op de boerderij blijft. Kooy stelt dat voor dit verschijnsel nauwelijks meer een economische motivering is te vinden. De zelfkazerij, met veel werk voor de boerinnen, hangt volgens hem samen met opvattingen over wat behoort en niet behoort.¹³⁶⁾ In het voorgaande kwam dit aspect reeds ruimschoots aan de orde.

[030] De socioloog Wichers vindt hier steun voor zijn stelling dat ook andere factoren dan economische, in het geding zijn bij de opkomst van de (coöperatieve) zuivelindustrie. Een economische factor kan een stimulans zijn en zelfs een voorwaarde maar mensen maken bewust verschillende overwegingen en reageren naar aanleiding van die afweging. Men ageert en reageert in groepsverband in de vorm van een cultuur of beschaving.¹³⁷⁾ Dit ondersteunt bovendien de stelling dat een economische analyse van het coöperatieve fenomeen eenzijdig is. Naast economische aspecten dienen ook sociale en culturele factoren in de beschouwing te worden meegenomen.

Wichers heeft het aspect ‘mentaliteit’ verder uitgewerkt in zijn studie naar de oude plattelandsbeschaving, die reeds eerder aan de orde kwam. Met behulp van zijn theoretische principes kan een poging worden gedaan de opkomst van de coöperatieve en particuliere zuivelindustrie te verklaren. Wichers suggereert slechts een verband tussen zijn theorie en een opgenomen overzichtskaart van de coöperatieve en particuliere zuivelfabrieken in Nederland in 1949. Deze kaart wordt niet nader uitgelegd maar op grond van Wichers’ opmerkingen over de mentaliteit van de plattelandsbevolking in de verschillende delen van Nederland als verklaard verondersteld. In het navolgende doe ik een poging deze veronderstelling te verwoorden.

Wichers omschrijft de zuidelijke zandgronden rond 1900 als een negatief-autoritair gebied. De bewoners zijn hier gehoorzaam aan de geestelijke en meestal ook de wereldlijke autoriteiten. De autoriteit van de kerk wordt niet betwist en schenkt bovendien een zekere gemoedsveiligheid. Het karakter van dit gebied wordt volgens Wichers veroorzaakt doordat de streek reeds vroeg gefeodaliseerd is geraakt en bovendien sterk op het zuiden was georiënteerd. Veel contact met de buitenwereld bestond er niet, zodat de bevolking zich eenvoudig schikte in de bestaande situatie.¹³⁸⁾ De vroege en volledige overherigheid zou juist een negatieve factor kunnen zijn voor de opkomst van coöperaties. De boeren hebben immers nooit geleerd zelf initiatieven te nemen. De zuidelijke zandgronden zijn echter toch rijk aan zuivelcoöperaties. Dit kan worden verklaard uit de machtige positie van de katholieke kerk, die de organisatie van boeren in coöperaties zeer propageerde.

Ook voor de overige Nederlandse gebieden levert Wichers een korte typering. In het Holland ten noorden van het IJ is de overherigheidsmentaliteit evenals de plattelandse tweedeling nooit diep doorgedrongen.¹³⁹⁾ De boeren hier hebben geleerd zelf activiteiten tot samenwerking te ontplooiën. In dit gebied vinden we dan ook vrijwel alleen coöperatieve zuivelfabrieken.

In Friesland en Groningen vindt Wichers juist wel een sterke tendens tot overherig-wording van het maatschappelijk leven. Aangezien deze tendens laat inzet, is het gebied hiervan niet geheel doortrokken. De boeren ontplooiën zelf activiteiten, zijn geneigd tot samenwerking en bezitten in het algemeen een flinke dosis nuchterheid en democratische zin.¹⁴⁰⁾ Eigenschappen dus die zeer ten gunste werken voor de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. Vooral in Friesland draagt de zuivelindustrie dan ook voornamelijk een coöperatief karakter.

Drenthe was lange tijd het land van het meest vrije leven. Hier was geruime tijd sprake van een soort agrarische democratie, waaruit mentale kenmerken als vrijzinnigheid, zin voor samenwerking, gematigdheid, 'verstandelijkheid', en een sterk agrarisch-ambachtelijke gezinsethiek voortvloeien. Nadat aan het einde van het 'ancien régime' dit oude democratische stelsel snel wordt aangetast, komt een vorm van na-feodalisering op gang. De mentale kenmerken uit de periode van de agrarische democratie blijven echter grotendeels behouden. Aangezien de Drentenaren (vooral die op de zandgronden) collectivistischer zijn ingesteld, verloopt het tempo van verandering hier langzamer.¹⁴¹⁾ Ook hier vinden we hoofdzakelijk coöperatieve zuivelfabrieken.

[031] De geïsoleerd gelegen oostelijke zandgronden vormen een laat en onvolledig overherig geworden gebied, waar de overherigheid te laat in gang is gezet om haar invloed op de geesteshouding van de bevolking in haar volle omvang uit te strekken. In dit gebied weten de boeren eigen initiatieven te ontwikkelen.¹⁴²⁾ Ook hier werken zij dus samen in coöperaties, die het beeld van de zuivelfabricage op de oostelijke zandgronden beheersen.

Op de zandgronden van Midden-Nederland vinden we, in tegenstelling tot de zandgronden in het oosten, een vroege feodalisering. Als gevolg daarvan heeft de bevolking daar zich wantrouwend afgesloten van de wereld en vertoont zij een sterke inslag tot bevindelijkheid.¹⁴³⁾ Door de vrijwillig gekozen isolatie blijft de zuivelbereiding op de boerderij lang gehandhaafd en vinden we in dit gebied slechts weinig zuivelfabrieken.

Ook in de westelijke en zuidwestelijke zeeprovincies vinden we een vroege feodalisering, waardoor dit gebied voor een belangrijk deel onder feodale leiding ontsloten is en bevolkt. Hierdoor raakt men zowel economisch als voor de eigen veiligheid sterk afhankelijk van de heren en de steden. Dit doodt het eigen initiatief en wekt een, overigens onvruchtbaar, individualisme op, dat samenwerking belemmert. De dubbele tweedeling (maatschappelijk en intern-plattelands) komt bovendien de

geestelijke plooibaarheid van de bevolking niet ten goede. Men vertoont dan ook een neiging tot sterk autoritair denken.¹⁴⁴⁾ De teloorgang van het eigen initiatief en de tendens tot individualisme maakt de provincies Noord- en Zuid-Holland en Zeeland een goede voedingsbodem voor de particuliere zuivelfabricage. De wil tot samenwerking, bijvoorbeeld in coöperatieve organisaties, ontbreekt.

Als laatste gebied gaat Wichers in op Zuid-Limburg. Deze streek kent een lange traditie van overherigheid. Aangezien men hier potentieel tot welvaart in staat is, kent de bevolking een geestesgesteldheid van stil verzet. De rooms-katholieke kerk neemt een onbetwist vooraanstaande positie in. Voorts zijn kenmerkend een zekere zorgeloosheid en een wat naïeve kleine-mans-patriarchaliteit. Wichers concludeert dat in de kentering der tijden rond 1900 ook de Zuidlimburgse bevolking nauwelijks spontaan voor zichzelf kan opkomen ter verbetering van de eigen sociale en economische positie.¹⁴⁵⁾ Hoewel onderhevig aan een vroege overherigheid kent Zuid-Limburg toch een coöperatieve zuivelindustrie. Net als bij de zuidelijke zandgronden kan dit worden verklaard uit de sterke positie van de katholieke kerk, die de boerenorganisatie in coöperaties zeer bevorderde.

De op Wichers opmerkingen gebaseerde theoretische verklaring laat echter een belangrijk deel van de ontwikkeling buiten beschouwing. Het gebruik van een overzichtskaart uit 1949 is in dit verband niet erg gelukkig. Een momentopname uit 1949 zegt immers niets over de in dit geval nogal turbulente beginfase en de initiatiefnemers in deze fase. Zoals we reeds in de vorige subparagraaf zagen, komen in veel gebieden in eerste instantie particuliere zuivelfabriekjes op, die het in veel gevallen tegen de later opgerichte zuivelcoöperaties moeten afleggen. Zo is in Friesland, Drenthe en Gelderland de particuliere zuivelindustrie in eerste instantie dominant. Pas later overvleugelt de coöperatieve zuivelindustrie de particuliere. In Overijssel komt de zuivelindustrie maar moeilijk op gang.

De boeren voeren hier eerst op hun eigen boerderijen vernieuwingen door. Ook deze ontwikkeling komt bij Wichers niet naar voren. Voorts rijst de vraag naar de daadwerkelijke initiatiefnemers van de coöperatieve zuivelbereiding. Wichers lijkt er vanuit te gaan dat dit de boeren zelf zijn. Alleen voor het zuiden van Nederland geeft hij aan dat de bevolking hier leiding nodig heeft. Dat dit ook het geval is bij de oprichting van de zuivelcoöperaties, spreekt hij overigens niet uit. Over de initiatiefnemers in andere gebieden blijven we helemaal in het ongewisse. Dit kunnen bijvoorbeeld ‘heren’ zijn, waardoor de plattelandsse of zelfs de maatschappelijke tweedeling alleen nog maar versterkt zou worden. Ook het verschil in tempo van ontwikkeling van de (coöperatieve) zuivelfabricage in de verschillende gebieden, wordt met deze theorie niet verklaard.

[032] Concluderend kan ten aanzien van Wichers theorie worden gesteld, dat deze een aantal interessante aanknopingspunten bevat, maar niet voldoet als afdoende verklaring voor de opkomst en verspreiding van de (coöperatieve) zuivelfabricage in Nederland. Belangrijk is zijn poging om vanuit de mentaliteit deze ontwikkeling te verklaren. Maar ook aspecten als het belang van de inkomsten uit de zuivelproductie voor het landbouwbedrijf en de infrastructuur hebben invloed en dienen in de beschouwing te worden meegenomen.

1.3. PROBLEEMSTELLING EN VERANTWOORDING

Op basis van de theoretische uitgangspunten zoals in het voorgaande geformuleerd, kom ik in de eerste subparagraaf tot de formulering van een probleemstelling. In verband daarmee staat een afbakening van het onderzoekgebied naar regio en naar tijd. De verantwoording van deze afbakening is in de tweede en derde subparagraaf opgenomen. Tenslotte verantwoord ik keuze en gebruik van het bronnenmateriaal.

1.3.1. Probleemstelling

In het voorgaande heb ik de begrippen verstarring en verandering in diverse componenten uiteengelegd, die voor mijn studie van belang zijn. De situatie van de zandboeren aan het einde van de negentiende eeuw kenmerkt zich door achterstand en een statisch karakter. Om tot verbetering van deze situatie te komen is vernieuwing nodig. Dat betekent in deze tijd aansluiting bij het moderniseringsproces in de samenleving. De coöperatie is voor de boeren het instrument om tot modernisering te komen, aangezien zij individueel om verscheidene redenen hiertoe niet bij machte zijn. Een ontwikkeling dus van verstarring naar verandering door samenwerking. Hiervan uitgaande kom ik voor deze studie tot de volgende probleemstelling:

Op welke wijze verloopt de totstandkoming en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelfabricage op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg tussen 1892 en 1950 en op welke wijze hebben de zuivelcoöperaties gefungeerd als initiator van de modernisering op het Noordbrabantse en Limburgse platteland?

Deze probleemstelling wordt nader uitgewerkt in deelvragen, die de kern van het onderzoek uitmaken.

1. Hoe verloopt de oprichting en verdere ontwikkeling van de coöperatieve zuivelfabrieken op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden en welke condities zijn bepalend in dit proces?
2. Hoe zijn de coöperatieve zuivelfabrieken geografisch gespreid over de regio en welke factoren bepalen deze geografische spreiding? Welke gebieden vervullen ten aanzien van de coöperatieve zuivelfabricage een voortrekkersrol en welke blijven achter? Welke ontwikkelingen treden in de loop van de tijd ten aanzien van de geografische spreiding op?
3. Welke producten worden in de zuivelfabrieken vervaardigd en hoe verloopt het productieproces van deze zuivelproducten? Op welke wijze geschiedt de afzet van de zuivelproducten?
4. Hoe luiden de bedrijfsresultaten van de zuivelfabrieken en welke effecten hebben die op de inkomsten van de boeren?

[033]

5. Welke gevolgen heeft de coöperatieve zuivelfabricage voor de bedrijfsvoering op de landbouwbedrijven?
6. Welke relatie bestaat er tussen de zuivelcoöperaties, de zuivelbonden en de betrokken boeren? Op welke wijze krijgt de voorlichting aan en vorming van de boeren gestalte?
7. Welke zijn de sociaal-culturele gevolgen van de coöperatieve zuivelfabrieken voor de boerenbevolking?

Aan de hand van bovenstaande vragen behandel ik vele aspecten van de coöperatieve zuivelfabricage en haar gevolgen voor de betrokkenheid van de boeren bij het moderniseringsproces in de samenleving. Met betrekking tot de fabrieken worden elementen behandeld als de toelevering van melk, productie, technologie, produktdifferentiatie, afzetmarkt, administratie en organisatie (leden, bestuur, directie, personeel en zuivelbonden).

Naast de fabrieken komen ook de boeren aan de orde. De effecten die de coöperatieve zuivelfabrieken op het platteland hebben, houden een transformatieproces in op economisch, sociaal en cultu-

reel gebied. De rol die de zuivelcoöperaties hierin spelen, wordt onder meer belicht aan de hand van voorlichting aan boeren door landbouwlerearen, zuivelconsulenten en zuivelbonden, de evolutie van het boerenbedrijf naar een veredelingsbedrijf, veranderingen in de mentaliteit en het gezinsleven.

Het uitgangspunt is steeds geweest een integrale, historische analyse van de coöperatieve zuivelindustrie in het omschreven gebied te geven. Om de ontwikkeling binnen alle daarmee verbonden aspecten duidelijk naar voren te laten komen is gekozen voor een thematische opzet. Dit levert een duidelijke ordening van het geheel op, hetgeen een groot voordeel ten opzichte van een synchronische opzet is. In een synchronische opzet moeten voor verschillende perioden de thema's telkens herhaald worden. Dit zou de overzichtelijkheid van de studie niet ten goede komen. Niettemin doen zich in de gekozen tijdsspanne wel belangrijke ontwikkelingen voor. Om de suggestie van een statische problematiek te voorkomen, is gekozen voor een temporeel hoofdstuk om de dynamiek binnen de periode aan te geven.

Alvorens hiermee aan te vangen, wordt in hoofdstuk 2 de situatie geschetst waarin het boerenbedrijf en de zuivelbereiding op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden rond 1890, juist voor de opkomst van de coöperatieve zuivelfabricage, verkeren. Dit hoofdstuk dient als vertrekpunt voor het feitelijke onderwerp van de studie, dat in de volgende hoofdstukken wordt behandeld. Om het integrale karakter aan te duiden heb ik deze hoofdstukken geplaatst in een viertal kaders. De hoofdstukken 3 en 4 vormen het eerste kader van tijd en ruimte. Hoofdstuk 3 is het zojuist genoemde, temporeel opgebouwde hoofdstuk. Hier komen de grote ontwikkelingslijnen aan de orde betreffende de opkomst en het verdere verloop van de coöperatieve zuivelfabricage in het Limburgs en Brabants zandgebied. Dit hoofdstuk is een kernhoofdstuk van de studie, aangezien de diverse thema's uit de volgende hoofdstukken tegen de achtergrond van de in hoofdstuk 3 behandelde ontwikkelingslijn, kunnen worden geplaatst.

Een tweede kernhoofdstuk is hoofdstuk 4. Het plaatst de coöperatieve zuivelfabrieken in de geografische ruimte. Het sociaal-geografische spreidingspatroon wordt toegelicht aan de hand van zes regio's met eigen karakteristieken. Die karakteristieken betreffen onder meer grondsoort en vruchtbaarheid van de grond, aard van het landbouwbedrijf, mate van infrastructurele ontsluiting en de aanwezigheid van een particuliere zuivelindustrie.

Na de centrale hoofdstukken 3 en 4 volgen zes hoofdstukken met een thematisch karakter. Het betreft hier uitwerkingen van aspecten die in de twee voorgaande hoofdstukken reeds in kort bestek aan de orde zijn geweest. Deze thema's zijn in drie kaders te plaatsen.

[034] Het betreft hier allereerst een kader van techniek, kwaliteit en afzet. Hieronder vallen de hoofdstukken 5 en 6. In hoofdstuk 5 behandel ik de technologische aspecten van de coöperatieve zuivelfabricage. Het gaat hier niet alleen om produktietechnische en administratief-technische zaken maar ook om de mensen die in de fabrieken werken. Na de vervaardiging van een produkt volgt de verkoop van dat produkt. Hoofdstuk 6 behandelt het commerciële gedeelte. Hierin komen de coöperatieve botermijnen en exportverenigingen aan de orde evenals de afzet van consumptiemelk en andere melkprodukten.

De hoofdstukken 7 en 8 vormen het economisch kader in deze studie. Hoofdstuk 7 draagt een financieel karakter. Hierin komen aan de orde de resultaten die gemaakt worden bij de afzet, de opbrengsten op de fabrieken en de uiteindelijke financiële resultaten voor de boeren. Als vervolg op dit financiële plaatje, besteed ik in hoofdstuk 8 aandacht aan de economische gevolgen van de coöperatieve zuivelfabricage op de landbouwbedrijven. Met andere woorden: wat de boeren eraan verdienen, is de centrale vraag in hoofdstuk 7, wat ze vervolgens in het eigen bedrijf met die verdiensten

doen, vormt het onderwerp van hoofdstuk 8. In dit laatste hoofdstuk komt ook aan de orde hoe de zuivelcoöperaties en verwante organisaties door voorlichting de boeren tot wijzigingen in hun bedrijfsvoering aanzetten.

Reeds eerder gaf ik aan vooral de sociale en culturele aspecten verbonden met de coöperatieve zuivelindustrie te benadrukken. Het kader 'cultuur en samenleving' vormt de weerslag van deze stellingname. In eerste instantie wordt het sociale aspect van de zijde van de fabrieken bestudeerd, in de vorm van hun organisatie in zuivelbonden (hoofdstuk 9). In het volgende hoofdstuk stel ik de boer en boerin van de zandgronden centraal. In dit hoofdstuk 10 komt de sociaal-culturele transformatie op het platteland aan de orde. Wijzigingen in de materiële levenssituatie, in vorming en onderwijs, in de mentaliteit en in de sociale participatie van de boerenbevolking staan hier centraal. Voorts wordt de positie van de boerin hier expliciet belicht, aangezien zij haar voorheen belangrijkste bedrijfstaak op de boerderij aan de zuivelfabriek afstaat.

Het boek sluit af met een evaluatie en een samenvatting. In de evaluatie worden de theoretische inzichten uit het eerste hoofdstuk hernomen, nu toegespitst op de ontwikkeling van de zuivelcoöperaties op de zuidelijke zandgronden, zoals in de aan de evaluatie voorafgaande hoofdstukken uiteengelegd. Op deze wijze ontstaat een drieluik: de theorie in het eerste hoofdstuk, daarna het corpus van de historische ontwikkeling en vervolgens het relateren van die twee aan elkaar. In de evaluatie zal blijken in hoeverre de theorieën het beeld van het ontstaan en de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie hebben verduidelijkt.

1.3.2. Regionale indeling

Het onderzoek wordt beperkt tot de zandgronden van Noord-Brabant en Limburg. Dit gebied loopt vanaf Ossendrecht en Bergen op Zoom in het westen, via Oud en Nieuw Gastel, Oudenbosch, Oosterhout, Drunen, Cromvoirt, Rosmalen, Oss, Reek en Grave in het noorden, naar de Nederlands-Duitse grens als oostelijke begrenzing. In het zuiden wordt het zandgebied begrensd door de Nederlands-Belgische grens en het overgangsgebied van de zand- en lössgronden in Limburg, dat zich bevindt op het vlakke land tussen Sittard, Susteren en Roosteren in de benedenloop van de Geleen- en Molenbeek.¹⁴⁶⁾

Het hierboven geschetste zandgebied van Zuid-Nederland is vervolgens in zes regio's verdeeld. Uitgangspunt bij de regionale indeling is de ontwikkeling in geografische spreiding van de zuivelcoöperaties.

De eerste zuivelcoöperaties ontstaan in het gebied rondom de Peel. Kenmerkend is de kleine schaal, het grote aantal en daardoor de dichte spreiding van fabrieken in deze regio, [035] vooral in de eerste ontwikkelingsfase. Hetzelfde geldt voor het Limburgs zandgebied, dat als tweede regio wordt opgevoerd. Het Limburgse deel van de Peel, naast veen- ook zandgebied, valt niet onder deze regio. In het gebied rond Venlo en Roermond komen de zuivelcoöperaties allereerst op het platteland tot ontwikkeling. Pas in 1908 en 1910, als in respectievelijk Roermond en Venlo coöperatieve zuivelfabrieken worden opgericht, beginnen ook de steden een rol te spelen.

De derde regio betreft de Kempen, dat qua karakteristiek veel overeenkomsten vertoont met het Peelgebied.

De vierde regio (Centraal-Brabant) wordt gevormd door het gebied rond de steden Tilburg, Eindhoven en 's-Hertogenbosch. Kenmerkend voor dit gebied is de aanwezigheid van drie grote steden. Het is interessant na te gaan in hoeverre deze situatie leidt tot een ander patroon in vorming en

spreiding van zuivelcoöperaties. De steden Tilburg, Eindhoven en 's-Hertogenbosch begrenzen de regio aan respectievelijk de west-, oost- en noordzijde. De Nederlands-Belgische grens vormt de afbakening in het zuiden. De zuivelcoöperaties op het platteland in deze regio worden pas omstreeks 1910 opgericht. Alleen in het gebied rond Eindhoven, dicht gelegen tegenaan de Kempen, komen al eerder coöperatieve boterfabrieken tot stand. De coöperaties in de steden van Centraal-Brabant zijn relatief later dan in andere plaatsen: Tilburg in 1914, Eindhoven in 1917 en 's-Hertogenbosch in 1918. De spreiding van de fabrieken is in deze regio veel minder dicht dan in de Peel, Kempen en het Limburgs zandgebied.

De vijfde regio betreft Noordoost-Brabant: het gebied rond Mill en Oss. Ook in deze regio komen de zuivelcoöperaties later tot stand en ook hier is de spreiding minder dicht dan in de eerstgenoemde drie regio's.

West-Brabant vormt de zesde regio. Het gaat hier om het gebied van Breda tot Bergen op Zoom, met uitzondering van de zee- en rivierkleigronden in het noorden. Deze regio laat veel minder zuivelcoöperaties zien dan de eerste drie regio's, maar een aantal wordt in dezelfde periode opgericht: Wouw in 1894, Zundert en Rijen in 1899. Ook de coöperatie in de stad Roosendaal is relatief vroeg ontstaan: 1903. De coöperatieve melkinrichting te Breda (Princenhage) stamt uit 1911.

1.3.3. Temporele indeling

In de ontwikkeling van de zuivelcoöperaties tot 1950 is een aantal markeringspunten in de tijd aan te wijzen. Deze jaartallen dienen niet beschouwd te worden als absolute grootheden. Een omslag naar een bepaalde ontwikkeling komt niet van de ene op de andere dag tot stand maar heeft zich vaak al ver van tevoren ingezet. Voor de periode tot 1950 zijn in de ontwikkeling van de zuivelcoöperaties op de zuidelijke zandgronden vijf 'scharnierjaren' aan te geven: 1892, 1900, 1918, 1926 en 1950. Op basis van deze jaartallen kan een indeling in vier fasen worden opgesteld.

Fase 1: 1892-1900

De eerste coöperatieve zuivelfabriek op de Brabantse en Limburgse zandgronden wordt in 1892 in Tungalroy opgericht. Dit jaartal markeert dan ook het begin van de studie. Na de oprichting van deze eerste 'samenmelkerij' volgen al snel andere. Een explosieve ontwikkeling zet zich daarmee in. In de Peel, het Limburgs zandgebied, de Kempen en de omgeving van Eindhoven worden in deze fase tal van eenvoudige, kleinschalige handkrachtfabrieken opgericht. Deze bedrijven zijn gevestigd in buurtschappen en dorpen. Aan deze fase van kleinschaligheid komt in 1900 een einde met de eerste omzetting van een handkrachtzuivelfabriek in een fabriek op stoomkracht.

[036]

Fase 2: 1900-1918

De omzetting in 1900 van de zuivelcoöperatie 'St. Antonius Abt' in Stramproy van handkracht naar stoomkrachtfabriek zet de toon voor de tweede ontwikkelingsfase. Deze kenmerkt zich door een overschakeling van aandrijving met handkracht naar stoomkracht. Daarmee zet in het oostelijk deel van de Brabantse zandgronden en Limburg een ontwikkeling in van schaalvergroting en concentratie. Buurtschapscoöperaties fuseren tot lokale coöperaties en de lokale tot interlokale coöperaties. Het concentratieproces van buurtschapscoöperaties komt eerder op gang (vanaf 1904, enkele fusies in de voorgaande jaren buiten beschouwing gelaten) dan het concentratieproces van lokale coöperaties (vanaf 1909), maar gaan daarna ook vrijwel gelijk op. In 1917 bijvoorbeeld is voor beide soorten concentraties sprake van een belangrijke toename ten opzichte van de voorgaande jaren.

In het centrale deel, alsmede het noordoosten en westen van Brabant worden in deze fase op grotere

schaal zuivelcoöperaties opgericht. Ook in de steden (Roosendaal, Roermond, Venlo, Breda, Tilburg, Eindhoven en 's-Hertogenbosch) komen coöperatieve fabrieken tot stand.

Het jaar 1918 markeert het slot van de ontwikkeling in deze fase. In 1918 is de storm van fusies en overnames geluwd. In dat jaar komt in 's-Hertogenbosch bovendien de laatste primaire zuivelcoöperatie tot stand. Latere coöperaties ontstaan alleen nog uit fusies.

Fase 3: 1918-1926

Deze periode kenmerkt zich door het geringe aantal fusies en overnames. De hausse hierin is in 1918 geëindigd. Het is een periode van consolidatie en van optimalisering door de ontwikkeling van nieuwe produkten. Aan deze periode komt in 1926 een einde, wanneer een aantal Noordbrabantse zuivelcoöperaties gezamenlijk een centrale fabriek opricht. Concentratie wordt dan weer doorslaggevend. Het gaat hier om de oprichting van de Coöperatieve Centrale Melkproduktenfabriek 'De Meierij' te Veghel. Dit bedrijf is aanvankelijk bedoeld voor de produktie van melkpoeder uit het grote ondermelkoverschot. Cruciaal in de oprichting van deze fabriek is de aanzet tot een verdere samenwerking tussen en concentratie van zuivelcoöperaties. Daarmee vangt een nieuw tijdperk in de zuivelcoöperatieve geschiedenis aan.

Fase 4: 1926-1950

Dit tijdperk kenmerkt zich door een verdergaande concentratie van fabrieken en organisatie. Vooralsnog vindt deze ontwikkeling echter zeer geleidelijk doorgang. De crisis- en oorlogsjaren zijn enerzijds een rem, anderzijds een stimulans. Na de Tweede Wereldoorlog blijkt dat men op grote technische achterstand is gekomen. Concentratie in grotere fabrieken en afsplitsing van de produktie van bepaalde goederen is dan noodzakelijk. Regionale coöperaties worden gevormd. De coöperatie verdwijnt uit de directe leefomgeving van de boeren. Het economische belang van de coöperatie is definitief voorop komen te staan.

Niet alleen het gewijzigde karakter van de coöperatieve zuivelindustrie na 1950 vormt een reden om de studie in dit jaar te beëindigen. Ook het karakter van het agrarisch bedrijf op de zandgronden verandert in de jaren vijftig sterk. Het naoorlogse herstel van de landbouw leidt tot een ongekend snelle stijging van de produktiviteit. Voorheen lag de nadruk op een vergroting van de produktie per oppervlakte-eenheid land. De nadruk komt na 1950 vooral te liggen op een vergroting van de produktie per arbeidsuur. Daarmee gepaard gaat een proces van schaalvergroting en essentiële veranderingen op technisch gebied. In zowel de akkerbouw als de rundveehouderij daalt de arbeidsbehoefte. Het aantal beroepspersonen in de landbouw neemt na 1950 dan ook snel af.¹⁴⁷⁾ Al met al wijzigt de [037] structuur van de landbouw zich in dit tijdsgewricht zo fundamenteel, dat vanuit dit gezichtspunt het eindpunt van deze studie eveneens gerechtvaardigd is.

1.3.4. Verantwoording bronnenmateriaal en analyse

Sommige historici weten ternauwernood hun bronnenmateriaal bij elkaar te sprokkelen. Voor dit onderzoek speelde niet een schaarste maar eerder een overvloed aan materiaal. Ik kon allereerst beschikken over een veelheid aan literatuur over dit onderwerp. Daaronder bevinden zich nog al wat publikaties die zijn geschreven door oud-functionarissen uit de zuivelwereld. Deze veelal semi-wetenschappelijke gedenkboekjes en artikelen dienen met de nodige voorzichtigheid benaderd te worden maar kunnen dan toch een aanvulling betekenen op de primaire bronnen. Met name wat betreft de plaats van de zuivelfabriek in een plattelandsgemeenschap bieden deze werken interessante aanknopingspunten. Alleen al het grote aantal van dit soort publikaties duidt op een emotionele verbondenheid met de fabriek.

Ook over de beschikbaarheid van primaire bronnen - het archiefmateriaal - had ik niet te klagen. De

uitdaging was hieruit op een verantwoorde manier te selecteren. Daarbij is met name ook gelet op een evenredige geografische spreiding van de onderzochte fabrieken. Niet alleen de Peel en Kempen moest ik onderzoeken, ook de coöperatieve zuivelindustrie in het midden en westen van het Brabants zandgebied, in het noordoosten van deze provincie en in Midden- en Noord-Limburg maakten deel uit van het onderzoeksobject. Daarenboven diende mijn aandacht zich niet alleen te richten op de boterfabrieken in de dorpen maar ook op de melkinrichtingen in de steden. In de tekst konden onmogelijk alle gegevens per zuivelcoöperatie worden opgenomen. De gegeven voorbeelden dienen telkens ter illustratie van de op basis van alle onderzoeksgegevens afgeleide tendens.

Al met al is op deze wijze een naar mijn mening afgewogen, verantwoord beeld ontstaan van de coöperatieve zuivelindustrie op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden tussen 1892 en 1950 en met name ook van de betekenis hiervan voor de boerenbevolking en plattelandssamenleving in dit gebied.

Hoofdstuk 2

Landbouwbedrijf en zuivelbereiding op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg omstreeks 1890 voor de opkomst van de coöperaties

In dit hoofdstuk schets ik het boerenbedrijf en de zuivelbereiding in het Limburgse en Brabantse zandgebied voor de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied. Deze schets dient als vertrekpunt voor de eigenlijke studie. Aan de orde komen het boerenbedrijf, de zuivelbereiding, de kwaliteit van de bereide produkten, de boterafzet en de opkomst van de eerste particuliere zuivelfabrieken. Tegen deze achtergrond geef ik dan in de volgende hoofdstukken de opkomst en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie aan.

2.1. GEMENGD BEDRIJF OP DE ZANDGRONDEN

Het boerenbedrijf op de zandgronden rond 1890 is een gemengd bedrijf dat grotendeels zelfvoorzienend van karakter is. De bedrijfsonderdelen grijpen nauw op elkaar in. De arbeid in het bedrijf wordt geleverd door het gezin. De economische, cultureel-mentale en sociale aspecten die verbonden zijn met dit boerenbedrijf komen in het navolgende aan de orde.

2.1.1. Economische aspecten: bedrijfsgrootte, grondgebruik en veestapel

De zandgronden zijn niet erg vruchtbaar en minder geschikt voor de verbouw van gewassen die veel vocht vereisen. Het centrale probleem in deze gebieden draait dan ook van oudsher om de vraag hoe men zich van de onontbeerlijke mest kan voorzien. Voordat aan het einde van de negentiende eeuw de kunstmest opkomt, gebruikt men de mest die op de boerderij zelf ter beschikking komt. Het agrarisch bedrijf op de zandgronden is in de eerste helft van de negentiende eeuw dan ook meestal een gemengd bedrijf, waar de veehouderij in dienst staat van de akkerbouw.

Vanaf 1850 komt hierin geleidelijk verandering. A. Crijns en F. Kriellaars typeren de periode van 1850 tot 1885 als een overgangperiode van zelfvoorziening naar meer marktgericht denken. De teruggang in verbouwd areaal boekweit, vlas en koolzaad - gewassen kenmerkend voor het zelfvoorzienend bedrijf - duiden op deze ontwikkeling. Voor de zandboeren gaan het geldverkeer en de aankoop van artikelen een grotere rol spelen. Hierin past de toenemende aandacht voor de veeteelt. De rundveehouderij breidt vooral in deze jaren sterk uit.¹⁾ Produkten uit deze bedrijfstak kunnen bij uitstek worden verhandeld in de vorm van mestkalveren en boter. Op de Tilburgse markt is de aanvoer van boter op de markt in deze tijd veel belangrijker dan die van granen.²⁾

De nadruk in het gemengd landbouwbedrijf komt in de tweede helft van de negentiende eeuw dus geleidelijk op de veeteelt te liggen. Vooral voor de kleine boeren blijft de zelfvoorziening echter hoofdzaak. De produktie voor de markt is bij hen gering. [042] In het gebied van de zandstreken doen zich verschillen voor in kwaliteit van de bodem. De betere zandgronden liggen in West-Brabant, de Baronie, delen van Midden-Brabant en de Meierij. De schrale zandgronden liggen vooral in het zuiden en het oosten (rondom de Peel). Op deze arme gronden bedrijft men de landbouw volgens het Drieslagstelsel. Van het bouwland wordt tweederde deel gebruikt voor de verbouw van rogge en een derde voor boekweit. Op de kwalitatief betere gronden ontwikkelt zich het landbouwstelsel van de Vlaamse Bouwerij. Hoofdkenmerken van dit stelsel zijn het meer intensieve grondge-

bruik en de grotere veestapel dan in het Drieslagstelsel.³⁾ De gunstigere natuurlijke omstandigheden in het gebied van de Vlaamse Bouwerij leiden tot een betere bedrijfsstructuur in de landbouw. De nabijheid van enkele grotere plaatsen en de relatief betere infrastructuur maken dit gebied veel minder afgelegen dan de armere zandgronden. In deze laatste streken is ook het percentage woeste grond per gemeente veel hoger dan in het gebied van de Vlaamse Bouwerij.⁴⁾

Vooraf het landbouwbedrijf in het westen van Brabant heeft relatief vroeg een intensiever karakter dan op de oostelijke zandgronden. De export van boter is hier reeds eerder van belang en ook de verkoop van granen als rogge en boekweit levert inkomsten. In sommige gebieden worden ook gemeste kalveren verkocht.⁵⁾

De oostelijke zandstreken liggen door de gebrekkige infrastructurele voorzieningen zo afgelegen dat zij in economisch opzicht geheel op zichzelf staan. Boeren en enige ambachtslieden vormen de dorpsgemeenschap. Deze kan bestaan met uiterst weinig contact met de buitenwereld en kenmerkt zich door een grote onderlinge saamhorigheid. Men drijft in het algemeen handel door ruil in natura, waarbij de boer(in) via gedwongen ruilhandel afhankelijk wordt van de tussenhandelaar of dorpswinkelier.⁶⁾

Het landbouwsysteem in deze streken is een uitgekiend systeem, dat in evenwicht blijft, doordat alle elementen een essentiële functie hebben en nauw op elkaar zijn afgestemd. Hergebruik van bijvoorbeeld heideplaggen, die via de potstal weer op het land terechtkomen, is een van de basiselementen van dit systeem.⁷⁾ Op deze wijze gaat niets verloren maar wordt alles gebruikt wat aan de natuur kan worden onttrokken. Schaarste en armoede creëren tot op bepaalde hoogte inventiviteit in het zoeken naar bestaansmogelijkheden. Deze inventieve methoden worden van ouders op hun kinderen overgeleverd. De traditie houdt hier een bepaalde structuur in stand.

Het boerenbedrijf op de zandgronden is vaak een besloten familiehuishouding. De kleine bedrijven (een tot drie hectare) vormen in de tweede helft van de negentiende eeuw voor het zandgebied het meest overheersende bedrijfstype. Het gaat hier om een gemengde groep van keuterboeren en landarbeiders met een eigen bedrijfje. Het werk op de bedrijven wordt door man en vrouw verricht, eventueel geholpen door hun kinderen. Voor een meid of knecht is op deze kleine boerderijen geen plaats. De meeste boeren zijn eigenaar van hun bedrijf: in 1885 is in Noord-Brabant 69,2% eigenaar, in Limburg 60%. Voor de meeste boeren geldt dat zij door een erfenis aan dit bezit zijn gekomen.⁸⁾

Vooraf Noord-Brabant en Limburg laten een groei van het aantal kleine bedrijven zien, waardoor een onafhankelijke boerenstand plaats maakt voor een ander soort landbouwers zonder kapitaal, financieel afhankelijk en zonder weerstandsvermogen. De verbrokkeling van het bezit is aan een aantal factoren toe te schrijven. De eigen (toch al niet grote) bedrijven worden bij verkoop gesplitst of bij een boedelscheiding verdeeld, zonder dat er grond wordt bijgekocht. Op deze wijze raakt de grond versnipperd over een steeds groter aantal bedrijven. De allerkleinste bedrijven, die als nevenbedrijven worden uitgeoefend (bijvoorbeeld van landarbeiders), nemen bovendien in aantal toe. Tenslotte maken ook de eigenaren-verpachters hun bedrijven kleiner of verpachten ze losse stukken land, omdat ze dan sneller huurders vinden en hogere prijzen maken.⁹⁾

[043] Het aantal koeien per boerderij is gering. In 1893 heeft 97% van de Noordbrabantse en Limburgse boeren twee tot vijf koeien in de stal staan. Voor Nederland bedraagt dit percentage 18,5.¹⁰⁾ De koeien worden gehouden voor de mestvoorziening. Van de koemelk wordt boter bereid. Op de boerderij staan de koeien in zogenaamde potstallen. Deze stallen zijn ingericht op de destijds meest belangrijke functie van het vee: de productie van mest. De uitwerpselen van het vee worden met

een zo groot mogelijke hoeveelheid strooisel vermengd. Daarnaast heeft men in de potstal voor het verkrijgen van goede mest nog graszoden, stro en aarde nodig.¹¹⁾ De koeien worden hoofdzakelijk op stal gevoerd. In de zomer gaan zij enige uren per dag naar de weide. In de winter levert de sopketel drie maal per dag het hoofdvoedsel voor het vee. Sopvoeding in de zomer is niet algemeen. Zij vindt alleen plaats op boerderijen met weinig weiland, met armere grond of als het nagewas door het slechte weer tegenvalt.¹²⁾

In het oosten van Noord-Brabant en in Limburg komt eveneens veel kalvermesterij voor. Hiertoe worden de beste kalveren bestemd. Deze kalveren worden op de boerderij geboren of gekocht langs de Maaskant of in de Belgische Kempen. De kalveren worden in een donker hokje, waarin ze alleen kunnen staan en liggen, gedurende twaalf of dertien weken vetgemest met volle melk. De kalveren bereiken na deze tijd een gewicht van 120 tot 180 kg. Vooral op de Brusselse markt zijn deze dieren gezocht, voornamelijk om hun blank vlees.¹³⁾ De inkomsten uit deze kalvermesterij zijn echter wisselvallig en over het algemeen gering. Een liter zoete melk brengt naar schatting via de kalvermesterij 2½ à 3 cent op. Door sterfte, ziekte of een achterblijvende groei van het kalf kunnen gemakkelijk tegenvallers optreden. Daardoor is het ook moeilijk om melkvoorraad en melkbehoefte met elkaar in evenwicht te brengen. De melk kan in de kalvermesterij dan ook niet optimaal economisch worden gebruikt.¹⁴⁾

Naast het rundvee worden op de boerderij ook andere dieren gehouden. Iedere boer mest minstens één varken om het huishouden van ham en spek te voorzien. Het voer voor [044] de varkens bestaat uit aardappelen, rogge- en boekweitmeel en karnemelk. Aan de verzorging van de varkens wordt weinig aandacht besteed. De stal wordt zelden schoongemaakt of van vers stro voorzien. De varkenshouderij is een kleine neventak van de boerenbedrijven. Zij dient allereerst voor de zelfvoorziening van het huishouden.¹⁵⁾

Vooral de boeren op de Peel houden nog schapen. Hier vindt men de meeste kudden. Naar verhouding van de aanwezige woeste grond is de schapenhouderij vooral in Noord-Brabant niet erg omvangrijk. In Limburg worden meer schapen gehouden. Zij zijn van belang vanwege de mestproductie, de wol en het vlees.¹⁶⁾

Behalve mest-, vlees- en melkleveranciers zijn op de boerderij ook 'werkdieren' nodig. Als trekdier is het paard het meest in trek maar de aanschaf van een paard is niet voor alle boeren financieel weggelegd. Kleinere boeren hebben een os of koe als trekdier. Indien zij meer kunnen betalen, kopen zij op de veemarkt een pony of hit.¹⁷⁾ Voor de lichtere karweitjes (bijvoorbeeld het karnen) wordt soms een hond gebruik.¹⁸⁾

Tenslotte vinden we op het boerenerf nog diverse soorten kleinvee. Geiten worden gehouden voor de melk, die door het boerengezin wordt geconsumeerd. De meeste geiten zijn te vinden bij keuterboeren en dagloners. Elk erf heeft voorts zijn haan en een paar kippen. De kippen leveren eieren voor de consumptie in het boerengezin en soms voor de verkoop aan de dorpswinkelier. Dit pluimvee krijgt weinig aandacht. De dieren scharrelen zelf hun kostje bij elkaar. Op sommige bedrijven worden kapoenen (dit zijn gesneden hanen) of ganzen gehouden. Zij worden vetgemest voor de markt.¹⁹⁾ De bijenhouderij tenslotte is aan het einde van de negentiende eeuw een belangrijke bedrijfstak. Voor sommige boeren is het houden van bijen het belangrijkste bestaansmiddel. Naast deze bieboeren beoefenen veel keuterboeren en landarbeiders het bijenhouden als nevenberoep.²⁰⁾

De zorg voor het vee laat in deze tijd nog veel te wensen over. De vuile stallen van de koeien en het intensieve gebruik van trekvee maken de vatbaarheid voor ziekten bij deze dieren erg groot. De boeren proberen het zieke vee zo goed mogelijk te verzorgen. Men behandelt de dieren volgens tra-

ditionele, overgeleverde methoden. Theoretische kennis omtrent preventie en therapie van veeziekten ontbreekt zowel bij de boeren als bij veel veeartsen, zo de laatste al in de buurt zijn gevestigd.²¹⁾

In het vierde kwart van de negentiende eeuw verslechtert de situatie in de Nederlandse landbouw. In dit tijdperk doet zich een ingrijpende agrarische crisis voor. Deze wordt in de eerste plaats veroorzaakt door het op de markt brengen van grote hoeveelheden goedkoop graan uit onder meer de Verenigde Staten. De boeren schakelen over op produkten die nog wel tegen gunstige prijzen kunnen worden afgezet. Ook de prijzen voor zuivelprodukten zakken echter snel onder het winstniveau. De crisis slaat ook in deze tak van het agrarisch bedrijf toe.²²⁾ Voor de gemengde bedrijven op de zandgronden zijn de nadelige effecten echter veel minder groot dan voor de op de akkerbouw gerichte bedrijven op de zeeklei.

2.1.2. Cultureel-mentale aspecten: materiële cultuur en mentaliteit

In deze subparagraaf ga ik achtereenvolgens in op een aantal belangrijke aspecten van de materiële cultuur. Met het interieur en exterieur van woning en stal, komen het wonen en werken van de boerengezinnen aan de orde. Daarna ga ik nader in op kleding en voeding. Tenslotte volgen enkele facetten van de mentaliteit van de boerenbevolking.

Het meest karakteristieke boerderijtype in het Brabantse en Limburgse zandgebied is de langgevelboerderij. Dit type herbergt woonhuis, stal en schuur onder een langgerekt, laag dak. De ‘herd’ vormt het centrale woongedeelte. Hier speelt het dagelijks leven zich grotendeels af. In de herd bevinden zich een grote schouw en een ruime bedstee. Bij de schouw bevindt zich meestal ook de bakoven. Veel boerderijen hebben vervolgens ook [45] een zijkamer met slaapplaatsen. Deze kamer is netter en ordelijker dan de herd, waarin dagelijks wordt gewerkt en gestookt. Het volgende vertrek, de ‘geut’, een soort bijkeuken, geeft toegang tot de voorstal en heeft eveneens een deur naar buiten. Tevens bevinden zich in de geut de trap naar de boven elkaar liggende kelder en opkamer.

Het laatste vertrek wordt veelal als slaapplaats gebruikt. In de geut staan de geutsteen, de baktrog, de karn, het huishoudelijk gereedschap en soms de bakoven.²³⁾ Op het erf bevinden zich behalve het onder een dak liggende woonhuis en stal ook nog de plukselkuil (voor het groenvoer), de waterput, de moestuin, een kleine boomgaard en een klein bleekveld. Tenslotte zijn er nog vele bijgebouwen als de karschop (voor de berging van de karren), de turf- of houtschop (voor de opslag van turf of hout), het varkenshok, het ashok, het ‘huiske’ of toilet en bij sommige boerderijen een aparte bakkeet. Het boeren erf lijkt voor de buitenstaander een wanordelijk geheel van grote en kleine gebouwen. In werkelijkheid is de langgevelboerderij zeer efficiënt ingericht. Mens, dier, graanoogst en veevoer bevinden zich langs zo kort mogelijke looplijnen vlak bij elkaar. Op deze wijze kan het werk op de hoeve zonder onnodig tijdverlies gebeuren.²⁴⁾

Op de Westbrabantse zandgronden, waar de bedrijven groter zijn en het vee en de graanoogst meer plaats innemen, komt een tweede boerderijtype voor. Deze boerderijen bestaan uit een woonstalhuis (voor de boerenfamilie en het vee) en een vrijstaande schuur (‘Vlaamse schuur’) voor de graanoogst.²⁵⁾

De inrichting van boerderij en huis op de oostelijke zandgronden is sober. In de Kempen zijn veel meubels zelf getimmerd, vrijwel verveloos, zonder versiering en al evenmin erg stevig. Alles wat in huis staat, wordt gebruikt. Vrijwel niets dient ter verfraaiing van het interieur. Beelden en schilderijen met een godsdienstige strekking vormen een uitzondering op deze regel.²⁶⁾ Omdat de boerenbevolking arm is, krijgt de behoefte om zich van anderen te onderscheiden en een eigen groepsidentiteit te creëren ook veel minder gestalte in dure voorwerpen als sieraden of binnenshuis in de

woonomgeving. Dit gebeurt voor een deel veel genuanceerder en voor een deel met spectaculaire kledingstukken als de Brabantse muts, waarin vooral veel arbeid zit.²⁷⁾

De boerenbevolking maakt zich op het terrein van de lichamelijke verzorging maar weinig druk om hygiëne.

“Ongewassen en ongekamd loopt de (Brabantse - JD) boerin soms uren door ‘t huis. Is ‘t eerste werk verricht, dan pas gaat ze voor haar toilet zorgen. De handen worden een weinig afgespoeld, met een natten handdoekpunt wrijft de boerin even over haar gezicht en de twee lange haarlokken, de kam, in het bakje onder den spiegel, doet een ogenblik dienst en het toilet is gereed. En hoe het er met de voeten uitziet, laat zich beter denken dan beschrijven.²⁸⁾

Niet alleen het lichaam, ook de kleding wordt niet vaak gewassen. Deze bezigheid neemt veel tijd in beslag. De ‘grote was’ wordt dan ook eens in de drie tot vier weken gedaan.²⁹⁾

Vanwege de slechte infrastructuur en het daaruit voortvloeiende isolement van sommige Noordbrabantse en Limburgse streken is het boerengezin voor voedsel aangewezen op wat zij zelf voortbrengt. Men verbouwt graan, aardappelen, groente en peulvruchten voor eigen gebruik. Het graan wordt gebruikt voor pap, pannekoeken en brood. Verder dienen de varkens, kippen, koeien, schapen en geiten voor het vlees, vet, eieren en melk. Vrijwel de hele zomer en herfst is de boerenbevolking bezig met de produktie van voedsel. Dit is slechts voor een deel bestemd voor direct gebruik. Door het voedsel te conserveren (inzouten, drogen, roken) kan men het langere tijd bewaren. Op deze wijze is men in tijden waarin niet geoogst of geslacht wordt toch verzekerd van voedsel. Eventueel ontstane tekorten in de voedselvoorraad worden in eerste instantie aangevuld door ruil met familie, [46] vrienden en buren of een lokale boer. Pas in tweede instantie wendt de boerin zich tot de detailhandel.³⁰⁾

Van oudsher kenmerkt de plattelandssamenleving op de zandgronden zich door een isolement, niet alleen op sociaal-economisch maar ook op cultureel gebied. Het onderwijs staat op een laag peil. Traditionele denk- en leefpatronen blijven lang gehandhaafd. De verarmde boerenstand steunt in belangrijke mate op deze overgeleverde tradities. Het gedrag van mensen is in vaste en ‘veilige’ schema’s vastgelegd. De gehechtheid aan het eigen dorp en de eigen bodem sluit vreemde invloeden buiten. Belangrijke uitingsvormen van het traditionele leefpatroon zijn de gemeenschappelijke arbeid en de burenplicht. De rooms-katholieke kerk steunt en beschermt het traditionele leef- en denkpatroon.³¹⁾ De kerk geeft het ritme van het bestaan aan. Het leven verloopt binnen de normen van de kerk ten aanzien van de indeling van dagen en weken, feesten en ontspanning en het huwelijk en gezinsleven.³²⁾

De godsdienstzin onder de boerenbevolking is groot. De kerk is in veel opzichten de enige communicatielijn met de wereld buiten de eigen gesloten dorpsgemeenschap. Toch is de houding ten opzichte van de katholieke geestelijkheid ambivalent. Enerzijds is men zeer vroom, anderzijds heerst ook een anticlericale mentaliteit. Vooral bij de Brabanders zou een latent anticlericalisme zijn te bespeuren.³³⁾

De boerenbevolking kent een grote onderlinge saamhorigheid. Burendiensten zijn in de geïsoleerde dorpsgemeenschappen noodzaak, omdat men sterk op elkaars hulp is aangewezen.³⁴⁾ Burenhulp bestaat allereerst in het elkaar bijstaan in het dagelijks leven. Het lenen van gereedschap of huishoudelijke benodigdheden noemde ik reeds. Daarnaast helpen buurvrouwen vanouds bij geboorten en springen zij bij in de verzorging van pasgeborene en kraamvrouw. Ook bij andere cruciale punten in de levensloop als huwelijk en dood kan men op hulp van de buren rekenen. Daarnaast is men dorps- of buurtschapsgenoten behulpzaam bij allerlei ander werk dat vele handen vereist (onder meer zand rijden, halen van stenen, hout en riet).³⁵⁾

In de Kempen is de hulpvaardigheid in de dorpsgemeenschap belangrijk. Het geven van hulp spreekt vanzelf en wordt zonder enige berekening, gevraagd of ongevraagd, verleend. [047] Dankbaarheid wordt nauwelijks geuit maar ook niet verwacht.³⁶⁾ Ook elders is een beloning voor burendiensten niet gebruikelijk.³⁷⁾ De hulp heeft echter altijd een tijdelijk karakter. Zodra iemand iets van blijvende waarde voor de toekomst aan anderen moet afstaan, wordt hij zuinig, gierig en hardvochtig. Werktuigen, vee, produkten en geld worden dan ook wel geleend of verkocht maar niet geschonken. “Het geld vooral maakt hen hard.” Men is van mening dat ieder maar voor de eigen toekomst moet zorgen. De toekomst van anderen, gaat hen niet aan. Uitzondering hierop vormt het katholieke geloof. Men besteedt relatief veel geld aan giften voor de kerk.³⁸⁾

De sterke gerichtheid op de eigen gemeenschap uit zich ook in de houding tegenover vreemdelingen. Die worden in het begin veelal afstandelijk bejegend. Zelf beperkt men uitstapjes buiten het eigen dorp veelal tot het marktbezoek in de nabijgelegen stad. De Bergeykse arts P.A. Barentsen geeft in zijn studie over het Kempenland aan dat de Kempenlander de eigen omgeving alleen verlaat wanneer dat noodzakelijk is. Hierdoor heeft men slechts een geringe kennis van hetgeen zich verder in de ‘wereld’ afspeelt. De daar geldende prijzen voor landbouwprodukten kennen de boeren niet. Vandaar ook dat zij veel te weinig voor hun eigen produkten ontvangen en teveel betalen voor produkten uit de buitenwereld.³⁹⁾

Arbeid en tijd hebben voor de boeren in het traditionele leefpatroon een andere waarde dan in de moderne tijd. Men denkt taakgericht en veel minder tijdgericht. Barentsen noemt het waardebesef van arbeid en tijd bij de Kempenlander uiterst gering. Bij de arbeid laat men zich leiden door de natuur. Men is van kort na zonsopgang tot een of twee uur na zonsondergang produktief bezig. Hoewel de Kempenlanders de arbeid dus lang volhouden, werken zij niet mechanisch en hebben zij geen haast. De boer laat zich “door de kleinste kleinigheid ophouden en afleiden.” Elke verandering in de bekende wereld trekt de aandacht en leidt van het werk af.⁴⁰⁾

Deze houding vinden we ook op andere gebieden terug. Men aarzelt nogal eens met het nemen van beslissingen en komt vaak op de genomen beslissing weer terug. Deze karaktertrek moet niet zozeer worden gezien als een uiting van achterlijkheid en verspilling, maar is inherent aan het milieu en de bestaansomstandigheden van de boeren in die tijd. Zij zijn volledig aan hun milieu aangepast. Zij regelen en ordenen hun levensuitingen naar de moeilijkheden die zij moeten overwinnen in de strijd om het bestaan. De natuur legt de zandboer problemen op. De bevolking schikt zich in de aanhoudende en wisselende werkzaamheden die daarvan het gevolg zijn. Tijdgerichte arbeid heeft in dit traditionele patroon slechts geringe waarde.⁴¹⁾

2.1.3. Sociale organisatie

De plattelandssamenleving is opgebouwd uit dorpen en buurtschappen. In deze dorpsgemeenschappen is sprake van een dunne bovenlaag van ‘heeren’ of notabelen (burgemeester, notaris, dokter, pastoor en onderwijzer). Aan de onderkant van de sociale ladder bevinden zich boeren, keuters en landarbeiders, die maatschappelijk gezien dicht bij elkaar staan. Tussen de kleine bovenlaag en omvangrijke onderlaag staat de in omvang geringe middenstand, die wordt gevormd door de plaatselijke winkeliers.⁴²⁾

Ondanks de grote saamhorigheid onder de boerenbevolking is de organisatiegraad van de zandboeren laag. Men volhardt in een systeem van burenhulp. Weliswaar worden in de tweede helft van de negentiende eeuw landbouwverenigingen en de provinciale Maatschappijen van Landbouw opgericht, maar deze organisaties worden niet door een brede laag van boeren gedragen. In de besturen van de eerste landbouwverenigingen zitten geen boeren, maar notabelen. De kleine boeren houden

zich nog afzijdig.⁴³⁾

[48]

2.2. ZUIVELBEREIDING OP DE BOERDERIJ

Boter en kaas worden tot het eind van de negentiende eeuw altijd gemaakt op de boerderij waar de melk wordt gewonnen. Het melken en de bereiding van boter en kaas behoren tot het takenpakket van de boerin. Ook de verhandeling van de zuivelprodukten is in handen van vrouwen.⁴⁴⁾

De weidestrecken (onder meer Friesland en Noord-Holland) zijn voor Nederland van oudsher belangrijke zuivelproducenten. In deze gebieden wordt zowel boter als kaas gemaakt. Een belangrijk deel daarvan wordt tot het einde van de negentiende eeuw geëxporteerd naar onder meer Engeland. In het zuiden van Nederland maakt men alleen boter.⁴⁵⁾

2.2.1. Melken van de koeien

De kwaliteit van de melk, die weer belangrijk is voor de kwaliteit van de daaruit te bereiden boter, is onder meer afhankelijk van de volgende factoren: de lactatieperiode van de koe, de methode van en omstandigheden bij het melken, de voeding van de koe, de leeftijd en gezondheidstoestand van de koe en de erfelijke eigenschappen van de koe.⁴⁶⁾ Deze factoren kunnen niet elk afzonderlijk de hoeveelheid en kwaliteit van de melk bepalen. Pas wanneer alle genoemde factoren zijn geoptimaliseerd, komt de koe tot haar best mogelijke melkproduktie.

Na het kalven leveren de koeien gemiddeld ongeveer driehonderd achtereenvolgende dagen melk. Deze periode wordt de lactatieperiode genoemd. Een spoedige bevruchting van de koe verkort deze periode. Na de lactatieperiode volgt meestal een periode van circa zestig dagen waarin de koe droog staat. Bij sommige koeien die veel melk geven, gaat de ene lactatieperiode over in de andere. Zulke koeien worden gewoon doorgemolken. Meestal levert de koe in de eerste maanden na het kalven de meeste melk. Daarna vermindert de dagelijkse opbrengst, hoewel dit bij de ene koe sneller gaat dan bij de andere. Op de zandgronden houdt het vee het melk geven vaak minder lang vol dan op de zware kleigronden.⁴⁷⁾

De lichamelijke eigenschappen van de koe zijn eveneens van belang bij de melkproduktie. Bepaalde eigenschappen van koeien worden van generatie op generatie overgeleverd. Als gunstige uiterlijke kenmerken gelden aan het einde van de negentiende eeuw een goed ontwikkelde uier, een brede diepe borst, een tonvormige, lange romp met lange, goed ontwikkelde, kronkelende melkaderen, die zich vlak voor de uier sterk vertakken en pas dichtbij de voorpoten door de melkgaten naar het inwendige van het lichaam lopen. Omdat een grote melkproduktie ook een krachtige stofwisseling vereist, moet een goede melkkoe tevens goede spijsverteringsorganen bezitten. Het verband tussen deze eisen en de lichamelijke kenmerken die men op grond daarvan aan een goede melkkoe toedicht (een fijn, “vrouwelijk” voorkomen, fijne horens, huid en staart), is overigens maar moeilijk aan te tonen.⁴⁸⁾

Een bijzondere lichamelijke eigenschap is de zogeheten melkspiegel. Hiermee wordt de tekening bedoeld, die zich uitstrekt over de achterkant van de uier en de dijen. Deze tekening bevindt zich vaak geheel symmetrisch aan beide zijden van de staart en wordt veroorzaakt doordat de haren op deze plaats in de tegenovergestelde richting groeien. Een goede melkkoe heeft, volgens de toenmalige opvattingen, een brede en regelmatige melkspiegel en is zacht behaard. In 1895 kent K. van der Zande, auteur van een leerboek over zuivelbereiding, nog steeds een zeker belang toe aan dit kenmerk, hoewel hij er voor waarschuwt de betekenis van de melkspiegel niet te overdrijven, “daar het zeker is, dat er uitstekende melkkoeien zijn met een minder goeden melkspiegel en omgekeerd”.⁴⁹⁾

Het geloof in de melkspiegel als teken voor de melkproductie van de koe blijft lang bestaan, [049] hoewel de waarde die aan deze traditionele opvatting moet worden gegeven geleidelijk taant. In 1901 wordt de boeren in het zuiden voorgehouden niet teveel waarde te hechten aan de melkspiegel en zeker niet aan de indeling in klassen en orden van melkkoeien aan de hand van melkspiegels, zoals de Fransman Guénon die heeft opgesteld. Dat de melkspiegel ook weer niet van alle betekenis is ontbloot, blijkt uit de daarna volgende opmerking: “Overigens ziet men den melkspiegel gaarne regelmatig en groot; doch vooral stelt men er prijs op, dat hij bezet is met fijne zachte haren.”⁵⁰⁾

Het voer voor goede melkkoeien moet voldoende zijn en gevarieerd opgebouwd. Een voldoende hoeveelheid voedingsstoffen als eiwitten, vet, koolhydraten en anorganische zouten verhoogt de melkproductie. De invloed van het voer op hoeveelheid en vetgehalte van de melk reikt maar tot zekere hoogte. Een slechte melkkoe wordt van goed en gevarieerd voer geen goede melkkoe. Het tegenovergestelde is wel waar. Krijgt een goede melkkoe slecht of te weinig te eten, dan vermindert de melkproductie.⁵¹⁾

Ook de leeftijd van de koe is van invloed op de melkproductie. Een melkkoe gaat steeds vooruit in haar productief vermogen, totdat een zeker hoogtepunt is bereikt. Een koe levert de meeste en beste melk op zeven- en achtjarige leeftijd (na het vijfde en zesde kalf). Niet alleen de hoeveelheid melk is dan het grootst, ook bevat de melk in deze jaren vaak het hoogste vetgehalte.⁵²⁾ De opbrengst blijft onder gunstige omstandigheden nu een paar jaar gelijk, maar begint dan geleidelijk te dalen.⁵³⁾

Voor de boeren op de zandgronden aan het einde van de negentiende eeuw is het onmogelijk de voorgaande factoren binnen hun bedrijf te optimaliseren teneinde tot een grote en kwalitatief goede melkproductie te komen. De bedrijfsvoering berust op een lange traditie, waarin de boeren door gebrek aan geld geen verandering kunnen brengen. Zo zij al op de hoogte zijn van de gunstige werking die bijvoorbeeld bepaalde voedermethoden hebben op de melkproductie, ontbreken de mogelijkheden om deze voorwaarden in praktijk te brengen. Noodgedwongen verkopen de boeren vaak nog hun beste melkkoeien, omdat die het meeste geld opbrengen.

[050] Naast de lichamelijke gesteldheid van de koe zijn voor de melkproductie ook de methode van melken en de omstandigheden waaronder het melken plaatsvindt van groot belang. Daarbij is zindelijkheid een eerste vereiste. De gangbare potstallen, waarin de koeien vaak tot de knieën in de mest staan, laten in dit opzicht veel te wensen over. Het melken van de koeien is een dagelijks terugkerende bezigheid op de boerderijen. In de zandgebieden melkt men drie keer per dag. Dit gebeurt bij zonsopgang, rond het middaguur en tegen zes uur.⁵⁴⁾

De methode van melken is door de eeuwen heen vrijwel dezelfde gebleven. Het doel van deze methode is om met de hand het zuigen van het kalf na te bootsen en de melkproductie op gang te brengen.⁵⁵⁾ Het melken gebeurt vanaf de zijkant van de koe. De melk(st)er neemt daar plaats op een melkkrukje: een houten krukje met drie poten. Onder de uier van de koe wordt een emmer geplaatst. Lange tijd zijn hiervoor houten emmers in gebruik. Deze emmers zijn veelal aan de buitenkant groen of blauw en aan de binnenkant wit geverfd. Aan de rand hebben zij een zwarte of geelkoperen band. De emmers worden aan een juk gedragen en afgedekt met houten platen om morsen te voorkomen. Later gaat men over op emmers van vertind ijzer of van staal.⁵⁶⁾ Uit hygiënisch oogpunt verdienen deze laatste de voorkeur. Als melkmethode wordt veelal het zogeheten ‘strippen’ gebruikt. Hierbij wordt de speen van de uier tussen duim en wijsvinger gevat. Duim en wijsvinger worden vervolgens naar beneden bewogen om de melk uit de speen te drukken. Hierbij worden de spenen telkens losgelaten en weer opnieuw aangevat.⁵⁷⁾ Het is belangrijk dat de koe tijdens het melken rustig is. Dit bevordert de werking van de melkklieren. Bij schrik, angst of andere gemoedsaanvoelingen (bijvoorbeeld tochtigheid) kan de melk plotseling ophouden te stromen of in het geheel

niet op gang komen.⁵⁸⁾

2.2.2. Boterbereiding op de boerderij

Na het melken ontdoet de boerin de melk die bestemd is voor de boterbereiding van stof en vuil. Hiervoor gebruikt zij een teems: een koperen trechter met een wijde opening aan de bovenkant en iets nauwer beneden, in het midden buikvormig. De benedenopening wordt door een koperen ring met een linnen doekje overspannen.⁵⁹⁾

Het principe van de boterbereiding is de vetdeeltjes die zich in de melk bevinden, te verzamelen en er een vaste smeerbare massa van te maken. De klontering wordt veroorzaakt door bacteriën in de melk. Deze melkzuurbacteriën zorgen ervoor dat een deel van de in de melk aanwezige suiker in melkzuur wordt omgezet. Het melkzuur laat de kaasstof in de melk in een onopgeloste toestand overgaan, waardoor de melk stolt.⁶⁰⁾ Behalve de melkzuurbacteriën bevinden zich in de melk ook andere bacteriën. Sommige daarvan geven de boter een aangename smaak en geur, andere bederven deze juist. Zolang men de melk en room vrij laat ontwikkelen en dus geen invloed uitoefent op de bacteriën, hangt de kwaliteit van de boter af van de soorten bacteriën die zich in de melk bevinden en zich kunnen ontwikkelen.⁶¹⁾ Met de toenemende invloed van de chemische wetenschap op de zuivelbereiding, die aan het einde van de negentiende eeuw inzet, kan men de bacteriën en daarmee ook de kwaliteit van de boter manipuleren.

Op de boerderij hanteert de boerin bij de boterbereiding de door haar moeder overgeleverde methoden. De traditionele methoden verschillen naar regio. In de zandstreken wordt slechts uit een kleine hoeveelheid melk boter bereid. De boeren hebben hier gemiddeld maar twee of drie koeien per bedrijf. Bovendien geven deze koeien minder melk dan in de weidegebieden. Aangezien men de verse, zoete melk niet bij de oude melk kan voegen, is de hoeveelheid melk die op deze boerderijen wordt gewonnen, te klein om het uitromen rendabel te maken. Om deze reden wordt geen roomboter vervaardigd, maar uit volle melk boter bereid.⁶²⁾

[051] Volle melk kan niet als zoete melk worden gekarnd maar moet eerst zuur worden. Dit proces mag niet te snel verlopen. Bij een te snelle verzuring verkrijgt de bereidster minder boter. In de zomer plaatst de boerin de melk dan ook in de kelder. Een verzuring die te langzaam verloopt, is anderzijds weer nadelig voor de kwaliteit van de boter. In de winter laat men de melk daarom vaak in de woonruimte staan. De melk is voldoende zuur als zich aan de oppervlakte een min of meer droog vlies vormt. Boerinnen op kleine bedrijven krijgen vaak onvoldoende melk bij elkaar om te karnen. De eerste melk is vaak te oud wanneer de karnton helemaal gevuld is.⁶³⁾ De karnemelk die na het karnen van volle melk overblijft, is vaak zo zuur dat het alleen nog geschikt is als veevoeder. Het melkkarnen heeft overigens een aantal niet onbelangrijke voordelen. In de eerste plaats levert het een forse arbeidsbesparing op, omdat niet ontroomd hoeft te worden.⁶⁴⁾ Het is niet nodig tot vier maal toe de room van de melk te scheppen. Het melkkarnen vereist bovendien minder vaatwerk dan het karnen van room en is in die zin dus ook goedkoper.⁶⁵⁾

Voor het karnen zijn op de zandgronden diverse karnwerktuigen in gebruik. Aan het einde van de negentiende eeuw wordt vooral op de kleine boerenbedrijven de stootkarn nog veel gebruikt. De stootkarn is een houten karn in de vorm van een afgeknotte kegel met een tweedelig deksel. In het midden van het deksel zit een opening, waardoor de staf of 'pols' steekt. Aan de onderkant van de pols bevindt zich een platte schijf met gaten. Als de boerin de pols verticaal op en neer beweegt wordt de melk in beweging gebracht en ontstaan luchtbelletjes. De vetbolletjes komen met elkaar in botsing en klonteren vervolgens samen. De samengeklonterde deeltjes ter dikte van erwten komen bovendien op de vloeistof, de karnemelk.⁶⁶⁾

Sommige boerinnen maken gebruik van een ander soort karn: de tonkarn, die soms wordt aangedreven door een hond of een os. In de ton bevindt zich in dat geval een verticale spil, waaraan een dospel is bevestigd die door het dier in beweging wordt gebracht. Verder werkt de karn volgens hetzelfde principe als de stookkarn. Het karnen waarbij een koe of os voor de aandrijving zorgt, komt alleen voor op grote boerderijen.⁶⁷⁾ Het tredrad voor de hond, waarmee de karn in beweging wordt gebracht, is aangebracht aan een muur [052] in de stal of tegen de buitengevel. De karnmolen die door een koe of os wordt aangedreven, staat in het karnhok of op de voorstal. Bij uitzondering worden voor de aandrijving van de karn aparte gebouwtjes aangetroffen. In Tilburg staat een dergelijk molengebouwtje. Een koe drijft hier geblinddoekt het aandrijfmechanisme aan. Het is niet duidelijk of de karnton zelf in deze botermolen is opgesteld of in de boerderij. De koeiemolen wordt in het eerste kwart van de twintigste eeuw buiten bedrijf gesteld.⁶⁸⁾

Het resultaat van het karnen op de kwaliteit van de boter is afhankelijk van de tijdsduur van het karnen en de temperatuur waaronder dit gebeurt. De beste boter wordt verkregen door ongeveer dertig tot vijfenveertig minuten te karnen. De ideale temperatuur is afhankelijk van de soort en grootte van de karn, de snelheid waarmee de pols wordt bewogen en de hoeveelheid vloeistof die men in verhouding tot de inhoud van de karn wil verwerken.⁶⁹⁾ Bij de boterbereiding maken de boerinnen nog geen gebruik van thermometers om de temperatuur van de melk en room te bepalen. Hiertoe dient de hand van de boerin of het waarnemen van schuim op het karnsel. Is de temperatuur te laag dan botert de melk niet. Bij een te hoge temperatuur is het karnen eerder afgelopen, maar is de boter van een slechte kwaliteit, brokkelig of te week en minder lang houdbaar.⁷⁰⁾ Als het karnen niet naar de zin van de boerin verloopt, giet zij, om de temperatuur te regelen, tijdens het karnen soms warm of koud water in de karn. Deze gewoonte leidt vaak tot ongewenste veranderingen in de boter. De vochtmassa en het watergehalte van de boter worden steeds groter, terwijl de boter een vieze smaak en een onaangename geur krijgt. Soms mislukt het karnen. De karn wordt dan leeg gemaakt om het de volgende dag nog eens te proberen.⁷²⁾ Lukt het karnen wel dan kan een ervaren boerin aan de geur van het karnsel de kwaliteit van de boter aflezen.⁷³⁾

De boter wordt vervolgens met de handen of met een doorboorde houten nap uit de karn gehaald en in een boteraad (een platte, houten schaal) gelegd. Het is belangrijk dat de boter zo snel mogelijk van de karnemelk wordt gescheiden, omdat de laatste snel bederft. Na het uitscheppen wordt de boter vaak even in koud water gelegd om haar enige vastheid te geven en de karnemelk die zich nog in de boter bevindt, grotendeels te verwijderen. Vervolgens verwijderd de boerin door het uitdrukken en kneden van de boter de laatste resten karnemelk. Bovendien verandert de boter door deze handelingen in een samenhangende massa. Het uitdrukken en kneden van de boter gebeurt uitsluitend met de handen. De boerin wast haar handen eerst in koud water, zodat de boter er niet aan blijft kleven. Desondanks kan niet altijd worden voorkomen dat zweet zich met de boter vermengt. Een ander nadeel is dat de boter warm wordt en daardoor slap en week, waardoor niet alle karnemelk er uitgedrukt kan worden. Het gebruik van houten lepels en spanen ondervangt dit probleem.⁷⁴⁾ Voor het kneden wordt de boter in de boterteil gelegd: een grote, houten, half bolvormige nap. Met een stopnaald ontdoet de boerin de boter in deze teil tevens van vliegen, haren en andere zichtbare ongerechtigheden.⁷⁵⁾

Nadat de boter alle bewerkingen heeft ondergaan wordt het produkt ingepakt om vervoerd te worden naar de afnemer. In Brabant en Limburg wordt de boter vaak ongezoeten in een kluit die van allerlei gewicht kan zijn, bij de plaatselijke winkelier afgeleverd of op de markt verkocht. Deze kluiten of klotten hebben een enigszins langwerpige, ronde vorm en zijn aan de einden iets toegepitst.⁷⁶⁾

De kwaliteit van de vervaardigde boter hangt niet alleen af van de vaardigheden van de bereidster.

Ook de gezondheid van het vee, de weersomstandigheden, de aanwezigheid van schoon water en van een koele melkkelder, alsmede de mate van reiniging van het melkgereedschap zijn van grote invloed. De boterbereiding steunt in hoge mate op ervaring en gevoel. Ook komt tenslotte enig geluk te pas.⁷⁷⁾

De omstandigheden om boter van een goede kwaliteit te maken, zijn op de zandgronden verre van optimaal. De melkwinning laat te wensen over door het gebrek aan hygiëne en [053] de slechte situatie waarin de veestapel zich bevindt. Ook de boterbereiding voldoet niet langer aan de strenger wordende kwaliteitseisen. Op de zandgronden is de hoeveelheid gewonnen melk te klein zodat niet uit room maar uit volle melk boter moet worden bereid. De handmatige bereiding laat te wensen over waar het hygiënische maatregelen betreft.

Hoewel in de laatste decennia van de negentiende eeuw de *Maatschappijen van Landbouw* wel propaganda maken voor nieuwe, wetenschappelijke methoden van zuivelbereiding, volgen de boeren deze nog niet op grote schaal na.⁷⁸⁾ De Landbouwcommissie concludeert in 1890 dienaangaande het volgende:

“Nieuwere methoden worden bijna nergens in toepassing gebracht. Men doet gelijk de ouders deden, zonder te weten hoe en waarom; men verweert zich tegen verbetering uit onkunde en vooroordeel. Slechts hier en daar vindt men sporadische gevallen van meer wetenschappelijke behandeling. (...) Vooral met de reinheid is het, niettegenstaande op vele plaatsen veel vooruitgang is te bespeuren, nog niet gesteld zoals het moest; de kelders zijn ondoelmatig, het karnen geschiedt in den stal.”⁷⁹⁾

Voor de weidestrecken in Nederland geldt in dit verband de wet van de remmende voorsprong. Men voelt hier geen behoefte om te veranderen: de traditionele methoden hebben immers altijd tot hoge opbrengsten geleid.⁸⁰⁾ Het belangrijkste probleem waarop vele nieuwe methoden van zuivelbereiding in de zandstreken stranden, ligt in de armoede van de kleine boeren aldaar. Zij beschikken niet over voldoende kapitaal voor investeringen ten behoeve van nieuwe methoden en apparaten.

2.2.3. Melkboeren en -boerinnen rond de steden

Rond de grote steden bevinden zich boerenbedrijfjes waarvan de melk aan consumenten in deze steden wordt afgezet. De afstand tussen boer en particuliere afnemer moet noodgedwongen klein zijn. Alleen dichtbij de stad wonende boeren kunnen de melk aan de stedelijke klanten afleveren zonder al te groot kwaliteitsverlies van de melk.

Rond Breda zijn bijvoorbeeld in Princenhage veel warmoezeniers (hoveniers) gevestigd. Zij houden betrekkelijk veel vee, dat deels wordt gevoerd met groentenafval. Het vee wordt gehouden voor de verkoop van melk en boter en voor de handel. De verkoop van melk geschiedt aan particulieren in Princenhage maar vooral in Breda. De laatste stad ligt op een half uur gaans van de kom van Princenhage.⁸¹⁾

In ‘s-Hertogenbosch rijden elke morgen vroeg melkboerinnen de handwagens met daarop de geschuurde geelkoperen kannen de stad in om hun melk te slijten. Een kwaliteitsgarantie wordt niet gegeven.⁸²⁾ Ook in Tilburg voeren boeren uit de directe omgeving nog in 1910 de handkar, hondekar of paard en wagen door de straten om hun melk rechtstreeks aan de klanten af te leveren. De kwaliteit van de melk laat ook hier echter veel te wensen over. De onhygiënische toestanden in de potstallen, de onvoldoende verzorging van het vee en de onzindelijke gereedschappen die worden gebruikt, veroorzaken een onaangename geur en smaak van de melk, waarop aan de oppervlakte niet zelden stof en huidschilfers drijven. Het vetgehalte van deze melk is bovendien bijzonder laag. De

gemeentelijke keuringsdiensten breiden hun controle-activiteiten in toenemende mate uit maar kunnen de toename van het aantal melkleveranciers, opgeroepen door de groei van de stedelijke bevolking, niet bijhouden.⁸³⁾

2.3. VERHANDELING VAN DE BOTER

Na de bereiding van de boter moet dit produkt worden verkocht. Van de boteropbrengst kunnen de boerinnen zaken kopen die niet op de boerderij zelf (kunnen) worden geproduceerd. Het gaat hier om kleding, veevoeder en huishoudelijke artikelen. Deze produkten [054] verkrijgen de boeren veelal door middel van ruilhandel met de plaatselijke winkelier. Met de boterafzet kan echter ook klinkende munt binnenkomen. Dit geld dient ter financiering van de belastingen en eventuele pacht.⁸⁴⁾

Boeren en boerinnen uit dorpen rond de grote steden verkopen hun boter veelal op de stedelijke markten. De afstand tot de stad is op verdergelegen dorpen te groot om daar handel te voeren. Hier is men voor de boterverkoop veelal op de dorpswinkelier aangewezen. Deze verkoopt de boter door aan grotere handelaren.

De verkoop van de boter is, evenals de bereiding, vóór de opkomst van de zuivelcoöperaties en de georganiseerde boterverkoop de taak van de boerinnen. Hiertoe bestaat in de loop van de tijd een viertal mogelijkheden. Op welke wijze de boerinnen handelen, is afhankelijk van sociaal-economische en infrastructurele factoren.

2.3.1. Verkoop op de stedelijke markt

Bij deze vorm van boterverkoop gaan de boerinnen zelf met de boter naar de markt in een nabijgelegen stad. In kraampjes bieden zij daar de waar te koop aan. De afstand tot de meest nabijgelegen stad en de prijzen die daar op de markt gemaakt kunnen worden, zijn bepalend voor de beslissing om hier de boter te verhandelen.

Het agrarisch handelsverkeer verloopt in belangrijke mate via de lokale markten en later ook via de botermijnen. Naast de plaatselijke jaarmarkten worden ook wekelijks markten gehouden. Boter en granen zijn op de weekmarkten de belangrijkste handelswaar.⁸⁵⁾ 's-Hertogenbosch is een van de steden met een belangrijke markt- en verzorgingsfunctie voor het omringende platteland. De produkten van akkerbouw en veeteelt worden in deze stad meestal vlot en voor een goede prijs verkocht.⁸⁶⁾

In Noord-Limburg is Venlo een stapelmarkt voor agrarische produkten. Deze produkten worden naar het Rijnland en Westfalen in Duitsland verhandeld.⁸⁷⁾ Naast de grote Limburgse en Brabantse steden zijn ook kleinere plaatsen soms een regionaal centrum van boterhandel. Op de plaatselijke markt van Veghel wordt in het begin van de negentiende eeuw vanuit de verre omgeving boter aangevoerd, die als de beste soort van Noord-Brabant bekend staat. De Veghelse boter vindt zijn weg in het binnenland maar wordt ook geëxporteerd, met name naar Engeland.⁸⁸⁾ Ook plaatsen als Oosterhout, Waalwijk en Gemert zijn belangrijke marktplaatsen voor boter. In 1860 worden vanuit Oosterhout 140.000 ponden boter naar Engeland verzonden. Ook tien jaar later is de buitenlandse boterhandel vanuit Oosterhout nog van betekenis.⁸⁹⁾

Breda kent nog tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw een boterhal.⁹⁰⁾ Als gevolg van een stelsel van keuringen komen prijs en kwaliteit op deze markten goed overeen.

2.3.2. Verkoop aan dorpswinkeliers en opkopers

Al vanaf de achttiende eeuw kopen handelaren boter op bij de boeren en verzenden die naar Holland. In de negentiende eeuw wordt een groot gedeelte van de opgekochte boter in Engeland afgezet, waar de vraag naar boter door de industrialisatie en urbanisatie enorm is toegenomen. Het centrum van de Brabantse boterhandel op Engeland ligt in Oss, vooral bij de firma Anton Jurgens en bij de firma Van den Bergh. Zij kopen in de wijde omgeving tot ver in het buitenland boter op, sorteren deze op kwaliteit, waarna de boter wordt gekneed, gemengd en verpakt. Per kar wordt ze vervolgens vier kilometer verder, naar Lithoyen aan de Maas vervoerd. Het transport wordt daar voortgezet per schip naar Rotterdam en via Rotterdam naar Engeland.⁹¹⁾

Daarnaast is de boterhandel in de zandstreken veelvuldig in handen van dorpswinkeliers. De slechte infrastructuur maakt het de boerinnen in de afgelegen streken zonder grotere **[056]** steden in de nabijheid (bijvoorbeeld het gebied rondom de Peel) onmogelijk de boter op stedelijke markten te verkopen. Zij zijn voor de afzet overgeleverd aan de dorpswinkelier, die in het dorp een monopoliepositie bezit. Hij levert bijna alles wat in het boerengezin aan kruidenierswaren, kleding en huishoudelijke artikelen nodig is. Daarnaast is de winkelier ook leverancier van kunstmest, veevoeder en zaai-zaad. In de geïsoleerde, grotendeels van de buitenwereld afgesloten dorpsgemeenschappen heeft het geldverkeer slechts in geringe mate ingang gevonden. De winkelrekening wordt voornamelijk met boter vereffend. Aangezien de winkelier door zijn monopoliepositie in het dorp veel macht bezit, raken de boerinnen op een nadelige wijze afhankelijk van hem. Vaak ontvangen de boerinnen dure winkelwaren van onvoldoende kwaliteit. Het verband tussen de kwaliteit en de prijs van de boter is door deze vorm van gedwongen winkelnering volkomen zoek geraakt. De boerinnen missen iedere stimulans om meer zorg te besteden aan de boterbereiding.⁹²⁾

2.3.3. Verkoop op botermijnen

De monopoliepositie van de dorpshandel wordt doorbroken door de verbetering van de wegen, de toename van de contacten buiten de dorpsgemeenschap en de opkomst van de botermijnen. Op vaste dagen brengen de boerinnen de boter naar de mijn, waar deze wordt gekeurd en publiek aan de kooplieden wordt verkocht. De kwaliteit wordt nu bepalend voor de prijs van de boter. Deze wijze van afzet vormt voor de boerinnen een stimulans een produkt af te leveren dat van uitstekende kwaliteit is.⁹³⁾ Daarom besteden zij nu ook meer aandacht aan versiering van de boter. Met houten stemfels en met vers gesneden aardappelen worden allerlei figuren en 'bloemen' in de boter gedrukt.⁹⁴⁾

De botermijnen zijn veelal een gemeentelijke aangelegenheid.⁹⁵⁾ In de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw richten veel gemeenten botermijnen op. De gemeente Boekel vestigt in 1860 een botermijn in het benedenlokaal van het raadhuis. De mijn wordt elke woensdagmorgen gehouden. In Gemert functioneert dan reeds langer een particuliere botermijn, die is gevestigd in de korenbeurs.⁹⁶⁾ In Boxtel stelt het gemeentebestuur op 12 februari 1874 een botermijn in.⁹⁷⁾ Ook landbouworganisaties gaan soms over tot de oprichting van een botermijn. Dit is bijvoorbeeld het geval in Heijthuisen. De botermijn in deze Limburgse plaats wordt in september 1886 opgericht door het Landbouwcasino.⁹⁸⁾

De mijn in Heijthuisen wordt op maandagochtend gehouden. Aan de mijn zijn een klerk, een weger en een uitroeper aangesteld. Als loon ontvangen zij van de verkoper een cent per kilogram verkochte boter. De verkoop geschiedt bij afslag, volgens het nummer door de verkoper getrokken. De persoon die interesse heeft in de aangeboden partij boter, roept "mijn" en mag zich vervolgens de koper noemen. Roepen meerdere personen tegelijkertijd "mijn", dan gaat de verkoop vervolgens tussen hen bij opbod. De verkopers mogen zelf hun boter mijnen en kunnen deze, bij een ongunstig

prijsverloop op de mijn, weer opnieuw uitzetten door een nieuw nummer te nemen. Ook als geen bod wordt gedaan, wordt de partij opnieuw uitgezet. De klerk noteert het nummer van de boter, de namen van de koper en verkoper, het gewicht en de prijs van de boter in een register. De verkoper krijgt hiervan een uittreksel. De waarde waarvoor de boter wordt uitgezet, wordt bepaald naar de boterprijs in de naburige steden. Om bedrog door de verkoper te voorkomen, wordt de boter geboord en kan de koper ze eerst proeven. De verkoop vindt plaats tegen contante betaling op een plaats die de koper bepaalt. Meestal kiest deze voor de winkel, waarvan hij eigenaar is. Indien de verkoper er op staat, kan de boter ook aan de mijn worden uitbetaald na afloop van de veiling. Dit vindt echter maar zelden plaats.⁹⁹⁾

[057] Op de botermijn in Veghel worden prijzen gemaakt van 40 tot 45, soms 50 cent per pond. Vaak zijn het hier dezelfde boerinnen die de boter tegen hoge prijzen verkopen. Met zorg, reinheid en een flinke dosis vakmanschap bereikt men hier al heel wat. De boter op deze mijn wordt veelal aan handelaren verkocht. Deze kopen in sommige gevallen door bemiddeling van agenten. Anderen kopen de lichtere kluiten van circa vijf pond om deze door te verkopen aan particulieren. De aanvoer aan de Veghelse mijn bedraagt afhankelijk van het seizoen, 500 tot 700 pond per dag.¹⁰⁰⁾

Op de kleine dorpsbotermijnen blijven de oude misstanden van gedwongen ruilhandel met de plaatselijke winkelier voor een deel voortbestaan. Vaak is de oprichting van een botermijn voor de winkeliers een goede gelegenheid meer klanten te werven. Een van de mogelijkheden die zij daartoe hebben, is de op de mijn - vaak tegen een hoge prijs - gekochte boter laten bezorgen aan hun winkel, waar ook de uitbetaling plaats vindt. De boerinnen keren dan weer huiswaarts met weinig geld maar met veel dure artikelen. J. Wintermans typeert deze boterhandel als volgt:

“L.K. was hier in de tachtiger jaren alleenheerscher. Landbouwer en boterkoopman, winkelier, herbergier, voerman op ‘s Bosch. Hij had als boterkoopman geen concurrentie, de mijn was in zijn handen en hij zette den prijs naar zijn goedvinden. De boerinnen waren aan hem dan ook geheel overgeleverd met hun boter en durfden ook niet een kleedje of doekje bij anderen te koopen, want vrouw K. hield hen in de gaten en zoo ze iets ontdekte, dat bij haar niet was gekocht, dan kreeg deze boerin den volgenden mijndag twee of meer centen per pond minder voor haar boter. Evenzoo durfden de boeren des Zondags deze herberg niet voorbijgaan, maar meenden na de Hoogmis een paar borreltjes daar te moeten drinken. In veertig jaren tijds had deze man zich om de f. 260.000 verrijkt. Hij had geen kinderen en deze centen van de boeren zijn na zijn dood door zijn familieleden verdeeld.¹⁰¹⁾

De meeste boterhandelaren-winkeliers zijn echter evenmin vrij, maar handelen onder druk van de grossiers. In het bijzonder de dorpswinkeliers in de Meierij staan onder invloed van de grote Luikse en Brusselse boterhandel. Tijdgenoot M. Kuypers zegt daarover het volgende:

“Die mannen (de Belgische handelaren - JD) regelden dien handel geheel en al en hun agenten, de winkeliers op de dorpen, kregen opdracht wekelijks op de mijn eene hoeveelheid boter te koopen. Door de onderlinge concurrentie kwam het zoover, dat door de winkeliers niet alleen op de boter geen cent werd verdiend, maar geregeld toegegeven. En toch moest er boter worden gekocht terwille van de klandizie in de winkels. Van de misstanden, die hieruit voortvloeiden zouden wij zeer belangwekkende staaltjes kunnen vertellen. Vandaag kreeg eene boerin de hoogste markt voor hare slechte boter, omdat zij een nieuw kleed had gekocht bij den boterkooper-winkelier, en morgen wilde er niemend bij onderlinge afspraak de puikbeste boter eener andere boerin koopen, omdat zij om een nieuwen kapmantel te koopen naar de stad was gegaan.”¹⁰²⁾

Het gevolg is dat de boerinnen met hun waren steeds meer zelf naar de stad gaan als dat mogelijk is. De handel in de dorpen wordt hierdoor zwaar getroffen.¹⁰³⁾

De boerinnen op hun beurt bedienen zich ook van geslepen praktijken. Zij brengen bijvoorbeeld voorafgaand aan de mijn een bezoek aan de winkelier, waarmee zij gewoonlijk zaken doen.

“De kluit boter werd vertoond en tevens werd geïnformeerd naar den prijs van een nieuw kleed of iets dergelijks. Deze manoeuvre was voldoende om zeker te zijn van een boterprijs, die hare vriendinnen de oogen uit zou steken. Voor het kleed werden dan naderhand ‘stalen’ medegenomen, want moeder moest er ook nog over gehoord worden. Zoo was het foppen over en weer.”¹⁰⁴⁾

[058] In sommige gemeenten grijpt de gemeenteraad in bij het slecht functioneren van de botermijn. In 1880 wordt geconcludeerd dat de gemeentelijke botermijn in Boekel niet goed werkt. De raadsleden gaan bij toerbeurt toezicht houden. In 1886 blijkt dat de mijndagen nog steeds niet ordelijk verlopen. De gemeenteraad stelt een nieuwe verordening op. Deze is erop gericht de betaling van de verkochte boter en de levering daarvan onmiddellijk te laten plaatsvinden. Of deze nieuwe verordening in de praktijk goed heeft gewerkt, is niet bekend. Na de oprichting van de coöperatieve boterfabrieken in Boekel verliest de botermijn in het dorp zijn waarde en wordt uiteindelijk gesloten.

Hoewel op de kleine plaatselijke botermijnen de wanverhoudingen tussen de boer en de winkelierboterkoper nog wel blijven bestaan, is het waarschijnlijk dat de boterverkoop zich meer in het voordeel van de boeren afspeelt op de grotere botermijnen, waar meerdere handelaren komen die minder directe belangen hebben bij het koopgedrag van de boerenbevolking. C. van der Heijden constateert bij een terreinverkenning van de boterhandel in Zuidoost-Brabant dat er op de botermijn van Nuenen geen vaste relaties zijn tussen koper en verkoper.¹⁰⁵⁾ Ook W. van Iterson trekt in 1868 over de botermijnen in de Meierij een zelfde conclusie.¹⁰⁶⁾ Ook op de botermijn in Oisterwijk is tussen ongeveer 1870 en 1890 de kwaliteit bepalend voor de prijs.¹⁰⁷⁾

Ook aan de botermijnen in de grote steden in Noord-Brabant en Limburg zijn de relaties tussen de boeren en handelaren abstracter en kan de prijszetting dus evenwichtiger naar kwaliteit plaatsvinden. In ‘s-Hertogenbosch en Venlo worden aan de botermijnen grote hoeveelheden verhandeld. Met name in het midden van Brabant bestaan veel botermijnen in de kleinere plaatsen zodat in bijvoorbeeld Eindhoven de hoeveelheid aan de mijn verhandelde boter naar verhouding niet erg groot is. In 1890 wordt hier 6.334 kg. boter aan de mijn aangevoerd. Dit zijn 912 kluiten. De opbrengst van deze boter belooft in totaal f. 5.904,56. Per kilogram komt dit neer op gemiddeld 92 cent. In Oosterhout wordt op de mijn meer boter aangevoerd dan in Eindhoven. Ook de gemiddelde prijs ligt in 1890 in Oosterhout hoger. De aanvoer bedraagt 11.890 kg., de gemiddelde prijs f. 1,03 per kg.¹⁰⁸⁾

De oprichting van botermijnen heeft ondanks het positieve effect dat de boter meer naar kwaliteit wordt uitbetaald, de wantoestanden in de boterhandel niet weg kunnen nemen. Voor de kleine boeren in de Peel en de Kempen, ver verwijderd van grote steden, verandert er in wezen maar weinig. De Landbouwcommissie pleit in 1890 dan ook voor de oprichting van grote botermijnen, waar niet de winkeliers maar de eigenlijke kooplui de boventoon voeren. De klandizie van de verkopers heeft dan geen enkele invloed meer op de boterprijs en dat is ongetwijfeld in het voordeel van de keuterboeren.¹⁰⁹⁾

Na de oprichting van de zuivelcoöperaties verdwijnen de dorpsbotermijnen geleidelijk. Veel boeren sluiten zich bij de coöperaties aan. De zuivelcoöperaties ontwikkelen een eigen netwerk voor de boterafzet. De botermijnen op de dorpen zijn daarmee overbodig geworden. In 1894 worden op de botermijn in Oirschot nog 260 halve kilo’s boter aangevoerd. Deze boter levert per halve kilo zestig cent op.

“Het bestaan der drie boterfabrieken alhier werkt reeds gevoelig op den aanvoer op de mijn en door velen wordt reeds gevreesd, dat zij er spoedig het leven bij in zal schieten.”¹¹⁰⁾ Nog voor 1900 verdwijnen veel botermijnen in de dorpen van het toneel.

2.3.4. Groothandel op het buitenland

De verhandelde boter komt onder meer terecht bij de notabelen en andere gegoede burgers in de grotere plaatsen in Brabant en Limburg. Met name uit de Meierij gaat echter ook veel boter naar Holland (in het bijzonder via 's-Hertogenbosch) en naar Zeeland.¹¹¹⁾ In 1825 vestigt de agent van de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* in 's-Hertogenbosch, Franciscus van Lanschot, de aandacht op de boter uit de Meierij. In veel Hollandse steden [059] bestaat dan een grote vraag naar deze boter omdat zij van goede kwaliteit is en vaak goedkoper dan de Friese. Bovendien wordt de Meierijsse boter vaak gebruikt voor het victuallieren van schepen, omdat zij langer en beter houdbaar is, dan de boter uit Friesland. Van Lanschot zendt bij wijze van proef enkele vaatjes boter naar 's-Gravenhage, maar deze worden afgekeurd omdat er teveel water in de boter zou zitten. Van Lanschot vreest echter dat hij slachtoffer is geworden van "partijchap" omdat andere boter afkomstig van dezelfde persoon in Amsterdam en vooral in Antwerpen steeds vlot voor de beste kwaliteit wordt verkocht. Hoewel Van Lanschot bij de *Nederlandsche Handel-Maatschappij* blijft aandringen, krijgt hij toch geen commissies voor de inkoop van boter.¹¹²⁾ Op de schepen van de *Maatschappij* wordt wel boter naar Indië vervoerd maar in hoeverre deze uit Brabant afkomstig is, is niet bekend.¹¹³⁾ Duidelijk is wel dat de kwaliteit van de Brabantse boter in het begin van de negentiende eeuw goed bekend staat.

Een groot deel van de in Nederland bereide boter wordt in de negentiende eeuw uitgevoerd naar Groot-Brittannië. De bloei van de Britse economie leidt tot een gunstige afzetmarkt in dit land. De Engelse veehouders leggen zich in de loop van de negentiende eeuw steeds meer toe op de slachtveehouderij en op de levering van consumptiemelk aan de steden. De bereiding van boter en kaas neemt op de Engelse landbouwbedrijven af. Invoer vanuit het buitenland vangt deze teruggang op.¹¹⁴⁾ Engeland wordt in de negentiende eeuw de belangrijkste buitenlandse afzetmarkt voor Nederlandse zuivelprodukten. Via de groothandel bereikt ook een belangrijk deel van de boter uit de zandgebieden de Engelse consumenten.

In de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de boter uit de zandstreken nog steeds voor de export gebruikt, maar ditmaal in een minder gunstige vorm. In vergelijking met de boter uit de weidestrecken is de boter uit de zandstreken van een inferieure kwaliteit. Een deel van deze boter wordt wel gebruikt voor de export, maar dient om vermengd te worden met de betere Friese boter. De benaming 'Bush butter' verwijst naar 'Bossche boter' en heeft in Engeland een negatieve lading. Op de knoeierijen in de boterhandel ga ik in de volgende paragraaf uitgebreid in.

Concurrentieproblemen op de Engelse markt, de knoeierijen met de Nederlandse boerenboter en de opkomst van een goedkoper substituuut van boter, de margarine, leiden tot een daling van de boterprijs op de Engelse markt. De riantie positie van de Nederlandse boter op deze markt gaat vanaf het begin van de jaren tachtig zo goed als verloren.¹¹⁵⁾

2.4. KWALITEIT VAN DE NEDERLANDSE ZUIVELPRODUKTEN

De Nederlandse boter en kaas stonden sinds eeuwen in binnen- en buitenland gunstig bekend.¹¹⁶⁾ Na het midden van de negentiende eeuw verandert dit. De kwaliteit van de Nederlandse zuivel verslechtert ten opzichte van zuivelprodukten uit andere landen. De Friese boter brengt op de Londense markt veel minder op dan de Deense. Deze situatie ontstaat als gevolg van twee factoren: de achterstand die Nederland heeft opgelopen in de ontwikkeling van methoden van zuivelbereiding en de knoeierijen met Nederlandse zuivelprodukten.¹¹⁷⁾

2.4.1. Achterstand in methoden van zuivelbereiding

In verscheidene Europese landen (onder meer Denemarken en Frankrijk) passen de zuivelbereiders wetenschappelijke methoden van zuivelbereiding toe. De grotere zorg voor hygiëne op de Deense veeteeltbedrijven en de toepassing van nieuwe methoden van zuivelbereiding - waaronder het koe-len van de melk met het systeem Schwartz - hebben een betere kwaliteit boter tot gevolg. Met de uniforme produkten die hiervan het gevolg zijn, [060] kunnen de Nederlandse zuivelprodukten op de buitenlandse markten niet langer concurreren.¹¹⁸⁾ De Kamer van Koophandel in Venlo vermeldt in het jaarverslag over 1877:

“De boter onderging een sterke daling, bijzonder in het laatst van het jaar; men vermeent die daling toe te schrijven dat Engeland thans zijne boter meest uit Denemarken betreft.”¹¹⁹⁾

De voorsprong die Nederland had op het gebied van zuivelbereiding gaat als een belemmering werken voor verdere ontwikkeling. Andere landen nemen het vaan over.

Als in 1879 de Zweed G. de Laval een centrifuge voor de ontroming van melk ontwikkelt, wordt machinale ontroming mogelijk. Deze belangrijke innovatie wordt in Denemarken op vrij grote schaal toegepast. Drie jaar daarvoor ontwikkelde de Duitser Lefeldt eveneens een centrifuge. Bij dit toestel moet het werk echter worden onderbroken om het apparaat leeg te maken. De centrifuge van De Laval is veel beter geschikt voor fabrieken, omdat zij gemaakt is voor continuegebruik. Reeds in 1879 knoopt de Nederlandse importeur van landbouwwerktuigen Boeke relaties aan met De Laval en importeert als eerste de centrifuge in Nederland.¹²⁰⁾ Boeke verklaart zich een overtuigd voorstander van fabriekmatige zuivelbereiding. De internationale concurrentiestrijd noodzaakt hiertoe. Niet alleen vanwege het financiële voordeel ook “uit een philanthropisch oogpunt” is de oprichting van zuivelfabrieken volgens Boeke gewenst. De roeping van de vrouw is in zijn ogen niet om “zelve aan den karn te staan” maar om zich te wijden aan de opvoeding van haar soms zo talrijke kinderschaar.¹²¹⁾ Dit argument voor de oprichting van zuivelfabrieken zullen we nog vaker tegenkomen.

Niet alleen door toepassing van centrifugale ontroming en andere nieuwe methoden tijdens de boterbereiding (bijvoorbeeld het gebruik van thermometers) snelt met name Denemarken Nederland op de Londense markt voorbij. Ook de verzorging van het melkvee geeft de Denen een voorsprong. Zij passen reeds een andere wijze van voederen toe, die vooral steunt op akkerbouwprodukten. Deze voederwijze heeft een gunstige invloed op de samenstelling van de boter. Bovendien maakt zij het gehele jaar boteraanvoer mogelijk, terwijl de Nederlandse boterproductie, waar het zwaartepunt van het zuivelbedrijf in de weidestrecken berust, vooral in de zomermaanden het grootst is.¹²²⁾

Australië en Nieuw-Zeeland voegen zich in de rij van nieuwe, succesvolle zuivelbereiders na de ontwikkeling van de koeltechniek, waardoor vervoer van bederfelijke produkten ook over langere afstand mogelijk wordt. Het gevolg hiervan is dat grote hoeveelheden zuivelprodukten van een uniforme en goede kwaliteit kunnen worden geproduceerd. De Nederlandse zuivelbereiding is nog steeds handwerk, gebaseerd op ervaring en traditie. Het kwaliteitsniveau blijft in Nederland beduidend lager dan in de genoemde andere landen.¹²³⁾ In de zandgebieden, waar de veehouderij wegens de mestopbrengst nog in dienst staat van de akkerbouw, zijn de hygiënische omstandigheden voor boterbereiding slecht. Ook het veevoer en de gemeenschappelijke weiden laten met het oog op de melkwinning veel te wensen over.¹²⁴⁾

2.4.2. Knoeierijen met zuivelprodukten

De slechte kwaliteit van de Nederlandse zuivel en de daardoor lage prijzen op de buitenlandse markten worden ook veroorzaakt door knoeierijen met de produkten. Betreffende de vervalsing van boter dient een onderscheid gemaakt te worden in twee soorten knoeierijen: knoeierijen met kwali-

teit door de boeren aan de ene kant en door de handelaren aan de andere kant. De vervalsing door handelaren komt op veel grotere schaal voor dan de vervalsing op de boerderij. In de botervervalsing door handelaren zijn twee perioden te onderscheiden.¹²⁵⁾

[061] In de eerste periode (tot ongeveer 1880) geschiedt vervalsing door toevoeging aan de boter van water, aardappelmeel, gom en andere stoffen.¹²⁶⁾ Ook de vervalsing door verimenging van kwalitatief goede (Friese) boter met kwalitatief mindere boter (bijvoorbeeld uit de zandstreken) komt in deze periode op grote schaal voor. Deze mengsels gaan als echte Friese boter de markt op.¹²⁷⁾ De zuivelprijzen in deze tijd zijn hoog. In Groot-Brittannië kan men alles op de markt plaatsen. De vraag naar boter is vooral in dit land na 1850 sterk toegenomen door de toename van de bevolking en de vermeerdering van de welvaart. Tussen 1850 en 1889 treedt in Groot-Brittannië bijna een verdubbeling op van het verbruik van boter en kaas per hoofd van de bevolking. De uitbreiding van de produktie kan echter geen gelijke tred houden met de toenemende vraag, zodat ook kwalitatief slechtere boter op de Engelse markt kan worden verkocht.¹²⁸⁾

Kort na 1870 doet de kunstboter of margarine haar intrede (zie subparagraaf 2.5.3.) en gaat de botervervalsing een tweede fase in. Handelaren vermengen de natuurboter met deze margarine. Ook verkoopt men de margarine wel als natuurboter, zonder zelfs maar met deze te zijn vermengd. De boterknoeierijen met margarine worden van veel grotere betekenis dan de eerste vorm van botervervalsing. Deze behoort snel tot het verleden als blijkt dat de knoeierij met margarine erg eenvoudig en bovenal winstgevend is. Centra voor beide soorten knoeierijen zijn onder meer Rotterdam, Gouda, Bodegraven en 's-Hertogenbosch.¹²⁹⁾

Voor boter van de zuidelijke zandgronden, waar in vergelijking met andere delen van het land meer stalvoeding wordt toegepast, is uitermate geschikt om te gebruiken bij de vervalsing met margarine. Vanwege de stalvoeding is de samenstelling van de boter anders. Vooral het gehalte aan vluchtige vetzuren is vrij hoog. Door de margarine met deze boter te vermengen wordt het grenscijfer 25 van het toelaatbare gehalte aan vluchtige vetzuren niet overschreden.¹³⁰⁾

De kwaliteit van de melk die als consumptiemelk aan de inwoners van steden wordt geleverd, laat eveneens veel te wensen over. In 's-Hertogenbosch worden in 1873 twaalf melkmonsters onderzocht. Slechts drie voldoen aan de vereisten van een goede kwaliteit. Twee jaar later bevat van acht monsters melk, die op dezelfde dag worden verhandeld door verschillende verkopers, slechts één monster meer water dan is toegestaan.¹³¹⁾ De toevoeging van water aan melk is niet alleen nadelig voor de kwaliteit van de melk maar kan ook een bedreiging vormen voor de gezondheid van de consument. Vóór de aanleg van drinkwaterleidingen is men voor de watervoorziening aangewezen op regen-, pomp- of welwater. Dit water is soms erg vervuild.¹³²⁾ Naast verdunning van de melk met water vindt ook wel afroming van de melk plaats. Ook karnemelk is in de Nederlandse steden zelden onvervalst te krijgen.¹³³⁾

Om de kwaliteit van de melk strenger te controleren worden in 1882 in 's-Hertogenbosch initiatieven ondernomen om een melkfabriek op te richten. Deze fabriek zou de melk voor tien cent per liter leveren. Dit bedrag wordt ook veelal aan de melkboerinnen betaald, maar een garantie voor een goede kwaliteit ontbreekt. Het initiatief wordt echter niet in praktijk gebracht. Pas in 1907 komt in 's-Hertogenbosch de melkinrichting 'St. Jan' tot stand met als doel het leveren van zuivere en deugdelijke melk.¹³⁴⁾

2.4.3. Machteloze strijd van de overheid

De knoeierijen met zuivelprodukten vallen in een periode waarin men zich in Nederland onthoudt van staatsingrijpen. Men vertrouwt erop dat alles zich door de vrije loop der krachten automatisch zal regelen. Intussen beginnen de boterknoeierijen in Nederland een zodanige omvang aan te nemen, dat zelfs van een industrie kan worden gesproken.

[062] Plaatselijke overheden organiseren wel controles op de kwaliteit van de voedingsmiddelen maar deze blijven gebrekkig. In sommige gevallen behoort de controle tot de taken van de politie. Deze is daarvoor echter niet geschoold en moet de controle bovendien uitoefenen naast haar gewone taken. In 's-Hertogenbosch bestaat een gemeentelijke gezondheidscommissie. Deze commissie mist echter voldoende bevoegdheden waardoor geen sancties staan op overtreding van de voorschriften. Daarbij komt dat de burgerij in deze jaren nog maar weinig kritisch is bij de aankoop van voedingsmiddelen, omdat zij zich niet bewust is van de gevaren van kwalitatief slecht voedsel.¹³⁵⁾

De eerste initiatieven tot kwaliteitsverbetering van zuivelprodukten worden door particulieren genomen. In 1885 wordt de landelijke *'Vereeniging tot bestrijding van knoeierijen in den boterhandel'* opgericht. Deze vereniging heeft tot doel de belangen van de Nederlandse handel in natuurboter te bevorderen en in het bijzonder de misstanden te bestrijden die voortkomen uit de verkoop van margarine onder de naam van natuurboter. De vereniging telt in het begin van 1886 al ruim negenhonderd leden en begunstigers. Velen van hen zijn boterbereiders en -handelaren. Voortdurend toont men aan dat de knoeierijen wijd verbreid zijn en hoogst nadelig voor de Nederlandse economie. In dit verband wendt men zich ook tot de regering. De Boterwet van 1889, waarin verscheidene maatregelen worden aangekondigd tegen de boterknoeierijen, vloeit rechtstreeks voort uit de ijver van deze vereniging.¹³⁶⁾

De Boterwet van 1889 voldoet echter niet aan de verwachtingen. De verkoop van botersurrogaten als natuurboter kan gewoon doorgaan. De auteur W. Knapp wijt de geringe uitwerking van de wet vooral aan de slechte handhaving daarvan, alsmede aan de te ruime opstelling van sommige artikelen, waardoor ontduiking van de wettelijke voorschriften mogelijk blijft.¹³⁷⁾ Er komen geen speciale keuringsdiensten voor boter tot stand.¹³⁸⁾ Reeds in 1892 dringt de *'Vereeniging tot bestrijding van de knoeierijen in den boterhandel'* er bij de minister van Justitie op aan de bepalingen van de wet strenger te handhaven. De onvrede over de uitwerking van de Boterwet van 1889 leidt in 1900 tot een nieuwe, meer succesvolle Boterwet. Het belangrijkste gevolg van deze wet is dat het toezicht op de handel in boter en margarine wordt verscherpt en meer stelselmatig en deskundig wordt uitgeoefend. Vooral de instelling van een rijkszuivelinspectiedienst heeft hieraan veel bijgedragen.¹³⁹⁾

2.5. OPKOMST VAN DE PARTICULIERE ZUIVELINDUSTRIE

De snelle bevolkingsgroei en de welvaartstoename in brede lagen van de samenleving vergroten de vraag naar zuivelprodukten. Het wordt belangrijk een goed en uniform produkt te leveren. Het oorspronkelijke zuivelgebied (Friesland, Noord- en Zuid-Holland) kan niet aan de grotere vraag voldoen.¹⁴⁰⁾ Daarbij komen de problemen die rijzen ten aanzien van de kwaliteit van de zuivelprodukten. Allerwege zoekt men naar middelen om verbeteringen tot stand te brengen.

2.5.1. De eerste particuliere zuivelfabrieken in Noord-Brabant en Limburg

Slechts voor weinigen lijkt het fabriekmatig bereiden van zuivelprodukten in eerste instantie de aangewezen weg om uit de problemen te komen. Eerst worden andere voorstellen gedaan. *De Maatschappijen van Landbouw* trachten de verspreiding van kennis onder zuivelbereid(st)ers te

bevorderen. Het gaat hier om wetenschappelijke kennis met betrekking tot melkbehandeling, het gebruik van een thermometer, een andere vorm van karn, enzovoort. Er worden verscheidene pogingen ondernomen om theoretisch en praktisch onderwijs in de zuivelbereiding te geven. Tevens maken sommige zuivelboeren kennis [063] met de methode Schwartz voor het ontromen van melk met behulp van ijs. Voor de invoering van deze methode en voor allerlei andere wijzigingen in de bestaande zuivelondernemingen zijn grote uitgaven nodig. Vooral voor kleinere bedrijven, waar maar betrekkelijk weinig wordt geproduceerd, zijn deze uitgaven niet lonend of zelfs niet eens op te brengen.¹⁴¹⁾ Grote boeren en sommige winkeliers-boterhandelaren op de Brabantse en Limburgse zandgronden schaffen naar Belgisch voorbeeld handcentrifuges aan. In 1892 zijn deze onder meer in werking in Gilze-Rijen, Valkenswaard, Dommelen, Princenhage en Leur. Aangezien het kleinbedrijf in deze streken overheerst, valt hier van verbeteringen op de boerderijen weinig heil te verwachten. De kleine boeren kunnen om financiële redenen onmogelijk individueel tot de aanschaf van een centrifuge overgaan.¹⁴²⁾

Een oplossing voor de problemen kan de fabriekmatige zuivelbereiding zijn. Men overweegt of deze oplossing niet te verkiezen is boven de langere weg van verbeteringen op de afzonderlijke boerderijen. Daarmee wordt ook tegemoet gekomen aan de vraag naar een uniform produkt. De aandacht voor de fabriekmatige boterbereiding komt in een nieuw stadium, nadat in 1879 De Laval een centrifuge voor de ontroming van melk ontwikkelt. Deze centrifuge maakt de weg vrij voor het continubedrijf.¹⁴³⁾

Het is niet de uitvinding van de centrifuge op zich die leidt tot de fabriekmatige zuivelbereiding. Zij vormt slechts een noodzakelijke voorwaarde. Technische inventies alleen brengen geen modernisering of industrialisatie op gang. Hiervoor is een voedingsbodem nodig. De sociaal-economische situatie (afzetmogelijkheden, contractie van arbeid, organisatie van de produktie en arbeidsdeling) moet zodanig zijn dat men bereid is de technische noviteiten toe te passen. H. van den Eerenbeemt heeft hierop in meerdere publikaties gewezen.¹⁴⁴⁾

Voorstanders van fabriekmatige zuivelbereiding benadrukken dat door verplaatsing van de zuivelbereiding naar fabrieken de kwaliteit van de boter zal verbeteren. Dat zal de Nederlandse concurrentiepositie weer ten goede komen. Tegenstanders twijfelen echter aan het financiële succes van de fabrieken en vrezen voor een achteruitgang van de veestapel. Tevens zijn zij van mening dat boerenvrouwen en -dochters door het verdwijnen van de zuivelbereiding op de boerderij teveel vrije tijd krijgen. De vrees bestaat dat zij die op ongewenste manieren gaan vullen.¹⁴⁵⁾

De eerste stappen in de zuivelfabricage worden nog wat aarzelend gezet. Hier en daar richten ondernemende personen fabriekjes op. In 1879 laat J. Rinkes Borger in Leiden de eerste Nederlandse roomboterfabriek verrijzen. Spoedig daarna volgt de fabriek **Freia** in het Friese Veenwouden.¹⁴⁶⁾ In Noord-Brabant en Limburg worden eveneens particuliere boterfabrieken opgericht. Tussen 1880 en 1900 komen in Limburg onder meer in Venlo, Roermond, Echt_ en Venray margarine- en boterfabrieken tot stand. Het merendeel bestaat niet lang.¹⁴⁷⁾ Ook in Noord-Brabant verschijnen particuliere boterfabrieken. In 1894 wordt onder meer in Boekel, Gemert, Lierop, St. Oedenrode, Reek, Soerendonk, Someren en Veghel in particuliere fabrieken roomboter gemaakt. Daarnaast bestaat er een aantal fabrieken waarin de zogenoemde 'kunstboter' of margarine wordt vervaardigd. De laatste fabrieken zijn in vergelijking met de roomboterfabrieken meestal veel grootschaliger opgezet.¹⁴⁸⁾ De margarine-industrie komt in subparagraaf 2.5.3. aan de orde.

In de particuliere roomboterfabrieken zijn meestal twee of drie werklieden in dienst. In Boekel is in 1894 de roomboterfabriek van J. van Kol gevestigd. Deze fabriek werkt op stoomkracht en heeft twee mannelijke arbeiders in dienst. In Gemert draait dat jaar een fabriek van C.J.G. Keunen, even-

eens op stoomkracht met drie arbeiders. In Lierop is een particuliere stoomboterfabriek van P.J. van Hooff in werking met drie mannelijke werknemers. De firma H.W. van der Hagen is gevestigd in St. Oedenrode (acht werknemers) en werkt samen met Th. Werners in Schijndel (drie werknemers). Soerendonk kent de particuliere boterfabriek van A. de Laat, op stoomkracht met twee arbeiders. Tenslotte is naast [064] de vier reeds bestaande coöperatieve zuivelfabrieken in Someren nog een particuliere boterfabriek van de Wed. W. Bakermans gevestigd. Bij deze fabriek werken een man en twee jongens.¹⁴⁹⁾ In 1893 klagen veel fabrikanten in de omgeving van Eindhoven dat zij moeilijk aan melk kunnen komen.¹⁵⁰⁾ De vraag is echter hoe dat komt. Stijgt het aantal fabriekjes te snel? Of willen de boeren hun melk niet leveren?

In de steden komen behalve particuliere boterfabrieken ook particuliere inrichtingen tot stand die gericht zijn op de verkoop van consumptiemelk. Dit is met name het geval vanaf 1900, als er meer aandacht besteed gaat worden aan de kwaliteit van de consumptiemelk en de melk van de boeren-slijters niet meer aan deze kwaliteitseisen voldoet.

Duidelijk is evenwel dat de particuliere zuivelindustrie, los van de margarine-industrie, op de zandgronden in het zuiden niet goed van de grond is gekomen. De boeren zijn niet bereid tot het sluiten van langdurige contracten betreffende de melklevering met deze fabrikanten.¹⁵¹⁾ De overwegingen die hierbij een rol spelen, komen in de volgende subparagraaf aan de orde. Voorts moet in dit kader gewezen worden op de slechte infrastructurele voorzieningen aan het einde van de negentiende eeuw. Een rendabel draaiende stoomzuivelfabriek vereist een flinke melkaanvoer. Over slechte wegen kan melk niet over grote afstanden worden aangevoerd. Ook de afvoer van de boter kost dan veel tijd en dus geld. De actieradius van de fabriek kan zich in deze gebieden niet ver genoeg uitstrekken om een rendabel draaiend bedrijf mogelijk te maken.

2.5.2. Boeren en particuliere zuivelfabrikanten

De uitbreiding van het aantal particuliere zuivelfabrieken verloopt langzaam. Dit is een gevolg van de moeilijke verhouding tussen boeren en fabrikanten. Het bestaan van een zuivelfabriek hangt af van de mogelijkheid voor de fabrikant om uit de directe omgeving dagelijks voldoende verse melk te betrekken. Met de transportmiddelen uit die tijd, kan de melk niet van ver worden aangevoerd. De ondernemer is met andere woorden aangewezen op de bereidheid van de boeren zich te verplichten hun melk geregeld en gedurende lange tijd aan zijn fabriek te leveren. Zijn de boeren dat niet, dan is de oprichting van een zuivelfabriek een te groot risico. Een probleem is bovendien, dat men geen basis heeft voor een melkprijs die bij een dergelijk contract moet worden overeengekomen. Het is duidelijk dat het voor de ondernemer riskant is een fabriek te bouwen in het vertrouwen dat boeren hun melk wel zullen leveren. De meeste boeren beschikken nog over hun oude zuivelgereedschap. Als de melkprijs niet naar hun zin is, kunnen zij weer naar de oude methode terugkeren en blijft de fabriek verstoken van grondstof.¹⁵²⁾

Aan de andere kant staan de boeren huiverig tegenover een verplichting hun melk aan een particuliere fabriek te leveren. Zij komen dan in een zeer zwakke positie ten opzichte van de fabrikant te staan. Zelfs indien de boeren niet verplicht zijn de melk te leveren, heeft de particuliere fabriek nog bezwaren voor hen. De koeien leveren twee of drie maal per dag melk. Deze melk kan niet bewaard worden en moet zo vers mogelijk worden verwerkt. Indien dit niet op de boerderij mogelijk is, moet de boer zijn melk regelmatig aan de fabrikant leveren, ook als de prijs daarvoor niet naar zijn zin is.¹⁵³⁾ De melk opsparen totdat de fabrikant wel een gunstige prijs biedt, is onmogelijk vanwege de bederfelijkheid van het produkt.

Een zuivelindustrie die geheel berust in particuliere handen en waarvan de fabrikanten onderling

bepaalde afspraken maken (bijvoorbeeld over de hoogte van de melkprijs) maakt de veehouders volstrekt machteloos. De particuliere fabrieken zijn in wezen kapitalistische ondernemingen met als doel het maken van een zo groot mogelijke winst. Het gaat hier om personen of instellingen die proberen de melk zo goedkoop mogelijk te kopen, te verwerken tot zuivelprodukten en deze zo goed mogelijk te verkopen.¹⁵⁴⁾ Dat met [065] deze houding van de fabrikanten de belangen van de boeren niet zijn gediend, moge duidelijk zijn. De landbouwers zien meer in de coöperatieve zuivelfabricage, waar de bereiding van en handel in boter in wezen deel blijven uitmaken van het eigen boerenbedrijf en waarin de opbrengsten alleen hun ten goede komen.

2.5.3. De margarine-industrie

Na 1870 krijgt de boter concurrentie van een ander vetprodukt: margarine. Dit produkt wordt ontwikkeld ten behoeve van de vetvoorziening van de Franse arbeidersbevolking en het Franse leger. De lonen in het industrialiserende Europa zijn halverwege de negentiende eeuw nog niet zo hoog dat boter in alle bevolkingslagen gekocht kan worden. Margarine wordt beschouwd als een aanvaardbaar alternatief. De Franse voedingsmiddelenchemicus Mège Mouriès ontwikkelt een voedingsvet door het vet van geslachte dieren uit te smelten en dit met magere melk te mengen. Het belangrijkste voordeel van margarine boven boter is dat het veel goedkoper is.¹⁵⁵⁾ In de beginfase van de margarineproductie is dit produkt niet meer dan een vette substantie, dat alleen eetbaar is als er een hoeveelheid echte boter aan wordt toegevoegd. Zo ontstaan mengfabrieken, waarin margarine-boter wordt geproduceerd: een mengsel van boter en dierlijke en plantaardige vetten.¹⁵⁶⁾

Nederlandse botergroothandelaren hebben veel belangstelling voor het nieuwe produkt. De Nederlandse boterexport loopt in de tweede helft van de negentiende eeuw immers snel terug. De groothandel Jurgens in Oss, reeds lange tijd in de boterhandel en -export actief, legt zich als eerste toe op de productie van margarine. Bij de afzet van het produkt wordt gebruik gemaakt van de reeds bestaande, intensieve handelsrelaties met het buitenland. Ook andere handelaren maken voor de afzet van het nieuwe produkt gebruik van de in de boterhandel gebaande wegen. Deze situatie is kenmerkend voor de ontwikkeling van de margarine-industrie. Naast Jurgens begint ook diens concurrent, de firma Van den Bergh, eveneens boterhandelaar te Oss, met de vervaardiging van margarine. De margarine-industrie breidt zich vervolgens snel over Nederland uit.¹⁵⁷⁾

In Brabant concentreert de margarine-industrie zich hoofdzakelijk in Oss, Asten, Oosterhout, Helmond en 's-Hertogenbosch. De twee belangrijkste afzetgebieden in de beginjaren zijn Engeland en Duitsland.¹⁵⁸⁾ De grootste afzetmarkt bevindt zich in Engeland. Als gevolg van de welvaartsverhoging in dit land groeit de vraag naar margarine tussen 1850 en 1870 sterk.¹⁵⁹⁾

De jaren zeventig en tachtig van de negentiende eeuw zijn voor de margarine-industrie gunstige jaren. In 1887 is er zelfs voor de margarinefabrieken in 's-Hertogenbosch en Oss niet voldoende melk te verkrijgen in de nabije omgeving en moet vanuit Zuid-Holland melk worden aangevoerd. Duitsland gaat in 1888 echter als afzetgebied verloren door een verhoging van de invoerrechten. Engeland, België en Ierland zijn nu de belangrijkste exportlanden.¹⁶⁰⁾

In het Brabantse Asten komt in de laatste decennia van de negentiende eeuw een fabriek tot stand van de firma A. Bluijssen. Rond 1889 wordt deze fabriek omschreven als een margarine-boterfabriek. De aandrijving van de fabriek geschiedt met een stoommachine van 35 pk. In de fabriek werken dan vijftig mannen en een jongen. De jongen doet de boodschappen en verricht lichte timmerwerkzaamheden. De werktijden van de arbeiders lopen van 6 uur 's ochtends tot 8 uur 's avonds. Tussendoor zijn er rustpauzes van 's morgens drie kwartier, 's middags anderhalf uur en in de namiddag nogmaals drie kwartier. De firma voorziet in zes woningen die door enkele van haar fa-

brieksarbeiders worden bewoond. Aan de veiligheid in de fabriek wordt in toenemende mate aandacht besteed. Het vliegwiel en het hoofdwiel van de stoommachine alsmede het raderwerk van de wals zijn [066] beschermd, nadat een van de arbeiders werd gegrepen door het hoofdwiel en aldus de dood vond.¹⁶¹⁾

Een andere grote Brabantse margarine-boterfabriek is het bedrijf van de firma Prinzen en Van Glabbeek in Helmond. Bij dit bedrijf werken rond 1889 77 mannen en 15 vrouwen. De werkzaamheden van de vrouwen betreffen onder meer het inpakken en tule scheuren. Ook deze firma beheert een aantal arbeiderswoningen. De veertig woningen zijn bedoeld voor de werknemers van de margarine-boterfabriek alsmede voor de eveneens onder de firma ressorterende bontweverij. Bij ziekte of ongeval wordt aan de werknemers het volle loon uitbetaald. Oude werknemers ontvangen van de firma een ondersteuning. In beide gevallen geldt echter dat het bedrijf zich niet verplicht heeft tot deze uitbetaling.¹⁶²⁾

In vergelijking met andere margarinefabrieken zijn de fabrieken in Oss groot. De firma's Van den Bergh en Jurgens hebben in 1889 van alle Brabantse margarinefabrieken de meeste personeelsleden in dienst: 188 bij Van den Bergh (177 mannen, tien jongens en een vrouw), 170 bij Anton Jurgens (158 mannen, tien jongens en twee vrouwen) en bij Joh. Jurgens 109 (98 mannen, tien jongens en een vrouw). Uit deze cijfers blijkt duidelijk het belang van de margarine-industrie voor de stad Oss. Met de 37 werknemers van de inrichting van M. van Leeuwen meegerekend, biedt deze industrie in Oss aan 504 mensen werkgelegenheid.¹⁶³⁾

In 1894 zijn in Oss nog steeds twee margarinefabrieken van Jurgens gevestigd. De verhoudingen in personeelsomvang zijn in de loop van de jaren verschoven. Het gaat hier om de firma A. Jurgens met 257 mannen, een vrouw en drie jongens in dienst en de firma Joh. Jurgens, waar zeventig mannen, twee vrouwen en twee jongens werken. Ook is in Oss de margarinefabriek van Van Leeuwen gevestigd met in 1894 62 arbeiders. In Asten staat de kunstboterfabriek van de firma A. Bluijssen. In 1894 werken in deze fabriek 72 mannelijke arbeiders, van wie één jongen. Helmond kent in 1894 twee margarinefabrieken: Prinzen en Van Glabbeek met 85 mannen en 10 vrouwen in dienst en de Margarinefabriek Holland met 19 werknemers. In 's-Hertogenbosch wordt in genoemd jaar in drie fabrieken margarine bereid. Het gaat hier om de firma van J.F.A. Albers met veertig werkkrachten, de firma Nederveen en Co., waar 22 arbeiders werken en de firma Lutkie en Van Oppenraaij met twintig werknemers. Tenslotte vinden we in 1894 nog een margarinefabriek in Oosterhout: J.M. Verschure en Zoon. Aan deze fabriek werken 102 mannen en twee jongens. Alle genoemde margarinefabrieken worden aangedreven met stoomkracht.¹⁶⁴⁾

Het laatste decennium van de negentiende eeuw is geen gunstige tijd voor de margarine-industrie. De Boterwet van 1889 doet afbreuk aan de consumptie van margarine. De aanvoer van de grondstof oleo-margarine uit Amerika vermindert en wordt daardoor schaars en duur. Daarnaast nemen de uitvoermogelijkheden af. Vooral de Franse afzetmarkt gaat door een verhoging van de invoerrechten in 1892 vrijwel verloren. Engeland voert uit overzeese landen goedkoop vlees en spek aan. De consumptie van deze dierlijke produkten gaat ten kosten van het verbruik van margarine. In België voert men een beschermend tarief in om de eigen margarinelijverheid te steunen. Uitvoer naar België wordt nu zo goed als onmogelijk.¹⁶⁵⁾

In de jaren negentig heeft de margarinelijverheid bovendien te kampen met een grote overproductie van natuurboter, waardoor de prijzen van dit laatste produkt belangrijk dalen. Landen die voorheen als boterproducent van geen betekenis waren, voeren nu een deel van hun produktie uit. Australië bijvoorbeeld veroverd de Engelse markt. De markt in Europese landen raakt overvoerd, waardoor de prijzen dalen. De consument gebruikt bij deze lage prijzen van 'echte' boter niet langer 'kunstboter'

maar stapt over op roomboter. Alleen de financieel sterke bedrijven in de margarine-industrie kunnen bij deze zware [067] concurrentie het hoofd boven water houden.¹⁶⁶⁾ Niettemin blijft de export van margarine die van roomboter tot in de jaren dertig van de twintigste eeuw overtreffen.¹⁶⁷⁾

In 's-Hertogenbosch moeten in deze zware tijden enkele margarinefabrieken sluiten. Van de firma Van Oppenraaij, Lutkie en Co. wordt na 1894 niets meer vernomen. In 1901 wordt de onderneming van J.F.A. Albers opgeheven. Het bedrijf van H. Nederveen dat een jaar later, waarschijnlijk in het voormalige fabrieksgebouw van Albers wordt gestart, komt nooit van de grond. In 1904 wordt dit bedrijf geliquideerd. Alleen de Bossche firma Nederveen en Co. blijft bestaan. Zij richt zich op de fabricage van margarine voor gebruik op schepen en in de tropen en levert eveneens margarine aan het leger en de marine.¹⁶⁸⁾

Kader A

Tijd en ruimte

Hoofdstuk 3

Van saamhorigheid naar samenwerking: oprichting en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelfabrieken in een temporeel kader

In dit hoofdstuk staat de oprichting en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelfabricage binnen het kader van de tijd centraal. De eerste en tweede paragraaf behandelen de achtergronden bij de opkomst van de zuivelcoöperaties. Hierin komen de factoren aan de orde die uiteindelijk hebben geleid tot het ontstaan van de coöperatieve zuivelfabrieken op de zuidelijke zandgronden, alsmede de pioniers van deze beweging. In de derde paragraaf wordt een beeld geschetst van de feitelijke totstandkoming van de zuivelcoöperaties en de beginperiode van deze fabrieken (1892-1900). Vervolgens wordt in de vierde paragraaf de ontwikkeling in de periode 1900-1918 geschetst: een gang naar concentratie en schaalvergroting. In de vijfde paragraaf volgt de fase van optimalisering van de zuivelbereiding door produktdifferentiatie (1918-1926). Tenslotte komt in de zesde paragraaf de aanloop naar vernieuwing aan de orde (1926-1950).

3.1. FACTOREN DIE LEIDEN TOT COÖPERATIEVE ZUIVELFABRICAGE

Twee groepen factoren hebben geleid tot de opkomst van de coöperatief georganiseerde zuivelfabricage op de zandgronden in het zuiden van Nederland: sociaal-economische factoren enerzijds en cultureel-mentale factoren anderzijds. De sociaal-economische situatie van de landbouwers op de zandgronden aan het einde van de negentiende eeuw vormt een uitstekende voedingsbodem voor het deels ideologische concept van coöperatie. De coöperaties ontstaan door het onderling op elkaar ingrijpen van de sociaal-economische situatie en de religieuze noties ten aanzien van coöperatieve organisatie. De wisselwerking tussen deze twee factoren bepaalt de verschijningsvorm van de coöperatie in deze fase.

3.1.1. Sociaal-economische factoren

Aan het einde van de negentiende eeuw is de sociaal-economische situatie van de boeren op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden slecht. De Staatscommissie die in 1886 een onderzoek naar de landbouw instelt, omschrijft de situatie als volgt:

“Op verschillende plaatsen is de levensstandaard der boeren in de laatste 10 jaren zeer gedaald, te opmerkelijker, wanneer men in aanmerking neemt, dat op het platteland de levenswijze veel taaier en vasthoudender is aan oude vormen dan overal elders. Meestal hebben de landbouwers een zuinig leven geleid en aan inspanning en ijver heeft het hun niet ontbroken. Niet zelden zijn zelfs de eenvoudigste der nieuwere behoeften, door de ontwikkeling van onze eeuw ontstaan, hun vreemd gebleven of vonden de voortbrengselen der nijverheid slechts langzaam en in bescheiden mate bij hen ingang. Doch ook daar, waar reeds in vroeger dagen het stoffelijk welvaren hooger was gestegen of in de dure jaren weelde, soms zelfs groote weelde, was doorgedrongen, wordt inkrimping van uitga-ven en soberder levenswijze vermeld.”¹⁾

Van oudsher beschikken de boeren op de zandgronden over een schrale, arme landbouwgrond. De hulpmiddelen om deze gronden beter te kunnen bewerken (bijvoorbeeld kunstmest), ontbreken vooralsnog. Niettemin hebben de boeren zich een evenwichtssituatie gecreëerd, die voldoet zolang zich geen ingrijpende externe veranderingen in de omstandigheden voordoen. Deze wijzigingen treden echter in de tweede helft van de negentiende eeuw wel op.

Hier kan worden gewezen op de structurele ontwikkelingen in de landbouw en zuivelbereiding die zich in genoemd tijdvak in het buitenland voordoen en die voor Nederland grote gevolgen hebben. De agrarische crisis in het vierde kwart van de negentiende eeuw is een van deze ontwikkelingen. Deze crisis kwam ook reeds in hoofdstuk 2 aan de orde.

Op de gemengde bedrijven op de zandgronden grijpt de agrarische crisis minder diep in dan op de klei. De varkenshouderij kan zich vrij goed handhaven en mede als gevolg daarvan blijven de gevolgen voor de zandboeren beperkt. De akkerbouwbedrijven op de zeekleigronden worden veel zwaarder getroffen doordat de landbouwcrisis in de eerste plaats een graancrisis is. De akkerbouw op de zeeklei kan dan ook worden beschouwd als de zwaarst getroffen agrarische sector.²⁾

Een volgende structurele factor die de bestaanssituatie van de zandboeren nadelig beïnvloedt, is de relatieve kwaliteitsdaling van de Nederlandse zuivelproducten. Op het gebied van de zuivelbereiding doen zich in Denemarken belangrijke innovaties voor, waardoor de kwaliteit van de Nederlandse zuivelproducten door verouderde produktiemethoden in verhouding sterk terugloopt. Ook knoeierijen met zuivelproducten geven de Nederlandse boter en kaas in het buitenland in letterlijke en figuurlijke zin een bijsmaak. De prijsdaling van boter is voorts een gevolg van het toenemend gebruik van margarine. De boerenbevolking komt door de prijsdaling op de buitenlandse exportmarkt in moeilijke omstandigheden te verkeren, te meer daar zij door de heersende landbouwcrisis steeds meer wordt teruggeworpen op de inkomsten uit veeteelt en zuivelbereiding.

Veel meer dan de hierboven genoemde factoren (agrarische crisis en instorting van de Nederlandse positie op de Britse botermarkt) moet voor de landbouwbedrijven in de geïsoleerd gelegen streken in het zuiden de gedwongen winkelnering worden aangevoerd. Een uiterst belangrijke ongunstige sociaal-economische omstandigheid is de, reeds in de derde paragraaf van het vorige hoofdstuk beschreven, afhankelijkheid van de boeren van dorpswinkeliers en boterhandelaren. Deze handel, waarin boter tegen kruidenierswaren wordt geruild, vormt geen stimulans voor verbetering van de kwaliteit van het zuivelprodukt. De prijs is immers niet afhankelijk van de kwaliteit van de boter, maar van de hoeveelheid winkelwaren die het boerengezin van de winkelier betreft.

Ook het verloren gaan van een groot deel van de neveninkomsten op de landbouwbedrijven als gevolg van de opkomende industrie in de steden, bemoeilijkt de bestaanssituatie van de zandboeren. Nieuwe transportmiddelen als spoorlijnen en tramwegen, verdringen vanaf ongeveer 1870 de door boeren uitgevoerde karrevoerdersdiensten. De huisnijverheid, die voordien voor de nodige inkomsten zorgt, gaat vanaf 1870 steeds verder achteruit. De linnennijverheid is vanaf 1865 niet meer rendabel en na de prijsval in de jaren tachtig zijn ook wol en rogge niet meer lonend.³⁾ Waar voorheen nijverheid en landbouw samengaan en op deze wijze wederzijds voor een additioneel inkomen zorgen, blijken bijvoorbeeld in Nuenen nog maar weinigen rond 1880 te zijn aangewezen op een combinatie van textielnijverheid en landbouw. De meesten van hen zijn 'full-time' wevers, een minderheid werkt volledig in de landbouw. Slechts bij 8% gaan textiel en landbouw nog samen.⁴⁾

Incidentele gebeurtenissen verslechteren de situatie van de zandboeren nog verder in het begin van de jaren negentig doet zich een serie slechte oogsten voor.⁵⁾ De winter van [076] 1890 -1891 bijvoorbeeld is lang en streng, en wordt gevolgd door een nat voorjaar en een koude zomer. Deze omstandigheden hebben een slechte oogst van winter- en zomergranen tot gevolg.⁶⁾

De structurele armoede van de boeren op de Brabantse en Limburgse zandgronden dwingt hen in een achterstandspositie ten opzichte van grote delen van de rest van Nederland, waar de modernisering al wel haar intrede heeft gedaan. Het zelfvoorzienend systeem van de zandboeren loopt vast. De agrarische crisis maar vooral ook de achteruitgang van de boterexport werken als katalysatoren.

Met de toenemende afhankelijkheid van de boterhandel en de problemen die zich hiermee in het buitenland voordoen, doet de gedwongen ruilhandel zijn negatieve gevolgen goed voelen. Het is uiteindelijk de boter, die de boer uit het vastgelopen zelfvoorzienend agrarische systeem kan, maar ook móet halen. Boter is immers het enige produkt van de zandboerderij dat voor de markt wordt geproduceerd en waarmee produkten waarin men zelf niet kan voorzien naar de boerderij gehaald kunnen worden. De boterverkoop vormt een belangrijk aandeel in de bedrijfsinkomsten. De zuivel, met andere woorden, was eind negentiende eeuw het sleutelprodukt op de boerenbedrijven van de zandgronden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist op het gebied van de zuivelbereiding samenwerking wordt gezocht in coöperatieve organisaties.

3.1.2. Cultureel-mentale factoren

De kracht van de coöperatieve zuivelfabricage ligt in de aansluiting op het traditionele leefpatroon van de boerenbevolking. Alleen omdat niet alles nieuw is, maar het bekende elementen uit de eigen bestaanswijze en leefstijl bevat, willen boeren zich mentaal aan een coöperatieve zuivelfabriek verbinden. De coöperatieve organisatie bouwt voort op een uit het traditionele leefpatroon stammend principe, namelijk dat van de burenhulp. In de coöperatieve zuivelfabriek worden eigenbelang en het belang van de naaste gekoppeld. De burendiensten bij geboorte, ziekte, overlijden, verhuizing en het binnenhalen van de oogst worden geformaliseerd in maatschappelijke instellingen. Het functioneelverlies dat de [077] buurtschap in de moderne tijd lijdt, wordt overgenomen door daartoe aange-stelde personen en ingestelde organisaties en wordt gecompenseerd door nieuwe vormen van samenwerking.⁷⁾ De coöperatieve zuivelfabrieken zijn één van de eerste nieuwe, geïnstitutionaliseerde samenwerkingsvormen.

De boeren ondernemen zelf pogingen de bestaande achterstandssituatie op te heffen door zich in coöperaties te organiseren. Niettemin behoren de kleine boeren niet tot de daadwerkelijke initiatiefnemers. Om de overgang naar de moderne samenleving te maken heeft de plattelandsbevolking van de zandgronden leiding nodig.⁸⁾ De uitwerking van de idee van coöperatieve organisatie gebeurt met hulp van mensen uit eigen kring die wat kennis betreft boven de gemiddelde boer uitstijgen. De leiding komt dan ook in de eerste plaats van de zijde van de geestelijkheid. Dat heeft te maken met de gezagspositie die deze in de dorpsgemeenschap inneemt. De meeste dorpsgeestelijken zijn zelf afkomstig uit een boerengezin.⁹⁾ Door hun studie hebben zij extra kennis opgedaan, die zij nu kunnen gebruiken in het voordeel van de andere boeren. Op deze wijze wordt veel kennis, die in beginsel afkomstig is uit boerenkring, weliswaar uitgesteld, aan de boeren doorgegeven.

Zo blijken ook katholieke gezinnen voortrekkers te kunnen leveren. Het protestantse domineesgezin wordt wel beschouwd als het beste nest voor het voortbrengen van pioniers op maatschappelijk gebied. Onder de katholieke bevolking zou juist een uitstoot van intellect plaatsvinden, aangezien veel zonen naar het seminarie gaan. Als priester trouwen zij niet en dragen dus hun intellect niet over op een volgende generatie. Hier blijkt echter sprake te zijn van een uitgesteld effect. De vergaarde kennis op het seminarie brengen zij alsnog in praktijk via voorlichting aan de boeren.

De clerus heeft traditioneel de rol van culturele tussenpersoon. Nieuw is dat geestelijken zich nu een voorstander betonen van ingrijpen in de sociaal-economische ontwikkeling.¹⁰⁾ Deze nieuwe houding is ingegeven door de verschijning van de pauselijke encycliek *Rerum Novarum* in 1891. In deze encycliek bestrijdt paus Leo XIII de liberale idee van de menselijke onafhankelijkheid als hoogste goed. Volgens hem heeft God de mensen geestelijk en lichamelijk juist ongelijk van elkaar geschapen. Aangezien niemand uit zichzelf volmaakt is, is samenwerking noodzakelijk: “De ondervinding van de ontoereikendheid zijner persoonlijke krachten drijft en spoort den mensch aan om zich van een anders hulp te verzekeren... Gelijk de natuurlijke neiging den mensch dringt tot

burgerlijke aaneensluiting en vereeniging, zoo vordert zij ook dat hij met zijn medemenschen nog andere vereenigingen aangaat, die kleiner zijn en onvolkomen, maar toch wezenlijke maatschappijen uitmaken.”¹¹⁾

In deze eerbiediging van Gods wil ligt dan weer de menselijke volmaaktheid.¹²⁾ Het principe dat de mens van nature gericht is op leven in een nauwe samenwerking met anderen, wordt uitgewerkt in de coöperatieve organisatie. Noch het eigen belang, noch het collectief beginsel staat hier centraal. In christelijke kring zoekt men veel meer naar een synthese tussen het ik en de ander: een combinatie van persoonlijk en algemeen belang in één systeem.¹³⁾

Op deze wijze definieert men samenwerking in coöperaties niet alleen als een sociaaleconomische noodzakelijkheid maar ook als een zedelijke plicht. Samenwerking vanuit de christelijke naastenliefde is volgens pater Gerlacus van den Elsen (een van de belangrijkste pioniers van de organisatie van de Noordbrabantse boerenstand rond 1900) de band die het mensdom bijeen moet houden. “Als de eenling voor de gemeenschap werkt en zich daarvoor opoffert, verliest hij niets. Integendeel, hij wint veel wat hij alleen niet bereiken kan. Sluit hij zich bij een kleine of groote gemeenschap aan, dan doet hij geen afstand van eenig recht en behoeft dat ook niet af te staan. Al zijn rechten oefent hij uit als tevoren. Maar hij doet nu veel door de gemeenschap [078] wat hij alleen niet kan. Hij erlangt zelfs door zijne verbinding met de gemeenschap nieuwe gemeenzame rechten en krachtige beschutting naar buiten. Men treedt niet in gemeenschap om van zijne vrijheid iets prijs te geven, maar om ze te verzekeren en er nog bij te winnen.”¹⁴⁾

De zuivelcoöperaties op de zandgronden zijn niet alleen een middel om de boeren uit hun benarde sociaal-economische omstandigheden te verlossen. De katholieke clerus en een groep leden van afdelingen van de provinciale *Maatschappijen van Landbouw* gebruiken de coöperaties daarnaast als een instrument om het katholieke geloof uit te dragen. De technische en economische vernieuwingen die door middel van de coöperatie kunnen worden verwezenlijkt, zijn voor hen niet het doel maar slechts een middel. Zij werpen zich op als de echte boerenvrienden, bekend met de grote nood van vele landbouwers maar aan de andere kant bevreesd dat deze nood de boerenstand in de armen van het socialisme zal drijven.

Het socialisme wordt door zijn destijds revolutionair en anticlericaal karakter als een bedreiging voor het christendom ervaren. Het economisch liberalisme dat een ongebreidelde groei van het kapitalisme bewerkstelligde, heeft vele kleine boeren aan de rand van de afgrond gebracht. Slechts een machtige katholieke organisatie, waarvan de coöperaties een onderdeel moeten vormen, kan de boerenstand van deze afgrond redden en voor het socialisme behoeden. Een machtige boerenorganisatie kan de overheid immers dwingen tot protectionistische maatregelen en bevordert bovendien de zelfwerkzaamheid van de boeren. Het socialisme van het eerste uur alsmede het liberale denken vinden uiteindelijk maar weinig ingang op het platteland van de zuidelijke zandgronden.

De katholieke sociale actie breidt zich geleidelijk over het platteland uit. In het Katholiek Sociaal Weekblad maakt men in 1904 in poëtische termen melding van deze ontwikkeling:

“’t Is een heerlijk schouwspel, majestueus-heerlijk, die groote stroom van sociale actie, welke wij in het Katholieke veld zien aanrollen. Een vreedzaam voortkabbelende en kalm aangolvende massa, waarin hier een riviertje, ginds een beekje, weer wat verder een vlietje wordt opgenomen, maar welke steeds meer en meer aanzwelt, het groote zonnelicht van hierboven in zich weerkaatsend en op gezette tijden de oevers, waarlangs zij stroomt, met een vruchtbaar slib overdekkend. Vruchtbaar voor het Rooms Katholieke geloof, vruchtbaar ook voor de christelijke Regeering, welke thans in ons Nederland het bewind voert. 't Is een schitterend bloemenveld, dat veld der Katholieke actie, waarin een keur van bloemen in de meest harmonieuse kleurenpracht zich voor onze oogen op-

toover. 't Is sociale actie hier en sociale actie daar, sociale actie overal!'"¹⁵⁾

De katholieke sociale actie stimuleert de oprichting van onder meer coöperatieve zuivelfabrieken. Hier blijkt het katholieke geloof, of de godsdienst in het algemeen, een katalysator te zijn van modernisering en vernieuwing. Het negatieve beeld van de katholieke kerk als opposant tegen alles wat naar moderniteit riekt ¹⁶⁾, is hiermee ondergraven. Hoewel de kerk wel stelling neemt tegen de secularisering en modernisering in de samenleving, bewerkstelligt zij juist voor sommige achtergestelde groepen een deelname aan het moderniseringsproces.

Nu duidelijk is geworden dat de katholieke kerk een initiërende rol heeft gespeeld in de oprichting van coöperatieve verenigingen op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden, rijst de vraag naar de participatie van protestantse boeren in de coöperatieve zuivelbeweging. Het aantal protestantse boeren op de zandgronden is uiterst gering in vergelijking met het aantal katholieke boeren. In Limburg bestaat alleen een relatief kleine protestantse gemeenschap in Maastricht. ¹⁶⁾ In de Brabantse zandgebieden komen we meest Hervormden tegen. Zij zijn veelal georganiseerd in de 'Maatschappij tot bevordering van [079] welstand, voornamelijk onder landlieden'. Met als belangrijkste doel het versterken van de protestantse gemeenschap in Noordbrabantse dorpen, verpacht deze maatschappij boerderijen aan geloofsgenoten die ondersteuning behoeven.

De slechte sociaal-economische positie van de boeren aan het einde van de negentiende eeuw geldt ook voor de protestantse boeren. Zij worstelen met gelijke problemen als de katholieke boeren: tekort aan mest, gedwongen winkelnering bij de boterafzet, enzovoort. Ook bij hen bestaat de behoefte aan samenwerking in coöperatieve verenigingen. Het geringe aantal protestantse boeren maakt de oprichting van eigen coöperaties op protestantschristelijke grondslag echter onmogelijk. Zij sluiten zich dan ook aan bij de op katholieke leest geschoeide coöperatieve zuivelfabrieken, boerenleenbanken en vanaf 1896 ook bij de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond. ¹⁸⁾ Hoewel ook de protestanten het belang van aaneensluiting dus wel degelijk inzien en de angst voor een dreigend opkomend socialisme zeker ook in deze groep een rol speelt, zijn zij in Brabant en Limburg te gering in aantal om tot de oprichting van coöperaties volgens hun eigen beginselen over te gaan. ¹⁹⁾ Daarenboven zijn zij numeriek zo sterk in de minderheid dat de katholieke organisaties hen niet als een werkelijke bedreiging ervaren. De protestantse boeren vinden dan ook aansluiting bij hun katholieke collega's om de sociaal-economische problemen te overwinnen.

3.2. PIONIERS VAN DE COÖPERATIEVE ZUIVELBEREIDING

De ideeën over verbeteringen op het terrein van de zuivelbereiding en de coöperatieve organisatie moeten nog wel bij de boeren worden gebracht. Zij moeten gevoelig worden gemaakt voor de vernieuwingen en bereid worden gevonden deze in de praktijk toe te passen. Verscheidene instanties stellen een apparaat in werking om de boeren op dit punt van voorlichting te voorzien. Niet alle organisaties en commissies staan even dicht bij de belevingswereld van de boeren. Vooral personen bepalen uiteindelijk het gezicht van de propaganda voor en uitvoering van de coöperatieve zuivelbereiding. De instanties komen aan de orde in subparagraaf 3.2.1., de daadwerkelijke uitvoerders in 3.2.2. en 3.2.3.

3.2.1. Gremia op landbouwgebied

Verscheidene gremia wijzen aan het einde van de negentiende eeuw op de betekenis van coöperatieve organisatie voor de noodlijdende landbouwers. De Staatscommissie voor de Landbouw en de Maatschappijen van Landbouw bereiken de kleine boeren niet. Pas na de oprichting van talrijke zuivelcoöperaties worden de boerenbonden opgericht. Zij bereiken met hun voorlichting de kleine boe-

ren wel. In sommige plaatsen waar nog geen coöperatieve zuivelfabriek tot stand is gekomen, nemen boerenbonden het initiatief tot oprichting daarvan.

Staatscommissie voor de Landbouw

De Staatscommissie voor de Landbouw wijst in haar rapport van 1890 op het gemis aan voldoende samenwerking en aaneensluiting van de boeren. Juist van de coöperatieve samenwerking verwacht de commissie veel heil. Zij moet echter concluderen dat de coöperatie nog geen enkele betekenisvolle invloed uitoefent op de toestand in de landbouw.²⁰⁾

Om tot verbetering van de situatie te komen, hangt volgens de Landbouwcommissie in de eerste plaats veel af van de energie en de intelligentie van de landbouwers zelf en van de hen vertegenwoordigende en steunende instanties. Aan de andere kant is op sommige plaatsen een krachtige interventie van de staat gewenst. De staat heeft zich tot nog toe steeds afzijdig gehouden en legt het primaat bij het particulier initiatief. De regeringszorg [080] moet erop zijn gericht een gezonde ontwikkeling en groei van de landbouw mogelijk te maken. Alleen de goede particuliere initiatieven moeten worden gesteund. Daartoe behoren volgens de commissie onder meer verspreiding van kennis over nieuwe landbouwontwikkelingen, grondige verbetering van communicatiemiddelen, bevordering van het kredietwezen, organisatie van de vertegenwoordiging van landbouwbelangen en zo mogelijk behoud en bevestiging van de eingeërfde boerenstand.²¹⁾

Maatschappijen van Landbouw

Halverwege de negentiende eeuw worden in de diverse provincies Maatschappijen van Landbouw opgericht. In 1849 komt in Limburg de Maatschappij van Landbouw en Bloemkweeking tot stand, in 1862 omgedoopt in de *Limburgse Maatschappij van Landbouw*. Vanaf 1870 ontstaan in Limburg dorpsverenigingen onder de naam LandbouwCasino's, die bij een ledental van minimaal twintig worden erkend als onderafdeling van de Maatschappij. De Maatschappij tracht de veeteelt te bevorderen door middel van veetoonstellingen en premies voor goede fokdieren en de akkerbouw te verbeteren door middel van proefvelden.²²⁾

In Noord-Brabant ontbreekt tot 1881 één provinciale landbouworganisatie. De provincie kent alleen plaatselijke Maatschappijen van Landbouw. Deze regionale verenigingen bundelen hun krachten in 1881 tot de *Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw*.²³⁾ De overkoepelende organisatie van alle provinciale Maatschappijen wordt het *Nederlandsch Landbouw-Comité*.²⁴⁾

Rond 1890 zijn maar weinig kleine boeren georganiseerd. De enige provinciale landbouworganisaties zijn op dat moment nog de Maatschappijen van Landbouw. Deze hebben een elitair karakter. Bij de Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw zijn voornamelijk grootgrondbezitters, fabrikanten, burgemeesters, notarissen en andere notabelen aangesloten. De Maatschappij tracht de boeren te overtuigen van het nut van samenwerking om tot verbetering van de landbouw te komen door middel van bijvoorbeeld de gezamenlijke aankoop van meststoffen en veevoer en een onderlinge verzekering tegen hagel en brand.²⁵⁾ Ook de Limburgse Maatschappij van Landbouw, een organisatie van jonkheren, graven, baronnen en andere grootgrondbezitters, is veeleer een sociëteit van herenboeren dan van belangenbehartigers van de boerenstand. De Maatschappij beperkt zich tot studie en het geven van voorlichting.²⁶⁾

De Maatschappijen van Landbouw zijn onder meer actief op het gebied van landbouwonderwijs, landbouwcoöperaties, economische vraagstukken die verband houden met de landbouw (bijvoorbeeld bescherming door regering en de bevordering van het kredietwezen), rundvee-, paarden- en varkensfokkerij, zuivelbereiding, tuinbouw en groenten- en fruitteelt.²⁷⁾

De kleine boeren zijn in de maatschappijen vrijwel niet vertegenwoordigd. De invloed van deze verenigingen op het platteland blijft dan ook beperkt.²⁸⁾ Tekenend is dat de coöperatieve zuivelfabrieken en ook de boerenleenbanken vrijwel allemaal naast de Maatschappijen van Landbouw ontstaan.²⁹⁾ Deze laatste organen opereren niet op dezelfde golflengte als de kleine boeren. De laatsten zijn meestal niet eens aangesloten bij de notabele Maatschappij. De ‘heren’ in de Maatschappijen van Landbouw zien de landbouwkwestie meer als een technisch dan als een sociaal-economisch probleem waarin de vraag naar het overleven centraal staat.³⁰⁾

Omdat de kleine boeren niet zijn aangesloten bij de landbouwmaatschappijen, valt niet veel te verwachten van de invloed van deze instellingen op de totstandkoming van coöperatieve zuivelfabrieken. Niettemin maken de Maatschappijen wel veel propaganda voor de coöperatieve zuivelfabricage. In 1894 komt de zuivelbereiding in het algemeen en de oprichting van coöperatieve boterfabrieken in het bijzonder ter sprake in de Brabantse afdelingen **[081]** te Beek en Donk, Berghem, Bergeyk, Goirle, Haarsteeg, Helvoirt en Valkenswaard.³¹⁾

In 1894 stelt de Noordbrabantse Maatschappij een bijzondere commissie in die gegevens moet verzamelen waarop bij de bouw en exploitatie van zuivelfabrieken in het belang van de landbouw gelet moet worden. De commissie bestaat uit de heren W. A. Coolen te Helvoirt, Jhr. J.G. de Jong van Beek en Donk te Beek en Donk en G.J. van Poppel te Gilze. Ook de rijkslandbouwleraar P. van Hoek maakt deel uit van het gezelschap. Het onderzoek kan zich in en buiten de provincie, zelfs tot het buitenland uitstrekken.³²⁾

Een aantal Noordbrabantse afdelingen neemt zelfs het initiatief tot oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. Dit gebeurt bijvoorbeeld in Beek en Donk en in Heeze.³³⁾ In Beek en Donk komt een coöperatieve zuivelfabriek, ‘De Eendracht’, van de grond die, zo luidt het eerste artikel van de oprichtingsstatuten, een onderafdeling is van de afdeling Beek en Donk van de Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw. Deze brengt ook de grond in waarop de fabriek gebouwd wordt. Het betreft een perceel grond van ruim 14 aren. Om lid van de vereniging te kunnen worden moet men tevens lid zijn van de afdeling Beek en Donk van de landbouwmaatschappij.³⁴⁾

In enkele andere plaatsen fungeert de landbouwmaatschappij wel als voedingsbodem, maar komt de uiteindelijke coöperatie los te staan van de maatschappij. In Dongen blijven de in 1896 bestaande plannen steken in een afwachtende houding van de algemene vergadering van de plaatselijke afdeling. Twee jaar later nemen bestuursleden van de afdeling Dongen van de Noordbrabantse landbouwmaatschappij wel het (geslaagde) initiatief tot oprichting van een zuivelfabriek, maar een duidelijk verband met de landbouwmaatschappij is er niet.³⁵⁾

Het belang van de bemoeienis van de Maatschappijen van Landbouw met het coöperatiewezen moet echter niet worden overschat. Elke afdeling van de Maatschappij is autonoom en deze afdelingsautonomie belemmert na een aantal jaren een verdere schaalvergroting en groei van het coöperatiewezen.³⁶⁾

Een veel belangrijkere activiteit van de Maatschappijen van Landbouw is de aanstelling van landbouweraren. Via de landbouweraren trachten de Maatschappijen de boeren direct te bereiken en leveren zij ook de idee aan van coöperatieve zuivelbereiding. Niettemin is uiteindelijk de geestelijkheid als interveniërende factor nodig om de boeren werkelijk warm te krijgen voor de zuivelcoöperatie. Op de invloed van landbouweraren en geestelijken kom ik in de subparagrafen 3.2.2. en 3.2.3. uitgebreid terug.

Boerenbonden

De Sittardse onderwijzer J. Claessen poneert als een van de eersten het denkbeeld van een princi-

piële boerenorganisatie. Ook de Brabantse pater Gerlacus van den Elsen maakt zich hiervoor aan het eind van de negentiende eeuw sterk. Geleidelijk vinden hun ideeën voor een christelijke boerenbond ingang op het platteland. Nadat in 1896 in Utrecht de Nederlandsche Christelijke Boerenbond tot stand is gekomen, volgt de oprichting van vijf provinciale boerenbonden, waaronder de Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) en de Limburgsche Christelijke Boerenbond (LCB). Vooral de uitbreiding van het aantal lokale bonden is van groot belang, omdat hier het contact met de boerenbevolking het meest direct is.³⁷⁾ In 1899 worden de provinciale boerenbonden zelfstandige instellingen.³⁸⁾ In 1905 treden zij toe tot het Nederlandsch Landbouw-Comité. Vijftien jaar lang werken zij daarin samen. In 1920 verlaten de katholieke organisaties het, inmiddels Koninklijk, Nederlandsch Landbouw-Comité.³⁹⁾

De oprichting van de Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond (NCB) in 1896 komt tot stand op initiatief van geestelijken en notabelen. De geestelijken gaan als steun- en leidinggevenden voorop. Eén van de belangrijkste doeleinden van de oprichters is tegenover [082] de neutrale Maatschappijen van Landbouw een uitgesproken christelijke bond te plaatsen. De notabelen zijn bij de oprichting van belang omdat zij over bestuurlijke en administratieve vaardigheden en over zakelijk inzicht beschikken. Wanneer de NCB eenmaal is gevestigd, verdwijnen de notabelen naar de achtergrond.⁴⁰⁾

Ook de Limburgsche Christelijke Boerenbond (LCB) profileert zich als een christelijke instelling. De kleine boeren leggen voor de LCB een veel grotere belangstelling aan de dag dan voor de neutrale Maatschappij van Landbouw. De activiteiten die de priesters voor de boerenbond ontwikkelen, zijn hier in belangrijke mate de oorzaak van. In 1901 fuseren de Limburgse Maatschappij van Landbouw en de LCB tot de Limburgse Landbouwbond (LLB), eveneens met het christendom als grondslag hoog in het vaandel geschreven. De bond stelt zich tot doel de geestelijke en materiële verheffing van de landbouwende stand. Dit doel tracht zij te bereiken door de bevordering van landbouwbelangen in het algemeen, het verspreiden van voor de landbouw nuttige kennis, het stichten en ondersteunen van kredietverbetering en verzekeringswezen, de bestrijding van slechte gewoonten en handelspraktijken en het bevorderen van de spaarzaamheid. De activiteiten van de LLB richten zich vooral op coöperatie, onderwijs en voorlichting.⁴¹⁾

In 1919 ontstaat met de toetreding van de Limburgse tuinders tot de LLB één standsorganisatie voor de Limburgse boeren en tuinders. De naam van de bond wordt nu gewijzigd in de Limburgsche Land- en Tuinbouwbond (LLTB). Het belang van de LLTB ligt vooral in de uitgave van het blad Land en Vee, dat lange tijd samen met de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ) wordt uitgegeven. Voor veel landbouwers is Land en Vee het enige voorlichtingsblad dat hen onder ogen komt.⁴²⁾

De LLTB heeft zich de verheffing van de agrarische stand tot hoofddoel gesteld. Men tracht dit doel langs vier wegen te bereiken: stichting van boerenleenbanken; stimuleren van coöperaties voor aankoop, verkoop en verwerking van agrarische producten; onderlinge verzekeringen en organisatie van landbouwonderwijs en -voorlichting.⁴³⁾ De LLTB wordt uiteindelijk de kern van het georganiseerde landbouwwezen. De bond is de centrale instelling, waaronder een stelsel van commissies, verenigingen, bonden, bureaus en diensten valt. Dit netwerk moet het uitgestippelde beleid gestalte geven, invloed trachten uit te oefenen op de economie en richting geven aan de ontwikkeling van de plattelandssamenleving.⁴⁴⁾

De NCB en de LLTB spelen als katholieke standsorganisaties een belangrijke rol in de samenleving. Tegen de ideologische achtergrond van de Katholieke Actie ontwikkelen zich “als het ware totalitaire organisaties die met een nooit geziene volledigheidsgraad het geloofs-, sociaal-maatschappelijke en private leven organiseerden.” Het sociaal-culturele leven van de katholieken wordt naast

hun economisch bestaan in sterke mate door deze standsorganisaties bepaald.⁴⁵⁾

De coöperatieve zuivelbereiding is in Noord-Brabant en Limburg reeds flink op gang gekomen op het moment dat de NCB en LCB worden opgericht. De samenwerking van boeren bij de fabriekmatige verwerking van hun melk geschiedt dan ook voor een belangrijk deel buiten de boerenbonden om. Niettemin worden in de loop van de jaren steeds weer pogingen gedaan de boerenbonden en de zuivelcoöperaties dichter bij elkaar te brengen. Met name de katholieke kerk speelt hierin een belangrijke rol. Zij ziet bij voorkeur alle instellingen onder de hoede van de standsorganisatie gebracht.

In de aanvangsfase zet de invloedrijke geestelijk adviseur van de NCB, de al eerder genoemde Van den Elsen, zich hiervoor in. Als de afdeling van de boerenbond de zuivelfabriek in handen heeft, kan volgens Van den Elsen beter worden gewaakt voor misstanden als gedwongen winkelnering, een te grote afstand tussen de boer en de fabriek en een te grote gemeenzaamheid van de boerenjeugd bij het naar de fabriek brengen van de melk.⁴⁶⁾

[083] In Schijndel wordt een coöperatieve boterfabriek opgericht, die in nauwe relatie staat met de NCB.

Elders komt op vergaderingen van de boerenbond de oprichting van een zuivelcoöperatie ter sprake. Tijdens de vergadering van de NCB in Etten-Leur op 2 juni 1901 wordt gesproken over de oprichting van een coöperatieve melkfabriek. Het bestuur wint advies in bij onder andere de directeur van de Eindhovense botermijn. Ook fabrieken in Rijen, Dongen en Oosterhout worden bezocht. In de algemene ledenvergadering van 23 juni 1901 wordt vervolgens besloten tot oprichting van een coöperatieve stoomzuivelfabriek. De zuivelcoöperatie krijgt een apart bestuur.⁴⁷⁾

Een soortgelijke geschiedenis ontplooit zich in Drunen. In de winter van 1904/1905 bespreken de leden van de afdeling Drunen-Elshout van de NCB een bestuursvoorstel inzake oprichting van een zuivelfabriek. Een commissie wordt benoemd, die vervolgens bezoeken brengt aan de fabrieken in Sint Michielsgestel, Schijndel, Oirschot en Oostelbeers. Op 11 mei 1905 vindt de oprichting plaats van een coöperatieve zuivelfabriek.⁴⁸⁾

Ook het samengaan van kleinere handkrachtfabrieken in een grote stoomzuivelfabriek ontplooit zich soms aan de vergadertafel van de NCB. De oprichting van de stoomzuivelfabriek 'St. Odulphus' te Oirschot (1911) komt eveneens in een algemene vergadering van de NCB en op voorstel van het bestuur van de NCB tot stand.⁴⁹⁾

Echte zeggenschap krijgen de standsorganisaties uiteindelijk niet in de coöperatieve zuivelfabrieken. Een strikt samengaan van deze twee ligt ook niet voor de hand, aangezien de boterfabrieken bij de oprichting van de NCB en LCB reeds beschikken over een eigen organisatie in de vorm van zuivelbonden. In subparagraaf 10.5.2. kom ik nog terug op de verhouding tussen de standsorganisaties en de zuivelfabrieken.

De coöperatieve zuivelfabrieken zijn wel een scharnierfunctie toe te schrijven ten aanzien van de oprichting van de NCB en LCB. Zij hebben zich daarmee niet rechtstreeks bemoeid, maar leveren wel een uitstekende voedingsbodem. Via de coöperatieve zuivelfabrieken hebben de boeren immers geleerd in organisatorische vorm samen te werken. Zij ervaren hier tevens dat een dergelijke samenwerking vruchten afwerpt. De zuivelcoöperaties hebben de landbouwers warm gemaakt voor de boerenemancipatie. Dit blijkt wel uit het feit dat op de eerste algemene vergadering van de LCB in 1897 44 plaatselijke afdelingen worden opgericht met in totaal ruim vierduizend leden.⁵⁰⁾ De oprichters van de LCB zijn niet toevallig bekende namen in de Limburgse zuivel: P. Truyen, J. Ament

en Th. Verheggen. Na de Maatschappijen van Landbouw, die de kleine boeren niet aanspreken, gelukt dit de zuivelcoöperaties wel en vormen zij uiteindelijk de bedding waarin de boerenbonden kunnen uitstromen.

3.2.2. Inspiratoren: katholieke geestelijken

Een boerenorganisatie die ook daadwerkelijk aansluiting zoekt en krijgt bij de kleine boeren op de zandgronden, is in 1892 nog niet van de grond gekomen. Niettemin worden vanaf dit jaar overal zuivelfabriekjes opgericht. Daarbij spelen onder andere geestelijken, dorpsnotabelen, landbouwlere- ren en zuivelconsulenten een voortrekkersrol. De centrale vraag in dit verband is die naar de condi- ties voor acceptatie van nieuwe ideeën. Hoe reageren de boeren op de nieuwe ideeën en op hen die deze opvattingen uitdragen? Nemen de boeren de ideeën van alle pioniers over of luisteren ze alleen naar de pastoor en niet naar de burgemeester?

Ten aanzien van de voortrekkers maak ik een onderscheid naar inspiratoren en stuwers. De inspira- toren leveren de mentale inspiratie voor de idee van coöperatieve vereniging aan. Het is de katholie- ke geestelijkheid die de boeren de mentale bereidheid weet te ontlokken om tot coöperatie over te gaan. De stuwers zijn de eigenlijke uitvoerders, die de [084] coöperatieve zuivelfabriek daadwerke- lijk opzetten. Zij zijn te verdelen in twee groepen. De onderwijzers, landbouwlere- ren en zuivelcon- sulenten nemen de technische kennis en praktische uitvoering van de coöperatieve zuivelfabricage voor hun rekening. De lokale politieke bestuurders zijn van belang als invloedrijk organisatorisch kader. Voor een aantal van de betrokken notabelen is de coöperatieve zuivelbeweging de spring- plank voor een loopbaan in de boerenemancipatiebeweging.

De geestelijkheid moet wel de belangrijkste rol worden toegedicht bij de totstandkoming van de coöperatieve zuivelfabrieken op de zandgronden in het zuiden van Nederland. In subparagraaf 3.1.2. wees ik reeds op de rol die de geestelijken spelen als culturele tussenpersonen op het platte- land. Ook materieel gezien bestaat er een relatie tussen de dorpspastoor en de dorpingen. De boe- ren brengen immers jaarlijks een deel van de natuurlijke opbrengsten uit het boerenbedrijf naar de pastorie. De pastoor deelt in de opbrengst van boter, eieren en slacht.⁵¹⁾

De auteur P. Barentsen wijst voor de Kempen op de invloedrijke positie van de geestelijkheid. Hij constateert dat verenigingen uiterst moeilijk en uiterst langzaam tot stand komen, zelfs wanneer zij belangrijke economische voordelen beloven. Zelden nemen dorpsbewoners zelf het initiatief. Men loopt echter wel snel warm voor zaken die in verband staan of worden gebracht met het katholieke geloof. Deze verenigingen komen vrijwel altijd tot stand op initiatief of door tussenkomst van de plaatselijke geestelijke. Deze houdt ook de leiding. Voor de boeren is het lidmaatschap van deze verenigingen een van de goede werken die door de kerk worden aanbevolen en tot het eigen ziele- heil strekken.⁵²⁾

Voorts is in dit verband van belang dat het initiatief uit de eigen gemeenschap komt. De dorps- samenleving op de Peel en de Kempen is een gesloten systeem, waarin alle onderdelen in elkaar grij- pen. “Het was een stelsel, waar de bevolking niet bovenuit kon kijken; het functioneerde als het ge- weten van de samenleving”. De boeren nemen suggesties voor modernisering, op welk gebied dan ook, pas over wanneer het initiatief uit de eigen kring komt.⁵³⁾ Het gaat erom het vertrouwen te wek- ken van de dorpingen. Pas dan worden initiatief en leiding in het verenigingsleven geaccepteerd. In katholieke streken gaat dit vertrouwen meestal uit naar de geestelijkheid.⁵⁴⁾ Juist geestelijken kunnen de boeren bereiken omdat zij vaak van boerenkomaf zijn maar wel beschikken over meer kennis dan de gemiddelde boer. De overwegend katholieke plattelandsbevolking stelt bovendien een groot vertrouwen in de vertegenwoordigers van de kerk en is daarom gevoelig voor hun woor-

den, waarin de coöperatie als instrument tot verbetering van de leefsituatie naar voren wordt geschoven.

Het beeld van de katholieke gelovigen als kinderlijk-gelovig en volgzaam is echter slechts ten dele juist. Zij kunnen ook zeer kritisch, onverschillig of relativierend zijn of zij doen in lijdelijk verzet gewoon niet wat hun wordt gevraagd.⁵⁵⁾ Ook anderen constateren een latent anticlericalisme bij de boeren. “De clerus is altijd profeet geweest in eigen land en daarom nooit geloofd.”⁵⁶⁾ Niettemin heeft de geestelijkheid aantoonbare invloed uitgeoefend bij de totstandkoming van de coöperatieve zuivelindustrie. De vraag rijst waarom de boeren zich op dit terrein wel door de geestelijken laten beïnvloeden. Naast alle reserves en pastoorsgrapjes heeft de rooms-katholieke clerus toch, bijvoorbeeld via het onderwijs, een grote invloed gehad op de levenswijze van de Limburgers en Brabanders.⁵⁷⁾ Het lijkt erop dat de boerenbevolking in deze tijden van verarming graag bereid is de oplossing van de katholieke clerus te volgen.

De geestelijkheid is de belangrijkste stuwende factor in de boerenemancipatie en de start van de coöperatieve zuivelindustrie in het bijzonder. Zij weet de boeren de mentale bereidheid tot coöperatieve organisatie en een eerste vorm van modernisering te ontlokken. Op deze mentale wil komt het aan. Is die eenmaal aanwezig, dan worden de boeren [085] opgenomen in het netwerk en gaat de zaak rollen. De mentale stap is de grootste. De geestelijkheid zorgt ervoor dat de boeren bereid zijn deze mentale stap te nemen. Om van achterstand naar voorsprong te komen, is een factor nodig die de eerste mentale aanzet geeft. De katholieke geestelijkheid werpt zich in de Noordbrabantse en Limburgse zandstreken als deze mentale inspirator op.

Ook later, bij de oprichting van de NCB, speelt de geestelijkheid een doorslaggevende rol. Pater Gerlacus van den Elsen uit Heeswijk is de belangrijkste initiatiefnemer van de NCB, maar ook dorpspastoors en kapelaans zetten zich actief in voor de oprichting van een lokale boerenbond door het verlenen van adviezen en eventuele hulp bij de administratie.⁵⁸⁾ Hun rol in deze moet echter toch meer in de praktische richting worden gezocht. Bij de oprichting van zuivelcoöperaties staat vooral de mentale motivering door de (dorps)geestelijkheid voorop.

Van de geestelijken bezet vooral Van den Elsen een vooraanstaande plaats in de zuivelbeweging. Samen met H.W. Roes behoort Van den Elsen tot de geestelijken die een grote rol spelen in de boerenorganisatie rond de eeuwwisseling. Roes is met name gericht op de technische verbeteringen in het landbouwbedrijf. Als eerste neemt hij de propaganda voor het gebruik van kunstmest ter hand. Roes stelt zich op als grote stimulator voor het landbouw- en huishoudonderwijs en leert de boeren proefondervindelijk verbeteringen aan te brengen op hun landbouwbedrijven.⁵⁹⁾

Gerlacus Godefridus van den Elsen wordt in 1853 als oudste zoon geboren in een streng katholiek boerengezin in het Brabantse Gemert. Zijn vader ziet zijn oudste zoon liever als werkkracht op het drukke boerenbedrijf, maar de jonge Van den Elsen weet zich door zijn moeder gesteund in zijn wens om de Latijnse school in Gemert te bezoeken en aldus geschiedt. In 1869 doet Van den Elsen zijn intrede in de Abdij van Heeswijk, nadat hij zijn studie aan de Latijnse school met succes heeft beëindigd.⁶⁰⁾ In 1876 wordt Gerlacus van den Elsen in ‘s-Hertogenbosch tot priester gewijd. Van 1878 tot 1880 is hij kapelaan in Berlicum, waar hij leert beschouwingen over alledaagse vraagstukken niet in geleerde taal te geven, maar de taal van het volk te spreken, aangezien “... in zulke kringen bijna alles verloren gaat, als men zich niet gemeenzaam en vertrouwelijk onder het gezelschap weet te mengen en hunne eigen taal weet te spreken”.⁶¹⁾

De verslechterende bestaanssituatie van de kleine Brabantse boeren trekt zijn aandacht. Voor de eerste maal publiceert Van den Elsen hierover in 1892 onder de titel ‘De geduldige Landman’ in het

Noordbrabantsch Dagblad van 24 januari.⁶²⁾ Hij raadt de boeren aan zich aaneen te sluiten en zich van verstandige leiders te voorzien om niet onder de invloed van liberalen en socialisten te geraken. Katholieke geestelijken zijn volgens Van den Elsen de aangewezen leiders voor zwakken en hulpelozen.⁶³⁾ Dit artikel is het eerste van een lange reeks publikaties, waarin hij de strijd aanbindt met woekeraars en zwendelaars, verpachters en rentmeesters, ‘kalverjoden’ en boterknoeiërs, boerenbedrivers en baantjesjagers, ‘neutralen’ en ‘liberalen’.

Zijn persoonlijkheid roept tegenstrijdige reacties op: bij velen is hij zeer geliefd, anderen verguizen hem. Na zijn rol bij de totstandkoming van de NCB in 1896, benoemt de bisschop hem in 1897 tot geestelijk adviseur van de NCB. Daarnaast is de ‘Boerenapostel’ oprichter en inspecteur van talloze boerenleenbanken.⁶⁴⁾

Van den Elsen begint zich daadwerkelijk met de zuivelbereiding bezig te houden nadat begin 1897 op initiatief van de secretaris van de NCB, Jan Hermans, in Eindhoven een coöperatieve botermijn wordt opgericht. Hierop kom ik in hoofdstuk 6 uitgebreid terug. De bemoeienis van Van den Elsen raakt echter alleen aan het coöperatiewezen voor zover dat uitgaat van of verband houdt met de Boerenbond. Hij vindt dat de coöperaties zich moeten concentreren rond de standsorganisatie (de NCB). Voor Van den Elsen zijn sociaal-ethische motieven doorslaggevend in de problematiek van verbetering van de boterbereiding:

[086] “(...) wij zijn niet van plan de boter in kwaliteit en kwantiteit beter te laten maken, als wij voorzien, dat de boeren zelve in stoffelijk en vooral in zedelijk opzicht daardoor niet beter zullen worden.”

Hoewel Van den Elsen de verbetering van de techniek niet uit het oog verliest, staat de verbetering van de sociale en zedelijke positie van de boer zelf, bij hem voorop.

3.2.3. Stuwars

Als de mentale bereidheid bij de boeren door de geestelijkheid is opgeroepen, moet de idee van coöperatieve zuivelbereiding ook worden uitgevoerd. Behalve mensen die de mentale inspiratie leveren vanuit het oogpunt van boerenemancipatie is dus ook praktisch gezien behoefte aan pioniers. Voor het opzetten van een coöperatieve zuivelfabriek zijn immers lieden nodig met technische en juridische kennis en boekhoudkundige capaciteiten. Op de meeste kleine boerderijen wordt geen boekhouding bijgehouden. De boeren zijn onbekend met dit fenomeen. Ook met juridische kwesties verbonden aan de organisatie in verenigingen hebben zij geen ervaring. Evenmin zijn zij op de hoogte van de mogelijkheden op het gebied van de moderne zuiveltechniek. Voor het opzetten van een coöperatieve zuivelfabriek zijn mensen nodig die met deze zaken wel bekend zijn. Landbouwleraren, dorpsonderwijzers en andere dorpsnotabelen spelen dan ook een belangrijke rol in de opkomst van de coöperatieve zuivelfabricage. Nadat de eerste fabrieken zijn opgericht, worden zuivelconsulenten aangesteld, die vervolgens eveneens belangrijke propagandisten voor de coöperatieve zuivelbereiding worden.

Onderwijzers

Van de groep stuwars staan de onderwijzers het dichtst bij de boerenbevolking. Evenals de geestelijken worden de onderwijzers mentaal snel geaccepteerd door de boeren. Vaak zijn ook de onderwijzers afkomstig van het platteland en hebben zij zich met extra opleiding meer kennis verschaft. Vaak ook heeft deze extra kennis te maken met de uitoefening van de landbouw, wat de aansluiting met de boeren nog nauwer maakt.

Een van de meest sprekende voorbeelden van dorpsonderwijzers die zich inzetten voor de coöperatieve zuivelbereiding is J.J.C. Ament (1864-1932), hoofdonderwijzer in Tungelroy. Ament neemt in dit dorp het initiatief tot de oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek. Ament wordt in 1864 in

het nabijgelegen Stramproy geboren. In 1882 wordt hij onderwijzer, waarna hij in 1890 de hoofdakte behaalt. In deze periode is hij actief als onderwijzer te Beegden. In 1891 wordt Ament benoemd tot hoofd der school in Tungelroy. Een jaar later is hij de drijvende kracht achter de oprichting van de genoemde gezamenlijke boterbereiding in dit dorp. Naast schoolhoofd in Tungelroy is Ament tevens leraar aan de 'Normaallessen' te Weert. In 1896 behaalt hij de landbouwakte.

Ament speelt een actieve rol in de landbouw- en zuivelorganisatie. Hij is secretaris van de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond vanaf de oprichting in 1893 tot 1918. Voorts is Ament van 1905 tot 1923 zuivelconsulent in de provincie Limburg, van 1919 tot zijn overlijden in 1932 directeur van de Limburgsche Landbouwbond en vervult hij zestien jaar lang (van 1907 tot 1923) het hoofdredacteurschap van het voorlichtingsblad *Land en Vee*. Ook op landelijk niveau is Ament in de zuivelorganisaties en in de politiek actief. Hij is vanaf 1908 tot zijn overlijden bestuurslid van de landelijke zuivelbond FNZ, het eerste jaar als gewoon bestuurslid, vanaf 1909 als ondervoorzitter. Tenslotte is Ament vanaf 1922 tien jaar lang lid van de Tweede Kamer.⁶⁶⁾

Naast Ament zijn nog veel meer dorpsonderwijzers van belang bij de oprichting van zuivelcoöperaties. Sommigen van hen hebben reeds enige kennis opgedaan op agrarisch gebied aangezien zij een landbouwakte hebben behaald. Gewapend met deze kennis kunnen [087] zij de boeren beter voorlichten op het gebied van de landbouw en zuivelbereiding. Dit is bijvoorbeeld het geval in Maarheeze, waar P. Damen, hoofd der school, secretaris-penningmeester wordt van de coöperatieve boterfabriek. Damen treedt in diverse plaatsen op als spreker over de coöperatieve zuivelbereiding.⁶⁷⁾

Landbouwlerearen

De landbouwvoorlichting is voor 1890 in handen van de zogeheten wandelleraren. Deze wandelleraren zijn aangesteld door de Maatschappijen van Landbouw. Zo stelt de Limburgse Maatschappij van Landbouw in 1870 een wandelleraar aan "om op bevattelijke wijze onderricht te geven in de landbouw." Naar Duits voorbeeld geeft deze wandelleraar de boeren onderwijs in hun eigen woonplaatsen. De eerste Limburgse wandelleraar wordt F.R. Corten uit Beek_. Hij richt zich voornamelijk tot de kleine boeren. Corten probeert deze boeren te bereiken door middel van voorlichtingslessen en door het, eveneens naar Duits voorbeeld, oprichten van dorpsverenigingen, de zogeheten landbouwcasino's. Voor deze verenigingen blijkt veel belangstelling te bestaan maar na de oprichting van de op de kleine boeren georiënteerde Limburgsche Christelijke Boerenbond en de aanhoudend slechte toestanden in de landbouw loopt de aanhang terug.⁶⁹⁾

In 1890 trekt de regering voor het eerst geld op de staatsbegroting uit voor de aanstelling van rijkslandbouwlerearen. Het takenpakket van de landbouwlerearen bestaat uit adviseren, toezicht houden op lager landbouwonderwijs en proefvelden en onderwijs geven aan winterscholen en cursussen voor de akten landbouw- en tuinbouwkunde l.o. Tot de landbouwvoorlichting behoren eveneens de rijkslandbouwproefstations, die zowel een controlerende als een voorlichtende taak hebben.⁷⁰⁾

In Noord-Brabant stelt de Maatschappij van Landbouw in 1890 Petrus van Hoek, afkomstig uit het Groningse Eenrum, aan als deskundige voor de proefvelden en als consulent voor de voorlichting betreffende landbouw en zuivelbereiding. Zijn takenpakket bestaat uit het geven van voorlichting bij de aanleg en het onderhoud van proefvelden, het geven van individuele voorlichting aan leden, het houden van lezingen over landbouwkundige onderwerpen en het geven van cursussen over zuivelbereiding op de boerderij.⁷¹⁾ De regering benoemt Van Hoek in 1891 tot rijkslandbouwleraar voor Noord-Brabant. De voorlichting behelst nu ook de niet-leden van de Maatschappij van Landbouw.⁷²⁾

[088] Van Hoek houdt met name in de wintermaanden (oktober tot maart) voordrachten voor de

boeren. In deze voordrachten maakt hij veel propaganda voor de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. Van Hoek is vele winteravonden op pad. In het seizoen 1895-1896 komen uit negentig plaatsen aanvragen voor een voordracht. Slechts 42 aanvragen kan hij honoreren. Tot de belangrijkste onderwerpen die in zijn voordrachten aan de orde komen, behoren onder meer: het nut van zuivelfabrieken en de voeding van het melkvee in verband met de levering van melk aan een fabriek.⁷³⁾

Van Hoek wordt in 1901 benoemd tot inspecteur van het landbouwonderwijs, waarna hij wordt opgevolgd door B.A.H. Lips, vanaf 1900 zuivelconsulent in Noord-Brabant, voor Oost-Brabant en H.E. Huizenga voor West-Brabant.⁷⁴⁾ De Limburgse wandelleraar Corten wordt in 1895 benoemd tot rijkslandbouwleraar. Hij is in deze functie tevens directeur van de landbouwwinterschool in Sittard.⁷⁵⁾

Ten aanzien van de technische kennis van de zuivelbereiding en de praktische uitvoering in zuivelfabrieken, beschikken de landbouweraren over een grote hoeveelheid kennis. Deze kennis wordt gebruikt bij de totstandkoming van boterfabrieken. In navolging van de Maatschappijen van Landbouw benadrukken de landbouweraren het grote nut van de zuivelcoöperaties. Tot voor kort waren de landbouweraren en bestuursleden van de landbouwverenigingen nog roependen in de woestijn. De verslechterende sociaal-economische situatie, de toenemende armoede van de kleine boeren en in nauwe samenhang daarmee de opvattingen van de geestelijkheid geven de boeren een open oog voor de nieuwe denkbeelden.

Mede door de inzet van de Brabantse landbouwleraar Van Hoek vindt de coöperatie op het gebied van de zuivelbereiding steeds verdere verbreiding.⁷⁶⁾ Samenwerking tussen boeren acht Van Hoek onmisbaar om de boerenstand economisch en maatschappelijk vooruit te brengen: “Werkt samen, mensen, slaat de handen ineen en ziet met gezamenlijke krachten te bereiken wat voor ieder van U afzonderlijk onbereikbaar is.”⁷⁷⁾ Van Hoek houdt in tal van dorpen lezingen over zuivelbereiding. Daarin pleit hij voor de oprichting van coöperatieve boterfabrieken. Is dit besluit gevallen, dan adviseert hij bij de verdere oprichting van de fabriek. Hij verstrekt raad met betrekking tot de inrichting van de boterfabriek en de opleiding van de werklieden. Nadat het aantal fabrieken snel toeneemt, stelt de Maatschappij van Landbouw een aparte zuivelconsulent aan.⁷⁸⁾

Zuivelconsulenten

In het totale voorlichtingspakket van de rijkslandbouweraren wordt het aandeel van de voorlichting op zuivelgebied na de oprichting van de zuivelcoöperaties naar verhouding erg groot. De Maatschappijen van Landbouw stellen daarom met subsidie van de overheid speciale zuivelconsulenten aan.⁷⁹⁾ Later neemt het rijk de aanstelling van de zuivelconsulenten over. Hoewel de eerste zuivelconsulenten worden aangesteld, nadat de coöperatieve zuivelfabricage reeds op gang is gekomen, vervullen de zuivelconsulenten een belangrijke rol in de verdere verspreiding van de coöperatieve zuivelfabricage. Bij de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek wordt in veel gevallen advies ingewonnen bij de zuivelconsulent.

Limburg krijgt in 1897 de eerste zuivelconsulent. De Maatschappij tot bevordering van de Landbouw in Limburg stelt J.C. van Weydom Claterbos aan als zuivelconsulent voor de gehele provincie Limburg. In 1905 neemt J.J.C. Ament deze functie van hem over. In de jaren 1920 tot 1922 zijn twee zuivelconsulenten werkzaam in de provincie Limburg: Ament en W.R. Zuidema. Ament is als consulent in dienst van de Maatschappij van Landbouw, Zuidema als tijdelijk en later waarnemend adjunct-rijkszuivelconsulent in dienst van het rijk. In het jaarverslag over 1920 vermeldt Zuidema dat hij zijn werkzaamheden steeds in nauwe samenwerking met Ament regelt.⁸⁰⁾

[089] Tot de werkzaamheden van de Limburgse zuivelconsulent behoren in eerste instantie het bezoeken van zuivelfabrieken en het aldaar verstrekken van mondelinge adviezen betreffende de zuivelbereiding. Daarnaast verricht de zuivelconsulent laboratoriumonderzoeken naar de kwaliteit van melk en boter. Voor deze onderzoeken heeft Zuidema in 1920 een budget beschikbaar van veertig gulden per jaar. Het laboratorium is gevestigd in een nauwelijks bruikbare lokaliteit van de Limburgse Land- en Tuinbouwbond in Roermond. Voordien was hier de keuken van een hotel gevestigd. Een bruikbaar instrumentarium ontbreekt.⁸¹⁾ Op 1 februari 1923 neemt de dienst een nieuwe lokaliteit, bestaande uit twee kamers en een veranda, als kantoor en laboratorium in gebruik.⁸²⁾

Ten gevolge van het lage budget en de slechte huisvesting houdt Zuidema zich in de eerste jaren weinig bezig met het laboratoriumonderzoek. Niettemin roept een directeur van een coöperatieve stoomzuivelfabriek in 1920 zijn hulp in, als op de fabriek melkvervalsing door een van de leden wordt geconstateerd. De zuivelconsulent onderzoekt de melkmonsters van het verdachte lid, waarbij het vervoer van de melk van de boerderij naar de fabriek onder toezicht van een veldwachter geschiedt. Zuidema constateert dat de boer de afgeleverde melk heeft aangengeld met maar liefst 60% water.⁸³⁾

Naast het bezoek aan zuivelfabrieken en het laboratorium-onderzoek, dat na het betrekken van het nieuwe pand in 1923 flink omvangrijker wordt, behoren nog andere werkzaamheden tot het takenpakket van de rijkszuivelconsulent. Hij beoordeelt de werkzaamheden van de controleurs van de verschillende fokverenigingen om op deze wijze de veefokkerij te bevorderen. Ook geeft de zuivelconsulent les aan de Rijkslandbouwwinterschool in Sittard, levert hij een bijdrage aan de cursussen van de ZNZ en geeft hij zelf cursussen in melken en melkbehandeling. De consulent woont voorts vergaderingen bij betreffende zuivelaangelegenheden, houdt lezingen en schrijft artikelen.

In 1923 vraagt Zuidema om assistentie, omdat het verrichten van de eenvoudige laboratorium- en administratieve werkzaamheden veel tijd vraagt. De Bond van Rundveefokverenigingen in Limburg zorgt voor deze assistentie als zij met ingang van 1 november 1924 H. Jaspers tot controleur benoemt. Naast deze functie, die drie tot vier dagen per week zal beslaan, verricht Jaspers ook enkele laboratorium- en administratieve werkzaamheden voor het zuivelconsulentschap.⁸⁴⁾ In 1938 krijgt Zuidema in de persoon van K.S. Leenders nogmaals assistentie. Leenders houdt zich bezig met de kwaliteitsverbetering van de melk.⁸⁵⁾

Vanaf 1924 wordt de zuivelcoöperaties de mogelijkheid geboden hun veertiendaags melkonderzoek te laten controleren op het laboratorium van de rijkszuivelconsulent. De kosten zijn voor rekening van de ZNZ. Zuidema klaagt echter dat van deze mogelijkheid veel te weinig gebruik wordt gemaakt.⁸⁶⁾

Met ingang van 1 augustus 1925 wordt Zuidema tenslotte belast met de waarneming van de functie van rijkszuivelconsulent.⁸⁷⁾ Al in 1922 is een verzoek tot instelling van een rijkszuivelconsulentschap in Limburg bij Gedeputeerde Staten van Limburg ingediend. Hoewel deze instelling op de staatsbegroting voor 1922 was aangekondigd, komt deze niet tot stand, evenmin als de beloofde benoeming van Zuidema tot rijkszuivelconsulent. Al 2½ jaar is Zuidema dan als adjunct-consulent werkzaam op de post van een consulent.⁸⁸⁾ In 1925 volgt uiteindelijk de benoeming tot zuivelconsulent. In 1945 treedt in zijn plaats als zuivelconsulent A.J. van Wijk aan.

In de Noordbrabantse Maatschappij komt de aanstelling van een consulent voor de zuivelbereiding reeds in 1894 ter sprake. In dat jaar stelt de Maatschappij van Landbouw uit eigen gelederen een commissie in, waarin onder andere Van Hoek, Coolen en De Jong zitting hebben. Deze commissie

adviseert de voorlichting aangaande de zuivelbereiding te [090] verbeteren door de aanstelling van een zuivelconsulent.⁸⁹⁾ In 1898 aanvaardt Th.J. Klaverweide als eerste deze betrekking.

Klaverweide krijgt de opdracht voorlichting te geven over de zuivelbereiding op de boerderij en in de fabrieken en bij de oprichting van deze laatste behulpzaam te zijn. Hem wordt kosteloos door de gemeente 's-Hertogenbosch een laboratorium beschikbaar gesteld. Klaverweide legt zich vrijwel geheel toe op de fabriekmatige zuivelbereiding. In 1899 wordt hij directeur van een melkinrichting in 's-Gravenhage. B.A.H. Lips volgt hem op.⁹⁰⁾

In verband met de boteroorlog in 1904 wordt F.E. Posthuma tijdelijk zuivelconsulent in Noord-Brabant.⁹¹⁾ Uit deze jaren resteert in het archief van de rijkszuivelconsulentschappen in Noord-Brabant slechts een handgeschreven verslag van de assistent-zuivelconsulent, de latere rijkszuivelconsulent E. Tonkes Struif, over de periode tussen 1 oktober 1904 tot 1 januari 1906. Zijn taak bestaat op dat moment uit het houden van lezingen en het bezoeken van zuivelfabrieken. In de betreffende periode legt de assistent-consulent maar liefst 454 bezoeken af bij 148 zuivelfabrieken.⁹²⁾

In 1906 worden twee zuivelconsulenten voor Noord-Brabant aangesteld: J.J. Wintermans en E. Tonkes Struif. Zij bestrijken gezamenlijk de gehele provincie. De consulenten organiseren zuivelcursussen voor bestuurders en personeel van de boterfabrieken. Zij beschikken voorts over een laboratorium voor melkonderzoek, waar monsters volle melk en ondermelk worden onderzocht.⁹³⁾

Wintermans wordt in 1877 in Duizel geboren. Zijn zuivel-loopbaan verloopt op vrijwel identieke wijze als die van andere zuivelpioniers (bijvoorbeeld Ament). Hij is van 1895 tot 1904 onderwijzer. De hoofdakte behaalt hij in 1898, de landbouwakte in 1903. Zoals vermeld, wordt hij in 1906 zuivelconsulent. Van 1908 tot 1929 is hij voorzitter van de boerenbond in Stratum.⁹⁴⁾ Van 1919 tot 1929 is hij tevens hoofdredacteur van het Weekblad van den NCB.⁹⁵⁾ Ook op politiek terrein is Wintermans actief. Van 1915 tot 1920 is hij wethouder in Stratum en van 1919 tot 1921 burgemeester van Zeelst. In 1918 wordt hij bovendien gekozen als lid van de Tweede Kamer.⁹⁶⁾

Tonkes Struif is niet van Brabantse afkomst, maar wordt in 1878 in het Groningse Midwolda geboren. Hij studeert in 1903 af als landbouwkundige in Wageningen. Van 1904 tot 1906 is hij assistent-zuivelconsulent voor Noord-Brabant en vanaf 1906 zuivelconsulent voor deze provincie. Voorts is Tonkes Struif vanaf 1918 secretaris van de Vereeniging voor Stalverbetering in Noord-Brabant. In datzelfde jaar wordt hij ook adviserend bestuurslid van de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond. Tenslotte speelt Tonkes Struif een belangrijke rol in het Botercontrolestation Eindhoven en in de Brabantsche Zuivelbond.⁹⁷⁾

In 1910 besluit de Zuivelcommissie van de Noordbrabantse Landbouwmaatschappij het ambtsgebied van de zuivelconsulenten te splitsen in een oostelijk en een westelijk deel. In 1908 doen de beide consulenten al een verzoek in deze richting, omdat nogal eens geprobeerd wordt de collega's tegen elkaar uit te spelen. Het komt voor, dat men eerst een advies vraagt aan de ene consulent. Indien dit advies niet in goede aarde valt, vraagt men ook aan de andere zuivelconsulent advies. Bij niet gelijklopende adviezen worden beide consulenten in sommige gevallen tegen elkaar uitgespeeld.⁹⁸⁾ De Zuivelcommissie is gevoelig voor dit argument en stelt vervolgens Wintermans aan voor het oostelijk gedeelte van de provincie en Tonkes Struif voor het westelijk deel.

In 1912 treden de zuivelconsulenten in rijksdienst. De splitsing in twee ambtsgebieden blijft bestaan. De zuivelconsulenten staan onder toezicht van een Zuivelcommissie, die is ingesteld in elke provincie waar een rijkszuivelconsulent werkzaam is. Een Zuivelcommissie bestaat uit hoogstens vijf leden, die door de minister in overleg met Gedeputeerde Staten van de provincie, voor de tijd

van vijf jaar worden benoemd.⁹⁹⁾

[091] Tonkes Struif neemt in 1918 het oostelijke gedeelte van de provincie als zuivelconsulent van Wintermans over. In 1919 betreft Tonkes Struif een paar kamers in het gebouw van de BZB, die hij gebruikt als kantoor en laboratorium.¹⁰⁰⁾ Tot 1943 behartigt Tonkes Struif in feite de zuivelbelangen van de gehele provincie Noord-Brabant. Hij wordt bijgestaan door een assistent. In 1943 wordt Tonkes Struif opgevolgd door RW. van de Vring, onder wie eveneens de gehele provincie ressorteert.

De rijkszuivelconsulenten dienen zich volgens hun instructie te wijden aan de belangen van de zuivelbereiding en alles wat daarmee verband houdt. Zij zijn tevens werkzaam in het belang van de veehouderij, voor zover hier geen andere ambtenaren mee belast zijn. Deze taken voeren de zuivelconsulenten op diverse wijzen uit. In de eerste plaats verstrekken zij aan belanghebbenden kosteloos advies over onderwerpen die de zuivelbereiding betreffen. Daarnaast houden zij voordrachten over onderwerpen op zuivelgebied. De voordrachten zijn gratis en voor iedereen toegankelijk. Na elke voordracht wordt gelegenheid gegeven tot discussie. Tenslotte ligt een deel van het takenpakket van de zuivelconsulenten in de advisering van overheidsinstanties over onderwerpen die de zuivelbereiding betreffen. De zuivelconsulenten adviseren de Directeur-Generaal van het Ministerie, de Commissaris van de Koningin en de burgemeesters en houden hen op de hoogte van de ontwikkelingen op het terrein van de zuivelbereiding. De zuivelconsulenten verzamelen tenslotte gegevens ten behoeve van het Landbouwverslag en stellen ieder jaar eenjaarverslag op.¹⁰¹⁾

Tot de belangrijkste werkzaamheden behoort lange tijd het adviseren van zuivelfabrieken in verband met fouten in de bereidingswijze, verbouw en nieuwbouw van de fabrieken en de aanschaf van nieuwe werktuigen. In directe contacten met personeel en besturen van zuivelcoöperaties worden talrijke praktische opmerkingen gemaakt en ervaringen van andere fabrieken overgebracht, alsmede nieuwe inzichten besproken en verbreid. In 1905 besteedt de assistent-zuivelconsulent verreweg de meeste tijd aan het bezoeken van fabrieken.¹⁰²⁾ De advisering in het kader van de omzetting van handkrachtfabrieken in stoomzuivelfabrieken, die in deze jaren op grote schaal plaatsvindt, slokt de meeste tijd van de zuivelconsulenten op. Het aantal fabrieksbezoeken loopt na 1905 nog verder op. In 1906 worden maar liefst 511 bezoeken aan fabrieken afgelegd. Tijdens deze inspecties wordt de hoofdwerkman gewezen op verschillende zaken die de bereiding en de zindelijkheid in de fabriek betreffen. Daarna brengt de consulent een bezoek aan een van de bestuursleden. Deze wordt eveneens ingelicht over de gebreken in de bereiding en de fouten die nog aan de inrichting kleven. De meeste bezoeken vinden in dit jaar op initiatief van de consulenten plaats. De aanvragen om fabrieken te komen controleren nemen echter wel toe.¹⁰³⁾

Het aantal fabrieksbezoeken neemt na 1906 af. Andere zaken eisen nu de aandacht van de zuivelconsulenten op. In 1907 brengen de consulenten nog 356 fabrieksbezoeken, maar doen zij daarnaast 87 stalbezoeken. De inrichting en het onderhoud van de stallen laat op veel plaatsen nog veel te wensen over.¹⁰⁴⁾ Voor het bereiden van een goede kwaliteit boter is de aanvoer van zuivere melk uit zindelijke stallen van groot belang. Om deze reden besteden de zuivelconsulenten een belangrijk deel van hun tijd aan advisering over de inrichting van de stallen.

In de loop van de tijd groeit het belang van andere activiteiten dan de fabrieks- en stalbezoeken. Melkwinning en -controle komen in het centrum van de belangstelling te staan. Al in 1906 is dit een belangrijk onderdeel van de voordrachten van de zuivelconsulenten. Ook de oprichting van fok- en controleverenigingen, waarbij de consulenten veelal betrokken zijn, moet in dit verband worden gezien.

Hoewel minder in aantal dan de fabriek- en stalbezoeken maken voordrachten een essentieel onder-

deel uit van het werk van de zuivelconsulenten in de eerste decennia. In 1906 houden de Noordbrabantse zuivelconsulenten 44 voordrachten. Tijdens een voordracht [092] in Rosmalen komen twee onderwerpen aan de orde, namelijk de behandeling van melk en vee en de voordelen van stoomboven handkracht. Veertien van de voordrachten door de zuivelconsulenten handelen over de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken op stoomkracht, zeven over de coöperatieve zuivelbereiding in het algemeen, Het merendeel van de lezingen is echter toegespitst op het terrein van de veeverzorging en de hygiënische winning van zuivere melk. Negentien voordrachten bewegen zich op dit terrein. De overige zes lezingen hebben de aansluiting bij de Noord-Brabantsche Zuivelbond tot onderwerp.¹⁰⁵⁾

Ook het belang van goed zuivelonderwijs, in het bijzonder de cursussen voor botermaker en centrifugist, wordt steeds meer onderkend. In 1945 zijn er relatief nog weinig gediplomeerde centrifugisten en botermakers op de zuivelfabrieken werkzaam. De zuivelconsulent stelt zich ten doel hierin verbetering te brengen.¹⁰⁶⁾

Lokale bestuurders

Een andere groep notabele pioniers van de zuivelcoöperaties vormen de lokale politieke bestuurders. Burgemeesters en wethouders brengen in hun eigen gemeente nogal eens de idee van samenwerking in een coöperatieve zuivelfabriek ter sprake. Onder de voorzitters en bestuursleden van de zuivelcoöperaties vinden we veel burgemeesters terug. Burgemeester J.M. Smeijers in Stramproy bijvoorbeeld wordt voorzitter van de plaatselijke zuivelcoöperatie 'St. Anthonius Abt'. De bemoeienis van lokale politici met de zuivelcoöperaties ligt vooral op het bestuurlijke vlak. Zij maken deel uit van een invloedrijk organisatorisch kader, dat de coöperatieve zuivelfabriek van nut kan zijn bij de behartiging van de belangen van de boeren en zuivelcoöperaties in de lokale en regionale politiek.

De betrokkenheid van deze groep notabelen, kan soms tot afwerende reacties bij de boerenbevolking leiden. Het is immers niet uitgesloten dat een burgemeester, een wethouder of anderen ook om persoonlijke belangen betrokken zijn bij de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek. De burgemeester van Bergeyk, P. Aarts, neemt in 1912 het initiatief tot de bouw van een nieuwe fabriek voor de zuivelcoöperatie 'St. Bernardus' in deze plaats. Dit initiatief vindt bijval onder de leden.

Veel boeren melden zich daarenboven als nieuw lid aan. Allen verplichten zich met hun handtekening om de melk van hun koeien aan de fabriek te leveren. Burgemeester Aarts zal de fabriek gaan leiden. In een voorlopige afspraak wordt bepaald dat de fabriek op of in de buurt van het gehucht het Hof gebouwd zal worden. Nadat bijna alle boeren uit Bergeyk hun handtekening hebben gezet, wordt er echter toch nog langdurig vergaderd over de plaats waar de fabriek moet komen. Een beslissing valt pas als de pastoor zich met de zaak bemoeit. Die beslissing luidt echter niet, zoals eerder was overeengekomen, dat de fabriek op het Hof gebouwd wordt, maar dat de fabriek een plaats krijgt in het gehucht het Loo en - om precies te zijn - op grond die eigendom is van de burgemeester. De burgemeester drukt met hulp van de pastoor dit besluit op de vergadering door. De prijs die Aarts voor de grond vraagt, vinden de tegenstanders veel te hoog. Veel boeren durven zich tijdens de zitting niet te verweren omdat de pastoor zich ten faveure van het burgemeestersvoorstel opstelt.

De tegenstanders weigeren hun melk te leveren. De fabriek wordt gebouwd maar de boeren van het Hof, de Broekstraat en het Eikereind besluiten hun melk aan de handkrachtfabriek in Westerhoven te leveren. Niettemin groeit de nieuwe zuivelcoöperatie in Bergeyk-Loo voorspoedig en blijft Westerhoven achter. Veel boeren besluiten in de loop der jaren dan ook terug te gaan naar de Bergeykse zuivelfabriek. Nadat hen de ontrouw van enige jaren geleden nog eens in herinnering is gebracht en zij een vele malen hoger entreegeld moeten betalen dan destijds, mogen zij terugkomen bij de zui-

velcoöperatie in Bergeyk.¹⁰⁷⁾ Behalve de dubieuze rol van de Bergeykse burgemeester toont deze geschiedenis nog eens duidelijk de invloedrijke rol van de pastoor.

[093] Overigens is burgemeester Aarts in de zuivelwereld een gerespecteerd man. Vanaf 1921 tot zijn overlijden in 1938 maakt hij deel uit van het bestuur van de Brabantsche Zuivelbond.¹⁰⁸⁾ De latere voorzitter van de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond, F. Smits van Oyen, noemt Aarts “een man die zijn tijd ver vooruit was en over een onbegrensde vasthoudendheid beschikte”.¹⁰⁹⁾

De ontvangst door de boerenbevolking van de bemoeiingen van de notabelen is nogal verschillend. Het is immers de vraag waarom notabelen vooraanstaande posities innemen bij de oprichting van de zuivelcoöperaties. Van oudsher hebben notabelen en grootgrondbezitters zitting gehad in het verenigingsleven in de landbouw. De Maatschappijen van Landbouw werden door hen gedragen maar bereikten de kleine boeren niet. De hulp en voorlichting bij de coöperatieve organisatie past dus in een traditie. We zouden dit kunnen zien als het beschavingsoffensief van het platteland. In de steden wordt het beschavingsoffensief van de arbeiders gedragen door de burgerij. Op het platteland dragen geestelijkheid en notabelen dit offensief.

We kunnen ons afvragen wat de werkelijke invloed is geweest van de notabelen bij de opkomst van de zuivelcoöperaties. De ‘notabele’ Maatschappijen van Landbouw bereikten immers de kleine boeren ook al niet. Barentsen ziet evenmin veel effect van de bemoeienis van de notabelen met de Kempense boeren. “Geen enkele van dezen heeft ook maar eenige verandering in de algemeen geldende normen kunnen brengen.” De notabele voorlichter wordt beleefd aangehoord, men geeft hem zelfs gelijk maar de raad wordt niet opgevolgd. “Zelfs wanneer zij de resultaten van betere methoden zien en daaraan medegewerkt hebben, zijn zij niet geneigd deze methoden zelf toe te passen.”¹¹⁰⁾

Toch hebben lokale bestuurders bij de praktische uitvoering van de ideeën voor een coöperatieve zuivelfabriek een belangrijke rol gespeeld. Een beroep doen op het lokaal invloedrijke kader van plaatselijke politici (waaronder de burgemeester, wethouder of notaris) is van belang voor de vestiging van de zuivelfabriek in de gemeente. Over J. Truyen, afkomstig uit Meijel, Statenlid, wethouder en belangrijk voorman in de zuivelbeweging meldt het blad *De Zuidwillemsvaart* in 1893: “Hij toont daar hoeveel invloedrijke personen, die zelf op de hoogte zijn, voor de welvaart der kleine landbouwers in hunne omgeving kunnen doen.”¹¹¹⁾

[094] De burgemeesters maar ook onderwijzers vervullen een belangrijke initiërende rol in de intermediaire organisaties betreffende de zuivelbereiding. Zoals ik reeds aangaf behoren hoofdonderwijzer Ament en de wethouders Truyen en Verheggen tot de oprichters van de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond. De zuivelbeweging vormt voor hen bovendien een goede basis voor een verdere loopbaan in het boerenorganisatiewezen en de provinciale en nationale politiek. Meerdere lokale bestuurders weten via de coöperatieve zuivelorganisaties verder op te klimmen in de boerenemancipatiebeweging. Via deze boerenorganisaties komt een aantal zelfs in de nationale politiek.

Een van hen is de eerste voorzitter van de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ), P.J. Truyen uit Meijel (1838-1919). Truyen is tot 1862 zelf boer. Wanneer hij later de boeren voorlicht omtrent bedrijfsvoering en verwante zaken, weet hij uit ervaring waar hij over spreekt. Ongetwijfeld heeft dit ook de drempel naar de boerenbevolking verlaagd. Op 24-jarige leeftijd verruilt Truyen het boerenleven voor een functie op het gemeentehuis in Weert. Van 1873 tot 1876 is hij wethouder van deze gemeente. In 1885 treedt Truyen toe tot de gemeenteraad in Meijel. In hetzelfde jaar wordt hij hier wethouder, een post die hij vervult tot zijn burgemeestersambt in 1895. Ten tijde van zijn wethouderschap in Meijel helpt hij een coöperatieve boterfabriek in deze plaats oprichten, waarvan hij tot

1919 voorzitter blijft.

Hij is tevens een van de initiatiefnemers tot de oprichting van de ZNZ in 1893. Vanaf de oprichting van deze bond tot 1919 is Truyen voorzitter. Ook van de Limburgse Christelijke Boerenbond en de latere Limburgse Landbouwbond is Truyen voorzitter (van 1896 tot 1909). Evenals Ament is ook Truyen in de landelijke politiek actief. Hij is lid van de Tweede Kamer voor het district Weert in de periode 1894-1901. Van 1886 tot 1916 is hij bovendien nog lid van Provinciale Staten in Limburg. Truyen is begiftigd met een vlotte pen en publiceert dan ook vele artikelen op agrarisch en sociaal gebied, onder meer in het *Katholiek Sociaal Weekblad*, de *Limburgsche Koerier* en de *Venlosche Courant*. Ook schrijft hij twee boeken, waarvan een handelt over de belastingen in Nederland in verband met de maatschappelijke toestanden van de bevolking en de verdeling van de openbare lasten en een boek over de berekening van de kostprijs van een liter melk.¹¹²⁾

Tot de pioniers van de boerenemancipatie en de coöperatieve zuivelbeweging in het bijzonder, behoort ook de Limburger J.Th. Verheggen (1859-1940). Verheggen is afkomstig uit Buggenum, waar hij na de dood van zijn vader in 1877 samen met zijn moeder de leiding krijgt over een groot landbouwbedrijf (22 hectare). De dagelijkse leiding draagt hij over aan familieleden. Verheggen kiest de richting van het openbaar bestuur. Hij komt in 1884 in de gemeenteraad van Buggenum, wordt een jaar later wethouder en in 1896 burgemeester. Eveneens in 1896 wordt hij lid van de Provinciale Staten van Limburg en vanaf 1915 van Gedeputeerde Staten.

Als gemeenteraadslid en wethouder is hij nauw betrokken bij de totstandkoming van de coöperatieve zuivelfabriek in Buggenum. Bij de oprichting van de ZNZ vertegenwoordigt Verheggen het gebied rond Buggenum. Als bestuurslid van de ZNZ staat hij bovendien aan de wieg van de coöperatieve botermijn in Maastricht.¹¹³⁾ Naast zijn functies in het openbaar bestuur bekleedt Verheggen, als opvolger van Truyen, het voorzitterschap van de LLTB (1909-1940) en wordt hij in 1911 gekozen tot voorzitter van de Nederlandsche Boerenbond, de overkoepelende organisatie van gewestelijke boerenbonden. In 1938 legt hij het voorzitterschap neer van deze organisatie, die dan inmiddels KNBTB heet.¹¹⁴⁾

De lijst van mensen die zich via de zuivelorganisatie en de boerenbonden opwerken tot in de nationale politiek is met meer namen aan te vullen. A.N. Fleskens, vanaf 1907 voorzitter van de Noordbrabantsche Zuivelbond, wordt ook voorzitter van het bestuur van de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank (1920-1957) en vanaf 1938 is hij voorzitter van de KNBTB. Kort na de Tweede Wereldoorlog legt hij dit voorzitterschap neer. Fleskens is afkomstig [095] uit de gemeentelijke politiek. In 1906 wordt hij burgemeester van Zesgehuchten, in 1908 van Geldrop. Beide gemeenten worden samengevoegd in 1921, waarna hij het burgemeestersambt nog tot 1939 vervuld. Fleskens heeft tussen 1919 en 1922 zitting in de Provinciale Staten van Noord-Brabant. Hij is van 1910 tot 1935 lid van de Tweede Kamer en van 1935 tot 1946 van de Eerste Kamer.¹¹³⁾

J.J. Wintermans begint als onderwijzer in een aantal dorpen in de Kempen. Drie jaar nadat hij zijn landbouwakte heeft behaald, wordt hij in 1906 zuivelconsulent in Noord-Brabant. Hij is tussen 1908 en 1929 voorzitter van de boerenbond. Ook in de politiek klimt Wintermans op. Eerst is hij wethouder van Stratum, vervolgens twee jaar burgemeester van Zeelst. In diezelfde periode begint zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer, dat hij tussen 1918 en 1929 uitoefent. In dat laatste jaar start een carrière aan het ministerie. Twee jaar lang is hij inspecteur van het landbouwonderwijs en vervolgens vanaf 1931 inspecteur van de landbouw en het zuivelwezen. Vanaf 1935 is hij tevens waarnemend directeur-generaal van de landbouw.¹¹⁶⁾

3.3. TOTSTANDKOMING VAN DE ZUIVELCOÖPERATIES (1892-1900)

In 1892 komt in Tungelroy de eerste zuivelcoöperatie in Limburg tot stand. Al snel volgen ook in andere plaatsen ‘samenmelkerijen’. De eerste Noordbrabantse zuivelcoöperatie wordt in 1893 te **Liessel** opgericht. Tot de werkelijke initiatiefnemers bij de oprichting van een coöperatieve zuivel-fabriek behoren in de meeste gevallen de plaatselijke notabelen en de landbouwleraar of zuivelcon-sulent. Aan de orde komen in deze paragraaf de deelnemende boeren, de wijze van oprichting, de organisatie, financiering en rechtspersoonlijkheid van deze eerste zuivelcoöperaties.

3.3.1. Deelnemende veehouders

De coöperatieve vereniging is voor de meeste boeren in het begin een onbekende organisatievorm. De coöperatieve boterfabricage bouwt evenwel voort op de traditionele waarden van saamhorigheid en hulpvaardigheid. Ook het vervaardigde produkt en het bereidingsprincipe blijven voorsnog het-zelfde als op de boerderij. Juist dit voortbouwen op traditionele waarden maakt dat de coöperatieve zuivelindustrie geaccepteerd wordt en dat boeren zich op deze wijze organiseren. Niettemin wordt een deel van de traditionele principes van het boerenbedrijf losgelaten. De boterbereiding en -ver-handeling vindt niet meer op en vanuit de boerderij plaats. De boeren maken hun bedrijfsrisico af-hankelijk van derden. Zij gaan verregaande sociale en economische banden aan met collega-boeren. Door samenwerking worden niet alleen het eigen belang maar ook de (overigens overeenkomstige) belangen van anderen behartigd.

Om die belangenbehartiging zo goed mogelijk te laten verlopen kiezen de leden-landbouwers op democratische wijze uit hun midden een bestuur van de coöperatie. In de eerste besturen vinden we veelal de initiatiefnemers weer terug. Zo wordt burgemeester Smeijers van Stramproy voorzitter van de zuivelcoöperatie en neemt ook bierbrouwer J.H. Maes zitting in het bestuur als penning-meester.¹¹⁷⁾

Het is opvallend hoeveel burgemeesters meteen lid worden van de zuivelcoöperatie in hun woon-plaats en in veel gevallen ook voorzitter worden. Burgemeester P.J. de Kort wordt in 1898 meteen lid van de coöperatieve roomboterfabriek ‘De Lelie’ te Eersel. Hij neemt tevens zitting in het be-stuur. De Kort schrijft in met vier koeien.¹¹⁸⁾

De oprichters van de zuivelcoöperaties houden in vrijwel alle gevallen koeien maar zijn niet altijd landbouwer van hoofdberoep. Het merendeel van de deelnemers voorziet in het onderhoud met de opbrengsten van een landbouwbedrijf(je). Daarnaast zijn er personen **[096]** voor wie het veeteeltbe-drijf een nevenbedrijf is, vaak slechts bedoeld om in de eigen melk- en boterbehoefte tegemoet te komen. Een heel scala van (hoofd)beroepen valt onder hen aan te treffen: bakkers, molenaars, bier-brouwers, smeden, wevers, klompenmakers, leerlooiers, schoenmakers, kooplieden, (sigaren)fabri-kanten, metselaars, wegwerkers, arbeiders en herbergiers. Dit dooreenlopen van verschillende be-roepen is niet ongebruikelijk aan het eind van de negentiende eeuw, hoewel voor Nuenen rond 1880 is aangetoond dat slechts een beperkt aantal personen zowel van de landbouw als van de textielnij-verheid afhankelijk was.¹¹⁹⁾

Niettemin blijft het verschijnsel opvallend, zeker in het licht van deelname aan een zuivelcoöperat-ie. In de zuivelcoöperatie verandert immers de functie van het nevenbedrijf. Voorheen was de vee-houderij bedoeld voor de melk- en botervoorziening van het eigen huishouden of voor de verwer-ving van additionele inkomsten. Dit laatste aspect komt met de aansluiting bij een zuivelcoöperatie geheel op de voorgrond te staan. Men tracht uit het nevenbedrijf hogere inkomsten te verkrijgen door de melk van de koeien gezamenlijk in een fabriek tot boter te verwerken en deze daarna te ver-

kopen. Dit is een opmerkelijke kant van de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie. Door de voordelen die via schaalvergroting worden verkregen, werken de zuivelcoöperaties niet alleen in het voordeel van de kleine, ‘full-time’ landbouwers maar ook in het voordeel van anderen voor wie het veeteeltbedrijf als additioneel valt te beschouwen.

In enkele gevallen zijn ook leden ingeschreven die geen koeien hebben. Het betreft in deze gevallen onder meer notabelen, die meer vanuit hun initiërende rol lid zijn geworden, dan vanuit direct financieel gewin. Bij de oprichting van ‘Eendragt aan het Oosteind’ in Oosterhout (1899) worden vier niet-veehouders lid. Het gaat om een lid van de gemeenteraad, een leerlooier, een “koffijhuis-houder” en een landbouwer.¹²⁰⁾

De oprichters kiezen in eerste instantie bewust voor kleinschalig opgezette verenigingen. Dit uit zich in de vele buurtschapscoöperaties, waarover meer in hoofdstuk 4. Daarnaast wordt soms bewust gekozen voor een beperkt ledental. In Stramproy besluiten de aangesloten boeren op de eerste algemene vergadering het ledental van hun vereniging niet hoger te laten stijgen dan 36. Een motivering wordt hiervoor niet gegeven. Het is echter aannemelijk dat men voor een relatief laag ledental kiest, opdat men een goed overzicht op de fabriek en de vereniging kan houden.¹²¹⁾ Veel komt er echter niet van deze afspraak terecht. In 1896 telt de coöperatie in Stramproy reeds 1161 leden.¹²²⁾

Daarmee is de Stramproyse zuivelcoöperatie ook een van de grotere verenigingen. Coöperaties met tussen de dertig en zestig leden beslaan het merendeel. Behalve uitschieters naar boven zoals ‘St. Anthonius Abt’ te Stramproy of de coöperatie in Tungelroy (in 1896 honderd leden), komen ook uitschieters naar beneden voor. De coöperatie ‘Helden Panningen’ te Panningen moet in 1897 het merendeel van de leden afstaan aan nieuw opgerichte zuivelcoöperaties in de omgeving van Helden. Het ledental daalt daardoor van 52 in 1896 naar 17 in 1897. In de daaropvolgende tien jaar blijft het aantal leden rond de twintig schommelen met uitschieters in 1903 en 1904 (respectievelijk 26 en 28).¹²³⁾

Het verlies van kleinschaligheid is een lot dat uiteindelijk alle coöperatieve zuivelfabriekjes is beschoren. Vooral in de armste gebieden op de zandgronden treden later vrijwel alle boeren in een dorp toe tot de coöperatieve zuivelfabriek. In de gemeente Maarheeze bijvoorbeeld behoren in 1908 vrijwel alle 583 inwoners tot de boerenstand. In datzelfde jaar zijn 102 boeren lid van de plaatselijke coöperatieve zuivelfabriek.¹²⁴⁾ Op grond van het totale inwoneraantal van de gemeente, waarin mannen, vrouwen en kinderen tezamen zijn genomen, kunnen we aannemen dat vrijwel alle boeren aangesloten zijn bij de zuivelcoöperatie.

[097] Het kleinschalige karakter van de boterijen wordt mede in de hand gewerkt door het aantal koeien van de leden. De meeste boeren hebben slechts enkele koeien. In Eersel richten in 1898 32 veehouders de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Lelie’ op. Twee aangesloten boeren houden ieder vijf koeien. De overige veehouders hebben minder koeien: zeven met vier koeien, tien met drie koeien, zeven met twee koeien en zes met één koe.¹²⁵⁾ Juist voor veehouders met weinig koeien is de coöperatie interessant. Door samenwerking profiteren zij relatief het meest van de voordelen van schaalvergroting.

3.3.2. Oprichting van de zuivelfabrieken

In **Tungelroy** komt eind maart 1892 een groep van 25 landbouwers op een zondagmiddag in vergadering bijeen en besluit tot de oprichting van een gezamenlijke roomboterfabriek. De naburige zuivelfabriek in het Belgische Bree_ dient als voorbeeld voor de fabriek in Tungelroy. In Bree hebben in 1890 vijftien landbouwers onder leiding van de rijksagronoom te Peer, Pr. Derwa, een samen-

melkerij opgericht.¹²⁶⁾ In Belgisch-Limburg en het midden van de Belgische provincie Brabant komen dergelijke kleinschalige fabriekjes voor. De eerste samenwerkende melkerij wordt in dit gebied in 1889 in Peutie opgericht. In deze fabriekjes wordt boter en platte kaas gemaakt. De boeren nemen de afgeroomde melk mee naar huis. De boter wordt meestal in Brussel verkocht.¹²⁷⁾

De algemene situatie voor de Belgische boterbereiding en -verkoop is dan zeer ongunstig. Tussen 1880 en 1895 daalt de prijs voor boter ongeveer 20%. Bovendien moet steeds meer zuivel worden ingevoerd. Tot 1878 kan België met de eigen boterproductie aan de binnenlandse vraag voldoen. Daarna moet meer boter en kaas worden ingevoerd dan kan worden uitgevoerd. De stijgende invoer van zuivelproducten beschouwt men als zorgelijk en als een uiting van conjuncturele achteruitgang van de Belgische landbouweconomie. De in omvang toenemende zuivelproductie en -handel van Nederland en Denemarken, die toch ook onder de agrarische crisis lijden, krijgen de Belgische boeren als voorbeeld voorgehouden.¹²⁸⁾

De oprichting van de Tungelroyse “melkerij en samenwerkende boterbereiding” staat model voor de vele coöperatieve boterfabriekjes die op de zandgronden tot stand komen. Het weekblad voor Weert en omstreken, *Het Kanton Weert*, onderkent het belang van de Tungelroyse coöperatie: “Het mag verbazing wekken, dat uit zoo’n schraal hoekje van ons dierbaar Limburg, zulk een groote en verrassende stap gewaagd wordt op het gebied der melkerij. Het is een sprong van het primitieve, aartsvaderlijke kalvermesten naar het ‘non plus ultra’, het nog sinds weinige jaren gehuldigde systeem van boterbereiding door middel van de centrifugale ontrooming der melk. Friesland moge den toon aangegeven hebben voor Nederland, Tungelroy komt de eer toe Limburg den weg aangewezen te hebben.”¹²⁹⁾

De ‘Coöperatieve Boterbereiding’ in Tungelroy is door de ZNZ naar voren geschoven als voorbeeldcoöperatie. De verbondenheid van ZNZ-bestuurslid Ament met de Tungelroyse coöperatie is daaraan waarschijnlijk niet vreemd. Tungelroy werd het symbool van de coöperatieve zuivelindustrie op de zuidelijke zandgronden, het symbool ook van de samenwerking en de vooruitgang van de verarmde boerenstand in deze contreien.

Volgens een vermelding in de *Kalender*, die wordt uitgegeven door de ZNZ zou er in 1891 in het Limburgse Buggenum reeds een coöperatieve zuivelfabriek tot stand zijn gekomen. De ‘Coöperatieve’ wordt in oktober van dat jaar opgericht en treedt in werking op 17 december 1891.¹³⁰⁾ Deze vermelding heb ik echter nergens bevestigd kunnen krijgen. Om die reden houd ik, evenals in de overige literatuur rond dit onderwerp het geval is, Tungelroy voor de oudste coöperatieve zuivelfabriek in het zuiden van Nederland.

[098] Aan de definitieve oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek gaan veelal een of meerdere bijeenkomsten vooraf, waarop de initiatiefnemers hun plannen toelichten en voorlichting geven over de op te richten vereniging. Media als kranten en andere voorlichtingsbladen hebben hun weg naar nog niet veel boerengezinnen gevonden, mede ook vanwege het feit dat velen niet kunnen lezen, zodat de voorlichters zich moeten bedienen van het gesproken woord. Deze directe vorm van communicatie spreekt de boeren het meeste aan. Bovendien zet een dergelijke bijeenkomst van boeren een belangrijk groepsproces in werking. Nieuwe ideeën worden bij uitstek aanvaard als groepsgenoten, collega-boeren in dit geval, tot dezelfde beslissing komen. Men vindt hierin steun en bevestiging. Voorts wordt op deze wijze een vorm van sociale controle uitgeoefend, die in het leefpatroon van de zandboeren toch al een belangrijke rol speelt. Tenslotte is het grote voordeel van groepsbijeenkomsten dat op directe wijze inlichtingen kunnen worden verkregen omdat opgeroepen vragen meteen beantwoord kunnen worden.¹³¹⁾

Het welslagen van andere zuivelcoöperaties wordt op een eerste bijeenkomst vaak breed uitgemeeten. Bij de oprichting van een coöperatieve boterfabriek in Borkel en Schaft zet een van de initiatiefnemers tijdens de vergadering de voordelen van de coöperatieve boterbereiding nog eens uiteen. Brieven van bestuursleden uit Bakel, Stramproy, Deurne en andere plaatsen bevestigen de voordelen. Ook de rijkslandbouwleraar heeft bij herhaling aangedrongen om tot coöperatie te besluiten.¹³²⁾

In Stramproy luisteren de boeren verscheidene malen naar sprekers over de oprichting van een “kunstmatige boterbereiding”. Op aandrang van de plaatselijke voorstanders van de oprichting van een dergelijke inrichting wordt een vergadering in de dorpschool belegd onder leiding van burgemeester Smeijers en de plaatselijke bierbrouwer Maes, “bij welke gelegenheid de inrichting werd omschreven, de wijze van samenwerken, de voordelen daaraan verbonden en het doel er van werden aangetoond en ontwikkeld.” Landbouwleraar Corten zet op een volgende zondag in een “weldoordachte en goed uitgewerkte” toespraak de uitleg voort. Deze pogingen missen hun doel niet: 27 deelnemers melden zich aan voor de oprichting van een zuivelfabriek op coöperatieve grondslag.¹³³⁾

[099] De eerste zuivelfabrieken in het Peelgebied vervullen veelal een voorbeeldfunctie voor andere boeren. De propaganda is echter niet altijd succesvol. In 1895 bezoekt burgemeester Smeijers van Stramproy de boeren in Tongelre om hen voor te lichten over de oprichting van een coöperatieve boterfabriek. De woorden van Smeijers vallen echter niet op hun plaats. Hoewel tijdens de propagandabijeenkomst in principe tot de oprichting van een zuivelcoöperatie wordt besloten, komt uiteindelijk in Tongelre geen fabriek tot stand.¹³⁴⁾ Niet bekend is welke problemen zich hebben voorgedaan. De losse verkoop van melk en boter in Eindhoven levert hier zo goed op, dat men waarschijnlijk niet de behoefte voelt een zuivelcoöperatie op te richten (zie ook subparagraaf 4.4.2.).

Toch hebben de eerste handkrachtfabrieken een grote uitstraling. De uitstraling blijft niet beperkt tot het zuiden van Nederland. Een jonge boer op Ameland, Jan Mosterman, bekwaamt zich in Tungelroy en Weert in het zuivelvak en richt vervolgens te Nes een eigen handkrachtfabriekje op.¹³⁵⁾ Ook uit Overijssel wordt belangstelling getoond voor de fabriek in Tungelroy. In Eibergen besluit de dorpsvereniging een commissie af te vaardigen naar de roomboterfabrieken in Didam en in Tungelroy om aan de hand van deze twee typen fabrieken te beoordelen welke installatie (stoomkracht of handkracht) voor de nieuw op te richten zuivelfabriek in Eibergen het gunstigst zou zijn. H.A. Huender, een van de commissieleden, heeft grote bewondering voor wat in Tungelroy reeds is bereikt:

“Het noordelijk deel van Limburg in de buurt van de Peel is een armoedig land, veel heide en zand, moeras, licht, schraal bouwland en wat broekachtig wei- en hooiland. De huizen zijn, als de geheele omgeving, armoedig en mijn reisgezel verklaarde dat hij geen enkel huis zag, waar zijn woners in zouden willen huizen, die het in waarheid ook nog niet te royaal hebben. Wanneer hier een boterfabriek kan bestaan, was ons oordeel, dan kan het bij ons wel tienmaal. Te Tungelroy aangekomen, 1 uur afstand van Weert, konden we ons spoedig overtuigen, dat hier niet alleen een fabriek kan bestaan, doch zelfs goede zaken maken.”¹³⁶⁾

Het voorbeeld van de coöperatieve boterfabriekjes uit Limburg en Noord-Brabant bereikt zelfs de Verenigde Staten. Landverhuizers nemen dit idee mee naar hun nieuwe vaderland. Pater Van den Elsen bezoekt in 1906, tijdens een reis in Amerika, een Limburgse boer die zich zo’n dertig jaar geleden in West-Depère (Wisconsin) heeft gevestigd en daar inmiddels twee boerderijen bezit op een grondgebied van tachtig acres. Tijdens een van de twee reizen die deze boer, Verheyden of Verheijen genaamd, naar zijn geboorteland onderneemt, neemt hij daar kennis van de coöperatieve zuivelfabricage. Rond 1896 richt hij met hulp van andere boeren in West-Depère een stoomzuivelfabriek op, naar het voorbeeld dat hij in Limburg zou hebben gezien. Aan dit laatste mag redelijkerwijs ge-

twijfeld worden, aangezien de stoomzuivelfabrieken pas na 1900 in opkomst zijn.

Wellicht heeft Verheyden elders (Wouw?) zijn licht opgestoken. Het voorbeeld van West-Depère wordt al snel ook in vele andere dorpen in Wisconsin nagevolgd. Aldus zou de ‘dairy-state’ Wisconsin een Zuidnederlandse oorsprong kunnen hebben. De boterfabrieken worden “creameriën” genoemd. Ze werken alle coöperatief. Alle aandeelhouders zijn boeren die melk leveren. Deze kiezen het bestuur en stellen de directeur aan. Het bestuur benoemt een botermaker, die aan de landbouwschool heeft gestudeerd. Maandelijks volgt op de fabriek een inspectie door een inspecteur van de staat.¹³⁷⁾

Als in de overige delen van het zandgebied ook zuivelcoöperaties tot stand komen, zoeken initiatiefnemers voor nieuwe fabrieken de voorbeelden dichterbij huis. Voorafgaand aan de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek in Bavel in 1901, worden vijf commissies samengesteld, die de fabrieken in de omliggende plaatsen bezoeken om inlichtingen in te winnen over de oprichting en resultaten van deze fabrieken. Elke commissie maakt hiervoor gebruik van een tevoren opgesteld vragenlijstje. De commissies bezoeken [100] de coöperaties in Oosterhout, Dongen, Rijen, Oost-eind en Chaam. Deze bezoeken hebben een gunstig effect: na drie weken is de oprichting van ‘St. Brigida’ in Bavel verzekerd.¹³⁸⁾

Behalve de zuivelfabricage kan ook de vooruitgang van de landbouwbedrijven in de omgeving van de coöperatie, achterliggende streken ten voorbeeld staan. Op materieel gebied doet de invloed van de zuivelcoöperaties en de modernisering van het landbouwbedrijf zich vrij spoedig gelden. De Kamer van Koophandel te Venlo meldt in 1900: “De ondervinding heeft geleerd, dat door samenwerking en op coöperatieven grondslag werken, de vooruitgang van den landbouwer wordt bevordert.”¹³⁹⁾ Boeren in dorpen zonder zuivelcoöperatie leren van de plaatsen waar dit al wel het geval is. Daarbij worden ook de landsgrenzen overschreden. De Noordbrabantse boer in de Kempen ontwikkelt een voorsprong op zijn Kempische collega-landbouwer in België: “... in de Belgische Kempen doet het Hollandsch (lees Noordbrabants - JD) voorbeeld tot redelijk diep in ‘t land zijn invloed gevoelen. Op onze Kempische Noordergrenzen vinden we nu onze beste melkerijen, de schoonste stallen, en de wakkerste boeren. Er is in dit opzicht een merkkelijk verschil tusschen het Noorderdeel der Provincies Antwerpen-Limburg en de middenstreek dezer provincies: in dit laatste gedeelte is de landbouw nog zeer ten achteren”¹⁴⁰⁾

In sommige dorpen leveren boeren die wel heil zien in de coöperatieve zuivelbereiding hun melk aan de coöperatie in het meest nabijgelegen dorp. Boeren in Etten bijvoorbeeld die overtuigd zijn van het belang van de coöperatieve zuivelfabricage brengen hun melk soms naar de coöperatieve zuivelfabriek ‘Helpt Elkander’ in Hoeven.¹⁴¹⁾ Deze boeren zien de resultaten van de zuivelfabriek en ervaren de voordelen die melklevering aan deze fabriek hen oplevert. Zij maken de geesten in hun eigen dorp wakker voor de noodzaak van oprichting van een zuivelcoöperatie.

Anderzijds is niet in alle dorpen de slagvaardigheid even groot. In de buurtschap Oosteind bij Oosterhout komt landbouwleraar Van Hoek in 1894 praten over de voordelen van coöperatieve boterfabrieken. Hoewel de toevoorders spoedig tot de oprichting van een dergelijke fabriek wensen over te gaan, loopt de uitvoering van deze plannen vertraging op. De onzekerheid over vragen omtrent de afzet van de boter, de inrichting van de fabriek (op grote of kleine schaal?) en de mogelijke zondagsarbeid (‘want de boeren zijn gaarne één dag vrij als zij zes dagen gewerkt hebben’) werkt vertragend op de totstandkoming van de zuivelcoöperatie.¹⁴²⁾

De bouw van een coöperatieve zuivelfabriek wordt veelal bij een plaatselijke aannemer aanbesteed. Het bestuur van de zuivelcoöperatie in Boxtel gunt de bouw van de fabriek aan J. H. Louwhof in Boxtel voor het bedrag van f. 2.025,-.¹⁴³⁾ In Bavel laat men het fabrieksgebouw ontwerpen door de

Bredase architecten Oomes en Van der Pas. De bouw van de fabriek ziet men het liefst door ambachtslieden uit Bavel uitgevoerd. Dit werk wordt opgedragen aan W. Havermans, metselaar, voor een bedrag van f. 3.990,- en aan M. Meeuwissen, timmerman, die daarvoor een bedrag van f. 2.766,- ontvangt. De schoorsteen van deze stoomzuivelfabriek wordt door een specialist opgetrokken.¹⁴⁴⁾

De eerste zuivelcoöperaties in het Peelgebied kopen de machines veelal bij de machinefabriek Mélotte in het Belgische Remicourt. Voor de fabriek in Tungelroy brengen voorzitter Peerlings en Ament een bezoek aan Mélotte. De benodigde apparaten kopen zij voor de prijs van circa f. 600,-. De centrifuge kost ruim f. 260,-, bijna de helft van de totale kosten.¹⁴⁵⁾ In Stramproy vraagt de secretaris van de zuivelcoöperatie, P.J. Lemmen, bij Mélotte, bij Schoonjans en bij Konings in Swalmen inlichtingen over de machines, prijs, borgstelling en plaatsing van de werktuigen. Ook in Stramproy wendt men zich voor de aankoop van de apparaten uiteindelijk tot Mélotte. In de bestuursvergadering van 8 december [101] 1892 wordt de secretaris opgedragen “Mélotte te Remicourt te verzoeken de bestelde voorwerpen spoedig te leveren en de centrifuge te komen plaatsen”.¹⁴⁶⁾

De relatieve nabijheid van de machinefabriek in Remicourt speelt waarschijnlijk een doorslaggevende rol bij de keuze voor het doen van de aankopen bij deze fabriek. Daarbij komt dat de Belgische handkrachtfabrieken een voorbeeldfunctie hebben ten aanzien van de eerste fabrieken op de Peel. De klandizie van Mélotte vloeit hier wellicht ook uit voort, maar beperkt zich wat Nederland betreft tot het Peelgebied. Naast centrifuges van Mélotte, schaffen andere coöperaties in de Peel centrifuges van Konings te Swalmen aan, alsmede van Alfa Laval, Lefeldt en Lensph en Daseking.¹⁴⁷⁾

De coöperaties in de overige delen van het zuidelijk zandgebied wendden zich tot machinefabrieken elders. De coöperatieve zuivelfabriek in Boxtel draagt, als vele andere coöperaties, de installatie van de handkrachtfabriek in 1903 op aan de firma Boeke en Huidekooper in Groningen. Dat deze firma voldoet, blijkt zeven jaar later bij de omschakeling op stoomkracht. Wederom wordt de order in Boxtel voor de installatie aan Boeke en Huidekooper gegeven. Andere inschrijvers zijn de firma's Opas uit Vught, Laufers uit Groningen en Peytersen uit Sneek.¹⁴⁸⁾

Dat met de leveranciers van de machines nauwe relaties worden onderhouden, blijkt onder meer in 1894 wanneer de coöperatie ‘St. Anthonius Abt’ in Stramproy besluit “een annonce in de gazette” te plaatsen, meldende dat de machine van de firma Konings voldoet. Geen reclame voor eigen boter dus, maar voor de leverancier van de machine.¹⁴⁹⁾

Aan de fabrieksgebouwen, -inrichting en apparatuur besteed ik in hoofdstuk 5 uitvoeriger aandacht.

3.3.3. Organisatie en financiering

De eerste coöperatieve zuivelfabrieken kenmerken zich door hun kleinschalige karakter. Gemeenten die vier of vijf fabriekjes binnen hun grenzen tellen, vormen geen uitzondering. Het kleinschalige karakter en in verband daarmee het grote aantal handkrachtfabriekjes kan door verschillende factoren worden verklaard.

In de eerste plaats speelt de armoede van de boeren, voortvloeiend uit de structuur en de opbrengsten van het landbouwbedrijf, hier een belangrijke rol. De eerste handkrachtfabrieken vragen nog geen grote financiële investeringen. Voor het gebouw en de apparatuur is niet veel geld nodig. Het startkapitaal van de meeste handkrachtfabrieken kan onder f. 1.000,- blijven. In 1896 wordt in Strijp (bij Eindhoven) een coöperatieve roomboterfabriek opgericht, waaraan 36 boeren deelnemen. Zij

brengen f. 550,- bijeen als startkapitaal. In hetzelfde jaar besluiten 26 landbouwers uit de omgeving van Woensel tot de oprichting van een zuivelcoöperatie in deze plaats. De f. 250,- die zij bij elkaar leggen, blijkt een jaar later te weinig. Het bedrijfskapitaal neemt dan, waarschijnlijk door de afsluiting van een lening, toe tot f. 1000,-.¹⁵⁰⁾ De totale kosten van de samenmelkerij in Meijel (opgericht in 1892) voor de bouw van de fabriek en de aanschaf van de inventaris bedragen f. 961,-.¹⁵¹⁾

Voor de oprichting van een stoomzuivelfabriek is een veel groter bedrag vereist. De kosten daarvoor lopen al gauw op tot boven de f. 10.000,-. Dit bedrag kunnen de verarmde boeren uit de Peel en Kempen niet bij elkaar brengen. Structuur en uitkomsten van het landbouwbedrijf bepalen in de beginfase dus mede de opzet van de zuivelfabriek.

Niettemin moeten ook andere factoren een rol spelen bij de verklaring van het grote aantal kleinschalige zuivelfabrieken in het Peel- en Kempenland alsmede het Limburgs zandgebied. De hoge investeringen zouden immers ook gespreid kunnen worden over een groter aantal boeren. Als er maar voldoende boeren uit de omgeving meedoen, worden de kosten relatief lager. Er zijn dus ook andere factoren in het spel. Eén daarvan is de infrastructuur. **[102]** De in deze jaren vooral in de Peel en Kempen nog uiterst gebrekkige infrastructuur verklaart voor een deel het fijnmazige net van handkrachtfabriekjes. De wegen zijn in het algemeen slecht en bovendien gering in aantal. Van een goede bereikbaarheid van de fabrieken vanaf de boerderijen is geen sprake. Het vervoer van de melk naar de fabriek kan dan ook niet over lange afstanden plaatsvinden. De melk zou dan zuur of anderszins bedorven aan de fabriek geleverd worden. Daarom moeten de coöperatieve fabrieken dichtbij hun leden worden gevestigd en ontwikkelt zich dus een dicht patroon van zuivelcoöperaties.

Hiermee is echter nog geen definitieve verklaring gegeven voor de kleinschaligheid van de coöperatieve zuivelfabrieken in deze periode. Het verschijnsel van de buurtschapscoöperaties kan immers niet uit infrastructurele factoren worden verklaard. De onderlinge afstand tussen buurtschappen en dorpen is te klein om de infrastructuur hier als oorzaak aan te geven voor de oprichting van meerdere coöperatieve boterfabriekjes in een dorp.

Hier moet vooral gewezen worden op sociale en mentale factoren die binnen de dorpsgemeenschap en onder de boerenbevolking een rol spelen. De coöperatieve boterfabriek is in feite een voortzetting van het traditionele systeem van burenhulp. Een coöperatieve organisatie is immers dualistisch: het dient het eigenbelang van de boer en het belang van anderen, namelijk dat van de overige deelnemende landbouwers. Evenzo functioneerden in het traditionele cultuurpatroon de burendiensten. Wie daartoe in staat was, hielp de naaste en kon in ruil daarvoor in tijden van problemen zelf hulp verwachten. Dit gegeven is kenmerkend voor de wijze waarop de coöperatieve zuivelbereiding in de arme gebieden in het zuiden van Nederland is georganiseerd. Zij sluit aan bij het traditionele cultuurpatroon en kan alleen daardoor bij de boerenbevolking acceptatie en navolging vinden. In hoofdstuk 10 zal ik op dit punt verder ingaan.

De kleinschalige fabriek past in de mentale belevingswereld van de boeren op de zandgronden. De buurtschap of het dorp spelen in de mentaliteit van de boeren een belangrijke rol. De sociale verbondenheid komt op dit niveau het meest tot uiting.¹⁵²⁾ Grootschaliger dan deze leefwerelden, denkt men niet. De oprichting van een stoomzuivelfabriek zou in het denken van de boeren een te grote omschakeling betekenen. De zandboeren op de kleine bedrijven, tamelijk geïsoleerd van de wereld buiten het eigen dorp of dichtstbij zijnde stad levend, nemen geen deel in grootschalige fabrieken, die mijlenver van hun leefwereld afstaan. Het kleinschalige karakter van de fabriek maakt de boeren mogelijk een goed overzicht te houden op het reilen en zeilen van de fabriek. Alle deelgenoten in de coöperatieve vereniging kennen elkaar. De boeren moeten het in deze eerste fase als een enigszins

riskante onderneming hebben gezien zich sociaal-economisch te binden aan een industriële onderneming, waarop zij zelf slechts in geringe mate invloed hebben.

Het belang van de individuele boer is gediend met een goed functioneren van het bedrijf en hangt dus mede af van de houding van de andere deelnemers. Wanneer een van de boeren bedorven melk aflevert aan de fabriek, is dat ook voor de andere boeren nadelig. De sociale controle blijft een belangrijke rol spelen. Daarbij komt dat bij een kleine fabriek die draait op handkracht, volstaan kan worden met een werkmans of bedrijfsleider die uit het eigen milieu of dorp voortkomt. Voor een zuivelfabriek op stoomkracht moeten directeurs van buiten worden aangezocht, wegens hun grotere technische en administratieve kennis. De boeren vrezen dat deze directeurs teveel macht in de organisatie zullen krijgen en hen van zich afhankelijk zullen maken.¹⁵³⁾

Als een aantal landbouwers heeft besloten zich te verenigen in een coöperatieve zuivelfabriek, kiezen zij uit hun midden een bestuur. In het bestuur hebben in ieder geval een voorzitter, secretaris en penningmeester zitting. Vaak zijn dit een of meerdere notabelen uit de [103] dorpsgemeenschap. Vooral het bestuur heeft het in de beginfase in de fabriek voor het zeggen. Het behartigt ook de lopende zaken van de coöperatie.

Niet alle coöperatieve zuivelfabrieken stellen bij de oprichting statuten op of houden vanaf het begin notulen van de bestuurs- en ledenvergaderingen bij. Vooral de eerste samenmelkerijen gaan aan dit soort formele zaken voorbij en regelen de afspraken op traditionele, mondelinge wijze. Voorlichters op zuivelgebied wijzen echter al snel op de noodzaak van formele, schriftelijke afspraken. Voor een goede gang van zaken worden de onderlinge afspraken in het vervolg vastgelegd in statuten en een huishoudelijk reglement. De hoofdzaken worden omschreven in de statuten: doel van de vereniging, middelen waarmee men tracht dit doel te bereiken, enzovoort. Het huishoudelijk reglement is een meer gedetailleerde uitwerking van de statutaire bepalingen en mag daarmee dan ook niet in strijd zijn. In het huishoudelijk reglement worden zaken geregeld als lidmaatschap, bestuurs-samenstelling en -verkiezing, de wijze van aanleveren van de melk en de hoeveelheid die de leden verplicht zijn te leveren.

Om zeker te zijn van voldoende melk aan de fabriek, verplichten de boeren zich voor de tijd van twee jaar of meer tot het leveren van de melk van hun koeien (vaak met een minimum van duizend liter per koe per jaar, in sommige verenigingen is de levering van alle melk verplicht). De machines worden op kosten van de vereniging aangeschaft. Een van de leden of iemand buiten de vereniging leent het benodigde geld tegen rente. De leden betalen een halve cent per kilogram geleverde melk voor het bewerken daarvan. Uit deze inkomsten wordt de lening terugbetaald. Zodra dit heeft plaats gehad, kunnen de leden zich eigenaar noemen van de machines met toebehoren. Elk lid heeft daarin een aandeel dat evenredig is met het aantal door hem aan de fabriek geleverde kilogrammen melk.

Een lid dat uit de vereniging treedt, verspeelt zijn recht op dit aandeel. Eenmaal togetreden, zit men dus vast aan de coöperatie. Uitzonderingen daarop worden gemaakt bij uittreding door overlijden, vertrek uit de gemeente of verkoop van het vee. Het aandeel wordt dan wel uitgekeerd, waarbij rekening wordt gehouden met de toestand van de machines op dat moment. Leden die toetreden nadat de fabriek eenmaal in werking is, hebben geen recht op een aandeel. Bovendien betalen zij een (hoger) entreegeld, omdat de leden van het eerste uur de grootste risico's hebben gedragen.¹⁵⁴⁾ Dit gebeurt bijvoorbeeld bij de oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Hoop' in Bostel. De eerste leden in 1903 (de uiteindelijke oprichters) ondertekenen schuldbekentenissen voor het op te nemen geld voor de bouw en de inrichting van de fabriek. De aandelen worden hier verdeeld naar het aantal koeien dat iedere aandeelhouder bij zijn deelname heeft opgegeven.¹⁵⁵⁾

De handkrachtfabrieken hebben twee grote voordelen voor de boeren. Deze voordelen zijn een direct uitvloeisel van het principe van samenwerking, waarop het coöperatiewezen berust. In de eerste plaats profiteren de boeren op deze manier van de schaalvergroting die samenwerking met anderen op het gebied van de zuivelbereiding biedt. In de tweede plaats wordt de tussenhandel via de zuivelcoöperaties buiten spel gezet. De op gezamenlijke basis bereide boter wordt ook gezamenlijk verkocht via de coöperatieve fabrieken. In hoofdstuk 6, dat handelt over de afzet, kom ik hier uitgebreid op terug. Aan de situaties van gedwongen ruilhandel komt met de coöperatieve zuivelfabrieken een einde.

De situatie in de handkrachtfabrieken is echter nog verre van optimaal. Enige technische vooruitgang wordt geboekt door het gebruik van de centrifuge, waardoor nu van room boter gekarnd kan worden in plaats van boter uit volle melk. De kwaliteit van de uit room bereide boter is beter. Op hygiënisch gebied is de situatie veelal minder vooruitstrevend. De zuivelconsulenten klagen over de vuile handkrachtfabrieken en ook de Eindhovense gezondheidscommissie levert in 1906 kritiek op de hygiënische situatie in een aantal boterfabrieken in haar werkgebied. Op de hygiënische situatie kom ik in het vijfde hoofdstuk terug.

[104] Ook op ander gebied bestaan in fabrieken misstanden. Aan sommige fabrieken komt winkelnering voor. In winkels die aan deze fabrieken zijn verbonden, worden tabak, koffie en andere winkelwaren verkocht. Boeren kunnen deze winkel maar moeilijk passeren.¹⁵⁶⁾ De voorzitter van de Eindhovense coöperatieve botermijn constateert deze misbruiken in 1898. Hij roept de fabrieken op in hun inrichtingen niets te verkopen dat de landbouw niet aangaat.¹⁵⁷⁾ In 1899 wordt aan het reglement van de botermijn een bepaling inzake de winkelnering toegevoegd. Het wordt de aangesloten fabrieken verboden hetzij in het openbaar, hetzij op verkapte wijze in de fabrieken enige winkelnering uit te oefenen. De fabrieken die zich hieraan niet houden, vervallen als leden van de mijn. Zij kunnen na betaling van een nieuw entreegeld weer worden toegelaten.¹⁵⁸⁾

De situatie betreffende hygiëne en winkelnering lijken problemen van voorbijgaande aard te zijn. Met het grootschaliger worden van de zuivelfabrieken na 1900 is er minder ruimte voor persoonlijke banden en neemt ook de aandacht voor hygiëne toe.

3.3.4. Rechtspersoonlijkheid

De coöperatieve zuivelfabrieken dragen de rechtspersoonlijkheid van een vereniging. Zij worden niet beschouwd als een bedrijf in de vorm van een naamloze vennootschap. De coöperaties moeten voor hun rechtspersoonlijkheid kiezen uit twee vormen: de organisatie als zedelijk lichaam of als coöperatieve vereniging. De eerste rechtsvorm ligt besloten in de wet uit 1855 tot regeling en beperking der uitoefening van het recht op vereniging en vergadering (wet op de zedelijke lichamen). Deze wet regelt de rechtspersoonlijkheid van verenigingen, zodat deze kunnen opereren als zelfstandige lichamen, dat wil zeggen op naam en voor rekening van de vereniging overeenkomsten aangaan, eigen vermogen hebben, processen voeren enzovoort. De eerste coöperatieve verenigingen met een economisch karakter zijn op de wet van 1855 gebaseerd. Zij kiezen voor deze rechtsvorm omdat daaraan minder formaliteiten en minder kosten verbonden zijn.¹⁵⁹⁾

In 1876 wordt een nieuwe wet opgesteld, die speciaal is gericht op de coöperatieve verenigingen. De minister van Justitie acht de wet uit 1855 alleen van toepassing op verenigingen met onstoffelijke doeleinden, zoals bijvoorbeeld muziekgezelschappen en schoolverenigingen. Om ook verenigingen van personen die door onderlinge samenwerking stoffelijke doeleinden nastreven rechtspersoonlijkheid te geven, komt de nieuwe wet tot stand.¹⁶⁰⁾ De Wet op de Coöperatieve Vereenigingen van 1876 geeft de volgende definitie van een coöperatie:

“Onder coöperatieve verenigingen verstaat de wet verenigingen van personen, waarbij de in- en uittreding van leden is toegelaten, en die de bevordering van de stoffelijke belangen der leden ten doel hebben, als door middel van gemeenschappelijke uitoefening van hun nering en ambacht, door aanschaffing van hunne benodigdheden of het hun verstrekken van voorschotten of crediet.”¹⁶¹⁾

In 1925 wordt de wet uit 1876 op enkele punten gewijzigd. De hoofdgedachte blijft echter dezelfde. Een niet onbelangrijke toevoeging geldt de vermelding dat het coöperatieve karakter gehandhaafd blijft ook indien er naast stoffelijke andere belangen worden behartigd. Een van de kernelementen in de definitie van de coöperatieve vereniging blijft echter het persoonlijke element. Waar de naamloze vennootschap een vereniging van kapitalen is, kenmerkt de coöperatie zich door het persoonlijk contact met haar leden. Nieuw in de wet van 1925 is de wettelijke uitwerking van de in werkelijkheid al bestaande verschillende aansprakelijkheidsregimes: W.A. (wettelijke aansprakelijkheid), G.A. (gewijzigde aansprakelijkheid) en U.A. (uitgesloten aansprakelijkheid).¹⁶²⁾

[105]

3.4. ONTWIKKELING NAAR CONCENTRATIE EN SCHAALVERGROTING (1900-1918)

De beginperiode van de coöperatieve zuivelindustrie beslaat enkele turbulente jaren. Het diffusieproces van deze jaren is in 1900 echter grotendeels ten einde. De boeren organiseren zich vanaf deze tijd niet langer naar buurtschap maar werken in grotere eenheden. Met één zuivelcoöperatie wordt in veel dorpen na 1900 volstaan. In plaatsen waar nog geen zuivelcoöperatie tot stand was gekomen, wordt nu één fabriek opgericht. In de andere plaatsen begint onder invloed van de opkomst van de stoomzuivelfabricage een concentratieproces van zuivelcoöperaties. De economische macht van de zuivelcoöperaties wordt daardoor versterkt. Zij treden als concurrenten van de particuliere zuivelfabrieken op de markt aan maar ontwikkelen zich tevens als concurrenten van elkaar. Ook de interne organisatie van de coöperatie is door de schaalvergroting aan grote veranderingen onderhevig. Hiermee komt de verhouding tussen de boeren en de coöperatie in een geheel ander perspectief te staan.

3.4.1. Opkomst van stoomzuivelfabricage

De kwaliteit van de boter uit de handkrachtfabrieken laat nog veel te wensen over. Ten opzichte van de boterbereiding op de boerderij is een grote vooruitgang geboekt maar voor boter van echt goede kwaliteit is fabricage met behulp van stoomkracht noodzakelijk. Vrijwel alle handkrachtfabrieken schakelen tussen 1900 en 1918 op stoomkracht over.

Vanwege de stijgende melkaanvoer en de daardoor drukkere werkzaamheden gaan veel fabrieken over op aandrijving met stoomkracht. De zuivelconsulenten adviseren sterk deze richting in te slaan. De in 1903 opgerichte zuivelcoöperatie ‘De Hoop’ in Boxtel gaat op stoomkracht over als de bezittingen van de handkrachtfabriek groter zijn dan de schulden. Dat is het geval in 1910. De melkaanvoer naar deze fabriek is inmiddels gestegen van 170.180 kg. in 1903 naar 728.749 kg. in 1910.¹⁶³⁾

[106] Aangezien de exploitatiekosten van een stoomzuivelfabriek relatief groot zijn, besluiten sommige coöperaties ook melk van niet-leden af te nemen. De leden van de coöperatieve zuivelfabriek in Baarle-Nassau nemen dit besluit in 1913. In de statuten wordt aan het tweede artikel de volgende zinsnede toegevoegd: ‘De werkkring der vereniging strekt zich ook tot derden uit, zoodat onder andere aankoop van melk van koeien van niet-leden toegelaten is.’¹⁶⁴⁾ Een dergelijke beslissing is voor een coöperatieve vereniging een principezaak. De leden van de coöperatie hebben immers hun entreegelden betaald en dragen het risico van de onderneming, terwijl de niet-leden wel voordeel trekken van de coöperatie maar niet de lasten dragen. Bovendien zijn niet-leden vrij hun melkleve-

ringen te stoppen, indien de prijs niet langer bevalt. Het feit dat een dergelijk besluit wordt genomen, duidt ofwel op een zeer goed draaiende fabriek die het afstappen van dit principe probleemloos toelaat, ofwel op een slecht draaiende fabriek waar extra melkaanvoer broodnodig is.

Op zuiveltechnisch gebied gaat de ontwikkeling door. Met behulp van stoomkracht kan meer en betere boter uit room worden bereid. De toepassing van zogeheten reinkulturen (voor het zuren gekweekte melkzuurbacteriën) zorgt voor een gelijkmatige aanzuring van de room. Door deze technische ontwikkelingen kan de produktiviteit in de fabrieken worden opgevoerd en de kwaliteit van de produkten sterk worden verbeterd. De leider van de landbouwwintercursus in Oirschot rekent zijn leerlingen in 1911 voor, dat van de ongeveer drie miljoen kg. melk die in 1910 op de vier Oirschotse handkrachtfabrieken is verwerkt met stoomzuivelbereiding f. 10.894,- meer aan boteropbrengst zou zijn verkregen.¹⁶⁵⁾

De ingebruikname van een nieuw gebouwde stoomzuivelfabriek is in de dorpsgemeenschap een belangrijke gebeurtenis. Op de daartoe bepaalde dag wordt eerst een heilige mis gelezen. Daarna trekt men in optocht, onder begeleiding van de plaatselijke fanfare en zangvereniging naar de nieuwe fabriek, waarna die door de pastoor wordt ingezegend. Om de werking van de machines te controleren, draait men vaak eerst proef met water.¹⁶⁶⁾ Op een daartoe vastgestelde dag of tijdstip kunnen de leden en hun huisgenoten de inrichting en werking van de nieuwe fabriek in ogeschouw komen nemen.

3.4.2. Concentratie: grotere produktiviteit door bundeling van krachten

De toepassing van stoomkracht en andere nieuwe technieken in de zuivelindustrie verhoogt de produktiviteit van de fabrieken. De exploitatiekosten worden daarmee echter eveneens hoger. Hierdoor wordt het aantrekkelijk of wellicht noodzakelijk de economische activiteiten in grotere eenheden samen te trekken. Deze bundeling van economische activiteiten versterkt de economische macht van de zuivelfabrieken in belangrijke mate. Men kan profiteren van de schaalvoordelen die een grotere economische eenheid biedt. De aanvoer-, produktie- en distributiekosten alsmede de bedrijfsrisico's worden nu over een groter aantal deelnemers gespreid. De overgang naar een modernere zuivelindustrie leidt dus tot een krachtenbundeling in deze industrie. De periode tussen 1900 en 1918 kenmerkt zich dan ook door een overgang van buurtschapscoöperaties naar lokale zuivelcoöperaties en van lokale coöperaties naar interlokale coöperaties. In hoofdstuk 4 worden de gevolgen van deze concentratiegolf voor de geografische spreiding behandeld.

Dit concentratieproces in grotere fabrieken staat in contrast tot de ontwikkeling in buurland België. Ook in België komen aan het eind van de negentiende eeuw zuivelcoöperaties tot stand. Het betreft hier veelal handmelkerijen die per parochie of gildegebied (van de Belgische Boerenbond) worden opgericht. De Belgische provincie Limburg loopt in deze ontwikkeling voorop. Vanaf ongeveer 1905 komen de coöperatieve melkerijen in [107] België in de problemen. De boterprijzen stijgen, als gevolg waarvan veel boeren besluiten zich uit de coöperatie terug te trekken en zelf een melkontromer aan te schaffen. In 1910 zijn in geheel België ongeveer 25.000 van deze apparaten in gebruik. De technisch minder ontwikkelde handmelkerijen kunnen deze ontwikkeling niet keren. De zuivelcoöperaties verzetten zich wel tegen deze ontwikkeling en roepen de boeren op hen trouw te blijven. Dit heeft echter weinig resultaat.¹⁶⁷⁾

Deze ontwikkeling is opvallend in vergelijking met de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie in het Nederlandse zuiden. Hier blijven de boeren de coöperaties wel trouw. De overgang naar de stoomzuivelfabricage, omwille van een betere kwaliteit, vindt hier en daar wel tegenstand maar wordt uiteindelijk toch over de gehele linie geaccepteerd. Juist in deze acceptatie ligt het ver-

schil tussen de ontwikkeling aan weerszijden van de landsgrens.

Fusie of overname

De concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie tussen 1900 en 1918 vindt niet plaats door middel van een 'natuurlijke' selectie, waarin de zwakkere bedrijven geleidelijk moeten afhaken. Het betreft hier veeleer een kunstmatige, versnelde vorm van concentratie, door middel van overnames en fusies. Bij een fusie of een overname gaat het om twee verschillende zaken. Een overname van een bedrijf verwijst naar een eenzijdige opgave van zelfstandigheid, terwijl in het geval van een fusie van twee kanten de zelfstandigheid wordt opgegeven om in een nieuwe vorm verder te gaan. Voorts dient een onderscheid te worden gemaakt naar verticale en horizontale concentratie. In het geval van verticale concentratie verenigen zich ondernemingen uit dezelfde bedrijfskolom maar uit op-eenvolgende produktiestadia. Horizontale concentratie betreft de samensmelting van ondernemingen die zich in dezelfde geleding van een bedrijfskolom bevinden.¹⁶⁸⁾ In het geval van de concentratiefase in de coöperatieve zuivelindustrie in de periode 1900-1918 betreft het horizontale concentratie.

Als blijkt dat de handkrachtfabrieken niet meer voldoen aan de eisen die aan kwaliteit en produktiewijze worden gesteld, overweegt men de oprichting van een grootschalige stoomzuivelfabriek. De zuivelconsulenten maken hiervoor veel propaganda. Soms leveren de boeren de melk enige tijd aan een nabijgelegen stoomzuivelfabriek. Deze situatie blijft meestal niet lang bestaan. De boeren moeten hier extra gelden afdragen omdat de betreffende coöperatie hen als leveranciers beschouwt.¹⁶⁹⁾ Gezamenlijk richten de buurtschapscoöperaties dan een nieuwe stoomzuivelfabriek op, waarin zij samengaan (fusie). In andere gevallen sluit men zich bij een reeds bestaande stoomzuivelfabriek aan en heft men de oude handkrachtfabrieken op (overname).

Rol van de infrastructuur

Een van de belangrijkste voorwaarden voor de concentratie in de coöperatieve zuivelindustrie die zich vanaf 1900 inzet, is de verbetering van de infrastructuur op de zandgronden. Al in de negentiende eeuw wordt het platteland door de verbetering van de infrastructuur geleidelijk opengelegd. De verbetering van de kwaliteit van het wegdek, de komst van de fiets en later de auto zijn van doorslaggevend belang geweest in de ontsluiting van het platteland.

Voor de aanleg van spoor- en tramwegen geldt hetzelfde. Voor de coöperatieve zuivelfabrieken zijn de spoorwegen van belang voor de afzet van de produkten in binnen- en buitenland. De coöperatieve botermijn in Maastricht is met opzet op het spoorwegemplacement van deze plaats gevestigd, zodat de aanvoer van de fabrieksboter uit andere delen van Limburg en deels ook uit Noord-Brabant over de spoorweg kan geschieden. Ook bij de afvoer van de verkochte boter levert deze ligging voordeel op aangezien de boter meteen **[108]** in de treinstellen kan worden geladen en afgevoerd. Behalve Maastricht worden ook andere grote steden belangrijke spoorwegknooppunten. Venlo bijvoorbeeld is vooral van belang met het oog op de spoorverbinding naar Duitsland.¹⁷⁰⁾

De aanleg van tramwegen is van nog meer betekenis voor de zuivelcoöperaties. De tram kan de eerste fase van het botervervoer verzorgen. Van de plaatselijke boterfabriek ging het vroeger per paard en wagen, later indien mogelijk per tram naar het dichtstbijzijnde spoorwegstation. In Bladel en Reusel wordt met de aanleg van een tramverbinding met Eindhoven in 1897 een bescheiden bijdrage geleverd aan de welvaart van de boeren. Bij het transport van de boter worden nu kleine geldelijke voordelen behaald. De Eindhovense botermarkt is eveneens sneller bereikbaar. Niettemin moet de invloed van deze tramverbinding niet worden overschat. Als afzonderlijke factor heeft zij niet

veel effect. Juist de combinatie van tramweg en coöperaties heeft belangrijke gunstige gevolgen voor de welvaart van de boeren. In 1897, hetzelfde jaar als de totstandkoming van de tramverbinding met Eindhoven, wordt in Bladel en Reusel een aantal coöperatieve boterfabrieken opgericht. De boeren kunnen duidelijk profiteren van deze combinatie van tram en zuivelcoöperaties.¹⁷²⁾

In de jaren twintig verzorgen de tramwegen een belangrijk deel van het personenverkeer op het platteland. In deze jaren komt echter ook een belangrijke concurrent van de tram opzetten. Auto's, autobussen en vrachtwagens worden in toenemende mate de belangrijkste vervoermiddelen.¹⁷²⁾ Uitbreiding van het aantal verharde wegen en verbetering van de bestaande wegen moeten de groeiende verkeersstroom en het opkomende autoverkeer opvangen. De veranderingen in het wegennet zijn van grote omvang.¹⁷³⁾

Ook veranderingen in de nutsvoorzieningen verbeteren de infrastructuur. De snel doordringende elektrificatie vergemakkelijkt de energievoorziening buiten de steden. De benzinemotor is eveneens belangrijk voor de ontsluiting van het platteland.¹⁷⁴⁾ Naast de energievoorziening ontwikkelen ook de communicatiemiddelen zich in de richting van diffusie. De komst van de telefoon betekent een belangrijke doorbraak.

[109] De verbeterde infrastructuur biedt de mogelijkheid tot ontsluiting van het platteland voor industrie. De verbetering van de verbindingswegen en transportmiddelen maakt een opname van het platteland in het industrialisatieproces mogelijk, doordat de afgelegen gebieden gemakkelijker bereikbaar zijn. Dit werkt een gedeeltelijke decentralisatie van het fabriekswezen naar de dorpen in de hand.¹⁷⁵⁾ Op het platteland ligt immers nog een belangrijk arbeidspotentieel voor de ondernemingen. Daarnaast biedt de elektrificatie meer mogelijkheden voor het kleinbedrijf op het platteland. De fabrieken hoeven nu geen verhoudingsgewijs grote stoommachine meer aan te schaffen en zijn daarmee ook niet langer aangewezen op de intensieve bediening van de machine en de omslachtige aanvoer van steenkool. Ook het geografisch minder gunstig gelegen bedrijf kan voordeel doen met de komst van de elektriciteit.¹⁷⁶⁾

Niettemin ontwikkelt de coöperatieve zuivelindustrie zich in een tegengestelde richting. De zuivel-fabrieken verdwijnen uit de buurtschappen en kleinere dorpen en concentreren zich hoe langer hoe meer in de grotere dorpen en in de steden. Aangewezen op de melkaanvoer van afgelegen boerderijen, moeten de fabrieken zich in eerste instantie dichtbij de boeren (en dus op het afgelegen platteland) vestigen en relatief verder van de afzetmarkt (de stad). Met de aanleg van nieuwe en betere wegen kan de melk over langere afstanden van de boerderijen naar de fabriek worden vervoerd. Niet ieder gehucht heeft dan nog een eigen fabriek nodig. De zuivelfabrieken verdwijnen daarmee uit de meest afgelegen gebieden. Met de verbetering van de infrastructurele voorzieningen, wordt de aanvoer van melk van verderaf mogelijk en concentreert de zuivelindustrie zich rond de grotere plaatsen. Deze plaatsen zijn belangrijk zowel als infrastructureel knooppunt (spoor, tram en kanalen), dan wel als afzetmarkt. Het dichte tramnet van Oost-Brabant heeft de ligging van de fabrieken sterk beïnvloed. Anderzijds heeft de zuivelindustrie weer betekenis voor de infrastructuur. De zuivelfabrieken in Oost-Brabant maken veel gebruik van de tramwegen aldaar.¹⁷⁷⁾

Mentaliteit en schaalvergroting

In de beginfase van de coöperatieve zuivelindustrie maakten de zandboeren de mentale stap naar grote fabrieken nog niet. Zij kozen voor kleinschalige handkrachtfabrieken, die voortbouwden op een traditioneel leefpatroon waarin de oriëntatie zich tot de buurtschap beperkte en saamhorigheid een belangrijke waarde was. De mentale barrière is niet in één klap overwonnen. Rond 1910 klagen de zuivelconsulenten in Noord-Brabant nog over het 'dorpisme', dat in hun ogen de totstandkoming

van stoomzuivelfabrieken sterk belemmert. Ondanks hun aansporingen tot de oprichting van een dergelijke fabriek gezien de “honderden [guldens] voordeel” die dat aan de landbouwers zal opleveren, blijft de stoomzuivelfabricage op vele plaatsen vooralsnog in het propagandastadium steken. De aansporingen blijven vruchteloos door “kortzichtigheid van velen, door eigenbelang van enkelen, door onderlinge tweedracht en de oppervlakkige adviezen van onbevoegden.”¹⁷⁸⁾

In sommige dorpen en gehuchten op de zandgronden is de oprichting van een stoomzuivelfabriek nog steeds bezwaarlijk vanwege de geïsoleerde ligging en de slechte wegen. Belangrijker argument dan de op sommige plaatsen nog slecht ontwikkelde infrastructuur is de mentaliteit van de plaatselijke bevolking. Men houdt op veel plaatsen bewust vast aan kleinschaligheid. Naar inschatting van de zuivelconsulenten kan in 1910 verreweg het grootste deel van de 140 bestaande handkrachtfabrieken in Noord-Brabant worden omgezet in totaal zo'n 25 stoomzuivelfabrieken. Kortzichtigheid en dorpisme houden volgens de consulenten de omzetting naar stoomzuivelfabrieken tegen.¹⁷⁹⁾

Het mentale gewenningsproces om tot stoomzuivelfabricage over te gaan, wordt door een aantal factoren in werking gezet. In de eerste plaats speelt de voorlichting van de zuivelconsulenten en zuivelbonden een rol van betekenis. Voorlichting alleen kan echter [110] nooit een bepaalde ontwikkeling in gang zetten. Het kan wel onderhuids levende gevoelens naar boven brengen. De handkrachtfabrieken voldoen slechts tot op bepaalde hoogte. In de modernere ingerichte stoomzuivelfabrieken kunnen betere prijzen worden gemaakt omdat er een kwalitatief beter produkt bereid wordt.

Op het moment dat de boeren dit inzien, bijvoorbeeld nadat zij de resultaten van naburige stoomzuivelfabrieken onder ogen krijgen, zullen zij bereid zijn over stoomzuivelfabricage en de daarmee gepaard gaande schaalvergroting na te denken. Voorts is de mentale bereidheid hiertoe over te gaan sterk afhankelijk van lokale factoren. De verhoudingen tussen de diverse buurtschappen of nabijgelegen dorpen kunnen remmend of stimulerend werken in deze ontwikkeling. De bewoners van deze gemeenschappen moeten immers bereid zijn tot onderlinge samenwerking over te gaan. In gemeenschappen waar onderling een grote rivaliteit heerst, is deze stap moeilijk te maken.

In de handkrachtfabrieken is men vertrouwd geraakt met het fenomeen zuivelfabriek en met de eigen deelname daarin. Een mentaliteit van welbegrepen eigenbelang is hiermee gevestigd. De fabrieken hebben gunstige resultaten afgeworpen, waardoor de boeren het belang van de organisaties inzien. De boterfabriek in de buurtschap of het dorp is de expressie van een collectieve identiteit. De fabriek vormt met de kerk en het parochiehuis het sociale centrum van de leefgemeenschap. Met de kerk en met de boterfabriek pronkt men. Beide gebouwen staan voor bepaalde waarden in de dorpsamenleving. De kerk is een uiting van religiositeit, van een diepgeworteld katholiek geloofsleven. Met de bouwwijze en verfraaiing wil men aan deze gevoelens uiting geven. Hetzelfde geldt voor de boterfabriek. Vooral na 1900 is de architectuur van de gebouwen kenmerkend. De functionaliteit staat voorop, maar anderzijds verfraait men de gevels door er bijvoorbeeld de schutspatroom van de coöperatie op af te beelden.

In dezelfde tijd verruimt de denkwereld van de boerenbevolking op de zandgronden zich over de grenzen van de buurtgemeenschap heen. In 1904 is de plaats van de op te richten boterfabriek in Ulvenhout onderwerp van discussie, aangezien men ook de boeren in Galder bij de coöperatie wil betrekken.¹⁸⁰⁾ Elders verliezen buurtschappen hun eigen handkrachtfabriek. De boeren in deze contreien komen tot de conclusie dat alleen in grote organisaties op rendabele wijze een zuivelfabriek kan worden geëxploiteerd. In tegenstelling tot zo'n tien jaar geleden bestaat nu wel de mentale bereidheid om de stap naar grootschaligheid te nemen. In één keer naar een grootschalige fabriek was toen nog een te grote mentale sprong. De handkrachtfabriek heeft als leerschool gefunctioneerd en als tussenstap, via welke nu wel tot een grootschalige stoomzuivelfabriek kan worden gekomen.

Een afvaardiging van de leden van de deelnemende zuivelcoöperaties treedt op als oprichter van de nieuwe zuivelcoöperatie. Gelet wordt op een evenredige vertegenwoordiging van de gehuchten en dorpen van herkomst. Voor de oprichting van de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'St. Benedictus' te Eersel bezoeken op 14 april 1912 29 landbouwers notaris M.A.Ch.E. Keulen te Eersel. Vijftien van hen zijn afkomstig uit Eersel, vier uit Duizel, vijf uit Steensel en vijf uit Knegsel.¹⁸¹⁾ Ook elders komen dergelijke verdelingen voor, hoewel het aantal oprichters dikwijls lager ligt. De overige boeren worden later in het ledenregister bijgeschreven. Gewoonlijk gaan zo'n tien leden naar de notaris om de oprichtingsakte te ondertekenen. Opvallend is dat zij nu nog slechts bij uitzondering worden vergezeld door een notabele of dorpsonderwijzer.

Aldus gaan de boeren deel uit maken van grotere verbanden. In de coöperatieve handkrachtfabrieken was men lid met enkele tientallen andere boeren. In de stoomzuivelfabrieken is men lid samen met enkele honderden andere boeren. Verenigingen met een ledenaantal tussen de 200 en 300 komen veel voor, sommige hebben zelfs meer dan 400 leden.

[111]

3.4.3. Concurrentie

In deze periode doet ook een nieuw element intrede bij de coöperatieve zuivelfabrieken. In toenemende mate beginnen zuivelcoöperaties andere zuivelcoöperaties als concurrenten te zien. coöperatieve zuivelfabrieken die dichtbij elkaar zijn gevestigd, bewegen zich in toenemende mate op het denkbeeldige terrein van de naburige zuivelcoöperatie. In deze zin worden zij in meer of mindere mate concurrenten van elkaar. De concurrentie kan in sommige gevallen als essentiële voorwaarde fungeren om tot een fusie tussen fabrieken te komen. Buurtschapscoöperaties beginnen elkaar voor de voeten te lopen. Overigens komt in deze ontwikkeling zeer duidelijk tot uitdrukking dat de cultureel-mentale basis onder de coöperaties aan het verdwijnen is en dat economische aspecten de overhand gaan krijgen.

Ook tussen de latere (inter)lokale zuivelcoöperaties komt concurrentie voor. In de concurrentiestrijd tussen coöperatieve zuivelfabrieken onderling en tussen coöperatieve en particuliere zuivelfabrieken gaan tussen 1919 en 1949, volgens een berekening van ZNZ-man G. Oyen, ongeveer 120 zuivelfabrieken (coöperatief en particulier) failliet.¹⁸²⁾

De hier bedoelde concurrentie heeft niets te maken met de afzet van de produkten maar speelt zich af op het terrein van de melkaanvoer en het ledental. Een groot aantal leden is immers interessant vanwege de spreiding van de vaste kosten (waaronder die voor het gebouw en de inrichting). Hoe meer leden en daarmee hoe meer melk, hoe meer boter wordt geproduceerd en hoe meer inkomsten worden verkregen. Dit verhoogt de rentabiliteit van de fabriek. In een rapport over de toestand van de landbouw in Venray rond 1910 wordt gewag gemaakt van een stevige onderlinge kwaliteitsconcurrentiestrijd tussen de drie handkrachtzuivelfabrieken en een moderne stoomzuivelfabriek.¹⁸³⁾ Hoewel de onderlinge concurrentie de kwaliteit van de boter als inzet heeft, is dit waarschijnlijk bedoeld om meer leden aan te trekken, aangezien voor betere boter meer wordt betaald, waardoor ook meer geld aan de leden kan worden uitgekeerd. De uitbetalingen aan de leden vormen het middel bij uitstek om de concurrentiestrijd te voeren.

Een goed voorbeeld van concurrentie tussen coöperaties doet zich rond 1910 voor tussen twee coöperatieve boterfabrieken in Asten en Someren. In Someren komt in 1910 de coöperatieve zuivelfabriek 'De Zomerbloem' tot stand. Kort na de oprichting houdt men twee vergaderingen met dertig veehouders uit Someren, die hun melk aan de coöperatieve zuivelfabriek 'De Oude Molen' in Asten leveren. De bedoeling is hen over te halen in het vervolg de melk aan 'De Zomerbloem' te leveren.

De dertig boeren zeggen inderdaad hun lidmaatschap van de Astense coöperatie op en besluiten toe te treden tot de coöperatieve fabriek in Someren. De kosten van uittreding bij de Astense fabriek worden door 'De Zomerbloem' vergoed.¹⁸⁴⁾

'De Oude Molen' in Asten ziet door de uittreding van deze dertig leden haar melkaanvoer met ruim vijfhonderd liter per dag verminderen. De exploitatiekosten van de fabriek stijgen navenant. Het is dan ook in het belang van de overgebleven leden nieuwe leden te werven. Het bestuur van 'De Oude Molen' stelt voor nieuwe leden zo niet kosteloos te laten toetreden dan in ieder geval het inleggeld niet hoger te stellen dan een gulden per koe. Sommige leden voelen hier niet veel voor. Vooral de leden van het eerste uur hebben altijd de zwaarste lasten gedragen: "Verschillende gaven te kennen dat een gulden per koe te weinig is. Wij hebben al zooveel betaald en zij komen er dan zoo goed als voor niets bij." Bij de stemming over dit voorstel gaat een meerderheid van de leden akkoord met het aannemen van nieuwe leden tegen betaling van een gulden per koe.¹⁸⁵⁾ Het entreegeld bedroeg tot nog toe volgens een besluit uit 1909, vier gulden per koe, behoudens uitzonderingen.¹⁸⁶⁾

Zuivelfabrieken kunnen elkaar ook beconcurreren met de uitbetalingen. Hoe hoger het bedrag dat een boer voor zijn melk terugkrijgt, hoe aantrekkelijker aansluiting bij die [112] coöperatie voor hem is. Sommige fabrieken voeren dan ook een 'uitbetalingspolitiek'. Daarbij trachten zij de indruk te wekken dat flinke bedragen voor de melk worden uitbetaald. In de coöperaties waar niet zulke hoge bedragen worden uitgekeerd, ontstaat dan ontevredenheid onder de leden. De wijze van uitbetalen bij de zuivelfabrieken loopt echter zeer uiteen. Men kan de bedragen manipuleren door verlaging van het vetgehalte of de geleverde hoeveelheden met flinke marges af te ronden. Ook de prijzen waartegen de boeren hun ondermelk terug moeten kopen, dienen in deze beschouwing te worden opgenomen. Alleen voor deskundigen is een vergelijking mogelijk door de berekeningen in jaarverslagen en resultatenoverzichten nauwkeurig na te gaan. Maar al te vaak echter laten boeren zich misleiden door berichten van hoge uitbetaalde bedragen in naburige fabrieken.¹⁸⁷⁾

Het gevolg van de concurrentie is dat problemen ontstaan rondom scheiding van de werkgebieden van zuivelfabrieken. Leden en leveranciers van een fabriek willen hun melk aan de beter uitbetalende fabriek gaan leveren, die omwille van de kwaliteit van de aan te leveren melk, wel in de buurt gelegen moet zijn. Op vrijwillige basis kan men echter niet zomaar als lid van een zuivelcoöperatie opstappen. Daarvoor moet worden betaald naar verhouding van de in de laatste vijf jaar geleverde melk. In Bladel en Horst-Meterfik bijvoorbeeld betaalt een vrijwillig uittredend lid f. 10,- per elke 500 kg. melk, die hij gedurende de laatste vijf jaar van zijn lidmaatschap gemiddeld per jaar aan de vereniging heeft geleverd.¹⁸⁸⁾ Soms nemen boeren daadwerkelijk de stap en verlaten zij de coöperatie om tot een andere toe te treden. Deze - vaak ook nog oneerlijke - concurrentie tracht men te ondervangen door afspraken te maken over grensscheidingen. Is een dergelijke grensregeling van kracht dan mag een coöperatie geen andere boeren als lid toelaten dan die binnen het eigen werkgebied. De zuivelbonden stellen speciale grensregelingscommissies in, waarbij fabrieken zich kunnen aansluiten. Doen zich ooit op dit terrein problemen voor, dan dient men zich bij de uitspraak van deze commissie neer te leggen.

Halverwege de jaren dertig zijn problemen rond grensscheidingen nog steeds actueel. Een kwestie rond een scheiding van de werkgebieden van de coöperaties in St. Anthonis en Vierlingsbeek, aanzwengeld nadat zich op een voormalig landgoed enkele boeren met nieuwe bedrijven vestigen, sleept zich jaren voort en moet uiteindelijk aan de grensregelingscommissie van de ZNZ worden voorgelegd.¹⁸⁹⁾

Behalve concurrentie tussen de coöperaties kunnen ook particuliere fabrieken boeren wegtrekken

van de coöperatieve fabriek. In de coöperaties worden reglementen opgesteld waarin de leden verplicht worden hun melk alleen aan de coöperatieve fabriek te leveren. Waar deze regeling reeds vanaf het begin voor de leden bestond, wordt deze later soms ook voor leveranciers (niet-leden) ingevoerd. Het bestuur van 'De Oude Molen' in Asten dwingt de leveranciers die geen lid zijn een keuze te maken voor levering aan de coöperatie of aan de particuliere fabriek van Sengers.¹⁹⁰⁾ De plaatselijke 'burgerij' uit vervolgens haar ongenoegen over deze, in haar ogen, opgelegde keuze en beticht het bestuur van de coöperatie van het opzettelijk tegenwerken van de belangen van Sengers. Om die indruk weg te nemen, stelt het bestuur in een algemene vergadering, enige dagen later, mogelijke leden nogmaals in de gelegenheid een keuze te maken. Nadat niemand zich heeft gemeld voor levering aan Sengers, beschouwt men dit punt als afgehandeld.¹⁹¹⁾

Hoewel de particuliere zuivelfabrieken ten opzichte van de coöperatieve duidelijk in de minderheid blijven, hebben sommige particuliere fabrieken een grote aantrekkingskracht. De margarinefabriek van Jurgens in Oss blijft een belangrijke concurrent van de zuivelcoöperaties in het noordoosten van Brabant. Voor de bereiding van margarine is immers eveneens melk nodig. Ook zijn er verspreid over de verdere zandgronden verscheidene particuliere boterfabrieken. In 1915 zijn dat bijvoorbeeld de zuivelfabrieken van de firma A. de Wert in Best, L. Peeters in Arcen, J. Luiks in Etten Leur, P.J.C. van der Hagen in Sint Oedenrode, [113] C.J. Oomen & Zn. in Oosterhout, C.M. Goeseels in Teteringen en de gebroeders J. en H. Maassen in Vlodrop.¹⁹²⁾ Verscheidene particuliere ondernemers richten zich ook op nieuwe producten. J. van Eechoud & Co. in Horst produceert gecondenseerde melk. Ook J.B.A. Vólker te Veghel vervaardigt dit produkt en specialiseert zich vanaf 1917 bovendien in de produktie van melkpoeder.¹⁹³⁾

3.5. TECHNISCHE UITBOUW EN PRODUKTDIFFERENTIATIE (1918-1926)

De jaren twintig kenmerken zich in het algemeen op industrieel gebied door de opkomst van nieuwe sectoren van industriële activiteit (onder meer de chemische industrie), uitbreiding van en specialisatie in reeds bestaande bedrijfstakken en integratie die op haar beurt tot concentratie leidt.¹⁹⁴⁾ Na de fase van de eerste industriële revolutie, met als belangrijkste kenmerk de doorbraak van de stoommachine, dient zich nu een tweede industriële 'revolutie' aan. Deze tweede golf kenmerkt zich door de geavanceerde ontwikkeling van techniek, natuur- en scheikunde, een verdere mechanisering van het productieproces en de produktie van tot dusverre onbekende goederen.¹⁹⁵⁾ Ook neemt de aandacht binnen de bedrijven toe ten aanzien van een efficiënte interne organisatie.¹⁹⁶⁾ In de zuivelindustrie komen deze ontwikkelingen van een toenemende inschakeling van de chemie bij de zuivelproduktie, een verdere mechanisering en produktdifferentiatie alsmede het verhogen van de doelmatigheid van de eigen organisatie, in deze periode zeer duidelijk tot uiting.

3.5.1. Uitbouw van de fabrieken

In de jaren twintig doet zich in veel belangrijke industrieën, waaronder ook de zuivelindustrie, het verschijnsel voor van een rationalisering van de produktie. Dit houdt een streven in om de kostprijs omlaag te brengen en de produktie te verhogen. De opkomst van andere arbeidsmethoden past in dit beeld. Op deze wijze tracht men het productievermogen van de fabrieken op te voeren.¹⁹⁷⁾ Voorts worden verouderde inrichtingen buiten werking gesteld of vervangen door nieuwe gebouwen en moderne machines. In de jaren twintig worden veel bedrijfsgebouwen door de toename van de melkproduktie te klein. In veel gevallen moet tot verbouwing en vergroting van de zuivelfabriek worden overgegaan. De gunstige economische jaren maken deze investeringen mogelijk.

Op velerlei plaatsen pogen voorlichters in deze jaren fabrieken samen te laten gaan. Dit is gunstig gezien de kosten die vernieuwing van sommige fabrieken met zich mee brengt. In andere gevallen

ontstaat concurrentie omdat een fabriek zich op de afzet van consumptiemelk wil gaan richten, terwijl in de betreffende stad al een melkinrichting werkzaam is. Een samengaan van beide fabrieken lijkt dan de beste oplossing. In de meeste gevallen willen leden en bestuur echter niets van een fusie of overname weten. De rijkszuivelconsulent in Noord-Brabant, Tonkes Struif, pleit in 1920 tevergeefs voor een samensmelten van de coöperatieve melkinrichting in Eindhoven en de coöperatieve zuivelfabriek te Son_. De laatste installeert een eigen melkinrichting te Eindhoven om daar melk te gaan verkopen.¹⁹⁸⁾

3.5.2. Begin van produktdifferentiatie

De industriële vervaardiging van nieuwe producten, kenmerkend voor deze nieuwe fase van het industrialisatieproces, krijgt in de zuivelindustrie haar beslag in de productie van melkpoeder en gecondenseerde melk. Daarnaast gaat men in toenemende mate over op de fabriekmatige vervaardiging van reeds bekende producten, zoals karnemelksepap en gortepap.

[114] De productie van melkpoeder en gecondenseerde melk vloeit voort uit het ontstane overschot van ondermelk op de boerderijen. Tijdens de Eerste Wereldoorlog hebben veel boeren hun varkensstapel ingekrompen.¹⁹⁹⁾ Zij kunnen de vele liters ondermelk niet meer aan hun varkens opvoeren.

Aanvankelijk wordt nogal wat ondermelk geleverd aan de ondermelkverwerkende particuliere industrie. In de zomermaanden hebben de particuliere fabrieken echter weinig **[115]** behoefte aan extra ondermelk. Deze situatie beïnvloedt de prijs op een nadelige wijze. In toenemende mate gaan de coöperaties dan ook over op eigen verwerking van de ondermelk.²⁰⁰⁾ Uit de ondermelk worden producten bereid als gecondenseerde melk (eerste fabriek in Roosendaal vanaf 1911) en melkpoeder (bijvoorbeeld in Bergeyk vanaf 1917).²⁰¹⁾ Het begin hiertoe wordt dus nog voor 1918 gelegd, de werkelijke uitbouw volgt in de jaren twintig.

In 1911 begint de coöperatieve zuivelfabriek ‘Vol Verwachting’ in Roosendaal als eerste fabriek in het zuiden van Nederland met de productie van gecondenseerde melk.²⁰²⁾ Steeds meer andere fabrieken nemen de productie van melkpoeder ter hand. De coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Odulphus’ in Oirschot besluit na ingewonnen advies in de bestuursvergadering van 30 juni 1916 om melkpoeder te gaan fabriceren. De bouw van een nieuwe melkpoederfabriek wordt in augustus van dat jaar aanbesteed.²⁰³⁾ Blijkens een ontvangen telegram in juni 1917 moet toestemming aan een Rijkscommissie worden gevraagd. Deze commissie staat ‘St. Odulphus’ toe de ondermelk tot poeder te verwerken op voorwaarde dat niet meer dan de werkelijke ondermelk wordt gebruikt, hetgeen later zal worden gecontroleerd.²⁰⁴⁾

De coöperatie in Tilburg CTM begint in 1917 met de verwerking van ondermelk tot melkpoeder. De reden hiertoe is in Tilburg juist de geringe hoeveelheid ondermelk, die nauwelijks nog op de boerderij produktief is te maken. Bovendien klagen de boeren over de ongeregelde teruggave van de ondermelk. Daarop kunnen zij hun bedrijf niet inrichten.²⁰⁵⁾ In de jaren twintig krijgen de melkinrichtingen zoveel melk aangevoerd dat zij die niet meer allemaal als consumptiemelk kunnen verkopen. Daar is de afzetmarkt niet groot genoeg voor. De melkinrichtingen verwerken deze ‘overmelk’ tot boter, kaas, melkpoeder of condens. De CTM verwerkt in 1924 de ondermelk en ook een deel van de volle melk tot melkpoeder. De melkpoeder dient als grondstof in chocolade- en biscuitfabrieken.²⁰⁶⁾

Op alle mogelijke manieren proberen coöperaties van de overtollige ondermelk af te komen. Hiertoe worden zij aangezet door het Crisiszuivelbureau te ‘s-Gravenhage, dat midden jaren dertig een afdeling opricht om het melkverbruik onder de bevolking te propageren. Een van de ondernomen

activiteiten betreft stimulering van de produktie van melkbrood.²⁰⁷⁾ In Wouw onderneemt men een poging om ondermelk in brood te verwerken. De bakkers worden daartoe tot medewerking aangespoord. De fabriek neemt vanaf 1936 enkele jaren de distributie van melkbrood onder haar leden in handen. De bakker die voor het laagste bedrag inschrijft, mag de broden leveren. In 1937 zijn dat 700 witte broden en 300 bruine broden per week.

De broden hebben een ronde vorm en wegen twaalf ons per stuk. In 1938 worden in totaal 91.000 broden van twaalf ons aan de boeren geleverd. Voor deze broden is in totaal 44.000 liter melk nodig. De prijs voor een melkbrood bij de bakker is in die tijd 25 cent, de boeren betalen aan de fabriek slechts 19 cent. Dat is zelfs 3 cent minder dan de prijs voor een waterbrood bij de bakker. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Wouwse bakkers zich fel kanten tegen deze regeling.²⁰⁸⁾ De verwerking van ondermelk in brood blijkt geen structurele oplossing voor het grote ondermelkoverschot. In 1941 wordt de broodlevering vanwege de rantsoenering bovendien stopgezet.²⁰⁹⁾

Naast boter, consumptiemelk, gecondenseerde melk en melkpoeder wordt in sommige fabrieken een begin gemaakt met de produktie en verkoop van kaas, karnemelk, pap (karnemelksepap en gortepap) en gepasteuriseerde melk.

3.5.3. Verdere ontwikkeling van de consumptiemelkinrichtingen in de steden

De coöperatieve melkinrichtingen worden na de Eerste Wereldoorlog verder uitgebouwd. In de steden blijven nog geruime tijd ook particuliere melkinrichtingen bestaan. Niet alleen [216] deze fabrieken werken concurrerend voor de coöperatieve melkinrichtingen, ook de coöperatieve boterfabrieken uit de omgeving van de stad verkopen consumptiemelk. Deze concurrentievormen werken in het nadeel van zowel de coöperaties, als de boeren. Behalve rond de grote steden Breda, Tilburg en 's-Hertogenbosch vinden we een dergelijke situatie ook in de Langstraat.²¹⁰⁾

In het westen van Nederland bestaat vooral in de winter een tekort aan consumptiemelk. Coöperatieve melkinrichtingen uit Noord-Brabant leveren in dit jaargetijde melk aan de steden in het westen om het tekort aan te vullen.²¹¹⁾ Zo levert de CTM in de eerste helft van de jaren twintig consumptiemelk aan 's-Gravenhage en Rotterdam. Bovendien exporteert CTM in de wintermaanden volle melk naar de industriesteden in het westen van Duitsland.²¹²⁾

3.6. AANLOOP NAAR VERNIEUWING GEBLOKKEERD (1926-1950)

De ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie op de zuidelijke zandgronden in de jaren tussen 1926 en 1950 is ontegenzeggelijk beïnvloed door de economische crisis in de jaren dertig en de Tweede Wereldoorlog. De vernieuwing, die in 1926 begint met het samenbrengen van de produktie van melkprodukten in één centrale fabriek, kan worden gezien als een logisch vervolg op de produktdifferentiatie, die reeds eerder in de afzonderlijke fabrieken is aangevangen. De crisis in de jaren dertig blokkeert deze vernieuwing. De daaropvolgende oorlogsjaren verzwakken de positie van de zuivelcoöperaties nog verder. Een reorganisatie is na afloop van de Tweede Wereldoorlog onvermijdelijk.

3.6.1. Zoeken naar nieuwe organisatievormen: oprichting van centrale fabrieken

De produktdifferentiatie die in de vorige periode een aanvang nam, leidt tot samenwerkingsverbanden tussen fabrieken. Door samenwerking kunnen kosten worden bespaard voor de dure produktietechnieken van de nieuwe goederen. De oprichting van centrale fabrieken gaat dan ook voort op een ontwikkeling die reeds aan de gang is. Zuivelfabrieken werken al samen bij de vervaardiging van

produkten. In 1924 wordt een dergelijk samenwerkingsverband bijvoorbeeld aangegaan tussen de fabrieken van Diessen, Middelbeers, Moergestel en Oirschot. Zij besluiten hun melk gezamenlijk tot poeder te verwerken. Deze produktie vindt plaats in de melkpoederfabriek van Oirschot. De combinatie werkt enige jaren en met succes. De liquidatie van de fabriek in Diessen en het minder voordelig worden van de fabricage van melkpoeder leidt tot ontbinding van de vereniging.²¹³⁾

Het principe achter deze combinaties en dat van de twee centrale CZNZ-fabrieken is hetzelfde. De hoge kosten waarmee de oprichting van een melkpoederfabriek gepaard gaat, kunnen alleen worden gedragen in een samenwerkingsverband van meerdere coöperaties. De eerste combinaties zoals in Oirschot hebben een kleinschaliger karakter dan de twee centrale fabrieken in Veghel en Bergeyk, die later onder de hoede van de CZNZ komen.

De eerste van de twee centrale fabrieken wordt opgericht op 14 oktober 1926. Het betreft de Coöperatieve Centrale Melkproductenfabriek 'De Meierij' GA. De oprichters van deze fabriek zijn zes coöperatieve zuivelfabrieken: 'St. Benedictus' te Eersel, 'St. Joseph' te Eindhoven, 'St. Pancratius' te Hoogeloon, 'St. Jan' te Oerle, 'St. Petrus' te Son_ en 'St. Lambertus' te Veghel. Statutair is 'De Meierij' gevestigd in Eindhoven. Pas in 1928 wordt met de bouw van de eigenlijke fabriek begonnen. Gekozen wordt voor een vestigingslocatie in Veghel aan de spoorlijn naar Boxtel en de lijn van de stoomtram naar Eindhoven en verder. In verband met de aanvoer van ondermelk uit de deelnemende fabrieken is dit een gunstige lokatie.²¹⁴⁾

[117] De oprichting van de centrale fabriek wordt ingegeven door het probleem van het ondermelkoverschot. Nu de boeren de enorme hoeveelheden teruggeleverde ondermelk niet meer nodig hebben, moet naar alternatieven worden gezocht. Overigens willen niet alle boeren hun ondermelk kwijt. De zuivelcoöperatie in Bladel besluit vooralsnog niet deel te nemen in de melkproductenfabriek vanwege de hoge kosten én de verplichting om een percentage ondermelk af te staan. Het bestuur meent dat de leden te allen tijde vrij moeten zijn in het terugnemen van ondermelk.²¹⁵⁾

Naast de oplossing voor het ondermelkoverschot is een bijkomend argument voor de centrale fabriek de realisering van een hogere melkprijs voor de leden door van de ondermelk produkten voor de markt te vervaardigen.²¹⁶⁾ Ook vanuit dit gezichtspunt is de fabriek in Veghel gunstig gelegen. 'De Meierij' ligt in het hart van een gebied met overtollige ondermelk ('overmelk'), zodat de aanvoer niet over te lange afstand behoeft te geschieden en voordelig kan worden uitgevoerd.²¹⁷⁾

De start van het productieproces in de Veghelse fabriek is niet precies bekend. Uit de financiële gegevens is op te maken, dat de fabriek in het late voorjaar van 1929 is gaan draaien. In de eerste maanden worden alleen caseïne en albumine (melkeiwit) geproduceerd. Daarna wordt een bescheiden begin gemaakt met de produktie van melkzuur. De vervaardiging van vooral melkzuur is echter vanaf de aanvang weinig succesvol. Relevante technische ervaring bij het personeel ontbreekt. Ook theoretische kennis bij de leiding is vrijwel afwezig. Hierdoor wordt in de eerste maanden maar weinig melkzuur geproduceerd. De produktie haalt in september en oktober 1929 nog geen 30% van het theoretisch rendement. Het geproduceerde melkzuur is bovendien van een sterk wisselende kwaliteit, hetgeen weer gevolgen heeft voor de verkoopprijs. De produktie van caseïne verloopt met minder problemen. Het gaat hier om een relatief eenvoudig technisch proces.²¹⁸⁾

Naast de technische problemen kent de fabriek ook financiële problemen. Het startkapitaal van circa f. 315.000,- blijkt niet voldoende bij de tegenvallende opbrengsten en de hoger uitgevallen stichtings- en produktiekosten. Vooral het lage rendement van de melkzuurproduktie werkt verliesgevend. In juli 1930 sluit men de fabriek. Er is geen enkele indicatie voor een winstgevende of zelfs maar kostendekkende produktie. De vereniging 'De Meierij' blijft echter bestaan. Een deel van de

fabriek wordt rond 1936 verkocht. Voor het andere deel zoekt men naar een andere zuivelbestemming. Er zijn serieuze contacten met het particuliere bedrijf HIMCA in verband met de productie van textielcaseïne. Deze lopen op niets uit. Ondertussen tracht men 'De Meierij' als de centrale verwerkingscapaciteit voor ondermelk overeind te houden. Begin 1931 wordt begonnen met de verwerking van ondermelk tot magere gecondenseerde melk bij 'St. Joseph' in Eindhoven. Bij deze coöperatie kan men voor een redelijk bedrag ruimte en apparatuur huren. Hoewel het succes van de condensfabricage niet erg constant blijkt, haalt de condensverkoop 'De Meierij' door de moeilijke jaren heen. Na de Duitse inval gaat de condensproductie in Eindhoven snel achteruit. Het buitenland (in het bijzonder Engeland) valt weg als afzetmarkt.²¹⁹⁾

De centrale fabriek in Bergeyk kent een andere voorgeschiedenis dan die van Veghel. De Bergeyke melkpoederfabriek komt voort uit de zuivelcoöperatie 'St. Bernardus' in Bergeyk. Hier besluit men in 1934 over te gaan op fabricage van melkpoeder. Men verwacht hiervan geen gouden bergen. Het poedermaken is eerder een noodzakelijk kwaad om de surplusmelk die door de contingentering is ontstaan, weg te werken. "De mogelijkheid bestaat, dat nu of later hetzij met of zonder regeringsvoorschriften meer melkpoeder in het binnenland gebruikt zal worden; wanneer dit mocht gebeuren, dan moeten we klaar zijn."²²⁰⁾

[118] In 1938 al wordt ongeveer een derde van de totaal verwerkte melk aan de fabriek bijgekocht van andere fabrieken. Het merendeel van de melk wordt verwerkt tot volle en magere condens. Verder produceert 'St. Bernardus' boter en, in relatief geringe mate, melkpoeder. Als bijprodukten worden verkocht karnemelk, karnemelksepap en ondermelk. In 1941 worden daarnaast voor het eerst ook boterhampasta, caseïne en weipoeder vervaardigd.²²¹⁾

De coöperatie beschikt vanaf 1932 over een eigen blik- en kistfabriek, waar de bussen en kisten ter verpakking van de condens worden gemaakt. Ook andere fabrieken nemen kisten uit Bergeyk af.¹²²⁾ De fabriek beschikt over een eigen wagenpark met eigen chauffeurs en monteurs. De vrachtauto's vervoeren de bijgekochte melk van andere fabrieken naar Bergeyk.¹²³⁾ In 1947 komt de coöperatieve zuivelfabriek in Bergeyk onder de hoede van de CZNZ.

3.6.2. In de greep van de overheid

In de jaren dertig krijgt de verhouding tussen nationale overheid en zuivelindustrie een geheel ander karakter. Voorheen bleef de invloed van de regering beperkt tot het opzetten van een controlesysteem voor de kwaliteit van de zuivelprodukten. Tijdens de crisisjaren treft de rijksoverheid maatregelen die de zuivelfabrieken op het gebied van productie en afzet direct raken. Bovendien worden de landbouw- en zuivelorganisaties ingeschakeld om de maatregelen uit te voeren. Daarmee komen de boerenorganisaties op het eerste gezicht in een moeilijke positie te verkeren. Aan de ene kant vertrouwensman van en bij de boeren, aan de andere kant regeringsambtenaar. "Er was een Januskop geboren met een dubbel gelaat..."²²⁴⁾

Van belangenbehartigers van de boeren worden de zuivelorganisaties nu dus ook uitvoerders van regeringsmaatregelen naar de boeren toe. Juist door deze twee functies te combineren, meent men de belangen van de boeren het beste te behartigen. Daarbij is van belang de heersende opvattingen binnen de zuivelbonden over de verhouding tussen de organisatie en de overheid. De organisaties in de zuivelwereld sluiten hierin aan bij het katholieke maatschappijbeeld, dat in die jaren opgeld doet. De ideale katholieke samenleving is gebaseerd op een organisch functioneren. De onderdelen van de maatschappij (organen als gezin, buurt en stand) moeten solidair met elkaar en met de gehele samenleving zijn. Dit solidariteitsbeginsel is de basis voor het 'gezond' functioneren van de maatschappelijke orde. Hiërarchie, harmonie, eenheid en uniformiteit zijn kernwoorden.

Belangentegenstellingen en conflicten passen niet in deze gedachtengang.²²⁵⁾

In de katholieke boerenorganisatie alsmede in de zuivelorganisaties streeft men, in de lijn van voorgaande opvattingen, een corporatieve inrichting van de samenleving na. In dit beeld houdt de staat slechts toezicht en maakt zij wetten. De organisaties van belanghebbenden voeren hun taken op praktisch terrein uit. De inschakeling van de zuivelorganisaties bij de uitvoering van de crisismaatregelen past dan ook geheel in dit kader.

Ook de BZB ziet veel heil in een corporatieve maatschappelijke ordening, waarbij de leiding van de organisaties geheel berust bij de georganiseerden zelf. Al te directe bemoeiingen van de overheid met het bedrijfsleven acht men ongewenst. Binnen wettelijke kaders wil de zuivelindustrie haar eigen zaken kunnen regelen. In dat verband moet het streven naar een goed geordende bedrijfsorganisatie worden gezien. Men wil geen directe bemoeienis van de staat, maar een bedrijfsordering vanuit de bedrijfsgenoten zelf. Uit de bedrijfsorganisatie groeit dan de corporatieve opbouw van de maatschappij.²²⁶⁾ Deze gedachte wordt ook uitgedragen in de pauselijke encycliek *Quadragesimo Anno* uit 1931.

De rol die de intermediaire (bedrijfs)organisaties spelen, is van enorm belang voor de acceptatie van overheidsmaatregelen door de boerenbevolking. Zo doet de voorzitter van [119] de coöperatieve zuivelfabriek in Bladel een beroep op de leden om vooral de districtcommissie met alle gegevens ter wille te zijn. Daarbij wordt begrip gevraagd voor de moeilijke taak die de mensen hebben die “ons ‘t een en ander voorschrijven”. “Alle vrijheid is weg”, concludeert men echter in Bladel.²²⁷⁾

Een tweede factor die de inschakeling van de zuivelorganisaties bij de uitvoering van de crisismaatregelen heeft veroorzaakt, is de verknoping van contacten en relaties in bestuursnetwerken. De overheid doet een beroep op mensen die uit de zuivel- en boerenbonden afkomstig zijn. Verheggen, bestuurslid van de ZNZ en tevens voorzitter van de KNBTB, wordt uit hoofde van die laatste functie in 1930 lid van de staatscommissie die maatregelen moet voorstellen ter bestrijding van de landbouwcrisis. In 1933 wordt Verheggen lid van de Centrale Commissie voor de Landbouwcrisiswet.²²⁸⁾ Ten tijde van de crisis zit de oud-zuivelconsulent Wintermans op een hoge post aan het ministerie.

De FNZ intensiveert tijdens de crisisjaren haar contacten met de regering en de drie centrale landbouworganisaties, de Katholieke Nederlandsche Boeren- en Tuinders Bond (KNBTB), de Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB) en het Koninklijk Nederlandsch Landbouw Comité (KNLC). Deze drie centrale organisaties voeren een regelmatig gezamenlijk overleg en bepleiten bij de regering maatregelen om de positie van de boeren te verbeteren. In maart 1935 besluiten de centrale organisaties regelmatig vergaderingen te gaan houden met de FNZ over zuivelaangelegenheden. Eerder al heeft de FNZ, naast de drie centrale landbouworganisaties en de Nederlandsche Tuinbouwraad, zitting genomen in de door de regering ingestelde Landbouwcrisiscommissie. Deze commissie heeft tot taak aan de regering voorstellen te doen voor steunmaatregelen ter bestrijding van de crisis. In 1935 stelt de FNZ samen met de drie centrale landbouworganisaties, evenals in 1933, een urgentieprogramma voor de regering op. Hierin wordt onder meer aangedrongen op maatregelen ten gunste van de veehouderij.²²⁹⁾

Wat houden de overheidsmaatregelen en de bemoeienis van de zuivelorganisaties in kort bestek in? In het begin van de jaren dertig verslechtert de situatie in de Nederlandse landbouw, als gevolg van de internationaal heersende malaise zo erg, dat de regering zich genoodzaakt ziet in te grijpen. Op het terrein van de veeteelt en zuivelbereiding vaardigt de overheid tal van maatregelen uit, in het bijzonder de Crisiszuivelwet (1932). Het doel van de wet is een zodanige toeslag te geven op de

melkprijs, dat een richtprijs kan worden bereikt die zoveel mogelijk overeenkomt met de noodzakelijke produktiekosten. In hoofdstuk 7 ga ik op de details van de crisismaatregelen nader in.

Deze maatregelen luiden een nieuwe periode in. Vóór de Crisiszuivelwet van 1932 wordt de melkprijs bepaald door vraag en aanbod, na dat jaar wordt de prijs van de melk bepaald op grond van de produktiekosten. Als de laatste waarde niet overeenstemt met de prijs die de werking van het vraag- en aanbodmechanisme oplevert, wordt het als een gemeenschaps- en dus regeringstaak gezien om het eventueel ontbrekende uit gemeenschapsgelden aan te vullen. Deze veranderde sociaal-economische opvattingen hebben tot gevolg dat de zuivelindustrie vanaf de jaren dertig in een nauwere relatie met de rijksoverheid komt te staan. Veel van de contacten en onderhandelingen die de coöperatieve zuivelindustrie aangaan, worden gevoerd door de FNZ.²³⁰⁾

De uitvoering van de Crisiszuivelwet is opgedragen aan de Crisis Zuivelcentrale, in het bestuur waarvan ook de FNZ is vertegenwoordigd. Ook 'zuivelmannen' uit het zuiden zijn vertegenwoordigd in (advies)commissies. In de adviescommissie voor de Crisis Zuivelcentrale hebben onder andere zitting: ir. W.A. van As, directeur van de Zuivel Exportvereniging Brabant, J. Paulussen, directeur te Bergeyk, F. Galema, directeur van de melkinrichting te 's-Hertogenbosch en G.J. van Poppel te Gilze.²³¹⁾

[120] In 1935 lanceert de regering een plan inzake melksteunbeperking. Dit plan, dat maar een kort leven beschoren is, bestaat uit een beperking van de melkproduktie door het slachten van vee, een teeltregeling en gedeeltelijke steun van de melkproduktie.²³²⁾ Daartoe worden crisismelk-steunlijsten ingevoerd. De bedoeling van de steunlijsten is op een zeker percentage van de geproduceerde melk een steunbedrag toe te leggen en het resterende percentage met zeer weinig te betalen, zodat de veehouders hun melkproduktie vanzelf zullen inkrimpen.²³³⁾ De steunlijsten worden voor de boeren die aan zuivelfabrieken leveren, op het kantoor van de betrokken fabriek bijgehouden. Hier worden de fabrieken dus een instrument van de overheid om de melkproduktie en dus de boeren te controleren.

Grote problemen ontstaan echter bij de controle van boeren die niet aan fabrieken leveren. Aangezien deze controle praktisch onmogelijk is, zenden de FNZ en de drie centrale landbouworganisaties, te weten de KNBTB, de CBTB en het KNLC een schrijven aan de minister, naar aanleiding waarvan de minister van landbouw, L.N. Deckers, de Melksteun-inkrimpingswet intrekt.²³⁴⁾

Bovenstaande geeft aan hoezeer de situatie voor de coöperatieve zuivelindustrie in de jaren dertig verandert. Van relatief zelfstandig opererende ondernemingen raken de zuivelcoöperaties gebonden aan overheidsmaatregelen. Een andere vraag die in verband met de crisisjaren speelt, is welke rol de zuivelcoöperaties kunnen vervullen nu het hun leden in toenemende mate slechter gaat. Vormen zij nog evenzeer het middel tot overleven als dertig jaar geleden? We zagen reeds dat zij een uitvoerende rol spelen in verband met de crisismaatregelen van de regering. Wellicht kan de zuivelorganisatie in deze rol indirect invloed uitoefenen op de regering. Duidelijk is wel dat zij een instrument van de regeringspolitiek worden.

Bekend is dat de zuivelcoöperaties de boeren in de crisisjaren soms financieel steunen. De boterfabriek 'Mortels Welvaren' in Mortel bij Gemert betaalt in 1932 een bedrag van f. 25,- voor een ondersteuningsfonds ten behoeve van in nood verkerende boeren. Uit dit fonds worden renteloze voorschotten verstrekt. Er komen dertien aanvragen voor ondersteuning binnen. Pas in 1940 worden de voorschotten afgelost. Enkele leden wordt zelfs niet meer om het geld gevraagd.²³⁵⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog komt de zuivelproduktie geheel in het teken van de voedselvoorziening van de bevolking te staan. Het rijksbureau voor de voedselvoorziening in oorlogstijd, dat

tijdens deze jaren de produktie en afzet reguleert, bouwt voort op hetgeen tijdens de landbouwcrisismaatregelen aan apparaat is ontwikkeld. Dat betekent dat de zuivelorganisaties ingeschakeld blijven bij de uitvoering en controle van de maatregelen. S.L. Louwes, hoofd van het rijksbureau, is van mening dat alle verrichtingen met de goederen door het bedrijfsleven zelf dienen te geschieden. Daar ligt de kennis en daar moeten dan ook de risico's als verlies en bederf worden genomen. De overheid treedt uitsluitend regelend op. Wel is de intentie een uitvoerig overleg te voeren met het bedrijfsleven.²³⁶⁾

In 1938 dragen alle provinciale landbouwcrisisorganisaties hun gehele apparaat over aan de gelijktijdig benoemde provinciaal voedselcommissaris. Per district wordt bovendien nog een plaatselijk bureauhouder aangesteld. Met name de bureauhouders onderhouden het rechtstreekse contact met de boeren, fabrieken en handelaren. Zij schrijven vergunningen uit en voeren een zeer uitgebreide administratie van hetgeen zich op en tussen de bedrijven afspeelt.²³⁷⁾ Ten behoeve van rapporten voor de directeur-generaal van de voedselvoorziening en de provinciale zuivelcommissie inspecteert de rijkszuivelconsulent van Noord-Brabant in 1941 kleinere zuivelfabrieken en standaardisatiebedrijven.²³⁸⁾

Bij de verplichte melkleveringen naar het westen van Nederland krijgen gewestelijke commissies de opdracht de leveringen zo goed mogelijk over de fabrieken te verdelen.

[121] Deze commissies bestaan uit vertegenwoordigers van de organisaties. Zo heeft in de commissie voor Westelijk Noord-Brabant en Zeeland onder andere de secretaris van de BZB zitting.²³⁹⁾ Vanaf de tweede helft van 1941 adviseren de Provinciale Zuivelcommissies de Nederlandse Zuivelcentrale in deze.²⁴⁰⁾

Eind 1941 wordt het Bedrijfschap voor Zuivel ingesteld, een instelling die ook na de oorlog gehandhaafd zal blijven. De bedrijfschappen worden in de oorlogsjaren al snel de feitelijke, regelende instanties voor het agrarisch bedrijfsleven. Het Bedrijfschap voor Zuivel heeft ook provinciale en plaatselijke afdelingen.²⁴¹⁾ Het bedrijfschap is bedoeld voor de regeling en normalisering van de produktie en afzet van zuivelprodukten. Het vormt in feite het uitvoerend orgaan van de regeringspolitiek. Het bedrijfschap is verticaal opgebouwd en heeft een bestuur waarin het zuivelbedrijfsleven in zijn verschillende schakeringen is vertegenwoordigd.²⁴²⁾ Overigens komen in het bestuur alleen de voor de Duitsers acceptabel lijkende bestuurders van de vroegere centrales terecht.²⁴³⁾

De zuivelorganisaties voelen zich met name tijdens de Tweede Wereldoorlog 'stiefmoederlijk' behandeld door het Bedrijfschap. Zij hebben immers vijftig jaar lang de belangen van de aangesloten veehouders behartigd en worden tijdens de oorlog zelfs met ontbinding bedreigd. Na de bevrijding handhaaft de overheid de oude instanties. Een soortgelijke instelling als het Bedrijfschap wordt kort na de oorlog de 'ACV, Afdeling Zuivel', speciaal belast met de voedselvoorziening. In zuivelkringen is men over de handhaving van de oude instellingen teleurgesteld, ook al omdat de regering hierover geen overleg met de bonden heeft gevoerd. Geen wonder dat ZNZ-inspecteur G. Oyen zich geroepen voelt tot een uitgebreide verdediging van zijn beslissing de benoeming te aanvaarden tot tijdelijk hoofd van de Afdeling Zuivel in Limburg. Op voorstel van de voorzitter en ondervoorzitter van de ZNZ wordt het beheer van deze Afdeling in handen gelegd van een ambtenaar van de ZNZ. Dit voelt men als een zekere rehabilitatie voor het buiten spel staan tijdens de oorlog. Aldus wordt weer een nauwere samenwerking tussen overheid en zuivelorganisatie tot stand gebracht.²⁴⁴⁾

Het Bedrijfschap voor Zuivel mag geen handelingen van commerciële aard verrichten. Hiertoe doet het In- en Verkoopbureau voor Zuivelproducten dienst. Dit bureau is een zuivere regeringsinstelling. Voorts is er nog het Landbouw Economisch Instituut, dat jaarlijks de kostprijzen van land-

bouwprodukten berekent. Deze berekeningen zijn onder meer van belang voor de bepaling van een rechtvaardige melkprijs. De melkprijs moet immers zoveel mogelijk overeenkomstig de werkelijke produktiekosten worden bepaald.²⁴⁵⁾

In latere jaren wordt nog een Centrale Zuivelcommissie ingesteld. Deze commissie is een uitvloeisel van het overleg tussen de FNZ, de Vereniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne en de Bond van Kaasproducenten enerzijds en anderzijds de Bedrijfsgroep Zuivel- en Melkproductenindustrie en Melkinrichtingwezen. In de Centrale Zuivelcommissie worden algemene, daarvoor in aanmerking komende technische en economische zuivelvraagstukken aan de orde gesteld. In onderling overleg worden deze zaken tussen de meer rechtstreekse vertegenwoordigers van het bedrijfsleven en vertegenwoordigers uit de bestuurskringen van de zuivelorganisatie besproken.²⁴⁶⁾

3.6.3. Tweede Wereldoorlog: sluitingen en schade

Om diverse redenen worden in de oorlogsjaren zuivelcoöperaties stilgelegd. Voor veel fabrieken speelt de steeds groter wordende schaarste aan grondstoffen een rol. Vooral het tekort aan steenkool dwingt coöperaties de produktie te stoppen. Steenkool is immers nodig voor verbranding in de stoomketels. Als deze centrale aandrijfkraft in het bedrijf buiten werking is, ligt de produktie stil. Omwille van bezuiniging op steenkool dwingt het Bedrijfschap voor Zuivel ook coöperatieve zuivelfabrieken de produktie (tijdelijk) te stoppen. [122] Ook aan suiker en cacao komt gebrek. De bereiding van produkten als chocolademelk komt daarmee in gevaar.

De verminderde melkaanvoer speelt in de tweede plaats een rol bij de stillegging van zuivelcoöperaties in de oorlogsjaren. De vermindering van de melkaanvoer wordt veroorzaakt door de teruglopende melkgift van de koeien als gevolg van slechtere voedingsomstandigheden. Voorstelbaar is ook dat melk op de boerderijen achterblijft om onder meer onderduikers op het platteland van melk te voorzien. Veel fabrieken moeten verplicht melk en room elders leveren. Vanwege de slinkende melkaanvoer is het voor sommige verenigingen niet langer rendabel de fabrieken draaiende te houden. De Mortelse coöperatie 'Mortels Welvaren' legt de fabriek stil omdat het voordeliger blijkt de verminderde melkaanvoer in de Gemertse coöperatie te laten verwerken dan de eigen fabriek in werking te houden. Na 1945 hervat men in Mortel de werkzaamheden weer.²⁴⁷⁾

De meeste fabrieken hebben niet of nauwelijks met een personeelstekort te kampen. Personeel van zuivelbedrijven die bij het industriële apparaat zijn betrokken en minder dan vijftig personen in dienst hebben, kunnen vrijgesteld worden van de 'Arbeitseinsatz', de verplichte tewerkstelling van Nederlandse mannen in de Duitse industrie. Personeel dat niet bij het produktieapparaat maar bij de verhandeling van de zuivelprodukten is betrokken, zoals de melkventers, kunnen een dergelijke vrijstelling niet krijgen.²⁴⁸⁾

Sommige fabrieken worden gedwongen de poorten te sluiten. Met name het energiegebrek noopt tot een concentratie van de zuivelindustrie. Alvorens de Duitse bezetter in augustus 1943 zelf overgaat tot het stilleggen van zuivelfabrieken voor de duur van de oorlog, heeft de Nederlandse overheid eigenmachtig, zonder een normale, wetgevende procedure, over het gehele land heel wat bedrijven reeds definitief gesloten. Tenslotte voert de Duitse bezetter in 1943 en 1944 een sanering van de zuivelindustrie door, waaraan onder meer het Bedrijfschap voor Zuivel medewerking verleent.²⁴⁹⁾ In het zuiden worden onder meer coöperatieve zuivelfabrieken te Deurne, Dorst en Teteringen getroffen door deze regelingen.²⁵⁰⁾

De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Willibrordus' in Teteringen wordt met ingang van 2 oktober 1943 gesloten. De sluiting zal de verdere bezettingstijd duren. Het bestuur weet echter een overeen-

komst te sluiten met de coöperatieve melkinrichting 'St. Martinus' in Breda (Princenhage). 'St. Martinus' neemt het personeel inclusief de melkventers van de Teteringse coöperatie over met dezelfde lonen als bij 'St. Willibrordus' golden. Indien de Teteringse fabriek weer wordt gestart, zal het personeel zonder bezwaren van Bredase zijde weer teruggaan naar de oude fabriek. Voorts worden op voorwaarde van een goed onderhoud en vervanging in het geval van slijtage, de melkwagens, het gereedschap en de onmisbare fabriekslokalen aan 'St. Martinus' voor de duur van de stillegging afgestaan. Daarvoor ontvangt 'St. Willibrordus' een vergoeding van f. 10,- per maand. Omgekeerd betaalt de Teteringse coöperatie f. 16,- per week aan 'St. Martinus' voor het onderhoud van de fabriek door de machinist. De onkosten met betrekking tot het licht worden voor de helft door 'St. Martinus' en voor de andere helft door 'St. Willibrordus' gedragen. De onkosten voor het watergebruik komen voor tweederde deel voor rekening van 'St. Martinus', voor een derde voor 'St. Willibrordus'.²⁵¹⁾

Op 28 april 1945 begint de fabriek in Teteringen weer met de werkzaamheden.²⁵²⁾ Jaren later blijkt dat de stillegging van de fabriek en de tijdelijke verwerking van de melk door 'St. Martinus' gedurende de oorlogsjaren geen goede indruk bij de Teteringse leden heeft achtergelaten. Welke gebeurtenissen tot deze negatieve indruk hebben geleid, wordt echter niet vermeld.²⁵³⁾

Niet alle zuivelfabrieken moeten definitief dicht. Tijdelijk gesloten worden onder meer de coöperatieve zuivelfabrieken te Cuijk, Mortel, Horst-Meterik, Lierop, Ospel en Nuland. In 1946 krijgen alle fabrieken toestemming weer te gaan draaien. De aan andere [123] bedrijven tijdelijk toegewezen boeren krijgen twee maanden de tijd om weer naar hun oorspronkelijke fabrieken terug te keren. In sommige verenigingen kiezen de leden alsnog vrijwillig voor opheffing van de fabriek. Deze is dan vaak te verouderd geraakt en kan de betere resultaten niet meer goed maken die de boeren op de tijdelijk toegewezen fabrieken behalen.²⁵⁴⁾

Door de teruggang van de boterproductie en de belemmerde uitvoer verspeelt Nederland zijn positie op de buitenlandse afzetmarkt. Andere landen breiden tijdens de oorlog hun boterproductie enorm uit en bezetten een stevige plaats op de botermarkt. Boter, voor Nederland vóór de oorlog het belangrijkste zuivelexportartikel, is na de oorlog niet meer rendabel af te zetten. De prijzen die het buitenland wil betalen, liggen zo'n 50% lager dan de prijzen waarvoor de Brabantse en Limburgse fabrieken kunnen leveren.²⁵⁵⁾

Ook de melkaanvoer is kort na de bevrijding gering. Veel melkvee was geleverd aan of meegenomen door de Duitsers. In gebieden waar (veel) gevochten werd, staan de koeien droog omdat zij in de angstige dagen van de bevrijding niet zijn gemolken. Ook de onrust die de gevechten bij de dieren teweegbrengt, is bepaald niet bevorderlijk voor de melkgift.

Na de bevrijding zijn veel zuivelfabrieken daarenboven zwaar beschadigd. Personeelsleden hebben bij bombardementen, in kampen of anderszins het leven gelaten. Er is een gebrek aan materialen, brandstof, elektriciteit en gas. Machines en motoren zijn door de Duitsers meegenomen of dermate beschadigd dat herstel onmogelijk is of door het tekort aan materialen een langdurige zaak wordt.²⁵⁶⁾ Veel fabrieken hebben van het oorlogsgeweld te lijden gehad. De fabrieken in onder meer Roosendaal, Gilze, Vierlingsbeek, Bergen_, Berlicum, Meijel, Liessel en Nuland zijn zeer zwaar getroffen. Na de oorlog worden de fabrieken zo snel mogelijk weer gebruiksklaar gemaakt.²⁵⁷⁾

Door het tekort aan materialen kan dit herstel niet zo vlot verlopen dan menigeen zou wensen. In september 1945 staat de fabriek in Vierlingsbeek er nog steeds verlaten bij. De schoorsteen is opgeblazen, bomscherven en granaatvuur hebben veel aan de gebouwen en [124] inventaris vernield. Geen ruit zit nog in de sponningen en met vernielde dakgoten en onvoldoende dakbedekking heb-

ben weer en wind in het gebouw vrij spel. Het valt de directeur zwaar: “Voeg hierbij nu ons ‘unheimische house’, waaruit alles werd meegenomen, dan kunt u zich eenigs voorstellen, hoe gezellige oude dag we hier beleven”.²⁵⁸⁾ Op 13 mei 1946 kan de produktie in Vierlingsbeek worden hervat.²⁵⁹⁾ Ook het herstel van de fabriek ‘St. Antonius Abt’ te Bergen_ neemt meer dan een jaar in beslag.²⁶⁰⁾

In Roosendaal moet men gebruik maken van een noodfabriek, die ruim tien maanden na het verwoestende bombardement op de oude fabriek op 31 mei 1944, in gebruik wordt genomen.²⁶¹⁾ De niet-gewonden en weer herstelden onder het fabriekspersoneel worden ingezet bij het opruimen van de enorme ravage na het bombardement. De eerste weken zijn slechts vier mensen voor de opruimingswerkzaamheden beschikbaar, het grootste deel van het fabriekspersoneel is gedood of gewond. Drie van de overlevenden zijn te werk gesteld op het ‘centrale punt’, ingericht in één van de pakhuizen van de boerenbond en ingesteld voor de melkvoorziening van de Roosendaalse bevolking. De fabrieken in Wouw en Oud-Gastel leveren gestandaardiseerde en taptmelk aan dit punt, van waaruit venters zorgen voor distributie aan het publiek.²⁶²⁾

Fabrieken die van oorlogsschade hebben te lijden, kunnen een beroep doen op het Fonds voor Bijzondere Doeleinden van de FNZ. Dit fonds wordt in 1946 gevormd en bevat ongeveer een miljoen gulden. Uit het fonds worden renteloze voorschotten verstrekt.²⁶³⁾ Ook komt er een vorm van steunverlening voor zuivelfabrieken die voor de duur van de oorlog gesloten werden. Bedrijven die daarna tot liquidatie zijn overgegaan, ontvangen geen uitkering.²⁶⁴⁾

3.6.4. Concentratie in regionale coöperaties

Daar waar de aanzet al midden jaren twintig was gegeven, komt pas na de Tweede Wereldoorlog de daadwerkelijke schaalvergroting van zuivelorganisaties tot stand.

Noodzaak tot verandering

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog doen zich in de handel in zuivelprodukten grote problemen voor. De overheid en zuivelorganisaties waarschuwen voor Deense en Australische concurrentie op de internationale botermarkt en concurrentie van de margarine, die het vooral wat betreft prijs en kwaliteit tegen de roomboter op kan nemen. Minister S. Mansholt waarschuwt dat de Nederlandse boterexport in gevaar komt. F. Smits van Oyen ziet hetzelfde gevaar en zwengelt in de ZNZ een discussie aan. Om aan deze probleemsituatie het hoofd te kunnen bieden, moeten de onkosten voor het verwerken van melk zo laag mogelijk zijn. Daardoor komen de prijzen van de eindprodukten zo laag mogelijk te liggen. In de tweede plaats moeten produkten gefabriceerd worden die tegen lonende prijzen kunnen worden geëxporteerd.²⁶⁵⁾

Bij de veranderingen, die noodzakelijk lijken te zijn, vormt de Zweedse situatie een bron van inspiratie. Aan het begin van de jaren dertig staan de Zweedse coöperatieve zuivelbereiding en -verkoop op een laag peil. In vergelijking met Nederland kan zij dan als ‘achterlijk’ worden getypeerd. Vijftien jaar later is de situatie omgekeerd. In 1932 richt men in Zweden de centrale organisatie ‘Svenska Mejeriernas Riksforening’ (SMR) in Stockholm op. In de SMR worden de commerciële en niet-commerciële functies van zuivelorganisaties met elkaar gecombineerd. De coöperatieve zuivelfabrieken, al dan niet verenigd in provinciale of districtszuivelbonden, vormen samen de SMR, die zich ten doel stelt de gezamenlijke belangen van de Zweedse boeren te behartigen voor zover zij zich op de industriële verwerking van melk toelagen. De SMR legt zich onder meer toe op de gezamenlijke aankoop van bedrijfsbenodigdheden. Voorts is de SMR de nationale zuivelverkoopvereniging [125] in Zweden. Zij bevordert de georganiseerde afzet van de zuivelprodukten van de aangesloten coöperaties. De unieke combinatie van commerciële en niet-commerciële activiteiten vinden we in Nederland alleen in de ZNZ terug.²⁶⁶⁾

De SMR legt zich toe op de rationalisatie van het zuivelbedrijf, op de stijging van het verbruik in het binnenland van zuivel- en melkproducten, op de opleiding van personeel en op de voorlichting van de producenten enerzijds en van de overheid anderzijds. Met name de rationalisatie van het Zweedse zuivelbedrijf is in de tweede helft van de jaren veertig ver gevorderd. Dit laat zich zien in de ontwikkeling van de 'Mjëlcentralen' in Stockholm. Het werkgebied van de 'Mjëlcentralen' is vanaf het ontstaan van deze centrale in 1915 met 267 fabrieken teruggebracht naar 64 fabrieken in 1945. Deze resterende fabrieken zijn geheel gemoderniseerd en sterk uitgebreid. Het vervoer van de melk van de boerenbedrijven naar de fabrieken wordt geregeld door de 'Mjëlcentralen'. De melkproducenten die als lid tot de centrale toetreden, accepteren de voorwaarde dat hun melk wordt verwerkt in die fabrieken die daarvoor in aanmerking komen. In de fabrieken is men zich meer gaan richten op de produktie van kaas. Verder legt men zich met succes toe op de detailverkoop van melk, zuivel- en melkproducten in Stockholm en omgeving evenals in andere bevolkingscentra. Hiertoe worden kwalitatief goede melkproducten in een ruime sortering gefabriceerd en verkocht. Met een intensieve reclamecampagne bewerkt men de consumenten. Ook schakelt men over van de melkverkoop met behulp van venterskarretjes naar speciale melkwinkels.²⁶⁷⁾

De organisatie en het niveau van de coöperatieve zuivelbereiding in Zweden is het zuivelwezen in Nederland tot voorbeeld. In 1946 maken diverse personen van de FNZ een studiereis naar Zweden. Terug in eigen land maken zij een voorlichtingsreis door het land. Op 4 september 1946 wordt in Eindhoven een bijeenkomst georganiseerd waarvoor de directeuren en bestuursleden van de zuivelcoöperaties van de ZNZ worden uitgenodigd, "aangezien de zuivelbereiding in Zweden op hoog peil staat en daarvan voor onze zuivelbereiders heel wat te leren zal vallen".²⁶⁸⁾

De zuivelcoöperaties in het zuiden van Nederland, in het bijzonder de boterfabrieken, hebben een minder goed verweer tegen de opdoemende moeilijkheden op de afzetmarkt. De kwaliteit van hun producten is in het merendeel niet al te best. In 1946 ligt ruim de helft van de ZNZ-fabrieken buiten de normen van het Zuivel Kwaliteitscontrole Bureau. De toenmalige hoofdinspecteur van de CZNZ, G. Oyen, formuleert het op de Zuiveljaardag te Wageningen in 1949 aldus:

"Daar lagen we nu met onze méér dan 70, in doorsnee veel te kleine, verouderde fabrieken, onder de gegeven omstandigheden gedoemd tot het maken van een mengsel, 1e en 2e klas boter, benevens een kwantum ondermelk, dat noch op de boerderij, noch industrieel kon worden verwerkt, voor een bepaald gedeelte zou zijn voorbestemd, om het waterniveau in de sloten te verhogen."²⁶⁹⁾

In de tweede plaats maken de zuivelcoöperaties het zichzelf in een onderlinge concurrentiestrijd erg moeilijk. De twaalf zuivelfabrieken rond Eindhoven trachten elkaar voortdurend de loef af te steken. Vooral de boeren worden van deze strijd de dupe.²⁷⁰⁾ Reeds in 1927 wordt in een ledenvergadering van de ZNZ geconstateerd dat er herhaaldelijk wrijving tussen de fabrieken ontstaat over het aannemen van leden of leveranciers. Door middel van grensregelingen moet hierin verandering worden gebracht. J.J. Wintermans zet zich aan het ontwerpen van dergelijke regelingen.²⁷¹⁾

De coöperaties hebben daarenboven in de laatste decennia een flinke achterstand in de technische vernieuwing opgelopen. Men houdt in het algemeen te lang eenzijdig vast aan de boterproduktie en is bovendien niet snel genoeg met de aanschaf van nieuwe apparatuur. In sommige fabrieken voert men ten tijde van de crisisjaren of daarna nog wel enige vernieuwingen door maar dit gebeurt niet voortvarend genoeg. De coöperatieve zuivelfabriek [126] 'St. Laurentius' in Vierlingsbeek begint in 1938 met de verbouwing van de fabriek, die een jaar later gereed komt. Veel van de oude machines krijgen weer een plaats in het vernieuwde gebouw. Een deel van de machines heeft in 1950 dan ook zijn beste dagen gehad, een ander deel is zelfs tot "op de draad versleten".²⁷²⁾ Deze zuivelcoöperatie is er één onder vele. In de zomer van 1946 worden bij het Bedrijfschap voor Zuivel te Tilburg, dat de provincie Noord-Brabant bestrijkt, meer dan dertig aanvragen ingediend voor nieuwe pasteurs.

Daarnaast komen aanvragen binnen voor centrifuges, karnen, ketels, tanks enzovoort.²⁷³⁾

Met name de rijkszuivelconsulenten propageren al in de jaren twintig en dertig het samengaan van de kleinere, technisch minder ontwikkelde boterfabrieken in grotere ondernemingen. De fabrieken renderen echter al die jaren. De gehechtheid van besturen en leden aan de eigen kleine fabriek kan het dan eenvoudig winnen van het vooruitzicht in grootschaliger verband te moeten gaan werken met een hypothetisch vooruitzicht op betere resultaten. Bijna nergens komt samenwerking in deze jaren tot stand.

De technische achterstand van veel zuivelfabrieken gevoegd bij de hierboven reeds genoemde oorlogsschade leidt in de naoorlogse periode van toenemende buitenlandse concurrentie tot grote problemen. Van diverse kanten wordt op de technische achterstand van de zuivelfabrieken op de zuidelijke zandgronden gewezen. In augustus 1946 dringt het dagelijks bestuur van de FNZ in een vergadering met de besturen van de BZB en ZNZ sterk aan op meer aandacht in het zuiden voor de kwaliteit van de boter. Daartoe zouden bijvoorbeeld technisch ambtenaren bij de zuivelorganisaties kunnen worden aangesteld.²⁷⁴⁾

In een vertrouwelijk schrijven aan M. van der Heijden, directeur van ‘St. Odulphus’ te Oirschot en tevens voorzitter van de Bond van Directeuren van coöperatieve Zuivelfabrieken van de ZNZ, uit de secretaris van de FNZ, J.A. Geluk, grote kritiek op de coöperatieve zuivelindustrie in het zuiden. Geluk stelt dat de zuivelcoöperaties die zich steeds beperkt hebben tot de produktie van boter, op achterstand zijn gekomen. Tot nog toe is de boterverkoop gemakkelijk verlopen. Als men aan het eind van het jaar kon constateren dat men enkele centen per kilogram boven de prijs van Leeuwarden had gemaakt, “klapte men in de handen en meende men dat het met de organisatie prima in orde was”.²⁷⁵⁾ Geluk verwijt een groot deel van de coöperatieve zuivelfabrieken dat zij niet met hun tijd zijn meegegaan. Men heeft onder meer te weinig gediplomeerd personeel aangesteld. Ook de boeren zijn volgens hem te weinig door de directeuren op de hoogte gehouden. Omdat de boeren daardoor onvoldoende bekend zijn met de actuele omstandigheden, zouden zij de houding van de overheid niet meer begrijpen.²⁷⁶⁾

In de oorlog is de produktie en verkoop gereguleerd door middel van een systeem van rantsoenering. Na de oorlog wil de overheid dit systeem weer loslaten. Van der Heijden voorziet grote problemen voor de zuivelindustrie in het zuiden. Geluk wijst verder ingrijpen van de overheid echter van de hand. Hij stelt dat de opgelopen achterstand niet met overheidsmaatregelen weer ingelopen kan worden, “want dan vermoordt men de coöperatie vast en zeker”. De problemen zullen volgens hem van onderaf door ontwikkeling en door gezondmaking van de bedrijven en organisatie, moeten worden verholpen.²⁷⁷⁾

Studiecommissie F. Smits van Oyen

Het bestuur van de ZNZ realiseert zich dat ingrijpende maatregelen ter verbetering van de situatie van de coöperatieve zuivelindustrie nodig zijn. Een studiecommissie onder leiding van F. Smits van Oyen krijgt de opdracht plannen uit te werken om het produktieapparaat met de nieuwe naoorlogse situatie in overeenstemming te brengen. In de commissie hebben naast voorzitter Smits van Oyen zitting de heren M. van der Heijden, J. Loonen, F. Slangen, F.W. van de Vring, A.J. van Wijk en J.M. Teepen. Secretaris wordt G. Oyen.²⁷⁸⁾

[127] De commissie krijgt opdracht te rapporteren over de vraag of, en zo ja, welke reorganisatievoorstellen zouden moeten worden gedaan om tot de voor de toekomst meest gewenste organisatie van de zuivelsector in het ZNZ-gebied te komen. Hierbij wordt met name gedacht aan de concentratie van fabrieken en aan andere voor export geschikte produkten naast boter. Deze opdracht wordt geformuleerd in de vergadering van de ZNZ op 16 juli 1946. In de maanden daarna worden drie

vragen aan de opdracht toegevoegd. Het betreft hier de mogelijkheid en het nut van de exploitatie van twee bestaande zuivelcoöperaties te Veghel en Bergeyk. Als de voorstellen van de commissie in een vergevorderd stadium raken, krijgt zij in januari 1947 opdracht de noodzakelijke statutenwijzigingen van de ZNZ voor te bereiden.²⁷⁹⁾

Aanvankelijk denkt de commissie aan een oplossing, waarbij de kleine verouderde fabrieken met een melkaanvoer beneden drie miljoen kg. per jaar geleidelijk worden stilgelegd. De directeuren van deze fabrieken zullen met een wachtgeldregeling worden geholpen. De overblijvende bedrijven dienen een flinke technische vernieuwing te ondergaan.²⁸⁰⁾

Deze sanering zal naar verwachting echter niet aan een werkelijke oplossing bijdragen. Men beseft dat zware investeringen voor de vernieuwing van het technisch apparaat alleen voor boterproductie, onverantwoord zijn. Vele deskundigen zijn van mening dat het boterproductie-apparaat al veel te omvangrijk is. Reeds in de jaren twintig is gebleken dat een spreiding van risico's over meerdere produkten wenselijk is. Fabrieken die hun productie tot boter beperkt houden, redden het niet meer alleen. De aanpassing van de technische voorzieningen in de bedrijven om tot een bredere productie te komen, kost echter veel geld. Deze hoge kosten zijn slechts in grotere eenheden op te brengen. Alleen grootschalige bedrijven, die de investeringen benodigd voor de technische vernieuwing ter wille van een breder scala van produkten kunnen opbrengen, kunnen de problemen het hoofd bieden.

De tijd voor verdere maatregelen begint te dringen nadat tal van directeuren en besturen van coöperaties met grote voortvarendheid aan de wederopbouw van de door oorlogsschade getroffen fabrieken zijn begonnen.²⁸¹⁾ In augustus 1946 laat het bestuur van de ZNZ een brief aan de besturen van de aangesloten zuivelfabrieken uitgaan waarin zij worden ontraden grote uitgaven te doen voor herstel of vernieuwing: "zonder eerst ernstig overwogen te hebben, of zulks wel in het belang is van de aangesloten boeren, of dat aansluiting bij of samensmelting met een naburige fabriek niet te verkiezen is."²⁸²⁾

Op 17 mei 1947 zet de commissie Smits van Oyen een punt achter het rapport. In het naoorlogse mentale klimaat van vernieuwing en wederopbouw komt de commissie met een vergaand voorstel. De voorgestelde oplossing steunt op twee poten: een concentratie van de coöperatieve zuivelindustrie in regionale of kringcoöperaties en de exploitatie van twee melkproduktenfabrieken voor rekening van de ZNZ ten behoeve van haar leden.

Een indeling in kringen moet een einde maken aan de onderlinge concurrentie tussen bestaande zuivelcoöperaties. Er bestaan grote verschillen tussen de zuivelcoöperaties in de uitbetalingen van melk van gelijke kwaliteit en vetgehalte. Deze verschillen leiden tot een hevige concurrentiestrijd tussen coöperaties. De uitbetaling van eenzelfde prijs per 1% vet in de gehele kring moet rust brengen onder de aangesloten boeren. Andere voordelen zijn de mogelijkheid tot een meer economische indeling van de melkritten, in het bijzonder die in de grensgebieden van de bestaande fabrieken en de wijkindeling in consumptiemelkgebieden, waardoor belangrijke besparingen op het ventersapparaat kunnen worden verkregen. Voorts verwacht men dat de stopzetting van "uitgeleefde" bedrijven in onderling overleg gemakkelijker tot stand zal komen en de totstandkoming van enkele grote bedrijven in de hand wordt gewerkt. Dit laatste biedt de mogelijkheid tot de 'engros'-productie van goederen, speciaal van verpakte artikelen. Om de concurrentie met de particuliere zuivelindustrie aan te kunnen, acht men de productie van deze goederen van [128] groot belang. Tenslotte kan dankzij de kringindeling de investering van kapitaal voor het op peil brengen en houden van de vereiste productiecapaciteit om alle melk te verwerken en de meest rendabele produkten te kunnen maken, tot het meest noodzakelijke worden beperkt.²⁸³⁾

Als basis voor de indeling in kringen geldt de aanwezigheid van een groot bevolkingscentrum, waar behoefte is aan grote hoeveelheden consumptiemelk. Op deze wijze kan een groot deel van de gewonnen melk in dat gebied als consumptiemelk in de betreffende stad dienen. Benadeling van boterfabrieken boven consumptiemelkinrichtingen - praktijk in de jaren na de oorlog als gevolg van de regelingen van het Bedrijfschap voor Zuivel - wordt door deze regeling opgeheven. Eén grote coöperatieve vereniging zal in het vervolg de aanwending van de aan de fabrieken geleverde melk bepalen. De resultaten van de boterfabrieken en consumptiemelkinrichtingen worden in de grote kringcoöperatie over alle aangesloten boeren evenredig verdeeld.²⁸⁴⁾

De commissie stelt voor het werkgebied van de ZNZ te verdelen in negen kringen: namelijk de kringen Zuid-Limburg, Roermond, Weert, Venlo, Cuijk, Helmond, Veghel, Oss en Eindhoven.²⁸⁵⁾ In de gesprekken over de concentratie moet volgens de commissie de positie van de directeuren van de zuivelfabrieken nadrukkelijk worden meegenomen. Het bestuur van de RK Vereniging van Beheerders van Zuivelfabrieken in Noord-Brabant en Limburg ontwerpt een wachtgeldregeling. Iedere directeur van een fabriek die opgaat in de kringcoöperatie valt bij sluiting van zijn fabriek automatisch in de wachtgeldregeling.²⁸⁶⁾

Nadat een deel van de aangevoerde melk is aangewend voor de bewerking en verkoop als consumptiemelk in de steden zal een surplus aan volle melk en ondermelk blijven bestaan. Een differentiatie in de productie, de verwerking van melk dus tot diverse produkten (boter, kaas, condens, melkpoeder), lijkt de juiste weg te zijn om dit surplus zodanig te gebruiken dat aan de boeren een zo hoog mogelijke melkprijs uitbetaald kan worden. Naast de productie van boter speelt de verwerking van ondermelk daarbij een belangrijke rol. De aanwezigheid van de twee fabrieken van melkprodukten ('St. Bernardus' te Bergeyk en 'De Meierij' te Veghel) in het werkgebied van de ZNZ, biedt goede mogelijkheden om deze opvatting in praktijk te brengen. Daarbij komt dat de exploitatie van 'De Meierij' voor de huidige zes coöperaties te zwaar is. Door de geringe melkaanvoer aan de fabriek in Veghel is het gewenst deze inrichting op een bredere basis te vestigen.²⁸⁷⁾

De exploitatie van twee centrale fabrieken heeft grote financiële consequenties voor de zuivelbond. Aangezien de bond geen statutaire aansprakelijkheid kent, worden de statuten gewijzigd en wordt de ZNZ een coöperatieve vereniging met aansprakelijkheid. Bovendien wordt bij de statutenwijziging de zekerheid ingebouwd omtrent de aanvoer van de benodigde volle melk en ondermelk om zodoende de melkproduktenfabrieken van voldoende grondstof te kunnen voorzien.²⁸⁸⁾ Paragraaf 9.1.7. handelt over de totstandkoming van de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond (CZNZ).

Reacties van de zuivelcoöperaties

De plannen tot concentratie stuiten op grote weerstand onder een flink deel van de betrokken coöperatieve zuivelfabrieken en haar leden. In een anonieme circulaire wordt lucht gegeven aan de kritiek op de plannen tot reorganisatie van de coöperatieve zuivelindustrie.²⁸⁹⁾ De circulaire zinspeelt op de vrees van de boeren dat zij na de reorganisatie niets meer te vertellen zullen hebben in de coöperaties. Ook de gehechtheid aan het eigen bedrijf, waarvan men de zelfstandigheid in gevaar ziet, heeft een remmende werking op de besluitvorming.²⁹⁰⁾

M. van der Heijden, voorzitter van de Bond van Directeuren van Coöperatieve Zuivelfabrieken van de ZNZ, hoewel voorstander van concentratie in grotere verenigingen, [129] wijst er op dat bij concentratie ook andere factoren dan koude, zakelijke berekening in ogenschouw moeten worden genomen:

“Er zijn ook nog andere waarden dan geld. En hier bedoel ik de historie en traditie, en men moet ook niet vergeten dat met sterk doorgevoerde concentratie, de belangstelling van de leden voor hun

fabriek absoluut verloren gaat.”²⁹¹⁾

Het verlies van zelfstandigheid stuit niet alleen bij de boeren maar ook bij directeuren en bestuursleden op tegenstand. Bij sommigen van hen speelt eveneens ‘dorpisme’ of ‘lokalisme’, de gehechtheid aan de fabriek in het eigen dorp, een rol. Bestuursleden, die hun mandaat 25 soms 40 jaar lang onafgebroken vernieuwd zagen, ontlenen aan de zuivelfabriek een staat van verdiensten, om welke zij in het dorp aanzien genieten en mogelijk zelfs openbare ereambten bekleden. De zuivelfabriek is voor hen een stuk levenswerk.²⁹²⁾ Verder zijn veel directeuren en andere personeelsleden bezorgd over wat er met hen zal gebeuren na opheffing van de fabriek waaraan zij, soms reeds lange tijd, zijn verbonden.²⁹³⁾

De bezwaren tegen de regionale zuivelcoöperaties richten zich tevens op de vermeende betere rentabiliteit van de bedrijven. Sommigen achten het onverstandig dat een groot, goed rendabel bedrijf met veel zichtbare en onzichtbare reserves zijn bezit samensmelt met kleine, mogelijk versleten fabrieken die geen overwaarde hebben. Voorts zou de kringcoöperatie voor de grote, goed functionerende fabrieken geen nut hebben omdat zij de betere bedrijfsresultaten met de onrendabele bedrijven moeten gaan delen. Tenslotte menen tegenstanders dat de prikkel om zoveel mogelijk voordeel uit het bedrijf te halen bij de directeuren volkomen zal verdwijnen door de gelijke melkprijs.²⁹⁴⁾

De commissie Smits van Oyen wijst er in haar eindrapport op, dat de tijdsomstandigheden de boeren dwingen “datgene te kiezen wat de koude zakelijkheid en harde noodzaak vordert”. In het economisch belang van gezin en bedrijf zullen de boeren gedwongen worden afstand te doen van een zeker dorpisme, “wat hem mogelijk de minder economische eigen fabriek op het eigen dorp doet verkiezen boven de economisch beter verantwoorde en meer efficiënt werkende fabriek op groteren afstand”.²⁹⁴⁾

De commissieleden doen er veel aan de besturen en directeuren van de zuivelcoöperaties voor hun plannen te winnen. Vooral voorzitter Smits van Oyen en secretaris Oyen gaan fabrieken langs. Een goed beeld van hun tactiek en de moeilijkheden waarop zij stuiten, geeft hun briefwisseling. Oyen schrijft op 30 augustus 1947:

“De forten Reek-Zeeland 28 dezer stormerhand veroverd. Speciaal Zeeland heeft 2½ uur beschieting nodig gemaakt, maar capituleerde toen ook volkomen. In Venray heb ik gisteren de vesting 7½ uur lang zoodanig ondermijnd dat de tegenstand bij den Directeur en Voorzitter gebroken is. In elk geval worden ze lid van de Coöp. ZNZ. Eersel heeft gevraagd wat ze te doen hebben om te kunnen toetreden tot “DE KEMPEN”.”²⁹⁶⁾

Smits van Oyen feliciteert Oyen in zijn antwoord met diens succes in Reek, Zeeland en Venray: “Ge wordt een ware Eisenhower! Ofschoon iets lager in rang, is het waarschijnlijk beter U met Patton te vergelijken. Ge herinnert U natuurlijk dat het speciaal zijn tank-armée was, welke met niet te stuiten élan voorwaarts daverde en in record-tijd zelfs den sterksten tegenstand brak!”²⁹⁷⁾

Niet alle zuivelcoöperaties reageren even negatief. In sommige fabrieken staat men voor de aanschaf van dure machines om het bedrijf voldoende te kunnen vernieuwen en vraagt men zich om die reden af of het verantwoord is dergelijke grote onkosten te maken. Het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Petrus’ te Son_ bijvoorbeeld wendt zich tot de ZNZ met het verzoek een bespreking te organiseren tussen de besturen van ‘St. Joseph’ te Eindhoven en ‘St. Petrus’ te Son_ onder leiding van de ZNZ waardoor men zou kunnen komen tot het in studie nemen van een fusieplan. Hier neemt een zuivelcoöperatie dus zelf het initiatief. Ook een deel van de leden van ‘St. Jan’ te Oerle wil een fusie [130] aangaan met ‘St. Joseph’ in Eindhoven. Andere zuivelcoöperaties, zoals die in Sint-Oedenrode en Hoogeloon, kloppen bij de ZNZ aan om advies over de vraag of grote uit-

gaven voor een technische vernieuwing van het bedrijf verantwoord zijn.²⁹⁸⁾

Wanneer het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek 'Ons Belang' te Posterholt in 1946 plannen ontwikkelt voor de aanschaf van werktuigen en machines worden deze grote uitgaven voor het bedrijf door de studiec commissie Smits van Oyen ernstig ontraden.²⁹⁹⁾

Uitvoering van de plannen

Het doel van samenwerking in grotere verbanden is door middel van een gezonde bedrijfsconcentratie zoveel goed ingerichte bedrijven te exploiteren dat de melk op de meest rendabele wijze kan worden verwerkt tot een eerste klas produkt. Alle aangesloten veehouders krijgen een zelfde prijs voor hun melk gegarandeerd. Voorts kunnen de regionale coöperaties beter maatregelen nemen ter bevordering van veeverbetering, kwaliteitscontrole, uitbetaling naar kwaliteit, meer economische regeling van de melkaanvoer en -afvoer en van het distributieapparaat en de uitschakeling van de concurrentie.³⁰⁰⁾ Rationalisatie is hier een kernwoord, hetzelfde principe dat we bij de Zweedse coöperatieve zuivelindustrie al tegenkwamen.

De plannen voor een reorganisatie van de coöperatieve zuivelindustrie in het gebied van de ZNZ vinden voor een belangrijk deel doorgang. In twee vergaderingen op 10 en 11 juni 1947 gaat het bestuur van de ZNZ unaniem akkoord met de conclusies van de commissie Smits van Oyen.

Aan het eind van de jaren veertig komt de tweede concentratiefase in de coöperatieve zuivelindustrie op gang. Evenals in de oprichtingsfase (1892-1900) en de eerste concentratiefase (1900-1918) zijn het dezelfde gebieden die hierbij voorop lopen. Voor het gebied rond Eindhoven wordt in 1947 de regionale zuivelcoöperatie 'De Kempen' opgericht. In hetzelfde jaar komt ook de coöperatieve zuivelvereniging 'Midden-Limburg' tot stand voor het gebied rond Roermond. Een jaar later, in 1948, volgt rond Weert de coöperatieve zuivelvereniging 'Kring Ament'. Tenslotte wordt in 1950 rond Venlo de regionale coöperatie 'Noord-Limburg' gevormd.

In de andere gebieden, het westen, midden en noordoosten van Brabant, zet in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de concentratie naar interlokale zuivelcoöperaties verder door. In deze streken ontstaan de regionale zuivelcoöperaties pas vanaf de jaren zestig. Wel worden eind jaren veertig besprekingen gevoerd over verdergaande concentratievormen, maar deze zijn geen van alle succesvol.

De totstandkoming van de regionale zuivelcoöperatie 'De Maaskant' in het gebied rond Oss mislukt. In 1947 voert de ZNZ wel besprekingen om in dit gebied grotere combinaties te vormen. Resultaat hebben deze besprekingen echter niet.³⁰¹⁾ Het bestuur van 'St. Joseph' te Berghem wil bijvoorbeeld autonoom blijven. De bezwaren tegen organisatie in een regionale zuivelcoöperatie richten zich op het kiezen van een ledenraad, de uittreding van de leden uit de eigen coöperatie, de toewijzing van melk door 'De Maaskant' aan de diverse fabrieken en de controle op het bemonsteren.³⁰²⁾

Een commissie bestudeert in de jaren 1947 en 1948 de moeilijkheden tussen coöperatieve zuivelfabrieken rond Tilburg. De zuivelcoöperaties in dit gebied zijn - nog altijd - in een hevige concurrentiestrijd gewikkeld. Hoewel sommige commissieleden, waaronder Smits van Oyen, pleiten voor de totstandkoming van een kringcoöperatie rond Tilburg, komt deze er niet.³⁰³⁾

In dezelfde tijd vergaderen afgevaardigden van een vijftal fabrieken uit de omgeving van Breda met enkele zuiveldeskundigen over de mogelijkheden om te komen tot een grotere samenwerking tussen deze fabrieken. Daarbij staat met name de verkoop van consumptiemelk in Breda en omgeving centraal. Een studiec commissie onder voorzitterschap [131] van de rijkszuivelconsulent moet deze mogelijkheden onderzoeken. Evenmin als een latere poging, rond 1950, om tot een combinatie van

vijftien fabrieken rond Breda te komen, wordt deze samenwerkingsgedachte werkelijkheid.³⁰⁴⁾

Evenmin succesvol zijn in 1945 de besprekingen tussen de coöperaties in Roosendaal en Wouw. Beide fabrieken staan voor nieuwbouw dan wel ingrijpende verbouwingen, maar zien niet de noodzaak tot samenvoeging. Men vindt dat beide fabrieken groot genoeg zijn om zelfstandig te blijven voortbestaan. Directeur Witteveen van Wouw voegt hieraan nog toe, dat door het samengaan van beide fabrieken “het plaatselijk verband en de coöperatieve geest geschaad zouden worden”.³⁰⁵⁾

Men is in deze streken blijkbaar nog niet zodanig in de klem gekomen om de noodzaak tot verdergaande samenwerking te voelen. De technische achterstand bestaat echter ook in het westen van Brabant wel degelijk. De zuivelcoöperatie ‘St. Willibrordus’ in Teteringen moet na de oorlog constateren dat de apparatuur sterk verouderd is en de bedrijfsresultaten uiterst onbevredigend. Het advies van de zuivelbond om de fabriek, net als tijdens de oorlog, stil te leggen en de melk in een naburige fabriek te laten verwerken, wordt echter niet nagevolgd.³⁰⁶⁾

Bij de totstandkoming van de regionale zuivelcoöperaties, ook wel kringcoöperaties genoemd³⁰⁷⁾, treden de leden uit de plaatselijke coöperatieve zuivelfabriek en worden zij lid van de kringcoöperatie. Vervolgens wordt onder meer de kringcoöperatie lid van de oude coöperatie, waardoor de exploitatie van de fabriek voor rekening van de kringcoöperatie komt. De kringcoöperatie, waarin alle boeren zich verenigd hebben, ontvangt de melk en betaalt deze uit. Alleen de kringcoöperatie mag beoordelen welke fabrieken waarvan de [132] boeren bij haar lid zijn geworden, de aangevoerde melk zullen ontvangen en verwerken.³⁰⁸⁾

Daarnaast is het mogelijk dat enkele leden niet tot de kringcoöperatie toetreden maar lid blijven van hun oude vereniging. Deze leden hebben echter alleen recht op de prestatieprijs van hun eigen bedrijf. Financieel gezien is dit nadelig. In het geval de prestatieprijs van de betreffende vereniging namelijk hoger ligt dan het gemiddelde van de kringcoöperatie wordt dit meerdere door een bepaalde contributie-omslag weggeheven.³⁰⁹⁾

Het gehele melkwinningsgebied van een regionale coöperatie is organisatorisch onderverdeeld in plaatselijke eenheden, in het NCB-gebied ‘secties’ en in het LLTB-gebied ‘afdelingen’ genoemd. De in een sectie of afdeling wonende kringleden kiezen uit hun midden de leden van de ‘ledenraad’ der regionale coöperatie. De algemene vergadering van de regionale coöperatie is de vergadering van de ledenraad. Niet alle boeren die lid zijn van de regionale coöperatie bezoeken dus nog langer de algemene vergadering van hun vereniging. Zij vergaderen op het niveau van hun afdeling of sectie. De ledenraad kiest het hoofdbestuur. Deze, op zijn beurt, benoemt voor elke zuivelfabriek die door de regionale coöperatie wordt geëxploiteerd, een beheercommissie. Deze commissie bestaat uit drie leden, waaraan een technisch adviseur (meestal de directeur) wordt toegevoegd. Uit de voorzitters van de beheercommissies kiest het hoofdbestuur een dagelijks bestuur. Tenslotte hebben ook de directeuren van de fabrieken een eigen overlegmedium. Zij vormen tesamen de directeursraad. Uit deze raad kiest het hoofdbestuur een directorium. Het directorium heeft de technische leiding van de dagelijkse gang van zaken en adviseert het hoofd- en dagelijks bestuur.³¹⁰⁾

In feite betreft het samenvoegen van bestaande zuivelcoöperaties in één regionale coöperatie een verkapte vorm van sanering. Een voorstel tot het in één klap sluiten van onrendabele boterfabrieken zou op grote tegenstand stuiten. Door de leden lid te maken van een grote coöperatieve vereniging die de bestaande fabrieken exploiteert, raken de boeren geleidelijk aan het idee van een grootschalige organisatie gewend. De vertrouwde fabriek blijft vooralsnog bestaan maar de economische risico's lopen via de regionale coöperatie. De resultaten na het eerste exploitatiejaar moeten daarna hun werk doen. Als blijkt dat de resultaten van een van de fabrieken de totaalresultaten nadelig beïnvloeden, zal men sneller akkoord gaan met het staken van dit bedrijf. De vroegere leden van deze onrendabele coöperatieve fabriek zullen nu ook bereid zijn tot sluiting van dit bedrijf over te gaan,

aangezien ook zij gebaat zijn bij zo goed mogelijke resultaten van de regionale zuivelcoöperatie als geheel.³¹¹⁾

De kringcoöperaties hebben een ledental van enkele duizenden veehouders. Vergelijken met de dertig veehouders die vijftig jaar geleden een buurtschapscoöperatie konden vormen, heeft zich in een relatief korte periode dus een enorme schaalvergroting voorgedaan. De afstand tussen boer en coöperatie is in twee generaties sterk toegenomen. De leden van de kringcoöperatie kunnen niet meer in een algemene vergadering worden samengebracht. De macht van de leden wordt in een intermediair orgaan ondergebracht: de ledenraad. In sommige grote zuivelcoöperaties bestaat dit orgaan reeds. De ledenraad wordt uit en door de leden gekozen. De leden zelf vergaderen regelmatig in afdelingsverband van de standsorganisatie en worden periodiek geïnformeerd over de organisatorische en bedrijfstechnische aangelegenheden van de zuivelcoöperatie. Het democratische karakter van de coöperatieve vereniging wordt met deze constructie dus niet aangetast.³¹²⁾ De betrokkenheid van de boer bij de coöperatie is door de grote afstand tussen boer en coöperatie nog slechts op economische gronden gebaseerd.

Het samengaan van zuivelcoöperaties met eigen afspraken en contracten met leden en personeel, verloopt niet altijd even soepel. In november 1949 moet de vertrouwenscommissie van de CZNZ bemiddelen in een geschil tussen de coöperatieve zuivelfabriek [133] 'St. Petrus' in Roggel en de kringcoöperatie 'Midden-Limburg' in Roermond. Kort voor het besluit tot overgang naar 'Midden-Limburg' is het bestuur van 'St. Petrus' een pensioenregeling met de directeur aangegaan, die ook contractueel is vastgelegd. Deze regeling gaat uit boven de regeling van de kringcoöperatie met de directeurs van de reeds in kringverband werkende fabrieken. De kringcoöperatie wil de gewraakte regeling met de directeur van 'St. Petrus' niet geheel overnemen. Anderzijds wensen de directeur en de vertegenwoordigers van de Roggelse coöperatie evenmin toe te geven. Beide partijen zullen zich neerleggen bij de uitspraak van de vertrouwenscommissie.³¹³⁾

Naast de concentratie in regionale zuivelcoöperaties wordt het tweede deel van het voorstel van de commissie Smits van Oyen, namelijk de exploitatie van twee centrale fabrieken door de CZNZ, eveneens in uitvoering gebracht. De fabrieken in Veghel en Bergeyk worden uiteindelijk, na onderhandelingen tussen de ZNZ en de besturen van deze verenigingen, onder de hoede gesteld van de ZNZ.

In de centrale melkproduktenfabriek 'De Meierij' te Veghel nemen in 1946 nog de coöperatieve zuivelfabrieken te Eersel, Eindhoven, Hoogeloon, Oerle, Son_ en Veghel deel. Zij besluiten op 28 maart 1947 unaniem de ZNZ toe te laten treden tot 'De Meierij'. De afgevaardigde van 'St. Petrus' te Son_ vraagt nog of het niet beter zou zijn de zaak zelf te blijven exploiteren nu de resultaten en vooruitzichten goed zijn. De voorzitter voert echter aan dat de basis van zes fabrieken zijns inziens te klein is. Bovendien zou men aangewezen zijn op het bijkopen bij andere coöperaties met het uiteindelijke gevolg dat er "wederom een z.g. particuliere coöperatie zou ontstaan, hetgeen niet strookt met het doel onzer vereeniging.: Allen zijn het met de zienswijze van de voorzitter eens en gaan daarna akkoord met de toetreding van de ZNZ.³¹⁴⁾

In Bergeyk verloopt de overgang naar de ZNZ minder soepel. Met de Brabantsche Zuivelbond moet hierover een harde noot worden gekraakt, aangezien 'St. Bernardus' lid is van de BZB.³¹⁵⁾ Ook de zuivelcoöperatie zelf gaat niet zonder slag of stoot akkoord. In 1946 is juist een 'combinatie Bergeyk' tot stand gekomen, bestaande uit negentien coöperatieve zuivelfabrieken die zich alle verplichten tot levering van alle beschikbare melk aan de fabriek in Bergeyk. De samenwerking ontstaat om het hoofd te kunnen bieden aan de particuliere zuivelindustrie en om zich op de buitenlandse markt te kunnen handhaven. Om rendabel te kunnen draaien, is een aanvoer nodig van dertig

miljoen kg. melk, een hoeveelheid die de eigen leden van 'St. Bernardus' onmogelijk kunnen opbrengen. Samenwerking is dus noodzaak, temeer daar de coöperatieve Overmelkverwerkings Centrale (COC) plannen heeft tot een grote organisatie te komen die alle coöperatieve zuivelfabrieken in Zeeland, Noord-Brabant en Limburg zou omvatten. Daarmee zou de COC alle melk in het zuiden en tevens de produktie, verkoop, prijsregeling enzovoort kunnen voorschrijven. 'Onze fabriek zou dan nog slechts bij de gratie van de COC kunnen voortbestaan.'³¹⁶⁾

In 1947 wordt besloten tot een vergaande samenwerking met de ZNZ. Ook hier geldt weer dat men bang is aan de groeiende macht van de ZNZ geen weerstand meer te kunnen bieden en ten onder te gaan:

"Door de sterke ruggesteun van de ZNZ zal de fabriek te Veghel steeds meer kunnen uitbreiden. Er komt dan naast onze fabriek een sterke melkproduktenfabriek. De kans is groot dat onze combinatie, die dan een Bond in den Bond is geworden steeds meer zal afbrokkelen. De ZNZ zal niet rusten totdat zij ons helemaal heeft drooggelegd. Zij zal hierbij steun ontvangen van alle coöp. bonden en verenigingen, en men zal ons verwijten dat wij geen eigenlijke coöperatie meer zijn."³¹⁷⁾

Men ziet wel in dat ook in de genoemde combinatie van zuivelfabrieken de zelfstandigheid prijs moet worden gegeven. Liever vermijdt men dan de als zwaar ingeschatte strijd met de ZNZ. Voorts ziet men, gegeven de ontwikkelingen in de zuivelindustrie, de redelijkheid [134] van de plannen van de ZNZ ook wel in. Om deze redenen besluiten de leden van 'St. Bernardus' in 1947 de melkproduktenfabriek over te dragen aan de ZNZ.³¹⁸⁾ Als ontbindende voorwaarden stelt men dat de boeren van 'St. Bernardus' lid moeten kunnen worden van een zuivelorganisatie en dat zij dezelfde melkprijs krijgen als de leden van 'St. Joseph' in Eindhoven.³¹⁹⁾

Nadat de regionale zuivelcoöperaties zijn opgericht, vindt een grote uniformeringsoperatie van de bedrijven plaats. Er wordt een uniforme melkprijs voor alle leden vastgesteld. Verder worden onder meer de prijzen voor voerkarnemelk en ondermelk op eenzelfde niveau gebracht, een centrale boekhouding opgezet, eensluitende afrekenbriefjes en een uniform melkaanvoerreglement ontworpen. Een centrale afdeling melkverdeling moet een bestemming geven aan de overmelk.³²⁰⁾

Elk eindpunt is tevens een beginpunt. De regionale zuivelcoöperaties die op een belangrijk deel van de zuidelijke zandgronden nu zijn ontstaan, vormen niet toevallig de afsluiting van deze studie. Met opzet spreek ik ook niet van een omslagpunt. De term 'scharnierpunt' is beter op zijn plaats. Bij het begin van de coöperatieve zuivelindustrie was het sociale aspect in deze verenigingsvorm dominant aanwezig. Vervolgens heeft zich een ontwikkeling ingezet naar een toenemende dominantie van economische aspecten binnen de zuivelcoöperatieve organisatie. De sociale organisatie wordt ondergeschikt gemaakt aan economische aspecten als produktieverhoging, bedrijfsoptimalisering en verhoging van de inkomsten. De fabriek en de vereniging komen mentaal steeds verder van de boeren af te staan. Ruimtelijk gezien uit dit zich doordat de fabriek uit de directe leefomgeving van de boer verdween. De hier geschetste ontwikkeling vindt haar werkelijke omslag met de oprichting van regionale zuivelcoöperaties. Dit zijn feitelijk coöperaties 'op papier'. Zij zijn niet tastbaar in gebouwen of machines, maar vormen slechts een juridischeconomische organisatie waarvan de wel tastbare fabrieken een onderdeel uitmaken.

Ook elders in Nederland doen zich in deze jaren concentraties in de zuivelindustrie voor. Nergens zijn deze echter zo ingrijpend als in het oosten van Brabant en in Limburg. Nergens echter is de achterstand ook zo groot geworden. De reorganisatie van de coöperatieve zuivelindustrie in het zuiden vindt een warme belangstelling in andere provincies alsmede in België:

"En zo is dan vanuit Limburg de victorie begonnen in de vernieuwing en reorganisatie van het voorheen zo versnipperde coöperatieve zuivelwezen, een reorganisatie, die in de toekomst rijke

vruchten af zal kunnen werpen.”³²¹⁾

Deze ontwikkeling in het oosten van Brabant en het noorden van Limburg staat in contrast tot de ontwikkeling in het buitenland. Elk land en elke regio heeft weer eigen ontwikkelingskenmerken. In 1950 wordt in België nog steeds de helft van de boterproductie op de boerderijen bereid. Duizenden boeren werken hier met een eigen centrifuge. In NieuwZeeland en Canada ontromen ook veel boeren zelf maar zenden zij de room naar de fabrieken. Het centrifugeren op de boerderij gebeurt in deze landen hoofdzakelijk om op vrachtkosten te besparen.³²²⁾

Hoofdstuk 4

Sociaal-geografisch patroon

Dit hoofdstuk plaatst de zuivelcoöperaties in de sociaal-geografische ruimte. Binnen het zuidelijk zandgebied zijn drie zones aan te geven met verschillende gradaties van bodemvruchtbaarheid. De eerste zone betreft die van de schrale gronden. Het gaat hier om het Peel- en Kempengebied en het uiterst zuidelijke deel van West-Brabant. De zandgronden hier zijn hoog gelegen en daardoor minder vruchtbaar. Aan de westelijke en noordelijke zijde van de zandgronden liggen voor het zandgebied de meest vruchtbare gronden. Tussen de genoemde uitersten in het zandgebied ligt een breed overgangsbied. Dit wordt voor een groot deel gevormd door de Meierij.

De grote verschillen in het zandgebied zijn te wijten aan de natuurlijke vruchtbaarheid en de hoogteligging van de gronden.¹⁾ De kwaliteit van de gronden heeft in de negentiende eeuw grote gevolgen voor het landbouwbedrijf en daarmee voor het bestaan van de boeren. Arme gronden betekenen arme boeren. Rijkere gronden bieden de boerengezinnen meer perspectieven.

De drie genoemde zones zijn verder onderverdeeld naar regio's. Criterium hierbij was de geografische spreiding van de coöperatieve zuivelfabrieken en het verloop van het concentratieproces. Op deze wijze kwamen zes regio's tot stand: Peel, Limburgs zandgebied, Kempen, Centraal-Brabant, Noordoost-Brabant en West-Brabant. De afbakening van deze regio's heb ik reeds in hoofdstuk 1 aangegeven. Elke regio heeft eigen kenmerken ten aanzien van het ontstaan en het geografisch spreidingspatroon van de zuivelcoöperaties. Deze kenmerken en de factoren die aan bepaalde karakteristieken ten grondslag liggen, krijgen de nadruk in dit hoofdstuk. Voor een gedetailleerd overzicht van de coöperatieve zuivelfabrieken verwijs ik naar de bijlage.

4.1. PEEL

In de eerste subparagraaf behandel ik de algemene karakteristieken van het Peelgebied: bodemvruchtbaarheid, aard van het landbouwbedrijf, infrastructuur, de dorpen en steden in dit gebied en de aanwezigheid van particuliere zuivelindustrie. In de daaropvolgende subparagrafen komt achtereenvolgens de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie in de omgeving van Weert, de omgeving van Helden/Horst, de omgeving van Deurne en de omgeving van Oploo/Venray aan de orde.

4.1.1. Karakteristiek van het gebied

Samen met de Kempen behoort de Peel tot de gebieden met de armste bodems van de zuidelijke zandgronden. Het Peelgebied bestaat uit zand- en veengronden. Deze gronden zijn hoog gelegen en weinig vruchtbaar. Alleen aan het oosten van de Peel, het gebied langs de Maas, ligt een smalle strook zandgronden met een afdeklaag van rivierklei.²⁾ Deze gronden zijn geschikt als weiland. Het grootste deel van de Peelgronden bestaat in de negentiende eeuw uit zeer extensief gebruikte heidevelden en veenmoerassen. De Peel is een onherbergzaam gebied: woest en kaal met hier en daar omvangrijke stuifzandgebieden en talrijke vennen en meertjes. Aan de randen van het gebied liggen reeds in cultuur gebrachte stroken land. Dit is bijvoorbeeld het geval aan de westzijde (Gemert, Deurne en Someren), in het noordoosten (St. Anthonis en Oploo) en het zuidwesten (Budel). Hier is een afwisselend landschap ontstaan van akkers, weiden en hooilanden.³⁾

[145] In het Peelgebied overheerst aan het eind van de negentiende eeuw het kleinschalige landbouwbedrijf. Het boerenbedrijf in de gemeente Deurne en Liessel kan hiervoor model staan. In

1890 hebben 328 van de 415 boeren een bedrijf met een grootte tussen twee en acht hectare. Voorts zijn er nog 183 arbeiders die een stukje grond van minder dan twee hectare bewerken. Het kleinbezit ontstaat door overerving. Het grondbezit van de ouders wordt over de kinderen verdeeld. De eigenaren zijn zeer gehecht aan deze grond omdat het deel uitmaakt van het ouderlijk erfgoed. Het bezit is echter te klein om op rendabele wijze het landbouwbedrijf uit te oefenen. Veel landbouwers zijn schulden aangegaan om broers en zussen uit te kopen bij een erfenis of om vee aan te kopen.⁴⁾

De boterbereiding op de boerderij is in de Peel in de negentiende eeuw algemeen. In Deurne en Liessel wordt in 1890 op alle boerderijen boter gemaakt. Daarnaast verkopen van de 598 boerenbedrijven 52 boeren en/of arbeiders melk los. Op de 598 landbouwbedrijven worden in totaal 1.585 melkkoeien gehouden.⁵⁾ Gemiddeld is dat 2,7 koe per boerderij.

De landbouw blijft ook na de eeuwwisseling in de Peeldorpen het belangrijkste middel van bestaan. Daarbij nemen de coöperatieve zuivelfabrieken een cruciale positie in. Vrijwel alle melk van de op de boerenbedrijven gehouden melkkoeien gaat in de eerste helft van de twintigste eeuw naar de zuivelcoöperaties. In Boekel bijvoorbeeld wordt in 1930 de van de 1.360 melk- en kalkkoeien gewonnen melk geleverd aan de plaatselijk gevestigde zuivelfabriek.⁶⁾

Rond 1890 is het Peelgebied slecht ontsloten. Een groot deel van de wegen is onverhard, vaak niet meer dan een zanderig karrespoor. Bij droog en warm weer zijn deze wegen stoffig en mul en daardoor moeilijk begaanbaar. Ook bij regen en dooi laat de begaanbaarheid veel te wensen over. De wegen worden dan snel modderig. Voor 1900 worden alleen de grotere plaatsen in de Peel aangesloten op het verharde wegennet. Voor verharding van de wegen wordt gebruik gemaakt van grint, klinkers, steenslag en leem.⁷⁾ Aan het hart van het Peelland gaat deze verbetering van de wegen echter nagenoeg voorbij. Het grootste deel van de landwegen binnen het Peelgebied blijft tot omstreeks 1940 onverhard.⁸⁾ Meijel bijvoorbeeld ligt rond 1910 nog vrij geïsoleerd. Kiezelpaden verbinden Meijel met Asten, Deurne, Helden, Roggel en Nederweert. De Noordervaart, de Helenavaart en het Deurnsche kanaal doen dienst voor het vervoer over water.⁹⁾

De komst van de spoorlijn is voor de ontsluiting van de Peel slechts van geringe betekenis. De trein heeft vooral een bovenregionaal karakter. De spoorwegen verbinden een aantal grotere plaatsen maar er zijn geen haltes in de kleinere dorpen en gehuchten. Voor deze dorpen en gehuchten is de komst van de tram belangrijker. De tram verbindt de kleinere plaatsen in een regio en heeft daarom een interlokale betekenis. In de meeste gevallen komt zij na 1900 tot stand. De inwoners van Lierop maken rond 1909 gebruik van een tram in Asten, dat op een klein half uur loopafstand van Lierop ligt. Voorts is er een aansluiting met de rijksweg vanaf de kom van het dorp door middel van een grintweg, die zich in goede staat bevindt. De andere wegen vanuit en naar het dorp zijn landwegen.¹⁰⁾

In sommige plaatsen vervangt de tram een omnibusdienst. De gemeente Vlierden wordt doorsneden door een grintweg van Deurne naar Asten. Tot 1907 rijdt hierover dagelijks viermaal een omnibus van Asten over Vlierden naar Deurne en terug. Met de totstandkoming van de stoomtram Helmond-Asten in 1907 wordt de omnibusdienst opgeheven. Niettemin blijkt de stoomtram geen verbetering te zijn. De halte voor Vlierden ligt op een half uur gaans van de dorpskern. Van de tram wordt door de dorpingen dan ook niet veel gebruik gemaakt.¹¹⁾

Ook voor andere plaatsen is soms geen tramlijn beschikbaar. In Lieshout is omstreeks 1909 nog niet voorzien in openbaar vervoer. Wie iets te verzenden of te ontvangen heeft, [146] moet dit naar Helmond of Eindhoven brengen of daar ophalen. Eens per week kan dit met een vrachtrijder. Slechts bij uitzondering maakt men gebruik van de op drie kwartier loopafstand gelegen Zuid-Willemsvaart

of van de tram in Beek en Donk. De grintwegen zijn lange tijd voor Lieshout de belangrijkste verbinding met de omliggende dorpen. Deze wegen verkeren omstreeks 1909 in een goede staat.¹²⁾

Nadat de vrachtwagens en autobussen op de wegen in het Peelgebied verschijnen, verliest de tram aan betekenis. In de jaren dertig worden de tramlijnen opgeheven.

Het Peelgebied is aan het eind van de negentiende eeuw dunbevolkt. Steden liggen er niet in dit gebied. De dorpen zijn zeer uitgestrekt en buiten de kommen van de ver van elkaar verwijderde buurtschappen is het gebied dunbevolkt.¹³⁾

De dorpen hebben vrijwel allemaal een agrarisch karakter. Zij zijn vaak ver van steden gelegen. De gemeente Lieshout bijvoorbeeld ligt niet in de directe nabijheid van een stad. Helmond ligt op anderhalf uur loopafstand en Eindhoven op 2½ uur. Ook het dorp Lierop ligt op ongeveer anderhalf uur loopafstand van Helmond in een overwegend agrarisch gebied.¹⁴⁾ Dit beeld mag karakteristiek heten voor de Peeldorpen aan het begin van de twintigste eeuw.

Aan de westzijde van het Peelgebied heeft de particuliere zuivel- en margarine-industrie aan het einde van de negentiende eeuw een behoorlijke omvang aangenomen. In Weert, Asten, Gemert en Helmond zijn particuliere zuivelfabrieken en margarinefabrieken. De boeren in de omgeving van deze plaatsen leveren melk aan deze fabrieken. Boeren uit Deurne en Liessel bijvoorbeeld leveren melk aan de kunstboterfabriek in Helmond. Rond 1890 wordt daar zes cent per liter betaald.¹⁵⁾ De vraag rijst in hoeverre de aanwezigheid van een particuliere zuivelindustrie in dit gebied, invloed heeft op de totstandkoming van de coöperatieve zuivelindustrie.

De coöperatieve zuivelfabricage vertoont in de nabijheid van particuliere zuivelfabrieken nagenoeg hetzelfde patroon als elders in de Peel. Bij nadere beschouwing van de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelfabricage in deze streek blijkt dat de particuliere fabrieken geen doorslaggevende invloed (positief danwel negatief) op de oprichting van coöperatieve boterfabrieken kan worden toegeschreven. Zij vormen een van de elementen in een keuzereeks van alternatieven die de landbouwers in dit gebied hebben.

Om dit te illustreren, neem ik de situatie in beschouwing in een dorp waarin geen zuivelcoöperaties worden opgericht. De gemeente Stiphout, gelegen op een uur loopafstand van Helmond, blijft van een coöperatieve zuivelfabriek verstoken. De inwoners van Stiphout zijn omstreeks 1909 voor het grootste deel kleine landbouwers. Het overige gedeelte bestaat uit fabrieksarbeiders. De laatsten werken veelal als wevers in Helmond. Vroeger leverden de boeren hun melk aan de margarinefabrieken in Helmond. Rond 1909 karnen de boerinnen de melk zelf tot boter om deze vervolgens aan de plaatselijke winkeliers te verkopen. Bij de bepaling van de boterprijs worden de gemaakte prijzen op de botermijn in Helmond gevolgd.¹⁶⁾

Het is opmerkelijk dat in dit dorp, waar alle factoren aanwezig lijken te zijn om tot de oprichting van een coöperatieve boterfabriek over te gaan (kleine landbouwbedrijven, boterbereiding op de boerderij, verkoop aan dorpswinkelier), geen coöperatie tot stand komt. De oorzaak hiervoor moet worden gezocht in de geografische ligging van Stiphout en de keuzereeks aan alternatieven die daaruit voortvloeit. Stiphout ligt ingesloten tussen twee steden, namelijk Helmond en Eindhoven. Eindhoven ligt qua afstand wat ongunstiger maar vooral Helmond ligt nabij. De alternatieven voor boterbereiding op de boerderij zijn in Stiphout dan ook groot. Behalve de verkoop aan de plaatselijke winkelier kan men de boter aan particulieren in Helmond leveren. Ook de levering van melk aan in de nabijheid [147] gelegen margarinefabrieken of melkinrichtingen behoort tot de mogelijkheden. Op het moment dat de boterbereiding op de boerderij en de afzet aan de plaatselijke winkelier

niet meer voldoen, bestaan er dus nog alternatieven voor de boeren van Stiphout. Zij zijn minder vastgelopen in hun bedrijfsvoering en bestaanssituatie dan hun collega-boeren in het hart van het Peelgebied. De noodzaak om tot coöperatie over te gaan, voelen zij als gevolg daarvan veel minder of geheel niet.

4.1.2. Omgeving Weert

Het gebied rond Weert kan met recht het geografisch hart van de coöperatieve zuivelindustrie van de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden worden genoemd. Tungelroy is het dorp, waar in 1892 op de zuidelijke zandgronden de eerste coöperatieve zuivelfabriek wordt opgericht. In datzelfde jaar nog komen ook in de nabijgelegen dorpen Stramproy, Hunsel en Nederweert coöperatieve boterfabriekjes tot stand. Vanaf het begin zien we in dit gebied een explosieve toename van het aantal zuivelcoöperaties. In 1900 zijn in de omgeving van Weert minstens 25 fabrieken in werking.

Opvallend daarbij is het grote aantal buurtschapsfabriekjes. In veel dorpen rond Weert is voor 1910 meer dan één coöperatieve boterfabriek gevestigd. Nederweert, Weert en Roggel spannen wat dit betreft de kroon. Nederweert kent er in 1900 maar liefst zeven: 'De Eendracht' in de buurtschap Hulsel, 'De Nijverheid' in Horik, 'St. Brigida' in de Kraan, 'De Ster' in Strateris, 'De Geest des Tijds' in Boeket, 'De Pelikaan' aan het Rosveld, 'Wilhelmina' in de Bosserstraat en 'De Boterbloem' aan de Dijk. Weert kent er rond de eeuwwisseling zeven: in Swartbroek, Altweert, Boshoven, Hushoven, Laar, Moezel en Leuken.

De buurtschapscoöperaties blijven in hun kleinschalige vorm bestaan tot het einde van het eerste decennium in de twintigste eeuw. Door fusies tussen en overnames van buurtschapscoöperaties komen dan lokale zuivelcoöperaties tot stand. De lokale fabrieken die ontstaan uit fusies of overname, krijgen vanaf 1906 vorm. In dat jaar komt de coöperatieve zuivelfabriek [148] 'St. Lambertus' te Nederweert tot stand, waarin in de loop van de daaropvolgende jaren alle buurtschapscoöperaties van Nederweert opgaan. Alleen 'De Boterbloem' aan de Dijk blijft tot 1925 zelfstandig bestaan.

In 1909 treden de leden van de buurtschapscoöperaties uit Roggel toe tot 'St. Petrus' in Roggel. De vier boterijen in de diverse buurtschappen houden op te bestaan. Hetzelfde vindt plaats in Weert. Hier treden alle zeven buurtschapscoöperaties toe tot de nieuwe, lokale zuivelcoöperatie 'St. Martinus'. Het plaatsje Stramproy blijkt eveneens te klein om twee boterijen rendabel te maken. De leden van 'St. Benedictus' treden toe tot 'St. Anthonius Abt'.

In schema 1 wordt het concentratieproces schematisch weergegeven. In sommige gevallen zijn buurtschapscoöperaties al opgeheven vooraleer de lokale coöperatie tot stand komt. De leden van de kleine coöperatie leveren hun melk dan gedurende een aantal jaren aan een andere buurtschapscoöperatie. In andere gevallen blijft een buurtschapscoöperatie soms nog geruime tijd doorwerken nadat een lokale vereniging is opgericht.

Schema 1

De vorming van lokale zuivelcoöperaties in de omgeving Weert.¹⁷⁾

Nederweert, (bossersstraat), 'Wilhelmina' (1901)	
Nederweert, (hulsel), 'De Eendracht' (1904)	
Nederweert, (strateris), 'De Ster' (1904)	
Nederweert, (horik), 'De Nijverheid' (1908)	
Nederweert, (boeket), 'De Geest des Tijds' (1908)	Nederweert, 'St. Lambertus' (1906)
Nederweert, (rosveld), 'De Pelikaan' (1908)	
Nederweert, (kraan), 'St. Brigida' (1909)	
Nederweert, (dijk), 'De Boterbloem' (1925)	
Roggel, (heide), 'De Heidebloem' (1909)	
Roggel, (kom), 'Ons Genoegen' (1909)	
Roggel, (kruisheide), 'De Goede Hoop' (1909)	Roggel, 'St. Petrus' (1908)
Roggel, (nieke), 'De Vooruitgang' (1909)	
Weert, (altweert), 'St. Antonius' (1909)	
Weert, (boshoven), (1909)	
Weert, (hushoven), 'St. Donatus' (1909)	
Weert, (laar), 'Hoop op Welzijn' (1909)	Weert, 'St. Martinus' (1908)
Weert, (swartbroek), (1909)	
Weert, (leuken), 'St. Job' (1909)	
Weert, (moesel), 'De Eendracht' (1909)	
Stramproy, 'St. Benedictus' (1909)	Stramproy, 'St. Anthonius Abt' (1892)

De voorgaande schets van fusies en overnames duidt op een ontwikkeling naar toenemende concentratie. Ongeveer gelijktijdig met de totstandkoming van lokale zuivelcoöperaties, komen ook interlokale coöperaties tot stand. Interlokale zuivelcoöperaties zijn verenigingen die ontstaan uit coöperaties van diverse plaatsen. Door fusie of overname van lokale coöperaties ontstaan dan interlokale zuivelcoöperaties. Met de vorming van interlokale zuivelcoöperaties strekt het bereik van de fabriek zich uit buiten de dorpsgrenzen.

[149]

Schema 2

De vorming van interlokale zuivelcoöperaties in de omgeving Weert

Ospel, (klaarstraat), 'Eendracht maakt macht' (1908)	
Leveroy, 'Samenwerkende Melkerij' (1908)	Ospel, 'St. Isidorus' (1906)
Haelen, 'Concordia' (1909)	Heijthuisen, 'St. Antonius' (1906)
Ell_, 'St. Antonius' (1909)	
Hunseli (haelder), 'St. Jacobus' (1909)	Ell, 'De Hoogstraat' (1908)
Hunsel, (dorp), 'St. Brigitta' (1923)	
Budel, (schoordijk), 'Landbouwers Eendracht' (1914)	
Budel, 'De Vooruitgang' (1914)	
Soerendonk, (gastel), 'Coöperatieve Roomboter' (1914)	Budel, 'St. Antonius' (1913)
Soerendonk, 'De Eendracht' (1914)	
Budel, (schoot), 'St. Isidorus' (1917)	
Tungelroy, 'coöperatieve Boterbereiding' (1926)	Stramproy, 'St. Anthonius Abt' (1892)

Schema 3

De vorming van nieuwe buurtschapscoöperaties in de omgeving Helden/Horst

Helden, (dorp) (1904)	
Helden, (Eindt) (1909)	Helden, 'St. Lambertus' (1904)
Helden, 'Grashoek' (1911)	
Helden, (Panningen) (1909)	Panningen, 'H. Maria' (1908)
Helden, (Stox) (1909)	
Heiden, 'Beringerhoek'(1908)	
Helden, 'Beringen'(1909)	
Helden, 'Everloo'(1909)	Helden, 'Grashoek'(1909)
Helden, 'Heuvelhoek' (1909)	
Horst, (meterik), 'De Eendracht' (1907)	
Horst, (middelijk), 'Constantia' (1907)	Meterik, 'St. Jan' (1907)
Horst, 'America' (1911)	
Horst, 'Oostenrijk' (1911)	Horst, 'St. Lambertus' (1911)
Horst, (hegelsum), 'Antonius' (1911)	

Schema 2 geeft een overzicht van de interlokale concentratiegolf in het gebied rond Weert. Bij de concentratiegolf van lokale naar interlokale zuivelcoöperaties speelt de infrastructuur een belangrijke rol. Deze concentratie is immers alleen mogelijk in die omstreken [150] waar de dorpen niet ver van elkaar verwijderd liggen of waar de wegen en vervoermiddelen goed zijn. Bovendien bestaat er nu blijkbaar ook een mentale bereidheid om over de dorpsgrenzen heen te kijken en met boeren uit omliggende plaatsen samenwerking te zoeken. Behalve collegiale samenwerking tussen lotgenoten kan aan het concentratieverschijnsel ook een tegenovergestelde oorzaak ten grondslag liggen: concurrentie. In beide gevallen gaat het echter om een verruiming van de blik over de dorpsgrenzen heen.

In dit gebied ontwikkelt de coöperatieve zuivelfabriek in Weert zich tot de grootste fabriek. Met 678 leden en 2.100 koeien ontvangt deze fabriek in 1930 5.767.036 kg. melk. Ook Heijthuizen heeft een relatief grote zuivelfabriek. In 1930 wordt hier 4.832.569 kg. melk verwerkt. De coöperatie te Budel ontvangt 4.113.552 kg. melk. Andere fabrieken verwerken in hetzelfde jaar minder dan 4 miljoen kg. melk. Ospel en Roggel behoren tot de kleinere, zij verwerken minder dan 3 miljoen kg. melk.¹⁹⁾

In 1947, vlak voor de reorganisatie in een grote kringcoöperatie, zijn er nog zeven coöperatieve zuivelfabrieken in het gebied rond Weert. 'St. Martinus' te Weert betreft melk van boeren uit Weert en Nederweert, 'St. Lambertus' te Nederweert omgekeerd melk van boeren uit Nederweert en Weert.²⁰⁾ De fabriek in Ospel wordt tijdens de Tweede Wereldoorlog tijdelijk gesloten.²¹⁾ In 1946 gaan de leden van deze vereniging over naar Nederweert.²²⁾

Aan 'St. Anthonius Abt' te Stramproy leveren boeren uit Stramproy, Weert en Ell-Hunsel melk, aan 'St. Anthonius' te Budel boeren uit Maarheeze en Budel. De zuivelcoöperatie in Ell-Hunsel ontvangt melk van de boeren uit Ell, Hunsel, Grathem, Kelpen, Ittervoort en Neeritter. Boeren uit Heijthuizen, Haelen, Roggel, Baexem, Grathem en Nederweert zijn aangesloten bij de zuivelcoöperatie 'St. Antonius' te Heijthuizen. Aan de coöperatie in Roggel leveren boeren uit Roggel, Neer, Nunhem, Heijthuizen, Meijel en Nederweert.²³⁾

[151] De coöperatie in Heijthuizen sluit zich in 1947 aan bij de regionale coöperatieve zuivelvereniging 'Midden-Limburg', die te Roermond in datzelfde jaar tot stand komt. 'St. Petrus' te Roggel volgt in 1950. In 1948 komt, met als vestigingsplaats Weert, de regionale zuivelcoöperatie 'Kring Ament' tot stand. De zuivelcoöperaties te Budel, Nederweert, Stramproy en Weert treden toe. De coöperatie in Ell blijft tot 1952 een zelfstandig leven leiden.

4.1.3. Omgeving Helden/Horst

Naar het voorbeeld van elders tot stand gekomen samenmelkerijen wordt in de omgeving van Helden in 1892 de coöperatieve boterfabriek 'Mortel' in Meijel opgericht. Het is de eerste zuivelcoöperatie in deze omstreken. Een jaar later blijkt dit voorbeeld navolging te hebben gevonden. In Meijel komen dan aan de Molenstraat en de Donk nog twee boterijen tot stand. Voorts krijgen in diverse buurtschappen van Helden en Panningen vijf fabriekjes hun beslag.

De plaatsen in de omgeving van Helden en Horst kenmerken zich door de vele buurtschapscoöperaties. Helden spant zelf de kroon met in 1900 acht boterijen. Sevenum telt in dat jaar zes buurtschapscoöperaties. Horst heeft dan vier buurtschapsfabriekjes, Meijel drie.

De ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied verloopt in dezelfde tred als in het gebied rond Weert. Ook hier gaan de buurtschapscoöperaties samen in lokale zuivelcoöperaties. Opvallend is echter dat in Helden en Horst na aanvankelijke fusies en overnames van buurtschaps-

coöperaties nog steeds meerdere coöperatieve fabrieken voorkomen. Blijkbaar is in deze gemeenten, die in feite bestaan als een aaneenschakeling van buurtschapjes, de stap naar één lokale fabriek nog te groot. Waar gesproken wordt over lokale zuivelcoöperaties is het misschien beter om in dit geval te spreken over een tussenfase in de ontwikkeling van concentratie van buurtschap- naar lokale coöperatie, aangezien binnen één plaats toch nog meerdere verenigingen gevestigd zijn. Uit schema 3 op pagina [149] wordt de situatie duidelijk.

Uit de buurtschapscoöperaties worden uiteindelijk ook in het gebied rond Helden en Horst lokale zuivelcoöperaties gevormd. In 1908 komt uit drie buurtschapscoöperaties te Meijel de nieuwe vereniging 'St. Nicolaas' tot stand. In Sevenum volgt in 1911 de oprichting van een boerenbondskoöperatie, door een samengaan van de zeven buurtschapscoöperaties. Het concentratieproces is schematisch weergegeven in schema 4.

Schema 4

De vorming van lokale zuivelcoöperaties in de omgeving Helden/Horst

Meijel, (donk) (1908)	
Meijel, (dorp) (1908)	Meijel, 'St. Nicolaas' (1908)
Meijel, (molenstraat) (1908)	
Sevenum, 'De Eijgen' (1912)	
Sevenum, 'De Roos' (1912)	
Sevenum, (steeg), 'De Boterbloem' (1912)	
Sevenum, 'Steinhagen' (1912)	Sevenum, 'De Boerenbond' (1911)
Sevenum, 'Vorst' (1912)	
Sevenum, (hees), 'St. Joseph' (1912)	
Sevenum, 'De Broek' (1912)	

[152] De motor van dit concentratieproces naar lokale coöperaties moeten we vooral zoeken op het economische en sociale vlak. De scherpe kantjes van de rivaliteit tussen gehuchten binnen een gemeente zijn afgesleten en doen hun invloed al minder gelden in de coöperatieve zuivelfabricage. Op het economische vlak zijn de investeringen voor grotere fabrieken beter op te brengen. Via boekhoudkundige reserveringen in de coöperatie kan kapitaal bijeen worden gebracht om de kosten te dekken. Ook leningen bij boerenleenbanken voorzien in de kapitaalbehoefte.

Met de concentratie in lokale zuivelcoöperaties zijn alle fabrieken grootschalig genoeg om lange tijd een zelfstandig leven te kunnen leiden. Ook de twee fabrieken in de nabij elkaar gelegen plaatsen Helden en Panningen en de twee fabrieken in het nabij elkaar gelegen Horst en Meterik houden het tot in het begin van de jaren vijftig op eigen kracht vol. Zij hebben een schaal die even groot is als de andere zuivelcoöperaties. De coöperatieve zuivelfabriek 'H. Maria' te Panningen is zelfs de grootste fabriek in dit gebied. In 1930 leveren de ongeveer 400 leden van 980 koeien melk. In totaal gaat het in dat jaar om 3.739.384 kg. melk. De coöperatie 'St. Lambertus' in Helden is de kleinste vereniging in dit gebied. In 1930 verwerkt deze fabriek iets meer dan 2 miljoen kg. melk.²⁴⁾

In de tweede helft van de jaren veertig zijn er in het gebied rond Helden en Horst nog altijd zes zuivelcoöperaties. De coöperatieve zuivelfabriek in Helden ontvangt melk van boeren uit Helden, Kessel en Maasbree. De zuivelcoöperatie in Horst betreft melk uit de gemeenten Horst, Sevenum, Grubbenvorst en Meerle. 'St. Jan' te Meterik krijgt melk aangevoerd uit de gemeente Horst.²⁵⁾ Deze

fabriek is overigens in 1946 weer van start gegaan, nadat zij tijdens de oorlogsjaren op last van het Bedrijfschap voor Zuivel heeft stil gelegen. Bij de heropening wil een gedeelte van de leden Meterik in zijn geheel bij Horst doen aansluiten. Een ander gedeelte van de boeren, met name die uit de kern Meterik, wil daar echter niet toe overgaan.²⁶⁾

Boeren uit Meijel, Helden, Nederweert en Asten leveren in 1947 melk aan de zuivelcoöperatie in Meijel. De coöperatieve zuivelfabriek in Panningen betreft melk van boeren [153] uit de gemeente Helden. Boeren uit de gemeente Sevenum leveren hun melk aan de plaatselijke coöperatieve zuivelfabriek. Uit andere gemeenten wordt niet aan deze coöperatie geleverd.²⁷⁾

De zes fabrieken in deze subregio, met uitzondering van 'St. Lambertus' te Horst, die zich in 1950 aansluit bij de regionale coöperatie 'Noord-Limburg' te Venlo, blijven tot in de jaren vijftig zelfstandig bestaan. 'St. Sebastianus' te Sevenum houdt het zelfs tot 1971 op eigen kracht vol.

4.1.4. Omgeving Deurne

In dit gebied komt in 1893 de eerste zuivelcoöperatie in de provincie Noord-Brabant tot stand. Het betreft de Samenwerkende Roomboterfabriek in Liessel, die op 1 februari 1893 wordt opgericht.²⁸⁾ Op 16 mei 1893 wordt de fabriek in gebruik genomen.²⁹⁾ In de omgeving komen reeds snel soortgelijke zuivelfabriekjes van de grond. De dorpen Boekel, Asten, Milheeze, Deurne en Someren worden nog in 1893 met een of meerdere coöperatieve boterijen verrijkt. In het blad De Zuidwillemsvaart maakt men in augustus 1893 gewag van het diffusieproces:

“De coöperatie voor zuivel (resp. boter) bereiding breidt zich in het midden en het westelijk gedeelte van Limburg nog steeds uit en slaat nu over naar de Noord-Brabantsche gemeenten langs den westelijken zoom der groote, om hare kolossale turfstrooiselindustrie alom bekende Peelvlakte, die hier de twee provinciën scheidt.”³⁰⁾

In 1894 worden verder fabrieken opgericht in Aarle-Rixtel, Beek en Donk, Boekel, Mierlo en Vlieden. Ook in Bakel komen in dat jaar twee coöperatieve boterfabriekjes tot stand. De oprichting hiervan is een feit ondanks - of wellicht dankzij - de levering van melk aan de particuliere boterfabriek van Prinzen en Van Glabbeek in Helmond. In 1890 neemt deze fabriek vrijwel alle Bakelse melk af. Mogelijk zijn er toch problemen met de afzet van de melk aan de fabrikant, aangezien in 1894 twee coöperatieve boterfabrieken worden opgericht.³¹⁾ De eerste handkrachtfabriek, 'De Jonge Prins', start met 61 deelnemers. Voorzitter is P. Kanters uit Bakel. De produktie per week bedraagt 1.500 kg. boter. 'De Jonge Prins' - een parodie op de fabriek van Prinzen? - heeft succes en blijkt een voorbeeld voor anderen. De levering van melk uit Bakel aan de fabriek van Prinzen en Van Glabbeek stopt een jaar later. Vanaf dit moment wordt waarschijnlijk alle melk in de lokale boterfabrieken verwerkt.³²⁾

Ook in andere plaatsen speelt de aanwezigheid van particuliere zuivelfabrieken een rol. Het faillissement van de margarinefabriek van de firma Bluijssen te Asten in 1907 leidt tot de aanvoer van meer melk aan de coöperatie 'Flora' te Lierop. Enkele grote boeren uit Lierop, die voorheen aan Bluijssen leverden, brengen hun melk nu naar 'Flora'. De melkaanvoer aan deze fabriek wordt nu zo groot dat de bouw van een grote stoomzuivelfabriek loont. Op initiatief van de pastoor wordt daartoe besloten. De handkrachtfabriek op Hersel wil echter niet samenwerken met de nieuwe stoomzuivelfabriek. In maart 1909, een jaar na de ingebruikname van de grote stoomzuivelfabriek, wordt de Herselse handkrachtfabriek opgeheven. De coöperatieve stoomzuivelfabriek 'Flora' neemt 'De Eendracht' met alle baten en lasten over.³³⁾

In 1900 telt men in de omgeving van Deurne 32 coöperatieve zuivelfabrieken. Het overgrote deel

daarvan betreft buurtschapscoöperaties, die worden aangedreven met handkracht. In de jaren die daarop volgen, worden de handkrachtfabrieken omgezet in stoomzuivelfabrieken. Zo treden in 1908 de nieuwe stoomzuivelfabrieken in Lierop en Mortel in werking. In Asten wordt in dat jaar een versleten installatie vervangen door een nieuwe stoominstallatie.³⁴

[154] De omzetting in stoomkrachtfabrieken noodzaakt tot samenwerking tussen buurtschapscoöperaties. Vanaf 1909 komen in het gebied rond Deurne en Helmond diverse lokale coöperatieve zuivelfabrieken tot stand. In Liessel wordt de reeds in 1905 opgerichte coöperatie 'St. Hubertus' in 1908 en 1909 uitgebreid met de 'Tevredenheid' en 'Samenwerkende Roomboter'. In 1910 concentreren op een na alle buurtschapscoöperaties in Someren zich in één coöperatie. In Boekel gebeurt dat in 1912. In 1916 wordt 'De Oude Molen' in Asten uitgebreid met de leden van 'De Goede Hoop' uit de buurtschap Ommel. De coöperatieve zuivelindustrie in Mierlo concentreert zich vanaf 1917 in de lokale coöperatie 'St. Lucia'. Schema 5 brengt het concentratieproces nog eens schematisch in beeld.

Schema 5

De vorming van lokale zuivelcoöperaties in de omgeving Deurne

Liessel, 'Tevredenheid'(1908)	
Liessel, 'Samenwerkende Roomboter' (1909)	Liessel, 'St. Hubertus' (1905)
Someren, (postel), (1910)	
Someren, (holstraat), (1910)	
Someren, (eindt), (1910)	Someren, 'De Zomerbloem' (1908)
Someren, 'De Kievit', (1910)	
Someren, 'De Riem', (1910)	
Someren, 'Varsel', (1910)	
Boekel, (molenwijk) (1912)	
Boekel, 'De Kroon' (1912)	Boekel, 'De Boterbloem' (1912)
Asten, (ommel), 'De Goede Hoop' (1916)	Asten, 'De Oude Molen' (1893)
Mierlo, (overakker), 'Vriendschap' (1917)	
Mierlo, (broek), 'Welstanden Genoegen' (1917)	Mierlo, 'St. Lucia' (1916)
Mierlo, (hout), 'Landbouwers Welvaren' (1924)	

Reeds in 1902 komt in dit gebied ook een interlokale zuivelcoöperatie tot stand. Fabrieken in Aarle-Rixtel en Gerwen (omgeving Eindhoven) worden opgeheven. De leden van de coöperaties gaan over naar 'De Eendracht' in Beek en Donk.

De totstandkoming van de volgende interlokale zuivelcoöperatie laat zeven jaar op zich wachten. In 1909 gaan de leden van de 'Veenboer' uit de buurtschap Zeilberg onder Deurne over naar de coöperatieve vereniging 'Helenaveen'. Drie jaar later wordt deze coöperatie op haar beurt opgeheven. De leden treden in dat jaar toe tot 'St. Isidorus' in Deurne, evenals de leden van de vereniging aan het Deurnese Haageind en van de handkrachtfabriek aan het Brouwhuis te Vlierden (nabij Helmond).

‘St. Isidorus’ krijgt daarmee een behoorlijke geografische reikwijdte. Naast ‘St. Isidorus’ blijft tot in de jaren veertig een tweede zuivelcoöperatie in Deurne bestaan. ‘St. Willibrordus’ in Deurne-Neerkant zet haar handkrachtfabriek in 1906 om in een stoomzuivelfabriek en verzekert zich daarmee van een voorlopig zelfstandig bestaan.³⁵⁾*

Reeds in 1909 komt bij de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Oude Molen’ te Asten een overname van de andere Astense zuivelcoöperaties ter sprake. Dit gebeurt nadat de leden [155] van ‘De Oude Molen’ besluiten hun fabriek uit te breiden en verder te moderniseren. Meer leden om de daarmee gepaard gaande kosten te dragen en de productiecapaciteit van de nieuwe fabriek optimaal te benutten, zijn dan natuurlijk van harte welkom. Naar aanleiding van het genoemde besluit heeft het bestuur een onderhoud met afgevaardigden van drie andere coöperatieve zuivelfabrieken in de omgeving die nog met handkracht werken. Zij krijgen de gelegenheid zich aan te sluiten bij ‘De Oude Molen’. Als voorwaarden worden gesteld het meehelpen bouwen aan de uitbreiding van de fabriek en zelf de melk leveren aan de fabriek. De benaderde coöperaties blijken echter niet veel voor een samengaan met ‘De Oude Molen’ te voelen:

“De verschillende fabriekjes die alreeds vergaderd hebben schijnen niet genegen te zijn om bij den ‘Oude Molen’ aan te sluiten al moeten ze met de melk een 100 meter meer omgaan of den weg op Ommel op [,] dit zal wel gaan maar aansluiten bij ons daar schijnen ze een broertje aan dood te hebben.” De coöperatieve zuivelfabriek ‘De Oude Molen’ gaat dan ook voorlopig op de oude voet door. In 1916 komt ‘De Goede Hoop’ bij ‘De Oude Molen’. De fabriek in Asten-Heusden volgt pas in 1934.

Schema 6

De vorming van interlokale zuivelcoöperaties in de omgeving Deurne

Gerwen, ‘Landbouwers Eendracht’ (1902)	
Aarle-Rixtel, ‘Roomboterfabriek’ (1902)	Beek en Donk, ‘De Eendracht’ (1894)
Deurne, (Zeilberg), ‘Veenboer’ (1909)	Helenaveen, ‘Helenaveen’ (1895)
Bakel, ‘Jonge Prins’ (1912)	
Bakel, ‘De Eendracht’ (1912)	Bakel, Bakel en Milheeze’ (1911)
Milheeze, ‘Landbouwers Welvaren’ (1929)	
Helenaveen, ‘Helenaveen’ (1912)	
Deurne, (haageind), (1912)	Vlierden, ‘De Nijverheid’ (1927)
Vlierden, Brouwhuis’ (1920)	

Naast de coöperaties die ontstaan uit fusies en samenwerking is er in dit gebied ook een aantal fabrieken aan wie dit proces voorbij gaat. De coöperatieve zuivelfabriek ‘Landbouwers Welvaren’ in Lieshout is een primaire coöperatie die tot in de Tweede Wereldoorlog zelfstandig blijft bestaan. De fabriek is van groot belang voor de grotendeels uit landbouwers bestaande bevolking van Lieshout. De veeteelt neemt hier in de loop van de tijd steeds meer toe. Rond 1909 is de opbrengst van de zuivel de voornaamste bron van inkomsten van de boeren. “De in 1897 opgerichte coöperatieve stoomzuivelfabriek heeft hiertoe in ruime mate medegewerkt.” Slechts enkele landbouwers, die niet zijn aangesloten bij de zuivelcoöperatie, leggen zich op de veehandel toe. Deze is echter van geringe be-

* Bron is van 1909.....niets in ZJB.

tekenis.³⁷⁾ Ook in Vlierden is men voor een belangrijk deel aangewezen op de resultaten van de zuivelfabrieken. Omstreeks 1909 beoefent het grootste deel van de inwoners van Vlierden de landbouw. Men leeft van de opbrengsten van zuivel, hooi en stro.³⁸⁾

Het karakteristieke zuivelbedrijf in deze streken is de boterfabriek, waarvan de meeste in de loop van de jaren twintig naast de boter ook wat consumptiemelk gaan verkopen. In Deurne, 'St. Isidorus' (1912)

[156] 1930 behoort nog bijna de helft van de fabrieken in dit gebied tot het kleinbedrijf. De fabrieken te Asten-Heusden, Deurne-Neerkant, Lierop, Lieshout, Mierlo-Dorp, Mierlo-Hout en Mortel ontvangen elk per jaar minder dan 2 miljoen kg. melk. De overige ontvangen tussen de 2 en 5 miljoen kg. melk, terwijl 'St. Isidorus' te Deurne hier nog boven uitsteekt met 5.235.235 kg. aangevoerde en verwerkte melk.³⁹⁾

Kort voor de Tweede Wereldoorlog liggen de verhoudingen betreffende de fabrieksgrootte iets anders. De fabrieken te Asten-Heusden en Mierlo-Hout zijn inmiddels opgeheven. De leden van de eerstgenoemde fabriek gaan in 1934 over naar 'De Oude Molen' te Asten, die van de laatstgenoemde fabriek hebben zich in 1932 aangesloten bij 'De Eendracht' in Helmond.⁴¹⁾ De inrichtingen te Lieshout en Mierlo-dorp hebben intussen een melkaanvoer van net iets meer dan 2 miljoen kg. Bijna een derde van de fabrieken verwerkt in 1939 tussen 4 en 5 miljoen kg. melk. Dit zijn de coöperaties in Asten-dorp, Bakel, Boekel, Deurne en Someren.⁴⁰⁾

Voor de kleine fabrieken wacht tijdens de Tweede Wereldoorlog het gevaar van gedwongen sluiting. Op last van het Bedrijfschap voor Zuivel wordt 'Flora' te Lierop tijdelijk gesloten. Nadat in 1946 toestemming is gegeven om weer van start te gaan, wenst de meerderheid van de leden geen heropening, maar de leveranties aan Helmond te continueren. Aanvankelijk is dit gedeelte van de leden nog niet groot genoeg om op democratische wijze tot liquidatie te besluiten. Sterven kan de fabriek dus niet, voortleven evenmin.⁴²⁾ Het definitieve einde volgt nog in hetzelfde jaar. De fabrieken te Deurne-Neerkant en Lieshout vinden hun definitieve einde al gedurende de oorlog. Ook de fabriek te Mortel wordt tijdens de oorlogsjaren in het kader van de saneringsoperatie door het Bedrijfschap voor Zuivel gesloten. In 1946 gaat de fabriek weer draaien. De aan andere bedrijven toegewezen boeren moeten voor 11 mei weer aan hun oude fabriek gaan leveren.⁴³⁾

In 1947 zijn er in de omgeving van Deurne elf coöperatieve zuivelfabrieken. 'De Oude Molen' te Asten ontvangt melk van boeren uit de gemeenten Asten en Someren. De coöperatie in Bakel betreft melk uit Bakel, Aarle-Rixtel en Deurne, de zuivelcoöperatie in Boekel uit Boekel, Wanroy en Uden. Alleen boeren uit Deurne leveren aan 'St. Isidorus' te Deurne. 'De Eendracht' te Gemert ontvangt melk van leden uit Gemert en Bakel. De zuivelcoöperatie in Helmond, evenals die in Gemert 'De Eendracht' geheten, heeft een omvangrijk leveringsgebied. Zij betreft melk uit de plaatsen Helmond, Someren, Deurne, Bakel, Aarle-Rixtel, Stiphout, Lieshout en Mierlo. De zuivelcoöperatie in Liessel krijgt melk van boeren uit Deurne, Asten en Sevenum geleverd. Aan de fabriek in Mierlo leveren boeren uit Mierlo, Geldrop en Stiphout. 'Mortels Welvaren' te Mortel ontvangt melk van boeren uit de gemeente Gemert en uit Bakel. 'De Zomerbloem' in Someren ontvangt alleen melk van boeren uit Someren.⁴⁴⁾

Opvallend is dat het concentratieproces naar regionale zuivelcoöperaties, dat in de tweede helft van de jaren veertig plaatsgrijpt, aan de fabrieken in de omgeving van Deurne voorbijgaat. De kleine fabriek in Mortel bestaat nog tot 1954. In dat jaar gaat zij op in de coöperatie te Gemert. Asten en Someren fuseren in 1957 met elkaar tot de zuivelvereniging 'Asten-Someren'. De coöperatie in Bakel sluit zich evenmin bij een regionale vereniging aan en blijft bestaan tot het eind van de jaren vijftig. 'St. Hubertus' te Liessel leidt een zelfstandig bestaan tot 1958, als zij opgaat in 'St. Isidorus' te

Deurne. De zuivelcoöperatie 'St. Lucia' in Mierlo gaat in 1960 op in de coöperatie te Helmond. 'De Eendracht' te Beek en Donk sluit in 1967. De zuivelcoöperaties te Boekel, Deurne, Gemert en Helmond blijven tot in de jaren zeventig en tachtig zelfstandig bestaan.⁴⁵⁾

[157]

4.1.5. Omgeving Oploo/Venray

Reeds voor 1900 verenigen ook in dit gebied landbouwers zich in zuivelcoöperaties. In deze periode worden fabrieken opgericht in Bergen, Beugen, Blitterswijk, Broekhuizen, Maashees, Meerlo, Oploo, Overloon, Sambeek, Venray, Vierlingsbeek, Vortum en Wanssum. Ook in dit deel van de Peel zijn de buurtschapscoöperaties goed vertegenwoordigd. In Venray richten boeren tussen 1896 en 1898 zes buurtschapsfabrieken op. In Bergen komen in totaal vier buurtschapsfabriekjes tot stand, in Sambeek, Oploo en Wanssum twee en in Vierlingsbeek en Beugen een.

De buurtschapscoöperaties fuseren vanaf 1904 tot lokale zuivelcoöperaties. In de jaren tussen 1904 en 1915 treden alle Venrayse buurtschapscoöperaties tot de nieuwe zuivelfabriek 'Venray' toe. Schema 7 geeft hiervan een weergave.

Schema 7

De vorming van lokale zuivelcoöperaties in de omgeving Oploo/Venray

Venray, (Leunen), 'St. Catharina' (1904)	
Venray, (Overbroek), 'St. Brigida' (1906)	
Venray, (Oirlo), 'De Eendracht' (1913)	Venray, 'Venray' (1904)
Venray, (Lull), 'St. Antonius' (1913)	
Venray, (Merselo), 'St. Jansbond' (1915)	
Beugen, 'Volharding' (1907)	Beugen, 'Cunera' (1905)

Schema 8

De vorming van interlokale zuivelcoöperaties in de omgeving Oploo/Venray

Overloon, 'Onderlinge Hulp' (1910)	
Vortum, (mullum), 'St. Cornelius' (1910)	Vierlingsbeek, 'St. Laurentius' (1907)
Vierlingsbeek, (groeningen), 'Wilhelmina' (1910)	
Wanssum, (geisteren), 'Melkerij' (1913)	
Wanssum, 'De Eendracht' (1913)	Broekhuizen, 'Wilhelmina' (1897)
Blitterswijk, 'De Eendracht' (1914)	
Oploo, 'Oploo's Welvaart' (1915)	
Sambeek, 'St. Jan' (1916)	St. Anthonis, 'De Eendracht' (1907)
Twist, 'De Vooruitgang' (1922)	
Bergen, (well), 'Concordia' (1917)	
Bergen, (aijen), 'St. Antonius Abt' (1917)	

Bergen, (wellerlooi), 'St. Catharina' (1917)	Bergen, 'St. Antonius Abt' (1917)
Bergen, (dorp), 'St. Petrus' (1917)	
Siebengewald, 'St. Hubertus' (1917)	

[158] Nadat nog in 1909 een handkrachtfabriek in Twist tot stand is gekomen, gaat vanaf 1910 het concentratieproces in dit gebied haar tweede fase in. Met de overname van de coöperatieve zuivelfabrieken te Overloon, Vortum en Vierlingsbeek-Groeningen door 'St. Laurentius' in Vierlingsbeek ontstaat hier de eerste interlokale zuivelcoöperatie.

In 1913 en 1914 gaan de beide fabrieken te Wanssum en de fabriek te Blitterswijk op in de coöperatieve zuivelfabriek 'Wilhelmina' te Broekhuizen.

De volgende interlokale coöperatieve zuivelfabriek ontwikkelt zich vanaf 1915. Tot 'De Eendracht' in St. Anthonis treden dan de leden van 'Oploo's Welvaart' toe. In respectievelijk 1916 en 1922 gaan ook de coöperaties 'St. Jan' te Sambeek en 'De Vooruitgang' te Twist in de vereniging te St. Anthonis op. De infrastructuur maakt deze concentratie mogelijk. De dorpen Oploo, St. Anthonis en Wanroy zijn reeds via provinciale wegen met elkaar verbonden. De fabriek in St. Anthonis vormt omstreeks 1909 reeds het zwaartepunt van de zuivelindustrie in de gemeente Oploo, St. Anthonis en Ledeacker. Het grootste deel van de landbouwers is dan aangesloten bij deze stoomzuivelfabriek. Behalve de levering aan de handkrachtfabriek in Oploo, wordt de melk ook nog wel op de boerderij tot boter verwerkt. Een wekelijkse botermijn kan hier zelfs nog bestaan. In 1908 wordt hieraan 1.104,57 kg. boter aangevoerd. Het gaat de boeren in dit gebied goed. De veeteelt is aanmerkelijk toegenomen, terwijl de veestapel flink verbeterd is. Tussen 1880 en 1909 is de veestapel met ongeveer een derde tot de helft vermeerderd.⁴⁶⁾

Aan de gunstige resultaten van het landbouwbedrijf zijn de uitkomsten van de coöperatieve zuivelfabricage niet onverschillig. Ook in Wanroy is er rond 1909 grotendeels welvaart. De boeren leven hoofdzakelijk van de opbrengst van de zuivelprodukten, die in de coöperatieve stoomzuivelfabriek worden bereid.⁴⁷⁾

De coöperatieve boterfabriek in Meerlo blijft zelfstandig bestaan. In 1909 wordt deze nog met handkracht aangedreven. De coöperatieve zuivelfabriek 'Wilhelmina' in Broekhuizen heeft dan reeds een stoomcentrifuge. Opvallend is dat de fabrieken in Meerlo en Broekhuizen, hoewel hemelsbreed niet erg ver van elkaar gelegen, niet met elkaar samengaan. De fabrieken in Wanssum en Blitterswijk fuseren in respectievelijk 1913 en 1914 wel met 'Wilhelmina' in Broekhuizen. In het bijzonder de afstand van Wanssum naar Broekhuizen is veel verder dan de afstand van Meerlo naar Broekhuizen. De afstand tussen twee fabrieken blijkt dus niet altijd doorslaggevend te zijn in het concentratieproces van de zuivelindustrie.

Om de factoren te achterhalen die deze situatie kunnen verklaren, beschouwen we allereerst de economische en infrastructurele situatie in dit gebied. De bevolking van de gemeente Meerlo, omvattende de hoofdplaats Meerlo met de dorpjes Blitterswijk, Swolgen en Tienray, leeft rond 1909 nog in hoofdzaak van de landbouw. De landbouw beperkt zich grotendeels tot het midden- en kleinbedrijf. We vinden hier enkele hereboeren maar veel meer middelgrote boerenbedrijven en keuterbedrijven met een koe of een aantal geiten. De boeren leven grotendeels van de zuivelinkomsten. De omgeving rond Meerlo en Broekhuizen kenmerkt zich nog lange tijd door de slechte verbindingen. Het vervoer geschiedt over, weliswaar goed onderhouden, kiezelwegen. Elke week rijden enkele voerkarren vanuit de gemeente Meerlo naar Venlo voor het vervoer van goederen. Een tramverbinding is er nog niet.⁴⁸⁾

De kwaliteit van de infrastructuur is voor alle dorpen dezelfde. Dit verklaart dus niet waarom de fabrieken in Wanssum en Blitterswijk wel opgaan in de fabriek in Broekhuizen en die in Meerlo niet.

De oorzaak hiervoor moet ofwel in een onderlinge rivaliteit tussen de dorpen worden gezocht, ofwel, en dat lijkt meer waarschijnlijk, in de grootte van de coöperatieve zuivelfabriek in Meerlo, die als zelfstandige vereniging kan blijven voortbestaan.

[159] De gunstige situatie van het boerenbedrijf doet ook de zuivelindustrie hier bloeien. De boterbereiding is hier evenals elders in de Peel hoofdzaak. In vergelijking met de fabrieken in andere delen van de Peel treffen we hier aanmerkelijk grotere zuivelbedrijven aan. Rond 1930 verwerken de meeste fabrieken minder dan 4 miljoen kg. melk per jaar, doch er bestaat ook een fabriek (Venray), die ruim 6.700.000 kg. melk verwerkt en zelfs een (St. Anthonis), die ongeveer 8.500.000 kg. melk omzet in nagenoeg uitsluitend boter.⁴⁹⁾ In 1939 is de laatste fabriek zelfs de grens van 9 miljoen kg. verwerkte melk gepasseerd.⁵⁰⁾

In 1947 zijn er in het gebied rond Oploo en Venray zeven coöperatieve zuivelfabrieken. Aan de zuivelcoöperatie in St. Anthonis leveren boeren uit Wanroy, Vierlingsbeek, Oploo, Bakel en Gemert. De fabriek in Bergen_ krijgt alleen melk uit de plaats van vestiging aangevoerd. De coöperatie in Beugen ontvangt melk van leden uit de gemeenten Boxmeer, Wanroy, Haps en Oeffelt. 'Wilhelmina' te Broekhuizen ontvangt melk van boeren uit Grubbenvorst, Broekhuizenvorst en Meerlo. De coöperatieve zuivelfabriek 'Venray' in de gelijknamige plaats ontvangt melk van boeren uit Venray, Blitterswijk, Wanssum, Maashees en Overloon. De coöperatie in Vierlingsbeek betreft melk uit Oploo, Vierlingsbeek en Boxmeer. 'St. Cornelius' te Wanroy ontvangt slechts melk van boeren uit de gemeente Wanroy.⁵¹⁾

Voor een aantal fabrieken staan de naoorlogse jaren in het teken van stopzetting van het bedrijf of overname. In 1946 gaat 'H. Maria' te Oostrum op in de zuivelcoöperatie te Venray.⁵²⁾ De fabriek te Broekhuizen wordt in 1948 stilgelegd. De veehouders van deze coöperatie leveren hun melk in het vervolg aan de inrichtingen te Venlo, Venray en Horst.⁵³⁾ 'St. Cornelius' te Wanroy gaat in 1949 over naar 'De Eendracht' te St. Anthonis. In 1950 sluit de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Antonius Abt' te Bergen zich bij de regionale zuivelcoöperatie 'Noord-Limburg' aan. De fabrieken te Beugen, Venray, St. Anthonis en Vierlingsbeek blijven zelfstandig tot het begin van de jaren zeventig.

[160]

4.2. LIMBURGS ZANDGEBIED

Het Limburgs zandgebied omvat de streek in het noorden en midden van de provincie Limburg, uitgezonderd het Peelgebied. Evenals bij de vorige regio geef ik eerst een algemene schets van de streek, waarna de behandeling volgt van de coöperatieve zuivelindustrie in het gebied rond Roermond en in het gebied rond Venlo.

4.2.1. Karakteristiek van het gebied

De bodem in het noorden en midden van Limburg bestaat hoofdzakelijk uit schrale zandgronden. Alleen een smalle strook langs de Maas bevat kleilanden.⁵⁴⁾ Plaatselijk kunnen de bodemomstandigheden daardoor zeer gunstig zijn. Rond Thorn bijvoorbeeld kenmerkt de grond zich door vruchtbaarheid. De bodem bestaat hier gedeeltelijk uit kleigrond en gedeeltelijk uit zware zavel- of zandgrond. Mede dankzij de vruchtbare grond behoren de inwoners van Thorn rond 1909 voor een groot gedeelte tot de welvarende boerenstand.⁵⁵⁾

Het Limburgs zandgebied kenmerkt zich door de ligging van de twee grote steden Venlo en Roermond in dit gebied. Naast de boterfabrieken in deze regio zien we in de steden voor de melkvoorziening van de bevolking coöperatieve melkinrichtingen ontstaan.

Roermond kent in de negentiende eeuw een druk en bloeiend marktverkeer. Op de markten worden hoofdzakelijk landbouwprodukten verhandeld. Tarwe, rogge, gerst, haver, rundvee en boter vinden hun weg vanaf de boerderijen naar de stad om daar te worden verkocht. Ook de industrie ontwikkelt zich in Roermond. Venlo heeft veel minder dan Roermond een functie voor het agrarisch marktverkeer. Venlo dankt zijn hoofdbron van bestaan aan de ligging als spoorlijnknoppunt. Transitoverkeer en handel zijn hier aan het eind van de negentiende eeuw de belangrijkste activiteiten. De weekmarkten betekenen dan slechts weinig.⁵⁶⁾

De infrastructuur is in dit gebied van Limburg beter ontwikkeld dan in de Peel. Baexem is al vanaf 1878 via de spoorweg Antwerpen-Gladbach met Roermond en Weert verbonden.⁵⁷⁾ Het, nabij Baexem gelegen Grathem ligt eveneens aan de spoorweg Antwerpen-Gladbach. Voorts zijn er goede grintwegen naar de omliggende gemeenten.⁵⁸⁾ Voor de gemeente Maasbracht is de staatspoorweg het belangrijkste vervoermiddel voor personen en goederen. Deze heeft een halte op een half uur gaans van de dorpskom. Voorts rijden een- of tweemaal per week drie vrachtkarren naar Roermond voor de aan- en afvoer van goederen.⁵⁹⁾

Overigens is de situatie niet voor alle plaatsen zo gunstig. De meest nabijgelegen stad voor Thorn is Roermond op ongeveer 2½ uur loopafstand. De enige vervoersmogelijkheid voor de inwoners van Thorn is per as naar de plaats van bestemming of naar de meest nabijgelegen stations, hetgeen alles ruim twee uren te voet van Thorn betekent.⁶⁰⁾

De gemeente Montfort ligt op ongeveer twee uur loopafstand van Roermond. Door een goede grintweg is de plaats verbonden met de grote weg Maastricht-Nijmegen en eveneens tot aan Linne in aansluiting met dezelfde weg. Aan de zuidoost- en aan de westzijde liggen slechts gewone veldwegen, waarmee Montfort met andere plaatsen is verbonden. De communicatie met deze dorpen is gebrekkig. Waarschijnlijk loopt de verbinding met Maasbracht ook via de eerder genoemde weg richting Linne.⁶¹⁾

4.2.2. Omgeving Roermond

In de omgeving van Roermond komen al in 1893 en 1894 de eerste coöperatieve zuivelfabrieken voor. Het gaat hier om de fabrieken in Buggenum (2x), Echt_, Grathem, Heel_, [161] Maasbracht, Merum, Neer-Steeg en Thorn. Ook elders worden in de jaren tot 1900 coöperatieve boterfabrieken opgericht, zodat er in dat jaar 29 van dergelijke fabriekjes zijn.

De buurtschapscoöperaties gaan in het tweede decennium van de twintigste eeuw samen in lokale zuivelcoöperaties of leggen het tegen de laatste af. De twee buurtschapscoöperaties in Neer_ gaan in 1907 samen in 'St. Martinus' eveneens in Neer gevestigd. In Melick gaan in 1911 de leden van 'Eigen Hulp' van het gehucht Waterscheid over naar 'De Boterbloem'. In Thorn gaan de leden van 'St. Michiel' over naar 'St. Benedictus'. Dit gebeurt waarschijnlijk rond 1918. De reeds in 1900 opgerichte coöperatieve zuivelfabriek 'St. Martinus' in Vlodrop neemt in 1916 de buurtschapscoöperatie 'De Lindeboom' in dezelfde plaats over en krijgt na deze overname een lokaal karakter.

Schema 9

De vorming van lokale zuivelcoöperaties in de omgeving Roermond

Neer, (rijksweg) (1907)	
Neer, 'Steeg' (1907)	Neer, 'St. Martinus' (1906)
Melick, (waterscheid), 'Eigen Hulp' (1911)	Melick, 'De Boterbloem' (1906)
Thorn, 'St. Michiel' (1918)	Thorn, 'St. Benedictus' (1909)
Vlodrop, 'De Lindeboom' (1916)	Vlodrop, 'St. Martinus' (1900)

Al in 1908 ontstaan in de omgeving van Roermond de eerste interlokale zuivelfabrieken. Rond 1908/1909 gaan in 'St. Serverinus' te Grathem fabrieken uit Baexem en Grathem samen. In 1906 hebben slechts de kleine boeren zich in Montfort verenigd in een coöperatieve zuivelfabriek. Zij vormen het grootste deel van de Montfortse bevolking. De grote boeren zijn niet aangesloten bij een boterfabriek, maar bezitten zelf ontromers en bereiden de boter zelf met hun arbeiders of dienstmeiden. Wekelijks halen Duitse kramers de bereide boter bij deze boeren aan huis af evenals de eieren.⁶²⁾ In 1910 gaat de zuivelcoöperatie in Montfort op in 'De Driesprong' te Maasbracht. Ook de twee fabrieken te Herten, 'Eigen Hulp' en 'St. Joost' te Maasbracht en de coöperatie in Linne gaan hierin samen. In 1921 sluiten de boeren van 'St. Brigitta' te Maasbracht zich aan.

In 1909 vinden de zuivelcoöperaties in Buggenum hun einde. De helft van de boeren levert hun melk aan de coöperatieve stoomzuivelfabriek te Roermond. De andere boeren leveren aan de coöperatieve stoomzuivelfabriek te Neer_.⁶³⁾

In 1911 komt een volgende grote interlokale zuivelcoöperatie tot stand. Het betreft hier 'Ons Belang' te Posterholt, ontstaan uit 'Ons Belang' en 'St. Odilia', beide uit St. Odiliënberg en de buurtschapscoöperatie van Posterholt-borg. In 1918 sluiten de twee andere buurtschapscoöperaties uit Posterholt zich aan, waarna in 1923 nog de leden van 'De Boterbloem' te Melick volgen. In 1914 ontstaat 'St. Antonius' te Panheel uit een fusie van de (buurtschaps)coöperaties te Wesseem, Heel_ en 'St. Serverinus' te Grathem. 'De Boterkoe' uit Beegden sluit zich een jaar later aan. Tenslotte vinden nog twee toetredingen plaats tot reeds bestaande zuivelfabrieken. De coöperatie 'De Kruisberg' te Beesel gaat in 1917 op in 'St. Lambertus' te Swalmen. In de jaren twintig neemt 'St. Christoffel' te Roermond de leden van 'Wilhelmina' te Maasniel, 'St. Lucia' te Herkenbosch en 'St. Brigitta' te Azenray over.

[162]

Schema 10

De vorming van interlokale zuivelcoöperaties in de omgeving Roermond

Baexem, 'St. Anthonius' (1908)	
Grathem, 'De Eendracht' (1909)	Grathem, 'St. Serverinus' (1909?)
Herten, n.n. (1910)	
Herten, (ool), 'St. Brigida' (1910)	
Montfort, 'St. Antonius van Padua' (1910)	
Linne, 'St. Antonius' (1910)	Maasbracht, 'De Driesprong' (1910)
Maasbracht, 'Eigen hulp' (1910)	
Maasbracht, 'St. Joost' (1910)	
Maasbracht, 'St. Brigitta' (1921)	
St. Odiliënberg, (reutje), 'Ons belang' (1911)	
St. Odiliënberg, (dorp), 'St. Odilia' (1911)	
Posterholt, (borg) (1911)	
Posterholt, (donk), 'Boterkoe' (1918)	Posterholt, 'Ons Belang' (1910)
Posterholt, (dorp), 'St. Matthias' (1918)	
Melick, 'De Boterbloem' (1923)	
Wessem, 'St. Medard' (1913)	
Wessem, 'St. Rochus' (1914)	
Heel, 'Recht door Zee' (1914)	Panheel, 'St. Antonius' (1914)
Grathem, 'St. Serverinus' (1914)	
Beegden, 'De Boterkoe' (1915)	
Beesel, 'De Kruisberg' (1917)	Swalmen, 'St. Lambertus' (1904)
Maasniel, 'Wilhelmina' (1923)	
Azenray, 'St. Brigitta' (1920?)	Roermond, 'St. Christoffel' (1908)
Herkenbosch, 'St. Lucia' (1924)	

Het beeld dat ontstaat nadat het concentratieproces is uitgewoed, heeft een divers karakter. In Roermond houdt de coöperatieve zuivelfabriek en melkinrichting 'St. Christoffel' zich met name bezig met de verkoop van consumptiemelk in deze stad. 'St. Christoffel' is de grootste coöperatie in dit gebied. In 1930 ontvangt deze fabriek van 720 leden met 2.080 koeien in totaal meer dan 6,5 miljoen kg. melk. Een kwart van die melk wordt verkocht als consumptiemelk. Van de overige melk bereidt men boter en andere produkten.⁶⁴⁾ Ook de andere coöperatieve fabrieken in dit gebied, zoals Horn, Maasbracht en Swalmen verkopen melk na bewerking als consumptiemelk in de omliggende bevolkingscentra. Voor deze fabrieken blijft de boterproductie echter het hoofdbestanddeel van het bedrijf uitmaken.

In de crisisjaren die volgen, krijgen met name de kleine fabrieken het zwaar te verduren. Op een dergelijke kleine schaal werkend als de fabriekjes te Vlodrop, Neeritter en Thorn, lijkt het een wonder dat zij de jaren dertig nog hebben gehaald. Geen van deze drie fabriekjes heeft in 1930 een melkaanvoer die boven het half miljoen uitkomt. Zij leggen in respectievelijk 1931, 1934 en 1937 het loodje. Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt, in 1943, 'De Maasweide' te Roosteren gesloten. Deze fabriek verwerkte in 1939 nog slechts **[163]** 687.372 kg. melk per jaar.⁶⁵⁾ In hetzelfde jaar als Roosteren gaat ook 'St. Stephanus' te Stevensweert dicht.

In 1947 zijn in de omgeving van Roermond nog acht coöperatieve zuivelfabrieken in bedrijf. 'St. Martinus' te Neer_ ontvangt melk van leden uit Neer, Roggel, Nunhem, Haelen, Buggenum en Kessel. 'St. Isidorus' te Echt_ ontvangt melk van leden uit Echt, Maasbracht, Stevensweert, Ohé en Laak, Roosteren en Susteren. 'De Driesprong' in Maasbracht betreft melk uit Maasbracht, Linne, Montfort, Melick en Herten. De zuivelcoöperatie in Panheel heeft eveneens een groot spreidingsgebied. Zij betreft melk uit Panheel, Heel, Beegden, Wesse, Thorn, Grathem, Ittervoort en Neeritter. 'Ons Belang' te Posterholt ontvangt melk van leden uit Posterholt, Vlodrop, St. Odiliënberg en Echt. 'St. Christoffel' te Roermond krijgt melk aangevoerd van leden te Roermond, Melick, Maasniel, Herkenbosch, Vlodrop, St. Odiliënberg, Herten, Haelen, Buggenum, Horn en Beegden. Boeren uit Horn en Roermond leveren melk aan de zuivelcoöperatie in Horn en boeren uit Swalmen, Maasniel en Beesel tenslotte leveren melk aan de coöperatie in Swalmen.⁶⁶⁾

Al in 1947 heffen bijna alle zuivelcoöperaties in de omgeving van Roermond zich op om samen te gaan in een nieuwe, regionale zuivelcoöperatie. Deze draagt de naam 'Midden-Limburg' en vestigt zich in Roermond. Panheel, Maasbracht, Posterholt, Neer, Swalmen, Roermond en Horn gaan alle hierin op. In 1948 sluit de enig overgebleven zelfstandige fabriek in dit gebied, de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Isidorus' te Echt, zich aan bij de regionale zuivelcoöperatie 'Zuid-Limburg', die in dat jaar tot stand komt.⁶⁷⁾

4.2.3. Omgeving Venlo

De oudste zuivelcoöperatie in deze contreien dateert uit 1893. In dat jaar komt in Maasbree-Dorp de buurtschapscoöperatie 'De Vlijt' tot stand. Een jaar later volgen fabriekjes in Arcen, Lottum en Maasbree-Heeske. In 1900 telt de omgeving van Venlo acht coöperatieve zuivelfabriekjes.

[164] Deze kleinschalige bedrijfjes gaan, evenals in andere gebieden, samen op grotere schaal. In dit concentratieproces doet zich dezelfde tussenstap voor als in de omgeving van Helden en Horst in de Peel. In Maasbree komt in 1904 een nieuwe buurtschapscoöperatie tot stand, omdat de leden van het 'Heeske' overgaan naar 'Kortehei'. Binnen twee jaar gaat 'Kortehei', evenals Maasbree-Rinkesfort en Maasbree-Tongerlo op in de lokale zuivelcoöperatie 'St. Aldegondis' te Maasbree. In dezelfde periode richt de coöperatieve zuivelfabriek in Arcen-Velden een filiaal voor boterverkoop te Venlo op. In verband met de verplichte levering van boter aan de coöperatieve mijn in Maastricht moet hiervoor toestemming aan de ZNZ worden gevraagd. Bij wijze van proef verleent de zuivelbond vergunning hiertoe.⁶⁸⁾

Na de, beperkte, fase van de lokale zuivelcoöperaties treedt ook in het gebied rond Venlo de fase van interlokale zuivelcoöperaties in. Deze is even beperkt van omvang als het concentratieproces naar lokale zuivelcoöperaties en betreft wederom 'St. Aldegondis' in Maasbree. In 1909 treden tot deze vereniging de fabrieken uit Grubbenvorst, Lottum en Maasbree ('De Vlijt') toe en krijgt zij daarmee een interlokaal karakter. Van de coöperatieve zuivelfabriek in Grubbenvorst is bekend dat zij moet sluiten wegens een te geringe melkaanvoer. De oorzaak daarvan ligt in het feit dat de boerderijen te ver van elkaar zijn verwijderd, zodat de aanvoer van melk teveel kost. Sommige boeren

hebben eigen handkrachtcentrifuges, anderen verkopen de melk aan inwoners van Venlo. In de buurtschap Lottum (eveneens gemeente Grubbenvorst) wordt de melk van de boeren tot 1909 grotendeels verwerkt in de coöperatieve zuivelfabriek 'Gertruida'. Dagelijks wordt hier acht- tot negenhonderd kg. melk aangevoerd. Op enkele boerderijen verwerkt de boerin de melk zelf tot boter. Deze boter wordt verkocht op de markt in Venlo.⁶⁹⁾

De totstandkoming van interlokale zuivelcoöperaties blijft uiteindelijk niet tot Maasbree beperkt. Wel duurt het lang voordat een nieuwe interlokale coöperatie tot stand [165] komt. In 1921 wordt 'St. Andreas' te Belfeld overgenomen door 'St. Petrus en Paulus' in Kessel. Schema 11 geeft een overzicht van het concentratieproces naar interlokale zuivelcoöperaties in de omgeving van Venlo.

Schema 11

De vorming van interlokale zuivelcoöperaties in de omgeving Venlo

Grubbenvorst, (dorp) (1909)	
Lottum, 'Gernuida' (1909)	Maasbree, 'St. Aldegondis' (1905)
Maasbree, 'De Vlijt' (1909)	
Belfeld, 'St. Andreas' (1921)	Kessel, 'St. Petrus en Paulus' (1908)
Arcen-Velden, 'St. Isidorus' (1928)	
Arcen-dorp, Coöperatieve Boterfabriek (1929)	Venlo, 'St. Martinus' (1910)

De coöperatieve zuivelindustrie kenmerkt zich, evenals rond Roermond, door de aanwezigheid van één melkinrichting en een aantal boterfabrieken. In de jaren twintig moeten relatief veel boterfabrieken in dit gebied de deuren sluiten. De twee coöperaties in Arcen gaan dicht, verder de fabrieken in Belfeld en Kessel. Het concentratieproces in interlokale verenigingen zet in die jaren dan nog even door. De boeren uit Arcen gaan over naar 'St. Martinus' te Venlo. In 1928 gaan de coöperatieve melkinrichting te Venlo en de zuivelcoöperatie te Arcen-Velden samen in een nieuwe coöperatieve vereniging. Als gevolg daarvan start men in 1929 met de bouw van een geheel nieuwe melkinrichting in Venlo.⁷⁰⁾

De leden van de coöperatie in Belfeld zoeken aansluiting in Kessel, waarna in 1930 alle leden van de vereniging in Kessel overgaan naar 'St. Lambertus' te Helden. Eerder heeft de zuivelconsulent dan al pogingen gedaan om de coöperaties in Baarlo en Kessel samen te laten gaan. Na uitvoerige besprekingen met de besturen van deze verenigingen in 1929 komt het uiteindelijk toch niet tot een fusie tussen Baarlo en Kessel. De boeren uit Kessel gaan naar Helden over. Ondanks het feit dat de noodzakelijke technische vernieuwingen kostbaar zijn, blijft de coöperatie in Baarlo voorlopig bestaan.⁷¹⁾

Als gevolg van de fabriekssluitingen in de jaren twintig blijven er in dit gebied aanvankelijk drie zuivelcoöperaties over. Het betreft de melkinrichting 'St. Martinus' te Venlo en de boterfabrieken 'St. Odilia' te Baarlo en 'St. Aldegondis' te Maasbree. Erg groot zijn deze bedrijven niet. De boterfabrieken blijven in 1930 met hun melkaanvoer onder de 2 miljoen kg. per jaar steken, de melkinrichting in Venlo komt daar met ruim 2.600.000 kg. bovenuit. In dit beeld komt geen wezenlijke verandering. De fabriek in Baarlo vergaat het tijdens de Tweede Wereldoorlog als alle andere zeer kleinschalige bedrijfjes. In 1943 wordt de fabriek gesloten. In 1939 wist men met de melkaanvoer niet meer boven de 1 miljoen kg. uit te komen.⁷²⁾

In 1947 zijn na de sluiting van Baarlo nog twee coöperatieve zuivelfabrieken in de omgeving van

Venlo in bedrijf. Het betreft de bedrijven in Venlo en Maasbree. 'St. Martinus' in Venlo betreft melk uit Venlo, Tegelen, Belfeld, Baarlo, Grubbenvorst, Bergen, Arcen en Velden. De zuivelcoöperatie in Maasbree betreft melk uit Maasbree, Kessel en Helden.⁷³⁾

Ook is er in enkele bronnen sprake van een melkinrichting 'St. Jozef' te Venlo. Deze krijgt melk aangevoerd uit Venlo, Tegelen, Belfeld, Baarlo en Bergen. Voorts leveren boeren uit Sevenum melk aan 'St. Jozef'.⁷⁴⁾ De melkinrichting 'St. Jozef' zou in de jaren na de oorlog zijn overgenomen door 'St. Martinus'.⁷⁵⁾ Aangezien dit alle gegevens zijn die over dit bedrijf bekend zijn, heb ik 'St. Jozef' verder niet in de overzichten meegenomen.*

[166] De coöperatieve melkinrichting in Venlo gaat in 1950 het hart vormen van de regionale zuivelcoöperatie 'Noord-Limburg', die als domicilie Venlo krijgt. Ook Maasbree sluit zich aan. Al na twee jaar wordt laatstgenoemde fabriek gesloten.

4.3. KEMPEN

Evenals in het gebied van de Peel en het Limburgs zandgebied treedt in de Kempen al voor 1900 een grote verspreiding van handkrachtfabriekjes op. De ontwikkeling in deze gebieden geschiedt in dezelfde cadans. Voorafgaand aan de bespreking van de subregio's rond Bladel en Valkenswaard geef ik weer een beeld van de algemene situatie in het gebied.

4.3.1. Karakteristiek van het gebied

De bodem van de Kempen bestaat in hoofdzaak uit hoog gelegen zandgronden. Het zuidwesten heeft grove, grinthoudende zanden, het overgrote deel van het gebied heidepodzolgronden. Er zijn opvallend weinig natuurlijke graslandgronden.⁷⁶⁾ Wat de vruchtbaarheid van de gronden betreft, komt de Kempen overeen met het Peelgebied. In beide streken gaat het om schrale gronden. De boerenbedrijven in het Kempengebied verkeren rond 1890 in een armoedige toestand. De meeste bedrijfjes zijn klein, een gevolg van de vererving, waardoor bedrijven over meerdere kinderen moeten worden verdeeld. De bouwlanden zijn van een slechte kwaliteit. Graslanden zijn er veel te weinig om een goed veeteeltbedrijf mogelijk te maken. De veehouderij is voor de boeren wel de hoofdzaak van het bedrijf. Aangezien de boeren niet genoeg graan voor het gezin en het vee kunnen verbouwen, zijn zij genooddacht veevoeder aan te kopen. Het geld hiervoor ontbreekt echter. Dit heeft tot gevolg dat in het algemeen te weinig vee wordt gehouden en daardoor weer de nodige mest voor de bouw- en weilanden ontbreekt.⁷⁷⁾

Om een goede kwaliteit boter te verkrijgen, zijn goede weilanden echter noodzakelijk. Als de boer niet in staat is goed veevoer aan te kopen of op weilanden goed gras te laten groeien, zal het boterbedrijf niet floreren. In deze vicieuze cirkel is het boerenbedrijf in de Kempen aan het eind van de negentiende eeuw terecht gekomen. De boeren in Reusel verklaren in 1890: "... dat zij met hard werken en zwoegen, niettegenstaande kleeding en voeding tot het hoogst noodige worden beperkt, onmogelijk den kost kunnen verdienen."⁷⁸⁾

De Kempen ligt evenals de Peel rond 1890 geïsoleerd. Het gebied bestaat uit dorpen en buurtschappen. Steden liggen niet in deze regio. Men kan vrijwel niet profiteren van de meest nabij gelegen stad Eindhoven. De afstand tussen Reusel en Eindhoven bijvoorbeeld ligt op 5½ uur lopen.⁷⁹⁾ De ontsluiting van de Kempen is daarenboven matig tot slecht. Wegen zijn veelal zandwegen. De begaanbaarheid geeft problemen als gevolg van de weersomstandigheden in de diverse jaargetijden. Droog en warm weer betekent stoffige en mulle wegen, nat weer en dooi geven modderige wegen, die voor zwaar verkeer nagenoeg onbegaanbaar zijn. Het aantal landwegen in deze streek is groot,

* St-Josef in ZJB 1926- 1947 Helbeek 13 / b. en cons.m. (ZHN.)

maar het betreft hier in het begin van de twintigste eeuw vrijwel alleen slecht begaanbare zand- en modderwegen. ‘Kunswegen’ zijn dan nog een uitzondering.⁸⁰⁾

Vooraf het gebied rond Bladel en Eersel is lange tijd een geïsoleerd gelegen streek. Aan het begin van de twintigste eeuw zijn hier twee verharde wegen: de weg tussen Eersel en Postel en de grintweg tussen Eindhoven en Reusel.⁸¹⁾ Voor een plaats als Reusel is deze laatste weg van groot belang: “Van onberekenbaar nut is die weg voor de gemeente, want zonder dezen lag het dorpje geheel geïsoleerd en verstoken van elke communicatie”.⁸²⁾ Alleen de grotere plaatsen van de Kempen zijn verbonden met verharde wegen. Het hart [167] van het Kempenland blijft moeilijk bereikbaar. Slingerende zandwegen over uitgestrekte heidevelden vormen de verbindingen tussen de overige dorpen. Voorts legt men omstreeks 1920 bij de heideontginningen zandwegen als verbindingen tussen de dorpen aan. Nog weer later worden deze wegen ook verhard.⁸³⁾

De spoorwegen brengen geen belangrijke veranderingen in de ontsluiting van de Kempen, aangezien deze de kleinere plaatsen niet aandoen. Pas de tramwegen, die na 1900 worden aangelegd, brengen een betere ontsluiting. In 1897 wordt een tramlijn geopend tussen Eindhoven, Reusel en het Belgische Arendonk.⁸⁴⁾ In de jaren dertig legt de tram het af tegen de veel efficiëntere vervoersmiddelen als autobussen en vrachtwagens.

4.3.2. Omgeving Bladel

Het gebied rond Bladel en Eersel is een geïsoleerd gelegen streek. Analoog aan de ontwikkeling in de Peel komt ook hier een relatief groot aantal coöperatieve zuivelfabrieken voor die dateren uit de periode voor 1900. Het gaat hier om 28 fabrieken. In de meeste gevallen betreft het buurtschapscoöperaties. Bergeyk, Eersel en Hooge en Lage Mierde kennen er in 1900 drie, Bladel, Reusel en Luyksgestel twee. Voorts zijn er fabriekjes in Casteren, Duizel, Hapert, Hoogeloon, Hulsel, Knegsel, Middelbeers, Netersel, Oostelbeers, Steensel, Veldhoven, Vesseem en Wintelre.

De kleinschalige handkrachtfabriekjes gaan na 1900 samen in grotere stoomzuivelfabrieken. Daarbij treedt men over de grenzen van het eigen dorp. Zuiver lokale zuivelcoöperaties vinden we in dit gebied niet. Hoewel de buurtschappen vaak dicht bij elkaar zijn gelegen, dienen we van interlokale coöperaties te spreken.

De eerste coöperatieve zuivelfabriek die op een dergelijke basis in de omgeving van Bladel tot stand komt, is ‘St. Benedictus’ te Eersel. In 1913 vormen de buurtschapscoöperaties Dorp, Schadewijk, ‘De Lelie’ en ‘Kempenland’ de nieuwe vereniging. Bergeyk [168] volgt twee jaar later. Bij ‘St. Bernardus’ sluiten zich de fabrieken van het Loo en Weebosch aan, evenals die van het Centrum te Luyksgestel. In 1916 voegt ‘Ceres’ uit Riethoven (omgeving Valkenswaard) zich hierbij.

In 1917 vindt een grote fusie plaats rond Oerle. In 1916 wordt in Oerle de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Jan’ opgericht. Als de fabriek is gebouwd gaan in 1917 de leden van ‘De Lindeboom’ te Oerle-zand en van de reeds bestaande ‘St. Jansvereniging’ te Oerle over, alsmede die van ‘De Veldbloem’ te Veldhoven, ‘De Hoop’ te Vesseem, ‘De Klaverbloem’ te Wintelre en ‘De Vooruitgang’ te Knegsel. In hetzelfde jaar gaan ook de coöperaties ‘De Vriendschap’ te Casteren en ‘De Hoop’ in Hoogeloon samen in de nieuwe fabriek ‘St. Pancratius’ te Hoogeloon.

Bij de reeds in 1915 opgerichte ‘St. Isidorus’ te Bladel voegen zich in 1917 de leden van vijf kleine handkrachtfabrieken: ‘L’Union’ te Bladel, Reusel-dorp, ‘Zegenoord’ te Hapert, ‘De Dageraad’ te Hulsel en het fabriekje te Netersel. De verenigingen in Middelbeers en Oostelbeers gaan in 1918 samen in de nieuwe fabriek ‘De Beersen’. Domicilie van de nieuwe vereniging is Oostelbeers.⁸⁵⁾ Bij

de in 1895 tot stand gekomen coöperatieve zuivelfabriek 'De Veldbloem' te Veldhoven sluiten zich de leden van de coöperatie te Zeelst aan. Onduidelijk is echter wanneer. In 1910 bestaat de fabriek in Zeelst nog steeds.⁸⁶⁾

Met het concentratieproces tussen 1913 en 1918 is het beeld van de coöperatieve zuivelindustrie in de omgeving van Bladel tot na de Tweede Wereldoorlog bepaald. Alleen twee fabrieken in Hooge en Lage Mierde, te weten 'Mirtha' en 'De Ster' moeten aan het eind van de jaren twintig sluiten. De leden gaan over naar 'St. Isidorus' te Bladel. Blijkbaar bestaat dan ook de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'St. Joseph' in Hooge en Lage Mierde al niet meer. De geschiedenis van deze laatste fabriek blijft in het duister gehuld. In mei 1916 passeert notaris P.G.W. Mol te Bladel de akte van oprichting van deze fabriek.⁸⁷⁾ Verdere gegevens ontbreken.

De aanwezigheid van de melkproduktenfabriek te Bergeyk geeft de streek rond Bladel op zuivelgebied een bijzondere lading. Deze fabriek vormt echter een uitzondering. In [169] 1916 wordt in dit bedrijf een installatie geplaatst voor het maken van melkpoeder.⁸⁸⁾ Daarmee verlegt deze van oorsprong roomboterfabriek haar aandachtsveld. De overige bedrijven in deze omgeving blijven zich hoofdzakelijk op de boterbereiding toelagen. Bij de afwezigheid van grote steden heeft de verkoop van volle melk niet veel betekenis. De fabrieken te Bergeyk en te Bladel zijn veruit de grootste bedrijven. 'St. Bernardus' verwerkt in 1930 meer dan 7 miljoen kg. melk, de fabriek te Bladel zelfs iets meer dan 8 miljoen. Drie fabrieken hebben een melkaanvoer van 3 tot 4 miljoen kg. Alleen 'De Beersen' komt net boven de 2 miljoen kg. uit.⁸⁹⁾

Alle fabrieken doorstaan de crisis- en oorlogsjaren. In 1947 betrekken veel zuivelcoöperaties melk van buiten de eigen gemeentegrenzen. Er zijn in dit gebied dan nog zes coöperatieve zuivelfabrieken. 'St. Isidorus' te Bladel betreft melk uit de gemeenten Hooge en Lage Mierde, Reusel, Bladel en Hoogeloon. 'St. Benedictus' te Eersel ontvangt melk van leden uit de gemeenten Eersel, Vessem en Hoogeloon. In Hoogeloon is bovendien een zuivelcoöperatie gevestigd waaraan behalve boeren uit Hoogeloon zelf ook boeren uit Vessem leveren. 'St. Jan' te Oerle ontvangt melk van boeren uit de gemeenten Veldhoven [170] en Vessem. De coöperatieve zuivelfabriek 'De Beersen' bedient naast de gemeente Middelbeers ook een deel van de gemeente Diessen.⁹⁰⁾

Schema 12

De vorming van interlokale zuivelcoöperaties in de omgeving Bladel

Eersel, (dorp) (1913)	
Eersel, (schadewijk) (1913)	
Eersel, 'De Lelie' (1913)	Eersel, 'St. Benedictus' (1913)
Duizel, 'Kempenland' (1913)	
Bergeyk, (het Loo) (1915)	
Bergeyk, (Weebosch) (1915)	Bergeyk, 'St. Bernardus' (1915)
Luyksgestel, (centrum) (1915)	
Riethoven, 'Ceres'(1916)	
Zeelst, n.n. (1910?)	Veldhoven, 'De Veldbloem' (1895)
Veldhoven, 'De Veldbloem'(1917)	
Oerle, (zand), 'De Lindeboom' (1917)	
Oerle, 'St.Jansvereniging'(1917)	
Vessem, 'De Hoop' (1917)	Oerle, 'St. Jan' (1917)
Wintelre, 'De Klaverbloem' (1917)	
Knegsel, 'De Vooruitgang' (1917)	
Casteren, 'De Vriendschap' (1917)	
Hoogeloon, 'De Hoop' (1917)	Hoogeloon, 'St. Pancratius' (1916)
Bladel, 'L'Union'(1917)	
Reusel, (dorp) (1917)	
Hapert, 'zegenoord'(1917)	Bladel, 'St. Isidorus' (1915)
Hulsel, 'De Dageraad' (1917)	
Netersel, n.n. (1917)	
Middelbeers, 'De Goede Hoop' (1918)	
Oostelbeers, 'De Vooruitgang' (1918)	Oostelbeers, 'De Beersen' (1918)

In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog worden alle zuivelcoöperaties in dit gebied opgeheven. Dit is een gevolg van de totstandkoming van de regionale zuivelcoöperatie 'De Kempen'. De leden van de coöperaties te Bladel, Hoogeloon, Oerle en Oostelbeers treden in 1947 tot 'De Kempen' toe. In 1948 volgen de leden van 'St. Benedictus' te Eersel. De fabriek te Bergeyk wordt een centrale melkproduktenfabriek van de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond, de leden treden toe tot 'De Kempen'. De fabriek te Oerle wordt omgezet in een station voor kunstmatige inseminatie van 'De Kempen'.

4.3.3. Omgeving Valkenswaard

De basis voor de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied wordt in de jaren negentig van de negentiende eeuw gelegd. In vrijwel alle dorpen en buurtschappen in deze contreien komen een of meerdere zuivelcoöperaties tot stand. Voor Borkel, Dommelen, Riethoven, Valkenswaard, Waalre, Westerhoven en Zesgehuchten volstaat één fabriekje. In Heeze en Leende worden meerdere verenigingen opgericht.

De ontwikkeling voltrekt zich volgens het patroon, zoals ik dat ook reeds schetste voor het Peelgebied en het gebied rond Bladel. De buurtschapscoöperaties uit Heeze-emmerikstraat en Heeze-kapelstraat fuseren in 1917 tot 'Heeze-Leende' te Heeze. In Leende gaat de coöperatie 'Wilhelmina' over naar 'De Eensgezindheid' te Leende-Strijp. Onduidelijk is in welk jaar dat gebeurt. In 1916 bestaat 'Wilhelmina' nog.

Vrijwel gelijktijdig met het concentratieproces in lokale zuivelcoöperaties komen vanaf 1915 interlokale zuivelcoöperaties tot stand. De buurtschapscoöperatie in het gehucht het Hof te Bergeyk (omgeving Bladel) treedt in 1915 toe tot 'St. Isidorus' te Westerhoven, in 1918 gevolgd door de buurtschapscoöperatie 'Natura' te Westerhoven. 'De Boterbloem' in Dommelen gaat in 1913 op in 'Hollandia' te Valkenswaard.

Tot begin jaren dertig bestaan er dan vijf coöperatieve zuivelfabrieken in de omgeving van Valkenswaard, die zich alle in hoofdzaak toeleggen op de boterproductie. Drie van deze fabrieken zijn zeer kleine ondernemingen. In Borkel en Schaft en Leende-Strijp wordt in 1930 minder dan een miljoen kg. melk geleverd, in Westerhoven ruim 1.100.000. De melkaanvoer bij 'Hollandia' in Valkenswaard is evenmin erg royaal. Ruim 2.600.000 miljoen kg. ontvangt deze fabriek in 1930. Alleen de fabriek 'Heeze-Leende' kan goed meedoen in het algemene beeld van de grootte der meeste zuivelfabrieken in die tijd. Hier wordt ruim 4½ miljoen kg. melk aangevoerd.⁹¹⁾

Gezien de geringe omvang van de meeste fabrieken in dit gebied wekt het geen verwondering dat een aantal al snel de poorten moet sluiten. De eerste fabriek in de omgeving van Valkenswaard die dichtgaat, is 'St. Isidorus' te Westerhoven in 1931. De leden gaan grotendeels over naar 'Hollandia' te Valkenswaard, het overige deel naar 'St. Bernardus' te Bergeyk.⁹²⁾ Zes jaar later stopt de fabriek in Leende-Strijp. De zuivelcoöperatie 'Heeze-Leende' neemt de leden op.⁹³⁾ Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt 'De Nijverheid' in Borkel en Schaft stopgezet.

Na de oorlog zijn er in de omgeving van Valkenswaard nog slechts twee coöperatieve zuivelfabrieken over. 'Hollandia', in Valkenswaard betreft melk van leden uit de plaatsen Valkenswaard, Waalre, Westerhoven en Riethoven. De zuivelcoöperatie in Heeze ontvangt melk van boeren uit Heeze, Leende, Maarheeze en Geldrop.⁹⁴⁾

Na de oprichting van de coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen', de regionale coöperatie rond Eindhoven, gaat 'Hollandia' in Valkenswaard naar deze vereniging over. 'Heeze-Leende' bestaat zelfstandig tot 1967.

[171] 4.4. CENTRAAL-BRABANT

Centraal-Brabant is verdeeld in drie subregio's: Eindhoven en omgeving, Tilburg en omgeving en 's-Hertogenbosch en omgeving. De aard van het landbouwbedrijf is hier anders dan de boerenbedrijven in de voorgaande regio's. Daardoor krijgt ook de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied een ander karakter.

4.4.1. Karakteristiek van het gebied

Het grootste deel van de bodem van Centraal-Brabant bestaat uit dekzandgronden. Plaatselijk komt in de ondergrond leem voor. Dit is bijvoorbeeld het geval ten noordoosten van Tilburg, in de omgeving van Udenhout waar zandig leem of lóssleem aan of nabij de oppervlakte wordt aangetroffen.⁹⁵⁾ Ook ten westen van Eindhoven bevindt zich in de bovenste bodemlaag lóssleem.⁹⁶⁾ Aan de noordzijde van deze regio is de bodem van betere kwaliteit dan in het zuiden. Vlijmen bijvoorbeeld, gelegen ten westen van 's-Hertogenbosch, bestaat aan het eind van de negentiende eeuw uit vrij goede zandgrond.⁹⁷⁾ Zo kunnen plaatselijk gunstige omstandigheden bestaan voor uitoefening van het boerenbedrijf.

Dichtbij de meeste nederzettingen in Centraal-Brabant liggen aan het eind van de negentiende eeuw de grotere complexen akkerland. Op grotere afstand van de dorpen liggen de kleine akkertjes.⁹⁸⁾ In de eerste helft van de twintigste eeuw worden veel kleine lapjes grond ontgonnen, die door boeren aan hun bedrijven worden toegevoegd. De woeste gronden, die in de negentiende eeuw nog een belangrijk deel van het totale bodemoppervlak uitmaken, lopen in oppervlakte dan snel terug. De toestand van de landbouwbedrijven in Centraal-Brabant is enigszins gunstiger dan die op de Peel en in de Kempen. De gunstige ligging bij een aantal grote steden en een daardoor ook verder ontwikkelde infrastructuur is hiervan onder meer de oorzaak.

De boterbereiding op de boerderij is in Centraal-Brabant een algemeen verschijnsel. In Haaren bijvoorbeeld zijn alle boeren zuivelboeren. In totaal houden de 141 boeren 596 melkkoeien. De melk van deze koeien wordt in alle gevallen voor de boterbereiding gebruikt.⁹⁹⁾

In vrijwel alle in Centraal-Brabant gelegen dorpen is en blijft de landbouw tot de jaren veertig het belangrijkste bestaansmiddel. De melk wordt aan ter plaatse gevestigde of nabijgelegen zuivelcoöperaties geleverd. Berlicum bijvoorbeeld heeft in 1930 522 land- en tuinbouwbedrijven. Er worden op die boerenbedrijven in totaal 949 kalf- en melkkoeien gehouden. De van het vee gewonnen melk wordt merendeels aan de zuivelfabriek 'St. Norbertus' geleverd. Het betreft hier in 1930 een hoeveelheid van 2.783.121 kg. melk.¹⁰⁰⁾

Een goede infrastructurele ontsluiting heeft duidelijk invloed op het ontstaan en de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie. In Centraal-Brabant ligt rond 1890 een aantal verkeersverbindingen met een bovenregionale functie. Het betreft hier de steenweg tussen 's-Hertogenbosch en Eindhoven, de rijksweg vanuit Bergen op Zoom over Tilburg naar 's-Hertogenbosch, de straatweg van 's-Hertogenbosch naar Waalwijk en de keiweg van Waalwijk naar Tilburg. Aan het einde van de negentiende eeuw zijn vrijwel alle grotere kernen in dit gebied aangesloten op het verharde wegennet. Zo is er een verbinding vanuit Oirschot in de richting van 's-Hertogenbosch en zijn er bijvoorbeeld wegen tussen Rosmalen en Veghel, Sint-Oedenrode en Schijndel. Het stelsel van interlokale verbindingen wordt aangevuld met een net van onverharde wegen. De onverharde wegen hebben meestal een lokale functie. De zandwegen dwars door de heidevelden tussen Oirschot en Eindhoven en tussen Geldrop en Helmond hebben een interlokale functie.¹⁰¹⁾

In vergelijking met gebieden als de Peel en de Kempen liggen in Centraal-Brabant rond 1890 aanzienlijk meer verharde wegen. De ligging in een gebied met een redelijk ontwikkelde [172] infrastructuur en in een relatieve nabijheid van een grote stad is naast de gesteldheid van de bodem van invloed op het landbouwbedrijf. Veel boeren kunnen hun produkten afzetten op de stedelijke markt. Boter wordt verkocht op de markt in de stad of aan particulieren. Boerinnen uit Vlijmen bijvoorbeeld brengen de boter ter markt in 's-Hertogenbosch of leveren aan vaste adressen voor particulier gebruik. Na de aansluiting van Vlijmen op de spoorweg naar Lage-Zwaluwe wordt ook de Waal-

wijkse weekmarkt meer bezocht.¹⁰²⁾

In Haaren gaat eenzelfde invloed uit van ligging en infrastructuur. Deze plaats, gelegen tussen Tilburg en 's-Hertogenbosch, is behalve met beide plaatsen over een rijksweg, ook door klinkerwegen met Oisterwijk, Esch en Helvoirt verbonden. De goede verbindingen vanuit Haaren hebben tot gevolg dat de boter aan het eind van de negentiende eeuw niet in het dorp zelf wordt verkocht, maar zijn weg vindt naar de mijn in Oisterwijk of naar particulieren in 's-Hertogenbosch. Deze laatste plaats ligt op twee uur loopafstand van Haaren. De Haarese boter wordt niet geruild tegen huishoudelijke benodigdheden.¹⁰³⁾ Hier laat zich het gevolg van een meer open ligging duidelijk blijken. Door de relatief goede infrastructurele voorzieningen is het mogelijk buiten de grenzen van de dorpsgemeenschap handel te drijven. Daarmee is men minder afhankelijk van plaatselijke dorpswinkeliers. Dit komt de prijs van de Haarese boter ten goede.¹⁰⁴⁾

De belangrijkste regionale verkeersverbindingen worden in de eerste helft van de twintigste eeuw verbreed en versterkt. Het in omvang en gewicht toenemende verkeer maakt dit noodzakelijk. Voorts ondergaat het landwegennet een geleidelijke uitbreiding. Dit is met name een gevolg van de aanleg van nieuwe ontsluitingswegen op de in cultuur gebrachte woeste gronden. Rond 1940 zijn ook alle kleinere kernen bereikbaar over een verharde weg.¹⁰⁵⁾

Het midden van Brabant wordt aan het eind van de negentiende eeuw bovendien doorkruist door een aantal spoorlijnen. Van belang is hier in de eerste plaats de Zuiderstaatsspoorweg die door het midden van de provincie loopt. Plaatsen als Gilze en Rijen, Tilburg, Eindhoven, Oisterwijk en Boxtel liggen aan deze spoorlijn en krijgen een station. 's-Hertogenbosch is via een zijlijn langs Vught en Boxtel op deze spoorlijn aangesloten. Voorts is van belang de spoorverbinding van Tilburg naar 's-Hertogenbosch, aan welke lijn ook Udenhout en Helvoirt een station hebben en Berkel_ een halte, de spoorlijn BoxtelGennep-Wesel (Duitsland) waaraan Schijndel een station heeft en de spoorverbinding vanaf Eindhoven naar Geldrop in de richting Weert, die overigens pas in 1913 wordt aangelegd. Voor vrijwel alle spoorwegen geldt ook hier dat zij rond 1900 een bovenregionaal belang dienen. De aangesloten plaatsen profiteren natuurlijk van hun ligging aan het spoor. Fabrikanten kunnen steenkool voor hun op stoomkracht aangedreven machines goedkoper aan laten voeren en de vervaardigde produkten kunnen per spoor worden verzonden.¹⁰⁶⁾

Voor de ontsluiting van de dorpen zijn de tramwegen van veel groter belang. Niet alleen de steden en grotere dorpen zijn op het tramwegennet aangesloten maar ook plaatsen als Vrijhoeve-Capelle, Vlijmen, Rosmalen, Berlicum, Drunen, Elshout, Sint-Oedenrode, Vught, Sint-Michielsgestel, Hilvarenbeek en Goirle. In de jaren dertig volgt het einde van de tramwegen. Bus en vrachtwagen zijn efficiënter en winnen het daarom van de tram. Ook de fiets heeft bijgedragen aan een toenemende mobiliteit op lokaal niveau en daarmee aan het verdwijnen van de tram op het platteland.¹⁰⁷⁾

Naast de goede infrastructuur is omstreeks 1900 voor het midden van Brabant de aanwezigheid van een drietal steden: 's-Hertogenbosch, Tilburg en Eindhoven kenmerkend. Het karakter van deze steden is verschillend. In de eerste overheerst het handelskarakter, de twee laatste laten zich karakteriseren als industriesteden. Voor 's-Hertogenbosch is het [173] marktverkeer en de handel in economische zin de belangrijkste bestaansbron. Op de markt worden aan het eind van de negentiende eeuw de produkten van het omringende platteland aangevoerd: paarden, rundvee, kalveren, varkens, boter, linnen, enzovoort.

In tegenstelling tot 's-Hertogenbosch zijn de twee andere steden in Centraal-Brabant echte fabriekssteden. In Eindhoven overheersen aan het eind van de negentiende eeuw de fabricage van wollen en katoenen stoffen, sigarenfabrieken, leerlooierijen en een Zweedse lucifersfabriek. Tilburg, evenals Eindhoven, rond 1900 een stad met een dorpskarakter, heeft een groot aantal fabrieken van wollen

stoffen, voorts wolververijen, wolwasserijen, leerlooierijen, bierbrouwerijen, fabrieken van stoomwerktuigen, enzovoort.¹⁰⁸⁾

Als gevolg van de opkomende industrialisatie en de arbeidsuitstoot van het platteland vindt in de steden een explosieve bevolkingstoename plaats. Zij vormt voor de zuivelprodukten een goede afzetmarkt, die dankzij haar nabijheid zonder tussenhandel bereikt kan worden. In Eindhoven en 's-Hertogenbosch zijn grote botermijnen. De relatie met de koper is op deze mijnen abstracter. De boerinnen verkopen de boter hier niet aan de plaatselijke winkelier waar zij ook hun dagelijkse in-kopen moeten doen, maar aan handelaren die niet uit de directe omgeving komen. Van gedwongen ruilhandel is hier dan ook geen sprake.

Naast de consumenten in de steden zijn de particuliere zuivelfabrieken een andere belangrijke afzetmogelijkheid voor de melk in dit gebied. Ondanks de afhankelijkheid die er bestaat tussen boeren en fabrikanten voelen de landbouwers blijkbaar nog geen behoefte tot de oprichting van coöperaties. In Best_ is in 1894 nog geen sprake van oprichting van een coöperatieve boterfabriek, aangezien de boeren hun melk leveren aan de particuliere fabriek van De Wert. De prijs die De Wert voor de melk geeft, kan aan alle concurrentie het hoofd bieden. Dat de boeren in Best zich uitstekend kunnen vinden in deze werkwijze, blijkt wel uit het feit dat in 1894 op vrijwel geen van de boerderijen nog zelf boter wordt gemaakt.¹⁰⁹⁾ Ook in Gilze en Rijen is rond het midden van de jaren negentig het leveren van melk aan de particuliere stoomroomboterfabriek regel geworden. Bij uitzondering karnen de boeren hier nog zelf.¹¹⁰⁾

In het gebied rond Udenhout, Oisterwijk en Tilburg is men in deze tijd eveneens te spreken over het functioneren van de particuliere boterfabrieken. Een landbouwer levert van tien stuks melkvee voor f. 1.800,- melk in een jaar. Vergeleken met de prijzen die de boter vroeger behaalde, is dat heel wat meer geld. Alleen de fabriek in Oisterwijk zou bij coöperatieve opzet waarschijnlijk een grotere deelname bewerkstelligen. In Oirschot zijn de meeste boeren voorstanders van de nieuwe wijze van boterbereiding en leveren zij hun melk aan drie particuliere fabriekjes in deze plaats.¹¹¹⁾

Rond de stad 's-Hertogenbosch brengen veel boeren hun melk naar de margarine- en boterfabrieken in deze stad. De meeste boeren uit Sint-Michielsgestel en Den Dungen leveren in 1894 hun melk aan dergelijke Bossche inrichtingen. Een plan uit deze tijd om in Vlijmen een coöperatieve boterfabriek op te richten, ebt weg nadat een particuliere fabriek tot stand is gekomen.¹¹²⁾

Toch vindt de particuliere zuivelfabricage niet in alle plaatsen aanhang. In Goirle worden in 1894 drie particuliere handkrachtboterfabriekjes opgericht. Alle drie gaan nog in hetzelfde jaar ten gronde. De landbouwers in Goirle moeten niets hebben van de nieuwe wijze van boterbereiding. Ook in Moergestel bestaat in die tijd een particuliere zuivelfabriek, waarmee de meeste boeren "echter weinig ingenomen zijn".¹¹³⁾

Pas wanneer de zuivelcoöperaties in het kerngebied rond de Peel en Kempen een succes worden, treedt diffusie naar de regio Centraal-Brabant op. De particuliere fabrieken moeten het dan af laten weten. Zo blijkt een voorsprong om te slaan in een achterstand. Aanvankelijk leveren de boeren in deze regio hun melk aan de particuliere fabrikanten en verkeren daardoor in een gunstiger positie dan hun collega-landbouwers op de Peel en de [174] Kempen. Als in de laatste gebieden coöperatieve zuivelfabrieken worden opgericht, streven deze boeren hen voorbij.

4.4.2. Omgeving Eindhoven

Voor de ontwikkeling van de zuivelindustrie in de omgeving van Eindhoven is de aanwezigheid van deze stad bepalend. De landbouwers in Tongelre, nabij Eindhoven gelegen, vinden hun bestaan

omstreeks 1910 hoofdzakelijk in de zuivelbereiding. Zij verkopen de boter, volle melk en karnemelk in Eindhoven en in Tongelre zelf, waar veel fabrieksarbeiders wonen. Dankzij de losse verkoop van melk en boter bestaat de noodzaak van coöperatieve zuivelbereiding niet. Tongelre heeft dan ook geen zuivelfabriek.¹¹⁴⁾

Het diffusieproces van buurtschapscoöperaties zet in de omgeving van Eindhoven voor 1900 al flink door, zodat in 1900 onder meer te Gerwen, Liempde, Nuenen, Oirschot, Sint-Oedenrode, Son_, Strijp, Woensel en Zeelst kleine boterfabriekjes tot stand zijn gekomen. De buurtschapscoöperaties te Oirschot en Sint-Oedenrode vormen zich in respectievelijk 1912 en 1917 tot twee lokale zuivelcoöperaties: 'St. Odulphus' te Oirschot en 'St. Oda' te Sint-Oedenrode.

Schema 13

De vorming van lokale zuivelcoöperaties in de omgeving Eindhoven

Oirschot, (heuvel) (1912)	
Oirschot, (notel) (1912)	
Oirschot, (spoordonk) (1912)	Oirschot, 'St. Odulphus' (1911)
Oirschot, (straten) (1912)	
St. Oedenrode, (nijnsel) (1917)	
St. Oedenrode, (olland) (1917)	St. Oedenrode, 'St. Oda' (1916)

Van de overige fabrieken treedt 'Landbouwers Eendracht' in Gerwen in 1902 toe tot de zuivelcoöperatie 'De Eendracht' te Beek en Donk. De leden van 'De Zonnebloem' in Son_ gaan na sluiting van hun fabriek in 1913 over naar de een jaar eerder opgerichte coöperatie 'St. Petrus' in Son_. In Woensel, later deel uitmakend van de gemeente Eindhoven, wordt in 1896 de zuivelcoöperatie 'Landbouwers Eendracht' opgericht. 'De Eendracht' blijft tot 1908 in werking.¹¹⁵⁾

De coöperatieve stoomzuivelfabriek en melkinrichting 'St. Joseph' wordt in Eindhoven in 1916 opgericht en is een initiatief van Strijpse boeren. In Strijp bestaat dan reeds de handkrachtfabriek 'De Eensgezindheid', die echter niet langer voldoet. De boeren maken plannen voor de oprichting van een nieuwe fabriek met een groter produktievermogen. Zij voeren met landbouwers in de omliggende gemeenten overleg. Uiteindelijk besluiten boeren uit Woensel, Gestel, Strijp en Zeelst tot de oprichting van 'St. Joseph'. In november 1916 hebben zich reeds 150 boeren aangesloten. In het bestuur worden vertegenwoordigers van de boeren uit Acht_, Strijp, Gestel, Tongelre, Waalre en Zeelst gekozen. Zo wordt een afvaardiging verkregen uit alle 'kringen' van de vereniging. Het ledental neemt ook in de jaren daarna nog sterk toe. De meeste boeren uit de omgeving van Eindhoven worden uiteindelijk lid van 'St. Joseph'. Aangezien directeur W.J. Bannenberg er in slaagt de melkinrichting van De Winter & Co. aan te kopen, beschikt de coöperatie over een modern fabrieksgebouw en overeen behoorlijke afzetmarkt.¹¹⁶⁾

[175] In 1919 stelt de coöperatieve fabriek 'St. Petrus' in Son_ voor samen te gaan met 'St. Joseph'. Dit wijzen de leden van 'St. Joseph' van de hand. Vervolgens besluit 'St. Petrus' tot de overname van een bestaande particuliere melkerij, de 'Johannahof' in Strijp, en deze in te gaan richten als filiaal van 'St. Petrus' in de stad Eindhoven.¹¹⁷⁾ De 'Johannahof' werd in 1913 opgericht door H. Habraken en bestaat uit een aantal stallen met melkkoeien. Na overname door 'St. Petrus' wordt de melkerij met apparatuur ten behoeve van de boterbereiding uitgerust. In 1921 wordt vervolgens gestart met de produktie van boter. Waarschijnlijk zijn de koeien inmiddels verkocht.¹¹⁸⁾

Naast de melkinrichtingen in Eindhoven wijkt ook de zuivelcoöperatie in Oirschot af van de gangbare karakteristiek in dit gebied. Aanvankelijk is deze fabriek gericht op de produktie van boter, vanaf ongeveer 1916 bereidt men ook andere produkten. In dat jaar wordt een melkpoederinstallatie in 'St. Odulphus' geplaatst.¹¹⁹⁾ Ook uit de omgeving zal men later melk afnemen om deze in de fabriek tot melkpoeder te verwerken. In 1925 verwerkt de fabriek van een drietal andere zuivelcoöperaties de ondermelk die de boeren niet meer terugnemen.¹²⁰⁾

In 1929 neemt 'St. Joseph' de leden van 'St. Clemens' te Nuenen over.¹²¹⁾ Na deze overname zijn er in dit gebied nog vijf coöperatieve zuivelfabrieken, namelijk die te Eindhoven, Liempde, Oirschot, Sint-Oedenrode en Son_. Vrijwel alle fabrieken verwerken in 1930 meer dan 4 miljoen kg. melk. Alleen 'Het Haantje' te Liempde is een relatief kleine fabriek, waar in genoemd jaar ruim 1,7 miljoen kg. melk wordt verwerkt. 'St. Joseph' te Eindhoven spant de kroon met een melkaanvoer van 7.335.545 kg.¹²²⁾

Na de Tweede Wereldoorlog draaien in de omgeving van Eindhoven nog alle vijf de coöperatieve zuivelfabrieken. De aanvoer van melk is de gemeentegrenzen dan veelal ver overschreden. 'St. Joseph' te Eindhoven betreft melk uit Eindhoven, Nuenen, Veldhoven, Waalre, Heeze en Geldrop. 'Het Haantje' te Liempde ontvangt melk uit Liempde en Boxtel. De coöperatie in Oirschot krijgt melk aangevoerd uit Oirschot en Best_. 'St. Oda' te Sint-Oedenrode ontvangt melk uit Sint-Oedenrode, Best en Lieshout, alsmede uit Son_, [176] Veghel, Liempde en Schijndel. Boeren uit Son_, Eindhoven, Best_, Veldhoven en Nuenen leveren voorts melk aan de coöperatie in Son_.¹²³⁾

Na de oprichting van de coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen', alwaar ook fabrieken uit het Kempengebied toetreden, gaan de vijf zuivelcoöperaties rond Eindhoven eveneens in deze regionale coöperatie op. In alle gevallen gebeurt dat bij de oprichting in 1947. Het bestuur van 'De Kempen' is in 1950 van mening dat de aanvoer aan 'Het Haantje' te Liempde te klein is om goede resultaten te kunnen bereiken en legt de fabriek stil. De ontvangst- en verwerkingscapaciteit van 'De Hoop' in Boxtel zal worden opgevoerd om de extra melk uit Liempde te kunnen verwerken. Het personeel wordt tewerkgesteld bij andere 'Kempen'-fabrieken, vooral bij 'De Hoop'.¹²⁴⁾

4.4.3. Omgeving Tilburg

De coöperatieve zuivelfabricage in de omgeving van Tilburg vertoont wat de opkomst en ontwikkeling betreft, duidelijk de gevolgen van de geografische ligging en infrastructurele voorzieningen. De nabijheid van een grote afzetmarkt voor zuivelprodukten (Tilburg) en de over het algemeen goede verbindingen van de dorpen buiten Tilburg met deze stad, veroorzaken een aarzelende opkomst en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied.

De zuivelcoöperaties zijn hier aanvankelijk dunner gezaaid dan in streken als de Peel en de Kempen. Dit is een gevolg van het feit dat nauwelijks buurtschapscoöperaties worden opgericht, maar meteen grootschaligere fabrieken worden gestart. In Rijen en Oisterwijk komen in 1897 de eerste coöperatieve zuivelfabrieken in dit gebied tot stand. In 1899 volgt de oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek 'Dongen' te Dongen. Kort na de eeuwwisseling volgen nog twee zuivelcoöperaties. In 1902 verenigen boeren in Moergestel zich in 'St. Ermelindus' en boeren uit Diessen in 'De Dageraad' te Diessen. Een jaar later vindt de oprichting plaats van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Goede Verwachting' in Gilze. Opvallend is dat van de genoemde coöperaties er drie tot het einde van de jaren zestig en de fabriek in Gilze zelfs tot 1985 als zelfstandige lokale coöperatie blijven functioneren.

In 1913 volgt de oprichting van de Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting (CTM). In tegenstel-

ling tot de reeds bestaande boterfabrieken in dit gebied richt de CTM zich op de melkvoorziening van de Tilburgse bevolking. De melkinrichting zal uitgroeien tot een toonaangevend bedrijf, dat bovendien een duidelijk stempel op de ontwikkeling van de zuivelindustrie in deze contreien zal drukken.

De zuivelcoöperaties in de omgeving van Tilburg zijn vanaf het begin grootschaliger dan in het oostelijk deel van de zandstreken. Alleen in Diessen en Hilvarenbeek komen buurtschapscoöperaties tot stand. De fabrieken 'De Dageraad' en 'Ons Genoegen' in Diessen, 'Concordia', 'Unitas' en 'De Boterbloem' in Hilvarenbeek blijven tot in de jaren twintig bestaan. Als eerste verdwijnt de fabriek in Diessen-Baarschot in 1924. De leden leveren hun melk in het vervolg aan 'De Dageraad' in Diessen.¹²⁵⁾

In de jaren twintig raken de coöperatieve fabriekjes ten zuiden van Tilburg in een hevige concurrentieslag verwickeld met de CTM. De kleine, onvoldoende ingerichte boterfabriekjes verliezen steeds meer leden aan de melkinrichting in Tilburg. In 1927 ontstaan plannen om in Hilvarenbeek één geheel nieuwe fabriek te stichten en de kleinere fabriekjes op te heffen. Met name de boeren die de ondermelk geheel of grotendeels op de boerderij willen gebruiken, zouden in het voordeel zijn met een dergelijke fabriek.¹²⁶⁾ Aldus geschiedt. De fabrieken te Hilvarenbeek, Esbeek, Diessen en Biest-Houtakker besluiten tot oprichting van 'St. Adrianus' te Hilvarenbeek. De fabriek treedt in 1929 in werking, waarna de genoemde boterfabrieken worden opgeheven.¹²⁷⁾ In die jaren is in Tilburg een [177] commissie aan het werk die probeert een melkproduktenfabriek in Tilburg op te richten. Wegens onvoldoende deelname kunnen de plannen daarvoor echter niet doorgaan.¹²⁸⁾

Zo bezit Tilburg en omgeving in 1930 tien coöperatieve zuivelfabrieken. Het betreft de fabrieken in Dongen, Gilze, Haaren, Hilvarenbeek, Moergestel, Oisterwijk, Rijen, Vrijhoeve-Capelle, Tilburg en Udenhout. De meeste van deze bedrijven verwerken heel wat meer melk dan die in de streken die tot nu zijn behandeld. In 1930 zijn de kleinste fabrieken die in Moergestel, Oisterwijk en Haaren, waar jaarlijks tussen de 1,3 en 2,3 miljoen kg. melk wordt verwerkt. Opvallend is dat de helft van de zuivelfabrieken in dit gebied meer dan 5 miljoen kg. melk verwerkt. CTM in Tilburg is hier een absolute uitschieter met meer dan 21 miljoen kg. melk. Aangezien dit bedrijf zich vrijwel uitsluitend richt op de verkoop van consumptiemelk vertekent dit het beeld. In fabrieken waar in hoofdzaak boter wordt bereid, is een geheel andere technische werkwijze noodzakelijk en dat is op zijn beurt weer bepalend voor de hoeveelheid melk die een fabriek kan ontvangen. Los daarvan blijft het verschil in grootte van de bedrijven in vergelijking met die op de Kempen, Peel en het overig Limburgs zandgebied.

De tien zuivelcoöperaties in de omgeving van Tilburg werken nog allemaal na de Tweede Wereldoorlog. De boterfabrieken wagen zich niet op elkaars werkterrein. Alle hebben een melkaanvoer uit andere plaatsen. De zuivelcoöperatie in Hilvarenbeek betreft melk uit de gemeente Hilvarenbeek en Diessen. De coöperatie in Moergestel krijgt melk aangeleverd uit Moergestel en Oisterwijk. 'St. Isidorus' te Udenhout betreft melk van leden uit Udenhout, Berkel_, Loon op Zand, Enschoot en Helvoirt.¹²⁹⁾

In de daaropvolgende jaren sluiten twee zuivelfabrieken in de buurt van Tilburg de poorten. De leden gaan over naar de CTM. In 1948 neemt de CTM de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Lucia' te Oisterwijk over. 'St. Lucia' wordt gelijktijdig stilgelegd en de melk rechtstreeks naar Tilburg vervoerd en verwerkt. De gebouwen gaan dienen als uitgiftestation en opslagplaats van reserve-machines, ijscowagens en andere zaken. De leveranciers van de Oisterwijkse coöperatie worden allemaal lid van de CTM.¹³⁰⁾ Op 2 januari 1949 volgt dan de overname van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Adrianus' te Hilvarenbeek. Bijna alle leden-leveranciers worden lid van de CTM. De CTM groeit

dan zo hard, dat een nieuw fabrieksgedeelte moet worden bijgebouwd ten behoeve van de melkontvangst.¹³¹⁾

De fabrieken te Dongen, Gilze, Haaren, Moergestel, Rijen, Vrijhoeve-Capelle en Udenhout blijven als zelfstandige bedrijven nog lange tijd doorwerken. ‘De Goede Verwachting’ in Gilze gaat, als laatste, pas in 1985 dicht.

4.4.4. Omgeving ‘s-Hertogenbosch

De geografische spreiding van de zuivelcoöperaties in ‘s-Hertogenbosch verloopt in hetzelfde ritme als in de omgeving van Tilburg. Er is echter een verschil: rond ‘s-Hertogenbosch komen geen buurtschapscoöperaties voor. Het gaat hier uitsluitend om lokale zuivelcoöperaties. Voor zover de oprichtingsjaren van de verenigingen bekend zijn, is ‘Natura’ in Haarsteeg de eerste zuivelcoöperatie in dit gebied. Zij dateert uit 1894.¹³²⁾ Pas na 1900 worden in de omgeving van ‘s-Hertogenbosch nieuwe zuivelcoöperaties opgericht. ‘De Hoop’ in Boxtel volgt in 1903. Aanvankelijk werkt deze fabriek nog op handkracht, in 1910 volgt de omzetting naar stoomkracht. In 1905 krijgt ‘De Eerste Langstraatsche Stoomzuivelfabriek’ zijn beslag in Drunen. Vrijwel alle landbouwers uit Baardwijk zijn bij de Drunense fabriek aangesloten. Voor een eigen stoomzuivelfabriek is het aantal koeien binnen de gemeente Baardwijk te gering.¹³³⁾ In Drunen is dit aantal wel toereikend voor een stoomzuivelfabriek, hoewel in eerste instantie het plan bestaat voor de oprichting van een handkrachtfabriek. De assistent-zuivelconsulent adviseert vanwege het voldoende aantal melkkoeien dat in Drunen wordt gehouden een stoomfabriek op te [178] richten. In een voordracht voor de veehouders te Drunen spreekt hij in 1905 over de voordelen van een stoom- boven een handkrachtfabriek.¹³⁴⁾ Zijn advies wordt opgevolgd.

Verder vinden we in het gebied rond ‘s-Hertogenbosch zuivelcoöperaties in Nuland, Berlicum, Den Dungen, Elshout, Esch, Gemonde, Helvoirt, Schijndel, Sint-Michielsgestel en Vlijmen. In 1918 wordt de coöperatieve melkinrichting ‘St. Jan’ in ‘s-Hertogenbosch opgericht. Deze coöperatie is gericht op de consumptiemelkvoorziening van de Bossche bevolking.

Voor het gebied rond ‘s-Hertogenbosch is de aanwezigheid van alternatieven voor de coöperatieve zuivelbereiding bepalend voor de ontwikkeling van de coöperatieve industrie alhier. Boterbereiding op de boerderij blijft lang aantrekkelijk, omdat de afzetmogelijkheden gunstig zijn. Men beschikt over goede infrastructurele verbindingen met ‘s-Hertogenbosch, alwaar de boter ter markt gebracht wordt. Gedwongen winkelnering bestaat er bij deze grootschalige afzet niet. In de plaatsen langs de rand van deze stad behoort eveneens de verkoop van boerenmelk tot de mogelijkheden. De boeren in deze regio hebben tenslotte ook de mogelijkheid melk te leveren aan de margarinefabrieken in Oss en ‘s-Hertogenbosch. Daar waar zij zelf ook nog boter kunnen maken, bestaat er dus geen grote afhankelijkheid van deze fabrieken. De boeren kunnen hun melk inhouden wanneer zij dat willen.

Geen wonder dus dat, waar elders de coöperatieve zuivelindustrie bloeit, in 1910 de omgeving van ‘s-Hertogenbosch nog maar zeven fabrieken kent. De boterbereiding op de boerderij speelt hier lang een grote rol. In Helvoirt bijvoorbeeld bestaat in genoemd jaar nog geen zuivelfabriek en bereiden de boerinnen nog boter op het boerenbedrijf. De inwoners van Helvoirt behoren voor het grootste deel tot de welvarende boerenstand. In vergelijking met voorheen is de veehouderij toegenomen. Men legt zich in hoofdzaak op de boterbereiding toe. De jaarlijkse opbrengst hiervan bedraagt ruim 5.000 kg., die wordt verkocht in ‘s-Hertogenbosch. Deze plaats is op ongeveer anderhalf uur gaans van Helvoirt gelegen. Driemaal per week rijdt er bovendien een vrachtrijder. Ook de spoorweg Tilburg-Nijmegen doet Helvoirt aan. De wegen van de gemeente verkeren in een goede staat.¹³⁵⁾ Dankzij de goede verbindingen met een nabijgelegen grote stad voelen de boeren hier nog niet de

noodzaak samen een zuivelfabriek op te richten.

Datzelfde geldt voor de boeren uit Cromvoirt. De inwoners behoren in 1909 tot de matig welvarende boerenstand. Zij leven grotendeels van de opbrengsten van de boter, hooihandel en aardappelhandel. De boter wordt op de markt in 's-Hertogenbosch verkocht. Deze stad is vanuit Cromvoirt in anderhalf uur lopen te bereiken. Ook met de aangrenzende gemeenten staat men in verbinding door middel van goede, verharde wegen. Er is geen zuivelfabriek, waardoor de boeren de volle melk kunnen gebruiken voor de kalvermesterij. De vette-kalverenhandel is hier van een redelijke betekenis.¹³⁶⁾

Naast de gunstige afzetmogelijkheden voor boerenboter hebben de boeren nog een alternatief in de vorm van melklevering aan de margarinefabrieken in 's-Hertogenbosch of Oss. Zo leveren sommige boeren in Nuland hun melk aan een coöperatieve zuivelfabriek, waarschijnlijk die te Geffen, of aan de margarinefabrieken in Oss. Nog weer anderen mesten hun kalveren met volle melk of karnen zelf.¹³⁷⁾

Als in 1918 met 'St. Jan' te 's-Hertogenbosch de laatste zuivelcoöperatie in dit gebied tot stand is gekomen, telt deze subregio er dertien. Vrijwel alle zijn zonder fusies of overnames tot stand gekomen. Alleen de Boterij te Elshout voegt zich in de loop der jaren bij de 'Eerste Langstraatsche Stoomzuivelfabriek' in Drunen.

Afgezien van de coöperatieve melkinrichting in 's-Hertogenbosch, die in 1930 meer dan 5,3 miljoen kg. melk ontvangt, behoren de zuivelcoöperaties in dit gebied niet tot de [179] grootste van de zuidelijke zandgronden.¹³⁸⁾ Bijna twee derde van de fabrieken krijgt in 1930 niet meer dan 3 miljoen kg. melk aangevoerd. Van de fabrieken waarin de boterproductie de hoofdzaak is, valt de fabriek in Drunen op door een aanvoer van bijna 4,8 miljoen kg. melk.¹³⁹⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt de fabriek in Esch stopgezet. De leden gaan over naar 'St. Jan' te 's-Hertogenbosch. Het gebied rond 's-Hertogenbosch telt dan nog negen coöperatieve zuivelfabrieken. Het betreft hier de coöperaties in Berlicum, Boxtel, Den Dungen, Drunen, Gemonde, Helvoirt, 's-Hertogenbosch, Schijndel en Vlijmen. Deze fabrieken ontvangen hun melk uit allerlei plaatsen in de nabije omgeving. 'St. Norbertus' te Berlicum ontvangt in 1947 melk uit Schijndel, Geffen, Nuland, Heeswijk, Rosmalen en Berlicum. De zuivelcoöperatie in Schijndel betreft melk uit Schijndel en Sint-Oedenrode.¹⁴⁰⁾

Na de Tweede Wereldoorlog eindigt voor een aantal zuivelfabrieken in dit gebied het zelfstandige bestaan. 'St. Jan' in Nuland heeft reeds tijdens de oorlog tijdelijk stilgelegd en wordt in 1946 definitief gesloten. De aangesloten boeren worden zo systematisch mogelijk verdeeld over de fabrieken te 's-Hertogenbosch, Berlicum en Heesch. De particuliere fabriek 'Lacto' te Cuijk, dan een fabriek van het Nutricia-concern, probeert eveneens boeren als leveranciers te trekken. 'Lacto' voert overigens ook actie in Haps, Cuijk, Veghel en Ottersum. De boeren ontvangen een circulaire waarin de verzekering wordt gegeven dat de boeren bij levering aan 'Lacto' in alle gevallen een hogere melkprijs zullen krijgen dan bij levering aan een coöperatieve fabriek.¹⁴¹⁾

'St. Jacobus' in Den Dungen en 'St. Lambertus' te Gemonde gaan in respectievelijk 1947 en 1949 over naar 'St. Jan' te 's-Hertogenbosch. 'De Hoop' in Boxtel sluit zich in 1949 aan bij de regionale zuivelcoöperatie rond Eindhoven, 'De Kempen'.¹⁴²⁾ 'De Boerenbond' te Schijndel blijft zelfstandig tot 1977, wanneer zij zich aansluit bij de coöperatie in Veghel.¹⁴³⁾ De overige fabrieken worden vanaf de jaren vijftig door de Bossche coöperatie overgenomen.

4.5. NOORDOOST BRABANT

Het noordoosten van Brabant kenmerkt zich in hoofdzaak door de relatief vruchtbare gronden en de aanwezigheid van een belangrijke margarine-industrie. Na een schets van de algemene situatie in dit gebied behandel ik achtereenvolgens de coöperatieve zuivelindustrie in de omgeving van Oss en in de omgeving van Mill.

4.5.1. Karakteristiek van het gebied

Het zuidelijk zandgebied wordt in het noorden tegen de Maaskant afgesloten door een rug van hoge gronden. Langs de lijn Rosmalen-Geffen-Oss ligt een langgerekte rug van dekzand. Ten noorden van deze zandrug bevindt zich een smalle strook met rivierafzettingen. Ook bij Veghel ligt een langgerekte rug met dekzand.¹⁴⁴⁾ In het westen en oosten van het gebied liggen zwarte oude bouwlandgronden, in het midden heidepodzol- en stuifzandgronden. Het noordoostelijk zandgebied van Brabant heeft aan het eind van de negentiende eeuw geen natuurlijke graslandgronden. Het aangrenzende gebied, de Maaskant, is daarentegen grasrijk.¹⁴⁵⁾

De zandgronden in het noordoosten bevatten meer leem dan in het zuiden van de provincie. Samen met de bredere beekdalen en de betere hoogteligging ten opzichte van het grondwater maakt dat de mogelijkheden voor het landbouwbedrijf gunstiger. In dit deel van het zandgebied is een evenwichtige bedrijfsvoering mogelijk. Er kan meer vee worden gehouden.¹⁴⁶⁾

[180] Met de infrastructuur is het in het noordoosten van Brabant evenmin ongunstig gesteld. Aan het eind van de negentiende eeuw loopt reeds een aantal verharde wegen door dit gebied. De straatweg van Bergen op Zoom naar Grave loopt vanaf 's-Hertogenbosch over Heesch naar Grave. Oss wordt overigens niet aangedaan. Voorts is er een steenweg tussen Rosmalen en Veghel en een grintweg tussen Oss en Heesch. Al voor 1900 zijn vrijwel alle grotere dorpen aangesloten op een verharde weg. Deze verharde wegen worden aangevuld met een net van lokale zandwegen.¹⁴⁷⁾ Rond Schaijk ligt op de Schaijkse Heide bijvoorbeeld een waaivormig patroon van zandwegen. De plaats Schaijk is daarvan het centrale punt. Schaijk ligt voorts aan een verharde weg naar Herpen. Na 1900 wordt het wegennet verbeterd. Het groeiende en in gewicht toenemende verkeer maakt een verbreding en versterking van de hoofdverbindingen noodzakelijk. De betonweg is hiervoor geschikt.¹⁴⁸⁾

Naast een goede ontsluiting over landwegen, wordt het gebied ook doorsneden door een aantal spoorwegen. Veghel heeft een station aan de Noordbrabantsch-Duitse spoorweg en heeft een havenspoor langs de Zuidwillemsvaart. Geffen, Oss en Berghem hebben een station aan de spoorlijn Tilburg-'s-Hertogenbosch-Nijmegen. Uden is over het spoor verbonden met Boxtel en het Duitse Wesel. Vooral voor Oss en Veghel is de aansluiting op de spoorweg van belang. In beide plaatsen ontwikkelt zich aan het spoorwegemplacement een industrieterrein.¹⁴⁹⁾

De tram heeft evenals in andere gebieden in Noordoost-Brabant een belangrijke functie als interlokale vervoersvoorziening. Onder meer Oss, Veghel, Erp_, Uden, Nistelrode en Heesch zijn aangesloten op het tramnet. Nadat de tram het verliest van de autobus en vrachtwagen worden in de jaren dertig alle lijnen opgeheven.¹⁵⁰⁾

Het noordoosten van Brabant kent een uiterst belangrijke particuliere zuivel- en margarine-industrie. Deze is met name geconcentreerd in Oss en Veghel. Vooral de margarine-industrie in Oss werkt in de eerste fase tot 1900 remmend op de opkomst van de coöperatieve boterbereiding. In Berghem zijn rond 1895 nog maar weinig voorstanders te vinden van een nieuwe manier van boterbereiding. De boeren leveren de melk aan de margarinefabrieken, waarvoor zij 5½ tot 6 cent per li-

ter ontvangen. Bij de relatief lage boterprijzen is deze melkprijs voor de boeren niet onvoordelig en te verkiezen boven de veel omslachtiger boterbereiding.¹⁵¹⁾

Naast de particuliere fabrieken in Oss en Veghel loert de NV Maatschappij ‘Nutricia’ te Cuijk op melk van veehouders uit de omliggende regio. Als in de tweede helft van de jaren veertig sprake is van stopzetting van de zuivelcoöperatie ‘St. Petrus Banden’ in Heesch ontvangen de leden van de coöperatie een brief van ‘Nutricia’. Daarin worden de boeren gewezen op de voordelen van melklevering aan de melkproduktenfabriek van ‘Nutricia’ in Cuijk. De fabriek belooft de boeren een zeer goede prijs voor de melk. Voorts heeft levering aan de fabriek in Cuijk volgens ‘Nutricia’ voordelen omdat de boeren zich niet hoeven te binden:

“Bedenk echter wel, dat wanneer U zich eenmaal aan de Coöperatie verbindt, U praktisch voor Uw gehele leven daaraan verbonden blijft. Heeft U eenmaal de coöperatie gekozen en U zou dan later daarvan af willen, dan gaat dit nooit meer, tenzij U een zodanig losgeld als boete aan de coöperatie betaalt, dat Ge er zelfs niet over denken kunt.”¹⁵²⁾

4.5.2. Omgeving Oss

Buurtschapscoöperaties komen in de omgeving van Oss alleen in Schaijk en Herpen voor. Schaijk kent er drie: ‘De Vooruitgang’ aan de Schaijkschestraat, ‘De Onderneming’ aan de Rundstraat en ‘De Heidebloem’ in Hooghei. Deze handkrachtfabriekjes gaan samen in de in 1911 opgerichte coöperatieve stoomzuivelfabriek ‘St. Jozef’ te Schaijk. In 1916 sluiten **[181]** de twee buurtschapscoöperaties in Herpen-dorp en Herpen-koolwijk zich bij ‘St. Jozef’ aan.¹⁵³⁾ Deze krijgt daarmee een interlokaal karakter.

Nog in de jaren voorafgaande aan de oprichting van ‘St. Jozef’ behoren de bewoners van Schaijk voor het overgrote deel tot de gemiddelde boerenstand. De veehouderij is hier in vergelijking met vroeger aanmerkelijk toegenomen. Hetzelfde geldt voor de varkensmesterij en de biggenteelt. De boeren leven van de opbrengsten van de zuivel, van de biggenteelt en varkensmesterij en van de veeverkoop. In 1909 zijn er in Schaijk drie coöperatieve zuivelfabrieken, waaraan de boeren hun melk leveren. Enkele boeren gebruiken nog de ouderwetse boterkarn en verkopen hun boter op een botermijn of in de winkel. De Schaijkse botermijn wordt elke woensdag gehouden, maar gaat, door de aanwezigheid van de drie zuivelcoöperaties, zeer achteruit.¹⁵⁴⁾

Eveneens van oude datum is de coöperatieve zuivelfabriek in Geffen. Deze bestaat reeds in 1899 en bestaat nog steeds in 1909. Omstreeks dit laatste jaartal behoort het overgrote deel van de inwoners van Geffen tot de boerenstand. Eertijds was de boerenstand hier vrij welvarend, maar rond genoemd jaar is zij slechts matig welvarend. In de Middenstandsenquête wijdt men dit aan erfenissen naar buiten en aan de ingewortelde drinkgewoonten. De boeren leven grotendeels van de zuivelopbrengsten. Zij zijn ofwel lid van de plaatselijke coöperatieve zuivelfabriek of zij leveren melk aan een margarinefabriek in Oss, waarvoor een van de landbouwers als agent is aangesteld. Aan de margarinefabriek wordt jaarlijks gemiddeld 65.000 liter melk geleverd. Op sommige boerenbedrijven die niet zijn aangesloten bij de zuivelcoöperatie, vervaardigen de boerinnen zelf boter. Deze boter wordt opgekocht door de twee handelaren in koloniale waren, maar dient dikwijls nog als betaalmiddel. Het kalvermesten is door de levering van melk aan de zuivelfabriek afgenomen. Geffen heeft een spoorwegverbinding met ‘s-Hertogenbosch en Nijmegen. Voorts verbindt een klinkerweg het dorp met de rijksweg tussen ‘s-Hertogenbosch en Nijmegen. De verbinding met Oss is in 1909 nog slecht geregeld.¹⁵⁵⁾

Evenals in het gebied rond ‘s-Hertogenbosch hebben boeren in de omgeving van Oss meerdere mogelijkheden om uit de zuivelproductie inkomsten te halen. Daardoor bezetten zij een relatief onaf-

hankelijke positie. Zij leveren ofwel aan de coöperatieve zuivelfabriek ter plaatse, bereiden wellicht zelf boter op de boerderij of leveren hun melk aan de particuliere industrie. De behoefte om gezamenlijk een zuivelfabriek op te richten doet zich in deze omgeving veel minder sterk voelen.

In 1930 draaien in de omgeving van Oss zes coöperatieve stoomzuivelfabrieken. Het zijn de fabrieken te Berghem, Heesch, Nistelrode, Oss, Reek en Schaijk.¹⁵⁶⁾ Twee van de zes draaien op een relatief lage melkaanvoer. Met name de coöperatie in Oss verwerkt een te verwaarlozen hoeveelheid melk. In genoemd jaar is dat nog geen 0,8 miljoen kg. melk. De fabriek in Nistelrode verwerkt dan ruim 1,9 miljoen kg. Anderzijds zijn er ook twee grotere bedrijven. Beide heten 'St. Joseph' (of 'St. Jozef'): in Berghem verwerkt de fabriek 4,4 miljoen kg. melk, in Schaijk de gelijknamige inrichting ruim 4,7 miljoen kg.¹⁵⁷⁾ Laatstgenoemde is tevens de grootste in deze contreien.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn de voorgaande zes zuivelcoöperaties nog steeds in werking. Dorpsgrenzen zijn, als vrijwel overal elders, allang niet meer bepalend voor de melkaanvoer. De coöperatieve zuivelfabriek in Berghem ontvangt melk uit Berghem, Schaijk, Oss en Megen. 'St. Petrus Banden' in Heesch betreft melk uit Nistelrode, Oss, Berghem, Heesch, Nuland en Geffen. Boeren uit Nistelrode en Schaijk leveren melk aan de zuivelcoöperatie in Nistelrode. Andere boeren uit Schaijk leveren melk aan de coöperatie in hun eigen woonplaats. 'St. Jozef' in Schaijk ontvangt voorts melk uit Grave. 'St. Donatus' in Reek ontvangt eveneens melk uit Schaijk en Grave, alsmede uit de gemeenten Mill en Zeeland.¹⁵⁸⁾

[182] Vrijwel alle bedrijven blijven tot in de jaren vijftig en zestig zelfstandige eenheden. Alleen 'St. Petrus Banden' in Heesch sluit zich al in 1947 bij 'St. Willibrordus' te Oss aan.¹⁵⁹⁾

4.5.3. Omgeving Mill

Het gebied rond Mill profiteert van de redelijke gronden en de goede infrastructuur. In Heeswijk en Dinther leveren boeren omstreeks 1909 naast melk aan de coöperatieve zuivelfabrieken ook aan de margarinefabrieken in Oss.¹⁶⁰⁾ Daarmee is de situatie ongeveer gelijk aan die van de gebieden rond Oss en 's-Hertogenbosch. Ook de coöperatieve zuivelindustrie ontwikkelt zich in die richting. Er zijn relatief weinig buurtschapscoöperaties, omdat er nog voldoende inkomsten uit goede alternatieven te verkrijgen zijn (boterbereiding op de boerderij, melklevering aan margarinefabrieken). Pas als men op achterstand raakt met de gebieden waar de coöperatieve zuivelbereiding wel ingang heeft gevonden, richt men gezamenlijke fabrieken op.

In Dinther, Erp_ en Veghel komen buurtschapscoöperaties voor, die vanaf 1916 samengaan in enkele coöperatieve stoomzuivelfabrieken. Voorts bestaan er in dit gebied lokale zuivelcoöperaties te Cuijk, Escharen, Gassel, Haps, Heeswijk, Linden, Mill, Ottersum, Uden, Volkel en Zeeland. In Uden en Volkel worden de zuivelcoöperaties in 1912/1913 omgezet in nieuwe verenigingen. De coöperatieve zuivelfabriek in Escharen sluit in 1917. De leden gaan waarschijnlijk over naar 'St. Willibrordus' te Oss. De handkrachtperiode is dan afgesloten, de stoomkrachtperiode vangt aan. In enkele jaren krijgt dit proces zijn beslag, zodat in 1917 de volgende lokale zuivelcoöperaties een feit zijn: 'St. Maarten' te Cuijk, 'Onder Gods Zegen' te Dinther, 'St. Joseph' te Erp_, 'De Boterbloem' te Gassel, 'De Volharding' te Haps, 'De Boterij' te Heeswijk, 'St. Isidorus' te Linden, 'St. Willibrordus' te Mill, 'St. Jan' te Ottersum, 'H. Henricus' te Uden, 'St. Lambertus' te Veghel, 'St. Anthonius Abt' te Volkel en 'St. Jacobus' te Zeeland.

[183] Deze namen zullen de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied vormgeven. Met dien verstande overigens, dat 'De Boterij' te Heeswijk in 1922 reeds haar poorten sluit en de leden overgaan naar de coöperatie in Dinther. Daarmee zou 'Onder Gods Zegen' te Dinther een interlokale zuivelcoöperatie genoemd kunnen worden. Daar de dorpsgrenzen van Heeswijk en

Dinther nauwelijks zijn te scheiden, is de term ‘interlokaal’ voor deze fusie niet overtuigend.

Sommige boeren buiten of op de rand van het zandgebied profiteren mee van zuivelfabrieken in zandgemeenten. Dit is bij voorbeeld het geval in de gemeente Oeffelt, waar geen coöperatieve zuivelfabriek bestaat. De bewoners behoren hier omstreeks 1909 voor ongeveer de helft tot de welvarende boeren- en arbeidersstand. De veeteelt neemt in deze tijd toe. De melk wordt aan stoomzuivelfabrieken in de naburige gemeenten geleverd, waardoor een goede opbrengst van de zuivel wordt verkregen. De landbouwers in Oeffelt zijn merendeels bij naburige zuivelcoöperaties aangesloten (Cuijk, Beugen en Haps):”... te laat zag men hier het nut en gemak eener dergelijke fabriek in.....”¹⁶¹⁾ Deze situatie wordt in de hand gewerkt door de gunstige verkeersmiddelen. Twee spoorlijnen doen Oeffelt aan: de Noord-Brabants-Duitse spoorweg evenals de spoorlijn Nijmegen-Maastricht. Het station van de laatste spoorlijn ligt echter een half uur buiten de kom van de gemeente. Verder doorsnijden goede grintwegen de gemeente. Dankzij de totstandkoming van zuivelcoöperaties in de naburige gemeenten is de gedwongen ruilhandel met boter opgehouden.¹⁶²⁾

De coöperatieve zuivelindustrie ontwikkelt zich in dit gebied zeer gunstig. In 1930 zijn er elf fabrieken, waarvan er vijf jaarlijks meer dan 4 miljoen kg. melk krijgen aangevoerd. ‘St. Maarten’ te Cuijk spant de kroon met een melkaanvoer van 7,4 miljoen kg. Opgemerkt moet worden dat, in tegenstelling tot de andere boterfabrieken in dit gebied, deze ‘zuivelreus’ zich met name richt op de produktie van melkpoeder. In 1916 plaatst men voor de vervaardiging van dit produkt een installatie in de fabriek.¹⁶³⁾

De opgaande tendens in de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied zet zelfs tijdens de crisisjaren door. In 1939 werkt bijna drie vierde van de fabrieken met een melkaanvoer van meer dan 4 miljoen kg. Los van de melkproduktenfabriek in Cuijk, goed voor een melkaanvoer van 6,7 miljoen kg., bereiken met name ook de fabrieken in Mill en Uden een grote schaal. Zij ontvangen in 1930 respectievelijk 5,4 en 5,9 miljoen kg. melk. Overigens zijn de hoeveelheden in 1939 voor deze fabrieken in dezelfde orde van grootte. De verschuiving tussen 1930 en 1939 is met name een gevolg van de stillegging van de fabrieken in Linden en Gassel in 1938.¹⁶⁴⁾ De leden van de coöperaties te Gassel en Linden gaan hun melk aan de particuliere fabriek “Lacto” te Cuijk leveren.¹⁶⁵⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt de fabriek in Volkel al in 1941 stilgelegd. ‘De Volharding’ in Haps moet in 1946 volgen. De boeren uit Volkel sluiten zich aan bij ‘H. Henricus’ te Uden,¹⁶⁶⁾ de boeren uit Haps treden toe tot de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Maarten’ te Cuijk.

Als gevolg van deze stopzettingen zijn er in de omgeving van Mill in 1947 nog acht coöperatieve zuivelfabrieken. Dit zijn de coöperaties in Cuijk, Dinther, Erp_, Mill, Ottersum, Uden, Veghel en Zeeland. Voor de grenzen tussen de werkgebieden van de coöperaties zijn ook hier de dorpsgrenzen niet meer de norm. Alleen de zuivelcoöperatie in Zeeland betreft slechts melk van boeren uit de gemeente Zeeland. De zuivelcoöperatie in Dinther betreft melk uit Dinther, Schijndel en Nistelrode. ‘H. Henricus’ te Uden ontvangt melk uit Uden, Veghel en Erp_. Boeren uit Veghel leveren eveneens aan de zuivelcoöperatie in hun eigen gemeente. Hieraan brengen boeren uit Schijndel, Lieshout, Erp_ en Nistelrode eveneens hun melk.¹⁶⁷⁾

De meeste zuivelcoöperaties in deze streek blijven tot in de jaren zeventig zelfstandig bestaan. Uitzondering hierop is de coöperatie in Ottersum, waarvan de leden in 1949 **[184]** overgaan naar ‘St. Maarten’ te Cuijk. Ook ‘St. Joseph’ te Erp_ haalt de jaren zeventig niet. De leden treden in 1956 toe tot ‘De Boterbloem’ te Boekel. De coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Lambertus’ te Veghel gaat pas in 1985 een fusie aan met de coöperatieve zuivelvereniging ‘**Campina**’, die in 1964 is ontstaan door een samengaan van de regionale zuivelcoöperaties ‘De Kempen’ en ‘Kring-Ament’.¹⁶⁸⁾

4.6. WEST-BRABANT

Het westen van Brabant is verdeeld in drie subregio's: het gebied rond Baarle-Nassau, de omgeving van Breda en de omgeving rond Roosendaal en Bergen op Zoom. Dwars door deze indeling in subregio's loopt een verschil in bodemvruchtbaarheid en een daarmee gepaard gaand verschil in aard van het landbouwbedrijf. Als gevolg hiervan komen ook in het karakter van de coöperatieve zuivelindustrie in West-Brabant verschillen voor.

4.6.1. Karakteristiek van het gebied

Het gebied van West-Brabant valt, wat de grondsoort en karakter van het landbouwbedrijf aangaat, uiteen in een noordelijk en zuidelijk deel. Het zuidelijk deel bestaat uit hoger gelegen zandgronden, die minder vruchtbaar zijn. Meer naar het noorden grenzen de zandgronden aan de kleigronden. In dit overgangsgebied zijn de zandgronden lager gelegen en vruchtbaarder. Dit heeft grote gevolgen voor de wijze van bedrijfsuitoefening in de landbouw en de welstand van de boeren. Waar in het zuiden nog veel keuterbedrijfjes voorkomen, overheersen in het noorden de grotere boerderijen.

De landbouw in Roosendaal is bijvoorbeeld reeds in de negentiende eeuw aan een moderniseringsproces begonnen. Al aan het eind van de achttiende eeuw wordt de beschikbare grond optimaal benut. Heidegronden komen rond Roosendaal in de negentiende eeuw vrijwel niet meer voor. Het mestprobleem speelt hier nauwelijks, aangezien men door de ligging aan de Roosendaalse Vliet en de beschikbaarheid van een haven de mest eenvoudig van elders aan kan laten voeren. De fluctuaties in de oogstopbrengsten worden aan het eind van de negentiende eeuw minder. De veestapel groeit het sterkst in de eerste helft van de negentiende eeuw. Dit in tegenstelling tot de groei van de veestapel in het oosten en zuiden van Brabant. De bedrijven zijn van een grotere omvang dan die in de armere gebieden. In 1885 is slechts 9% van de boerenbedrijven kleiner dan vijf hectare. Maar liefst 82% van de landbouwbedrijven is groter dan tien hectare. De gemiddelde bedrijfsgrootte is in 1885 16,04 hectare. Van het totaal aantal boerderijen is 88% in eigendom. Op de helft van alle boerderijen worden in 1885 zes of meer koeien gehouden.¹⁶⁹⁾ Ten westen van Roosendaal in de richting van Wouw liggen de beste gronden van het Brabants zandgebied. De gronden zijn hier lemig met in de ondergrond kleilagen.¹⁷⁰⁾

Samenvattend kunnen we stellen dat het hier vanwege de gunstige ligging voor de aan- en afvoer van produkten en vanwege de relatief vruchtbare gronden, grote landbouwbedrijven betreft waarvan de boeren in een betere positie verkeren, dan die op de hoger gelegen zandgronden in het zuiden en oosten van Brabant. Heel anders is het gesteld met de boerderijen op de hogere zandgronden in West-Brabant. Dit gebied omvat de streken rond Zundert en Baarle-Nassau. Het landschap wordt in dit zuidelijk deel overwegend bepaald door stuifzandgebieden en heidepodzolgronden.¹⁷¹⁾ In dit gebied komen kleinere boerenbedrijven voor met een minder aantal koeien. Het karakter van deze bedrijven heeft, met name rond Baarle-Nassau, meer weg van dat op de oostelijke zandgronden.

De boterbereiding op de boerderij is hier rond 1890 vrij algemeen. Zelfs in Princenhage, een plaats waar vooral veel warmoeziers (groentetelers) hun bedrijf voeren, wordt op vrijwel elk boerenbedrijf boter gemaakt. Van de 334 warmoeziers, kleine en grote boeren, [185] in Princenhage staan er in 1890 324 te boek als zuivelboeren. Vrijwel allen maken boter, 65 van hen verkoopt daarnaast melk. In totaal worden 1.472 melkkoeien gehouden.¹⁷²⁾ Tuinbouw en veeteelt blijken een uitstekende combinatie. Het zijn vooral de warmoeziers die in Princenhage en in Breda naast verbouwde groenten melk los verkopen. De eigenlijke landbouwers verkopen zelden melk, maar bereiden van de koeimelk eerst boter. De warmoeziers voeden hun vee met het afval van de groenten. Zij verbouwen tegelijkertijd ook gewassen die gewoonlijk bij de eigenlijke landbouwers worden aangetroffen. In

1890 moet worden geconcludeerd dat het onderscheid tussen een warmoezier en een landbouwer in Princenhage dikwijls moeilijk te maken is.¹⁷³⁾

Evenals het midden van Brabant en in tegenstelling tot de Peel en de Kempen is het westen van Brabant reeds aan het eind van de negentiende eeuw redelijk ontsloten. Vrijwel alle dorpen liggen dan aan het verharde wegennet. Dit deel van de provincie Noord-Brabant heeft kunnen profiteren van de ligging tussen de Vlaamse en Hollandse handelscentra. In dit doorgangsgebied liggen reeds vroeg drie verharde wegen in de noord-zuidrichting. De belangrijkste daarvan is de weg van Antwerpen over Breda naar Gorinchem. Aan deze weg liggen Wernhout, Zundert, Rijsbergen, Princenhage, Teteringen en Breda. De weg van Antwerpen naar Haarlem doet in het Brabantse onder meer Putte, Hoogerheide, Bergen op Zoom en Halsteren aan. Tenslotte is er nog een straatweg vanuit het Belgische Kalmthout via Nispen over Roosendaal naar Dinteloord. Naast deze noordzuid-wegen ligt er sinds 1840 ook een verharde weg in de west-oost-richting. Vanuit Bergen op Zoom loopt deze weg over Wouw, Roosendaal, Etten, Princenhage en Breda in de richting van 's-Hertogenbosch.¹⁷⁴⁾

Het verkeersnet wordt naast deze regionale verbindinglijnen aangevuld met enige verharde, interlokale wegen. Woensdrecht is aangesloten op de verharde weg van Bergen op Zoom naar Antwerpen. Oudenbosch heeft een verbinding met zowel Bergen op Zoom als Breda, via een verharde aftakking van de weg tussen Bergen op Zoom en Antwerpen. Ulvenhout en Ginneken zijn via een steenweg verbonden met Breda. Ook Rucphen, [186] Zundert, Chaam en Baarle-Nassau zijn op het verharde bovenlokale wegennet aangesloten.¹⁷⁵⁾

Aan het eind van de negentiende eeuw zijn vrijwel alle dorpen in het westen van Brabant via een verharde weg ontsloten. De voorheen zanderige wegen zijn verhard met klinkers, steenslag, grint en leem. In de eerste helft van de twintigste eeuw worden de belangrijkste regionale verbindingen verbreed en versterkt. Ook de eerste betonwegen worden aangelegd.¹⁷⁶⁾ De kwaliteit van de infrastructuur verbetert en dit komt vooral aan de voorheen wat afgelegener plaatsen ten goede. Zundert bijvoorbeeld komt te liggen aan de autoverkeersweg van Breda naar Antwerpen en is voorts per tram en autobusdienst verbonden met Breda en Antwerpen. Ook Rijsbergen ligt aan deze autoweg en geniet een bus- en tramverbinding met Breda en Antwerpen. Voorts heeft Rijsbergen een directe verbinding over Breda en Rijen naar Tilburg.¹⁷⁷⁾

Naast de ontsluiting via landwegen is West-Brabant ook ontsloten via spoor- en tramwegen. De spoorwegen hebben een bovenregionaal karakter. Ook voor kleinere plaatsen zijn zij echter van belang. Niet alleen de steden Bergen op Zoom, Roosendaal en Breda hebben een station. Stations of haltes zijn er ook in of in de nabijheid van Oudenbosch (spoorlijn Antwerpen-Roosendaal-Rotterdam), Etten-Leur, Bosschenhoofd, Hoeven en Zegge bij Rucphen (Roosendaal-Breda), Wouw en Woensdrecht (Roosendaal-Bergen op Zoom-Vlissingen), Alphen, Baarle Nassau en Riel (Tilburg-Turnhout).¹⁷⁸⁾

Tramlijnen brengen de ontsluiting van kleinere plaatsen. Rond 1900 zijn er in het westen van Brabant meer dan tien tramlijnen. De eerste lijn in dit gebied is die tussen Breda en Oosterhout (1880). Voorts lopen er de volgende tramverbindingen: Bergen op Zoom-Halsteren-Tholen; Bergen op Zoom-Hoogerheide-Ossendrecht-grens; Breda-Princenhage-Rijsbergen-Zundert-Wernhout-grens; Breda-Etten-Hoeven-Oudenbosch; Etten-Leur; Roosendaal-Steenbergen; Halsteren-Steenbergen; Rijsbergen-Hazeldonk-grens; Breda-Ginneken/Mastbos en Breda-Ulvenhout. De opkomst van de bus, de vrachtwagen en de fiets doet de tram veel concurrentie aan. In de jaren dertig worden alle lijnen gesloten.¹⁷⁹⁾

De goed ontwikkelde infrastructuur vormt een gelukkige combinatie met de aanwezigheid van een aantal grote steden in dit gebied. Breda, Roosendaal en Bergen op Zoom liggen voor veel dorpen binnen een redelijk bereik en vormen zo goede gelegenheden om landbouwprodukten af te zetten. In het westen van Brabant bevinden zich voorts enkele grote particuliere zuivelfabrieken. Met name de Vaccafabriek in Oud-Gastel laat zijn invloed gelden in de omgeving van Roosendaal. Voorts komen met name in Breda in de eerste decennia van de twintigste eeuw enkele melkinrichtingen tot stand. In Oosterhout is de margarinefabriek van de firma J.M. Verschure en Zoon gevestigd. Deze combinatie van een goed ontwikkelde infrastructuur, de aanwezigheid van een aantal grotere bevolkingscentra, enige particuliere zuivelindustrie, gekoppeld aan een in aard divers landbouwbedrijf, geven aan de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie in het westen van Brabant een eigen karakter. De eerste zuivelcoöperaties ontstaan later dan in het oosten en zijn als handkrachtfabrieken sneller weer verdwenen. Hoewel een flink aantal zuivelcoöperaties nog als handkrachtfabriek wordt opgericht, worden deze snel omgezet in stoomzuivelfabrieken. In 1912 kan de rijkszuivelconsulent voor het westen van Noord-Brabant reeds concluderen dat de handkrachtfabrieken in zijn ressort zo goed als verdwenen zijn. Slechts drie zijn er dan nog over. In 1916 zijn ze alle verdwenen.¹⁸⁰⁾

4.6.2. Omgeving Baarle-Nassau

In de dorpen rond Baarle-Nassau komen vanaf 1899 coöperatieve zuivelfabrieken tot stand. Geen dorp blijft er van verstoken. Buurtschapscoöperaties komen echter niet tot [187] stand. Door de goede infrastructurele verbindingen komt men mentaal en geografisch makkelijker in contact met boeren uit andere gehuchten. Hier kiezen de boeren in elk dorp voor een zuivelfabriek die het gehele dorp bestrijkt. De coöperatieve zuivelfabriek 'Landbouwers Welvaren' (1899) in Chaam is, samen met 'De Eendracht' te Ulicoten de oudste zuivelcoöperatie in dit gebied. Beide beginnen als handkrachtfabrieken, maar worden omgezet in stoomzuivelfabrieken. Omstreeks 1909 voorziet 'Landbouwers Welvaren' in de belangrijkste inkomstenbron van de boeren in Chaam: de boter. Het overgrote deel van de inwoners van Chaam behoort tot de matig welvarende boerenstand. De veeteelt is in de jaren voor 1909 iets toegenomen. De infrastructuur verkeert in een goede staat. Chaam is via een provinciale klinkerweg verbonden met Baarle-Nassau en via een provinciale grintweg met Ulvenhout. Ook loopt er een keiweg van Chaam naar de Belgische grens, richting Meerle. De overige wegen zijn zandwegen, maar verkeren vrijwel allemaal in een goede staat.¹⁸¹⁾

Na de eeuwwisseling komen achtereenvolgens in Alphen (1901), Castelre (1901), Riel (1902) en Baarle-Nassau (1904) zuivelcoöperaties tot stand. Deze beginnen veelal nog met handkracht. De fabriek in Baarle-Nassau wordt al na twee jaar omgezet op stoomkracht.¹⁸²⁾ De basis voor de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied is met de totstandkoming van de vier genoemde fabrieken gelegd. Tot in de jaren dertig blijven deze fabrieken los van elkaar bestaan. Er vinden tot die tijd geen fusies of overnames plaats.

In 1930 vertonen de fabrieken in grootte een divers beeld. De helft van de fabrieken ontvangt in dat jaar minder dan 2 miljoen kg. melk. Deze kleine fabrieken vinden we in Castelre, Alphen en Ulicoten. 'St. Willibrordus' te Alphen sluit kort daarna, in 1933. Hoewel in Castelre nog veel minder melk wordt aangevoerd, blijft deze fabriek langer bestaan. Er zijn ook niet zoveel andere mogelijkheden voor de boeren hier. Het plaatsje ligt, omringd door België, min of meer 'verstopt' in een uitstulping van Nederland. In de directe nabijheid van Castelre zijn in het Nederlandse geen dorpen waarmee men zich zou kunnen samenvoegen. De boeren blijven hier dus aangewezen op de lokale, kleinschalige zuivelfabriek. Nog in 1939 bedraagt de melkaanvoer aan deze fabriek slechts 0,8 miljoen kg. melk.¹⁸³⁾ In 1941 moet de fabriek toch sluiten. De leden voegen zich bij de coöperaties in Baarle-Nassau en Ulicoten.¹⁸⁴⁾

In contrast met de relatief kleine fabrieken vinden we in dit gebied ook grotere bedrijven. Het betreft met name 'De Hoop' in Baarle-Nassau en 'Landbouwers Welvaren' te Chaam, die in 1930 respectievelijk 4,3 en 4,6 miljoen kg. melk verwerken. Deze bedrijven zien in de loop van de jaren dertig hun melkaanvoer nog stijgen tot boven de 5 miljoen kg. melk.¹⁸⁵⁾ Samen met de fabrieken in Riel en Ulicoten blijven deze coöperaties tot in de jaren zestig en zeventig zelfstandig bestaan.

4.6.3. Omgeving Breda

In de omgeving van Breda overheerst eveneens het lokaal georiënteerde zuivelbedrijf. Alleen Oosterhout kent het fenomeen van de buurtschapscoöperaties. In 1899 worden hier twee zuivelcoöperaties opgericht, een in het dorp zelf en een aan het, verder buiten het dorp gelegen gehucht, Oosteind. Deze twee coöperaties zijn, samen met 'Landbouwers Welvaren' te Zundert de oudste in dit gebied. In 1901 volgen 'St. Brigida' in Bavel en 'De Hoop' in Etten-Leur, in 1902 'Eendracht' te Dorst en 'St. Willibrordus' te Teteringen. In de jaren daarna komen nog coöperatieve boterfabrieken tot stand in Prinsenbeek (1904) en Ulvenhout (1906). De meeste van de genoemde bedrijfjes zijn bij de oprichting ingericht voor aandrijving met handkracht. Geleidelijk volgt in een tiental jaren de omzetting op stoomkracht. De coöperatie in Zundert wordt in 1906 een stoomfabriek.¹⁸⁶⁾

[188] In Rijsbergen richten boeren in 1912 een coöperatie op tot bouw en exploitatie van een stoomzuivelfabriek. Vooralsnog sluiten zich echter niet voldoende leden aan om met de bouw van de fabriek te kunnen beginnen. Dit wordt dan ook uitgesteld. De fabriek treedt pas in 1914 in werking.¹⁸⁷⁾

In 1910 richten boeren uit Princenhage bij Breda de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Martinus' op, die zich mede richt op de melkvoorziening van de bevolking in Breda. Van oudsher wonen in Princenhage veel warmoeziers die de afvalprodukten van hun groenten voeren aan hun koeien en die de koemelk vervolgens verkopen aan particulieren in de stad Breda.

Bijna eenderde van de coöperatieve zuivelfabrieken behoort tot de bedrijven met een gemiddelde grootte. Van de elf fabrieken ontvangen er vier in 1930 tussen de 3 en 4 miljoen kg. melk. Dit zijn de bedrijven te Bavel, Oosterhout-centrum, Rijsbergen en Ulvenhout. Drie fabrieken ontvangen zelfs meer dan 5 miljoen kg. Dit zijn de inrichtingen in Princenhage, Zundert en Etten-Leur. De laatste is de grootste fabriek met een aanvoer van 6,2 kg. melk. Opvallend is dat de coöperatie in Dorst kan blijven voortbestaan, terwijl de melkaanvoer de 1 miljoen kg. niet overschrijdt. Fusie- of overnamemogelijkheden lijken er genoeg te zijn. Teteringen en Bavel liggen dichtbij. Het bedrijf blijft echter zelfstandig en sluit pas in 1947. De leden gaan dan over naar 'St. Martinus' te Princenhage.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog moet de fabriek in Oosterhout sluiten. De andere fabriek aan het Oosteind blijft wel bestaan. Zo komt men in dit gebied uit de oorlog met nog tien zuivelcoöperaties: de bedrijven in Bavel, Princenhage, Dorst, Etten-Leur, Oosterhout, Prinsenbeek, Rijsbergen, Teteringen, Ulvenhout en Zundert. Deze bedrijven blijven, op de reeds eerder gesignaleerde stopzetting van 'St. Marcoen' te Dorst na, doorwerken, tot in 1959 - als eerste - 'St. Brigida' te Bavel overgaat naar 'St. Martinus' in Princenhage. De coöperaties in Oosterhout- Oosteind, Teteringen en Ulvenhout volgen in de loop van de jaren zestig, Prinsenbeek pas in 1979. De fabrieken in Etten-Leur, Rijsbergen en Zundert gaan in 1972 deel uitmaken van de combinatie 'Brabant-Zeeland', die verder bestaat uit de zuivelcoöperaties te Roosendaal en Wouw, alsmede enkele Zeeuwse bedrijven.¹⁸⁸⁾

4.6.4. Omgeving Roosendaal/Bergen op Zoom

De coöperatieve zuivelindustrie in het gebied rond Roosendaal en Bergen op Zoom kent geen verstrekkend diffusieproces. In lang niet alle dorpen hier komen zuivelcoöperaties tot stand. Met name in het meest westelijke gedeelte is de coöperatieve zuivelindustrie schaars verbreid. Alleen in Ossendrecht is tussen 1899 en 1901 sprake van een stoomkrachtfabriek, die boter maakt.¹⁸⁹⁾ Coöperatieve boterfabrieken komen voorts tot stand in Hoeven, Huijbergen, Nispen, Rucphen, Sprundel en Wouw-Moerstraten. In de grensstreken in dit gebied doet men de inspiratie op uit Belgische voorbeelden. Geïnteresseerden in coöperatieve zuivelbereiding in Nispen, die in maart 1903 bij elkaar komen om de verwezenlijking van hun plannen te bespreken, luisteren op die vergadering naar de ervaringen van de directeur van de boterfabriek 'De Eendracht', die even over de Belgische grens in Essen is gelegen.¹⁹⁰⁾

De meeste van de kleinere boterfabrieken in dit gebied beginnen als handkrachtfabriek. In 1906 wordt de fabriek in Sprundel omgezet op stoomkracht.¹⁹¹⁾ In 1911 komt in Rucphen een nieuwe stoomzuivelfabriek tot stand. De oude handkrachtfabriek komt daardoor te vervallen.¹⁹²⁾

Beeldbepalend voor de coöperatieve zuivelindustrie in het uiterste westen van het zuidelijk zandgebied zijn de grote coöperaties te Wouw en Roosendaal. In 1903 gaat in Roosendaal de coöperatieve zuivelfabriek 'Vol Verwachting' van start. Later wordt de naam van deze fabriek gewijzigd in 'Het Anker'. In 1916 neemt 'Het Anker' de coöperaties [189] 'St. Joseph' te Nispen en 'De Roomton' te Rucphen over. De twee laatste fabrieken blijven wel bestaan, maar maken nu onderdeel uit van de grote Roosendaalse coöperatie. De leden worden ingedeeld in kringen, al naar gelang de melk aan de fabriek te Roosendaal, Nispen of Rucphen geleverd wordt. Elke kring heeft zijn eigen kringvergaderingen en kringbestuur. Overkoepelend is er dan een raad van bestuur, die bestaat uit de leden van de drie kringbesturen.¹⁹³⁾

De tweede grote zuivelfabriek in dit gebied betreft de 'Wouwsche Coöperatieve Stoomzuivelfabriek en Graanmaalderij'. Deze coöperatie wordt al in 1894 opgericht. Dat gebeurt op de grens van klei- en zandgronden in Wouw. De boeren die deze coöperatie oprichten, zijn over het algemeen grote, redelijk welvarende boeren. De coöperatieve zuivelfabriek is hier dan ook meteen van een ander karakter dan die op de hoger gelegen zandgronden. Zij is grootschaliger dan de samenmelkerijen en draait vanaf het begin op stoomkracht. Het niet geringe beginkapitaal van de fabriek financieren de leden uit eigen middelen.¹⁹⁴⁾ In 1890 wonen in Wouw 29 boeren die bedrijven van meer dan twintig hectare bezitten. Het grondbezit van deze boeren stijgt ver boven het minimale bezit uit dat nodig is om in het eigen bestaan te voorzien. Zij hebben dus meer grond dan voor een strikt overleven noodzakelijk is. Het overschot van de opbrengsten van deze grond wordt op de markten in de buurt afgezet. De oprichters van de coöperatieve stoomzuivelfabriek in Wouw behoren tot deze groep van grote boeren.¹⁹⁵⁾

Het is duidelijk dat deze stoomzuivelfabriek een heel ander karakter draagt dan de kleinschalige handkrachtfabrieken die tegelijkertijd op de oostelijke zandgronden tot stand komen. In Wouw domineren de rijke grote boeren. De kleinere boeren met slechts enkele koeien kunnen wel leverancier worden van de fabriek maar hierop zitten niet alle Wouwse leden te wachten. In 1915 verklaart voorzitter J. Dekkers:

[190] "... er zijn vele kleine boertjes met 1 of 2 koeien, [...]. In 't algemeen zijn dit echter menschen met weinig ontwikkeling, die van organisatie of werking van eene zuivelfabriek geen begrip hebben. Spreker betwijfelt daarom of het gewenscht is dat zulke menschen lid worden. Een groote vergadering van onontwikkelde menschen vindt spreker altijd niet gewenscht."¹⁹⁶⁾

Evenmin als de kleinschaligheid vinden we de betrokkenheid van de geestelijkheid, een ander kenmerk van de coöperatieve zuivelindustrie op de hogere zandgronden in de beginfase, bij de Wouwse coöperatie terug. Hier ontspint zich in de eerste jaren reeds een conflict tussen de plaatselijke geestelijkheid en de coöperatieve stoomzuivelfabriek over melklevering en boterbereiding op zondag. In hoofdstuk 10 ga ik nader in op dit conflict.

Overigens moet worden vermeld dat bij Wouw ook een handkrachtzuivelfabriek tot stand komt. Deze coöperatie in het gehucht Moerstraten wordt in mei 1894 opgericht door een groep boeren die de stoomzuivelfabriek te ver af vinden liggen van hun boerderijen. Geestelijken die de bouw van handkrachtfabrieken propageren, stimuleren de plannen van de boeren uit Moerstraten.¹⁹⁷⁾ Wanneer de handkrachtfabriek sluit, is onbekend. In ieder geval bestaat zij nog in 1904.

In 1918 begint de 'Wouwsche Coöperatie' een filiaal in de Rosemarijnstraat te Bergen op Zoom. Boeren uit de omgeving van deze stad leveren hun melk rechtstreeks aan deze inrichting, alwaar deze wordt verwerkt om als consumptiemelk verkocht te kunnen worden. Een tekort in de melkaanvoer wordt vanuit Wouw aangevuld, een overschot in Wouw verwerkt.¹⁹⁸⁾ Men kiest voor een filiaal, omdat de melkproduktie in Wouw hiervoor te gering is en de afstand per paard en wagen tussen Wouw en Bergen op Zoom te groot.¹⁹⁹⁾

De dominantie van de twee fabrieken in Roosendaal en Wouw blijkt ook uit de cijfers omtrent de melkaanvoer. Al in 1918 behoren zij tot de grotere: Wouw met 4,7 miljoen kg. melk per jaar, Roosendaal met 5,3 miljoen kg. melk. Voeg bij de laatste nog de aanvoer aan de fabrieken in Nispen (1,3 miljoen kg.) en Rucphen (1,2 miljoen kg.) en het beeld van een voor die tijd forse zuivelcoöperatie is compleet. Voor de vergelijking met cijfers uit 1930 is het interessant te weten dat geen van de fabrieken in Hoeven, Huijbergen en Sprundel in 1918 meer dan een miljoen kg. melk krijgt aangeleverd.

In 1930 is de situatie wat dat aangaat veranderd. De coöperaties in deze drie plaatsen, buiten het bereik gelegen van de grote fabrieken in Roosendaal en Wouw, hebben zich kunnen ontwikkelen tot middelgrote bedrijven met een melkaanvoer tussen 2,1 en 2,8 miljoen kg. per jaar. 'Het Anker' en de 'Wouwsche' zijn nog veel harder gegroeid. In 1930 verwerken beide ongeveer 12 miljoen kg. melk, waarvan een gedeelte ook is bestemd voor consumptiemelk. Daarmee behoren deze twee zuivelcoöperaties tot de grootste in het zuidelijk zandgebied.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn er in de omgeving van Roosendaal en Bergen op Zoom vijf coöperatieve zuivelfabrieken. Het gaat hier om coöperaties in Hoeven, Huijbergen, Roosendaal, Sprundel en Wouw. Sprundel is de eerste, die in 1955 sluit. De leden gaan over naar 'Het Anker'. De bedrijven 'Het Anker' in Roosendaal en de 'Wouwsche Coöperatie' gaan in 1964 samen in de coöperatieve zuivelvereniging 'West-Brabant'. Huijbergen sluit zich in 1968 hierbij aan. Samen met een aantal Zeeuwse zuivelcoöperaties vormt 'West-Brabant' in 1972 de coöperatieve vereniging 'Brabant-Zeeland', waarbij in 1968 'De Hoop' in Huijbergen en in 1980 'Helpt Elkander' te Hoeven* zich aansluiten.²⁰⁰⁾

* Hoeven in ZJB '63 nog zelfstandig in '65 niet meer aanwezig (ZHN.)

4.7. RECAPITULATIE

Na de schets van de ontwikkeling in elke regio is het nuttig een totaalbeeld op te stellen voor het gehele gebied. Daarbij neem ik allereerst de ontwikkeling van het aantal fabrieken in ogenschouw (zie tabel 1).

[191] Tabel 1

Aantal coöperatieve zuivelfabrieken op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1900-1950.²⁰¹⁾

	1900	1918	1930	1939	1950
omgeving Weert	25	13	8	8	1/6*
omgeving Helden/Horst	23	6	6	6	4/2*
omgeving Deurne	32	19	15	14	11/-
omgeving Oploo/Venray	19	10	9	8	4/1*
PEEL	99	48	38	36	20/9*
omgeving Roermond	33	24	13	10	-/7*
omgeving Venlo	8	8	3	3	-/2*
LIMBURGS ZANDGEBIED	41	32	16	13	-/9*
omgeving Bladel	28	9	6	5	-/4*
omgeving Valkenswaard	11	6	5	3	1/1*
KEMPEN	39	15	11	8	1/5*
omgeving Eindhoven	16	7	5	5	-/4*
omgeving Tilburg	3	14	10	10	8/
omgeving 's-Hertogenbosch		12	12	12	6/1 *
CENTRAAL-BRABANT	19	33	27	27	14/5 *
omgeving Oss	7	9	6	6	5/
omgeving Mill	4	13	11	10	7/
NOORDOOST-BRABANT	11	22	17	16	12/
omgeving Baarle-Nassau	2	6	6	5	4/
omgeving Breda	3	11	11	11	9/
omgeving Roosendaal/Bergen op Zoom	4	5	5	5	5/
WEST-BRABANT	9	22	22	21	18/
TOTAAL ZANDGRONDEN	218	172	131	121	65/28*

De Peel, het Limburgs zandgebied, de Kempen en de omgeving van Eindhoven (Centraal-Brabant) kenmerken zich door een grote diffusie van de coöperatieve zuivelfabricage in 1900. Verder naar het westen daalt het aantal zuivelcoöperaties aanmerkelijk. De fabrieken die voor 1900 tot stand kwamen in de omgeving Tilburg en 's-Hertogenbosch, alsmede in het noordoosten en het westen van Brabant beslaan slechts eentiende van het totaal aantal zuivelcoöperaties op de zuidelijke zandgronden.

Dit beeld is een gevolg van een aantal omstandigheden. Het karakter van het landbouwbedrijf in de betreffende gebieden verschilt. Het oostelijk deel van het zandgebied is een uiterst armoedige streek met slechte gronden. In het noordoosten, midden en westen van Brabant vinden we betere gronden. De infrastructuur is in laatstgenoemd gebied beter ontwikkeld dan in het oosten. Als gevolg daarvan is het landbouwbedrijf in het westelijk gedeelte van het zandgebied grootschaliger en meer op de markt gericht. Dat brengt ook een andere mentaliteit van de boerenbevolking met zich mee. Men heeft hier meer contacten [192] over de grenzen van buurtschap en dorp heen. In het oosten is men veel sterker georiënteerd op de buurtschap waarin men leeft. Het isolement, geografisch, maar ook mentaal, is hier groter.

Men tracht te ontkomen aan de grote armoede en achteruitgang van het boerenbedrijf, waarna men zich op buurtschaps- soms op dorpsniveau gaat organiseren in samenmelkerijen. In het relatief meer welvarende deel van de zandgronden (West-, Centraal- en Noordoost-Brabant) voelt men deze noodzaak nog niet zo sterk. De situatie van de boerenbedrijven is hier wat gunstiger, temeer daar de boeren beschikken over meerdere alternatieven. In de omgeving van particuliere boter- of margarinefabrieken heeft men de mogelijkheid aan deze bedrijven te leveren. Boeren in de omgeving van de steden kunnen hun melk daar uitventen. Door het geringere isolement van de dorpen doet ook de gedwongen winkelnering zich hier minder gelden. Er bestaan enkele grotere botermarkten, waar boerinnen de bereide boter af kunnen zetten zonder dat daar compenserende verkopen bij een winkelier tegenover moeten staan.

Concluderend kunnen we stellen dat de leefsituatie voor de boerenbevolking in de Peel en Kempen, alsmede in de omgeving van Eindhoven en het Limburgs zandgebied veel minder gunstig is dan die van de boeren daarbuiten. Om te overleven zoekt men samenwerking binnen het bestaande mentale referentiekader: buurtschap of dorp. Deze omstandigheid verklaart het ontstaanspatroon van de coöperatieve zuivelindustrie in dit gebied.

Als gevolg van het na 1900 inzettende concentratieproces van buurtschapscoöperaties tot organisaties op lokaal en interlokaal niveau neemt het aantal zuivelcoöperaties tot 1918 in het oostelijk deel van de zandgronden flink af. Deze afname wordt in de totaalcijfers weer enigszins goedge maakt door de opkomst van nieuwe fabrieken in het westelijk deel van het zandgebied. Zo vermindert het aantal fabrieken in het oosten (Peel, Limburgs zandgebied, Kempen en omgeving Eindhoven) met 93, terwijl er in het westelijk deel (omgeving Tilburg en 's-Hertogenbosch, Noordoost-Brabant en West-Brabant) 47 bijkomen. Per saldo een afname dus van 46 fabrieken. Tot 1930 blijft het aantal zuivelcoöperaties over de gehele linie afnemen, met uitzondering van West-Brabant, waar het totaal gelijk blijft. Deze afname is een gevolg van de sluiting van de laatste handkrachtfabrieken en de laatste lokale en interlokale concentraties.

Het jaar 1930 is een geschikt uitgangspunt om tussentijds een balans op te maken aangaande de situatie van de coöperatieve zuivelindustrie. Dit jaar markeert het eindpunt van de technische uitbouw in de jaren twintig en bevindt zich nog juist voor de economische crisis in de jaren dertig, die het beeld weer doet verschuiven. Zo kan een vrij zuiver beeld worden verkregen naar welke soort fabrieken concentratie en technische vernieuwing in de onderscheiden regio's hebben geleid. Als

meetpunt daarvoor is de hoeveelheid verwerkte melk aan de fabrieken genomen. Deze is een goede indicator voor de grootte van de bedrijven. Tevens kan hieruit het (technische) niveau van de zuivelbereiding worden afgeleid en - met de wetenschap van de aankomende crisisjaren - de daaruit voortvloeiende levensvatbaarheid van de bedrijven op de langere termijn. De uitkomst van het totaalbeeld is neergelegd in tabel 2.

Uit deze tabel valt allereerst af te leiden dat meer dan een kwart van de zuivelcoöperaties in het gehele zandgebied in 1930 kleine bedrijven betreft. Van het totaal aantal fabrieken verwerkt 27,3% minder dan 2 miljoen kg. per jaar. Deze kleine fabrieken zijn technisch vaak eenvoudiger ingericht dan de grotere bedrijven. Zij richten zich met name op de boterproductie. Door de stand van de techniek en een eenzijdige gerichtheid op één produkt in deze bedrijfjes is hun aanpassingsvermogen beperkt. Met name deze fabrieken krijgen het tijdens de crisis- en oorlogsjaren zwaar te verduren. Een aantal van hen moet dan ook sluiten. Van deze 35 fabriekjes ligt met 22 (62,9%) het merendeel in het oostelijk [193] deel van het zandgebied: Peel, Kempen en Limburgs zandgebied. Nog altijd werkt men hier in verhouding tot het westelijk deel op kleine schaal.

Tabel 2

Aantal coöperatieve zuivelfabrieken naar hoeveelheid verwerkte melk per jaar (x miljoen kg.), 1930. ²⁰²⁾

	< 2	2 - 4	4 - 6	6 - 8	8 - 10	> 10	totaal
Peel	9	19	8	1	1	-	38
Limburgs zandgebied	10	4	1	1	-	-	16
Kempen	3	4	2	1	1	-	11
Centraal-Brabant	5	8	6	4	1	1	25
Noordoost-Brabant	4	5	6	1	-	-	16
West-Brabant	4	10	5	1	-	2	22
totaal zandgebied	35	50	28	9	3	3	128

De categorie bedrijven die jaarlijks tussen 2 en 4 miljoen kg. melk verwerkt, is in de zandstreken het best vertegenwoordigd. Vijftig van de in totaal 128 fabrieken vallen in deze reeks. Het grote aantal komt met name voor rekening van het Peelgebied, waar de helft van het totale aantal fabriekjes in deze regio jaarlijks tussen 2 en 4 miljoen kg. melk ontvangt. In West-Brabant bevindt zich eveneens een aanzienlijk deel van dergelijke bedrijven. De omgeving van Breda neemt meer dan de helft van deze fabrieken voor haar rekening. Zes van de tien coöperaties in West-Brabant met een melkaanvoer tussen 2 en 4 miljoen kg. liggen rond Breda.

De middelgrote fabrieken (melkaanvoer tussen 4 en 6 miljoen kg.) maken 21,9% uit van het totaal aantal fabrieken op de zuidelijke zandgronden. Het grootste aandeel levert ook nu weer het Peelgebied, dat een vijfde van zijn fabrieken in deze categorie opgenomen ziet. De Peel wordt op de voet gevolgd door Centraal-Brabant en Noordoost-Brabant, waar deze categorie voor de regio relatief gezien een grotere betekenis heeft dan op de Peel. In Centraal-Brabant behoort 24% van de bedrijven tot deze groep, in Noordoost-Brabant maar liefst 37,5%. Laag in deze categorie bedrijven scoort het Limburgs zandgebied, waar slechts één fabriek een melkaanvoer tussen 4 en 6 miljoen kg. heeft. Maar liefst veertien van de zestien fabrieken in deze regio behoren tot de voorgaande twee categorieën.

Overzicht van de coöperatieve zuivelfabrieken op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1899. Peel en Kempen zijn duidelijk de gebieden met de dichtste spreiding.

Overzicht van de coöperatieve zuivelfabrieken op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1910. Ook in het westen, midden en noordoosten van Brabant zijn de zuivelcoöperaties doorgedrongen. Het aantal buurtshapsfabrieken neemt af.

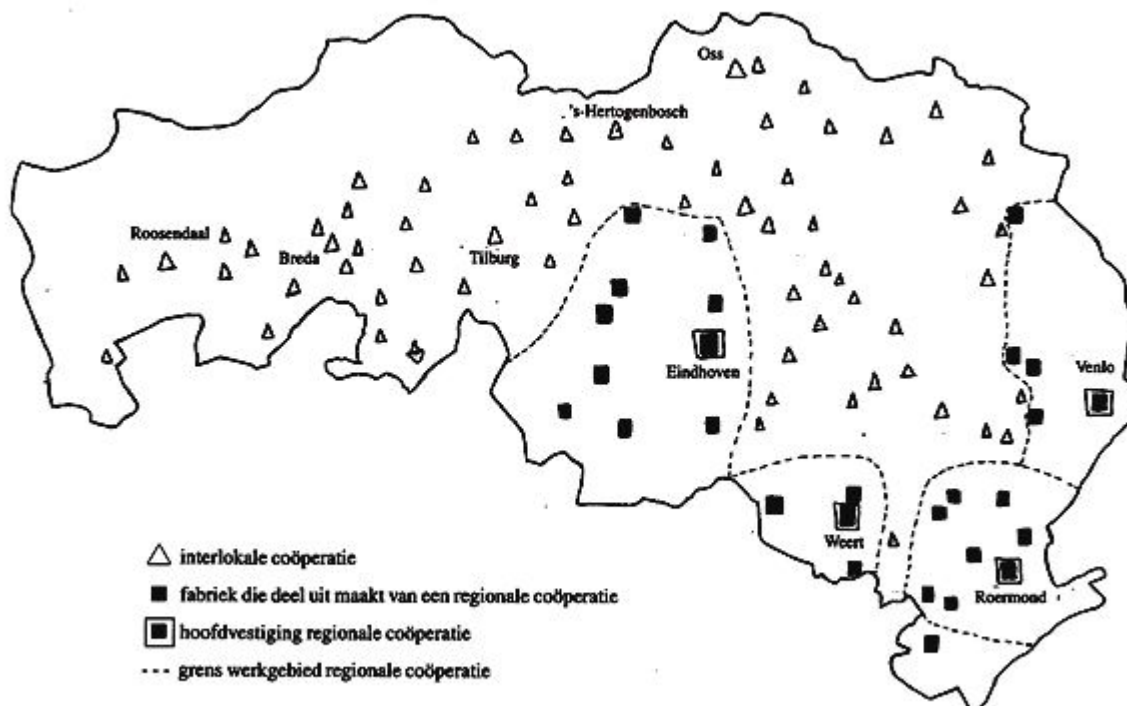

kaart 3

Overzicht van de coöperatieve zuivelfabrieken op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1918. Lokale en interlokale zuivelcoöperaties bepalen het beeld.

Overzicht van de coöperatieve zuivelfabrieken op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg, 1950. De vernieuwing, nu in de vorm van regionale coöperaties, begint in hetzelfde gebied als waar ongeveer zestig jaar eerder de eerste zuivelcoöperaties werden opgericht.

kaart 4

Bedrijven met een melkaanvoer tussen 6 en 8 miljoen kg. per jaar zijn al aanmerkelijk dunner gezaaid. In alle regio's staat in 1930 slechts één zo'n fabriek, met uitzondering van Centraal-Brabant, waar vier bedrijven een dergelijke grootte hebben. Dat is 16% van alle fabrieken in deze regio. Het grotere zuivelbedrijf is in Centraal-Brabant van relatief meer belang dan in de andere gebieden.

Slechts drie fabrieken op de zuidelijke zandgronden hebben een melkaanvoer tussen 8 en 10 miljoen kg. Het betreft een fabriek in de Peel (St. Anthonis), een in de Kempen (Bladel) en een in Centraal-Brabant (Vrijhoeve-Capelle). De grootbedrijven, die per jaar meer dan 10 miljoen kg. melk verwerken, liggen in het midden en westen van Brabant. Het betreft hier de coöperaties in Roosendaal, Wouw en Tilburg. In twee gevallen gaat het om enigszins bijzondere bedrijven. CTM en 'Het Anker' te Roosendaal richten zich met name op de productie van consumptiemelk (CTM), waarvoor een minder uitgebreid technisch apparaat nodig is, en op de productie van gecondenseerde melk ('Het Anker') en [196] melkpoeder (CTM), waarvoor juist wel een duur en uitgebreid technisch apparaat noodzakelijk is. De grote melkaanvoer kan enerzijds dus makkelijker verwerkt worden als de melk voor consumptie in de handel wordt gebracht. Anderzijds is de hoeveelheid verwerkte melk in combinatie met de melkproducten die hier worden gemaakt wel een uitdrukking van de technische voorsprong die deze bedrijven hebben. In Wouw blijft de boterproductie naast de consumptiemelkvoorziening hoofdzaak van het bedrijf. De grote hoeveelheid melk die hier wordt verwerkt, duidt in vergelijking met fabrieken met een gelijkkluidend karakter, op een, wat de technische en economische mogelijkheden betreft, ander bedrijfstype dan verder op de zandgronden gangbaar is.

Hernemen we het verloop van de verdere ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie dan kunnen we aan de cijfers voor 1939 de gevolgen aanschouwen van de economische crisis. Voor het bestaan van de zuivelbedrijven blijken deze mee te vallen. Tien bedrijven moeten sluiten, dat is zo'n 13% van het totaal aantal fabrieken in 1930. Het gaat hier in alle gevallen om kleinschalige bedrijfjes met een melkaanvoer variërend van 0,11 miljoen kg. melk (Neeritter) tot 1,15 miljoen kg. melk (Westerhoven). De kleinste fabrieken gaan nagenoeg allemaal dicht tussen 1930 en 1939, de leden gaan over naar naburige grotere.

Tijdens en na de Tweede Wereldoorlog zet dit proces zich door. Met name weer in het oostelijk gedeelte van het zandgebied vermindert het aantal fabrieken als gevolg van de totstandkoming van vier regionale coöperatieve zuivelverenigingen. De verenigingen 'Midden-Limburg' (omgeving Roermond), 'De Kempen' (omgeving Eindhoven/Kempen), 'Kring Ament' (omgeving Weert) en 'Noord-Limburg' (omgeving Venlo) komen in de jaren tussen 1947 en 1950 tot stand en nemen in totaal 28 fabrieken op.²⁰³⁾ Deze fabrieken werken nog wel gewoon door maar de lokale en interlokale coöperatieve verenigingen hebben hun zelfstandigheid verloren en zijn onderdeel geworden van grotere, regionale verbanden.

Kader B

Techniek, kwaliteit en afzet

Hoofdstuk 5

Zuivelfabrieken en hun produkten

De ontwikkeling van handkrachtfabrieken naar zuivelfabrieken op stoomkracht is een van de meest kenmerkende ontwikkelingen in de gehele zuivelgeschiedenis en is daarenboven karakteristiek te noemen voor de geïsoleerd gelegen en arme zandgebieden in het zuiden van Nederland. In dit hoofdstuk besteed ik uitvoerig aandacht aan de technische en administratieve aspecten van dit overgangsproces. Niet alleen de gebouwen, apparatuur, bereidingsproces en kwaliteitsbewaking komen aan de orde. Ook besteed ik aandacht aan de positie van het technisch en administratief personeel. In de laatste paragraaf treedt de directeur voor het voetlicht.

Vanuit het oogpunt van de mentaliteitsgeschiedenis is het met name interessant te zien hoe de ontwikkeling van de techniek in de fabrieken effect heeft op de verhouding van de boeren tot de coöperaties. Een eenvoudige technische uitrusting brengt een figuurlijk lage drempel van de fabriek voor de boeren met zich mee. Naarmate de technische complexiteit toeneemt, raken de boeren vervreemd van 'hun' coöperatieve fabriek. In hoofdstuk 10 en 11 komt dit aspect nader aan de orde.

5.1. GEBOUW, APPARATUUR EN TECHNISCH PERSONEEL

De belangrijkste technische verandering in de boterbereiding na de overgang naar fabrieken betreft het centrifugeren van de melk om aldus room te verkrijgen. Voor het overige blijft het principe van boterbereiding identiek aan dat op het boerenbedrijf. Wel worden geleidelijk steeds meer opeenvolgende fasen in het bereidingsproces aan elkaar gekoppeld.

5.1.1. Handkrachtboterfabrieken

De eerste boterfabrieken op handkracht komen in de armste gebieden van Noord-Brabant en Limburg tot stand. Boter is het enige produkt dat de boeren in het oostelijk deel van de zandgronden uit hun structureel slechte bestaanssituatie kan halen. Aangezien de boeren arm zijn, te kampen hebben met een slecht ontwikkelde infrastructuur en leven in een mentaal klimaat van kleinschaligheid op het niveau van de buurtschap, zijn de eerste handkrachtfabrieken uiterst eenvoudig opgezet. Zij worden gevestigd in een klein gebouw of in een paar kamers van een woning. In een bijbehorende kelder wordt de bereide boter bewaard. Gedurende de eerste twee weken in het bestaan van de Tun-
gelroyse coöperatie vindt de boterbereiding plaats in het bakhuisje van voorzitter H. Peerlings. Wanneer het nieuwe gebouw klaar is, verhuizen de apparaten naar de fabriek. Deze is nog zeer eenvoudig ingericht. Het gebouw is dusdanig opgezet dat men het in slechte omstandigheden als woonhuis kan verhuren of verkopen.¹⁾

Deze kleinschalige opzet sluit aan bij het leef- en denkpatroon van de boeren dat zich afspeelt binnen de buurtschap of dorp. In een dergelijke leefwijze ligt kleinschalige samenwerking met buurtgenoten voor de hand. De aandrijving van machines met handkracht volgt ook de werkwijze van de boeren, die geen gebruik maken van hulpbronnen voor energie maar de spierkracht van mens en dier als zodanig gebruiken. Een handkrachtfabriek brengt bovendien geen hoge kosten met zich. Met de boeren uit de eigen buurtschap is een dergelijk bedrijfje ook financieel op te brengen. Grote investeringen [206] kunnen de verarmde boeren niet opbrengen. Ruimte en apparatuur mogen dan ook niet veel geld kosten.

Het arbeidsintensieve karakter van de manuele aandrijving van de werktuigen en de kleinschalige

organisatie in het algemeen gaan boven een rationelere organisatie in stoomzuivelfabrieken. Elders in Nederland en al snel ook in de vooroplopende delen van het zandgebied als West-Brabant is stoomzuivelfabricage wel gebruikelijk. Aangezien ook de benodigde vakkennis voor de fabriekmatige zuivelbereiding vaak niet in huis is, is een eenvoudige bediening van de apparatuur daarenboven vereist.

De coöperatieve zuivelfabriek in Stramproy wordt bij haar oprichting gevestigd in het huis van de aangestelde werkmans J.H. Stevens. Hij verhuurt voor de duur van acht jaar vier vertrekken van zijn huis, te weten de grote kamer, de aangrenzende slaapkamer, de opkamer en de kelder tot aan het tweede venster. Tevens mag de vereniging gebruik maken van de bestaande waterput en heeft zij het recht om op de zolder een waterbak te plaatsen. Voorts voorziet de verhuurder in een bergplaats voor steenkool en brandhout. Op kosten van de vereniging zal tenslotte in de zijkamer een buitendeur worden geplaatst, alsmede een afscheidingsmuur in de kelder en een koelbak. Bij een eventueel vertrek uit de genoemde werkplaatsen ontvangt Stevens een bedrag van f. 12,- om de vertrekken in hun oorspronkelijke staat te kunnen herstellen. De huurprijs voor de vertrekken bedraagt f. 35,- per jaar.²⁾

In de ruimten van de fabriek moeten voor de boterbereiding de volgende apparaten worden geplaatst: een handkrachtcentrifuge op een gemetseld voetstuk, een fornuis om de melk op de geschikte ontromingstemperatuur (circa dertig graden Celsius) te brengen, een bascule voor het wegen van de melk, een tuimelkarn, een handknedder en enkele roomvaten. Een goed ingerichte fabriek beschikt daarenboven nog over een roomkoeler. Uit een nortonput wordt dan met een perspomp welwater in een hoog geplaatst waterreservoir gebracht. Dit water moet, stromend door een koeler, de warme room op een geschikte zuringstemperatuur brengen.³⁾

De centrifuge en karn zijn voor de handkrachtfabrieken de kostbaarste investeringen. De boeren, gewend met overwegend houten hulpmiddelen te werken, moet de stevige, metalen centrifuge als een 'nieuwerwets' apparaat voorkomen. Bovenin de centrifuge zit een trommel waarin de ondermelk uit de aangezuurde volle melk wordt geslingerd. De ondermelk loopt via een gootje onderaan het toestel weg. Het melkvet blijft in de trommel achter. Bij sommige apparaten is hiervoor ook een gootje aangebracht. De aandrijving van de trommel geschiedt door een wiel of slinger met de hand rond te draaien.⁴⁾ Naast de centrifuge doen ook andere apparaten voor het eerst hun intrede bij de boterbereiding. Het kneden gebeurde vroeger met de hand, nu kan dit werk worden gedaan met een kneedapparaat, dat nog wel met de hand aangedreven moet worden. Voor het karnen had men op de boerderijen overwegend stootkarnen in gebruik. De stootkarn wordt in de fabriek vervangen door de duurder tonkarn. De belangrijkste voordelen van deze ton- of tuimelkarnen zijn de lichtere bediening en het gelijkmatiger verloop van het karnproces.

Naast deze grote apparaten heeft men in een fabriek ook kleine zaken nodig. De coöperatie 'St. Antonius Abt te Stramproy' koopt in verband met de start van de fabriek bij Felix Janssen in Roermond onder meer een bascule voor 250 kg., twaalf melkstaren, twee emmers met tuiten en een half deksel, twee emmers zonder deksel, een extra grote trechter, een thermometer, een zinken reservoir, een melkweger, twee steelpannen, borstels, sponsen en proefflesjes.⁵⁾

In de loop van de jaren ondergaan de handkrachtfabrieken geleidelijk een technische vernieuwing. Sommige machines hebben mankementen. In Tungelroy tobt men in de beginperiode met de centrifuge, waaraan ontelbare malen iets kapot is. Bestuursleden reizen dan met onderdelen van het apparaat naar de machinefabriek van Mélotte in het Belgische [207] Remicourt om ze te laten herstellen en zich bovendien op de hoogte te stellen van de inrichting en werking van de machine.⁶⁾ Dit is weer gunstig voor andere coöperaties. Hun bestuursleden kunnen in Tungelroy zien hoe de fabriek

werkt en welke fouten te voorkomen zijn in het eigen bedrijf. In mei 1898 bijvoorbeeld gaat werkman Stevens uit Stramproy kijken naar de nieuwe boterkarn die in Tungelroy is aangeschaft. Deze bevalt hem zeer goed. Het bestuur van de coöperatie in Stramproy geeft vervolgens toestemming voor de aanschaf van een dergelijke karn voor het bedrag van f. 75,-. De aankoop van het apparaat wordt opgedragen aan J. Ament in Tungelroy.⁷⁾

Naast reparatie en vervanging breidt het arsenaal machines en bijbehorende zaken in de fabrieken zich geleidelijk uit. De oorzaak daarvan ligt in de sterke groei van de coöperaties. In januari 1893, drie maanden na de oprichting, komt in een algemene vergadering van de vereniging in Stramproy al ter sprake of een tweede centrifuge moet worden aangeschaft. De leden wijzen dit idee van de hand. Men meent te kunnen volstaan met de werkman tussen de ontroming van de partijen melk door, een half uur de tijd te geven om de turbine schoon te maken.⁸⁾ Een jaar later besluit men toch een tweede centrifuge te kopen bij Mélotte. De bestuursleden Maes en Donders reizen daarvoor af naar België.⁹⁾

Tot de aanschaf van nieuwe apparatuur neemt een bestuur vaak zelf het initiatief. Hierbij staat de verbetering van de kwaliteit van de bereide boter altijd voorop. Ook een eerlijke behandeling van de boeren kan een motief vormen. In 1897 klagden de kleine melkleveranciers van de fabriek in Stramproy dat zij telkens als de melk wordt gewogen bij de uitbetaling iets te weinig geld ontvangen. Voor de kleine leveranciers levert dit in verhouding meer nadeel op dan voor de grotere leveranciers. Om dit probleem zoveel mogelijk te ondervangen, besluit men een bascule te kopen waarmee het gewicht van de melk tot een tiende kilogram nauwkeurig kan worden afgemeten.¹⁰⁾

Reconstructie van de indeling van een handkrachtfabriek. In het werklokaal staan de centrifuge (1), karn (2), kneedtafel (3) en karnemelkbak (4).

Ook de gebouwen zelf ondergaan in de loop van de tijd veranderingen. De coöperatieve zuivelfabriek 'De Oude Molen' te Asten besluit een jaar na oprichting tot de bouw van een [208] ijskelder, waarvoor ieder lid driehonderd turven of een gulden moet bijdragen.¹¹⁾ In Stramproy besluit men in 1894 een welput te laten slaan om de boterinrichting beter te kunnen voorzien van water, dat nodig is voor koeling van de room. De kosten voor de put en plaatsing van de pomp worden begroot op f. 54,-.¹²⁾

Alle vernieuwingen, die vaak wel technische verbeteringen zijn, ten spijt: de handkrachtfabrieken functioneren niet optimaal. Ten opzichte van de boterbereiding op de boerderij zijn zij een vooruitgang, maar met de hygiëne is het in veel fabrieken slecht gesteld. De vloeren zijn vaak niet waterdicht. De muren zijn van onderen vuil en worden soms zelfs met zwartsel of roet uit het fornuis besmeerd om het vuil te bedekken. Veel kelders hebben geen waterafvoer, terwijl er wel vaak in gekarnd en gekneed wordt en ze tevens als zuurlokaal dienen. Tenslotte is ook de kwaliteit van het gebruikte water in veel gevallen slecht. Weinig fabriekjes hebben al een nortonput. In de meeste wordt putwater gebruikt om te koelen en schoon te maken. Tenslotte laat ook de werkwijze van het personeel vaak te wensen over. De werklieden, die veelal nog werkzaamheden buiten de boterfabriek hebben, trachten het werk in de kortst mogelijke tijd af te ronden. Men trekt zo weinig mogelijk room om snel klaar te zijn. Werktuigen en gereedschappen worden vaak maar half schoongemaakt.¹³⁾

De wettelijke verplichting tot pasteurisatie om een dreigende mond- en klauwzeerepidemie tegen te gaan, luidt het definitieve einde van de handkrachtfabrieken in. Op last van de directeur-generaal van de landbouw zenden de zuivelconsulenten eind 1914 een circulaire aan de fabrieken, waarin zij wijzen op de noodzaak van pasteurisatie van de ondermelk, die als veevoeder wordt gebruikt, om de verspreiding van de genoemde veeziekte tegen te gaan. De dan nog bestaande handkrachtfabrieken

achten het ondoenlijk hieraan te voldoen. Veel fabrieken besluiten de leden te verplichten thuis de ontsmetting te doen. De rijkszuivelconsulent in Oost-Brabant, J. Wintermans, noemt deze maatregel beslist onvoldoende en wijst de fabrieken op een eenvoudige, zij het ook tijdrovende manier om de melk te pasteuriseren. De kannen met de terug te geven melk kunnen in een fornuisketel worden geplaatst waarin water aan de kook wordt gehouden. Sommige fabrieken volgen dit advies. Verreweg de meeste fabrieken doen niets.¹⁴⁾ De zuivelconsulent voor het westelijk [209] gedeelte van Noord-Brabant, **E. Tonkes Struif**, ontvangt daarentegen van alle fabrieken bericht dat zij voor een goede pasteurisatie zorg zullen dragen. De fabrieken in het westen en midden van Brabant die hiervoor onvoldoende zijn ingericht, schaffen daartoe de nodige werktuigen aan.¹⁵⁾ In 1915 wordt pasteurisatie verplicht. Vrijwel alle handkrachtfabrieken verdwijnen binnen enkele jaren. Alleen in een paar afgelegen gehuchten blijven zij tot in de jaren twintig bestaan.

5.1.2. Stoomkrachtboterfabrieken

De kwaliteitsverbetering van de boter vormt de belangrijkste oorzaak van de overgang naar boterfabrieken op stoomkracht. Hygiënische voorzorgsmaatregelen kunnen in deze fabrieken beter in acht worden genomen, hetgeen de kwaliteit van het produkt ten goede komt.

Tot de oprichting van coöperatieve stoomzuivelfabrieken leiden diverse wegen. De eerste weg behelst de zuivelfabrieken die vanaf het begin door middel van stoomkracht worden aangedreven. De tweede weg is niet door veel fabrieken bewandeld. Het gaat hier om de omzetting van handkrachtfabriekjes in motorfabrieken en vervolgens in stoomzuivelfabrieken. De derde weg tenslotte is van toepassing op het merendeel van de zuivelcoöperaties op de zandgronden en verloopt via de handkrachtfabrieken. Deze worden vanaf 1900 geleidelijk omgezet op stoomkracht. Ik zal allereerst ingaan op de oprichting van stoomzuivelfabrieken die geen voorgeschiedenis met handkracht kennen. Daarna komt de omzetting van handkrachtfabrieken in motorfabrieken en van daaruit in stoomkrachtfabrieken aan de orde. Tenslotte richt ik de aandacht op de rechtstreekse omzetting van handkrachtfabrieken in stoomzuivelfabrieken.

Stoomzuivelfabrieken zonder voorafgaande fase van aandrijving met handkracht

Reeds aan het eind van de negentiende eeuw wordt geëxperimenteerd met stoomkracht als aandrijving in een machinale boterfabriek. C.J.G. Keunen tracht in Gemert in 1893 een dergelijke fabriek van de grond te krijgen. Deze inrichting draait met tussenpozen bijna een jaar, maar legt uiteindelijk het loodje. Het betreft hier een niet levensvatbare particuliere boterfabriek.

Van de coöperatieve zuivelfabrieken die vanaf hun oprichting aangedreven worden met stoomkracht, is de zuivelfabriek in Wouw de eerste op de zuidelijke zandgronden. Hoewel de echte opkomst van de stoomzuivelfabricage in de Brabantse en Limburgse zandstreken pas na 1900 plaatsvindt, wordt reeds in 1894 een coöperatieve stoomzuivelfabriek in Wouw opgericht. Aangezien de opzet van deze fabriek sterk afwijkt van die van fabrieken in het oosten, is een korte behandeling van de Wouwse situatie hier op zijn plaats.

De oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek in Wouw moet vooral worden gezien als de vorming van een machtsblok tegen de particuliere boterfabriek van J.B. Raaijmakers in deze plaats. J.B. Raaijmakers neemt een belangrijke plaats in de Wouwse gemeenschap in. Hij is behalve een gezien en geacht industrieel en zakenman ook 43 jaar lang wethouder in deze gemeente. Zijn belangen liggen vooral in de distributie van onder meer landbouwprodukten. Hij is fabrikant van roomboter, groothandelaar in bouwmaterialen, peruguano en superfosfaat (beide kunstmeststoffen), hoofdvertegenwoordiger in kolen, agent voor onder meer De Lavals stoomturbinemotoren en dynamo's en vertegenwoordiger van de Simplex rijwielfabriek. Raaijmakers richt in 1890 een boterfabriek op, die de naam 'De Boterbloem' krijgt en werkt op basis van handkracht. In 1894 wordt een

petroleummotor aangebracht en een jaar later krijgt de fabriek een stoommachine.¹⁶⁾

Raaijmakers bezit in de Wouwse gemeenschap en het omringende platteland tot de oprichting van een coöperatieve zuivelfabriek het monopolie op de fabriekmatige boterbereiding. [210] De prijs van de melk bepaalt hij grotendeels zelf, waarbij de boeren die de melk aanleveren zich sterk afhankelijk van hem moeten maken door gedwongen winkelnering. De oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek in 1894 heeft wel een gunstige invloed op deze situatie maar betekent nog niet het einde van de boterfabriek van Raaijmakers. Door een plaatselijk conflict met betrekking tot de overtreding van de zondagswet bij de coöperatieve fabriek, ziet Raaijmakers zich verzekerd van een groeiend aantal melkleverende boeren. Pas na 1900 komt de particuliere fabriek in moeilijkheden en wordt uiteindelijk in 1911 gesloten. Tegen Raaijmakers worden in 1901 en 1906 processen aangespannen wegens overtreding van de Boterwet. Het is waarschijnlijk dat de uiteindelijke sluiting van de fabriek hiermee verband houdt.¹⁷⁾

In het gebied rond Wouw bestaat reeds een traditie van samenwerking tussen boeren. Rond 1870 al maken enkele boeren in de gemeente Wouw onderling afspraken om elkaar bij eventuele brand-schade bij te staan en gezamenlijk de schade te vergoeden. De samenwerking tussen de boeren neemt in de loop van de tijd steeds verder toe. Landbouwclubs, afdelingen van de *Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw*, bevorderen de oprichting van coöperaties en stellen deskundigen aan om de boeren voorlichting te geven. Een van deze deskundigen is de landbouwleraar **P van Hoek**, die de boeren aanraadt de zuivelbereiding niet in handen van particulieren te laten, maar de melk voor gezamenlijke rekening te verwerken. Veel boeren staan enigszins onwillig en onwennig tegenover fabriekmatige boterbereiding. Onbekend maakt onbemind. In Gilze wordt de oprichting van een zuivelcoöperatie tegengehouden, omdat de boeren bang zijn dat het voederen van knollen aan de koeien dan zal worden verboden. Een tweede reden waarom de oprichting van zuivelcoöperaties maar moeilijk op gang komt, is het gebrek aan geschoold personeel voor de fabrieken.¹⁸⁾ De grotere boeren in West-Brabant kunnen nog overgaan tot de aanschaf van modernere werktuigen voor de boterbereiding op de boerderij zelf. Veel landbouwers schaffen aanvankelijk een handcentrifuge en een met hond of paard aangedreven karn aan.¹⁹⁾

In het nabij Wouw gelegen Moerstraten besluiten boeren, onder leiding van P. Dekkers, tot gezamenlijke aankoop van kunstmest en veevoer. In deze organisatie komen de eerste plannen op voor de oprichting van een coöperatieve stoomzuivelfabriek. Hiertoe zoekt een aantal boeren uit Moerstraten contact met enkele vooraanstaande boeren uit het centrum van de gemeente Wouw. Ook hier neemt P Dekkers het voortouw. Als plaats van vestiging laat men het oog vallen op een lokatie in de omgeving van het station. Enkele boeren uit Moerstraten zijn van mening dat zij nu te ver van de fabriek komen te zitten en scheiden zich af. Zij ontwikkelen plannen voor de oprichting van een handkrachtfabriek. Hierin ondervinden zij steun van pater G. van den Elsen, die zich verzet tegen de oprichting van stoomzuivelfabrieken vanwege het grootschalige karakter van deze inrichtingen. In mei 1894 wordt de handkrachtfabriek in gebruik genomen. Een deel van de hier geproduceerde boter wordt geleverd aan de particuliere boterfabriek van Raaijmakers te Wouw. Enkele andere boeren uit de omgeving leveren reeds melk aan Raaijmakers.²⁰⁾

Intussen kunnen 38 boeren op 17 mei 1894 de akte van oprichting van de coöperatieve stoomzuivelfabriek te Wouw ondertekenen. Het betreft hier de grootste veehouders uit de gemeente. Vanaf het begin is de opzet om de fabriek zelf te financieren. Hiertoe worden aandelen à f. 50,- uitgegeven. De lening bedraagt in totaal f. 20.000,-.²¹⁾ Vijf leden nemen ieder twintig aandelen voor hun rekening. De overige aandelen worden over de resterende 33 leden verdeeld. Voorzitter wordt J.B. Dekkers uit Wouw, die bij toetreding tien aandelen in de fabriek neemt met een totale waarde van f. 500,-.²²⁾

In de omgeving van Wouw zijn geen andere voorbeelden van stoomzuivelfabricage te vinden. Voor voorlichting op dit gebied moet men uitwijken naar Gelderland. Enkele Wouwse bestuursleden brengen een bezoek aan de stoomzuivelfabriek in Didam. Hier komen zij in contact met een Friese architect, onder wiens leiding de fabriek in Wouw wordt [211] gebouwd. Bouw, inrichting en methoden worden naar het Gelders/Friese voorbeeld overgenomen. Het coöperatief aanvoeren van melk en het op zondag verwerken van melk zijn voorbeelden van deze overgenomen gewoonten. De coöperatieve zuivelfabriek in Wouw wordt al na zeven maanden uitgebreid met een graanmaalterij en kaasmakerij.²³⁾ Ook deze uitbreiding toont het verschil in karakter aan tussen de handkrachtcoöperaties in het oosten en de grootschalige stoomkrachtcoöperaties in het westen van Brabant. De Wouwse zuivelcoöperatie zal een voorbeeldfunctie gaan vervullen voor andere coöperatieve zuivelfabrieken in dit gebied.

Elders komen eveneens stoomzuivelfabrieken tot stand zonder voorafgaande fase van handkrachtaandrijving. Bij de plannen voor de oprichting van een zuivelfabriek in Rijen wordt in eerste instantie uitgegaan van aandrijving met handkracht. Een commissie van drie boeren neemt de handkrachtfabriek in Valkenswaard in ogenschouw en keert enthousiast terug naar Rijen. De voorzitter van de Rijense coöperatie, S. Brouwers, brouwer van beroep, voelt echter veel meer voor een stoomkrachtfabriek. Hij wil meteen de mogelijkheid voor het opvoeren van de capaciteit in de fabriek benutten. De andere boeren raken blijkbaar overtuigd want de stoomzuivelfabriek wordt gebouwd en in 1898 een Fries als directeur aangesteld.²⁴⁾

Van handkracht via motorische aandrijving naar stoomkracht

Met name in het oostelijk gedeelte van het zandgebied ontwikkelt zich een fabrieksvorm tussen hand- en stoomkrachtinstallaties. Het gaat hier om fabrieken met een petroleummotor als aandrijfkraft. De zuivelconsulent voor oostelijk Noord-Brabant meldt in zijn verslag over 1914 dat er in zijn ressort zestien van dergelijke fabrieken bestaan. Het betreft hier onder meer de inrichtingen in Empel, Dieden, Escharen, Nuenen en MierloBroek.²⁵⁾ Ook in Limburg overwegen zuivelcoöperaties de stap naar een motorfabriek. Het bestuur van de zuivelcoöperatie 'St. Anthonius Abt' te Stramproy informeert zich in 1897 over de aanschaf van een motor. Men wint inlichtingen in bij de firma Mélotte in Remicourt. Uiteindelijk wordt besloten niet tot de aankoop over te gaan, aangezien men op basis van de verkregen informatie over onder meer de kosten en bewerking, denkt "toch niet geheel en al voordeel te behalen".²⁶⁾ Mij zijn geen daadwerkelijke voorbeelden van Limburgse motorfabrieken bekend, maar gezien het overeenkomstige karakter van de fabrieken in Brabant lijkt mij het voorkomen van motorfabrieken in Limburg zeer waarschijnlijk.

De motorfabrieken combineren voordelen van de hand- en de stoomkrachtfabrieken. De productie kan op grotere schaal en regelmatiger gebeuren, evenals in de stoomzuivelfabrieken. De bediening van de aandrijving is echter nog eenvoudig. Hiervoor is geen speciaal geschoold personeel nodig. Een belangrijk voordeel is voorts dat de brandstof voor de motor makkelijker vervoerbaar en op te slaan is dan steenkool, aangezien petroleum minder volumineus is. Voor de aandrijving van de machines in de zuivelfabriek is dan nog steeds maar een beperkt vermogen nodig. Als meer paardkrachten vereist zijn om de machines op gang te brengen en te houden, is de overschakeling op stoomkracht vrijwel onontkoombaar. Zolang dat niet het geval is, profiteert men van de voordelen van de petroleummotor.

De verbreiding van de petroleummotor in de zuivelindustrie is niet erg omvangrijk en bovenal van zeer korte duur. De motor heeft, vergeleken met de aandrijving op stoomkracht slechts een beperkt vermogen. Belangrijker nog is de kwaliteitsverbetering van de produkten, die in de stoomzuivels wel bereikt kan worden en in de motorfabrieken niet noemenswaard. De afgewerkte stoom in de

stoomzuivelfabrieken wordt gebruikt voor de pasteurisatie van melk en room, hetgeen de kwaliteit van de bereide produkten zeer ten goede komt.

[212] J. Wintermans, de zuivelconsulent in wiens werkgebied de motorfabrieken ingang vinden, verzet zich fel tegen dit fenomeen. Hij constateert dat dergelijke fabrieken slechts bij hoge uitzondering behoorlijk gedreven worden en vaak nog vuiler zijn dan ze eerst waren. De "quasi-stoomzuivelfabriekjes" zijn volgens hem "veelal vrucht van bekrompenheid en vasthoudendheid van gehuchtsnotabelen, die tot een samenwerking op behoorlijke schaal niet willen overgaan".²⁷⁾ Wintermans ziet liever een omzetting van handkracht- in stoomkrachtfabrieken. De motorfabrieken blijken inderdaad weinig effectief. Reeds in 1915 worden er vijf gesloten.²⁸⁾ Tegen het einde van de Eerste Wereldoorlog komen de paar resterende motorfabrieken in grote problemen als zij wegens gebrek aan petroleum niet machinaal kunnen werken.²⁹⁾

Van handkracht rechtstreeks naar stoomkracht

De omzetting van handkrachtfabrieken in stoomkrachtfabrieken is op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg verreweg de meest voorkomende wijze waarop tot oprichting van stoomzuivelfabrieken wordt gekomen. De simpele, goedkope werkwijze in de handkrachtfabrieken wordt pas verlaten, indien voldoende kapitaal aanwezig is om de hoge investeringen voor een stoomkrachtfabriek te bekostigen. Men is pas bereid om te schakelen als duidelijk is dat de meeropbrengst de hogere kosten billijkt. De motorzuivelfabrieken nemen hierbij een tussenpositie in. Zij hebben wel meer vermogen dan de handkrachtfabrieken en zijn relatief goedkoper dan de stoomkrachtfabrieken, maar uiteindelijk wordt ook in deze coöperaties de investering in een stoommachine en bijbehorende apparatuur rendabel geacht.

De eerste coöperatieve handkrachtfabriek die overgaat op stoomkracht is 'St. Anthonius Abt' in Stramproy. De vergadering waarop deze zaak voor het eerst aan de orde wordt gesteld, vindt plaats in mei 1898. Twee particuliere fabrieken, Thomassen in Nederweert en Van Aubel in Weert, willen hun stoommachines verkopen. Hiervan worden de prijzen opgevraagd.³⁰⁾ In februari 1899 krijgt de algemene ledenvergadering een mogelijke overgang op stoomkracht voorgelegd. De leden verzoeken het bestuur vervolgens een nader onderzoek in te stellen en stoomzuivelfabrieken elders te gaan bezoeken.³¹⁾

Dit onderzoek geschiedt vrijwel meteen en valt positief uit voor de stoomkracht. Op 30 april van hetzelfde jaar roept het bestuur de algemene vergadering opnieuw bijeen. Aan de orde is het voorstel tot de oprichting van een "stoomboterfabriek". Het bestuur wenst de machines van de vereniging door machines op stoomkracht te vervangen, "daar de vereeniging thans zoo groot is, zullen er meer voordeelen aan verbonden zijn, dan zooals wij thans merken". Het bestuur rekent de leden vervolgens voor dat een kapitaal van f. 4.000, benodigd zal zijn voor de bouw van de fabriek en de aanschaf van de machines. De jaarlijkse onkosten zullen f. 2.300,- tot f. 2.400,- bedragen, zodat door betaling van een kwart cent per honderd kilogram melk, de onkosten meer dan gedekt zullen zijn. Dankzij de betere ontroming van de melk met stoomkracht denkt men een kilogram melk minder nodig te hebben voor de produktie van een kilogram boter. Ook de pasteurisatie van de melk en de mogelijkheid de boter beter te vrijwaren van verzuring, worden als voordelen aangedragen. Meer dan driekwart van de aanwezigen spreekt zich vervolgens voor de oprichting van een stoomkrachtfabriek uit.³²⁾ Op een bijzondere vergadering op 23 mei 1899, waar ook notaris Goyarts te Weert aanwezig is, wordt de notariële akte opgemaakt ter oprichting van een stoomroomboterfabriek.³³⁾

Voordelen van de stoomzuivelfabrieken

Zuivelfabrieken op stoomkracht hebben een aantal belangrijke voordelen boven handkrachtfabrieken. In de eerste plaats gebeurt de ontroming van de melk beter en regelmatiger, waardoor in de ont-

roomde melk minder vet achterblijft. Bovendien kan per uur meer [213] melk worden verwerkt.³⁴⁾ Een tweede voordeel van de toepassing van stoomkracht heeft te maken met de gebruikte karn. De tonkarn (of Victoria- of Triumphkarn) heeft afgedaan ten gunste van de Holsteinse karn. Deze karn wordt met stoomkracht aangedreven en geeft daardoor meer en betere boter in vergelijking met de tonkarn. Bovendien kan de room kouder worden gekarnd (bij een temperatuur van circa elf graden Celsius) en duurt het karnen slechts een half uur. Ook het kneden van de boter kan in de stoomzuivelfabrieken beter gebeuren dan in de handkrachtfabrieken, omdat dit eveneens met stoomkracht geschiedt.³⁵⁾

Een van de belangrijkste wijzigingen die zich in de boterbereiding dankzij de stoomkracht kan voordoen, tevens het derde voordeel van stoom- boven handkracht, is de pasteurisatie van de room. Tijdens het pasteurisatieproces (verhitting van de room) worden de schadelijke bacteriën in de room gedood. Na de pasteurisatie wordt de room sterk afgekoeld, waardoor meer en betere boter wordt verkregen.³⁶⁾ Niet alleen de botergebreken veroorzaakt door bacteriën in de melk, ook sommige gebreken die een gevolg zijn van het gebruik van bepaalde voedermiddelen voor het vee, kunnen met pasteurisatie worden bestreden.³⁷⁾ Naast de pasteurisatie van room, wordt met de afgewerkte stoom van de stoommachine ook de afgeroomde melk gepasteuriseerd. Dit heeft belangrijke voordelen voor de boeren, die de teruggeleverde ondermelk gebruiken als voer voor hun varkens en kalveren. De pasteurisatie van de ondermelk wordt als zeer wenselijk beschouwd ter voorkoming van de verspreiding van besmettelijke veeziekten door de zuivelfabrieken.³⁸⁾ In 1915 volgt dan ook een wettelijk pasteurisatiegebod voor ondermelk en karnemelk dat als veevoeder wordt gebruikt. Deze bepaling luidt het definitieve einde in van de enkele handkrachtfabriek die dan nog bestaat. In een handkrachtfabriek is dit gebod immers niet na te leven bij gebrek aan stoom voor de pasteurisatie.

De aandacht voor hygiëne neemt in de stoomzuivelfabrieken belangrijk toe. De zuivelcoöperatie 'De Zomerbloem' in Someren heeft ten behoeve van het schoonhouden van fabriek en apparatuur in 1915 onder meer de volgende artikelen in huis: kraangatreinigers, [214] buizenreinigers, pijpenreinigertjes, haren poetsiers, soda, kalkzeep, poetsdoeken, luiwagens, handdoeken, glycerinezeep, grijze bakborstels, diverse andere borstels en poetskatoen. In totaal bedraagt de waarde van deze spullen aan het eind van het jaar f. 115,95.³⁹⁾

Op de zindelijkheid in de fabriek heeft de toepassing van stoomkracht een gunstige uitwerking. Men heeft nu steeds voldoende koud en warm water bij de hand om het gereedschap goed schoon te maken.⁴⁰⁾ Ook kunnen met de gebruikte stoom kannen en emmers beter schoon worden gemaakt. Nog in de jaren twintig is dit een belangrijk voordeel. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel overweegt in 1922 op elektriciteit over te schakelen. Men kiest hier uiteindelijk niet voor, aangezien de aandrijving van de fabriek met elektriciteit veel duurder is dan met behulp van stoomkracht. Ook een tweede argument wordt genoemd: "Trouwens electriciteit is voor een zuivelfabriek in het algemeen af te raden, daar de afgewerkte stoom voor verschillende doeleinden goed benut kan worden."⁴¹⁾

Een belangrijk principe uit de zuivelbereiding met stoomkracht is de regeneratie. Hierbij wordt de opgewekte warmte zo nuttig mogelijk gebruikt. Melk wordt voor de pasteurisatie verwarmd, waarna zij moet worden afgekoeld. Dit gebeurt door de melk haar warmte af te laten staan aan andere vloeistoffen. Die worden op deze wijze voorverwarmd.⁴²⁾ Het werktuig dat hiervoor wordt gebruikt, is het zogeheten regeneratief.

De stoomzuivelbereiding gaat ook met andere technische vernieuwingen gepaard. In de stoomzuivelfabrieken wordt op grote schaal gebruik gemaakt van 'Reinkulturen'. Door toevoeging van deze chemische middelen wordt de room gelijkmatig aangezuurd. Bij een goed gebruik heeft men iedere dag een gelijkmatige en goede grondstof om te karnen.⁴³⁾ Ook de door de Zweed G. Schwartz ont-

wikkelde koelmethode van melk, vindt meer en meer toepassing in de zuivelfabrieken. In 1863 ontwikkelde Schwartz reeds zijn methode, volgens welke de melk wordt gekoeld in ovale cilindrische koelvaten van vertind ijzer, die elk 40 tot 50 liter melk kunnen bevatten. Deze vaten van ongeveer 50 centimeter hoog, worden tot ongeveer 10 centimeter beneden de rand met melk gevuld. Vervolgens plaatst men de vaten in grote gemetselde koelbakken met ijs, waarin zij 12 tot 24 uur met rust worden gelaten. Tijdens deze rustperiode scheidt de room zich van de melk en kan na afloop boter worden gemaakt van de zoet gebleven room.⁴⁴⁾ In de stoomzuivelfabrieken worden de vaten van Schwartz niet gebruikt voor het scheiden van room en ondermelk. Daar staat immers een centrifuge voor in de fabriek. De koelmethode is wel van nut voor het (af)koelen van melk.

Bezwaren tegen de stoomzuivelfabrieken

De nieuwe zuivelfabrieken worden op sommige plaatsen enthousiast ontvangen. De zuivelcoöperatie 'De Kroon' in Boekel wordt in 1900 aan de meest moderne eisen aangepast. Een nieuw gebouw en een nieuw machinepark maken de fabriek tot een van de modernste van de Meierij. De Zuidwillemsvaart van 30 juni 1900 meldt: "Zo'n doelmatige fabriek op een gewoon plattelandsdorp heeft men nog nooit gezien".⁴⁵⁾

Tegenstanders van de stoomzuivelfabrieken voeren allerlei bezwaren tegen de stoomzuivelfabrieken aan. Sommigen beweren dat de afgeroomde melk van de handkrachtfabrieken meer waarde heeft als voeding voor de kalveren omdat zij meer vet bevat. Voorstanders van de stoomzuivelfabrieken haasten zich erop te wijzen, dat alle vet nu in de boter terecht komt: "het botervet is te duur om gevoerd te worden". In de vorm van geplet lijnzaad kunnen de kalveren ook vetten worden gevoerd. Bovendien is de afgeroomde melk uit de handkrachtfabrieken in de zomer vaak bijna zuur en dik als ze op de boerderij arriveert. Door pasteurisatie van de melk verkrijgen de stoomfabrieken wel degelijk een betere kwaliteit ondermelk.⁴⁶⁾

De oprichting van stoomzuivelfabrieken gaat samen met een tendens naar concentratie van zuivelfabrieken. Sommigen wijzen op de nadelen die dit oplevert voor het vervoer van [215] de melk naar de fabriek. De fabrieken komen verder van de boerderijen te liggen, wat een langere reistijd naar de fabriek met de aan bederf onderhevige melk tot gevolg heeft. Vooral bij warm weer en een slechte toestand van de wegen heeft de melk hiervan te lijden. Wanneer tijdens het melken en de behandeling van de melk daarna, de nodige hygiënische voorzorgsmaatregelen worden genomen, kan de melk echter goed over een afstand van dertig minuten tot een uur worden vervoerd.⁴⁷⁾

Sommigen zijn beducht voor het grootschalige karakter van de coöperatieve zuivelfabrieken op stoomkracht. Ook technisch gezien worden fabriek en productieproces steeds complexer. Het besturen en leiden van de fabriek vereist een grote deskundigheid en technische kennis. Als gevolg daarvan is men beducht voor een te grote invloed van de directeur op de coöperatieve vereniging. Pater Van den Elsen voert in deze het verzet tegen de 'stoomzuivels' aan.

Tenslotte worden de hogere kosten van de verwerking van de melk als een belangrijk bezwaar tegen de overgang naar stoomkrachtfabrieken aangevoerd. Deze kosten worden door de groei van de fabrieken echter over meer melk verdeeld en in belangrijke mate gedekt door de extra verdiensten. Uit een betere kwaliteit boter vloeit immers een hogere opbrengst voort.⁴⁸⁾

Gebouwen en inventaris

Over de bouw en inrichting van stoomzuivelfabrieken wint het bestuur van een coöperatie op diverse plaatsen inlichtingen in. Sommige gaan op bezoek bij naburige fabrieken, andere informeren bij de zuivelconsulent of andere instanties. De coöperatieve vereniging 'St. Isidorus' in Bladel vraagt het *Instituut voor Landbouwwerktuigen en Gebouwen* in Wageningen advies omtrent het gebouw en

de machines. Voorts brengt het bestuur een bezoek aan de nieuwe stoomzuivelfabriek in Bergeyk.⁴⁹⁾

De bouw van een nieuwe fabriek wordt veelal gegund aan een plaatselijke aannemer, nadat een architect het ontwerp van de fabriek heeft gemaakt. De bouw van een zuivelfabriek op stoomkracht vraagt grote investeringen en veel mankracht. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Antonius Abt' in Stramproy trekt voor bouw en aankoop van machines f. 4.000,- uit maar moet dit bedrag met f. 2.000,- verhogen. De bouw van de nieuwe fabriek (metselwerk, schrijnwerk, dakwerk, enzovoort) wordt afzonderlijk aanbesteed, aangezien men verwacht op deze wijze goedkoper uit te zijn. Om kosten te sparen wordt het nodige materiaal zelf aangekocht. Bovendien verplichten de leden zich om de uitgaven van het vrachtvervoer van dit materiaal uit te sparen door zelf de stenen te halen. Iedere boer haalt tweehonderd stenen per koe waarvan hij aan de fabriek melk levert. Degene die hiertoe niet in staat is, moet twintig cent per honderd stenen betalen die anders door hem zouden zijn gehaald. Het bestuur benadrukt dat de leden met deze regeling in hun eigen belang handelen.⁵⁰⁾

Ook elders zetten leden zich in bij de bouw van een nieuw fabrieksgebouw om kosten te sparen. De afspraken zijn veelal gerelateerd aan de grootte van de rundveestapel van ieder lid en daarmee dus aan het profijt dat hij van de fabriek zal hebben. In Teteringen maken de leden in 1902 bij de bouw van de fabriek 'St. Willibrordus' afspraken. Leden met negen, tien of elf koeien verplichten zich tot drie dagen zand rijden. Leden met zes, zeven of acht koeien rijden twee dagen zand. Veehouders met vier of vijf koeien rijden een dag zand of verrichten twee dagen handwerk. Deelnemers met twee of drie koeien werken een dag aan de fabriek. Deelnemers met één koe zijn vrijgesteld van werkzaamheden.⁵¹⁾

Plattegrond van de stoomzuivelfabriek 'St. Antonius' in Budel (1914)

De overgang van handkracht naar stoomkracht heeft ingrijpende wijzigingen voor de fabrieksgebouwen en -inventaris tot gevolg. In de veranderingen op dit gebied zijn de kenmerken te onderscheiden van een toenemende modernisering in de boterproductie en in [216] de organisatie van de vereniging. Veel coöperaties laten een nieuw fabrieksgebouw neerzetten. Waar voor de handkracht-fabrieken nog kon worden volstaan met een eenvoudig gebouw dat vaak niet groter was dan een woonhuis of kleine boerderij, verrijzen nu relatief grote fabrieksgebouwen. Alle onderdelen van de zuivelbereiding moeten hier onderdak vinden. Er komen meer en grotere lokalen in de fabriek, waarin de verschillende delen van het productieproces afzonderlijk plaatsvinden. De machines benodigd in het productieproces vergen de meeste ruimte. Nieuw in de meeste zuivelfabrieken is het in een apart vertrek gevestigde laboratorium, al of niet samen met een kantoor. In het laboratorium vindt het scheikundige melk- en boteronderzoek plaats. Aan de stoomzuivelfabrieken moet bovendien een kolenbergplaats worden gebouwd om de voorraad steenkool op te slaan. Een ketelhuis en machinekamer herbergen de stoomketel en stoommachine, die de apparatuur ten behoeve van de boterbereiding aandrijven.

Het meest kenmerkend aan de buitenkant van de inrichting is de plaatsing van een schoorsteen. Op 4 juni 1901 wordt bij de gemeente Ginneken en omstreken een aanvraag ingediend voor het verkrijgen van een Hinderwetvergunning voor de bouw van een stoomzuivelfabriek, waarvan de rook zal worden afgevoerd door een schoorsteen van veertien meter hoog. De fabriek heeft een oppervlakte van 175 m².⁵²⁾ Op 20 juli 1901 wordt de vergunning verleend onder de voorwaarden dat:
”la. de schoorsteen een hoogte moet hebben van minstens 13 meter; b. in de onmiddellijke nabijheid der stookplaatsen en verwarmde inrichtingen zoo min mogelijk hout of andere [217] licht ontvlambare stoffen mogen worden aangebracht; c. voor een goeden afvoer van het spoel- en ander water moet worden zorg gedragen.⁵³⁾

Voor dit laatste doel worden veelal rioleringen aangelegd. Waar deze ontbreken, loost men het af-

valwater in een nabij gelegen sloot. De sloot waarin de coöperatieve zuivelfabriek in Bavel haar afvalwater voert, wordt de tapsloot genoemd vanwege de witte kleur van het slootwater.⁵⁴⁾ Bij de milieuvervuilende werking van de melklozing in sloten staat men dan nog niet stil.

Van de indeling aan de binnenzijde van de coöperatieve stoomzuivelfabriek in Tungaloy, die op 20 juli 1903 in gebruik wordt genomen, is een nauwkeurige beschrijving bekend.⁵⁵⁾ Het gebouw is nieuw en moet dienen als zuivelfabriek en tevens als woning voor de hoofdwerkman. De melk wordt aan- en afgevoerd over twee trappen links en rechts van het vooruitspringende deel van de voorgevel. De aangevoerde melk komt terecht in het ontvanglokaal (5x6,6 meter).

In het ontvanglokaal bevinden zich de bakken voor de volle melk, afgeroomde melk en karnemelk. Verder staat hier een bascule voor het wegen van de melk en een bord om het aantal kilogrammen te noteren. Tenslotte bevindt zich in het ontvanglokaal een rotatiepomp voor het oppompen van water uit de Nortonput naar het reservoir. Het ontvanglokaal ligt ongeveer 1,2 meter boven de begane grond. Hetzelfde geldt voor de ruimte die dient als kantoor en voor melkonderzoek (3x4 meter). Het ontvanglokaal en het kantoor zijn van elkaar gescheiden door een raam met loket voor de veertien-daagse uitbetalingen aan de boeren.

Gelijkvloers bevinden zich eveneens twee lokalen. In de eerste ruimte (5x6,2 meter) staan het pasteuriseerapparaat met regeneratief en melkpomp, voorts de centrifuge, karn en kneder. De volle melk stroomt uit de vollemelkbak in het ontvanglokaal over de buitenkant van het regeneratief naar de centrifuge. Daarin worden room en ondermelk gescheiden. De ondermelk wordt uit de centrifuge door een melkpomp in het pasteuriseerapparaat gebracht. In dit apparaat wordt de ondermelk verhit door afgewerkte stoom tot een temperatuur van 85 à 90 graden Celsius, om vervolgens langs de binnenkant van het regeneratief door middel van een roerwerk naar boven te worden gevoerd in de bak voor de afgeroomde melk. De volle melk wordt tegelijkertijd verwarmd door de gepasteuriseerde afgeroomde melk, die aan de binnenzijde van het regeneratief stroomt, tot ongeveer 50 graden Celsius. Van de met stoom opgewekte warmte wordt dus tweemaal gebruik gemaakt.

Het lokaal naast deze ruimte (4x5,2 meter) is de machinekamer. Hierin staan de stoomketel, de stoommachine en de machinebenodigdheden. In andere fabrieken komen ook wel twee aparte ruimtes voor ketel en machine voor. Dit is bijvoorbeeld het geval in Liessel bij de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'St. Hubertus', die in 1907 wordt gebouwd.⁵⁶⁾

De ruimte onder het kantoor dient als bergplaats van olie, poetsgereedschap en dergelijke. Onder een afdak bevindt zich de opslagplaats voor steenkolen (2,8x4 meter). De kolenopslag staat met de machinekamer in verbinding door een halfcirkelvormige opening in de vloer. Onder het ontvanglokaal bevindt zich de roomkelder. Hierin staan de gemetselde roombakken met leidingen voor koud water en voor stoom. De room stroomt uit de centrifuge direct naar de roomkelder en wordt daar met een afkoeler sterk afgekoeld. De room vloeit in een reservoir en wordt daarin later ook op temperatuur gebracht om te zuren. In de gemetselde bakken wordt de room verder afgekoeld tot de goede karntemperatuur.

Onder het kantoor bevindt zich een diepe boterkelder, die geheel onder de begane grond ligt. Het middengedeelte van de fabriek heeft twee verdiepingen. De hoofdwerkman [218] woont in een gedeelte hiervan. De rest is in gebruik als bergplaats van onder meer verpakkingsmateriaal. Ook staat hier het koudwaterreservoir. Op de zolder boven de machinekamer staat het warmwaterreservoir. Het water in dit reservoir wordt verwarmd door afgewerkte stoom.

Vanzelfsprekend zijn niet alle stoomzuivelfabrieken identiek aan dit Tungalroyse voorbeeld. De keuze voor een bepaalde indeling van een fabriek hangt onder meer af van de vorm van het bouw-

terrein. Sommige fabrieken worden geheel in de lengte gebouwd. De fabriek van de coöperatie 'St. Benedictus' in Eersel is hiervan een voorbeeld. Deze fabriek wordt in 1913 in gebruik genomen. Voor de bouw van de fabriek is een langwerpige stuk grond aangekocht. Een van de smalle zijden van het perceel sluit aan op de straatweg op het oosten. Het kantoor, het laboratorium en een wand van de melkontvangst staan aan deze zijde van de fabriek. De ingang van de melkontvangst is op het zuiden, de karnkamer, zuurkamer en boterkelder op het noorden. Voor weer andere fabrieken is een meer vierkant gebouw de beste oplossing. De nieuwe zuivelfabriek in Son_ moet op een vierkant terrein worden gebouwd met de straatweg aan de zuidwestzijde. De melkontvangst en het kantoor liggen aan de straatzijde. De fabriek groepeerd zich om het centrifugelokaal. Hierdoor kan worden volstaan met kortere melk- en roomleidingen dan bij het lange type van bijvoorbeeld 'St. Benedictus' in Eersel.⁵⁷⁾

In de fabriekslokalen waar de melk wordt verwerkt tot boter komt er, omwille van een grotere hygiëne, tegelwerk aan de wanden. In de nieuwe stoomzuivelfabriek te Meijel komen in de melkontvangst, centrifugelokaal, zuurkamer, karnlokaal en boterkelder tegels tot 1,15 meter hoogte vanaf de vloer. Daarvoor worden witte tegels gebruikt met een groen bandje van vijf centimeter breedte. Boven de tegelbekleding wordt een houten lijstje aangebracht. In het laboratorium, de spoel- en de machinekamer komt geen tegelwerk aan de wand. Tot 1,18 meter hoogte boven de vloer worden de wanden met cementspecie bepleisterd en vervolgens glad geschuurd. De vloeren van het melkontvangstlokaal, het laboratorium, de zuurkamer, de boterkelder, het karn- en centrifugelokaal, de spoel- en de machinekamer worden betegeld met hardgebakken vloertegels van 16x 16 cm.⁵⁸⁾

De apparatuur in de fabrieken wordt eveneens aangepast aan de moderne eisen van een hygiënische en snelle produktie van kwalitatief betere boter. De ingrijpendste aanschaf is die van de stoommachine en de stoomketel. Voorts moet het reeds bestaande machinepark worden aangepast aan de nieuwe aandrijfmethode. In plaats van een handkrachtcentrifuge is nu een centrifuge nodig die met stoomkracht kan worden aangedreven. De overgang op stoomkracht maakt de aanschaf van nieuwe machines niet alleen noodzakelijk maar ook mogelijk. Nu een continue aandrijfkracht is verkregen met een groter vermogen, kunnen technisch geavanceerdere machines worden geplaatst. De karns en roomvaten uit de handkrachtfabrieken worden in de stoomzuivelfabrieken veelal vervangen door karnkneders en roomrijpers. Ook sommige handkrachtfabrieken schaffen deze apparatuur nog aan.⁵⁹⁾ Het produktieproces krijgt een continuer karakter, nu de apparaten constant worden aangedreven. De aandrijfkracht is groot genoeg om karn en kneder in één apparaat te kunnen combineren.

Ook koelmachines behoren met aandrijving door stoomkracht tot de mogelijkheden. De machines kunnen worden gebruikt bij de koeling van room, boterwaswater en van de kelder. Daarnaast kunnen de koelmachines uitgerust worden met een ijsgenerator. Met name in de warme zomermaanden zijn deze apparaten zeer nuttig. Met een ijsgenerator wordt ijs gemaakt waarin de boter wordt verpakt om naar de mijn of een ander afzetpunt, vervoerd te worden. De kwaliteit en daarmee ook de prijs van de boter stijgen. De warme zomer van 1911 betekent een sterke stimulans voor veel fabrieken om hun koelmachine met een ijsgenerator te completeren dan wel de gehele installatie nieuw aan te schaffen.⁶⁰⁾

Om tot een goede reiniging van de melkkannen over te kunnen gaan, verschijnen in de fabrieken grote bakken, veelal langwerpige en in eerste instantie nog van hout, met een goed sluitend deksel waarin een leiding wordt aangebracht. Door de leiding worden na elkaar stoom en koud water in en om de kannen aangevoerd. Het toestel ontsmet tegelijkertijd in zeer korte tijd acht kannen.⁶¹⁾

Naast de aanschaf van nieuwe apparatuur vanwege de overschakeling op stoomkracht worden ook

om andere redenen nieuwe machines gekocht. Slijtage, een te kleine capaciteit en een nadelige invloed op de kwaliteit van de produkten zijn redenen om bestaande apparatuur te vervangen en een nieuwe machine aan te schaffen.⁶²⁾ De coöperatieve zuivelfabriek 'De Zomerbloem' in Someren koopt in 1910 een nieuwe spoelingbak, omdat de bestaande te klein en inefficiënt is. Dat blijkt duidelijk als de nieuwe bak in gebruik is genomen: de spoeling brengt per veertien dagen ruim f. 10,- meer op dan vroeger.⁶³⁾

Bij de vervanging van apparatuur wordt soms gebruik gemaakt van bestaande relaties met machinefabrieken. De zuivelcoöperatie 'St. Anthonius Abt' te Stramproy ruilt bij P. Konings in Swalmen de vroeger gekochte handcentrifuge tegen een prijs van f. 250,- in voor een stoomcentrifuge.⁶⁴⁾

De machines van de nieuwe stoomzuivelfabriek in Tungelroy, in 1903 geopend, worden geleverd en gemonteerd door de firma Boeke en Huidekoper in Groningen. De totale installatie kost ruim f. 3.900,-. De nieuwe inventaris is hierboven reeds uitgebreid beschreven. Naast deze machines zijn ook bijbehorende kranen en buizenleidingen voor koud en warm water en voor stoom aangebracht. Het koude water wordt gebruikt bij het karnen, het warme water bij het poetsen en de stoom bij het uitstomen van buizen en melkkannen. Voorts zijn nog enkele details bekend over de stoomketel en stoommachine. Beide zijn van Engels fabrikaat (Proctor & Co.). De stoomketel is omkleed en heeft een verwarmingsoppervlak van 4½ m². De veiligheidskleppen zijn bij keuring geregeld op ongeveer zes atmosfeer druk. De stoommachine is voorzien van een Pickeringsregulateur en heeft een [220] voedingspomp voor warm water naar de stoomketel. Bovendien kan de ketel nog gevoed worden door een injecteur. De stoommachine draait tweehonderd toeren per minuut en heeft nominaal drie paardekracht. Het regeneratief met pasteuriseerapparaat is gemaakt door de firma Christensen in Randers (Denemarken). De centrifuge is een Alfa Laval, het merk dat in de stoomzuivelindustrie de toon aan zal gaan geven, en kan 1.400 liter melk per uur verwerken. De boterkneder komt uit de fabriek van Ahlborn in Hildesheim. De karn is een fabrikaat van J.A. Beek te Hoorn.⁶⁵⁾

De veranderingen in de gebouwen en machines hebben ook gevolgen voor de veiligheid van het personeel. In vergelijking met het werk in de handkrachtfabrieken staat het personeel nu bloot aan grotere gevaren. Het risico op ongevallen in de fabriek neemt toe. Met name in de begintijd worden niet voldoende veiligheidsmaatregelen genomen. Vooral de machinisten lopen risico's aangezien zij met de aandrijving van de machines werken en daarbij gegrepen kunnen worden door het drijfwerk. In 1900 raakt een machinist met zijn arm tussen de as van de transmissie en de drijfriem bekneld. Hij verliest zijn linkerhand.⁶⁶⁾ In 1911 valt in een van de boterfabrieken een werkmans van een ladder nadat hij door de spie van een op de as bevestigde riemschijf is gegrepen. De arbeider raakt zwaar gewond. In een andere boterfabriek glijdt een arbeider uit, waardoor hij in een bak kokend water valt. Gewoonlijk is de bak afgedekt, op dat moment echter niet. De man loopt zware brandwonden op.⁶⁷⁾

De nieuwe zuivelfabrieken vormen het symbool van de toenemende welvaart op het platteland. In het bijzonder de schoorstenen, "de nieuwe welvaartstorens"⁶⁸⁾, zijn het beeld van de vooruitgang, de vernieuwing. De architectuur van de fabrieken is echter sober. Eenvoud en soliditeit zijn de achterliggende gedachten.⁶⁹⁾ Dit komt overeen met de eenvoud die men in de leefwijze op het platteland nastaat. Eventuele versieringen die de fabriek nog krijgt, dienen vaak om de verbondenheid met het katholieke geloof te tonen. Aan het hoofdgebouw van de fabriek van 'St. Jozef' in Schaijk hangt vanaf 1924 ook het Koninklijk Wapen met de spreuk 'Je Maintiendrai'. De onthulling van dit schild is een feestelijke gebeurtenis, hoewel de pastoor zich tegen uiterlijk vertoon heeft gekeerd. Een grote menigte mensen heeft zich bij de fabriek verzameld. Onder de klanken van het 'Wilhelmus', gespeeld door de fanfare Concordia, wordt het wapenschild onthuld.⁷⁰⁾ Voor het overige wordt aan de binnen- en buitenkant van de fabrieken afgezien van alle

luxe en versiering. Men streeft slechts naar een zo doelmatig mogelijke inrichting met een in uitstekende staat verkerende installatie.

Capaciteitvergroting door verdere uitbouw

De moderne fabrieken uit het eerste decennium na de eeuwwisseling raken in de jaren twintig verouderd. De melkaanvoer aan de fabrieken stijgt. Het produktie-apparaat is daarop niet berekend. De jaren twintig staan voor de zuivelindustrie dan ook in het teken van uitbreiding en vernieuwing van de fabrieksinstallaties. Daarmee beoogt men tevens de toegepaste zuiveltechniek op een hoger peil te brengen, zodat een betere kwaliteit boter wordt bereid. De gunstige financiële resultaten maken de technische aanpassingen ook mogelijk. Een geweldige energie komt in deze jaren voor dergelijke verbouwingen en nieuwbouw vrij. Vrijwel geen zuivelcoöperatie laat zich onbetuigd.

De capaciteit van veel fabrieken wordt belangrijk vergroot door de vervanging van pasteurs, centrifuges en karnen. Halverwege de jaren twintig schaffen ook steeds meer fabrieken moderne toestellen voor zuurselbereiding aan. Rond dezelfde tijd hebben alleen nog enkele kleine fabriekjes roomzuurtonnen in de kelder staan om de room te zuren. Verreweg de meeste fabrieken hebben dan speciale roomzuurbassins in gebruik.⁷¹⁾ In de loop van de jaren dertig gaan fabrieken over op vervanging van de oude roomzuurbakken, [221] die volgens de oude opstelling veelal boven in het karnlokaal zijn geplaatst, door dubbelwandige, geëmailleerde roomzuurtanks. Eventueel kunnen deze tanks ook in het karnlokaal worden geplaatst.⁷²⁾

Kenmerkend voor de vergroting van de uurcapaciteit in de fabrieken is voorts dat men begint de diverse fasen in het bereidingsproces machinaal aan elkaar te koppelen. Het karnen, wassen en kneeden gebeurt uiteindelijk in één machine: een karn met een inrijdbare kneedwagen. De aparte kneedwagen heeft afgedaan, nadat de kneedwalsen vast in de karn zijn aan te brengen.⁷³⁾

De machines veranderen niet alleen naar functie maar ook naar uiterlijk. Overbodige versieringen aan de apparaten verdwijnen, het noodzakelijke wordt verfraaid. De gebruikte werktuigen zijn lange tijd van hout, vertind koper en ijzer. Zij hebben vooral te lijden van het invreten van water en zuren (ook de melkresten in het water hebben een zwakzure werking), het oplossen en afslijten van de beschermende tinlagen door de doorstroming van melk en het gebruik van reinigingsmiddelen.⁷⁴⁾ Halverwege de jaren dertig wordt begonnen met de vervanging van deze apparaten door roestvrij stalen werktuigen. De metalen apparaten zijn makkelijker en beter te reinigen. Bovendien is het in een metalen karn mogelijk de room in de karn te laten zuren. Ook het wassen van de boter is in metalen karnen niet nodig. Van het zuren tot en met het kneden is de boterfabriek nu een continubedrijf.⁷⁵⁾

In de tweede helft van de jaren veertig komen steeds meer roestvrij stalen apparaten in werking, maar dit gebeurt lang niet op grote schaal. Ook geëmailleerde en aluminium werktuigen vinden ingang.

Naast de capaciteitvergroting in de zuivelfabrieken tracht men ook de randvoorwaarden van het produktieproces te beïnvloeden. Met name het water dat gebruikt wordt voor het wassen van de boter vormt een groot probleem. De kwaliteit hiervan is soms erg slecht. De zuivelconsulent in Limburg adviseert de fabrieken die hiermee problemen hebben het boterwaswater niet uit het waterleidingnet te betrekken, maar rechtstreeks bij de pomp. Temperatuur én bacteriegehalte van het leidingwater staan "ver ten achter" bij het direct opgepompte water.⁷⁶⁾ Aan het eind van de jaren twintig zijn er waterreinigers, die alle water dat in de fabriek komt zuiveren.⁷⁷⁾ Veel belangstelling is er in deze tijd voor ontijzeringsinstallaties, die de kwaliteit van het te gebruiken water flink kunnen verbeteren. Door een hoog ijzergehalte van het water verslechtert de kwaliteit van de boter. Bovendien treedt bij het ontijzeren een voor de zuivelbereiding gunstig neveneffect op, namelijk een uitstekende ontluchting van het water, waardoor de slecht riekende gassen ontsnappen alvorens de

kwaliteit van de boter te hebben verpest.⁷⁸⁾ In 1924 hebben in Noord-Brabant drie zuivelfabrieken een ontijzeringsinstallatie geplaatst, in Limburg krijgt de fabriek in Nederweert in 1927 als eerste Limburgse fabriek een dergelijke installatie.⁷⁹⁾

Ook koelmachines krijgen in de jaren twintig definitief een plaats in alle zuivelfabrieken. Met behulp van koelmachines kan men bij de bereiding van de produkten de temperatuur eenvoudiger beheersen. In Veghel is het aan het eind van de jaren twintig mogelijk de room en de consumptiemelk tot meer dan negentig graden Celsius te verhitten, aldus te pasteuriseren en onmiddellijk daarna tot twee graden Celsius af te koelen. Vooral voor de consumptiemelk is dit gunstig. De hoge temperatuur doodt de bacteriën in de melk, waardoor de melk langer houdbaar blijft.⁸⁰⁾ Een belangrijke bijkomstigheid van de koelmachines is de mogelijkheid de ondermelk, die met name in de zomermaanden een lange, warme weg naar de boerderijen aflegt, dieper dan voorheen te koelen. Bij de overweging of een nieuwe koelinstallatie, dan wel een vergroting van de koelcapaciteit wenselijk is, speelt dit aspect eveneens een rol.⁸¹⁾

Ook de vervaardiging van andere produkten naast boter, een ontwikkeling die in de jaren twintig voorzichtig inzet, vraagt om een aanpassing van gebouw en technische apparatuur. [222] Voor papbereiding zijn speciale roerketels nodig, voor de bereiding van consumptie-ijs schaffen fabrieken roomijsinstallaties aan.

Alle nieuwe en grotere machines moeten een plaats in de oude fabrieksgebouwen krijgen. Vaak zijn deze te klein geworden. Vrijwel alle zuivelfabrieken moeten gaan verbouwen. Verscheidene coöperaties besluiten zelfs tot nieuwbouw. De verbouwingen richten zich, evenals de aanpassingen van het technisch apparaat, op enerzijds vergroting van de productiecapaciteit en anderzijds op een verhoging van het zuiveltechnisch peil van de fabriek. Ingrijpend is de inrichting van afzonderlijke roomzuurlokalen, waartoe verscheidene verenigingen besluiten. In de oude opzet stonden de roomzuurbassins boven in het karnlokaal. Nu krijgen de bassins een plaats in een aparte ruimte, waarbij met name wordt gelet op een goede isolatie en een goede ventilatie.⁸²⁾

Naast de roomzuurlokalen ondergaan ook de andere fabrieksruimten aanpassingen. De inrichtingen in St. Anthonis en Deurne vernieuwen nog begin jaren dertig het ketelhuis en de machinekamer. De kantoren en laboratoria aan veel fabrieken breiden zich uit.⁸³⁾ Andere verenigingen kiezen er voor om een nieuwe fabriek te bouwen. De oude fabriek kan dan gewoon doordraaien tot de nieuwbouw gereed is. Dit spaart de kosten voor de huur van een ander pand uit, hetgeen noodzakelijk is wanneer voor (gedeeltelijke) sloop van het oude gebouw wordt gekozen.⁸⁴⁾

Niet altijd moeten de verbeteringen van een uitbreiding van het machinepark komen. Schimmelvorming in boter blijft in de fabriekslokalen een hardnekkig probleem, dat niet is op te lossen door het gebruik van bepaalde apparaten of chemische stoffen. Een goede ventilatie in alle lokalen is voor de oplossing van dit probleem een eerste vereiste. Er moeten dus ramen in het gebouw zitten die geopend kunnen worden, waardoor vochtige dampen kunnen ontsnappen. Ook het meermalen witten van muren en plafonds in alle vertrekken, alsmede het veelvuldig stofvrij maken van ramen, kozijnen, binten en uitsteeksels van bouw en machines kunnen schimmelvorming tegengaan. Bergruimten, zoals kelders, moeten altijd goed afgesloten worden gehouden. Op die manier kan vanuit die ruimten geen stof van verpakkingsmateriaal, waarop zich tal van kwalijke bacteriën hebben genesteld, zich door tocht verder in de fabriek verspreiden, bijvoorbeeld op de reeds gepasteuriseerde room of gereedstaande boter.⁸⁵⁾

Rond 1930 komt de technische uitbouw tot stilstand. In 1931 concludeert de rijkszuivelconsulent voor Noord-Brabant, Tonkes Struif, dat alleen nog een paar kleine fabrieken achterlopen in het

technisch vernieuwingsproces. Uitgezonderd deze paar fabriekjes zijn in Noord-Brabant alle zuivel-fabrieken begin jaren dertig, volgens de consulent, goed ingericht en in staat om een goed produkt te maken.⁸⁶⁾ Ook de Limburgse zuivelconsulent, Zuidema, constateert in genoemd jaar dat, mede als gevolg van de verslechterende economie, de technische vernieuwing tot staan is gekomen.⁸⁷⁾

Crisis en oorlog brengen stagnatie

De technische vernieuwing van veel boterfabrieken stagneert in de loop van de jaren dertig. Op kleine schaal kunnen tijdens de crisisjaren nog wel aanpassingen worden gedaan. Zeker in de tweede helft van de jaren dertig ontwikkelen verscheidene coöperaties plannen voor kleine verbouwingen en voor de aanschaf van nieuwe werktuigen. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Lucia' in Helvoirt schaft in 1935 voor f. 14.000,- een roomijsinstallatie aan.⁸⁸⁾ In 1938 verbouwen de zuivelfabrieken in Helmond, Vierlingsbeek, Gemonde, Teteringen en Princenhage. In Rijsbergen komt zelfs nog een geheel nieuw fabrieksgebouw te staan achter het bestaande, dat te klein is en niet geschikt voor een verbouwing.⁸⁹⁾

De aanpassingen die ondanks de economische crisis toch worden uitgevoerd, zijn echter geen onderdeel van een totale vernieuwing van het bedrijf en in feite vaak dus niet meer dan 'lapmiddelen'. Alleen in combinatie met technische vernieuwingen op andere terreinen zouden zij succesvol zijn. Fabrieken die nieuwe gebouwen betrekken, plaatsen daarin vaak weer hun oude apparatuur, zodat de technische 'winst' minimaal is. De omstandigheden zijn echter te onzeker om een technische reorganisatie grootscheeps aan te pakken.

Enkele kleine coöperatieve zuivelfabriekjes worden in deze jaren gesloten. Vernieuwing en uitbreiding van de verouderde installatie is in de economisch moeilijke tijden niet meer mogelijk. De rijkse zuivelconsulent voor Limburg acht het voortbestaan van dergelijke fabriekjes, gezien vanuit het standpunt van de toenmalige techniek van boterbereiding, "geheel uit den tijd" en adviseert tot aansluiting bij een dichtbij gelegen grotere fabriek. Toch houden vele andere fabrieken het hoofd net boven water.⁹⁰⁾

Veel boterfabrieken blijken dus na de Tweede Wereldoorlog sterk verouderd. De veroudering betreft vooral de indeling van de ruimtes in de fabriek en de leeftijd en het materiaal van de in gebruik zijnde werktuigen. Konden deze er rond 1930 nog net mee door, nu voldoen zij van geen kanten meer. Vooral het niet op tijd vervangen van versleten apparatuur wordt veel fabrieken uiteindelijk funest. Een zuivelfabriek is een kwetsbare technische organisatie. De fabriek moet bedrijfszeker zijn. Melk kan niet een paar dagen wachten op verwerking. Defecte apparaten verstoren het productieproces van dit bederfelijke produkt.

De indeling van een aantal zuivelfabrieken is aan het eind van de jaren veertig sterk verouderd. In Vierlingsbeek betreft het in 1950 nog steeds een zogeheten open installatie, waarin alle genoemde werktuigen in het centrifugelokaal staan en daar als het ware een geheel vormen.⁹¹⁾ Ook de indeling van de zuivelfabriek 'Ons Belang' in Posterholt komt in 1948 overeen met de indeling van de meeste stoomzuivelfabrieken veertig jaar eerder. 'Ons Belang' is verdeeld in zeven ruimtes: de melkontvangst, het centrifugelokaal, het karnlokaal, de machinekamer, het ketelhuis, het kantoor en het laboratorium.

Ook de machines in de fabrieken zijn aan het eind van de jaren veertig verouderd. In Valkenswaard draait 'Hollandia' aan het eind van de jaren veertig met zwaar verouderde apparatuur. De stoommachine, koelmachine en pekelbak zijn in 1926 vanuit Budel bij 'Hollandia' geplaatst. Vermoedelijk hadden deze apparaten toen al ongeveer twintig jaar dienst gedaan in Budel. De karn en de roomzuurbassins werden in 1926 nieuw geplaatst in Valkenswaard, evenals de stoomketel in 1929.⁹²⁾

In Vierlingsbeek verbouwt men in 1938 en 1939 weliswaar de fabriek maar krijgt het grootste deel van de toch al niet zo jonge apparatuur een plaats in het vernieuwde gebouw. In 1950 moet men dan ook constateren dat de inventaris van de fabriek geheel of gedeeltelijk is versleten. Bij een leeftijd van ongeveer zeventien jaar hebben veel machines hun beste tijd gehad. Tot de oudere werktuigen behoren de twee centrifuges, de roompasteur, de roomkoeler en de roompomp. Voorts zijn een ho-gedrukmelkpomp en de ondermelkkoeler tot "op de draad versleten", de laatste mede als gevolg van schade door granaatscherven in de oorlog. De centrifuges zijn van een verouderd type. Tijdens het ontromingsproces komt er teveel lucht in de melk terecht. Daardoor ontstaat veel schuim op de melk, hetgeen het verdere bereidingsproces bemoeilijkt. Verder is de ontromingsscherpte in de oude centrifuges veel lager dan in nieuwere apparaten. Het vetgehalte in de ondermelk is daardoor minstens 0,03% te hoog. Berekend wordt, dat dit een verminderde opbrengst van f. 5.600,- per jaar oplevert.⁹³⁾

In 1948 vraagt de coöperatie in Vierlingsbeek advies aan de rijkszuivelconsulent in verband met de toestand van de machines. De consulent raadt aan de verouderde centrifuges in ieder geval te vervangen en in een vernieuwingsplan ook de pasteurisatie-afdeling te betrekken. Deze plannen worden uitgesteld, waarna in 1950 advies wordt ingewonnen bij de technische dienst van de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond. Hier luidt opnieuw [224] het advies de twee centrifuges te vernieuwen, evenals de pasteur. Ook de koelafdeling wordt verouderd bevonden.⁹⁴⁾

Niet alleen de werking van veel machines is minder optimaal dan zou kunnen, ook het gebruikte materiaal van de machines, pompen en leidingen heeft een nadelige invloed op de kwaliteit van de geproduceerde boter. In veel fabrieken is een belangrijk deel van de apparatuur aan het eind van de jaren veertig nog van vertind koper. Door slijtage van de tinlaag dreigt het gevaar van een te hoog kopergehalte in de boter. Dergelijke boter mag niet geëxporteerd worden en brengt in prijs altijd minder op. Veel beter dan het gebruik van vertind koper is het gebruik van roestvrijstalen machines, die aan het eind van de jaren veertig in technisch modernere fabrieken al worden gebruikt.⁹⁵⁾ In deze jaren verhoogt het *Zuivel Kwaliteitscontrolebureau*, aan welke eisen men voor de afzet is gebonden, de voorwaarden ten aanzien van het kopergehalte van boter.⁹⁶⁾ Dit vormt een stimulans om tot de aanschaf van roestvrijstalen apparaten over te gaan.

De technische achterstand, die vele deskundigen na afloop van de Tweede Wereldoorlog op grote schaal constateren, heeft enorme gevolgen voor de zuivelindustrie in het zuiden. Een reorganisatie in het gebied van de ZNZ, waarover ik in het derde en vierde hoofdstuk heb uitgeweid, leidt tot de sluiting van de minst renderende fabrieken. Andere fabrieken gaan over tot de aanschaf van nieuwe apparatuur en tot verbouwingen. Plateninstallaties (pasteur, regeneratief, koeler en diepkoeler voor melk en room), schuimvrije separatoren, - houten - walsloze karnkneders en botervormmachines vinden hun weg naar de zuivelfabrieken, evenals veel ander, roestvrijstalen materiaal.⁹⁷⁾ In enkele jaren tijd, rond 1950, is dan de grootste achterstand ingehaald.⁹⁸⁾

De zuiveltechniek zal een geweldige vlucht gaan nemen. Reeds bereidt men zich in deze jaren voor op nieuwe toepassingen. De Limburgse rijkszuivelconsulent, A.J. Van Wijk, [225] bezoekt in 1950 onder meer de zuivelfabrieken in Hellendoorn en Woudsend, alwaar het systeem van continue boterbereiding wordt toegepast. De kringcoöperatie 'Midden-Limburg' overweegt voor de fabriek in Heijthuisen een dergelijk systeem in te voeren. Van Wijk heeft zijn bedenkingen over hetgeen hij op zijn reis naar Hellendoorn en Woudsend waarneemt. Beide fabrieken zijn het proefstadium nog niet te boven en liever ontraadt de rijkszuivelconsulent dus de aanschaf van het zogeheten 'Fritz-apparaat' voor continue boterbereiding.⁹⁹⁾ Niettemin duidt dit alles op een voortzetting van het streven de diverse onderdelen van het boterbereidingsproces aan elkaar te koppelen. Hiermee is in de in dit boek behandelde periode een belangrijk begin gemaakt. Het proces vindt zijn voltooiing na 1950.

5.1.3. Consumptiemelkinrichtingen

De melkvoorziening in de steden verloopt tot de opkomst van moderne melkinrichtingen weinig hygiënisch. De losse melk die wordt verkocht, is bovendien vaak aangelengd met water. Aan de eerste melkinrichtingen, die rond 1880 in Nederland verschijnen, zijn stallen met melkvee verbonden. Doel was hier zuivere en onvervalste melk te verkopen.¹⁰⁰⁾ Van een dergelijk bedrijf is een voorbeeld bekend uit het bij Eindhoven gelegen Strijp. De particuliere melkerij ‘De Johannahof’ wordt in 1913 opgericht door H. Habraken. Reinheid en hygiëne staan in dit bedrijf centraal. In de plaatselijke krant wordt bij de opening gesproken van frisse stallen, waarin de prachtige koebeesten met opgebonden staarten op fris stro zijn geplaatst.¹⁰¹⁾ Dergelijke inrichtingen vormen de voorlopers van de eigenlijke melkinrichtingen, zoals die in de grote steden worden gevestigd.

De toenemende industrialisatie levert een groot aantal arbeidsplaatsen in de steden op. Veel plattelanders keren hun schamele boerenbedrijfjes de rug toe en zoeken een nieuw bestaan in de stad. Mannen, vrouwen en kinderen gaan werken in de daar gevestigde fabrieken.¹⁰²⁾ De inwonersaantallen van de Brabantse en Limburgse steden nemen vanaf de eeuwwisseling daardoor toe. Als gevolg van deze bevolkingsgroei groeit in de steden de vraag naar consumptiemelk. De oprichting van consumptiemelkinrichtingen in de grote steden moet in dit licht worden gezien. De fabrikanten zoeken hun kracht in de gepasteuriseerde melk. Door het leveren van een betere kwaliteit kunnen zij concurreren met de melkboeren die de onbewerkte melk in de stad los verkopen. Uit het oogpunt van volksgezondheid pleiten artsen en in navolging van hen ook veel gemeentebestuurders voor het nuttigen van gepasteuriseerde melk.

In alle grote steden in het zuidelijk zandgebied komen vanaf 1908 in tien jaar tijd coöperatieve melkinrichtingen tot stand. Als eerste starten boeren in de omgeving van Roermond in 1908 voor gezamenlijke rekening een melkinrichting in die stad. Daarna volgen ‘St. Martinus’ te Breda (1910), ‘St. Martinus’ te Venlo (1910), de Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting CTM (1913), ‘St. Joseph’ te Eindhoven (1916) en ‘St. Jan’ te ‘s-Hertogenbosch (1918).

Bij de oprichting van de coöperatieve melkinrichtingen worden in sommige gevallen de bestaande particuliere melkinrichtingen in deze steden overgenomen. Bij de oprichting van ‘St. Joseph’ te Eindhoven bestaat aanvankelijk nog het plan om een nieuwe fabriek in Strijp of Eindhoven te bouwen. Juist tegelijkertijd komt de particuliere melkinrichting van de firma De Winter & Co. te koop. De koop wordt gesloten, waarna het bedrijf snel kan beginnen. Tweede voordeel is dat men de gevestigde clientèle, goed voor een omzet van ongeveer 2.000 liter per dag, kan overnemen als basis voor de omzet in het bedrijf. De inrichting ondergaat een grote verandering door verbouwingen en de plaatsing van moderne zuivelwerktuigen. Tevens laat men een elektrische licht- en krachtinstallatie aanbrengen. Aangezien de melkinrichting tijdens de verbouwingen al in bedrijf is, gaat de beginfase [226] wel met enige moeilijkheden gepaard.¹⁰³⁾ Nog in 1918 schaft men twee geïsoleerde vollemelkbassins van elk 4.000 liter aan, alsmede 65 ijzeren vaten van elk 200 liter voor het vervoer van volle-, tapte- en karnemelk.¹⁰⁴⁾

In ‘s-Hertogenbosch bestaat sinds 1907 een particuliere melkfabriek met de naam ‘St. Jan’.¹⁰⁵⁾ In 1918 neemt de nieuw opgerichte coöperatieve vereniging fabriek én naam over.

De zuivelcoöperaties kunnen dus door overname van particuliere melkinrichtingen deze laatste de das om doen. Ook het omgekeerde, namelijk het in particuliere handen komen van een coöperatieve fabriek, komt voor. Een voorbeeld hiervan is bekend uit Stratum. In 1911 start hier de ‘Coöperatieve Moderne Melkinrichting’. Twintig boeren besluiten tot de oprichting van deze fabriek. Zij nemen aandelen overeenkomstig hun aantal koeien. Voor het overige geld wordt een lening bij de Boerenleenbank afgesloten. In 1913 heeft de fabriek drie filialen (twee in Woensel en een in Gel-

drop), waarschijnlijk alleen dienend voor de detailhandel. Rond 1914 komt de coöperatie in particuliere handen. De berichtgeving hierover is onduidelijk. De Stratumse wethouder P. Versantvoort zou het bedrijf voor f. 16.510,- hebben aangekocht, waarna het in handen is gekomen van de firma Van Heertum & Cie., waarvan Versantvoort een van de firmanten is. Of het bedrijf uiteindelijk toch weer in coöperatieve handen komt, is eveneens onduidelijk. Volgens een krantebericht is 'De Moderne' overgenomen door de melkinrichting 'St. Joseph' in Eindhoven. Deze coöperatie meldt in haar jaarverslag slechts de overname van achttien ventwagens.¹⁰⁶⁾

Andere concurrenten voor de coöperatieve melkinrichtingen zijn de boeren-slijters die de melk zelf in de stad blijven verkopen. Deze boeren sluiten zich niet aan bij een coöperatie, evenmin leveren zij melk aan particuliere fabrieken. De prijs waarvoor zij de melk aan de deur verkopen, is vaak slechts een weinig lager dan de prijs van de fabrieken. Zij worden in hun handelwijze echter gesteund "door enkele personen, welke alles, wat niet rechtstreeks van de boerderij komt, als minder deugdelijke waar beschouwen".¹⁰⁷⁾ De propaganda die op velerlei fronten wordt gemaakt voor de 'gezondere' melk uit de fabrieken doet de nering voor de boerenslijters steeds verder afnemen.

Sommige boterfabrieken die in de buurt van een grote stad zijn gelegen, starten in die stad een filiaal, dat met name is bedoeld voor de verkoop van consumptiemelk en aanverwante melkprodukten. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Petrus' te Son_ doet dat bijvoorbeeld in Eindhoven in het voorjaar van 1921, ondanks het feit dat hier reeds een coöperatieve melkinrichting is gevestigd.¹⁰⁸⁾

De Wouwse zuivelcoöperatie start in 1918 een filiaal in Bergen op Zoom. De vraag naar fabriekmatig behandelde consumptiemelk in Bergen op Zoom is vanuit het oogpunt van de volksgezondheid ingegeven. Voorheen verkochten zelfslijtende boeren hun melk in de stad, maar deze melk bevatte nog veel bacteriën. Vooral kinderartsen dringen aan op het gebruik van gesteriliseerde melk.¹⁰⁹⁾ De verkoop in de inrichting te Bergen op Zoom is een succes. De aanvoer en verkoop van melk groeit. In 1925 wordt twee miljoen liter consumptiemelk omgezet. Nog steeds is het verband met de volksgezondheid evident. Aan zuigelingen van 'behoefte' ouders wordt door bemiddeling van het Wit-Gele Kruis 1.393 liter melk verstrekt en aan 'behoefte' TBC-lijdens 3.255 liter.¹¹⁰⁾ In de tweede helft van de jaren veertig verkoopt de Bergse melkinrichting niet alleen melk in Bergen op Zoom, maar ook in Wouw, Steenbergen en Roosendaal. Voor Bergen op Zoom, Wouw en Steenbergen zijn venters in dienst. Roosendaal wordt bediend vanuit een winkel.¹¹¹⁾

Voor de bereiding van consumptiemelk en nevenprodukten zijn in de fabrieksgebouwen speciale machines nodig. De investeringen hiertoe zijn echter niet bijzonder groot. Aan de melkontvangst wordt de melk ontvangen, gepasteuriseerd, gecentrifugeerd en gekoeld. Vandaar uit wordt de melk getransporteerd naar opslagtanks in het tanklokaal. In de pasteurisatie-afdeling [227] staan een flessenspoel- en vulinrichting. Nadat de produkten gepasteuriseerd zijn, volgt koeling en opslag in de koellokalen. Produkten als chocolademelk, slagroom, koffieroom en flessen melk worden op de fabrieken soms gesteriliseerd. In deze afdeling hoort een flessenspoelmachine, een vulmachine, een homogeniseer- en steriliseerapparaat. Verder hebben goed ingerichte consumptiemelkinrichtingen een roomzuur- en melkkoellokaal, een pekelbaklokaal en een opslag voor lege flessen en emballage.¹¹²⁾

Met de opkomst van de stoomzuivelfabricage begint de sterke gerichtheid van veel boterfabrieken op één specifiek produkt, namelijk de boter, te vervagen. Dankzij de technische mogelijkheid van pasteurisatie in de boterfabrieken worden produkten als karnemelk en pappen ter verkoop aangeboden. Sommige boterfabrieken beginnen de produktie van consumptiemelk. De coöperatieve zuivelfabriek 'De Hoop' in Boxtel is een van deze fabrieken. Hier besluit men in 1911 een melkwagen te kopen evenals de nodige flessen met daarop de naam van de fabriek gedrukt. Bovendien wordt een

met handkracht aangedreven flessenspoelmachine aangeschaft. De melkprijs wordt vastgesteld op negen cent per liter gezuiverde en gepasteuriseerde melk. Per fles melk wordt tien cent in rekening gebracht.¹¹³⁾

Ook het omgekeerde is het geval. De meeste melkinrichtingen houden het niet bij de produktie van consumptiemelk alleen. Vanaf ongeveer 1920 ontvangen de melkinrichtingen meer melk dan zij nodig hebben voor de consumptiemelkvoorziening. De resterende melk wordt in de fabriek verwerkt tot andere zuivelprodukten.¹¹⁴⁾ De CTM verzorgt in de eerste plaats de melkvoorziening van de gemeente Tilburg maar heeft daarnaast een belangrijke boterproduktie en vervaardigt bovendien melkpoeder. Voor de boterbereiding gebruikt men de melk die niet geschikt is voor directe consumptie.¹¹⁵⁾

In Eindhoven bereidt 'St. Joseph' eind jaren veertig boter, karnemelk, yoghurt en pappen. De boterproduktie heeft hier als functie de door standaardisatie van de consumptiemelk ontstane vetoverschotten weg te werken. Tevens wordt met de boterbereiding de retourmelk verwerkt en karnemelk geproduceerd ten behoeve van de consumenten.¹¹⁶⁾

Uitbreiding van het pakket produkten heeft natuurlijk gevolgen voor de investeringen die in gebouw en machines moeten worden gedaan. In een inrichting die zich toelegt op de produktie van consumptiemelk moet de melk gepasteuriseerd en vervolgens afgekoeld worden. Hiertoe zijn een stoomketel en -machine nodig, alsmede een pasteuriseerapparaat en een koelinstallatie. Voor yoghurt- en papbereiding zijn roerketels nodig. Een bedrijf dat zich daarnaast toelegt op de boterbereiding moet ook een centrifuge, karn en dergelijke aanschaffen.

Evenals bij de boterfabrieken het geval is, blijken ook consumptiemelkinrichtingen na de Tweede Wereldoorlog een grote technische achterstand te hebben opgelopen. In Eindhoven komen in 1949 zoveel paratyphusgevallen voor dat de keuringsdienst voor waren een onderzoek instelt aan het filiaal van de zuivelfabriek 'St. Petrus' te Son_ in Eindhoven. Hoewel het verband tussen de geconstateerde paratyphus en de kwaliteit van de consumptiemelk van 'St. Petrus' niet wordt bewezen, liegt de eindrapportage van de keuringsdienst er niet om. Het zuivelbedrijf maakt een erg rommelige indruk en is veel te klein om daarin op hygiënisch verantwoorde wijze grote hoeveelheden melk en melkprodukten te bereiden.¹¹⁷⁾ Ook hier is een reorganisatie noodzakelijk.

5.1.4. Melkproduktenfabrieken

Aan het eind van de jaren twintig wordt in Veghel een fabriek in gebruik genomen die alleen is gericht op de vervaardiging van de melkprodukten caseïne en melkzuur. Een dergelijke specialisering van een bedrijf op deze produkten heeft zich nog niet elders op de [228] zuidelijke zandgronden voorgedaan. 'De Meierij' in Veghel is een produktiecombinatie van een aantal zuivelcoöperaties. Met de bouw van de fabriek wordt in 1928 begonnen. Er verrijst een voor die tijd modern, gedeeltelijk betonnen gebouw. De voorkant bestaat uit twee verdiepingen, aan de achterkant is een derde verdieping toegevoegd. Voorts is voorzien in een ketelhuis en een kantoorruimte. De apparatuur voor de bereiding van caseïne en melkzuur wordt uit het buitenland gehaald. De machines worden geleverd door het ingenieursbureau van Dr. Eckelt in Berlijn. Bij de plaatsing van de machines worden de meeste stevig in de betonvloer verankerd. In het ketelhuis komen twee Lancashire stoomketels te staan. In de machinekamer drijven de ketels een stoommachine van tachtig pk. aan. De stoommachine zet door middel van een drijfwerk van riemen en poelies de assen in werking, die via drijfriemen de eigenlijke machines aandrijven. Het gebouw mag dan een modern uiterlijk hebben, de stoommachine is voor zijn tijd eigenlijk al verouderd.¹¹⁸⁾

In de tweede helft van de jaren veertig bevat het hoofdgebouw van de melkproduktenfabriek 'De Meierij' de volgende ruimtes: melkontvangst, machinekamer, pompenlokaal, ketelhuis, magazijnen, pakhuis, centrifugelokaal, kristalliseerafdeling, verdampingsafdeling, laboratorium en twee kantoorruimtes.¹¹⁹⁾ Een bijgebouw bevat voorts een kelder, opslagruimten met een bordes en een toilet. In een apart gebouwtje staat de transformator. De fabrieksschoorsteen is 35 meter hoog.¹²⁰⁾

In de machinekamer staat in 1946 onder meer een complete koelinstallatie. De kristalliseerafdeling bevat tien kookketels van duizend liter met roerwerk, twee caseïnekuipen van 1.800 liter en een caseïnekuip van 2.400 liter met roerwerken. Voorts staan hier een buizenvoorverwarmer, drie ijzeren persen, een houten pers, een caseïnepers, twee caseïnemolens, een caseïnedroger, een sterilisator, vier losse roerwerken, een kuip met deksel en roerwerk, een condensvul- en sluitmachine, een steriliseerketeltje, twee motoren van 10 pk. en het benodigde drijfwerk.¹²¹⁾

De verdampingsafdeling biedt ruimte aan vier horizontale geëmailleerde tanks, drie van 6.000 liter en één van 5.000 liter. Voorts staan hier drie vertinde koperen bakken met een inhoud van 6.000 liter en twee met een inhoud van 7.500 liter. Twee pompen van 16 Watt met een motor van 2 pk. dienen voor de aandrijving. Verder staan op de verdampingsafdeling een melkkoeler die 3.000 liter melk per uur kan koelen, twee aluminium tanks van 5.000 liter, twee geëmailleerde tanks van 5.000 liter, een vacuum, twee vacuums met valcondensator, een vacuum van het fabriekaats Thiebakx, een ontluichtingsapparaat, een standsapparaat, twee condenskoelers, een dubbelwandige geëmailleerde tank van 4.000 liter, een voorkookpan, vier persen (drie van twintig platen en een van veertig platen), zes kuipen van 2.000 liter inhoud met spiraal en twee waterreservoirs van 9.000 liter.¹²²⁾

In de melkproduktenfabriek 'St. Bernardus' in Bergeyk wordt volle melk tot gecondenseerde melk en verstuiwingspoeder verwerkt. De fabriek is aanvankelijk gericht op de verwerking van ondermelk die niet door de leden wordt teruggenomen. Geleidelijk vergroot en verbetert 'St. Bernardus' de outillage nadat zij de overtollige melk van andere fabrieken gaat verwerken. In 1947 hebben de gebruikte ketels een verwarmingsoppervlak van 280 m².¹²³⁾

In de fabriek staan in de eerste naoorlogse jaren twee vacuumininstallaties, waarvan één modern roestvrijstalen apparaat. Voorts beschikt men over een modern ingerichte Krauseinstallatie voor de bereiding van verstuiwingspoeder. In 1947 bestaan er plannen om een derde, nieuwe vacuum te plaatsen, die continu kan werken. Tegelijkertijd zullen dan gecondenseerde melk en melkpoeder kunnen worden bereid.¹²⁴⁾

Achter de fabriek ligt een opslagkelder voor gecondenseerde melk, waarin vaten met gecondenseerde melk, geproduceerd in het seizoen van de topaanvoer, worden bewaard. In tijden van geringe melkaanvoer wordt de gecondenseerde melk tot blikjes condens verwerkt. [229] Zowel melkpoeder als condens worden verpakt in blik. De coöperatieve fabriek in Bergeyk heeft een eigen blikfabriek en een kistenmakerij. Vóór de Tweede Wereldoorlog maakt 'St. Bemardus' voor diverse kleinere condensfabrieken en conservenfabrieken de blikjes en kisten.¹²⁵⁾

5.1.5. Technisch personeel

In de eenvoudig opgezette handkrachtboterfabrieken is nog niet van een echte arbeidsverdeling sprake. Een of twee personen verzorgen hier het gehele productieproces. Veel vakkennis is in deze fabrieken nog niet vereist. Met de schaalvergroting van de fabrieken is een verdere arbeidsverdeling noodzakelijk. Het technisch personeel breidt zich uit tot de volgende functies: machinist, botermaker, vollemelkweger, ondermelkweger, centrifugist, karnemelkmeter, scheikundige of controleur, en na de produktdifferentiatie zijn ook kaasmakers, papkokers, ijsbereiders, poedermakers, pasteuriseerders en flessenspoelers nodig. Het belang van een goede scholing voor een aantal functies groeit. Analoog daaraan neemt ook de beloning van deze functies toe. Functies, werkzaamheden,

scholing, lonen en sociale voorzieningen van en voor het technisch personeel komen in het onderstaande aan de orde.

Functies en werkzaamheden

In de meeste handkrachtfabriekjes zijn twee personen werkzaam. Een van hen heeft tot taak de melk bij binnenkomst te wegen, monsters te nemen en de melk voor te warmen op het fornuis. De ander draait vervolgens de centrifuge. In de handkrachtfabriek in Tungelroy draait "een stevige jongen" van ongeveer twintig jaar oud de centrifuge. Indien nodig houdt hij dit vol van zes tot twaalf uur in de ochtend.¹²⁶⁾ Het beheer van de fabriek wordt aan de hoofdwerkman overgelaten. In diverse inrichtingen bestaat deze functie niet eens en hebben de werkmannen allemaal evenveel te zeggen. De besturen van veel fabrieken stellen nog geen voorwaarden zodat de werkman zelf tijd en wijze van werken bepaalt.¹²⁷⁾

Na de oprichting van stoomzuivelfabrieken verandert het takenpakket van de werklieden. Ondanks het feit dat nu niet langer het zware werk van het handmatig draaien van de centrifuge en karn moet worden verricht, wordt de werkdruk groter. De stoommachine en de apparatuur voor de boterbereiding moeten immers draaiend worden gehouden. Niet de menselijke kracht maar de machines geven in het vervolg het tempo van produktie aan. Daarnaast vergt de kwaliteitscontrole van de geleverde melk en de bereide boter steeds meer tijd.

De eerste stoomzuivelfabrieken beginnen nog met een relatief eenvoudige opzet. De te verrichten werkzaamheden stelt het bestuur in Stramproy voor de werkman als volgt vast: in werking stellen van de machines en toezicht houden, wegen van de melk, boter bereiden, inpakken van de boter, behoorlijk aantekening houden van melk die geleverd en boter die verwerkt wordt, schoonhouden van alle vertrekken en de zich daarin bevindende machines.¹²⁸⁾

Voor het bereiden van goede boter, later ook van consumptiemelk en andere melkprodukten, is een steeds uitgebreidere technische kennis nodig. Het produktieproces als geheel raakt daardoor steeds verder gedifferentieerd. Alleen mensen met specialistische kennis kunnen een bepaald deel van de produktie nog voor hun rekening nemen. Op deze wijze doen steeds meer functies en daardoor ook steeds meer mensen hun intrede in de fabriek. Met name in de jaren twintig breiden bestaande zuivelcoöperaties hun fabrieken uit. Het technisch personeelsbestand groeit mee. Een doorsnee boterfabriek heeft dan naast de directeur en eventueel een assistent de volgende lieden in dienst: een machinist, een botermaker, [230] een melkweger, een vollemelkweger en een centrifugist. Kleine fabrieken volstaan soms met vier personen, de grotere fabrieken hebben enkele tientallen mensen in dienst. In 1930 bijvoorbeeld werken in de zuivelcoöperaties in Etten-Leur, Hoeven en Teteringen elk vier mannen. In Wouw, behorend tot de grootste boterfabrieken in de zandstreken, bedraagt het personeelsbestand in 1930 37 mannen en 2 jongens.

Na de Tweede Wereldoorlog breidt het bestand aan technisch personeel in de meeste fabrieken flink uit. In Asten werken bij 'De Oude Molen' in 1950 dertien technisch personeelsleden: een eerste en een tweede botermaker, een centrifugist, twee machinisten, een melkweger, een chef-melkuitgever, een consumptiemelkuitgever, twee poedermakers, een melkstorter, een karnemelktapper en een arbeider. Van de laatste is geen taakomschrijving bekend, maar het is waarschijnlijk dat deze arbeider bij voorkomende klusjes wordt ingezet.¹²⁹⁾

In alle soorten fabrieken (boterfabrieken op stoomkracht, melkproduktenfabrieken, melkinrichtingen) is een machinist onontbeerlijk. De machinist onderhoudt en repareert zelfstandig de machines in de machinekamer en verricht tevens eenvoudige reparatiewerkzaamheden aan de fabrieksapparatuur. Hij is verantwoordelijk voor het onderhoud hiervan. Bij afwezigheid van een hulp-machinist

of stoker onderhoudt de machinist ook de vuren.¹³⁰⁾

Een boterfabriek behoeft allereerst een botermaker, die bekend is met de fabricage van boter en zelfstandig de hoeveelheden van de grond- en hulpstoffen (melk, reinkulturen en dergelijke) hierbij kan beoordelen. Hij bepaalt bovendien wanneer op de volgende bereidingsfase zal worden overgegaan. In grotere fabrieken werkt ook een tweede botermaker, die met name de nabewerkingen verricht als het merken, wegen en inpakken van de boter en het reinigen van de apparaten. Naast de botermaker is ook een centrifugist werkzaam. Hij bedient de centrifuges en pasteurs en regelt zelfstandig de temperatuur bij deze processen.¹³¹⁾

De machinist en de botermaker staan in de fabriek hoog aangeschreven. Zij hebben een grote mate van zelfstandigheid en verantwoordelijkheid voor het productieproces. Voor deze functies worden cursussen georganiseerd die opleiden voor een diploma van de Algemeene Nederlandsche Zuivelbond FNZ.

In de fabrieken houden voorts melkontvangers toezicht op de ontvangst van de boerenmelk. De melkontvanger is verantwoordelijk voor het reinigen van de kannen, bakken en leidingen in het melkontvangstlokaal. In kleine fabrieken stort hij zelf de melk vanuit de kannen in de bak. In grotere fabrieken is daar een speciale storter voor in dienst. De melkontvanger noteert de hoeveelheden aangeleverde melk per boer en keurt de melk op reuk en op gezicht. Een eventuele tweede melkontvanger maakt de kannen en bakken schoon. Bij de melkontvangst is tevens een monsternemer werkzaam, die monsters van de aangevoerde melk neemt en helpt bij het schoonmaken.¹³²⁾ De ondermelkweiger verzorgt de uitgifte van ondermelk.

In de melkinrichtingen, waar ook gesteriliseerde melk verkocht gaat worden, is een apart personeelslid belast met de bediening van de sterilisatoren, soms geassisteerd door een hulpsteriliseerder. Voor de bediening en reiniging van de pasteurs zijn in de fabrieken pasteuriseerders werkzaam. De pasteuriseerder beoordeelt ook zelfstandig de temperatuurregeling van het pasteurisatieproces. Een papkoker in de fabriek houdt zich bezig met de bereiding van de diverse papsoorten en vla's.¹³³⁾

Voor de uitgifte van de consumptiemelk is een melkuitgever of -afgever in dienst. Deze bedient het weegapparaat en noteert de afgegeven hoeveelheden. De melkuitgever moet tevens zorgen dat de melk op de juiste, koele temperatuur blijft. Nadat de melkinrichtingen overgaan op de verkoop van consumptiemelk in flessen, komen mensen in dienst wier [231] taken speciaal op dat gebied liggen. Een capsuleerder is belast met de bediening en onderhoud van de vul- en capsuleermachine. Er is een bediener van de flessenspoelmachine, die de vuile flessen in de machine zet en de schone eruit haalt. Grote melkinrichtingen hebben een flessenchef, die leiding geeft in de flessenafdeling en toezicht houdt op de papbereiding. De krattenspoeler tenslotte houdt toezicht op de krattenspoelmachine en controleert of de kratten schoon zijn.¹³⁴⁾

In het filiaal Eindhoven van 'St. Petrus' te Son_, dat in 1921 als verkooppunt van consumptiemelk start, komen te werken een directeur, een controleur, een machinist, twee personen voor het binnenwerk, een vollemelkweiger, twaalf melkventers, een venter als reserve en een persoon "voor de boodschappen".¹³⁵⁾ In Roermond werken aan de coöperatieve melkinrichting 'St. Christoffel' in 1926 naast de 22 venters nog 12 anderen. Het gaat hier om de directeur, een eerste assistent, alsmede twee tweede assistenten, een machinist, een vollemelkweiger, een ondermelkweiger, een karnemelkweiger tevens melkonderzoeker, een botermaker, de chef afdeling melkverkoop, een spoeljongen en iemand voor diverse werkzaamheden.¹³⁶⁾

In 1950 bekleden bij de coöperatieve melkinrichting 'St. Martinus' in Venlo twintig personen een technische functie. Een storter en twee melkontvangers zijn actief bij de aanvoer van de melk. De stoommachine en stoomketel staan onder de hoede van twee machinisten. De monsternemer, twee melkkeurders en een controleur melkprodukten houden zich bezig met de controle van de aangevoerde melk en bereide produkten. Twee pasteuriseerders verzorgen de pasteurisatie van de melk. De bereiding van de diverse produkten is in handen van een botermaker, een papkoker en een ijsbereider. Een ondermelkmeter houdt de hoeveelheid vrijgekomen ondermelk bij. De melkuitgever is betrokken bij het verlaten van de melk uit de fabriek. Een capsuleerder en een flessensorteerder verzorgen [232] de verpakking van de consumptiemelk. Een knecht beheert de koelcel. Tenslotte is nog een krattenspoeler in dienst.¹³⁷⁾

In de condensfabrieken bekleedt de condenseur een vergelijkbare positie als de botermaker in de boterfabrieken. Hij draagt de verantwoordelijkheid voor de gang van zaken in de condensafdeling, beoordeelt zelfstandig de hoeveelheden benodigde grond- en hulpstoffen en bepaalt tevens het moment waarop in het bereidingsproces op de volgende bewerking wordt overgeschakeld. De tweede condenseur bedient de vacuums. De hulpkracht op deze afdeling maakt het lokaal schoon en helpt volgens aanwijzingen van de condenseurs. Een koelerman bedient de condenskoelers en zorgt tevens voor het onderhoud van deze apparaten. Hij mengt de kooksels en pompt deze over in tanks. Op de vul- en etiketteerafdeling van de condensfabrieken houdt een controleur toezicht op de werkzaamheden bij de blikkenvul- en etiketteermachines.¹³⁸⁾

In fabrieken waar melkpoeder wordt gemaakt, bedient een poedermaker de walsenpoedermachines of een verstuiwingsinstallatie en zorgt hij voor het schoonhouden daarvan. Een poederverpakker weegt de melkpoeder af en verpakt die in zakken, kisten of kleinverpakking. De verpakker helpt de poedermaker bovendien bij het schoonmaken.¹³⁹⁾

De fabrieken waar gecondenseerde melk en melkpoeder worden gemaakt, behoren door hun grootte en door de aard van het bedrijf ook qua personeelsomvang tot de grootste. Van de fabrieken in West-Brabant is Roosendaal in omvang van het personeelsbestand de grootste fabriek. In 1913 werken hier met inbegrip van de directeur 26 personen, waarvan er twee op kantoor werkzaam zijn, veertien in de condensafdeling en acht in de boterfabriek. Eén venter is belast met de verkoop van melk in de stad.¹⁴⁰⁾ In de loop van de daaropvolgende jaren neemt het personeel in aantal flink toe. Bij 'Het Anker' werken in 1930 58 mannen, 20 jongens en een vrouw.¹⁴¹⁾

In de coöperatieve zuivelindustrie is het niet gebruikelijk vrouwen als technisch personeel in dienst te hebben. Een enkele keer verricht een vrouw hand-en-span diensten in de zuivelfabriek, zoals de echtgenote van werkmans Stevens in de fabriek in Stramproy. Met de specialisering in het zuivelbedrijf verdwijnen vrouwen uit de technische ruimten van de zuivelfabriek. In 1930 zijn slechts vier van de in totaal 268 arbeiders in Westbrabantse zuivelfabrieken vrouwen.¹⁴²⁾ Later doen vrouwen als kantoor- en winkelpersoneel (het laatste in melkwinkels) weer hun intrede.

Kinderen zijn een vertrouwd beeld in de boterfabriek. Het gaat dan vrijwel altijd om jongens, die als boodschappenjongen of manusje van alles fungeren. Soms zijn zij actief bij het produktieproces betrokken. Ook hier geldt echter weer dat met het vorderen van de (technische) ontwikkeling de jongens uit de fabrieken verdwijnen. De invoering van de Leerplichtwet in 1901 is hieraan vanzelfsprekend eveneens debet. In 1930 zijn van de 268 arbeiders in Westbrabantse zuivelfabrieken 27 jongens. Er zijn geen meisjes werkzaam in deze fabrieken.¹⁴³⁾

Hygiëne is van groot belang in de zuivelfabrieken. Daarmee staat of valt immers de bereiding van een goed produkt. Op dat punt worden steeds strengere eisen aan de personeelsleden gesteld. Het

roken en pruimen is tijdens de werkzaamheden verboden. Dit geldt ook buiten werktijd in de lokalen die bestemd zijn voor het verwerken en bewaren van melk of zuivelprodukten. Aan de kleding van de werklieden gaat men speciale eisen stellen. Het wordt niet juist geacht dat men bij het werk in de boterfabriek dezelfde kleren draagt als bij andere werkzaamheden.

Rijkszuivelconsulent Wintermans merkt tijdens een studiereis naar Denemarken op, dat het personeel in de Deense fabrieken er in het algemeen veel netter en properder uitziet dan in de Brabantse fabrieken. De Denen dragen allen witte linnen kleren die minstens twee- tot driemaal per week gewassen worden.¹⁴⁴⁾ In later jaren voeren de Brabantse en Limburgse zuivelcoöperaties instructies in verband met [233] werkkleding in. De werklieden dienen een werkpak te dragen van linnen, katoen of een andere goed wasbare stof. Deze kleding mag niet bij werkzaamheden buiten de fabriek gedragen worden. Het pak moet minstens eenmaal per week gewassen worden of door een schoon worden vervangen.¹⁴⁵⁾

Naast de hygiënische voorzorgsmaatregelen verwacht men van het personeel een serieuze inzet en nauwkeurig werk. In 'St. Willibrordus' in Oss wordt in 1936 bepaald, dat het personeel moet zorgen dat wanneer zij de fabriek verlaten, alles keurig is schoongemaakt. Het is hier voorts verboden tijdens de werkuren "gezamenlijke buurtpraatjes" te houden. Het personeel mag geen lege emballage, zoals lege zakken of kisten meenemen en niet van de kaas of het roomijs eten. Deze overtredingen, alsmede het slordig werken en het werk onbeëindigd laten liggen, worden bestraft met een boete van minstens een gulden per keer. Bij meerdere overtredingen kan direct ontslag volgen.¹⁴⁶⁾

De techniek in de zuivelfabriek is voortdurend in ontwikkeling. Ook de gedachten over arbeid veranderen in de loop van de tijd. Arbeidsproductiviteit wordt in de jaren na de Tweede Wereldoorlog, met alle problemen van die tijd, een centraal begrip. Men zoekt naar een zo hoog mogelijk rendement van de arbeid. Nodeloze en nutteloze arbeid moet worden voorkomen. Tijd, kennis en arbeidskracht mogen niet verspild worden.¹⁴⁷⁾

Scholing

De werklieden in de eenvoudig te bedienen handkrachtfabrieken leren het vak meestal ter plekke of in andere fabrieken. Na de oprichting van zuivelbonden nemen deze, gevolgd door de zuivelconsulenten, meer en meer de opleiding voor diverse functies in de zuivelfabrieken over. De in dit verband gegeven cursussen zijn bedoeld voor personeel van boterfabrieken en voor bestuursleden. In 1906 worden dergelijke cursussen gegeven in onder meer Oirschot, Deurne, Gemert, Valkenswaard, Asten en Someren. Het programma omvat zes lessen. In de eerste les wordt nader ingegaan op de algemene eigenschappen en samenstelling van de melk. De tweede les handelt over de bacteriologie, veranderingen die de melk ondergaat en abnormale melk. De daaropvolgende lessen gaan verder in op de praktijk in de zuivelfabrieken. De derde les behandelt het centrifugeren, de vierde les het zuren van de room. De vijfde les heeft het karnen en kneden, de inrichting van fabrieken en de zindelijkheid tot onderwerp. In de laatste les wordt aandacht besteed aan het melkonderzoek, de uitbetaling en de controle over het bedrijf.¹⁴⁸⁾

Een uitgebreidere cursus wordt voor hoofdwerklieden van handkrachtfabrieken in 1908 in Eindhoven gegeven. Het programma van de cursus sluit aan bij de eisen die de Algemeene Nederlandsche Zuivelbond stelt voor het diploma van hoofdwerkman. De cursus bestaat uit negentien lessen van 2½ uur. Er is veel aandacht voor de theorie der zuivelbereiding. Twaalf deelnemers volgen in het eerste cursusjaar de lessen.¹⁴⁹⁾

Naast het personeel dat zich direct bezighoudt met de zuivelbereiding, werkt in de fabriek ook een machinist-stoker. In de beginfase van de stoomzuivelfabricage hebben deze machinisten, op een en-

kele uitzondering na, geen behoorlijke opleiding genoten. Zij leren het vak van een oud-machinist, die zijn kunde ook op de praktijk stoelt. Theoretisch zijn de machinisten niet geschoold. Vaak hebben zij geen idee van hetgeen in de vuurhaard van een stoomketel plaats heeft. Met het verbrandingsproces van steenkool zijn zij onbekend.¹⁵⁰⁾

De in omvang toenemende zuivelfabrieken en de veranderende produktiewijze, alsmede de vervaardiging van nieuwe produkten vragen meer en gespecialiseerder personeel. In de grootschaliger stoomzuivelfabrieken neemt de differentiatie van functies toe. Het complexer en technisch geavanceerder wordende produktieproces vraagt gespecialiseerde krachten. De zuivelfabriek wordt steeds meer het terrein van gespecialiseerde vaklieden. In 1921 constateert de adjunct-rijkszuivelconsulent voor Limburg dat in enkele coöperatieve [234] fabrieken de leden meer en meer de grote betekenis inzien van beter geschoold personeel op hun fabrieken.¹⁵¹⁾ De zuivelbonden en zuivelconsulenten voorzien in nieuwe cursussen, die speciaal zijn gericht op het personeel in de stoomzuivelfabrieken. Daaronder bevinden zich overigens ook cursussen voor machinisten.

Behalve uit cursussen verwerft het technisch personeel de noodzakelijke kennis ook in de praktijk. Personeel van een te starten stoomkrachtfabriek gaat vaak op bezoek bij een naburige, draaiende stoomzuivel. De botermaker en de stoker van de toekomstige zuivelcoöperatie 'St. Willibrordus' in Teteringen gaan in augustus 1902 "op leren" bij de fabriek op het Oosterhoutse Oosteind. Zij ontvangen hiervoor zes gulden per week. Zij die te Oosteind blijven en niet dagelijks naar huis komen, ontvangen een gulden per week extra omdat zij genoodzaakt zijn een kosthuis te zoeken.¹⁵²⁾ Als in de tweede helft van de jaren veertig geconstateerd wordt dat veel zuivelcoöperaties technisch op achterstand zijn gekomen, legt de studiec commissie van de ZNZ onder leiding van F. Smits van Oyen de oorzaak voor een deel neer bij de scholing van een groot gedeelte van het fabriekspersoneel. Over het algemeen heeft het personeel in de zuivelfabrieken volgens de commissie te weinig opleiding genoten.¹⁵³⁾

Lonen en salarissen

De lonen en salarissen van het fabriekspersoneel worden tot ongeveer 1920 per coöperatie vastgesteld. De werklieden in de handkracht- en eerste stoomzuivelfabrieken ontvangen een loon dat afhankelijk is van de hoeveelheid en soms ook van de prijs van de verkochte boter. De werkbaas in Tungalroy ontvangt vijftien cent per honderd kilogram aangevoerde melk. Indien hij het werk niet alleen kan of wil doen maar hulp nodig heeft, moet het loon voor deze hulp van het afgesproken bedrag per honderd kilogram melk worden betaald.¹⁵⁴⁾

De lonen van de werklieden in handkrachtfabrieken zijn zo laag, dat op basis daarvan niet in het onderhoud van een heel gezin kan worden voorzien. Inkomsten van buiten de fabriek zijn noodzakelijk. Voor veel werklieden is de verdienste in de fabriek slechts bijzaak. Een eigen boerderijtje biedt de noodzakelijke basis voor het levensonderhoud.¹⁵⁵⁾

Later gaan de zuivelcoöperaties over op een vast basisloon voor het personeel. De lonen van de personeelsleden van 'De Zomerbloem' in Someren bijvoorbeeld hebben in tegenstelling tot dat van de directeur een vast karakter. De hoogte van de bezoldiging wordt niet afhankelijk gemaakt van de opbrengst van de verkochte boter. In 1911 verdienen de botermaker, vollemelkweger en machinist ieder f. 8,50 per week. De ondermelkweger werkt halve dagen en ontvangt f. 3,25 per week. De lonen van het 'Zomerbloem'-personeel stijgen in de loop van de tijd geleidelijk.¹⁵⁶⁾

De werkzaamheden van het personeel van de zuivelfabriek zijn vanzelfsprekend van grote invloed op de resultaten van de vereniging. Het is de taak van de werklieden zo nauwkeurig en zo zindelijk mogelijk te werk te gaan bij de bereiding van de boter. Om deze reden is in de beginfase de controle

van het bestuur op het personeel in veel fabrieken groot. Daar waar dat niet het geval is, laat de kwaliteit van de boter veelal te wensen over. Het door een lage beloning slecht gemotiveerde personeel maakt zich zo snel mogelijk van de boterbereiding af. De zuivelconsulenten en -bonden adviseren de coöperaties het personeel en in het bijzonder de hoofdwerkman, later directeur, beter te betalen. Elke fabriek zou een hoofdwerkman moeten hebben die de volledige tijd aan de fabriek kan besteden en zo goed betaald wordt dat hij er met zijn gezin van kan leven.¹⁵⁷⁾

De gedachte dat een redelijke geldelijke beloning de motivatie van het personeel kan verhogen, wint onder de zuivelcoöperaties veld. Nadat de vaste salarissen zijn ingevoerd, tracht men later ook via een premiesysteem het personeel te motiveren. Op het basisloon wordt dan een extra bedrag uitgekeerd naar gelang de kwaliteit van de boter wordt beoordeeld. De inkomsten van de arbeiders worden daarmee afhankelijk gemaakt van hun eigen [234] werkzaamheden. In 1918 voert de zuivelcoöperatie 'St. Brigida' in Bavel een dergelijk systeem in. Het personeel ontvangt een premie van een gulden op het loon voor eersteklas boter en van vijftig cent voor tweedeklas boter. Later worden deze premies verhoogd.¹⁵⁸⁾

Naast verhoging van de lonen met premies voor de kwaliteit en opbrengst van het bereide produkt kunnen de lonen ook worden verhoogd met toeslagen. Deze toeslagen hangen samen met de arbeids- en leefsituatie van de arbeider. Een van de financiële voorzieningen voor personeel in zuivel-fabrieken is de kindertoeslag. In Oirschot begint het personeel van 'St. Odulphus' in 1911 met een weekloon van f. 7,-. In mei 1912 wordt dit bedrag verhoogd tot f. 8,-, de machinist en botermaker verdienen f. 8,50. Op 6 maart 1914 komt het loon op f. 9,- per week. In 1917 wordt een duurtetoeslag ingevoerd van f. 12,- per drie maanden. In 1918 verdienen de machinist en botermaker f. 12,50, de overige technisch personeelsleden f. 12,-. Daarnaast wordt een duurtetoeslag uitgekeerd van f. 2,50 per week en ontvangen personeelsleden met kinderen f. 0,25 per kind per week. In september 1919 wordt de duurtetoeslag met f. 2,- per week verhoogd. In juli 1920 bedragen de weeklonen f. 20,-, uitgezonderd de botermaker en machinist, die f. 21,- ontvangen. Daarbij komen vier jaarlijkse verhogingen van f. 0,50 en een kindertoeslag. De laatste is als volgt opgebouwd: bij drie kinderen 2%, vier kinderen 4%, vijf kinderen 6%, zes kinderen 8% en zeven of meer kinderen 10% van het grondloon.¹⁵⁹⁾

In 1920 bedraagt het gemiddelde weekloon van een machinist f. 18,25 in het werkgebied van de ZNZ en f. 21,70 in het werkgebied van de BZB. Opvallend zijn de grote verschillen tussen de laagste en hoogste bedragen. De laagst betaalde machinist ontvangt f. 9,- per week, de hoogst betaalde f. 32,-. Voor de lonen van de botermakers zijn de verschillen al bijna net zo groot. Gemiddeld verdient een botermaker aan een ZNZ-fabriek f. 16,50, aan een BZB-fabriek f. 20,40. De laagst betaalde botermaker verdient f. 8,25, de hoogst betaalde f. 26,-. De melkwegers tenslotte verdienen in 1920 gemiddeld f. 15,25 bij een ZNZ-fabriek en f. 18,40 bij een BZB-fabriek. De laagst betaalde melkwegger incasseert f. 8,50 per week, de hoogst betaalde f. 25,-.¹⁶⁰⁾

De personeelsleden in het westen van Brabant verdienen duidelijk meer dan hun collega's in het oosten van Brabant en in Limburg. Dit houdt verband met het verschil in grootte van de fabrieken. Een commissie van de ZNZ, die in 1920 een nieuwe salarisregeling voor het personeel van de zuivelfabrieken ontwerpt, meent dat de lonen ver beneden het aanvaardbare niveau liggen. De commissie adviseert het minimum weekloon op minstens f. 22,- te stellen. Voorts zouden de coöperaties een kindertoeslag uit moeten keren.¹⁶¹⁾ Met dit advies komt een eerste afspraak over de salarisregeling tussen de zuivelcoöperaties tot stand. De coöperaties zijn vrij om dit advies te volgen.

Gezien de slechte economische omstandigheden stelt de BZB in 1923 in een loonadvies aan de aangesloten fabrieken voor de lonen enigszins te verlagen. Het betreft hier een betrekkelijk geringe verlaging.¹⁶²⁾ Wellicht durft men niet verder omlaag te gaan gezien het lage niveau waarop de lonen zich, in verhouding tot andere Nederlandse zuivelgebieden, reeds bevinden.

In de crisisjaren dertig gaat het de zuivelcoöperaties niet voor de wind. De inkomsten dalen zo sterk dat coöperaties zich opnieuw genoodzaakt zien de lonen van het personeel te verlagen. In bijvoorbeeld Boxtel moeten de werknemers van de fabriek soms twee weken doen met één weekloon.¹⁶³⁾ Het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Hubertus' te Liessel vermindert in 1932 de lonen van het gehele personeel, dus inclusief de directeur, met 5%.¹⁶⁴⁾

Ook elders nemen besturen dergelijke maatregelen. In Eindhoven kort men bij 'St. Joseph' de loon- en provisieregeling van het personeel met 10% als in 1932 de prijs voor consumptiemelk tot acht cent is gedaald. Het personeel krijgt het vooruitzicht dat 5% van het loon weer wordt bijgegeven als de melkprijs met een cent omhoog gaat. In enkele [236] wintermaanden sedertdien komt de melkprijs op negen cent. Het bestuur geeft de in het vooruitzicht gestelde verhoging van 5% echter niet. Het vindt dat de lonen op een behoorlijk peil zijn en bovendien kon men bij het maken van die afspraak niet vermoeden dat de crisis zo lang zou duren. Wegens de "noodtoestand van de boeren" voelt men zich "moreel ontheven" van de verplichting de toegezegde 5% loonsverhoging toe te passen. Een van de weinige werkstakingen onder het personeel van de zuivelfabrieken is het gevolg.¹⁶⁵⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog brengt het departement van sociale zaken een regeling van de lonen in de zuivelindustrie uit. Voor de diverse zuivelstreken in Nederland worden aangepaste regelingen ontworpen, waaronder een voor Zuid-Nederland. Dit gebied wordt vervolgens weer verdeeld in drie gemeenteklassen. In de eerste gemeenteklasse vallen de gemeenten Breda, Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Tilburg. De tweede gemeenteklasse omvat de gemeenten Bergen op Zoom, Helmond, Roermond, Roosendaal en Nispen en Venlo. De derde gemeenteklasse omvat alle overige gemeenten.¹⁶⁶⁾ Voorts maakt het departement een onderscheid naar gelang de bekwaamheid van de werknemers. Groep 1, de vakarbeiders, omvat de werknemers van wie bij het vervullen van hun werkzaamheden een bijzondere bekwaamheid of verantwoordelijkheid wordt gevraagd. In deze groep zitten bijvoorbeeld de botermakers en machinisten. De tweede groep is die van de geoefenden. Dit zijn de werknemers die voldoende bekwaam en geschikt zijn voor de zuivelbereiding en taken verrichten waarbij de praktijk de leermeester is. De derde groep omvat de ongeschoolden, waartoe de overige werknemers behoren. Overigens mag het aantal ongeschoolde vaste arbeiders niet meer bedragen dan 25% van het totaal aantal vaste arbeiders.¹⁶⁷⁾

Voorgaande indeling in gemeenteklassen en personeel wordt uitgewerkt naar een loonregeling. De gewone boterfabrieken, vrijwel allemaal behorend tot de derde gemeenteklasse, dienen hun vakarbeiders minimaal f. 24,- per week te betalen, de geoefende arbeiders f. 21,- per week en de ongeschoolden f. 20,-. Deze bedragen liggen voor de andere gemeenteklassen steeds zo'n f. 1,- tot f. 2,- hoger. Overigens liggen de minimumlonen in de traditionele zuivelprovincie Friesland nog weer eens zo'n f. 1,- tot f. 2,- hoger dan in het zuiden van Nederland. Tot slot dient nog opgemerkt te worden dat deze regeling geldt voor werknemers van 23 jaar en ouder. Jonger personeel ontvangt een percentage van deze bedragen, dat varieert van 90% voor 22-jarigen tot 30% voor 16-jarigen.¹⁶⁸⁾

Voor het binnenpersoneel in de melkinrichtingen gelden weer andere bedragen. Vakarbeiders verdienen hier minimaal f. 26,- of f. 27,- per week, geoefenden f. 23,- of f. 24,- en ongeschoolden f. 21,- of f. 22,-. De lagere bedragen betreffen de inrichtingen in Breda, Eindhoven, 's-Hertogenbosch en Tilburg. De hogere bedragen gelden voor de melkinrichtingen die hun bedrijf uitoefenen in Bergen op Zoom, Helmond, Roermond, Roosendaal en Venlo.¹⁶⁹⁾

Na de Tweede Wereldoorlog wordt een collectieve loonregeling voor de zuivelcoöperaties ontworpen. Het technisch personeel wordt verdeeld in functiegroepen. De collectieve arbeidsovereenkomst (cao) kent er zeven (A tot en met G). In onderstaand overzicht hanteer ik twee typen zuivelcoöperaties als voorbeeld: een doorsnee boterfabriek, te weten 'De Oude Molen' in Asten en een melkrichting, 'St. Martinus' te Venlo.

In functiegroep A worden overwegend machinisten ingedeeld. Bij de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Martinus' te Venlo verdient de machinist in 1950 f. 50,14 per week.¹⁷⁰⁾

Onder functiegroep B vallen de (eerste) botermakers, ijsbereiders en centrifugisten. In Venlo verdient de eerste botermaker in 1950 f. 52,50 per week. Voorts krijgt hij een diplomatoeslag van f. 1,- en een eventuele toeslag van f. 2,50 indien de boter bij de keuring een klasse 1 waardig blijkt.¹⁷¹⁾ De eerste botermaker in Asten verdient in 1950 minder dan in Venlo: f. 45,41 per week. Van extra toeslagen wordt hier geen melding gemaakt.¹⁷²⁾

[237] Kunnen de functiegroepen A en B als groepen voor de meer verantwoordelijke functies worden getypeerd, functiegroep C is een middengroep. Deze functiegroep omvat in veel gevallen melkontvangers, melkwegers, melkuitgevers, tweede machinisten en hulpbotermakers. De melkontvanger in Venlo verdient in 1950 f. 46,20 per week.¹⁷³⁾

Poedermakers, pasteuriseerders, papkokers, capsuleerders en soms ook de tweede botermaker komen veelal terecht in functiegroep D van de cao. Bij 'St. Martinus' in Venlo verdienen de pasteuriseerders, de papkoker en de capsuleerder in 1950 f. 44,36 per week.¹⁷⁴⁾ De poedermakers bij 'De Oude Molen' in Asten verdienen f. 27,50 per week.¹⁷⁵⁾ Zij werken waarschijnlijk niet de volledige week.

Ingedeeld in functiegroep E worden monsternemers, melkkeurders, tweede melkontvangers, ondermelkmeters, ondermelkwegers, flessensorteerders en koelcelknechten. Ook melkwegers, eerder ook reeds in functiegroep C ondergebracht, worden wel in functiegroep E ingedeeld. In Venlo verdienen alle personeelsleden in groep E in 1950 hetzelfde salaris: f. 42,53 per week.¹⁷⁶⁾

Storters (van de aangevoerde melk) worden gewaardeerd volgens indeling in functiegroep F. Dat geldt ook voor karnemelktappers en flessenspoelers. Een storter verdient bij 'St. Martinus' in Venlo in 1950 f. 40,69 per week.¹⁷⁷⁾ Bij 'De Oude Molen' in Asten verdient de storter relatief meer: f. 22,- per week voor halve dagen. Ook de karnemelktapper werkt in Asten halve dagen. In 1950 verdient deze f. 25,- per week.¹⁷⁸⁾

De laatste functiegroep is voorbehouden aan baantjes waarvoor niet veel deskundigheid is vereist. In Venlo is de krattenspoeler in functiegroep G opgenomen. Hij ontvangt in 1950 een wekelijks salaris van f. 19,31.¹⁷⁹⁾

De op het salaris toegekende premies naar gelang de boterkwaliteit maken aan het eind van de jaren veertig plaats voor algemenere regelingen. In Stramproy krijgt het personeel, na daar overigens zelf om gevraagd te hebben, in 1948 voor het eerst een kerstgratificatie, in de vorm van een extra weekloon.¹⁸⁰⁾ In Echt_ krijgt het personeel in 1950 een kerstgratificatie van 2% van het jaarloon tot een maximum van f. 100,-.¹⁸¹⁾

Sociale voorzieningen

Bij de aanvang van de coöperatieve zuivelindustrie regelen de fabrieken zelf de sociale voorzienin-

gen voor hun personeel. Die omvatten dan nog niet veel. De belangen van de aangesloten boeren staan in de coöperatie voorop. Het sociaal beleid voor het personeel in de beginperiode draagt hiervan een duidelijk stempel. Lonen worden vastgelegd, soms afhankelijk gemaakt van de omvang en kwaliteit van de boterproductie. Voor het overige wordt van het personeel verwacht dat zij hoge kwaliteit en dus hygiëne in de fabriek nastreven. In veel fabrieken wordt gewerkt zonder arbeidscontracten en zonder instructies voor het personeel, zoals in Echt_ bij de coöperatieve zuivelfabriek 'Sint Isidorus' nog in 1920 het geval is.¹⁸²⁾

In andere fabrieken werken bestuur en personeel wel met arbeidscontracten. Soms worden in een contract bepalingen omtrent ontslagen opgenomen. De botermaker en stoker van de zuivelcoöperatie 'St. Willibrordus' in Teteringen bijvoorbeeld zijn verplicht hun ontslagaanvraag zes weken voor de beoogde ingangsdatum bij het bestuur in te dienen. Het omgekeerde is eveneens het geval: indien het bestuur iemand wil ontslaan, moet daarvan zes weken tevoren mededeling worden gedaan. Deze regeling geldt niet voor gevallen waarin onmiddellijk ontslag "gebiedend noodzakelijk" zou kunnen zijn.¹⁸³⁾ In andere coöperaties is ook wel een termijn van vier weken gebruikelijk.¹⁸⁴⁾

Af en toe staat er in een zuivelcoöperatie nog wel een bevlogen iemand op, die zich uitspreekt voor het goed regelen van de sociale voorzieningen voor het personeel. In 1917 wijst de voorzitter van de commissie van toezicht van 'St. Christoffel' te Roermond op de [238] christelijke plicht van de vereniging om degene die men in dienst neemt niet alleen van een behoorlijk levensonderhoud te voorzien zolang hij kan werken, maar ook als hij niet meer tot werken in staat is. Het bestuur neemt als gevolg van deze oproep een pensioenregeling in studie.¹⁸⁵⁾

In de loop van de jaren ontwikkelen de zuivelbedrijven voor hun personeel verscheidene voorzieningen op sociaal gebied. Deze voorzieningen hebben betrekking op de arbeidstijden, huisvesting, verzekering van het personeel tegen ongevallen en ziekten en pensioenverzekering. Kenmerkend is voorts dat de zuivelbonden steeds vaker met adviezen komen over deze zaken. Daarnaast moet men werken binnen de wettelijke kaders inzake bijvoorbeeld de arbeidstijden. Echte collectieve arbeidsovereenkomsten ontstaan na de Tweede Wereldoorlog. Onder de Duitse bezetting komt in 1942 al wel een landelijke regeling van arbeidsvoorwaarden en van lonen in de zuivelindustrie tot stand. Deze heeft echter nog niet het karakter van een cao. De FNZ richt in 1947 een schrijven aan de gewestelijke zuivelbonden waarin zij de wenselijkheid betoogt van de totstandkoming van collectieve arbeidsovereenkomsten. De bonden sluiten zich daarbij aan.¹⁸⁶⁾ In 1948 geven 37 van de 47 bij de BZB aangesloten fabrieken hun volmacht aan de FNZ om met de daartoe bevoegde werknemersorganisaties een collectieve arbeidsovereenkomst voor de zuivelindustrie aan te gaan.¹⁸⁷⁾ De arbeidstijden in de fabrieken worden in de loop van de tijd strikter vastgelegd. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Antonius' in Heijthuisen heeft in 1907 nog geen vastgestelde arbeidstijden. Directeuren en werklieden van deze fabriek werken door tot de hun aangewezen werkzaamheden zijn afgelopen. Alleen in dringende en onvoorziene gevallen kan de voorzitter van de vereniging hen van deze verplichting ontslaan. Zij moeten dan tijdens hun afwezigheid voor eigen rekening een plaatsvervanger regelen.¹⁸⁸⁾

In 1919 komt een landelijke Arbeidswet tot stand, die de arbeidstijden in fabrieken regelt. In de daaropvolgende economische malaise van begin jaren twintig komt deze wet van ondernemerszijde zeer onder druk te staan. Ook zuivelfabrieken zijn ongelukkig met deze wet, hetgeen leidt tot een aangepaste wet in 1922. De uniforme tijden passen niet goed bij de praktijk van het zuivelbedrijf. In de zomermaanden zijn de werkzaamheden hier drukker dan in de wintermaanden. Vanaf 1921 wordt het de zuivelfabrieken dan ook toegestaan tussen 1 april en 1 oktober een 10-urige werkdag en 55-urige werkweek voor het personeel te hanteren.¹⁸⁹⁾ Vanaf 1923 kan bovendien op maandag elf uur arbeid worden verricht.¹⁹⁰⁾ Met name de kleinere boterfabrieken maken geen gebruik van de

algemeen geldende ontheffing voor de zuivelindustrie. Zij houden vast aan de bepalingen in de Arbeidswet. In 1927 maken bijna de helft van de Brabantse fabrieken en slechts een tiende van de Limburgse fabrieken gebruik van de algemene vergunning. De melkinrichtingen op de zandgronden passen de regeling evenmin veel toe. Een kwart van deze inrichtingen heeft de algemene vergunning nodig in het bedrijf.¹⁹¹⁾

De bepalingen uit het Overgangsbesluit van 1920 blijven tot in de jaren dertig gelden. In 1933 ontlokken de werknemersbonden in de zuivelindustrie een discussie over de verkorting van de arbeidsweek naar 48 uur maar wel met een regeling voor verschil in werktijd naar de seizoenen. Ook de RK Landarbeidersbond St. Deusededit, bij welke ook veel zuivelarbeiders zijn aangesloten, is hierbij betrokken.¹⁹²⁾ De directeuren van de Brabantse fabrieken staan zeker niet onwelwillend tegenover deze gedachte. Ter wille van de bestrijding van de grote werkloosheid kan de 48-urige werkweek volgens hen best ingevoerd worden. Sommigen achten het zelfs een voordeel om enkele arbeiders meer aan te nemen, omdat de fabriek dan korter in bedrijf is en de melk vlugger verwerkt kan worden.¹⁹³⁾

Overigens staan de personeelsleden in de zuivelindustrie in het zuiden niet al te gauw op straat. In verband met de crisismoments en de slechte tijden voor de condensindustrie [239] bestaat bij de fabrieken verderop in het land de neiging een zo klein mogelijke vaste personeelskern er op na te houden. Deze wordt aangevuld met losse krachten.¹⁹⁴⁾ De Noordbrabantse condensfabrieken ontslaan echter geen personeel in verband met seizoenslapse, maar stellen dat gedurende de slappe tijd in andere afdelingen van de fabriek te werk.¹⁹⁵⁾

In veel zuivelcoöperaties ontbreken in de beginfase duidelijke richtlijnen voor de verzekering van personeelsleden tegen ziekten en ongevallen. Vaak handelt men naar bevinden en krijgt de zieke of, in het ergste geval, de weduwe toch wel een of andere uitkering van de zuivelcoöperatie. Als in 1902 een arbeider bij het smeren van het drijfwerk van de loopplank valt en overlijdt, blijft zijn weduwe "hulpeloos" achter aangezien de man niet verzekerd is. Enige besprekingen met het bestuur van de zuivelfabriek leiden echter tot een wekelijkse uitkering van f. 3,-.¹⁹⁶⁾

Andere verenigingen blijven hun personeelsleden bij ziekte automatisch nog enige tijd uitbetalen. Aan de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Hubertus' te Liessel besluit het bestuur in 1909 om bij ziekte van een werkmans deze persoon vier dagen het volle loon te betalen. Deze regeling blijft gehandhaafd tot 1920. Dan verzekert men het personeel tegen ziekte bij de NCB. Inmiddels is het personeel in 1917 tegen ongevallen bij de NCB verzekerd.¹⁹⁷⁾

Sommige coöperaties beginnen reeds vroeg het personeel tegen ziekten en ongevallen te verzekeren. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel verzekert het personeel reeds in het oprichtingsjaar (1901) tegen "ongelukken".¹⁹⁸⁾ De vereniging 'Eendracht aan het Oosteind' besluit in 1908 het fabrieks- en kantoorpersoneel, de directeur en de boekhouder in en buiten beroep te verzekeren tegen ongevallen en invaliditeit bij "eene soliede maatschappij" en op kosten van de vereniging.¹⁹⁹⁾ In 1920 brengt een commissie in de ZNZ die een salarisregeling voor het personeel ontwerpt, het advies uit aan de zuivelfabrieken om zorg te dragen voor een ziekteverzekering van het personeel.²⁰⁰⁾

In de jaren dertig is de verzekering van personeel tegen ongevallen en ziekten vrij algemeen. In Roosendaal aan 'Het Anker' bedraagt de premie ziekteverzekering voor de werknemers tussen 1934 en 1939 1% van het weekloon.²⁰¹⁾ De maatschappijen waarbij men het personeel verzekert, lopen uiteen. Het personeel van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Joseph' in Berghem is in 1930 tegen ziekte en ongevallen verzekerd bij de Boeren en Tuinders Onderlinge, een verzekering van de

KNBTB.²⁰²⁾ Verzekert de coöperatie haar personeel niet of gedeeltelijk tegen ziekte en ongeval dan is zij vanaf 1942 verplicht de zieke werknemer een jaar lang volledig door te betalen op basis van het in de laatste zes weken verdiende loon. Daarna volgt nog uitbetaling gedurende een half jaar van de helft van dit loon. Nadat deze anderhalf jaar zijn verlopen, ontvangt de werknemer een toelage van tienmaal het weekloon. Pas dan zal, behoudens de daartoe vereiste wettelijke vergunning, tot ontslag mogen worden overgegaan.²⁰³⁾

Na de Tweede Wereldoorlog wordt het verzekeringspakket ten gevolge van wettelijke nationale regelingen fors uitgebreid. De uitvoering van de ongevallenwet, de ziektewet, de kinderbijslagwet en het ziekenfondsbesluit nopen de coöperatieve verenigingen tot het afsluiten van meer verzekeringen bij verzekeringsmaatschappijen. Voorheen zijn dergelijke zaken enigszins bij willekeur onderling in zuivelcoöperaties geregeld. Toeslagen werden nogal eens uitsluitend aan staffunctionarissen toegekend. Nu de regelingen een wettelijk verplichtend karakter hebben gekregen, profiteert ook het andere personeel.

In 1910 neemt de ZNZ het besluit een pensioenregeling te ontwerpen voor de directeurs en het vaste personeel van de aangesloten zuivelfabrieken.²⁰⁴⁾ Het duurt echter tot 1918, voordat het pensioenfonds in werking treedt. In dat jaar richt de ZNZ het pensioenfonds op voor het personeel van de zuivelfabrieken: het 'Jan Truyenfonds'. Op grote schaal worden **[240]** nu in de zuivelcoöperaties pensioenverzekeringen afgesloten. De premies worden veelal gedeeltelijk door de fabriek en gedeeltelijk door het verzekerd personeel gedragen, bijvoorbeeld in een verhouding van twee derde tot eenderde. Het Jan Truyenfonds voorziet in een eigen pensioen voor de betreffende werknemers, alsmede in een weduwen- en wezenpensioen.

In hoeverre het fabriekspersoneel in de eerste jaren werkelijk profiteert van de instelling van het pensioenfonds is de vraag. Vaak verzekert een coöperatie alleen de directeur. In een enkel geval wordt ook de botermaker meteen meeverzekerd, zoals in Echt_ het geval is in 1919.²⁰⁵⁾ In Liessel verzekert men in 1918 directeur en machinist. Het overige personeel vindt men hier niet in aanmerking komen voor een pensioenverzekering, daar het te vaak wisselt.²⁰⁶⁾

Voor de Brabantse bedrijven is er lang geen eigen pensioenvoorziening beschikbaar. Het personeel van deze fabrieken wordt lange tijd aanbevolen een pensioenverzekering af te sluiten bij het 'Jan Truyenfonds'. Pas in 1939 komt de stichting 'Pensioenfonds van de Brabantsche Zuivelbond' tot stand. Het gaat hier om een collectieve verzekering voor ouderdomspensioen, weduwen- en wezenpensioen voor het personeel van de aangesloten fabrieken en de ambtenaren van de BZB en ZEZ.²⁰⁷⁾

Over de verstrekking van vakantiedagen bestaan tussen de zuivelcoöperaties onderling geen afspraken. In 1942 wordt het aantal vakantiedagen waarop een werknemer in de zuivelindustrie recht heeft, bepaald op zes per jaar. Dit is een wettelijke bepaling in het kader van de regeling van de arbeidsvoorwaarden in de zuivelindustrie door het departement van sociale zaken. De vakantie mag hooguit vier aaneengesloten dagen duren en zo mogelijk in de maanden juni tot en met september.²⁰⁸⁾

Voor de huisvesting van hun arbeiders hebben sommige zuivelcoöperaties aandacht. Als in Dongen in de zomer van 1902 een werkman in de fabriek komt te werken voor wie geen passende woning is te vinden, besluit het bestuur op een vrijliggend terrein naast de fabriek twee arbeiderswoningen te laten bouwen.²⁰⁹⁾ In de statuten van veel zuivelcoöperaties staat een bepaling dat zij woningen voor het personeel kunnen kopen of bouwen.

Niet altijd mogen de arbeiders geheel gratis van de fabriekswoningen gebruik maken. Zij betalen daarvoor dan een lage huur. In 1942 wordt in de ‘landelijke regeling van arbeidsvoorwaarden in de zuivelindustrie’ bepaald, dat een fabriek aan een arbeider ten hoogste f. 2,50 per week in rekening mag brengen voor deze ‘vrije’ woning.²¹⁰⁾

Belangenbehartiging

Van de georganiseerde arbeiders in de coöperatieve zuivelindustrie in het zuiden zijn de meesten lid van de RK Landarbeidersbond St. Deusdedit. Na een geschil met de Zuivel- en Margarinebewerkerbond wordt afgesproken dat St. Deusdedit de arbeiders op de zuivelfabrieken mag organiseren. De Zuivel- en Margarinebewerkerbond lijkt zich niet al teveel van deze afspraak aan te trekken, maar St. Deusdedit trekt niettemin toch de zuivelarbeiders naar zich toe. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan haar katholieke karakter en de propaganda die de ZNZ en BZB om die reden maken voor aansluiting bij deze bond. De arbeiders in de zuivelfabrieken in het zuiden organiseren zich binnen de katholieke standsorganisatie.

De basis van de RK Landarbeidersbond wordt gelegd in 1904 met de oprichting van het RK Bloemisten en Tuinlieden Secretariaat. Gezeteld in Haarlem is het secretariaat, dat zich later omdoopt in de Nederlandsche RK Landarbeidersbond St. Deusdedit, aanvankelijk met name gericht op de misstanden in de bloembollenkwekerij. Geleidelijk breidt de bond zijn activiteiten en daarmee ook zijn werkgebied uit. In 1915 zijn er in de provincie [241] Noord-Brabant slechts twee afdelingen van de bond met in totaal 23 leden. In 1920 is dit aantal spectaculair gestegen naar 58 afdelingen met 3.435 leden. Ook in Limburg zijn in de tussenliggende vijf jaren 8 afdelingen opgericht, waarbij 95 leden zich hebben aangesloten.²¹¹⁾ Hoeveel van de leden behoren tot de zuivelarbeiders is overigens niet bekend. Wel zeggen deze cijfers iets over de impact van deze bond.

De RK Landarbeidersbond is vertegenwoordigd in de looncommissie van de BZB. De voorzitter van St. Deusdedit is lid van deze commissie. Met de ZNZ komt het pas in 1939 tot samenwerking als gezamenlijk een loontarief wordt opgesteld.²¹²⁾

5.2. BEREIDINGSWIJZE VAN DE ZUIVELPRODUKTEN

Nadat de melk bij de fabriek aankomt en is gestort in de ontvangbak gaat zij de fabriek in voor verdere verwerking. In het beginstadium van de coöperatieve zuivelindustrie wordt van deze melk overwegend boter gemaakt. Slechts bij uitzondering wordt op fabrieken ook kaas bereid. In het decennium na 1910 beginnen fabrieken hier en daar melkpoeder en gecondenseerde melk te produceren. In de loop van de jaren twintig wordt het aanbod van zuivelprodukten verder gedifferentieerd. De basisbehandeling van de melk is bij deze produkten hetzelfde. In de stoomzuivelfabrieken wordt de melk na binnenkomst eerst gepasteuriseerd en vervolgens afgekoeld. Pas dan gaat zij naar de verschillende afdelingen in de fabriek om tot produkten te worden bereid.

5.2.1. Melkaanvoer

De boeren van de handkrachtfabrieken komen afzonderlijk op vastgestelde tijden naar de fabriek om hun melk af te leveren. Zo worden in de oprichtingsvergadering van de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Oude Molen’ in Asten afspraken gemaakt omtrent het uur waarop ieder lid de melk zal leveren.²¹³⁾ Aan ‘St. Anthonius Abt’ in Stramproy wordt de melk eenmaal per dag geleverd, te beginnen om zeven uur 's morgens. Alleen de melk van zaterdagavond wordt op die dag om zes uur 's avonds aan de fabriek in ontvangst genomen.²¹⁴⁾ Niet alle boeren nemen iedere dag de moeite hun melk naar de fabriek te brengen. In een algemene vergadering in 1912 van de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Hoop’ in Baarle-Nassau wijst de voorzitter nog eens op de grote voordelen die het heeft om verse melk aan de fabriek te leveren. Hij spreekt de wens uit dat alle leden iedere dag de melk

aan de fabriek zullen brengen.²¹⁵⁾ Blijkbaar is dat op dat moment niet het geval. Op de boerderij kan de melk door afkoeling in bakken of putten met koud water langer goed worden gehouden. Dit maakt het ‘opsparen’ van melk mogelijk, waardoor de melk bijvoorbeeld eenmaal in de twee dagen naar de fabriek kan worden vervoerd.

In de zomermaanden, als de temperatuur oploopt, is met name de zondagmelk kwalitatief gezien een probleem. Deze is moeilijk koel te houden en moet een dag over staan alvorens zij naar de fabriek kan om verwerkt te worden. Sommige coöperaties overwegen de melklevering op zondag. Dit komt de kwaliteit van de boter ten goede omdat betere melk geleverd wordt. In de meeste gevallen is de geestelijke overheid echter tegen de melklevering op zondag. Op dit spanningsveld kom ik in hoofdstuk 10 nog terug. Alleen in Wouw blijft men ondanks het verzet van de geestelijkheid toch op zondag in bedrijf. In de andere fabrieken wordt de melk van zaterdag nog die avond verwerkt. De boeren leveren de zondagmelk op maandagochtend.

Op een andere manier dan door het opsparen van melk kunnen tijd en moeite worden gespaard. Leden van veel zuivelcoöperaties maken onderling afspraken met betrekking tot de melkaanvoer. Dit gebeurt in eerste instantie nog eenvoudig. Het bestuur en een groep boeren spreken af dat iedere boer bij toerbeurt de melkbussen van de andere boeren [242] ophaalt en bij de fabriek aflevert. De bussen met ondermelk en karnemelk levert hij vervolgens weer bij de juiste boer af.²¹⁶⁾

Een volgende stap in de gezamenlijke melkaanvoer is het aanwijzen van een melkrijder voor een bepaalde periode en de betaling van deze rijder. In veel coöperaties kunnen belangstellenden ieder jaar inschrijven op vooraf vastgestelde ritten. Degene die voor het laagste bedrag inschrijft, krijgt de ritten toegewezen. Elke morgen haalt de melkrijder met een kruiwagen, hondekar of zo mogelijk met paard en hoogkar bij de andere boeren de volle melkkannen op. Later kan dit vervoer gemotoriseerd gebeuren. Elke kan of bus is voorzien van een nummer. De melkrijder weet via de nummers welke kan van welke boer is. In de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Antonius’ in Budel moeten de melkrijders de kannen zelf in de fabriek dragen tot bij de bascule. Daar worden zij leeg gegooid in de bak. Vervolgens worden de kannen gespoeld en gevuld met ondermelk. De melkrijder draagt de weer gevulde kannen naar de kar en brengt ze terug naar de boeren.²¹⁷⁾

Het feit dat de fabriek nu elke dag verse melk krijgt aangevoerd, is een belangrijk voordeel van deze aanvoerregeling. Met de opkomst van de sociale voorzieningen is het voor veel boeren aantrekkelijk om melkrijder te worden. Op deze wijze komt men in dienst bij het bedrijf en kan in voorkomende gevallen een beroep worden gedaan op sociale verzekeringen. In Mortel bieden na de Tweede Wereldoorlog de boeren met veel kinderen de laagste prijzen voor het melkrijder. Op deze wijze hopen zij de melkritten te krijgen, in loondienst te komen en in die hoedanigheid aanspraak te kunnen maken op kinderbijslag.²¹⁸⁾

In andere coöperaties houden de leden juist weer sterk vast aan individuele levering van hun melk en verzetten zij zich tegen de coöperatieve aanvoer. Vooral in buurtschapscoöperaties hoeft individuele levering geen bezwaar te zijn, aangezien de fabrieken dichtbij de leden zijn gevestigd. Om zeker te zijn dat er geen fouten worden gemaakt, brengen de boeren wellicht liever zelf hun melk naar de fabriek. Bovendien kost de coöperatieve aanvoer geld. De melkrijder krijgt immers een vergoeding betaald. In 1908 wordt de melk aan ‘De Oude Molen in Asten’ nog individueel aangevoerd. Wanneer in dat jaar gesproken wordt over een overname van de andere Astense fabrieken, spreken enkele leden van ‘De Oude Molen’ hun verontrusting uit over een mogelijke coöperatieve regeling van de melkaanvoer.²¹⁹⁾

De manier waarop de melk wordt vervoerd tijdens de rit naar de fabriek is van belang voor de kwaliteit van de aangevoerde melk. Een snel transport is belangrijk omdat de melk zo kort mogelijk

zonder koeling moet blijven. Daarbij is het voorts van belang de melkbussen te beschermen tegen direct zonlicht. Ook de vering van de wagen waarmee de melk wordt vervoerd, speelt een belangrijke rol. Een opgeveerde kar doet door het schokken een spontaan karnproces in de melkbussen ontstaan. Aan het eind van de jaren dertig vervangt een Limburgse zuivelcoöperatie alle één-assige karren door twee-assige met veren en op luchtbanden. Deze wagens zijn bovendien met verschuifbare dekzeilen zodanig tegen de zon af te schermen dat er nog voldoende ruimte en ventilatie tussen de dekkleden en bussen overblijft, zodat de lucht daaronder niet te warm kan worden. Het melkvervoer wordt met deze wagens versneld en verbeterd, terwijl de bussen minder te lijden hebben.²²⁰⁾

Na aankomst in de fabriek wordt de door ieder lid geleverde melk apart gewogen en gekeurd. Ieder lid ontvangt vervolgens een bewijs, waarop het nummer van het lid, de datum van levering en de geleverde hoeveelheid staat genoteerd.

5.2.2. Boter

De kannen melk die door de boeren worden aangevoerd, worden bij aankomst op de fabriek in een bus op de bascule uitgegoten. De inhoud van de kan wordt genoteerd.

[243] Vervolgens wordt de bus met melk in een kookpot met warm water voorgewarmd en daarna in de centrifuge gestort. De ontroomde melk wordt opgevangen in dezelfde kan waarmee de melk is aangevoerd. De boer neemt deze kan met ondermelk mee naar huis. Meestal wordt op de boterfabrieken dagelijks eenmaal gecentrifugeerd. Alleen in warme jaargetijden draait men soms twee maal per dag de centrifuge, zoals het bestuur van 'St. Anthonius Abt' in Stramproy in mei 1895 besluit.²²¹⁾

De melk wordt via een bak bovenop de centrifuge door een pijpje in de trommel gebracht. In de centrifuge scheidt de room zich van de ondermelk (of taptmelk). Dit wordt veroorzaakt door het ronddraaien van de trommel, zodat door de middelpuntvliedende kracht de taptmelk tegen de wand van de trommel wordt gedrukt. De room blijft in het midden van de trommel. De afgescheiden room rijst voortdurend en loopt over in een aan de binnenzijde aangebrachte rand waaruit zij via een pijpje in een kuip loopt. De ontroomde melk loopt op soortgelijke wijze uit de centrifugetrommel in een grote bak en wordt meteen of de volgende dag aan de boeren teruggegeven. Tegen de wand van de trommel zet zich het zogeheten centrifugeslib of -lijm af: een korst van vuil (haren en andere vuildeeltjes).²²²⁾

Nadat met de centrifuge room is verkregen, moet deze room worden aangezuurd. Dat kan door deze uit zichzelf te laten zuren of door karnemelk of zure room aan de verse room toe te voegen. De kwaliteit van de aldus verkregen room is echter niet zo goed. Een betere methode is het gebruik van zogeheten reinkulturen van melkzuurbacteriën. Deze bacteriën worden voor zuring gekweekt en verdienen de voorkeur boven de oude methode.²²³⁾ In 1908 kan geconstateerd worden dat veel fabrieken de reinkulturen toepassen.²²⁴⁾

Na de ontroming wordt de room, veelal de volgende dag, gekarnd. Als restprodukt bij het karnen blijft karnemelk over. Vervolgens wordt de bereide boter gewassen met water. De laatste restjes karnemelk blijven in het water achter. Het aldus verkregen vocht noemt men spoeling. Het bestaat uit ongeveer 80% water en 20% karnemelk.²²⁵⁾ De overgebleven boter wordt vervolgens nog gekneed, in vierkante kluiten geslagen en in de kelder gelegd om op te stijven.²²⁶⁾

In de zuivelfabrieken op stoomkracht ondergaat de melk een uitgebreidere bewerking. Na aankomst bij de fabriek giet de melkrijder de melkbussen leeg in een bak op een verhoogde bascule. Op deze wijze weegt men de totale hoeveelheid melk per boer. Ook wordt hier een monster van de melk genomen om daarvan in het laboratorium van de fabriek het vetgehalte te bepalen. Vervolgens worden

de melkbussen op een uitdrupapparaat geplaatst om de laatste melkdruppels uit de bus te laten lopen. Dit levert vooral in de winter, als veel melk in de bus is vastgevroren, nog een aantal kilogrammen melk op. In sommige fabrieken wordt deze drupmelk ('uitdrup') verkocht. De melkbussen worden na het uitdruppen gereinigd met stoom. Vanuit de bascule wordt de melk naar een voorverwarmer gepompt. Daar krijgt de melk een temperatuur van circa 45 graden Celsius. Vervolgens loopt de melk naar een tweede voorverwarmer om verhit te worden tot bijna honderd graden. Daarna koelen de werklieden de melk snel af. Op deze wijze wordt de melk gepasteuriseerd.²²⁷⁾

De pasteurisatie, waartoe stoom wordt gebruikt, is een van de verworvenheden van de zuivelfabrieken op stoomkracht. In deze fabrieken wordt pasteurisatie al snel vrij algemeen toegepast. Ook in handkrachtfabrieken gaat men soms over tot pasteurisatie van de melk en de room.²²⁸⁾ De bewerkingen die deze produkten dan moeten ondergaan zijn echter veel bewerkelijker.

Na de pasteurisatie schenkt een werkmans de melk in de centrifuge. De ondermelk die tijdens het draaien vrij komt, wordt nog verder afgekoeld met water uit de nortonput en teruggegeven aan de boeren. Aan de vrijgekomen room voegt men in tanks zuursel toe. Het [244] zuursel wordt veelal op de fabrieken zelf gekweekt met melk van de vorige dag, vermengd met zuurselbacteriën. Dit mengsel van oude melk en zuurselbacteriën laat men een dag staan zodat het dik en papperig wordt. De volgende dag wordt het zuursel in de karnton bij de room gevoegd. Na het ronddraaien van de karnton bevat de karn voor de helft boterkorrels. Deze worden gekneet in een ton met walsen. De boterkorrels krijgen de vorm van deeg en na met speciale scheppen uit de ton te zijn gehaald, wordt de boter klaargemaakt voor verzending.²²⁹⁾

Sommige coöperatieve zuivelfabrieken, bijvoorbeeld 'St. Brigida' in Bavel, beschikken niet over een kneedton maar een kneedtafel. Het gaat hier om een ronde houten kneedtafel die in het midden hoger is en waarboven een horizontale gegroefde houten kneedwals is bevestigd. Het kneedbord en de wals draaien elk om hun eigen as, waarbij de tafel onder de wals doordraait. Een boterkluit wordt vervolgens op het kneedbord gelegd en aldus met de tafel onder de wals doorgedraaid. Daardoor wordt de boter in een dunne laag over de kneedtafel uitgedrukt. Het vocht wordt zo uit de boter geperst en via de helling van de tafel naar de buitenrand afgevoerd. De boter wordt verscheidene malen door de kneedwals uitgedrukt, totdat er geen vocht meer uitkomt.²³⁰⁾

Behalve zuursel worden tijdens het bereidingsproces ook andere produkten aan de boter toegevoegd om de kwaliteit te verbeteren, het uiterlijk van het produkt te verbeteren of de houdbaarheid te vergroten. Ter verkrijging van een gelige tint aan de boter, die veelal nogal bleek kleurt, omdat de koeien lang op stal staan en daardoor weinig groenvoer krijgen, is er behoefte aan een kleursel voor boter. Sommige boerinnen gebruikten hiervoor een extract van rode wortels. Dit kleurselprocédé leidt echter niet tot een uniform resultaat.

[244] Met de opkomst van de boterfabrieken wordt de vraag naar een beter boterkleursel urgent. De Venlose apotheker Lodewijk van der Grinten speelt hierop in en vervaardigt een boterkleursel uit orlean, mais-, raap- en lijnolie. Zijn produkt wordt ook via apothekers in onder meer Bergen op Zoom, Waalwijk en Helmond verkocht. Eerst richt Van der Grinten zich vooral op de grotere "centrifuge-boeren" en de particuliere boterfabrieken. Vooral Frans van der Grinten, zoon van Lodewijk, gaat met het boterkleursel 'de boer op' bij de coöperatieve boterfabrieken. Behalve uit de eerder genoemde oliën en natuurlijke kleurstoffen (poeder van de cucumawortel, later zaden van de anatto-boomvruchten) wordt het kleursel dan ook uit aan de oliën toegevoegde synthetische kleurstoffen vervaardigd.²³¹⁾

Op dit synthetisch kleursel komt wel enige kritiek. De secretaris van de ZNZ is halverwege de jaren twintig van mening dat plantaardig kleursel de voorkeur verdient. Van der Grinten probeert in de

jaren twintig zijn boterkleursel bij alle ZNZ-fabrieken in gebruik te brengen. Hij is gevoelig voor de wensen van de coöperatieve zuivelindustrie. Aan de fabriek in Sevenum doet hij proeven om zo een kleursel samen te stellen dat zo goed mogelijk aan zijn doel beantwoordt.²³²⁾ In 1949 bepaalt de rijksoverheid dat boterkleursel alleen orleans (verkregen uit anattozaad) en/of caroteen (carotine) als kleurend bestanddeel mag bevatten.²³³⁾

Voor verlenging van de houdbaarheid van de boter dient 'poudre antiseptique' of conserveringspoeder. De boterkleursel-fabrikant Frans van der Grinten legt zich ook op de fabricage van dit conserveringspoeder toe. De coöperatieve boterfabriek in Beegden neemt in augustus 1893 een proef met "de poeder voor de boter versch te houden". Ook de stoomzuivelfabriek 'Wilhelmina' in Venray plaatst bij Van der Grinten een bestelling. In april 1894 wordt een kistje met acht kilo poeder aan de zuivelfabriek geleverd.²³⁴⁾

De resultaten in de handkrachtfabrieken zijn wat de boterproductie betreft al vrij gunstig, maar de echte vooruitgang wordt geboekt in de stoomzuivelfabrieken. Van de zuivelfabriek in Tungelroy is de meeropbrengst van de boter bekend na de overgang op stoomkracht. Vergeleken worden overeenkomstige perioden in de jaren 1902 en 1903: 21 juli tot 8 november 1902 en 20 juli tot 7 november 1903. In 1902 wordt met handkracht gewerkt, in 1903 op stoomkracht. In de genoemde termijn in 1902 bereidt de Tungelroyse handkrachtfabriek 9.613 kg. boter uit 271.424 kg. melk. Gemiddeld is dus ongeveer 28,2 kg. melk nodig voor één kg. boter. In de genoemde periode in 1903 verwerkt de stoomzuivelfabriek 271.918,5 kg. melk tot 10.049,35 kg. boter. Gemiddeld is dan 27,1 kg. melk nodig voor één kg. boter. Het verschil van bijna 500 kg. in de verwerkte melk is van weinig invloed op de uitkomst van de nu volgende berekening. De meeraanvoer van melk levert bij een verhouding 27: 1 ongeveer 18 kg. meer boter op.²³⁵⁾

Voor een juiste berekening van de meeropbrengst in stoomzuivelfabrieken moeten we rekening houden met het vetgehalte van de aangevoerde melk. Aan de hand van speciale tabellen kan worden bepaald hoeveel boter bereid kan worden bij een hoeveelheid melk met een zeker vetgehalte. Alle boter die boven de uitkomst van deze berekening wordt geproduceerd, noemt men 'overproductie'. Om door een eventueel ander vetgehalte geen vertekening te laten ontstaan, wordt eerst uitgerekend hoeveel boter gemaakt zou kunnen worden bij de betreffende hoeveelheid aangeleverde melk. In 1902 bedraagt de volgens de tabel berekende boterproductie in Tungelroy over de bedoelde termijn 8.961,28 kg. Aangezien 9.613 kg. wordt geproduceerd, betekent dit een overproductie van 651,78 kg. Over de termijn in 1903, wanneer met stoom wordt gewerkt, behaalt men een overproductie van 1.041,71 kg. Dit betekent dat in de stoomkrachtperiode 389,93 kg. meer overproductie wordt gehaald. Indien we er - voor het gemak, want in werkelijkheid is dat niet helemaal zo - vanuit gaan dat de productie over deze termijnen gelijk is aan een derde deel van de totale jaarproductie, wordt, in vergelijking met handkracht, over een jaar (3 x 389,93 kg.) [247] met stoomkracht 1.169,79 kg. meer boter gemaakt in overproductie. Dat levert bij een gemiddelde boterprijs op de Maastrichtse mijn van f. 1,19 een voordeel op van bijna f. 1.400,-.²³⁶⁾

Door de technische verbeteringen in de boterfabrieken wordt de hoeveelheid melk die nodig is voor de bereiding van 1 kg. boter geleidelijk minder. Na de grote technische uitbouw van de fabrieken in de jaren twintig hebben de meeste bedrijven in 1930 iets meer dan 26 kg. melk nodig voor 1 kg. boter. 'St. Odilia' te Baarlo bereidt uit 26,0 kg. melk 1 kg. boter, 'St. Jacobus' te Zeeland uit 26,1 kg., 'St. Benedictus' te Eersel uit 26,2 kg., 'De Oude Molen' in Asten uit 26,3 kg. en 'St. Odolphus' te Oirschot uit 26,6 kg. De coöperatie in Zundert werkt onvoordeliger. Hier is in 1930 28,4 kg. melk nodig voor 1 kg. boter.²³⁷⁾

Aan het eind van de jaren dertig liggen deze hoeveelheden nog aanmerkelijk lager. Het verhoogde vetgehalte in de melk werpt hier duidelijk zijn vruchten af. Aan het eind van de jaren dertig schaf-

fen sommige fabrieken bovendien nog nieuwe apparaten aan. In Baarlo bereidt men in 1940 uit 24,0 kg. melk 1 kg. boter, in Eersel uit 26,0 kg., in Asten uit 24,9 kg. en in Oirschot uit 25,6 kg. In Zundert verbruikt men nog altijd meer melk dan gemiddeld. In 1940 27,3 kg. voor 1 kg. boter.²³⁸⁾ Gedurende de Tweede Wereldoorlog kan de fabriek in Zundert dit niveau handhaven. De andere fabrieken vallen in de jaren tot 1945 terug naar het niveau van 1930.²³⁹⁾

In de fase voor 1900, waarin in het ZNZ-gebied alleen handkrachtfabrieken in werking zijn, wordt per zuivelcoöperatie in dit gebied ongeveer 13.000 kg. boter per jaar geproduceerd. Nadat vanaf 1900 de eerste stoomzuivelfabrieken hier tot stand komen, stijgt de gemiddelde boterproductie, vooral na 1905, in razend tempo. In 1910 bedraagt de gemiddelde boterproductie voor genoemde coöperaties al 27.738 kg., in 1915 36.429 kg. en in 1920 45.736 kg.²⁴⁰⁾ De samenvoeging van kleinere handkrachtfabrieken in grotere stoomzuivelfabrieken is hieraan debet. Voorts kan de produktieomvang worden vergroot door de toepassing van moderne technieken.

Ter vergelijking zijn twee overzichten opgenomen van de omvang van de boterproductie in een aantal zuivelcoöperaties. Het eerste overzicht (tabel 3) betreft de beginperiode. Voor de jaren 1895-1900 wordt de boterproductie van een aantal buurtschapscoöperaties aangegeven. Een indruk van de groei van de fabrieken krijgt men als men dit overzicht vergelijkt met de volgende tabel (tabel 4). Deze tabel schetst een beeld van de produktieomvang van boter bij (inter)lokale coöperaties tussen 1910 en 1940. Bij de keuze voor de coöperaties in deze tabel is rekening gehouden met een gelijke verdeling over de in hoofdstuk 4 onderscheiden regio's.

Tabel 3
Overzicht van de boterproductie in een aantal coöperatieve handkrachtfabrieken, 1897-1900 (in kg. per jaar)²⁴¹⁾

coöperatie	1897	1898	1899	1900
Buggenum, Coöperatieve	15.285	14.637	14.281	13.882
Buggenum, Centrum	14.312	14.986	14.703	12.456
Dommelen, De Boterbloem	16.215	17.516	17.056	17.063
Gerwen, Landbouwers Eendracht	20.542	18.968	31.008	26.779
Helden, Helden-Panningen	2.251	6.941	-	7.190
Helden, Heuvelhoek	30.810	16.166	16.170	16.849
Helden, Stoks	18.067	17.194	15.768	14.147
Oploo, Welvaart	14.083	13.380	13.535	13.540
Valkenswaard, Hollandia	25.885	20.641	17.749	17.167

[248] Uit tabel 3 blijkt allereerst een diversiteit in de omvang van de boterproductie van handkrachtfabrieken. Een boterproductie van minder dan 10.000 kg. per jaar blijkt in Helden al voldoende om een fabriekje te laten draaien. De meeste fabrieken hebben echter een produktie tussen 12.000 en 18.000 kg. per jaar. Dat is een groot verschil met de boterproductie in stoomzuivelfabrieken. De omvang hiervan wordt in tabel 4 voor zes coöperaties aangegeven.

Tabel 4
Overzicht van de boterproductie in zes coöperatieve stoomzuivelfabrieken, 1910-1939 (in kg. per jaar)

	Weert	Eersel	Swalmen	Udenhout	Berghem	Wouw
1910	116.239	-	59.145	-	-	129.067
1915	128.769	89.499	54.605	-	-	166.776
1920	119.891	76.838	53.580	78.863	82.748	141.773
1925	167.141	102.619	47.200	55.025	134.598	179.480
1930	198.201	147.399	60.199	54.704	163.704	241.678
1935	185.117	144.628	50.063	71.862	141.603	238.325
1939	168.094	147.203	43.620	76.949	163.524	222.867

De groei van de boterproductie ten opzichte van de produktieomvang in de handkrachtfabrieken blijkt duidelijk uit een vergelijking van de cijfers in de beide tabellen.

Uit deze tabel laat zich ook de invloed van de Eerste Wereldoorlog lezen. In alle coöperaties daalt de boterproductie tussen 1915 en 1920. Ook de crisisjaren dertig laten hun sporen na. Alleen de coöperatie in Udenhout vertoont een stijgende lijn. In de overige fabrieken daalt de boterproductie in de eerste helft van de jaren dertig. Twee van deze fabrieken uit de tabel weten in 1939 weer het oude peil van 1930 te bereiken. Bij de overige fabrieken zet de daling verder door.

In de zuivelcoöperatie in Wouw ligt de produktie hoger dan in de andere stoomzuivelfabrieken in de rest van Brabant en Limburg. In vergelijking met de handkrachtfabrieken van vroeger, hebben de overige zuivelcoöperaties grote vooruitgang geboekt. Het karakter van de Wouwse coöperatie en daarmee ook de boterproductie week toen zeer sterk af van die in de rest van de zuidelijke zandgronden. Al vanaf het begin ligt de omvang van de boterproductie in Wouw relatief hoog.

Met cijfers omtrent het produktievolume tijdens de Tweede Wereldoorlog moeten we voorzichtig omspringen. Hoeveel boter er in het zwarte circuit terecht komt, is onduidelijk. Na de Tweede Wereldoorlog kan het produktievolume van boter niet meteen hersteld worden. Er moet nog veel melk aan het westelijk consumptiemelkgebied worden geleverd. In 1947 klaagt men over de grote hoeveelheden melk die richting het westen gaan. Een toereikende produktie van boter lijkt als gevolg daarvan niet meer mogelijk. Ook de dagelijkse regeling van de leveringen hapert. De bestellingen komen onregelmatig en dikwijls wordt op korte termijn melk bijbesteld of afbesteld.²⁴²⁾

5.2.3. Consumptiemelk

Hoewel koemelk zonder verdere behandeling wel drinkbaar is, wemelt het in deze melk nog van bacteriën. Zeker op bedrijven waar boer en boerin het met de zindelijkheid nog minder nauw nemen, is de melk vaak sterk vervuild. Vervuilde melk is een gevaar voor de volksgezondheid. In 1907 neemt de gezondheidscommissie in Tilburg 138 monsters [249] melk, waarvan zij er slechts 30 goedkeurt. In 87 gevallen komt er te veel vuil in de melk voor. Ook lengt men de melk met water aan. Daardoor gaat het vetgehalte van de melk verder omlaag en raakt de melk (verder) verontreinigd door de schadelijke samenstelling van het water.²⁴³⁾ In 1915 moet de gezondheidscommissie in Stratum constateren dat 25% van de onderzochte melk niet geschikt is voor consumptie. Vijf jaar eerder bleken van de 72 genomen melkmonsters in Eindhoven 22,9% onvoldoende van kwaliteit, 7,1 % twijfelachtig, 17,1 % voldoende en 52,9% goed.²⁴⁴⁾

In melkinrichtingen kan de melk door middel van pasteurisatie en sterilisatie beter voor consumptie

geschikt worden gemaakt. De pasteurisatie van melk geschiedt door verhitting met stoom en kan dan ook pas in de stoomfabrieken worden uitgevoerd. Gesteriliseerde melk wordt verkregen door de melk korte tijd tot 140 graden Celsius te verhitten. Op deze wijze wordt de melk langdurig houdbaar gemaakt.²⁴⁵⁾

Voor de consument leveren pasteurisatie en sterilisatie als voordeel op dat men is verzekerd van een goed produkt. Dit is van belang voor de voeding van volwassenen maar ook voor die van zuigelingen. Deze krijgen aan het eind van de negentiende eeuw ofwel borstvoeding ofwel een mengsel van melk, water of meelafkooksel en suiker. Ook karnemelk, meel en suiker worden wel tot zuigelingenvoeding gemengd. Oudere zuigelingen krijgen veelal wat vaster voedsel in de vorm van pap: beschuitpap, broodpap, pappen van water of melk met griesmeel, havermout, gerst of arrowroot. Hoewel met name medici borstvoeding propageren, krijgt een behoorlijk aantal zuigelingen flesvoeding of een combinatie van beide. In Tilburg krijgt ruim 15% gemengde voeding en 22% uitsluitend kunstmatige voeding.²⁴⁶⁾ Het is evident dat de oprichting van consumptiemelkinrichtingen, waarin de melk en pappen hygiënischer bereid worden, van groot belang is voor de gezondheid en de levenskansen van de zuigelingen. Overigens kunnen de melkinrichtingen niet aan alle misstanden omtrent de kunstvoeding een eind maken. De flessen waarin de melk voor de baby's wordt gegoten, worden zelden of nooit uitgekookt en de lange gummislang waaraan de speen is verbonden, kan niet schoongemaakt worden. Zo vormt de fles, die gevuld met melk soms de hele dag bij de baby in de wieg ligt, een broeinest van bacteriën.²⁴⁷⁾

De gemeentelijke overheden ligt de zorg voor de volksgezondheid na aan het hart. In het verlengde daarvan ligt ook hun bemoeienis met de consumptiemelk. Keuringsdiensten van waren zien toe op de kwaliteit van de melk. In de jaren dertig begint men bovendien met de distributie van melk onder leerlingen van scholen. De voeding van de kinderen laat in de crisistijd nogal te wensen over.²⁴⁸⁾ Met de verstrekking van schoolmelk tracht de overheid de bezuinigingen op het voedselpakket en de gevolgen daarvan op de gezondheidstoestand van de jeugd enigszins te compenseren.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog komen er standaardnormen voor het vetgehalte van consumptiemelk. De standaardisatie van consumptiemelk blijft ook na de oorlog gehandhaafd. Volle melk - melk meteen van de koe - heeft geen gelijkmatige samenstelling. Het vetgehalte varieert naar gelang de gezondheid van de koe en de zorg op de boerderij. Standaardisatie van het vetgehalte van consumptiemelk brengt hier eenheid in. Zolang de gestandaardiseerde melk een vetgehalte heeft dat lager is dan het gemiddelde vetgehalte, wordt de hoeveelheid melkvet die aan de consumptiemelk wordt onttrokken aan de overige melk toegevoegd.²⁴⁹⁾ Deze melk met een hoger vetgehalte dan het gemiddelde is voor de produktie van boter en andere zuivelprodukten beschikbaar. In de Tweede Wereldoorlog wordt de gestandaardiseerde melk gebracht op 2,5% vet.²⁵⁰⁾ Alleen inrichtingen die technisch voldoende zijn uitgerust om de voorgeschreven standaardisatie uit te kunnen voeren, krijgen na 1 november 1940 een vergunning voor de verkoop van consumptiemelk.²⁵¹⁾

Na invoering van de standaardisatie treedt een aantal aanpassingsproblemen op. Vóór invoering van de standaardisatie gaat de meeste melk veelal dezelfde ochtend nog naar de [250] consumenten. Nu de bereidingstijd langer is geworden, wordt de melk pas de volgende ochtend in de handel gebracht. De kans op een slechte kwaliteit is daardoor groter geworden. Fouten bij de reiniging van de werktuigen, onvoldoende koeling en vooral ook besmetting door de voor de standaardisatie gebruikte ondermelk, die vroeger werd bestemd voor veevoeder en dus lang niet altijd met de meeste zorg wordt behandeld, wreken zich nu in de duurzaamheid van de melk.²⁵²⁾

In 1950 licht een onderzoeksbureau de werkwijze van de coöperatieve melkinrichting 'St. Joseph' te Eindhoven door om tot een efficiëntere methode van werken te komen. Het rapport geeft een

goed inzicht in de tot dan gebezigde werkwijze. De melk, die eenmaal per dag wordt aangevoerd, komt op de melkontvangst binnen. Daar wordt ze gewogen in een van de twee bascules. Achter de weegtoestellen staat een pasteuriseerapparaat, dat in capaciteit 15 tot 20% kleiner is dan hetgeen de bascules kunnen verwerken. In de doorvoer van de melk treden daardoor regelmatig storingen op. Na de pasteurisatie, waarbij de melk van 20 naar 90 graden Celsius wordt verhit, wordt zij weer afgekoeld, gecentrifugeerd en verder gekoeld tot 7 graden Celsius. Daarna volgen het standaardiseren en het vullen van de flessen. Opnieuw wordt de melk nu gepasteuriseerd. Dit gebeurt in een pasteurbak, die eveneens wordt gebruikt voor de eerste afkoeling van de melk. Verdere afkoeling tot 7 graden Celsius geschiedt in de koelkamer.²⁵³⁾

Hoewel de dubbele pasteurisatie van de melk de kwaliteit zeer ten goede komt, slaan sommige fabrieken de laatste pasteurisatie over. Ze verhitten de melk in de fles dan niet na, meestal uit het oogpunt van kolenbesparing. Voor enkele fabrieken, die hiervoor volledig zijn ingericht en hiermee ook enige ervaring hebben opgedaan, is dat geen probleem. In andere fabrieken gaat de kwaliteit van de melk daardoor uit bacteriologisch oogpunt gezien, achteruit. Aangezien men geen klachten van de consumenten ontvangt, is men van mening dat in het koude jaargetijde de tweede pasteurisatie wel achterwege gelaten kan worden. De zuivelbonden haasten er op te wijzen dat dit een verkeerde werkmethode is. De melk dient in de meeste fabrieken tweemaal verhit te worden.²⁵⁴⁾

[251] Tot de kleinere melkinrichtingen behoort 'St. Christoffel' te Roermond. In 1910 produceert men hier 126.943½ liter consumptiemelk. In vijf jaar is deze hoeveelheid bijna verdrievoudigd, als in 1915 364.930½ liter wordt vervaardigd. Vanaf 1920 tot 1940 schommelt de productie van consumptiemelk in Roermond tussen 1,4 en 1,7 miljoen kg.²⁵⁵⁾

Bij 'St. Joseph' in Eindhoven ligt het produktievolume in 1920 op 2.222.150½ liter om te groeien naar 4.243.880½ liter in 1930. Deze grote toename is een gevolg van de extra melkaanvoer die 'St. Joseph' krijgt na overname van de zuivelcoöperatie 'St. Clemens' te Nuenen. Aan het eind van de jaren dertig neemt de productie in Eindhoven iets af. In 1939 ligt deze op 3.834.959 liter.²⁵⁶⁾

In Tilburg legt men zich met name in de eerste helft van de jaren twintig toe op de vervaardiging van grote hoeveelheden consumptiemelk. Meer dan 6 miljoen kg. per jaar wordt er dan bereid. In de tweede helft van de jaren twintig treedt bijna een halvering op van deze hoeveelheid. In die tijd gaat men zich vooral richten op de productie van melkpoeder. Het produktievolume van melkpoeder neemt in dezelfde periode flink toe. Het volume van consumptiemelk daalt naar 3.515.819 in 1939.²⁵⁷⁾

Evenals bij het produktievolume van boter tijdens de Tweede Wereldoorlog kunnen we ons ook bij de consumptiemelk en melkprodukten niet beroepen op officiële cijfers. De bij de fabrieken afgeleverde melk is wegens de verplichte administratie en het vergunningstelsel wel goed bekend, maar wat er daarna met de melk gebeurt, is wat vager. G. Trienekens schat dat ongeveer één tot enkele procenten van de melk klandestien verdwijnt.²⁵⁸⁾

5.2.4. Gecondenseerde melk en melkpoeder

Het principe van de bereiding van melkpoeder is eenvoudig: het water uit de melk wordt verdampt, waardoor een droge stof overblijft. Dit is de melkpoeder. Aan dit poeder kan men later weer water toevoegen, waarna opnieuw melk ontstaat. Melkpoeder heeft twee grote voordelen boven melk. In de eerste plaats is de kans op microbacteriologisch bederf van melkpoeder aanzienlijk kleiner dan van melk. In de tweede plaats wordt met de onttrekking van het water (7/8 deel van de melk) het transport van melk(poeder) een stuk eenvoudiger.²⁵⁹⁾ Melkpoeder kan van volle melk en van ondermelk worden gemaakt. Volle melkpoeder wordt gebruikt in bakkerijen, biscuitfabrieken en chocola-

defabrieken. Magere melkpoeder is geschikt om tot veevoer te worden verwerkt.²⁶⁰⁾

De Franse kok Nicolas Appert legt in 1809 de basis voor de produktie van melkpoeder met zijn antwoord op een door de Napoleontische regering uitgeschreven prijsvraag, waarin een methode wordt gezocht voor het conserveren van voedsel teneinde een betere houdbaarheid van het voedsel voor het Franse leger te verkrijgen.²⁶¹⁾ Appert weet melk te verduurzamen door verhitting. Hij dampet de melk in en het op deze wijze verkregen melkconcentraat verhit hij vervolgens in flessen. In 1810 worden de glazen potten vervangen door tinnen blikken, nadat de Engelsman Peter Durant het octrooi verkrijgt op vertind blik.²⁶²⁾

De oudste methode voor het maken van melkpoeder is de methode Hatmaker voor de bereiding van walsenpoeder. De melk wordt eerst gepasteuriseerd en in een indampinstallatie ingedikt en voorverwarmd. Daarna wordt de melk op twee tegen elkaar in draaiende stalen cilinders (of walsen) gebracht. Deze cilinders worden inwendig met stoom verhit tot een temperatuur van ongeveer 160 graden Celsius. Zij draaien op een afstand van ongeveer 1½ milimeter van elkaar. Het water in de melk verdampt op de hete wals vrijwel meteen. De droge stof, die als een dun vlies tegen de wals zit, wordt van de wals geschrapt met een mes, dat met de scherpe kant in de lengterichting tegen de wals is gespannen. Het melkvlies wordt in een goot opgevangen en in een poedermolen tot poeder fijngezeven.²⁶³⁾

[252] Een nadeel van het Hatmakersysteem is dat de melk tussen de twee walsen staat te koken, waardoor stofomzettingen plaatsvinden en kwaliteit en kleur aangetast kunnen worden. Een aan het eind van de jaren veertig populair wordend systeem, de sproeidroger, brengt een oplossing voor dit probleem. De melk wordt in dit systeem in kleine druppeltjes op het walsoppervlak geblazen, die onmiddellijk kunnen uitdampen. Met dit systeem wordt een groter oppervlak van de walsen benut en kan met een zeer lage temperatuur gewerkt worden.²⁶⁴⁾

Verscheidene fabrieken schaffen in de loop van de tijd het Hatmakersysteem aan. De coöperaties in Oirschot, Tilburg en Bergeyk zijn belangrijke melkpoederproducenten. In Tilburg vervaardigt men aan de CTM in 1921 251.9502 kg. melkpoeder. Met name in de tweede helft van de jaren twintig groeit het produktievolume. In 1930 maakt men 1.687.905 kg. poeder. In de jaren dertig daalt de produktie licht tot 1.444.744 kg. in 1939.²⁶⁵⁾

Naast de ontwikkeling van melkpoeder als methode om melk doeltreffend te conserveren, dient een ander produkt hetzelfde doel: gecondenseerde melk. 'Het Anker' te Roosendaal bereidt in 1925 121.047 kisten condens, in 1930 zelfs 167.910. Daarna zet een daling in van het produktievolume tot 103.610 kisten in 1939.²⁶⁶⁾ In de melkproduktenfabriek in Bergeyk kan in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog per dag honderdduizend kg. melk worden verwerkt tot gecondenseerde melk of melkpoeder. Dat komt neer op ongeveer 30 miljoen kg. melk per jaar. Door de geplande aanschaf van een derde moderne vacuüminstallatie, "een continu werkend vacuum à double effect", zal een verdubbeling van deze produktie bereikt kunnen worden. De fabriek kan dan tegelijkertijd honderdduizend kg. melk tot gecondenseerde melk verwerken en honderdduizend kg. melk tot melkpoeder.²⁶⁷⁾

In 1853 wordt in de Verenigde Staten de eerste gecondenseerde melk bereid.²⁶⁸⁾ Onafhankelijk van zijn Europese collega-onderzoekers creëert de Amerikaan Gail Borden een andere vorm van verduurzaamde melk. Gecondenseerde melk wordt verkregen door onder vacuum de melk te verhitten en een deel van het water uit de melk te laten verdampen. Bordens verdienste ligt vooral in het feit dat met zijn uitvinding dit proces op industriële schaal is uit te voeren.²⁶⁹⁾ In de tweede helft van de negentiende eeuw is het condensatieproces voor melk ook in Nederland bekend. Als groot voordeel

van gecondenseerde melk geldt de bewaarbaarheid en de kwaliteit van het fabrikaat dat "... zich niet alléén met koud of warm water in elke verhouding gemakkelijk laat vermengen, maar een zoodanig mengsel verschilt in geenen deele van versche vooraf gekookte en daarna afgekoelde melk, dan alléén door een meer zoeten smaak, en dit zal men toch wel geen nadeel willen noemen!"²⁷⁰⁾

Voor de bereiding van gecondenseerde melk wordt de melk in een pasteur voorverhit tot 65 graden Celsius. In een speciale pan met een dubbele wand wordt vervolgens suiker in de melk opgelost. Het mengsel wordt tevens verwarmd tot 90 graden. De gesuikerde melk gaat daarna in een vacuum-apparaat waarin met een spiraal stoom wordt geleid. In dit apparaat wordt de melk zolang gekookt tot de juiste samenstelling is verkregen. Bij de bepaling van de juiste samenstelling let de werkmans op de viscositeit (dikte of vloeibaarheid) van de melk. In het begin van de fabricage van gecondenseerde melk gaat hij daarbij op zijn gevoel af. Hij tapt via een monstercraan wat melk af en laat die over zijn duim stromen om de dikte te bepalen. Uit de monstercraan of met een monsterstok wordt eveneens een monster voor het laboratorium genomen. Het afkoken onder vacuum gebeurt in afgemeten hoeveelheden (de zogeheten batches). Een door een stoommachine aangedreven pomp zorgt voor de luchtverdunding in het vacuumapparaat. De afgewerkte stoom benut men weer voor de verdamping in de vacuumketel.²⁷¹⁾

[253] De gesuikerde condens moet vervolgens worden afgekoeld. Daarbij kan het probleem optreden dat de kristallisatie te grof uitvalt. De condens is namelijk oververzadigd met melksuiker (lactose). Als de lactose wordt afgekoeld, kristalliseert zij. Bij een te grove kristallisatie wordt de condens zanderig. Om dit tegen te gaan, voegt men aan de condens reeds in een vroeg stadium een restant van de vorige partij toe. De fijne lactosekristallen die zich hierin bevinden, bevorderen de kristallisatie in de nieuwe partij. Hoe eerder in het proces de kristalvorming plaats vindt, hoe kleiner de kristallen. Bij een late kristallisatie vormen zich minder doch grote exemplaren. Het afkoelen van de gesuikerde condens gebeurt in vaten die in een grote waterbak worden gekoeld. Een deel van het kooksel wordt afgetapt en komt in de koelvaten terecht. Elk vat draait door middel van een raderwerk om zijn as. Een stilstaande stok schraapt tegelijkertijd de condens van de wand. Dit koelsysteem heeft als nadeel dat door overspattend water en condens bacteriologische vervuiling op kan treden. De koeling in open vaten wordt uiteindelijk vervangen door een stelsel van dubbelwandige koperen ketels die met water uit een nortonput worden gekoeld. Deze ketels hebben een bovenroerwerk. Metalen schrapers schrapen de condens hierbij van de binnenwand van de ketel.²⁷²⁾

Naast de gesuikerde condens komt ook de ongesuikerde gecondenseerde melk op. Dit produkt krijgt de naam 'evap', naar het evaporeer- (verdampings)proces, waardoor het ontstaat. De evap wordt op nagenoeg dezelfde wijze als de gesuikerde condens vervaardigd. Alleen de toevoeging van suiker blijft vanzelfsprekend achterwege. De evap wordt verpakt in busjes en vervolgens gesteriliseerd. Gedurende een maand wordt de vervaardigde hoeveelheid evap ongekoeld opgeslagen om te zien hoe het produkt zich ontwikkelt. Op deze wijze worden eventuele fabricagefouten of een slechte kwaliteit van het blik opgespoord.²⁷³⁾ Gesteriliseerde evap wordt gebruikt als koffiemelk.²⁷⁴⁾

5.2.5. Kaas

De eerste handeling bij het maken van kaas is het stremmen van de eiwitdeeltjes in de melk. Vroeger gebruikte men hiervoor stremsel dat van de lebmagen van geslachte kalveren werd gemaakt. Tijdens het stremmen moet de melk worden verwarmd. Ook andere vaste deeltjes in de melk worden tijdens het stremmen als het ware ingekapseld, waardoor een dikke, puddingachtige massa ontstaat. Deze massa, de wrongel, moet van de vloeistof, de wei, worden gescheiden. Dit gebeurt door het breken van de wrongel, waarna de wei wordt afgeheveld. De wrongel moet nu in een kaasvorm worden gevormd. Voor harde kazen wordt de wrongel in de kaasvorm onder een pers gezet, zodat er zoveel mogelijk wei wordt uitgedrukt. Tenslotte legt men de kaas in een pekelbad, waardoor deze

wordt gezouten. Na het pekelbad worden de kazen op lange houten planken gelegd om verder te rijpen.²⁷⁵⁾ De rijpingstijd is afhankelijk van de kaas die men wil maken. Jonge kaas heeft een kortere rijpingstijd dan belegen of oude kaas. Ook is er verschil naar kaassoorten. Goudse kaas en Edammer kaas verschillen in grootte en gewicht. Voor Leidse kaas wordt aan de wrongel komijnzaad toegevoegd, voor nagelkaas kruidnagelen.

Een belangrijk voordeel van de produktie van kaas boven die van boter hangt samen met de afzet. Boter is sneller aan bederf onderhevig dan kaas. Hoewel voor een goede kwaliteit voor alle zuivelprodukten geldt, dat hygiëne tijdens de produktie voorop moet staan, blijft kaas langer goed dan boter. Sterker nog: de kwaliteit van kaas gaat in veel gevallen tijdens het bewaren nog vooruit.²⁷⁶⁾ Een traditie in het kaasmaken op de zuidelijke zandgronden ontbreekt. Ook in de zuivelfabrieken blijft men bij de boter als hoofdprodukt, hier en daar wordt kaas gemaakt. De veel duurdere installatie voor een kaasmakerij en het gebrek aan technische kennis om dit vak uit te oefenen, zullen hier zeker in de beginfase de opkomst van de fabriekmatige kaasbereiding hebben belemmerd. Ook de [254] noodzaak om van de traditie van botermaken af te wijken, wordt niet gevoeld. In vergelijking met de boerenboter is op de fabrieken al een flinke kwalitatieve vooruitgang geboekt. Waarom dan beginnen aan de onbekende en kapitaalintensieve kaasmakerij?

In Wouw wordt in de coöperatie wel al vroeg kaas gemaakt. Reeds een half jaar na de ingebruikname van de boterfabriek wordt besloten een kaasmakerij aan de fabriek toe te voegen. De Wouwse kaas wordt gemaakt van de vrijwel vetvrije ondermelk. De boeren in deze streken hebben niet zoveel behoefte aan de ondermelk als de boeren in de oostelijke zandstreken, die de ondermelk gebruiken voor de varkensmesterij. Om een bestemming te vinden voor de overtollige ondermelk begint men in de Wouwse coöperatie met de produktie van kaas. Om de kaas een wat pittiger smaak te geven, wordt deze gekruid met kruidnagel.²⁷⁷⁾

De eerste kaasfabriek in het werkgebied van de ZNZ komt pas in 1925 tot stand, als de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Joseph' te Eindhoven een machinale kaasmakerij begint.²⁷⁸⁾

Naast de harde kazen produceren zuivelfabrieken ook zachte kazen, waarvan smeerkaas wel de belangrijkste is. Begin jaren dertig doet men op de zuivelfabriek 'St. Isidorus' te Echt_ proeven met de bereiding van witte 'boeren'smeerkaas. Deze wordt gemaakt van speciaal daarvoor gezuurde ondermelk.²⁷⁹⁾

5.2.6. Overige melkprodukten

In de jaren twintig gaat de gerichtheid van fabrieken op één produkt verloren. Boterfabrieken en melkinrichtingen starten de bereiding en verkoop van nevenprodukten als karnemelk, pap, room, yoghurt, chocolademelk en consumptie-ijs.

Karnemelk is een restprodukt bij de boterbereiding. De karnemelk blijft over, nadat de room met het zuursel tot boterkorrels is geslagen. De boterkorrels komen na het stilzetten van de karn in de karnton bovendrijven. Onder de korrels zit de karnemelk, die wordt afgetapt. De boterkorrels worden schoon gespoeld, zodat de laatste resten karnemelk de ton verlaten. Vervolgens wordt de karnemelk zonder verdere bewerking verhandeld.²⁸⁰⁾ Later wordt voor de bereiding van karnemelk gebruik gemaakt van melkzuur. De melkzuurbacteriën worden toegevoegd aan de afgeroomde of magere melk, waardoor de melk ook een friszure smaak krijgt.²⁸¹⁾

De pappen zijn in twee soorten te verdelen: zure en zoete pappen. Zure pappen worden gemaakt op basis van karnemelk, waaraan bindmiddelen worden toegevoegd. Het bindmiddel tarwebloem levert bloempap op. Toevoeging van gort levert de veel geproduceerde gortepap. Zoete pap wordt bereid uit volle of magere, gepasteuriseerde of gesteriliseerde melk. Het meest bekend hiervan zijn de ha-

vermout-, rijste- en griesmeelpap. De bereiding van deze pappen geschiedt door aan de melk en het bindmiddel wat zout en soms suiker toe te voegen en vervolgens enige tijd te verhitten.²⁸²⁾ Karnemelksepap bevat karnemelk en aangezuurde ondermelk.²⁸³⁾

Chocolademelk kan van diverse soorten melk worden gemaakt. Gepasteuriseerde, gesteriliseerde, volle of halfvolle melk kunnen alle dienen als de basis voor chocolademelk. Toevoeging van cacaopoeder en suiker maken het produkt compleet.²⁸⁴⁾ De chocolademelk komt in de loop van de jaren dertig voor produktie in de coöperatieve zuivelindustrie in zwang. ‘St. Isidorus’ te Udenhout, ‘St. Martinus’ te Venlo en ‘H. Maria’ te Panningen verkopen het produkt bijvoorbeeld vanaf 1935.²⁸⁵⁾ Een jaar later begint de coöperatieve zuivelfabriek ‘Flora’ in Lierop met de bereiding van chocolademelk. Het produkt wordt gemaakt naar een recept van directeur M. Welten. Het bevat in tegenstelling tot chocolademelk van veel andere fabrieken geen bezinksel. De Flora-chocolademelk vindt in de wijde omgeving aftrek. Zij wordt zelfs naar België uitgevoerd. In 1940 bedraagt de omzet [255] van de chocolademelk bijna 9% van de totale omzet van ‘Flora’. Daarmee wordt de omzet van gewone melk benaderd.²⁸⁶⁾

Voor de bereiding van chocolademelk wordt in de fabriek ‘Flora’ de benodigde melk uit het reservoir gehaald en in een aparte ketel geschonken. In deze ketel wordt de melk met cacao en suiker al roerend aan de kook gebracht. De kokende chocolademelk wordt vervolgens door een koeler afgekoeld, waarna zij in schone flesjes wordt gegoten. Elke fles wordt afgesloten met een kroonkurk. Daarna worden de flesjes gesteriliseerd door ze korte tijd in een ketel met bijna kokend water te plaatsen. Nadat de flessen zijn afgekoeld, worden ze uit de ketel gehaald en flink geschud waarna er geen bezinksel meer op de bodem zal neerslaan. De directeur plakt tenslotte zelf de etiketten op de flessen.²⁸⁷⁾

In de jaren dertig komt in de steden de fabricage van consumptie-ijs op. Onder de term consumptie-ijs vallen zowel het roomijs als het uit melk bereide ijs. Particuliere fabrieken in onder meer Bergen op Zoom en Breda nemen de produktie van consumptie-ijs ter hand.²⁸⁸⁾ Ook sommige coöperatieve zuivelfabrieken gaan naast de vervaardiging van reguliere produkten over tot bereiding en verkoop van ijs. De CTM in Tilburg start in 1933 een afdeling voor de fabricage en het in de handel brengen van roomijs. In 1935 wordt ook ‘melkijs’ gemaakt.²⁸⁹⁾

De economische crisis werkt fnuikend op de ijscoverkoop. De vermindering van de koopkracht maakt de toestand van het ijscobedrijf ongunstig.²⁹⁰⁾ Veel concurrentie wordt ondervonden van werklozen die ijSCO maken en tegen ”abnormale prijzen” verkopen. De keuringsdienst van waren houdt zoveel mogelijk toezicht op de kwaliteit van het consumptie-ijs.²⁹¹⁾ Na de oorlog leeft de ijscconsumptie weer geleidelijk op. De coöperatie in Venray verkoopt in de maanden april tot en met oktober 1950 voor f. 70.486,45 aan consumptie-ijs, roomijs en choco-ijs.²⁹²⁾

In eerste instantie wordt de uit de centrifuge verkregen room alleen voor de bereiding van boter gebruikt. Later gaat men ook over op de losse verkoop van room. Deze is dan gepasteuriseerd, zodat schadelijke bacteriën zijn vernietigd. De room kan ook als koffieroom worden verkocht. Zij heeft dan een vetgehalte van 20%. Slagroom heeft een nog hoger vetgehalte, namelijk 35%.²⁹³⁾

Gewone room wordt als eerste roomprodukt voor de verkoop bestemd. ‘St. Martinus’ in Weert verkoopt dit produkt bijvoorbeeld vanaf 1929.²⁹⁴⁾ Slagroom en koffieroom worden voor de Tweede Wereldoorlog nauwelijks in de zuivelcoöperaties bereid. ‘St. Martinus’ in Venlo is een van de weinigen die beide roomsoorten al in 1938 op de markt brengt.²⁹⁵⁾ De meeste zuivelfabrieken komen veel later met koffie- en slagroom op de markt. De coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Isidorus’ te Udenhout bijvoorbeeld verkoopt deze produkten pas in 1949.²⁹⁶⁾ ‘St. Martinus’ in Weert begint in

1950 met de bereiding en verkoop van slagroom.²⁹⁷⁾

De basis voor yoghurt is gestandaardiseerde (volle of magere) en gepasteuriseerde melk. Aan deze melk worden melkzuurbacteriën toegevoegd. Vervolgens brengt men de melk op een temperatuur van dertig graden Celsius. De bacteriën krijgen nu alle gelegenheid zich te ontwikkelen. Het resultaat van deze kweek is een dikke, vloeibare massa met een friszure smaak: yoghurt.²⁹⁸⁾

Yoghurt is een produkt dat pas rond 1950 begint door te dringen in de coöperatieve zuivelindustrie in het zuiden. Hoewel de coöperatieve melkinrichting 'St. Martinus' in Venlo reeds in 1937 haar eerste yoghurt op de markt brengt²⁹⁹⁾, dateert het echte begin van de yoghurtproduktie in de coöperatieve zuivelindustrie van na de Tweede Wereldoorlog. Maar ook dan is zij nog niet wijd verbreid. De zuivelcoöperatie 'St. Isidorus' in Udenhout brengt in 1946 haar eerste yoghurt op de markt.³⁰⁰⁾ 'St. Joseph' in Berghem, 'Hollandia' in Valkenswaard en 'De Hoop' in Baarle-Nassau doen dat in 1950.³⁰¹⁾

[256] In de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Joseph' te Eindhoven wordt dan eveneens reeds yoghurt bereid, in 1949 zo'n duizend flesjes per dag. Voor de yoghurtproduktie worden de flessen schoongemaakt in de spoelmachine, ingepakt in kratten en getransporteerd naar het centrifugelokaal. Daar worden de flessen gevuld met voor de yoghurt bedoelde melk en gecapsuleerd. Daarna volgt het transport naar de kweekbak waar de flessen uit de kratten in de bak worden geladen. Na het kweken laden werkers de flessen weer in de kratten en transporteren zij het geheel naar de koelruimte.³⁰²⁾

5.2.7. Industriële grondstoffen

Naast voedingsmiddelen gaat de zuivelindustrie ook grondstoffen voor industriële bedrijfstakken produceren. Hiermee wordt dus een geheel nieuwe weg ingeslagen. Tot de nieuwe produkten behoren caseïne, melksuiker, melkeiwit (albumine) en melkzuur. Het grote verschil met produkten als boter en kaas is dat de kwaliteit van de produkten niet in de eerste plaats wordt bereikt door een grote zorg voor hygiëne, maar door de ontwikkeling van de bereidingstechnieken in researchlaboratoria. De financiële investeringen voor het wetenschappelijk onderzoek dat voor een goede bereiding van deze produkten noodzakelijk is, kan niet door individuele zuivelcoöperaties worden opgebracht. Tot een grootschalige produktie van deze stoffen is het op de zandgronden in het zuiden tot 1950 nauwelijks gekomen. Caseïne is van deze produkten nog het meest succesvol. Een aantal coöperaties vervaardigt dit produkt. Melksuiker, melkeiwit en melkzuur worden alleen in de centrale fabriek in Veghel bereid.

Caseïne is de in de melk voorkomende stof die deze vloeistof de witte tot witachtige blauwe kleur geeft. Voor de bereiding van caseïne zijn twee mogelijkheden. De eerste bereidingswijze is de toevoeging van stremsel aan ondermelk. De kaasstof uit de melk gaat dan over in paracaseïne en slaat neer in een in water onoplosbare massa. Deze massa heet bij deze bereiding de lebcaseïne. In de tweede bereidingswijze wordt geen stremsel maar zuur aan de ondermelk toegevoegd. Het gevolg is dat aan de kaasstof kalk wordt onttrokken en eveneens een in water onoplosbare massa ontstaat: de zuurcaseïne. Nu een gestolde massa is verkregen, trekt deze samen. We spreken, evenals bij kaas, van wrongel. Bij dit samentrekken wordt een vloeistof uitgestoten: de wei. De wrongel wordt herhaalde malen gewassen, de laatste keer met koud water om de caseïne af te koelen. Vervolgens wordt de caseïne geperst, gemalen en gedroogd.³⁰³⁾

Caseïne is een grondstof in onder meer de papier-, glas- en aardewerk-, leer-, textiel- en zeepindustrie.³⁰⁴⁾ Het dient als basis voor de produktie van kunsthoorn. Veel knopen, kammen, vulpennen en dergelijke zijn voor de komst van de plasticindustrie van caseïne gemaakt.³⁰⁵⁾ Ook wordt caseïne gebruikt als lijm- en bindmiddel in de triplexindustrie.³⁰⁶⁾

Het productieproces van caseïne is relatief eenvoudig. Het wordt dan ook in enkele andere zuivelcoöperaties geproduceerd, naast de bereiding in de speciaal daarop gerichte fabriek 'De Meierij' in Veghel. De fabriek 'St. Jozef' te Haaren produceert in 1929 10.000 kg. caseïne. De caseïne wordt verzonden naar Rotterdam.³⁰⁷⁾

Melksuiker, dat kort na de Tweede Wereldoorlog nog in Veghel wordt bereid, heeft de substantie van een stroperige massa met een hoog suikergehalte. In deze massa zijn de zouten van de melk nog aanwezig. Voor dit produkt bestaat in 1947 echter geen afzet meer, zodat men zich gaat richten op melksuiker in ongeraffineerde vorm met een hoge zuiverheid. De afzetmarkt voor melksuiker schijnt in deze jaren belangrijk ruimer dan voor de Tweede Wereldoorlog. Melksuiker wordt in de banketbakkerij gebruikt maar is ook voor de farmaceutische industrie belangrijk als grondstof voor de penicillinebereiding.³⁰⁸⁾

[256] Melkeiwit (albumine) wordt eveneens in 'De Meierij' te Veghel geproduceerd. In de oorlogsjaren gaat dit produkt voor zeer hoge prijzen naar de bakkerijen. Na de oorlog verdwijnt melkeiwit grotendeels voor slechte prijzen naar de veevoederfabrieken. In deze jaren ontwikkelt men in Veghel plannen om uit melkeiwit maggi, bouillonblokjes en pasta's te bereiden.³⁰⁹⁾

In de melkproduktenfabriek in Veghel wordt eveneens melkzuur gemaakt. Dit produkt kan onder meer worden gebruikt in de looi-industrie, in de farmaceutische industrie en voor de verbetering van de bakwaarde van bepaalde meelmengsels.³¹⁰⁾ Het melkzuur uit Veghel is vooral bedoeld als grondstof voor de Brabantse leerlooierijen. Kennis van en ervaring met de productie van deze stof ontbreken in Veghel grotendeels, zodat de melkzuurproductie hier lange tijd niet succesvol is.³¹¹⁾ Na de Tweede Wereldoorlog wil men in Veghel de draad weer oppakken en melkzuur gaan bereiden evenals de daaruit afgeleide chemische verbindingen. Aethylactaat bijvoorbeeld wordt gebruikt voor de fabricage van onbreekbaar glas in de plasticindustrie.³¹²⁾

5.3. Kwaliteit en controle van de aangevoerde melk en bereide produkten

Een goede kwaliteit van de aangevoerde melk is van groot belang voor een goed eindprodukt. Zoals ik in hoofdstuk 2 reeds uiteen heb gezet, is dit bij de boterbereiding op de boerderij een struikelblok. Op de zandboerderijen ontbreken de mogelijkheden om boter van een goede kwaliteit te bereiden. Mede om deze reden worden coöperatieve boterfabrieken opgericht. De melk- en botercontrole in de beginfase van de coöperatieve zuivelfabricage is nog eenvoudig in haar opzet en uitvoering. Geld en ook deskundigheid om tot een goed opgezette scheikundige melk- en botercontrole over te gaan, ontbreken in de beginjaren nog.

Veel fabrieken proberen desondanks te roeien met de riemen die zij hebben. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Anthonius Abt' in Stramproy onderzoekt de melk reeds vanaf haar oprichtingsjaar op kwaliteit. Een aanwijzing hiervoor is het bestuursbesluit in 1892 om een blikken bak ter verwarming van de proefflesjes aan te kopen.³¹³⁾

De meeste handkrachtfabrieken krijgen bovendien melk aangevoerd die veelal zonder hygiënische voorzorgsmaatregelen is gewonnen en die in vuile kruiken aan de fabriek wordt geleverd. Ook dit is niet bevorderlijk voor de kwaliteit van de bereide produkten. In de meeste reglementen van de fabrieken wordt voorgeschreven dat onzuivere kruiken op kosten van de leverancier aan de fabriek schoon gemaakt moeten worden. Hieraan wordt echter maar weinig de hand gehouden. De boeren gebruiken over het algemeen de goedkoopste kruiken. Deze kruiken kunnen maar moeilijk worden schoongemaakt en roesten gemakkelijk. Niet alle handkrachtzuivelfabrieken treden voldoende op tegen het gebruik van deze kruiken. Sommige fabrieken controleren de melk op zindelijkheid met

een wattenfilter. De vuile watten worden elke veertien dagen bij de uitbetaling aan de leveranciers getoond.³¹⁴⁾

In vergelijking met de zuivelbereiding op de boerderij zijn de handkrachtfabrieken dan wel een vooruitgang, de eenvoud van gebouw en apparatuur alsmede de nog geringe kennis omtrent hygiëne maken de omstandigheden nog verre van optimaal. De zuivelcoöperaties, waar melk van diverse boerderijen en van vele koeien bij elkaar komt, vormen daarenboven besmettingshaarden bij uitstek van veeziekten. Voordat de pasteurisatie van ondermelk verplicht wordt gesteld, lopen boeren grote risico's besmette ondermelk mee terug naar de boerderij te nemen. Aldaar wordt de melk als veevoer gebruikt. De gevolgen zijn duidelijk: wie de besmettelijke veeziekte nog niet op het erf had, heeft daar nu een gerede kans op.

[258] In de stoomzuivelfabrieken worden meerdere eisen gesteld aan de melk die de boeren aan de fabriek leveren. Het moet melk zijn van koeien waarvan de uier en de omgeving daarvan tijdens het melken niet verontreinigd zijn. De melk moet op zindelijke wijze gemolken en behandeld worden en onmiddellijk na het melken uit de stal verwijderd. Daarna dient de boer of boerin de melk goed te filtreren en te koelen. Tenslotte moet de melk op de boerderij in een frisse, stof- en stankvrije omgeving bewaard worden. Voorts gelden nog bepalingen die het leden onder meer verbieden melk te leveren die van andere dieren dan koeien afkomstig is, die afkomstig is van koeien die pas gekalfd hebben, melk die zuur, vuil of om andere redenen ondeugdelijk is voor de bereiding van goede produkten en melk die ontroomd is of op een andere wijze vervalst. Ook is het de boeren verboden melk te leveren die afkomstig is van zieke dieren of van gezonde koeien uit stallen of weiden waarin onder het overige vee een besmettelijke ziekte heerst. Indien in het boerengezin een besmettelijke ziekte heerst, zoals tyfus, cholera, roodvonk of difterie, dient het lid dit zo spoedig mogelijk aan de directeur door te geven. Het bestuur van de coöperatie zal zich dan beraden op de maatregelen die getroffen moeten worden.

De melk moet aan de fabriek geleverd worden in goede, schone en roestvrije kannen. De directeur of een ander personeelslid is bevoegd vuile kannen aan de fabriek te laten reinigen. De betreffende boer dient hiervan de kosten te voldoen.

Om de kwaliteit van de geleverde melk te bewaken, voeren de zuivelcoöperaties de zogeheten veertiendaagse controles uit. Zoveel mogelijk neemt men in de fabriek van elke melkleverantie van een lid een monster. Deze monsters worden telkens per lid bij elkaar gevoegd en het aldus verkregen mengmonster wordt (minstens) eenmaal per veertien dagen op vetgehalte onderzocht. De uitkomsten van dit onderzoek zijn medebepalend voor de hoogte van de uitbetaling.

Aan de in 1916 opgerichte coöperatieve zuivelfabriek 'Heeze-Leende' in Heeze bijvoorbeeld wordt de aangevoerde melk vanaf het begin aan een strenge scheikundige controle onderworpen. Van elke melkleverantie wordt dagelijks een monster genomen. Dit wordt gekeurd op versheid door een scheutje melk te verwarmen op een ijzeren plaatje. Indien de melk zuur wordt bevonden, krijgt de boer zijn hele zending met een boete terug. Ook let men op de reinheid van de melk. Hiervoor ontwikkelt de vereniging een boete- en premiestelsel. De boete bedraagt per honderd kilogram slechte melk vijf (onvoldoende kwaliteit), tien (slechte kwaliteit) of vijftien cent (zeer slechte kwaliteit).³¹⁵⁾

De coöperatieve zuivelfabrieken zijn via de zuivelbonden in de gelegenheid aan een vrijwillige controle van hun eigen onderzoek in het laboratorium van de rijkszuivelconsulenten deel te nemen. Van de ZNZ-fabrieken maakt slechts een klein aantal hiervan gebruik. In 1925 zenden twintig Limburgse zuivelfabrieken enkele van hun monsters ter controle in. Uit de verkregen resultaten blijkt overigens dat op deze fabrieken het melkonderzoek in het algemeen voldoende nauwkeurig geschiedt.³¹⁶⁾ Vanaf mei 1931 wordt het controleonderzoek op het laboratorium van de zuivelbond

zelf verricht.³¹⁷⁾

Naast de controle door de zuivelfabrieken en -instanties doet ook de keuringsdienst van waren steekproefsgewijs onderzoek. Daarbij gaat het voornamelijk om onderzoek in fabrieken die consumptiemelk bereiden. Bij een onderzoek van melkmonsters door de keuringsdienst in de coöperatieve zuivelfabriek te Venray in 1930 blijkt dat ruim de helft van de leden melk levert die niet voldoet aan de eisen van reinheid. "Het Bestuur heeft zich hierover moeten schamen; immers we hebben de mooiste en best ingerichte fabriek van Limburg, waar echter de meeste vuile melk geleverd wordt." Het bestuur neemt boetemaatregelen om de leden te dwingen hun melk beter te behandelen.³¹⁸⁾

Slordigheid, soms onkunde, van boeren bij de winning en behandeling van de melk nopen tot controle van de aangevoerde melk en propaganda op dit gebied. Anderzijds zijn er [259] ook boeren die willens en wetens de melk vervalsen. De CTM in Tilburg constateert vanaf 1916 jarenlang vervalsingen met water. De betreffende leveranciers krijgen een boete.³¹⁹⁾

De kwaliteit van de aangevoerde melk blijft een probleem. Aan niets wordt zoveel aandacht besteed door de zuivelcoöperaties als aan de propaganda voor het afleveren van deugdelijke, reine melk. In 1933 krijgen de leden van 'St. Lambertus' te Swalmen die ondanks herhaalde waarschuwingen nog steeds vuile melk leveren, een zeef met watten thuisgestuurd tegen kostende prijs.³²⁰⁾

De kwaliteitsproeven worden steeds nauwkeuriger. Busseninspectie en vuilheidsproef worden uitgebreid met een gistingsproef en reductaseproef. In de loop van de jaren dertig en - onderbroken door de Tweede Wereldoorlog - in de tweede helft van de jaren veertig voeren vele zuivelcoöperaties deze inspecties in. De melkinrichtingen lopen voorop in de kwaliteitscontrole. Hier wreekt zich immers het sterkst als boeren vervuilde of bedorven melk aanvoeren. De eigenlijke melkinrichtingen voeren al aan het eind van de jaren twintig de alcohol-, vuil- en gistingsreductaseproef uit op alle aangevoerde melk. Ook controleren zij de melk op aanwezigheid van streptococci. Bij fabrieken die dagelijks slechts een kleine hoeveelheid consumptiemelk verkopen, ontbreekt vaak nog de gistingsreductaseproef. Deze fabrieken onderzoeken bovendien meestal slechts die melk die voor consumptiemelk is bestemd. Erg bevredigend is dat systeem niet. Voor de consumptiemelk wordt de eerst aangevoerde melk gebruikt. De leden die deze melk leveren, staan dus onder een strengere controle van melk en stal.³²¹⁾

De uitkomsten van genoemde proeven zeggen afzonderlijk weinig over de kwaliteit van de melk maar ontlenen hun waarde aan de combinatie van uitkomsten. De bus- of kanneninspectie is de eerste controle die de aangevoerde melk ondergaat. De uitslag varieert van zeer vuil tot zindelijk. Daarna volgt de vuilheidsproef. Deze proef dient om na te gaan of er bij de melkwinning en -behandeling grof vuil als stof, mestdeeltjes, haartjes of huidschilfers in de melk terecht zijn gekomen. Door een watje laat men een halve liter melk lopen. Aan de hand van het vuil dat op het watje achterblijft, beoordeelt men de melk als zeer vuil, vuil, iets vuil of zindelijk. Melk die beide proeven goed is doorgekomen, wordt onderworpen aan de reductase- en gistingsproeven. De uitslag van deze proeven berust op de hoeveelheid bacteriën die in de melk voorkomen.

Van iedere boer wordt een bepaalde hoeveelheid geleverde melk in een glazen buisje bewaard bij een temperatuur van 40 graden Celsius. Dat is de temperatuur waarbij de bacteriën zich het best kunnen ontwikkelen. Het melkmonster wordt door toevoeging van methyleenblauw blauw gekleurd. Bacteriën kunnen deze kleur wegnemen. Hoe sneller de melk weer wit is, hoe meer bacteriën er in de melk voorkomen. Ontkleuring langer dan na zeven uur duidt op een zeer goede kwaliteit.³²²⁾ Na de laatste beoordeling voor de reductaseproef blijft de melk nog twaalf uur staan in een

waterbad van 38 tot 40 graden Celsius.³²³⁾ Aan de hand van de verdere veranderingen die de bacteriën in de melk teweeg brengen, wordt de uitslag van de gistingsproef bepaald. Hierbij wordt gekeken naar mate van gasvorming, wei-afscheiding, zuurgraad, viscositeit en reuk.³²⁴⁾

De bovengenoemde melkonderzoekingen hebben pas echt nut als de resultaten geadministreerd worden. Dit is niet meteen overal het geval. Er zijn fabrieken die het onderzoek wel verrichten, maar de gegevens niet uitwerken. Vaak wordt dan alleen de voor consumptiemelk bestemde melk zo uitvoerig gecontroleerd. Soms ook krijgen de betrokken boeren de uitslag van het onderzoek niet meegedeeld. Een dergelijke controle heeft dan alleen nut om de kwaliteit van de consumptiemelk te bewaken, maar is geheel zinloos in het kader van voorlichting over kwaliteitsverbetering van de melk door de boeren.³²⁵⁾

Andere coöperaties gaan juist weer erg ver in het gebruik van de resultaten van de kwaliteitsproeven. De coöperatieve stoomzuivelfabriek en melkinrichting 'St. Petrus' te Son_ publiceert in het jaarverslag van 1934 de resultaten van de in dat jaar telkens uitgevoerde [260] vuilheidsproef aan de fabriek. Alle leden staan met naam, toenaam én resultaten van de proef in het jaarverslag vermeld.³²⁶⁾ Sociale controle moet hier blijkbaar ook zijn werk doen.

Sommige zuivelcoöperaties zouden de genoemde kwaliteitsproeven willen aanvullen met een beoordeling van de herkomst van melk door middel van een systematisch stalbezoek. Daarbij moeten dan de stalinrichting, de hygiëne en gezondheid van het vee, de toestand van het melkgereedschap, de melkwinning- en behandeling en het voeren van het vee aan de hand van een puntenschema beoordeeld worden. Praktisch gezien blijkt een dergelijke vergaande controle niet uitvoerbaar. Om toch meer gegevens te verkrijgen over de melkwinning, zindelijkheid van de dieren en reiniging van het melkgereedschap start men aan het eind van de jaren dertig in enkele fabrieken met het coli-onderzoek van de aangevoerde melk.³²⁷⁾

De strijd tegen zure, vervuilde melk blijven de zuivelcoöperaties tot na de Tweede Wereldoorlog voeren. Halverwege de jaren dertig constateert de rijkszuivelconsulent in Limburg dat vele zuivelfabrieken nog altijd grote hoeveelheden melk die door de fabrieken als niet te verwerken wordt beschouwd, naar de boerderijen terugzendt.³²⁸⁾ Niet altijd gaat zure melk terug naar de afzenders. De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek in Swalmen houdt weleens partijen zure melk aan de fabriek om deze dan afzonderlijk te verwerken. Dit gebeurt met name op zeer warme dagen als blijkt dat er een grote partij melk moet worden afgekeurd.³²⁹⁾

Dankzij een enquête van de BZB onder haar leden in 1936, zijn we nauwkeurig geïnformeerd over de stand van de kwaliteitscontrole bij de melkaanvoer door de Brabantse fabrieken. De fabrieken zijn ingedeeld in zes groepen. In de eerste groep bevinden zich de bedrijven waar niets aan kwaliteitscontrole of -verbetering wordt gedaan. Zes fabrieken maken van deze groep deel uit. Dat is 12% van het totaal aantal aangeslotenen, die 4% van de totale melkaanvoer aan de BZB-fabrieken verwerken. De tweede groep omvat de fabrieken waar alleen, min of meer regelmatig, de zindelijkheidsproef wordt uitgevoerd. Het betreft hier wederom zes fabrieken, die 10% van de totale melkaanvoer aan BZB-fabrieken [261] verwerken. De derde groep omvat twee bedrijven, die alleen de alcoholproef toepassen. Als 4% van het fabriekenbestand, verwerken deze 2% van de totale melkaanvoer aan BZB-bedrijven. De vierde groep bevat de meeste fabrieken. Zestien fabrieken (31%) oefenen controle uit met behulp van de alcoholproef en zindelijkheidsproef, terwijl sommige min of meer regelmatig busseninspectie houden. Deze fabrieken ontvangen 27% van de totale melkaanvoer in het BZB-gebied. De vijfde groep bedrijven verricht dezelfde onderzoekingen als de voorgaande groep, doch controleert daarnaast ook min of meer regelmatig met de reductasegistingsproef. Zij houden met de uitkomsten van deze proef echter geen rekening bij de uitbetaling. Het gaat om elf

fabrieken (22%), die tesamen 27% van de aangeleverde melk in het BZB-gebied verwerken. De laatste groep bestaat uit 10 fabrieken, die 20% van de BZB-leden vormen en een gezamenlijke melkaanvoer hebben van 30% van het BZB-totaal. Deze groep verricht dezelfde onderzoeken als de vorige groep, maar houdt bij de uitbetaling ook rekening met de reductasegistingsproef. Alle fabrieken van deze groep verrichten bovendien het streptococconderzoek.³³⁰⁾

Uit deze enquête blijkt dat in 1936 42%, namelijk de fabrieken in de vijfde en zesde groep, het meest optimale controlestelsel uitvoeren. Daarbij gaat het om meer dan de helft van de totaal geleverde melk aan bij de BZB aangesloten fabrieken. Bijna een kwart van de fabrieken, goed voor 14% van de aangevoerde melk, oefent echter nog maar nauwelijks enige kwaliteitscontrole uit.

In de tweede helft van de jaren veertig moet ondanks alle vooruitgang op hygiënisch terrein geconcludeerd worden dat de zuivelfabrieken nog te veel melk van slechte kwaliteit krijgen aangevoerd. Vooral bij onverwacht warme zomerdagen openbaart dit euvel zich meteen. De studiecmissie Smits van Oyen van de ZNZ acht het noodzakelijk dat het melkonderwijs een grotere uitbreiding krijgt en zondig geheel gereorganiseerd wordt. Ook een zo spoedig mogelijk ingevoerde uitbetaling van de melk naar kwaliteit zou volgens de commissie aan vooruitgang op dit gebied bij kunnen dragen.³³¹⁾

De coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen', begint twee jaar na haar oprichting in 1947, met de uitbetaling van melk naar kwaliteit. Daartoe richt de vereniging een afdeling Kwaliteitsbepaling op, waaraan in 1949 een zuiveltechnisch ambtenaar en twee assistenten worden aangesteld. Deze lieden zijn speciaal belast met de kwaliteitsbepaling van de aangevoerde melk en met het stimuleren van een goede melkwinning. De bepaling van de kwaliteit geschiedt aanvankelijk door uitvoering van de reukproef, de busseninspectie en de reductaseproef.³³²⁾ Ook de regionale coöperatie 'Noord-Limburg' te Venlo gaat over op de uitbetaling naar kwaliteit. Evenals 'De Kempen' baseert men de uitbetaling op de reukproef, busseninspectie en de reductaseproef. Soms past men ook de catalaseproef nog toe.³³³⁾

In hoofdstuk 8 ga ik nader in op de kwaliteitsverbetering van de melk op de boerderijen.

Na de kwaliteit van de aangevoerde melk behandeld te hebben, richten wij ons nu op de boter. Welke gebreken kan boter hebben? De navolgende opsomming is indicatief voor problemen waar de zuivelcoöperaties mee te maken kunnen hebben: 'goor', zuur, vissig, branderig, watersmaak, metaalsmaak, oliesmaak, kooksmaak, kruimelig, sterk, zachte en natte boter, schimmel op de boter, te hoog watergehalte in de boter. Nadat in de jaren dertig veel boeren overgaan tot het inkuilen van gras of groenvoer, dat in de winter aan de koeien wordt gevoederd, komen de gebreken voer- en kuilsmak veel vaker voor dan voorheen.³³⁴⁾ Andere problemen die op kunnen treden en van invloed zijn op de kwaliteit van het produkt houden verband met het kweken van zuursel, de ontromingscherpte, het uitkarnen en de snelheid van de kneedwalsen.

Gedurende de hier behandelde ontwikkeling in bijna zestig jaar kampen de zuivelfabrieken met diverse problemen op technisch gebied, waardoor de kwaliteit van de bereide [262] produkten teruggeloopt. Van overheidswege is verscheidene malen geprobeerd de kwaliteit van de in Nederland gemaakte en verhandelde boter te bewaken. De eerste wet daartoe is de Boterwet uit 1889. Deze wet blijkt ten aanzien van de bestrijding van knoeierijen met boter geen succes. In 1900 ziet een verbeterde versie van de Boterwet het licht. Hiermee kan de botercontrole stringenter worden aangepakt. De instelling van het rijksbotermerk in 1904 brengt een definitief einde aan de knoeipraktijken in de boterhandel. Het rijksmerk waarborgt de echtheid en zuiverheid van de gemerkte boter. Door de staat erkende controlestations voeren de controle van de boter uit. Over deze controlestations kom ik nader te spreken in hoofdstuk 9.

De controle op de verwerking van de melk in de fabriek verloopt in de handkrachtfabrieken verre van vlekkeloos. De zindelijkheid en de zorg voor zuursel en room gaan weliswaar geleidelijk vooruit, maar rond 1907 moet geconstateerd worden dat de inrichting, uitrusting en watervoorziening nog op zeer veel plaatsen verbeterd moet worden om de hoogste opbrengst en de beste kwaliteit te verkrijgen. De controle op het vetgehalte van ondermelk en karnemelk is op verschillende plaatsen niet geregeld en dikwijls ook niet voldoende nauwkeurig.³³⁵⁾

De zuivelconsulenten klagen in hun jaarverslagen steen en been over de vieze fabrieken. Oorzaken hiervan zijn de onvoldoende inrichting, het onvoldoende toezicht van het bestuur en de slechte motivatie van het fabriekspersoneel. De onvoldoende inrichting uit zich in vloeren die niet waterdicht zijn, muren die van onderen steeds vuil zijn en die zelfs met zwartsel of roet uit het fornuis worden besmeerd om het vuil te bedekken. De kelders hebben vaak geen waterafvoer. Omdat nog veel in de kelders wordt gewerkt (karnen en kneden) en de kelders tevens dienen als zuurlokaal, laat de hygiëne hier veel te wensen over.³³⁶⁾

Bij een controle door de Eindhovense gezondheidscommissie in 1906 wordt de toestand in de Strijpse coöperatieve boterfabriek gevaarlijk geacht voor de gezondheid. Tegen het fabrieksgebouw aan bevinden zich stallen en mesthopen. Een degelijke afwatering ontbreekt. De kwaliteit van de vloer in de fabriek wordt als "ellendig" omschreven. Het personeel, de inrichting en het vaatwerk zijn "zeer vuil". De centrifugelijm, een restprodukt bij de boterbereiding, wordt op de mesthoop buiten het gebouw gestort. Deze wordt slechts tweemaal per jaar geruimd.³³⁷⁾

De Eindhovense gezondheidscommissie controleert in 1906 ook de coöperatieve boterfabriek 'Landbouwers Eendracht' in Woensel. De situatie aan deze fabriek wordt gunstiger beoordeeld dan die in Strijp. De fabriek beschikt over een afvoer naar een waterloop op korte afstand van het gebouw, hoewel de commissie dit niet voldoende acht. De vloeren van het fabrieksgebouw zijn tamelijk goed. Het vaatwerk is ook hier vuil. De centrifugelijm wordt aan de varkens gevoerd.³³⁸⁾

Behalve de onvoldoende inrichting van de fabrieken spelen ook de vakkennis en het moreel van het personeel een rol. In het algemeen is de vakkennis van de werklieden niet erg groot. Zij kennen de bediening van de apparaten, maar hun kennis van hygiënische maatregelen reikt heel wat minder ver. Veel van de arbeiders trekken niet voldoende tijd uit om de werktuigen goed schoon te maken. Hun loon is zo laag dat ze buiten de fabriek nog bij moeten verdienen om in het onderhoud van hun gezin te kunnen voorzien.³³⁹⁾ Dit lage loon vermindert de arbeidslust. De werklieden trachten hun werk in zo kort mogelijke tijd te doen. Er wordt zo weinig mogelijk room getrokken. Een percentage van slechts zeven of acht komt zeer dikwijls voor. Daardoor wordt minder en "verkarnede" boter verkregen, die in de regel ook nog een te hoog watergehalte heeft.³⁴⁰⁾ Ook het nog al eens vaak wisselende personeelsbestand in de handkrachtfabrieken speelt niet in het voordeel van de kwaliteit van de hier bereide produkten.³⁴¹⁾

In het eerste decennium na de eeuwwisseling worstelen veel handkrachtfabrieken met het watergehalte van de boter. De zuivelconsulenten verstrekken de coöperaties adviezen, [263] die, nadat op het botercontrolestation streng toezicht wordt uitgeoefend volgens de rijksvoorschriften, steeds meer navolging vinden. Ook door de aanstelling van een botermaker-instructeur door de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond kunnen de coöperaties profiteren van de aanwezige technische kennis.³⁴²⁾

Een grote verbetering vormt de overschakeling op stoomkracht. In de stoomzuivelfabrieken worden veelal ook laboratoria gevestigd. In het laboratorium onderzoekt men water, melk, zuursel, room en boter op het gehalte bacteriën.³⁴³⁾ In de stoomzuivelfabrieken wordt de melk- en botercontrole gron-

diger ter hand genomen. De opgerichte botercontrolestations in Maastricht en Eindhoven leggen zich toe op de kwaliteitscontrole van de fabrieksboter. Hierop kom ik in hoofdstuk 9 uitgebreid terug. In 1919, wanneer de handkrachtfabrieken nagenoeg zijn verdwenen, kan de zuivelconsulent in Noord-Brabant constateren dat de kwaliteit van de boter is verbeterd. Hij schrijft deze verbetering met name toe aan het feit dat de uitbetaling van de boter door de ZEV en de ZNZ aan de leverende fabrieken naar kwaliteit geschiedt. Beide organisaties controleren ook het gewicht en de verpakking, waardoor ook hierin veel verbetering is te bespeuren.³⁴⁴⁾

Niettemin blijven de controlerende instanties waakzaam en dat is niet voor niets. De directeur van de keuringsdienst van waren te Eindhoven onderzoekt in 1924 samen met de zuivelconsulent in Noord-Brabant de samenstelling van de karnemelk die door de coöperatieve zuivelfabriek te Son_ wordt verkocht. In datzelfde jaar verzoekt de burgemeester van Erp_ de zuivelconsulent te onderzoeken in hoeverre een van de fabrieken in Erp_ ingericht is voor het goed pasteuriseren van de ondermelk en karnemelk. De pasteurisatie laat inderdaad te wensen over. De vele gevallen van mond- en klauwzeer onder het vee van de leden is daarmee verklaard.³⁴⁵⁾

Voor kaas wordt evenals voor boter een rijksmerk ontwikkeld. Hoewel het veel moeilijker is met kaas te knoeien, komen bij de kaasbereiding in sommige fabrieken in het land nog wel eens duistere praktijken voor. Kaas met een te laag vetgehalte wordt dan bijvoorbeeld voor 40+ of volvet verkocht. In 1919 wordt een betrouwbaar rijksmerk ingevoerd, waardoor deze handelwijzen noodgedwongen moeten stoppen.³⁴⁶⁾

De invoering van de Warenwet in 1919 is wat betreft de samenstelling van zuivelprodukten voor de zuivelindustrie van minder belang. Goede regelingen in de vorm van rijksboter- en later ook rijkskaasmerken bestaan immers reeds. De Warenwet heeft voor de zuivelcoöperaties echter wel andere consequenties. De wet is gebaseerd op twee basisprincipes: bescherming van de volksgezondheid en eerlijkheid in de handel. Als gevolg van de Warenwet worden regelingen opgesteld met betrekking tot de eisen waaraan bereiding, verpakking, hygiëne en behandeling van de produkten moeten voldoen.³⁴⁷⁾

Zeer belangrijk voor fabrieken die consumptiemelk verkopen, is het zogeheten Melkbesluit, dat als uitvloeisel van de Warenwet in werking treedt op 7 oktober 1925. Ter bevordering van de volksgezondheid en in het belang van de melkconsumenten geeft het Melkbesluit voorschriften aangaande de behandeling en de verkoop van melk en de daaruit verkregen vloeibare produkten. Ook pappen en karnemelk vallen dus onder deze regels. Het Melkbesluit stelt een aantal hygiënische eisen aan de voor consumptie bestemde melk en de winning daarvan. Voor de meeste zuivelfabrieken leveren deze voorschriften geen moeilijkheden op, aangezien in de reglementen van de fabrieken minstens gelijkwaardige eisen zijn gesteld.³⁴⁸⁾ Alleen fabrieken die consumptiemelk leveren die aan de gestelde eisen voldoet, krijgen toestemming tot de verkoop van dit produkt.

In de diverse gebieden van de zuidelijke zandgronden wordt verschillend op het Melkbesluit gereageerd. De BZB richt een melkcontrolestation op, waar de melk wordt gekeurd en aldaar toestemming verkrijgt om in de handel gebracht te worden. Op deze wijze wordt voorkomen dat de keuringsdiensten van waren op de bedrijven zelfstandig [264] onderzoek gaan doen. Over de instelling van het melkcontrolestation wordt met de directeuren van de betrokken keuringsdiensten overleg gevoerd.³⁴⁹⁾

De ZNZ adviseert haar leden die consumptiemelk verkopen alleen melk in de verkoop te brengen die aan de eisen van het Melkbesluit voldoet, "doch zich overigens maar een beetje onwetend te houden" en de ontheffing niet aan te vragen. "Verder is hier niets gedaan en ook niets op komst."

Datgene wat men in de BZB juist wil voorkomen, namelijk een eigen controle van de keuringsdiensten, gebeurt in het ZNZ-gebied wel. De keuringsdiensten nemen regelmatig monsters melk en bemoeien zich soms ook met de melk die van de boerderij naar de fabriek gaat. Dit laatste gebeurt ook wel bij fabrieken die weinig of geen consumptiemelk verkopen. Tot ernstige moeilijkheden leidt dit alles echter niet.³⁵⁰⁾

De zuiverheid en de juiste samenstelling van boter en kaas zijn in de rijksmerken geregeld. Een volgende stap is dan de rubricering van de produkten in eerste, tweede, derde of vierde kwaliteit.³⁵¹⁾ Het onder rijkstoezicht staande Zuivel Kwaliteitscontrôle Bureau (ZKB), dat in mei 1938 officieel in werking treedt, verzorgt hiertoe de controles. Bedrijven kunnen zich bij het ZKB aansluiten voor een regelmatige kwaliteitscontrole.

Het ZKB wordt opgericht om tot een zo goed mogelijke kwaliteit van de zuivel voor export te komen. Alleen door het ZKB goedgekeurde boter van bij het bureau aangesloten fabrieken mag worden uitgevoerd.³⁵²⁾ Het ZKB stelt voorts nog eisen aan de verpakking van boter, speciaal wat het merken van de duigen en deksels betreft.³⁵³⁾

Het ZKB-systeem en de gevolgen die het niet voldoen aan de eisen voor het kwaliteitsmerk heeft, stimuleren besturen van vele zuivelfabrieken in deze periode tot het treffen van enkele technische vernieuwingsmaatregelen en het steeds systematischer controleren van de kwaliteit van de aangevoerde melk.³⁵⁴⁾ In 1938 zijn van de 90 leden van de ZNZ er 75 aangesloten bij het ZKB. Van de overige vijftien fabrieken heeft een deel de aansluiting niet nodig, omdat zij hun produkten geheel of bijna geheel en detail verkopen. De overigen - meest kleine fabriekjes - kunnen niet aan de eisen van het ZKB voldoen.³⁵⁵⁾

[265] De strenge kwaliteitseisen die aan boter worden gesteld, worden in de jaren na de Tweede Wereldoorlog ook uitgebreid naar melkpoeder en kaas. De rijksoverheid acht het zeer gewenst dat de kwaliteitscontrole van deze produkten gepaard gaat met een beduidend onderscheid in prijs naar de klassen waarin gekeurd wordt. Hetzelfde geldt voor de kwaliteit van de consumptiemelk. In 1947 wordt een wettelijke maatregel overwogen om de uitbetaling naar kwaliteit van de melk verplicht te stellen.³⁵⁶⁾ Pas na 1950 wordt dit ook daadwerkelijk ingevoerd. Overigens betaalt het grootste deel van de fabrieken in het zuiden dan al naar kwaliteit uit.

Ook de melkprodukten als consumptiemelk, pap, karnemelk en room kunnen smaakafwijkingen vertonen als zuur, watersmaak en metaalsmaak. In de steden bewaken de keuringsdiensten van waren de kwaliteit van de consumptiemelk. De keuringsdienst in Eindhoven controleert in 1933 50 melkinrichtingen en consumptiemelk verkopende zuivelfabrieken, 118 melkslijterijen, 797 melkveehouderijen die rechtstreeks aan verbruikers melk leveren en 490 bereidplaatsen of depots van consumptie-ijs. Voor een stelselmatige inspectie van de bedrijven van melkveehouders die aan de zuivelfabrieken, melkinrichtingen en melkslijters leveren, heeft men niet voldoende tijd.³⁵⁷⁾ Aangezien de zuivelcoöperaties een eigen systeem van kwaliteitscontrole hebben, lijkt controle van de veehouders die aan deze fabrieken leveren minder noodzakelijk.

Vooraf in de jaren twintig worden ten aanzien van consumptiemelk grote vorderingen op hygiënisch gebied gemaakt. De keuringsdienst van waren in Eindhoven keurt nog in 1922 een groot aantal monsters af. 10,6% van de monsters blijkt vermengd met water en 46,5% is met vuil verontreinigd. Bijna tien jaar later staat het er een stuk beter voor. In 1931 is slechts 0,4% van de dan genomen monsters met water vermengd en nog maar 0,7% blijkt vervuild.³⁵⁸⁾ In 1933 worden 24 kg. consumptie-ijs en 15 kg. kaas aan de handel onttrokken. Alle melk wordt goedgekeurd.³⁵⁹⁾

Van groot belang bij de kwaliteitsverbetering door de fabrieken is het voeren van een zogeheten

'technische boekhouding'. Die komt kort gezegd neer op het geregeld en nauwkeurig aantekenen van alle factoren die invloed kunnen uitoefenen op de kwantiteit en kwaliteit van het produkt. Naast gewicht en vetgehalte van de melk, ondermelk en room dient onder meer ook genoteerd te worden de temperatuur van de melk of room tijdens elke fase van het bereidingsproces.³⁶⁰⁾

Veel fabrieken hebben lange tijd een uiterst gebrekkige technische boekhouding. Slechts in enkele fabrieken worden nauwkeurig gegevens genoteerd over de behandeling van de room en het verloop van het karnproces van elk karnsel afzonderlijk. Met name voor een veel voorkomend probleem, een te hoog vochtgehalte van boter, is het bijhouden van dergelijke gegevens van groot belang. Kwaliteitsbewakers als de zuivelconsulenten kunnen aan de hand van een technische boekhouding veel sneller en adequater adviezen geven. In 1936 klaagt de Limburgse rijkszuivelconsulent nog over de slecht bijgehouden technische gegevens.³⁶¹⁾

5.4. ADMINISTRATIE

De handkrachtfabrieken hebben een uiterst minimale boekhouding. Met de grootschaliger wordende fabrieken en het groeiend ledental van de coöperatie wordt een doelmatige boekhouding en ledenadministratie noodzakelijk. Grotere organisaties vragen verbindende lijnen, die veelal een bureaucratisch karakter hebben. Voor een goed inzicht in het bedrijf, voor een juiste opgave voor de belastingen, ter wille van het verkrijgen van krediet en voor een kloppende opgave in verband met de administratie van de zuivelbonden, moet [266] een nauwgezette boekhouding worden gevoerd en dienen aan het eind van het jaar balansen en exploitatierekeningen te worden opgesteld. Voor de coöperatieve vereniging geldt daarenboven dat alleen een juist gevoerde boekhouding een eerlijke uitbetaling van de leden mogelijk maakt. Slechts op basis van een eenduidige, nauwkeurig bijgehouden boekhouding kunnen bestuur en leden de financiële kant van hun vereniging controleren.

Vooraf in de jaren twintig wordt het administratieve werk uitgebouwd. De uniformering van de administratie krijgt een sluitstuk in de regionale zuivelcoöperaties. De administratie wordt dan centraal op het hoofdkantoor bijgehouden. Alle aangesloten fabrieken moeten dan een zelfde boekhouding gaan voeren.

5.4.1. Boekhouding en ledenadministratie

De administratie van de handkrachtfabrieken is zeer eenvoudig opgezet. De groei van de (productie-)omvang van de fabrieken gaat gepaard met een toenemende aandacht voor een degelijke administratie en boekhouding. De uitbreiding van het machinepark en de overgang van handkracht op stoomkracht bij de aandrijving van de machines leiden tot een betere kwaliteit boter en een hoger rendement van het bedrijf. Ook de toenemende aandacht voor administratie en boekhouding moet gezien worden in deze zin van modernisering. Een goede administratie en correct gevoerde boekhouding vormen belangrijke voorwaarden voor een hoger rendement van de zuivelfabrieken. Zij verschaffen inzicht in de exploitatie en de verliezen en winsten en maken bovendien een eerlijke verdeling van de lasten en lusten van het coöperatieve bedrijf over de leden mogelijk.

De boekhouding van de coöperatieve zuivelfabriek 'Landbouwers Welvaren' in Zundert dient hier als voorbeeld voor een doorsnee-coöperatie en bestaat in 1912 in de eerste plaats uit een boterverkoopboek, dat per acht en per veertien dagen wordt opgeteld, om deze bedragen vervolgens in het groot kasboek over te boeken. Ook de posten in het klein kasboek worden naar het groot kasboek overgeheveld. In het klein kasboek noteert men de ontvangsten van de melkverkoop aan de fabriek en diverse uitgaven. Naast het boterverkoopboek, het klein en groot kasboek wordt ook een afrekenboek leden bijgehouden. Dit boek wordt iedere veertien dagen afgesloten, terwijl per vier weken wordt uitbetaald. Tenslotte bestaat de boekhouding nog uit een bankiersboekje, dat een 'lijst van

obligatiën' bevat. Volgens de inspecteur van de ZNZ die de fabriek op 19 juni 1912 bezoekt, worden de boeken duidelijk, netjes en zonder potloodschrift bijgehouden. De posten worden regelmatig in de diverse boeken ingeschreven. Voor de leden bestaan aparte afrekenboekjes. Bij aflevering van de melk ontvangen de leden een bon met daarop onder meer de hoeveelheid afgeleverde melk vermeld. De inspecteur adviseert in het vervolg een specificatie der onkosten bij te houden en een overzicht van het bedrijf alsmede een balans op te stellen. De kasgelden, boeken en waardevolle stukken worden goed geordend in een solide brandkast bewaard.³⁶²⁾

Om de boekhouding en administratie nauwkeurig te kunnen voeren is behalve kunde op dit terrein ook een veelheid aan schrijf- en kantoorbenodigheden nodig. Op het kantoor van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Zomerbloem' in Someren bevinden zich eind 1915: melkrekeningen, afrekenboeken, een register ledenverkoop, melkbonnen, boterbonboekjes, loonzakjes, schrijfpapier, enveloppen, briefkaarten (ansichten) en postzegels.³⁶³⁾ Na de Tweede Wereldoorlog schaffen fabrieken ook mechanische hulpmiddelen als rekenmachines en schrijfmachines aan.³⁶⁴⁾

Vooraf in de jaren twintig bouwen zuivelcoöperaties hun administratieve apparaat uit. De zuivelbonden besteden veel aandacht aan voorlichting en controle van de boekhoudingen van de fabrieken. De inspecties van de bond, zoals hierboven bij de coöperatie in Zundert geschetst, zijn hiervan een uiting. De zuivelbonden streven naar een uniforme [267] boekhouding voor alle fabrieken, om zo tweedracht tussen de leden van verschillende fabrieken te voorkomen. Een boekhouding die overal op gelijke wijze wordt gevoerd, maakt een eerlijke vergelijking tussen de resultaten mogelijk.

In 1924 wordt vastgesteld dat alle bij de ZNZ aangesloten fabrieken een boekhouding hebben die aan enkele minimale voorwaarden voldoet.³⁶⁵⁾ Van deze minimale eisen moet men zich geen al te grote voorstelling maken. Er kunnen immers wel bepaalde boeken zijn waarmee de boekhouding wordt gevoerd, het bijhouden daarvan is afhankelijk van de deskundigheid en nauwkeurigheid van de daarmee belaste functionaris, in veel gevallen de directeur. Toch wordt onmiskenbaar vooruitgang geboekt. De totstandkoming van grotere zuivelfabrieken leidt tot de aanstelling van goed geschoolde directeuren. Deze zijn niet alleen deskundig op zuiveltechnisch gebied maar ook administratief onderlegd. Later nemen zuivelcoöperaties speciale administratieve krachten in dienst.

De meeste fabrieken hanteren de dubbele methode, het zogenaamde italiaans boekhouden, in de vorm van enige dagboeken met een journaal en een grootboek. Als dagboeken worden gebruikt het verkoopboek, het kasboek en de prima nota. In het verkoopboek staat een dagelijks overzicht van alle verkopen die hebben plaats gehad. Dit overzicht bevat de namen van de afnemers, de aard en hoeveelheid van de afgeleverde produkten, de gemaakte prijzen en het totaal bedrag. Tevens moet af te leiden zijn hoeveel contant en hoeveel op rekening is verkocht. Het kasboek geeft een dagelijkse verantwoording van alle ontvangsten en uitgaven van geld, met daarbij duidelijk omschreven op welke persoon of handeling de ontvangst of uitgave betrekking heeft. In de prima nota worden alle andere commerciële handelingen genoteerd. Ter aanvulling van de dagboeken kunnen nog andere boeken worden bijgehouden, de zogeheten 'bijboeken'. Voorbeelden hiervan zijn het rekening-courantboek, het vetgehaltereregister, het melkafrekeningenboek, het loonboek, het onkostenboek en het boek voor ledenkapitaal. In grote coöperaties is de boekhouding uitgebreider en worden dus meer bijboeken aangehouden.³⁶⁶⁾

De posten uit de dagboeken komen allereerst per maand gerangschikt in het journaal terecht. Het journaal bevat de maandtotalen van de dagboeken op een zodanige wijze gerangschikt, dat de totalen op eenvoudige wijze naar het grootboek zijn over te brengen. Dit boek is inhoudelijk dan ook van weinig betekenis. Belangrijker is het grootboek, dat een maandelijks overzicht geeft van de ver-

anderingen die in de bezittingen en schulden van de vereniging hebben plaats gevonden. De dagboeken leveren in het dubbele boekhoudsysteem de bouwstenen voor het grootboek. Het komt er dus vooral op aan dat de dagboeken goed zijn ingericht en juist dit laat halverwege de jaren twintig op veel fabrieken nog te wensen over.³⁶⁷⁾ Niet alle kleinere posten bijvoorbeeld worden in de boekhouding verantwoord. Men is nog wel eens geneigd kleinere ontvangsten en uitgaven "als tegen elkaar wegvallende" te beschouwen. Deze komen dan dus niet in de boeken voor. Een boekhoudkundige zonde, zeker in een coöperatie, waar de beheerder immers verplicht is volledige verantwoording van zijn beheer af te leggen aan het bestuur.³⁶⁸⁾

Aan het eind van de jaren dertig is wel enige vooruitgang geboekt. De administratieve inspectiedienst van de ZNZ concludeert dat over 1938 de administraties, voor zover het de financieel-economische kant betreft, in het algemeen goed in orde zijn. De ledenadministratie laat echter te wensen over. Ten behoeve van de ledenadministratie houdt men meestal twee typen registers bij. In het eerste register staan alle personen die lid zijn van de vereniging. Elke toetreding als lid en elke beëindiging van het lidmaatschap moet hierin worden aangetekend. Het tweede register wordt aangelegd met het oog op de regeling van de aansprakelijkheid. Over elk boekjaar wordt daarin aangetekend hoeveel melk elk lid heeft geleverd. Uit de ledenboekhouding moeten ook de aanspraken op het ledenkapitaal blijken. Dit organisatorische deel van de boekhouding is aan het eind van de jaren dertig nog steeds voor veel verbetering vatbaar, aldus de inspectiedienst van de ZNZ. De coöperatieve [268] vereniging behoort de leden toe, maar de boekhoudkundige weerslag daarvan, gebeurt blijkbaar niet erg nauwgezet. Ook de notulen van gehouden bestuursvergaderingen en algemene ledenvergaderingen zijn meestal gebrekkig: de duidelijkheid wordt aan de beknoptheid opgeofferd.³⁶⁹⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bereikt de administratieve 'rompslomp' voor de zuivelcoöperaties een hoogtepunt. Ingevuld en bijgehouden dienen te worden: boter- en melkvervoerbewijzen, botertoewijzingen en boterbons; voorschriften over boekhouding, vetgehalte-onderzoek en uitbetaling; wekelijkse rapportages over het verrichte werk en een vierwekelijkse verantwoording over ontvangen en geleverde melk, over melkvet, verkochte boter, ondermelk, uitbetalingen, enzovoort.³⁷⁰⁾ De administraties van veel zuivelfabrieken raken in deze jaren overbelast.³⁷¹⁾ Sommige coöperaties zien zich genooddaakt extra administratief personeel aan te stellen. In Liessel benoemt het bestuur van 'St. Hubertus' een tijdelijke hulp op het kantoor van de fabriek om de vele, van hogerhand opgelegde administratieve werkzaamheden te kunnen uitvoeren.³⁷²⁾

Met het proces van schaalvergroting dat zich in de tweede helft van de jaren veertig in een groot deel van de zuivelindustrie voordoet, raakt de oude wijze van administratie voeren achterhaald. Het administratief inzicht van de meeste directeuren en assistenten wordt als "nogal eenvoudig" beoordeeld, evenals het administratiesysteem van de fabrieken. De coöperatieve zuivelvereniging "De Kempen" overweegt in 1949 een functionaris aan te trekken, die geleidelijk een administratieve vernieuwing zal doorvoeren.³⁷³⁾

In de regionale zuivelcoöperaties wordt de administratie van alle fabrieken geuniformeerd. Het merendeel van de werkzaamheden wordt op het hoofdkantoor van de vereniging uitgevoerd. De fabrieken leveren de cijfers aan, die natuurlijk op gelijke wijze in alle fabrieken berekend moeten zijn. De coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen' ontwerpt een aantal formulieren, waarop de directeur van elke fabriek de nodige cijfers dient in te vullen. Deze formulieren zijn enerzijds wekrapporten, die betrekking hebben op onder meer personeelmutaties; werktijden personeel; melkverdeling; leveranties aan andere fabrieken of de CZNZ; verkopen per venter, slijter, grootverbruiker of aan de fabriek; verantwoording kas. Anderzijds moeten vierwekelijkse rapporten worden ingevuld aangaande de opgave van voorraden melkproducten en hulpstoffen en het verbruik van hulpstoffen.³⁷⁴⁾

‘De Kempen’ neemt van de fabrieken veel van de administratieve werkzaamheden over: loonberekening personeel; afrekening venters, slijters en grootverbruikers; factureren van leveringen aan andere fabrieken en de CZNZ; bijhouden van dagboeken, journaal en grootboek; melkafrekening; invullen van de vierwekelijkse rapporten voor het Bedrijfschap voor Zuivel; maken van balansen en resultatenoverzichten. Voor de fabrieken resteert voornamelijk het aanleveren van de gegevens. Opdat de directeuren regelmatig op de hoogte blijven van de financiële resultaten van hun fabriek ontvangen zij eenmaal in de vier weken een rapport waarin opgenomen de productie-, verkoop- en resultatenoverzichten van hun fabriek. Voorts bevatten deze rapporten, ter vergelijking, de gemiddelde cijfers van alle Kempenfabrieken.³⁷⁵⁾

5.4.2. Administratief personeel

In de zuivelfabrieken voeren de directeuren aanvankelijk de administratie en boekhouding. Deze werkzaamheden worden echter steeds omvangrijker en complexer. Alleen terzake deskundige, gespecialiseerde personen zijn op den duur nog in staat de administratie en boekhouding te verzorgen. In toenemende mate schakelen de coöperaties dan ook speciaal geschoolde kantoorkrachten in. Sommigen hebben het praktijkdiploma boekhouden op zak.

[269] Aan de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Oude Molen’ in Asten wordt in 1912 iemand aangesteld, die wordt belast met het toezicht op de administratie. Bestuur en leden achten dit noodzakelijk vanwege de eisen die de boekhouding stelt. Zij besluiten W. Kusters aan te stellen, kassier bij de boerenleenbank in Asten. Hij verdient een aanvangssalaris van f. 25,- per jaar. Naar verwachting zullen de werkzaamheden niet meer dan enkele dagen per jaar in beslag nemen.³⁷⁶⁾

Aanvankelijk verrichten mannen de administratieve handelingen. In het begin van de twintigste eeuw en vooral na de Eerste Wereldoorlog doen in Nederland steeds meer vrouwen hun intrede in het kantoorwezen. In de ontwikkeling van een meer efficiënte arbeidsmethode wordt het administratieve werk gesplitst in een aantal deeltaken. De eenvoudige werkzaamheden als het bijhouden van het archief, het typewerk en de verzending van brieven, komen veelal in handen van jonge vrouwen terecht.³⁷⁷⁾ Ook in de zuivelfabrieken doen vrouwelijke kantoorbedienden hun intrede. Bij de oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Lucia’ in Helvoirt in 1916 wordt mejuffrouw Heuperman benoemd ”voor kantoor”. Op 2 juli 1919 wordt haar eervol ontslag verleend. In haar plaats wordt overigens een man benoemd.³⁷⁸⁾ De coöperatieve zuivelfabriek ‘Landbouwers Welvaren’ in Zundert heeft in 1930 een secretaresse in dienst, die een jaarsalaris ontvangt van f. 800,-.³⁷⁹⁾ In Vierlingsbeek komt pas in 1943 een vrouwelijke kantoorbediende in dienst.³⁸⁰⁾ Grote zuivelfabrieken ontwikkelen een divers administratief apparaat. De coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Martinus’ te Venlo heeft in 1950 voor de administratie een boekhouder, twee kantoorbedienden en een kantoorejuffrouw (zij is naast de mannelijke kantoorbedienden apart vermeld) in dienst.³⁸¹⁾

De administratieve krachten zijn in de fabrieken veelal enkelingen tussen de zuivelarbeiders. Het werk van de laatsten staat vaak in hoger aanzien dan dat van de kantoorbedienden. Ondanks het belang voor de coöperatieve vereniging van een goed bijgehouden administratie en boekhouding worden de werknemers die met dit werk zijn belast, nogal eens ondergewaardeerd. Velen van hen zijn bovendien niet aangesloten bij een organisatie die hun belangen kan behartigen.³⁸²⁾

De lonen van de kantoorkrachten vertonen bij een vergelijking tussen de zuivelcoöperaties aanvankelijk een divers beeld. Na de Tweede Wereldoorlog komt er meer eenheid in de betaling van het administratief personeel. De looncommissie van de BZB brengt in 1945 een advies uit inzake de salarisregeling voor kantoorpersoneel.³⁸³⁾ In de jaren daarna komt een bindende regeling tot stand voor het salaris van administratief personeel in de zuivelindustrie.³⁸⁴⁾ In 1950 verdient de boekhouder van

de coöperatieve zuivelfabriek 'Landbouwers Welvaren' in Zundert f. 60,90 per week.³⁸⁵⁾ De boekhouder in dienst van de zuivelcoöperatie in Venlo heeft in 1950 een wekelijks salaris van f. 64,61.³⁸⁶⁾

Er valt een aanmerkelijk verschil te constateren tussen de betaling van de vrouwelijke en mannelijke administratieve krachten. De twee mannelijke kantoorbedienden in de Venlose melkinrichting verdienen respectievelijk f. 51,98 en f. 53,37 per week. De kantoorjuffrouw ontvangt aan wekelijks loon f. 21,32.³⁸⁷⁾ Elders, zoals in Stramproy, komen wel hogere verdiensten voor vrouwen voor. De vrouwelijke kantoorbediende van 'St. Anthonius Abt' verdient in 1948 f. 35,- per week.³⁸⁸⁾

5.5. DIRECTEUREN

De handkrachtfabrieken in de periode tot 1900 kennen nog geen directeuren. Het werk wordt uitbesteed aan een werkman en het bestuur houdt de vinger aan de pols. Met de overgang naar grootschalige stoomzuivelfabrieken volgt de aanstelling van directeuren. Het bestuur boet aan invloed in op het reilen en zeilen van de fabriek.

[270]

5.5.1. Werkzaamheden

In de handkrachtfabrieken zijn nog geen directeuren werkzaam. Vaak zijn hier een of meerdere werklieden in dienst, die vrijwel alle produktietechnische functies vervullen. Het bestuur voert in deze fabrieken het beheer. De werkman staat onder direct toezicht van het bestuur.

Met de opkomst van de grootschaliger en technisch gecompliceerdere stoomzuivelfabrieken, zijn de besturen niet langer in staat het beheer van de coöperatieve fabriek naar behoren te voeren. Zij verliezen het overzicht over het grote bedrijf en kunnen de technische ontwikkelingen in het zuivelbedrijf niet meer bijbenen. Een directeur, die speciaal voor deze functie is opgeleid, moet dan de leiding van de fabriek gaan voeren. In sommige reeds bestaande fabrieken wordt de werkman, na enige bijscholing, directeur. In andere gevallen en bij de oprichting van een nieuwe coöperatieve fabriek, wordt een directeur van buiten de fabriek aangesteld. Dit laatste gebeurt bijvoorbeeld bij de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel, waar meteen bij de oprichting in 1901 een directeur gaat functioneren. Het betreft J.H. van Geldrop, die tot dan directeur van de zuivelfabriek in het Overijsselse Tubbergen was.³⁸⁹⁾

In de zuivelfabrieken is de directeur belast met de leiding van en het toezicht op het bedrijf. Hij draagt de verantwoordelijkheid voor de verkoop van de produkten en de inkoop van hulpstoffen. Hij voert het financieel en administratief beheer. Tenslotte correspondeert hij over zaken die zowel de coöperatieve vereniging als de fabriek betreffen, voor zover dit niet tot de werkzaamheden van de secretaris behoort.³⁹⁰⁾

Van de directeur wordt verwacht dat hij zoveel mogelijk tijdens de werkzaamheden in de fabriek of op het kantoor aanwezig is. Indien hij een dagdeel afwezig is, wordt hij geacht dit aan het bestuur te melden. Een kortere afwezigheid is toegestaan mits hij aan de assistent of een ander personeelslid mededeelt hoe lang hij weg is en waar naar toe.³⁹¹⁾

Een directeur van een zuivelfabriek moet in de eerste plaats in staat zijn het bedrijf technisch en economisch te leiden. Hij moet daarom op de hoogte blijven van de eenvoudige wetenschappelijke publikaties op zuivelgebied en hij moet inzicht hebben in de positie van de zuivelprodukten op de binnenlandse en buitenlandse afzetmarkt. Naast de bedrijfsleiding heeft de directeur ook een belangrijke functie naar de boeren. Hij dient de produktie van het melkvee te controleren en als orga-

nisator en stimulator op te treden inzake de veeverbetering, de verbetering van de kwaliteit van de geproduceerde melk en de bestrijding van veeziekten. Tenslotte neemt de directeur van een zuivelfabriek ook een maatschappelijke positie in, die ertoe leidt dat hem advies gevraagd wordt over vraagstukken op sociaal, cultureel en politiek gebied.³⁹²⁾

”Ter waarborging van een richtig beheer”³⁹³⁾, storten veel directeuren een geldsom op de rekening van de coöperatieve fabriek. Deze borgstelling wordt als regeling soms in arbeidscontracten vastgelegd. Werkman Stevens van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Anthonius Abt’ in Stramproy moet in 1902 een waarborg van f. 100,- storten. Hij ontvangt over dit bedrag jaarlijks een rente van 4%.³⁹⁴⁾ De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Zomerbloem’ in Someren stort in 1910 een waarborgsom van f. 1.000,- op de rekening van het bedrijf.³⁹⁵⁾

Naast de directeuren zijn in veel zuivelfabrieken ook volontairs en assistenten in dienst. De volontairs bereiden zich door middel van cursussen en praktijkervaring voor op de functie van assistent-directeur. Nadat de assistent voldoende ervaring in het zuivelbedrijf heeft opgedaan, kan hij directeur worden van een fabriek. De assistent-directeur helpt de directeur bij zijn werkzaamheden en vervangt deze tijdens diens afwezigheid.³⁹⁶⁾ Overigens worden directeuren ook wel vervangen door de technisch ambtenaar van de zuivelbond of, zoals bijvoorbeeld in Swalmen, door de voorzitter van het bestuur.³⁹⁷⁾

[271] Om geschillen tussen bestuur en directie te voorkomen, dringen de zuivelbonden aan op het aangaan van een schriftelijke overeenkomst tussen beide partijen, waarin de rechten en plichten van de directeur zijn omschreven. In 1922 stelt de RK Vereeniging van Directeuren in Noord-Brabant in overleg met de BZB een model-instructie voor directeuren op.³⁹⁸⁾

De directeur neemt een intermediaire positie in tussen personeel en bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek. Hij is in dienst van de vereniging en als zodanig het verantwoordelijk hoofd van het personeel. Het personeel is rechtstreeks aan de directeur ondergeschikt.³⁹⁹⁾ De directeur draagt dus in eerste instantie de verantwoordelijkheid voor het goed functioneren van de fabriek. In die positie is de directeur gerechtigd het personeel te controleren en eventueel zelfs te schorsen of te ontslaan. Als in Oss het bestuur van ‘St. Willibrordus’ in 1936 klachten ontvangt over het personeel wordt duidelijk gesteld dat het personeel in alles volkomen gehoorzaamheid is verschuldigd aan het bestuur en aan de directeur. Als de directeur reden daartoe meent te hebben, kan hij een personeelslid schorsen. De geschorste werknemer kan bij het bestuur tegen deze maatregel in beroep gaan.⁴⁰⁰⁾

5.5.2. Opleiding

Veel directeuren van stoomzuivelfabrieken op de Brabantse en Limburgse zandgronden komen uit een boerengezin, doen werkervaring op in een zuivelfabriek en volgen nog enige cursussen, alvorens zij als beheerder aan de slag kunnen.⁴⁰¹⁾ De cursussen worden georganiseerd door de zuivelbonden en zuivelconsulenten en leiden op voor het examen assistent-beheerder volgens de eisen van de FNZ. In december 1908 start bijvoorbeeld in Mill een tweejarige cursus voor personeel van stoomzuivelfabrieken. Het programma sluit aan bij de eisen die de FNZ stelt voor het diploma van assistent-beheerder van een stoomzuivelfabriek. Negen deelnemers worden tot de lessen toegelaten, terwijl enkele anderen de lessen als toehoorder volgen.⁴⁰²⁾ De coöperaties in Oost-Brabant en Limburg nemen tot in de tweede helft van de jaren veertig genoegen met het FNZ-diploma assistent-beheerder als zij een nieuwe directeur willen benoemen.

Het examen voor het diploma van assistent-beheerder van een boterfabriek kent in 1917 vijf onderdelen: 1) melk, melkeigenschappen en melkonderzoek en bacteriën; 2) behandeling van melk; 3)

het karnen en bewerken van de boter; 4) wetten en organisatie op zuivelgebied en boekhouden; 5) praktijk van het melkonderzoek (gehalte en kwaliteit)⁴⁰³⁾

In het westen en midden van Noord-Brabant zijn veel directeuren te vinden die een hogere opleiding hebben genoten. Men is hier klaarblijkelijk wat minder bevreesd voor de invloed van ‘vreemde’ directeuren. Echter ook de aard van het zuivelbedrijf in dit gebied vraagt om directeuren met een grote technische kennis inzake de zuivelbereiding. Er worden al vroeg andere producten gemaakt naast boter en de omvang van de bedrijven is in veel gevallen ook wat groter dan meer naar het oosten. In Midden- en West-Brabant hebben directeuren dan ook vaker een opleiding aan de zuivelschool in Bolsward gevolgd.

Deze zuivelschool wordt in 1888 opgericht door de Friesche Maatschappij van Landbouw. De leerlingen zijn zowel jongens als meisjes. De duur van de cursus bedraagt drie tot zes maanden. Het doel is aanvankelijk uitsluitend instructie in zuivelbereiding. Later behoort de voorbereiding op andere taken in de zuivelsector eveneens tot de mogelijkheden. Omstreeks 1900 wordt de zuivelschool in Bolsward opgeheven. In 1904 krijgt deze echter in dezelfde stad een vervolg met de rijkszuivelschool. De opleiding aan deze school beslaat zo’n anderhalf tot twee jaar. Het doel van de opleiding is het verstrekken van kennis omtrent de zuivelbereiding en de voorbereiding voor taken in de zuivelsector, onder meer als directeur van een zuivelfabriek.⁴⁰⁴⁾

[272] Tot de directeursopleiding aan de rijkszuivelschool in Bolsward geeft het diploma landbouwkundige of de middelbare landbouwakte toegang. De andere opleidingen sluiten aan op de lagere school, het mulo en/of de landbouw cursussen. Later wordt de opleiding aan de rijkszuivelschool driejarig en vervullen de leerlingen tussen het tweede en derde leerjaar een stage in een zuivelbedrijf. De school krijgt dan tot doel de leerlingen voor te bereiden op leidinggevende taken in zuivelbedrijven.⁴⁰⁵⁾

De rijkszuivelschool is lange tijd de enige in Nederland. Als gevolg daarvan komen enkele directeuren van Noordbrabantse stoomzuivelfabrieken uit het noorden van Nederland, met name uit Friesland.⁴⁰⁶⁾ Aangezien in deze provincie ook meer ervaring aanwezig is met zuivelfabrieken op stoomkracht, is de komst van Friese directeuren niet verwonderlijk. Met de komst van deze ‘vreemde’ directeuren verschuiven de verhoudingen in de plaatselijke gemeenschap. Velen vragen zich af, of het wel wenselijk is het beheer van de eigen coöperatieve fabriek over te laten aan deze ‘heren van buiten’.

In het oosten van Brabant en in Limburg hebben vooralsnog slechts weinig directeuren een opleiding aan de Friese rijkszuivelschool gevolgd. In de tweede helft van de jaren veertig werken in Noord-Brabant zes directeuren met een diploma van de rijkszuivelschool in Bolsward, in Limburg slechts één. Het overgrote deel van de afgestudeerden aan deze school werkt in het noorden van het land.⁴⁰⁷⁾ De afstand voor jonge mensen uit het zuiden om in Bolsward een opleiding te gaan volgen, is te groot. Daarbij speelt ook een mentale afstand. Noord-Brabant en Limburg zijn in hoofdzaak katholiek, Friesland daarentegen is “bijna geheel niet-katholiek”⁴⁰⁸⁾ Tegen de komst van ‘vreemde’ directeuren bestaat in de zuidelijke streken nogal wat weerstand.

Veel directeuren, met name in Oost-Brabant en Limburg, zijn alleen in het bezit van het FNZ-diploma assistent-beheerder. Met de technische achterstand van de zuivelindustrie in dit gebied en de daaruit voortvloeiende reorganisatie wordt dit diploma in toenemende mate als onvoldoende beschouwd. De Katholieke Nederlandse Boeren- en Tuindersbond (KNBTB) onderneemt na de Tweede Wereldoorlog dan ook pogingen tot de oprichting van een bijzondere, in opleiding aan Bolsward gelijkwaardige zuivelschool in het zuiden.⁴⁰⁹⁾ Deze zuivelschool komt er in 1948 en gaat van start met elf leerlingen.⁴¹⁰⁾ Plaats van vestiging van de RK middelbare zuivelschool wordt ’s-Hertogen-

bosch. Voor deze stad wordt gekozen ter compensatie van de vestiging van een katholieke middelbare landbouwschool in Roermond.⁴¹¹⁾

De zuivelschool is gevestigd in het Tweede Straatje van Best te 's-Hertogenbosch, in een gebouw van de Zusters van de Choorstraat. Het gebouw bevat vier leslokalen en een grote zolder. Directeur is ir. A.E. Kromwijk.⁴¹²⁾ Voorts is een commissie van toezicht ingesteld, waarin onder andere de voorzitter van de CZNZ, een lid van het hoofdbestuur van de LLTB en een lid van het hoofdbestuur van de NCB (de laatste in de persoon van F. Smits van Oyen) zitting hebben.⁴¹³⁾ De commissie lijkt echter niet erg actief. In september 1951 merkt Smits van Oyen in een brief aan de secretaris van de KNBTB op, dat de school thans haar vierde jaar is ingetreden, maar dat de commissie van toezicht nog nimmer bijeen is gekomen.⁴¹⁴⁾

Om tot de eerste klas van de school te worden toegelaten, moet men minstens zeventien jaar zijn en gedurende één jaar hebben gewerkt in een of meer zuivelfabrieken, waarvan een half jaar bij de kaasbereiding. De aankomende leerlingen moeten een toelatingsexamen doen, waarvan men vrijstelling kan verkrijgen indien men met goede cijfers drie klassen van een hbs, vier klassen van een gymnasium of lyceum heeft doorlopen of met zeer goede cijfers is geslaagd voor het diploma mulo-b.⁴¹⁵⁾

Hoewel de school zich met name richt op leerlingen uit het zuiden komt in 1950 bijna de helft van de leerlingen uit provincies buiten Noord-Brabant en Limburg. Uit de laatste provincie bezoeken drie leerlingen de school, uit Brabant zestien en uit de overige provincies [273] eveneens zestien. Van de 35 leerlingen hebben zestien een 'boeren'-achtergrond. Hun ouders zijn landbouwers. Tien hebben een 'zuivel'-achtergrond, waartoe ik de zoon van de secretaris van de ZNZ ook reken. Vijf van deze vaders zijn directeur van een zuivelfabriek, twee zelfstandige zuivelfabrikanten, één botermaker en één is melkhandelaar.⁴¹⁶⁾ Het grootste deel van de leerlingen heeft dus op een of andere wijze binding met het vak, hetzij door boerenkomst, hetzij doordat zij stammen uit een zuivelmilieu.

De opleiding aan de school duurt vier jaar. De eerste twee jaren volgen de leerlingen lessen, daarna volgt een praktijkjaar aan een of meer zuivelfabrieken. Ook in de zomermaanden tussen het eerste en tweede leerjaar moeten de leerlingen zes weken in een zuivelfabriek werken.⁴¹⁷⁾ Het lessenpakket omvat een brede reeks van vakken, waarbij met lessen godsdienstleer en maatschappijleer ook wordt ingespeeld op de maatschappelijke positie van de toekomstige directeur. Technische en economische vakken, buitenlandse talen, wis-, natuur- en scheikunde maken deel uit van het vakkenpakket.⁴¹⁸⁾ Het onderwijs in de eerste klas is in hoofdzaak algemeen voorbereidend, in het tweede en vierde jaar ligt de nadruk op vakonderwijs.⁴¹⁹⁾

Na afloop van de opleiding ligt nog niet meteen een directeurschap van een zuivelfabriek in het verschiet. Hiervoor is nog meer praktijkervaring nodig, die opgedaan moet worden als assistent-directeur. Persoonlijke eigenschappen worden in hoge mate bepalend geacht voor de duur van deze assistentsperiode. Sommigen zullen zelfs niet slagen in het verkrijgen van deze functie. Voor hen bestaan echter andere mogelijkheden, daar het diploma van de zuivelschool ook gevraagd wordt voor het bekleden van een functie bij zuivelorganisaties en andere instellingen.⁴²⁰⁾

Naast het onderwijs aan een van de zuivelscholen of via de cursussen van zuivelbonden en -consulenten, wordt veel praktijkervaring in de zuivelfabrieken zelf opgedaan. Als volontair maakt men kennis met de praktijk van de zuivelbereiding. Directeur Stevens van 'St. Anthonius Abt' in Stramproy ontvangt in zijn veertigjarige loopbaan vele volontairs. Wanneer Stevens afscheid neemt, volgt zijn zoon hem in de fabriek op.⁴²¹⁾ De opvolging van vader op zoon is overigens een verschijnsel dat in de coöperatieve zuivelindustrie wel vaker voorkomt.

Ook de gedachtenwisseling met collega's van andere fabrieken en het bijwonen van bijeenkomsten waarin deskundigen lezingen verzorgen, kunnen we beschouwen als een vorm van scholing van de directeuren. In 1923 stelt de BZB tweemaandelijks bijeenkomsten in om de directeuren gelegenheid te geven met elkaar van gedachten te wisselen en met de ambtenaren van de bond verschillende zaken te bespreken. Ook het Technisch Bureau van de FNZ is gewoonlijk bij deze bijeenkomsten aanwezig om gratis adviezen te verstrekken.⁴²²⁾ Ook op bijeenkomsten van hun belangenverenigingen luisteren de directeuren regelmatig naar lezingen en wisselen zij ervaringen uit.

5.5.3. Salaris en overige bezoldiging

Evenals de bezoldiging van het andere personeel, loopt ook de salariëring van de directeuren sterk uiteen. Dit heeft te maken met de verschillen in omvang van de fabrieken en de opvattingen van een bestuur. Voorts is kenmerkend dat de salarissen veelal in twee delen uiteenvallen. Het eerste deel is een vast salaris, het tweede deel is afhankelijk van de produktie en omzet in het bedrijf. In eerste instantie wordt de directeur nogal eens beloond met een gratificatie als met de boter goede opbrengsten zijn verkregen. De gratificatie heeft echter een vrijblijvend karakter. De directeur van 'St. Isidorus' in Bladel keert zich in 1919 om deze reden tegen zijn bestuur, dat hem een gratificatie van f. 100,- wil geven uit tevredenheid met de behaalde punten op de boterkeuringen.

[274] "De Directeur zegt, dat hij niet voor gratificatie is, daar moeilijk een grens te trekken is, wanneer men deze werkelijk verdient. Verschillende factoren hebben op de kwaliteit van het product invloed en hij zou dus liever zien, dat dit bedrag bij het salaris werd gevoegd."⁴²³⁾

De vergadering komt tegemoet aan dit verzoek. Nu zijn eerste vraag succes oplevert, stelt de directeur meteen de volgende zaak aan de orde. Uit betrouwbare bron heeft hij vernomen dat de directeur van 'St. Benedictus' in Eersel een hoger salaris geniet dan hij. Dit is "(de verhouding der fabrieken in aanmerking nemende) voor hem niet vleidend". Het bestuur houdt deze zaak aan.⁴²⁴⁾

De verschillen in salariëring van directeuren tussen zuivelcoöperaties kunnen dus tot spanningen binnen de organisatie zelf leiden. Voor een indruk van de verschillen in salaris neem ik een aantal zuivelcoöperaties in ogenschouw.

De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Zomerbloem' in Someren verdient in 1911 een jaarsalaris van f. 1.000,-.⁴²⁵⁾ Een jaar later krijgt hij opslag en wordt het salaris anders opgebouwd. Het vaste jaarsalaris wordt gesteld op f. 1.100,-. Daarenboven wordt een klein deel van het directeurssalaris afhankelijk gemaakt van de boteropbrengst. Bovenop het vaste bedrag krijgt de directeur jaarlijks f. 50,- voor elke cent die de 'Zomerbloem'-boter per kilogram aan de botermijn in Maastricht boven de gemiddelde jaarprijs oplevert.⁴²⁶⁾

De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Odulphus' in Oirschot verdient bij aanvang van de fabriek in 1911 f. 700,- per jaar. Met ingang van 1 januari 1913 wordt dit bedrag verhoogd tot f. 850,- met daarenboven f. 50,- indien de boter een cent boven de middenprijs opbrengt. Een jaar later verdient de directeur f. 1.000,- met tweejaarlijkse verhogingen van f. 100,-. In juli 1917 wordt het jaarsalaris op f. 1.800,- gesteld. Vanaf 1 januari 1919 verdient de directeur f. 2.000,- met 10% duurtetoeslag. Een jaar later wordt het salaris met f. 1.000,- verhoogd tot f. 3.000,- met vierjaarlijkse verhogingen van f. 125,- tot een maximum van f. 3.500,-.⁴²⁷⁾

Het salaris dat een directeur in geld ontvangt, wordt aangevuld met emolumenten. Vrijwel alle directeuren beschikken over 'vrije woning'. De woning is gebouwd op kosten van de coöperatie,

meestal bij de fabriek, en wordt gratis door de directeur en zijn gezin bewoond. Bij de bouw van de stoomzuivelfabriek in Meijel wordt tevens een directeurswoning gebouwd.⁴²⁸⁾ In Someren doet de directeur in 1912 zelf het verzoek om de bouw van een woning. Het bestuur draagt vervolgens architect L. de Vries te Helmond op bestek en tekening te maken.⁴²⁹⁾

Vrijwel altijd komen ook 'vuur en licht' voor rekening van de coöperatie. Tenslotte ontvangt de directeur voor het levensonderhoud van zijn gezin in sommige gevallen boter en melk gratis. Deze hoeveelheden variëren van anderhalve tot twee liter melk per dag en een kilo boter per week. Overigens is de regeling inzake de boter- en melkverstrekking niet algemeen.⁴³⁰⁾

In 1920 variëren de totale jaarsalarissen van de directeuren tussen f. 975,- en f. 2.425,-. Beheerders van kleine boterfabrieken, met een melkaanvoer van minder dan 1 miljoen kg. per jaar, ontvangen het laagste salaris. Beheerders van fabrieken die jaarlijks tussen 1 en 2 miljoen kg. melk verwerken, verdienen gemiddeld f. 1.581,-. De wat grotere zuivelfabrieken met een melkaanvoer van 2 tot 3 miljoen kg., betalen hun directeuren gemiddeld f. 1.983,- per jaar. In het kleine aantal zuivelfabrieken dat per jaar meer dan 3 miljoen kg. melk verwerkt, verdienen de directeuren jaarlijks gemiddeld f. 2.425,-.⁴³¹⁾

Een commissie van de ZNZ, die in 1920 naast de lonen van het personeel ook de beloning van de beheerders onderzoekt, is van mening dat de jaarsalarissen van de directeuren veel te laag zijn in verhouding tot de geldende levensstandaard. De aanbeveling van de commissie luidt dat beheerders die volledig in het zuivelbedrijf hun bestaan moeten vinden, [275] behalve vrije woning, vuur en licht een aanvangssalaris dienen te ontvangen van f. 2.000,- per jaar, vermeerderd met een toeslag van eenderde procent van de netto uitbetaalde melkgelden aan de leden. Verder dient rekening te worden gehouden met het aantal dienstjaren. Na het eerste jaar geniet de directeur per jaar een geleidelijke verhoging tot een maximum van 30%, dat na vijftien jaren wordt bereikt. Voor het bezit van een diploma als beheerder dient daarenboven een vergoeding te worden toegekend. Voor grote melkinrichtingen en melkproduktenfabrieken moet volgens de commissie overigens een hogere basis worden genomen.⁴³²⁾

In dit voorstel legt de commissie een expliciet verband tussen de grootte van de fabriek en de bezoldiging van de directeur door het fluctuerende deel van het salaris afhankelijk te maken van de hoeveelheid aangevoerde melk. Het duurt enige tijd voordat de coöperaties op dit systeem overgaan. De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Oude Molen' in Asten verdient in 1930 f. 3.000,- per jaar. Verder heeft hij vrije woning, vuur en licht en krijgt hij f. 100,- kindertoeslag vanaf zijn derde kind.⁴³³⁾ Tien jaar later is het vaste salaris van de directeur gezakt naar f. 2.700,-, maar is het tweede deel afhankelijk gemaakt van de bedrijfsomvang. De directeur ontvangt naast zijn vaste salaris namelijk eenderde procent van het netto uitbetaald melkgeld. De bijkomende voordelen als vrije woning, vuur en licht en f. 100,- toeslag vanaf het derde kind, zijn ook in 1940 nog van kracht.⁴³⁴⁾

In 1950 heeft de salarisopbouw van de Astense directeur een nog ingewikkelder karakter gekregen. Als grondsalaris geldt een bedrag van f. 2.750,- per jaar. Voorts ontvangt hij een jaarlijks bedrag van f. 500,- voor de bereiding van melkpoeder. In de derde plaats krijgt de Astense directeur een provisie over het netto uitbetaald melkgeld die in drie lagen is verdeeld. Over de eerste f. 200.000,- melkgeld wordt een provisie gegeven van eenderde procent. Over de tweede f. 200.000,- is de provisie eenvierde procent. Het melkgeld boven f. 400.000,- levert de directeur een provisie op van eenvijfde procent. Voorts beschikt de directeur nog steeds over vrije woning, vuur en licht.⁴³⁵⁾

Om grote verschillen in uitbetaling aan de fabrieksdirecteuren tegen te gaan, komt in de jaren twintig het eerste overleg hierover tot stand. De ZNZ brengt rond 1920 een advies uit, hetgeen hier-

boven is vermeld. De BZB en de RK Vereniging van directeuren van coöperatieve zuivelfabrieken ontwikkelen in 1926 een ontwerp-salarisregeling voor directeuren.⁴³⁶⁾ In 1935 beziet men deze regeling opnieuw, maar geconstateerd kan worden, dat behoudens enkele kleine wijzigingen, de regeling in deze moeilijke economische tijden én voor besturen én voor de directeuren een "billijke" regeling geacht moet worden.⁴³⁷⁾

Om na de Tweede Wereldoorlog met betrekking tot de directeurssalarissen weer met een schone lei te kunnen beginnen, adviseert de BZB zijn fabrieken aan de directeuren in 1945 het salaris toe te kennen dat zij in 1941 genoten of genoten zouden hebben indien in dat jaar het advies van de BZB en RK Vereniging van Directeuren was gevolgd.⁴³⁸⁾

Na de totstandkoming van regionale zuivelcoöperaties in het oosten van Brabant en in Limburg worden nieuwe salarisregelingen ingevoerd. Deze zijn per vereniging eensluidend voor alle directeuren van de aangesloten fabrieken. In 'De Kempen' hanteert men drie salarisgroepen, naar gelang de bekwaamheid en het functioneren van de directeur. De salarissen zijn uit vier elementen opgebouwd: een grondsalaris, een provisie over het netto uitbetaalde melkgeld, een kindertoeslag en een provisie over de opbrengst van produkten die zijn verkocht via het eigen ventersapparaat. Het grondsalaris omvat onder meer een vast salaris van f. 2.500,- per jaar met vijf tweejaarlijkse verhogingen van f. 150,-, alsmede vrij wonen, vuur en licht.⁴³⁹⁾

Ook tussen de coöperatieve zuivelverenigingen onderling streeft men naar meer eenheid in de directeurssalarissen. De CZNZ brengt per 1 januari 1949 nog een advies aan de coöperaties uit inzake salariering van directeuren.⁴⁴⁰⁾

[276]

5.5.4. Sociale voorzieningen

In Limburg en Oost-Brabant worden modelinstructies en algemeen geldende arbeidsovereenkomsten opgesteld. In het westen en midden van Brabant blijft dit lang een slepende zaak.⁴⁴¹⁾ Uiteindelijk stelt de BZB in samenspraak met de RK Vereniging van Directeuren een ontwerp-arbeidsovereenkomst voor directeuren op. Na de Tweede Wereldoorlog worden hierin belangrijke wijzigingen aangebracht.⁴⁴²⁾

In sommige coöperaties wordt op kosten van de vereniging een levensverzekering voor de directeur afgesloten. In 'St. Brigida' in Bavel is dat het geval in 1921. De premie bedraagt f. 260,- per jaar en verzekert de directeur tot tweederde van het salaris van dat moment.⁴⁴³⁾

De directeuren zijn een van de eersten die gebruik kunnen maken van de pensioenverzekering via het Jan Truyenfonds. In de meeste gevallen betaalt de coöperatie een deel van de premie (tweederde, eenderde of de helft) en komt het andere deel ten laste van de directeur zelf. In sommige coöperaties komt de gehele verzekeringspremie voor rekening van de vereniging. De meeste directeuren van zowel de ZNZ- als de BZB-fabrieken worden bij het Jan Truyenfonds verzekerd. In 1941 komt er een aparte pensioenregeling voor directeuren van Brabantse fabrieken.⁴⁴⁴⁾

Sommige zuivelcoöperaties geven een toeslag op de pensioenuitkering van hun oudwerknemer, indien zij die te laag vinden. Oud-directeur Stevens van Stramproy ontvangt vanaf 1948 een aanvullend pensioen. Als norm neemt de coöperatie een inkomen van 70% van het salaris dat hij volgens het bondsadvies van 1946 gehad zou hebben. Van dit totaalpensioen gaat de uitkering van het Jan Truyenfonds af. Het resterende deel betaalt de coöperatie bij.⁴⁴⁵⁾

5.5.5. Belangenbehartiging

De directeuren behartigen hun belangen in groepsverband door middel van speciale belangenverenigingen. De beheerders van coöperatieve zuivelfabrieken in Limburg en Noord-Brabant komen op initiatief van de directeur van 'St. Christoffel' in Roermond, J.H. van Geldrop, op 10 juli 1910 te Venlo in vergadering bijeen. Het doel is te komen tot de oprichting van een Vereniging van Beheerders van Coöperatieve Zuivelfabrieken aangesloten bij de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond.⁴⁴⁶⁾

De bijeenkomst heeft succes. Op 24 juli 1910 wordt de vereniging officieel opgericht.⁴⁴⁷⁾ Enige maanden later telt de vereniging reeds veertig leden en treedt een flink aantal buitengewone leden toe. Onder de laatsten bevinden zich coöperatieve zuivelfabrieken alsmede bestuursleden daarvan, de mijnagenten van de ZNZ en de directeuren van het botercontrolestation in Maastricht en van de botermijn in deze plaats.⁴⁴⁸⁾

Initiatiefnemer Van Geldrop wordt voorzitter. H. Miedema, directeur van de coöperatieve zuivelfabriek in St. Anthonis wordt ondervoorzitter. Als secretaris wordt J. Klinkenberg gekozen, directeur van de zuivelcoöperatie in Heijthuisen. Bij monde van Truyen, voorzitter van de ZNZ, hecht deze zuivelbond zijn goedkeuring aan de oprichting van de vereniging. Zuivelconsulent Ament stelt zich als adviserend lid beschikbaar en houdt de eerste inleiding voor de vereniging over het zuren van room. Ook zuivelconsulent Wintermans wordt als adviserend lid in de vereniging opgenomen. Vanaf het begin is dus een band aanwezig met de voormannen op zuivelgebied en met de ZNZ in het bijzonder. In 1919 worden twee leden van de Vereniging van Beheerders adviserend bestuurslid van de ZNZ.⁴⁴⁹⁾

Bij de oprichting van de vereniging wordt bepaald dat alleen beheerders van zuivelcoöperaties die zijn toegetreden tot de ZNZ, lid kunnen worden van de vereniging. In 1915 [277] worden de statuten gewijzigd en kunnen ook beheerders van zuivelfabrieken die geen lid zijn van de ZNZ, lid worden. Tevens wordt met deze statutenwijziging de vereniging omgezet in een katholieke vereniging. In 1918 telt de vereniging 651 leden.⁴⁵⁰⁾

De vereniging stelt zich ten doel de stoffelijke, zedelijke en godsdienstige belangen van de leden te behartigen en daardoor tevens de bloei van de zuivelfabrieken waarin zij werkzaam zijn. Dit doel tracht men te bereiken door "hunne kennis op godsdienstig en maatschappelijk gebied te vermeerderen", door het vergroten van de kennis van het zuivelvak en door de leden op de hoogte te houden van alle wetenschappelijke vorderingen op dat gebied.⁴⁵¹⁾

Om te voldoen aan het gestelde doel, de vermeerdering van kennis op het gebied van de zuiveltechniek, alsmede op godsdienstig en maatschappelijk terrein, organiseert men met grote regelmaat lezingen. Deze lezingen, voorbereid en uitgesproken door deskundigen uit de zuivelwereld maar ook door de directeuren zelf, handelen in de praktijk uitsluitend over aspecten van de zuivelbereiding. Zo worden voordrachten gehouden over zaken aangaande de boekhouding en financieel beheer, de techniek in de zuivelfabriek en het scheikundig onderzoek. Op de lezingen volgen discussies, waarin de directeuren ervaringen op technisch gebied uitwisselen. Het is duidelijk dat de vereniging van beheerders een belangrijke rol speelt in de (bij)scholing van de directeuren. Behalve het houden van lezingen wordt ook de oprichting van een bibliotheek of het laten circuleren van een leesportefeuille overwogen.⁴⁵²⁾ Voorafgaand aan of na afloop van de algemene ledenvergadering wordt een enkele keer een boterkeuring gehouden.⁴⁵³⁾

In 1915 gaat men met de vereniging van beheerders een andere kant op. Uit de slechte opkomst op de ledenvergaderingen, waar meestal ongeveer de helft van de 49 leden aanwezig is, begrijpt het bestuur dat de leden niet tevreden zijn over de huidige opzet. Van de studievereniging die ze was,

wordt de vereniging van beheerders in 1915 omgezet in een vakvereniging. In het eerste artikel van het reglement wordt toegevoegd dat de vereniging zich ten doel stelt de directe belangen van de beheerders te bevorderen. Ook krijgt de vereniging een expliciet rooms-katholiek karakter.⁴⁵⁴⁾

De eerste vakgerichte actie wordt nog in hetzelfde jaar ondernomen. De vereniging van beheerders stelt dan de pensioenvoorziening van de directeuren bij de ZNZ aan de orde.⁴⁵⁵⁾ In samenwerking met de zuivelbond ontwerpt men vervolgens een regeling. De vereniging van beheerders heeft zich voor de aangesloten directeuren in de loop der jaren vooral op het gebied van salarissen en sociale voorzieningen ingezet. Rond 1920 wordt met resultaat een salarisactie gevoerd. In de jaren daarna, tijdens een algemeen gevoelde crisis in het bedrijfsleven, dreigt het behaalde succes verloren te gaan door plannen om de salarissen flink te snoeien. De vereniging zorgt voor vergelijkingen met andere gelijkwaardige betrekkingen.⁴⁵⁶⁾

In West-Brabant komt in 1921, vermoedelijk op initiatief van de secretaris van de BZB, de *'Rooms-Katholieke Vereeniging van Directeuren van Coöperatieve Zuivelfabrieken in Noord-Brabant'* tot stand. De vereniging dekt zich in tegen vakbondaspiraties door de godsdienstige en zedelijke vorming van haar leden als doelstelling voorop te stellen. Slechts 19 directeuren van de in totaal 42 fabrieken die bij de BZB zijn aangesloten, treden toe. Volgens de auteur C.F. Roosenschoon is dit mogelijk een nawerking van de ideeën van Van den Elsen.⁴⁵⁷⁾

Mijns inziens ligt de oorzaak ergens anders. Van den Elsens opvattingen vonden slechts weinig gehoor in het huidige werkgebied van de BZB. Vooral meer naar het westen is het karakter van de coöperaties reeds vanaf het begin grootschaliger en technisch geavanceerder. De positie van de directeur in de zuivelcoöperatie is in dit gebied van meet af aan veel sterker. De behoefte van directeuren om zich te verenigen en zich als machtsblok op te stellen [278] tegenover de coöperatoren is hier vermoedelijk nooit sterk gevoeld. Dit verklaart de relatief late oprichting van de vereniging (in het oosten van Noord-Brabant, in Limburg en ook elders in het land bestaan deze verenigingen al veel langer) en het geringe aantal directeuren dat toetreedt. Ook de geringe opkomst op de vergaderingen wijst in deze richting.⁴⁵⁸⁾

Eerste voorzitter van de vereniging wordt A.J. van Oirschot, in 1943 opgevolgd door Y. Terwisscha van Scheltinga, die in 1948 weer wordt opgevolgd door E.W. van der Vegt.⁴⁵⁹⁾ Evenals de bond van directeuren van ZNZ-fabrieken beweegt deze vereniging zich op het terrein van de verbetering van de rechtspositie en salariëring van de directeuren. Op veertiendaagse directeurenbijeenkomsten bespreekt men de dagelijkse gang van zaken in de fabrieken en de problemen die daarbij optreden. Tal van sprekers behandelen allerlei onderwerpen die verband houden met de zuivelindustrie.⁴⁶⁰⁾

In 1935 richten ook de assistent-beheerders een eigen belangenvereniging op: de RK St. Willibrordus Vereeniging van FNZ-assistent-directeuren in Noord-Brabant, Limburg en Zeeland. De vereniging is gevestigd in 's-Hertogenbosch. Evenals bij de directeurenverenigingen gaan vergroting van de vakkennis en bevordering van de eigen belangen als assistent-directeur hand in hand. Enerzijds stelt de 'St. Willibrordus Vereeniging' zich ten doel de godsdienstige, zedelijke en stoffelijke belangen der leden te bevorderen, evenals de directe belangen van de FNZ-assistenten. Anderzijds staan ook samenwerking en voorlichting op het gebied van de zuivelbereiding voorop. Doel is bij de leden de kennis van theorie en praktijk op dit terrein zoveel mogelijk te vermeerderen. Lid van de vereniging kunnen alleen worden assistent-directeuren in Noord-Brabant, Limburg en Zeeland die rooms-katholiek zijn en in het bezit van het FNZ-diploma voor assistent-beheerder van een boterfabriek.⁴⁶¹⁾

De vereniging wordt opgericht om tegenwicht te bieden aan de propaganda die de rijkszuivelschool

in Bolsward en de neutrale organisatie van de bezitters van een dergelijk diploma, voeren voor het 'diploma Bolsward'. De katholieke bond 'St. Willibrordus' zet hier dus de propaganda voor het FNZ-diploma tegenover en behartigt op die wijze ook de belangen van de bezitters van dit diploma. Na de totstandkoming van de middelbare zuivelschool in 's-Hertogenbosch heft men in 1950 de oude vereniging 'St. Willibrordus' op en sticht men een nieuwe vereniging, de 'RK Vereniging van assistent-directeuren van zuivelfabrieken in Brabant, Limburg en Zeeland'. De nieuwe vereniging staat niet alleen open voor bezitters van het FNZ-diploma, maar ook voor hen die een diploma aan de Bossche zuivelschool hebben behaald.⁴⁶²⁾

Hoofdstuk 6

Afzet

De afzet van de in de fabrieken bereide boter volgt eerst de weg van de boerenboter. Al snel blijkt de particuliere handel echter niet te voldoen. Op het principe van de botermijnen wordt dan een coöperatieve organisatie gebouwd, die in de beginfase een essentiële rol speelt bij het slagen van de coöperatieve zuivelfabricage. Als later ook andere produkten in de fabrieken worden bereid, vindt men ook wegen om deze zuivelprodukten af te zetten. Kenmerkend is echter steeds dat de zuivelfabrieken en hun bonden een belangrijke machtsfactor op de afzetmarkt blijven. Een positie die de boer alleen nooit kan bereiken. Samenwerking maakt dus ook op de afzetmarkt sterk.

6.1. CONSUMPTIEPATROON VAN ZUIVELPRODUKTEN

De overgang naar een industriële samenleving stelt nieuwe eisen aan de voedselvoorziening. De arbeidende klasse in de snel groeiende steden vraagt veel en goedkoop voedsel. De in omvang toenevende middenklasse vraagt juist meer luxe voedsel. Ook moeten de voedingsmiddelen beter houdbaar zijn gezien de lange afstand tussen producent en consument. Tenslotte groeit de vraag naar gemakkelijk te bereiden voedsel in verband met de gewijzigde woon- en werkomstandigheden.¹⁾ Dit maakt dat de boeren vanaf het midden van de negentiende eeuw over kunnen schakelen op de productie van boter voor de markt.

6.1.1. Verbruik van zuivelprodukten

Bij een analyse van het consumptiepatroon van zuivelprodukten vallen onmiddellijk de verschillen in zuivelconsumptie tussen de sociale strata in het oog. Aan het einde van de negentiende eeuw zijn deze verschillen nog groot. In de negentiende eeuw behoren melk, boter en kaas tot de luxe voedingsmiddelen. Alleen op het menu van de rijken komen zij in behoorlijke hoeveelheden voor. In de loop van de hier behandelde periode komen de zuivelprodukten echter ook voor de lagere sociale strata beschikbaar. Wel blijft het bedrag dat arbeiders besteden aan deze produkten belangrijk lager dan dat van mensen met hogere inkomens.

Melk wordt evenals de andere zuivelprodukten in de negentiende eeuw hoofdzakelijk gebruikt in hogere sociale kringen. Gewoonlijk drinkt men melk niet apart maar wordt deze evenals room toegevoegd in koffie en thee. De kwaliteit van de melk in de steden is bijzonder slecht. In de zomer wordt op het platteland karnemelk gedronken. Vaker nog wordt de karnemelk verwerkt in brij en gruttenpap. Arbeiders eten deze pap en brij met suiker, stroop en soms spek. Voor de veel gegeten pannekoeken gebruikt men taptemelk (of water) gemengd met boekweit en andere grove graansoorten. Het menu van de boeren en van de arbeiders in de stad bestaat hoofdzakelijk uit pap, brij, pannekoeken, soep en stampot.²⁾ Boter wordt in de negentiende eeuw evenals volle melk grotendeels in de hogere sociale lagen gebruikt. Arbeiders gebruiken het goedkopere vet en reuzel. Later gaan zij over op de consumptie van margarine.³⁾

De voedingssituatie van de boeren op het platteland is in veel opzichten beter dan die van de stedelijke arbeiders. Op het platteland wordt meer spek, boter, kaas en vlees gegeten.⁴⁾ Het verbruik van boter door de boeren is echter niet groot. Dit produkt is voor hen een handelsprodukt, waarmee zij bij verkoop op de markt geld in het laatje krijgen.⁵⁾ Het [293] geld gebruiken zij voor huishoudelijke uitgaven, belastingen of de eventuele pacht. Ter vervanging van boter gebruiken de boeren vet, reuzel, stroop en kwark.⁶⁾

Na de eeuwwisseling treedt een kwalitatieve en kwantitatieve verbetering van de voeding op. Het consumptiepatroon van de burgerij verschuift in de richting van dat van de gegoede klasse. Zij nuttigt minder aardappelen, meer brood, veel vlees, vis, boter, eieren en bier. De boeren gaan minder brood en aardappelen eten en meer vlees en zuivelprodukten.⁷⁾ Ook in de magere samenstelling van de arbeidersmenu's komt verandering.⁸⁾ In 1910 besteedt de Bossche arbeider het relatief grootste deel van zijn loon aan brood, daarna volgen meel, boter, kaas en eieren. De volgorde van deze opsomming ontstaat echter nog niet zozeer vanwege een groot gebruik, maar meer vanwege de prijs van de produkten.⁹⁾ Feit is wel dat waar voorheen boter en kaas ontbraken op de tafel van de arbeiders, deze zuivelprodukten daar nu wel verschijnen. Geleidelijk groeit de welvaart ook in de arbeidersmilieus en daarmee gepaard gaand, groeit de consumptie van zuivelprodukten. Deze ontwikkeling is ook een gevolg van de efficiëntere produktie in zuivelfabrieken.¹⁰⁾

Voor de afzet van de boterfabrieken op de zandgronden is allereerst de binnenlandse markt van belang. In 1925 is het gemiddelde boterverbruik in Nederland even groot als in 1893. De tussentijdse tijd laat stijgingen en dalingen zien. In 1893 ligt het gemiddelde boterverbruik per hoofd van de bevolking in Nederland op 5,4 kg. In 1898 wordt een voorlopig hoogtepunt bereikt: gemiddeld 7,2 kg. boter per Nederlander. Tot 1914 schommelt het verbruik rond 6,4 kg. Hoewel de boterconsumptie in 1916 nog op 7,1 kg. ligt, daalt zij in de daaropvolgende jaren tot 5,9 in 1919. Vanaf 1921 stijgt het boterverbruik vervolgens weer tot 6,8 kg. in 1923. Dan zet een daling in, die voor 1925 het aantal kilogrammen boter per Nederlander op 5,4 stelt.¹¹⁾

Dergelijke nauwkeurige gegevens zijn niet voorhanden betreffende de belangrijkste buitenlandse afzetgebieden. Wel kan een indicatie worden gegeven voor de jaren twintig. In Duitsland, een van de belangrijkste afzetgebieden, bedraagt het boterverbruik in 1923 4 kg. per persoon per jaar. Van Groot-Brittannië zijn gemiddelde cijfers over de jaren 1924 tot 1927 bekend. In die tijd consumeert iedere Brit gemiddeld 7 kg. boter per jaar.¹²⁾ Duidelijk is in ieder geval dat in de jaren twintig in Duitsland aanmerkelijk minder en in Groot-Brittannië aanmerkelijk meer boter dan in Nederland wordt geconsumeerd.

Behalve boter wordt met de toenemende welvaart ook steeds meer kaas gegeten. Aangezien slechts in geringe hoeveelheden in de zuivelfabrieken op de zandgronden kaas wordt gemaakt, moet de meeste kaas worden aangevoerd uit Friesland en Zuid-Holland. Halverwege de jaren twintig wordt in Tilburg per jaar gemiddeld 150.000 kg. kaas genuttigd. Dat is ruim 2 kg. per persoon per jaar.¹³⁾

Meer dan de helft (55%) van deze hoeveelheid kaas wordt gekocht op de markten in Woerden, Gouda en Bodegraven en van daaruit per trein rechtstreeks naar Tilburg vervoerd. Het betreft hier Goudse kaas. Ongeveer 25% van de totale hoeveelheid kaas komt van de groothandelaren in Rotterdam en Amsterdam en wordt per schip naar Tilburg gebracht. Het gaat hier om zowel Goudse als Edammer kaas. Tenslotte komt ongeveer 20% van de kaas uit Friesland. Dit is hoofdzakelijk nagel kaas.¹⁴⁾

Zuivelprodukten krijgen in de loop van de twintigste eeuw het adagium van gezonde voeding. Nieuwe inzichten in de voedingsleer leiden tot een hogere waardering van melk. De in de melk aanwezige mineralen (in het bijzonder kalk), de melksuiker en de vitamines blijken voor de lichaamsopbouw en de stofwisseling van grote betekenis te zijn. Voedingsdeskundigen slaan de waarde van het melkeiwit hoog aan na onderzoeken betreffende de biologische waarde van de eiwitten in de melk, de grote verteerbaarheid en de specifieke aanvullende werking van melkeiwit in diëten.¹⁵⁾

Zo wordt consumptiemelk in eerste instantie een produkt voor kinderen, zieken en zwakken, omdat de melk makkelijk verteerbaar is. Kort voor de jaren twintig begint de [294] consumptiemelk aan

haar opmars. Het gebruik door gezonde volwassenen komt in zwang. De CTM in Tilburg constateert in 1916:

“Weinig algemeen als het melk drinken voor verscheiden jaren was, wordt het in den laatsten tijd, vooral door de medische wereld, meer en meer gewaardeerd en aanbevolen. Werd de melk vroeger beschouwd als een drank voor kinderen en zieken, thans begint ze het bier concurrentie aan te doen. Het melkverbruik is populair geworden.”¹⁶⁾

In de crisisjaren loopt het verbruik van boter sterk terug.¹⁷⁾ In Nederlandse gezinnen met een jaarlijks inkomen onder f. 1.400,- verbruikt men midden jaren dertig jaarlijks gemiddeld 7,1 kg. boter. Deze hoeveelheid komt voornamelijk op rekening van de kleine gezinnen. In grote gezinnen wordt nauwelijks roomboter gebruikt. Hier is margarine favoriet. In gezinnen met een jaarlijks inkomen tussen f. 1.400,- en f. 1.800,- ligt het gemiddeld boterverbruik reeds aanmerkelijk hoger: 11 kg. per jaar. Het verbruik van roomboter neemt toe naarmate de inkomens verder stijgen. In gezinnen met een inkomen tussen f. 2.300,- en f. 3.000,- wordt per jaar in die tijd gemiddeld 23,9 kg. gebruikt. In de hoogste inkomensklasse (f. 6.000,- en meer) gebruiken gezinnen jaarlijks gemiddeld 54,1 kg. boter. Dat is bijna acht keer zoveel dan gezinnen uit de laagste inkomensgroep.¹⁸⁾ Hoewel dus nu in de arbeidersgezinnen ook boter wordt genuttigd, blijft het inkomensafhankelijke aspect van boterverbruik gehandhaafd. In de hogere inkomensklassen wordt heel wat meer boter gegeten.

Het omgekeerde is het geval met pap. Pap is een uitgesproken volksvoedsel. Gezinnen met een jaarlijks inkomen van minder dan f. 1.400,- besteden in het midden van de jaren dertig aan pap en chocolademelk f. 3,75 op jaarbasis. In de inkomensgroep van f. 1.400,- tot f. 1.800,- ligt dit bedrag nog iets hoger (f. 4,96), maar dan zet een daling in. In gezinnen met een jaarinkomen tussen f. 3.000,- en f. 4.000,- wordt het laagste bedrag aan pap en chocolademelk besteed: f. 2,27 per jaar. Gezinnen met de hoogste inkomens besteden per jaar gemiddeld f. 2,81.¹⁹⁾ In gezinnen met inkomens tussen f. 3.000,- en f. 6.000,- lijkt hier sprake te zijn van demonstratieve (niet)consumptie.

De consumptie van melk blijft in de crisisjaren vrij constant. Het patroon van kaasverbruik verloopt in de crisisjaren wat grilliger, maar komt in 1940 op een hoger niveau dan in 1930 uit.²⁰⁾ Ook het verbruik van kaas neemt toe naarmate de inkomens stijgen. Halverwege de jaren dertig consumeert een gezin met een jaarlijks inkomen onder f. 1.400,- gemiddeld 14,1 kg. kaas. Dat komt neer op een bedrag van ongeveer f. 7,33 per jaar. Gezinnen met een jaarlijks inkomen tussen f. 2.300,- en f. 3.000,- besteden gemiddeld f. 14,72 per jaar aan kaas, hetgeen overeenkomt met ongeveer 23,2 kg. kaas. In de hoogste inkomensklasse (vanaf f. 6.000,-) eten gezinnen per jaar circa 21,7 kg. kaas, waaraan men gemiddeld f. 17,62 per jaar uitgeeft.²¹⁾ Hieruit blijkt dat men in de hogere inkomenscategorieën ook duurdere en dus waarschijnlijk andere kaas eet. Een vergelijking van de laagste en hoogste inkomensklasse leert immers dat het aan kaas bestede bedrag bij de hoogste inkomenscategorie bijna anderhalf keer zo groot is, terwijl de hoeveelheid geconsumeerde kaas slechts met ongeveer de helft toeneemt.

Als in de Tweede Wereldoorlog voedsel ‘op de bon gaat’, ontstaat vooral voor zieke en bejaarde mensen een ongunstige situatie. De voedseldistributie blijft ook na de oorlog nog enige tijd gehandhaafd. Op bestuursleden en directeuren van zuivelcoöperaties wordt soms persoonlijk een beroep gedaan ter ondersteuning. Zij ontvangen brieven waarin mensen om melk, boter of vet vragen voor zieke huisgenoten.²²⁾

Ook bij de gezonde bevolking loopt het verbruik van zuivelproducten in de oorlogsjaren sterk terug. De maatregelen die het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd neemt, zijn er op gericht de voeding van de bevolking tenminste in kwantitatief [295] opzicht op peil te houden. Dit gaat noodgedwongen ten koste van het kwalitatieve peil. Koolhydraten gaan boven vetten en

eiwitten.²³⁾

In 1938 ligt het gemiddelde verbruik van melk en uit melk bereide produkten per hoofd van de bevolking op 1 kg. per dag. In 1946 bedraagt dit 0,75 kg. per dag.²⁴⁾ In de jaren na de Tweede Wereldoorlog ligt het verbruik van melk op een hoger peil dan voor de oorlog. De consumptie van kaas neemt in de jaren tot 1950 toe. Het verbruik van boter laat echter, na een aanvankelijke toename meteen na de oorlog, vanaf ongeveer 1947 een enorme terugval zien. Natuurboter legt het in de Nederlandse huishoudens dan af tegen margarine. Pas tien jaar later keert de boter op de golven van de welvaart weer terug op de Nederlandse eettafels.²⁵⁾

6.1.2. Concurrentie van margarine: de strijd om de burgerij

Met de opkomst van de margarine in de tweede helft van de negentiende eeuw komt een concurrent voor de roomboter op de markt. In de hoogste sociale strata blijft men overwegend roomboter gebruiken. Door de hoogte van het inkomen is de prijs niet bepalend voor wat er wordt gegeten. De arbeidersklasse eet vanwege de lagere prijs margarine. In Tilburg bijvoorbeeld, een stad met relatief veel arbeiders onder haar bevolking, vindt de margarine veel afnemers.²⁶⁾

De concurrentiestrijd tussen natuurboter en margarine richt zich in hoofdzaak op het winnen van de gunst van de dames uit de burgerij. De groep consumenten met een modaal inkomen, de burgerij, eet aan tafel boter en gebruikt in de keuken margarine (of een melange van margarine en boter).²⁷⁾ De hoogte van het inkomen heeft, zoals we reeds zagen, duidelijk invloed op het verbruik van boter en margarine. Daarbij is de boterprijs de bepalende factor. Indien de boterprijs daalt, eten burgers meer boter. Bij een stijgende boterprijs stapt men over op de consumptie van margarine. Bij een gering prijsverschil tussen boter en margarine geeft men de voorkeur aan boter. Aan boter kent de burgerij duidelijk een superieur karakter toe boven de margarine. Dit wijst op imitatie van het consumptiegedrag van de hogere sociale laag, waaraan de burgerij zich graag spiegelt. Als de burgerdames margarine kopen, vragen sommigen van hen in de winkel, om de stand op te houden, om een pondje margarine voor de hond of voor de denkbeeldige dienstbode.²⁸⁾

Halverwege de jaren dertig is het gebruik van margarine in de middenlagen het grootst. In gezinnen met een jaarinkomen van minder dan f. 1.400,- ligt het margarineverbruik op 19,1 kg. per jaar. Daarnaast hebben steuntrekkenden, die eveneens in deze inkomenscategorie vallen, de mogelijkheid zogeheten 'volksmargarine' te kopen voor f. 0,44 per kg. Omgeslagen per gezin ligt het verbruik van deze volksmargarine op 15,3 kg. per jaar. Voor de laagste inkomenscategorie komt het totaal van de gemiddelde margarineconsumptie daarmee op 34,4 kg. per jaar.²⁹⁾

In de daaropvolgende inkomenscategorie (f. 1.400,- tot f. 1.800,-) stijgt het gebruik van margarine reeds fors naar gemiddeld 34 kg. De grootste margarineverbruikers zijn te vinden in de middencategorie met inkomens tussen f. 2.300,- en f. 3.000,-. In deze gezinnen wordt jaarlijks gemiddeld 40,3 kg. margarine geconsumeerd. Ter vergelijking meld ik tenslotte het margarineverbruik van de hoogste inkomenscategorie (meer dan f. 6.000,- per jaar). Dit verbruik bedraagt gemiddeld 25,5 kg. per jaar, heel wat minder dus dan het verbruik in de middengroepen.³⁰⁾ Dit gegeven correspondeert met de reeds eerder geconstateerde toename van het verbruik van roomboter naarmate de inkomens in gezinnen stijgen.

De margarineproducenten richten zich in het bijzonder op de middenklasse in hun pogingen het imago van hun produkt te verbeteren. Evenals over de eerste met de centrifuge bereide boter doen in het begin ook over margarine wilde verhalen de ronde. In de margarine zouden smeer, roet, kaarsvet, dode paarden, dollen honden en havenslib verwerkt worden. [296] Men gaat er vanuit dat

met voedsel uit een chemisch laboratorium wel iets mis moet zijn. De fabrikanten maken gebruik van twee hulpmiddelen in hun pogingen van de burgers margarineconsumenten te maken: fabrieksmerken en reclame. De fabrieksmerken zijn bedoeld om de inferieure naam ‘margarine’ te vervangen. In de Boterwet van 1889 wordt de tot dan gebezigde naam ‘kunstboter’ verboden, omdat deze verwarring op kan roepen met natuurboter.³¹⁾

De margarinefabrikanten protesteren tegen het feit dat zij de in hun ogen lelijke term ‘margarine’ moeten gaan gebruiken. De fabrieksmerken (als Blue Band en Vitello) bieden hiervoor een oplossing. De grote fabrikanten hebben meer dan één merk. Met de duurdere, betere merken van constante kwaliteit hopen zij de middengroepen voor zich te winnen. Naast de invoering van merken nemen de producenten ook de reclame voor margarine ter hand. Zij richten reclameborden en -zuilen in de steden op, organiseren wedstrijden onder de winkeliers in het inrichten van etalages en voeren het ‘zegeltjes-systeem’ in. Met reclame proberen de fabrikanten de algemene naam van het produkt te verbeteren, de aandacht op bepaalde merken te richten en klanten aan zich te binden. Dat deze opzet slaagt, blijkt wel uit het feit dat zelfs in de hogere sociale lagen margarine gebruikt gaat worden.³²⁾ De grootscheepse reclamecampagnes voor margarine nopen de coöperatieve zuivelindustrie zich ook op het reclamepad te begeven (zie subparagraaf 6.1.4.).

In het begin van de jaren twintig leeft de concurrentiestrijd tussen boter en margarine op. De margarine-industrie boekt grote technische vooruitgang. De kwaliteit van de margarine verbetert en de produktiekosten dalen.³³⁾ Daarmee komt dus een margarineprodukt op de markt, dat beter van kwaliteit is en relatief laag geprijsd. In reclamecampagnes prijzen de margarinefabrikanten hun produkten aan. Onder meer de leus ‘Koopt heden Blue Band; versch gekarnd’ van de firma Van den Bergh roept grote ergernis op bij de roomboterfabrieken. In de zuivelsector circuleren in de jaren dertig regelmatig spotprenten waarin naast het crisisbeleid van de overheid ook de propaganda van de margarinefabrikanten aan de kaak wordt gesteld.³⁴⁾

[297] In de crisisjaren wordt de concurrentie met de margarine-industrie op de spits gedreven. Er komt een menggebod van natuurboter met margarine. Los daarvan moedigen de coöperaties de natuurboterconsumptie onder hun eigen leden aan. Vrijwel alle boeren maken in deze jaren slechte tijden door en velen kunnen dan ook geen natuurboter meer betalen. Zij kiezen voor margarine. Het percentage margarine-etende boeren wordt voor een bepaalde, niet nader genoemde, streek in Noord-Brabant op zelfs 80 geraamd. In de algemene vergadering van de BZB is men van mening dat aan deze “ongezonde toestand” zo spoedig mogelijk een einde dient te worden gemaakt. Zo nodig moeten de zuivelfabrieken hun leden maar heffing-vrije boter verstrekken.³⁵⁾

De voorzitter van de zuivelcoöperatie in Bladel spoort de in problemen gekomen leden aan, hoe slecht men daartoe ook is ingericht, dan maar voor eigen gebruik te karnen. “Hierdoor bereikt Ge dat Ge goedkope boter eet.” Bovendien wordt dan roomboter en geen margarine gebruikt, hetgeen hij als een algemeen belang voor de coöperatieve zuivelindustrie beschouwt.³⁶⁾ Dezelfde motivatie ligt ten grondslag aan een oproep van de BZB aan haar leden om aan de landbouwhuishoudcursussen gratis of tegen een kleine vergoeding roomboter beschikbaar te stellen, daar men ontdekt heeft dat op deze cursussen margarine wordt gebruikt.³⁷⁾

Als begin jaren dertig de overheid als onderdeel van de crisismaatregelen een beperking van de margarine-industrie overweegt, ondersteunen de zuivelbonden dit plan. In het binnenland zou aldus een groter afzetgebied voor natuurboter vrijkomen, hetgeen volgens de BZB in het belang is van de gezondheid van het volk en ter verhoging van “het volksgenot”. De bond wijst ook op het directe belang van tienduizenden veehouders, van vele boerenarbeiders, van het personeel der zuivelfabrieken en van de velen die bij de handel in zuivelprodukten zijn betrokken.³⁸⁾ De bond heeft geen oog

voor de gevolgen die deze maatregel voor de margarine-industrie zou hebben.

Na de Tweede Wereldoorlog laat de concurrentie van margarine zich in de zuivelindustrie nog steeds stevig voelen. De kwaliteit van de margarine is in de loop van de tijd verder verbeterd. Dit gegeven gekoppeld aan de lagere margarineprijs doet veel consumenten besluiten tot het gebruik van margarine in plaats van boter. Vooral op de Engelse afzetmarkt is de concurrentie groot.

6.1.3. Verpakking

Voor de tijd dat boter in pakjes in de winkels ligt, wordt boter los in de winkel verkocht. De winkelier schept uit een grotere boterton de gevraagde hoeveelheid. De tonnen zijn van hout en hebben een inhoud van meestal 50 kg. Zij worden in de fabriek gevuld met boter en aldus verzonden.³⁹⁾ Ook de verpakking van boter in kisten komt voor. Perkamentpapier en pakpapier zijn nodig om de boter in de vaten en kisten goed te beschermen.⁴⁰⁾

Boter voor huishoudelijk gebruik wordt soms in de fabriek bewaard in Keulse potten. De leden van 'St. Brigida' in Bavel kunnen een dergelijke pot met een inhoud van tenminste 10 kg. laten vullen.⁴¹⁾

In de jaren twintig beginnen de fabrieken hun boter in kartonnen dozen te verpakken. Omdat consumenten soms boerenboter nog prefereren boven fabrieksboter wordt in sommige winkels de doos verwijderd.

“Op de markt en in sommige winkels ziet men ook werkelijk de boter verkoopen bij hoeveelheden van 1 pond gewikkeld in een papier, waarop vermeld staat de naam van den handelaar en zijn woonplaats (veelal een klein dorp); de papieren dozen, waarin fabrieksboter meestal verkocht wordt, zijn dus weggelaten. Naar de verpakking te oordeelen is het dus boerenboter, maar in werkelijkheid veelal fabrieksboter.”⁴²⁾

[298] De verkoop van boter in pakjes wordt in veel winkels in de loop van de jaren dertig gebruikelijk. Zij verdringt de verkoop van los geschepte boter. Soms verpakt de winkelier de boter zelf. In de meeste gevallen vindt het inpakken al plaats bij de producent of grossier, waarna op de wikkel het handelsmerk van de firma komt te staan.⁴³⁾

Sommige fabrieken verzorgen de verpakking van de boter in stukjes van ¼ kilogram zelf. De coöperatieve zuivelfabriek 'De Hoop' in Boxtel levert de boter zowel in tonnen als in pakjes af. In grote houten tonnen kan 50 kg. boter worden ingepakt. De ton wordt daartoe eerst aan de binnenkant voorzien van perkamentpapier zodat de boter niet kan doordringen in het hout van de ton. Vaak wordt er daarna nog linnen ingehangen.⁴⁴⁾ Voor dit doel bruikbaar linnen wordt bijvoorbeeld vervaardigd in de weverijen van J. van Besouw in Goirle en Boxtel. Hier weeft men onder meer wit linnen, zakken- en paklinnen, vaatdoeklinnen alsmede kaasdoek.⁴⁵⁾ Na bekleding aan de binnenzijde wordt de lege boterton met het deksel gewogen. Met behulp van een stamper doen de werklieden de boter vervolgens in de ton, waarna deze nog een keer wordt gewogen. Tenslotte spijkeren zij het deksel op het vat.⁴⁶⁾

Een andere wijze van aflevering is het stampen van de boter in pakjes. Daartoe staat in de fabriek een ronde, ronddraaiende tafel met uitsparingen. Een arbeider legt de roomboter met spatels in deze uitsparingen. Een stamper stampt van onderuit de tafel uit deze massa een pond boter. De wikkel met het rijksbotermerk wordt tenslotte om de boter dichtgeslagen.⁴⁷⁾

De Afdeling Boterexport van de ZNZ besluit in 1938 zich meer te gaan richten op de verkoop van

boter in kleinverpakking. De daartoe aangeschafte ompakmachine maakt pakjes boter van ¼ kilogram en voorziet deze van wikkels. De rijksmerken zijn aangebracht op de wikkels, die zich op rollen bevinden. De machine kan per uur drieduizend pakjes maken. Ook fabrieken maken van deze machine gebruik.⁴⁸⁾

De melkinrichting 'St. Joseph' in Eindhoven heeft eind jaren veertig voor de boter die in deze inrichting wordt bereid, een eigen inpakmachine in gebruik. De boter verlaat de [299] fabriek in detailverpakking, dat wil zeggen in pakjes van rond 250 gram. De daartoe in werking zijnde inpakmachine is echter "zeer primitief" waardoor het gewicht van de pakjes nogal schommelt. Gemiddeld gaat er tien gram teveel in een pakje boter.⁴⁹⁾

De overige zuivelprodukten als consumptiemelk, karnemelk en pap worden aanvankelijk uit kannen verkocht maar al vrij snel wordt op de verkoop in flessen overgegaan. Karnemelk wordt in eerste instantie in kleine kannen verhandeld. In de kan staat een roerstok om de karnemelk regelmatig te roeren. Indien de karnemelk langere tijd blijft staan, komt er namelijk water aan de oppervlakte drijven en zakt de zwaardere substantie naar beneden. Regelmatig in de karnemelk roeren, verhelpt dit euvel.⁵⁰⁾ Later vindt de karnemelk afzet in flessen. De Coöperatieve Melkinrichting in Tilburg (CTM) verkoopt al in 1916 karnemelk (evenals ondermelk en consumptiemelk) in flessen.⁵¹⁾ Daartoe worden op de fabriek de flessen onder een kraantje gevuld. Voor het vullen en capsuleren van honderd flessen karnemelk is bij 'St. Joseph' te Eindhoven aan het eind van de jaren veertig vijftien minuten nodig.⁵²⁾

Ook consumptiemelk wordt in het begin in kannen verhandeld. In de loop van de tijd vindt de afzet van consumptiemelk in flessen ingang. In Venlo begint de coöperatieve melkinrichting 'St. Martinus' na haar oprichting in 1911 al snel met de verkoop van gepasteuriseerde melk in flessen. De verkoop van flessenmelk slaat onder de inwoners van Venlo echter niet aan. Gepasteuriseerde melk kent men nog niet en bovendien is flessenmelk een cent duurder dan losse melk. De omzet daalt zo sterk dat men noodgedwongen, maar met succes, weer overschakelt op de verkoop van losse melk.⁵³⁾

In andere steden, als Tilburg en Roermond, levert de verkoop van flessenmelk minder problemen op. De CTM bottelt in 1916 consumptiemelk,⁵⁴⁾ de coöperatieve melkinrichting 'St. Christoffel' in Roermond in 1917.⁵⁵⁾ Overigens blijft de verkoop van losse melk in Roermond van veel groter belang dan die van flessenmelk.⁵⁶⁾ Ook in Tilburg blijft de losse melk de flessenmelk tot de jaren dertig ruimschoots overtreffen.⁵⁷⁾ In 1948 verkoopt de CTM alleen nog melk in flessen, hetgeen dan een unicum is in Nederland.⁵⁸⁾

Het voorbeeld van de CTM vindt navolging. In 1933 schaffen de melkinrichtingen 'St. Jan' te 's-Hertogenbosch en 'St. Martinus' te Princenhage ook een borstelloze flessenspoelmachine aan. Het apparaat heeft een automatische vul- en capsuleermachine. Beide inrichtingen kiezen er voor om de melk meer en meer in flessen te gaan verkopen, hetgeen de andere fabrieken die meer of minder melk verkopen ook in die richting drijft.⁵⁹⁾

Gepasteuriseerde melk wordt in flessen met een wijde hals verpakt. Deze flessen worden afgesloten met een capsule, waardoor de fles, hoewel niet luchtdicht, wel beschermd is tegen verontreinigen. Gesteriliseerde melk wordt in flessen met een nauwe hals gegoten. Deze flessen worden met een kroonkurk afgesloten.⁶⁰⁾

Ook pap wordt lange tijd uit kannen verkocht. De kannen waarin de pap van de zuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel wordt verkocht, hebben een inhoud van vijf liter.⁶¹⁾ Later vinden ook bij de papverkoop flessen ingang, zoals in Eindhoven bij 'St. Joseph', waar eind jaren veertig een machine in gebruik is voor het vullen van de flessen pap. Drie medewerkers zijn hier met het papvullen belast.

Het apparaat kan theoretisch 1.350 flessen per uur vullen. In de praktijk zakt de produktie tot 900 flessen, omdat de capsuleerder de machine niet bij kan houden. ⁶²⁾

6.1.4. Handelsmerken en reclame

De zuivelcoöperaties en hun bonden brengen hun produkten onder meer op landbouwtentoonstellingen onder de aandacht van het grote publiek. In 1909 richt de ZNZ bijvoorbeeld een zuiveltent in op de landbouwtentoonstelling in Roermond.

[300] Reclamecampagnes die rechtstreeks op de consument zijn gericht, komen voor boter relatief laat op gang. Eén van de oorzaken hiervan is dat voor boter lange tijd geen merknamen bestaan. De op de boerderij handmatig bereide boter voegt de winkelier van verscheidene boerinnen bij elkaar in een vat. Uniformiteit in het produkt is ver te zoeken. Het heeft dan ook weinig zin op dit mengsel een produktnaam te plakken. Hierin komt verandering met de opkomst van de industrieel bewerkte voedingsmiddelen. Nu worden uniforme produkten verkregen, door fabrikanten, die in tegenstelling tot de boerinnen, een belangrijke marktpositie bezetten.

Veel reclame maken de zuivelcoöperaties in het begin niet voor hun eigen produkt. De contacten bestaan immers overwegend met handelaren. De directe consument wordt alleen bereikt met de detailhandel en die is veel geringer van omvang dan de groothandel. Sommige coöperaties gaan wel de lokale markt op om hun waren aan te prijzen. De ‘Boterij van Drunen en Elshout’ voert al vanaf het begin (1905) in Drunen en directe omgeving campagne voor de eigen boter en karnemelk. De directeur ontwerpt de strooibiljetten voor dit doel. ⁶³⁾ Begin jaren dertig verspreiden de beide zuivelbonden een uitvoerige circulaire over het gebruik van boter onder kloosters, ziekenhuizen, pensio-naten en andere instellingen. ⁶⁴⁾

In de jaren dertig roept het Crisiszuivelbureau te ‘s-Gravenhage een propaganda-afdeling in het leven die de mensen aan moet gaan zetten tot meer melkverbruik. In het zuiden richt het bureau twee kernen (of commissies) op, één voor het westen van Brabant en één voor Limburg en het oosten van Brabant. In deze kernen zijn diverse organisaties vertegenwoordigd. Hun taak is wegen te vinden om het melkverbruik in hun regio te bevorderen met als doel eventuele ondervoeding tegen te gaan en de overvloedige melk in Nederland weg te werken. Eén van de actiepunten is de bevordering van het melkgebruik op scholen. Dat is overal heel verschillend geregeld. Op sommige plaatsen wordt de melk gratis verstrekt, op andere plaatsen moet er een klein bedrag voor worden betaald. Er zijn ouders die weigeren de melk gratis af te nemen. De melk wordt betrokken van de lokale zuivelfabrieken. Vaak vormt men in de gemeente zelf nog een commissie, waarin de werkliedenbond, de boerenbond en het armbestuur zitting hebben. Er zijn overigens ook plaatsen waar niets omtrent de melkverstrekking op scholen is geregeld. De geestelijk adviseur van de NCB, J.P. van Dal, vindt dat de zaak al met al “van geen groote importantie is. Er zit wel goeds in, al was het alleen maar dat onze Brabantsche kinderen op Haagsche kosten melk kunnen drinken”. ⁶⁵⁾

In het kader van het door het Crisiszuivelbureau uitgestippelde beleid komen her en der ook zuivelcursussen van de grond. Het doel van deze cursussen is de huisvrouwen te leren meer melk en melkprodukten in de keuken te verwerken. Voor het geven van de lessen wordt een beroep gedaan op de leraressen van de NCB en de boerinnenbonden. ⁶⁶⁾

De ZNZ stelt al begin 1935 een eigen propagandiste aan, die in de daaropvolgende jaren werkzaam is voor de coöperatieve melkinrichtingen in Sittard, Roermond, Weert, Helmond en Venlo alsmede voor enkele coöperatieve boterfabrieken. Tot aan de Tweede Wereldoorlog zijn haar werkzaamheden met name gericht op het maken van propaganda voor zuivelprodukten. De propagandiste, me-

juffrouw J.M. Rijs, houdt lezingen en legt huisbezoeken af. In 1935 heeft zij ongeveer zesduizend toehoorders. Verder is de propagandiste behulpzaam bij de zuivelpromotie op tentoonstellingen en bij andere gelegenheden, zoals de door het Nederlands Zuivelbureau te Maastricht georganiseerde Zuivelweek in 1935.⁶⁷⁾

De propaganda is met name gericht op huisvrouwen. De lezingen zijn bedoeld om een algemene kijk op de zuivel te geven. Tijdens de huisbezoeken legt mejuffrouw Rijs visites af bij oud-klanten en niet-klanten van de zuivelcoöperaties om ze als klant te winnen. Ook bezoekt zij klanten die moeilijkheden met of klachten hebben over zuivelproducten. Zo [301] kan in de huisbezoeken op individuele zaken worden ingegaan. Huisvrouwen vragen veel naar recepten, ofwel voor een zieke, ofwel voor kinderen of een feestelijke gelegenheid. Er wordt veel geklaagd over het aanbranden van melk, schiften van karnemelk en het niet stijf krijgen van room: “kleinigheden, die met een goeden raad gauw verholpen zijn”. Ook is de propagandiste in staat praatjes die ten aanzien van fabrieksmelk nog altijd de ronde doen, te ontzenuwen.⁶⁸⁾

Een ander belangrijk aspect van het werk van de propagandiste zijn de fabrieksbezoeken. De melkinrichting te Helmond ontvangt in 1938 maar liefst 1.500 personen. Eerst krijgen de bezoekers een korte inleiding over de behandeling van de melk voor deze op de fabriek komt, tbc-bestrijding, zindelijkheid, uitbetaling op vetgehalte, de verschillende proeven op de melkontvangst en de pasteurisatie. Vervolgens gaat men de inrichting zelf in. Ook vrouwen van de leverende leden komen een kijkje nemen. Na een uiteenzetting over de juiste behandeling van de melk op de boerderij maakt men een rondgang door het bedrijf: “hun eigen inrichting, die voor bijna allen nog iets heel onbekends was”.⁶⁹⁾ De fabrieksbezoeken van huisvrouwen en meisjes lijken een succes voor de coöperatieve zuivelindustrie. “Zij, die éénmaal zulk een bezoek hebben medegemaakt, de verwerking der melk van nabij hebben gezien en de noodige uitleggingen hebben gehoord, zullen niet licht haar producten betrekken van ventende boeren of slijters.”⁷⁰⁾

In de Tweede Wereldoorlog heeft het voeren van propaganda voor zuivelproducten weinig zin. De activiteiten van mejuffrouw Rijs gaan wel door, maar krijgen allengs het karakter van voorlichting in plaats van propaganda. In Helmond besteedt zij in 1940 aandacht aan de vraag ‘Hoe kunnen we met zuivelproducten een goede voeding samenstellen en moeilijk verkrijgbare of gerantsoeneerde levensmiddelen vervangen?’⁷¹⁾ In 1943 treedt mejuffrouw Rijs in het huwelijk en moet zij de dienst verlaten. De functie van propagandiste wordt in de ZNZ dan opgeheven.⁷²⁾

[302] Voor de individuele fabrikant is het van belang dat de consument zijn producten kan herkennen.⁷³⁾ Merknamen vervullen deze functie, aangezien deze voor de consument belangrijke herkenningpunten zijn.⁷⁴⁾ Vanaf 1880 is het mogelijk een fabrieks- of handelsmerk te laten registreren, waardoor wettelijke bescherming wordt verkregen.⁷⁵⁾

In de zuivel- en margarine-industrie bijten margarinefabrikanten de spits af met handelsmerken en reclamecampagnes. De firma Jurgens ontwikkelt reeds aan het einde van de negentiende eeuw de margarinemerken Vitello en Solo. De klanten moeten echter wennen aan dit idee en kopen tot de Eerste Wereldoorlog de margarine meestal nog gewoon los bij de winkelier.⁷⁶⁾ Jurgens vraagt in 1889 voor de eerste maal een handelsmerk aan voor margarineboter. De firma Joh. Verschure en Zn. in Oosterhout vraagt in 1893 een handelsmerk aan voor haar margarine. De firma Prinzen en Van Glabbeek in Helmond volgt in 1896. De margarinefabriek ‘Holland’ uit Helmond vraagt in 1899 een handelsmerk aan.⁷⁷⁾

In de coöperatieve zuivelindustrie laten de handelsmerken veel langer op zich wachten. Pas in de jaren twintig komt hier een discussie op gang over het gebruik van handelsmerken. Voorheen heeft

men aan het rijksmerk genoeg. Dit dient als waarborg voor de goede kwaliteit van het produkt. Mede door de sterke opkomst van de margarine zien de boterproducenten zich uiteindelijk genoodzaakt zich duidelijker te profileren. Vanaf 1 februari 1920 moeten de fabrieken die hun boter ter verhandeling via de Zuivel Export Vereniging (ZEV) zenden, het gedeponeerde handelsmerk van de Nederlandse Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale (NCZ) te Amsterdam, waarbij de ZEV in die tijd is aangesloten, 'De Melkkan' gebruiken.⁷⁸⁾ Vanaf 1925 wordt het handelsmerk 'Brabant' op alle vaten boter aangebracht.⁷⁹⁾ De Brabantsche Zuivelbond (BZB) deponereert bovendien zelf een handelsmerk, dat de aangesloten leden kunnen gebruiken. Op het handelsmerk wordt ook het rijksmerk aangebracht.⁸⁰⁾ In 1930 gebruiken 16 van de 53 BZB-leden dit handelsmerk.⁸¹⁾

Ook in de andere zuivelbond, de ZNZ, komt een discussie op gang over het gebruik van handelsmerken. In de algemene ledenvergadering van de ZNZ op 27 december 1922 wordt besloten nog niet over te gaan tot het deponeren van een handelsmerk, waarvan alle aangesloten fabrieken gebruik zouden kunnen maken. Het aantal fabrieken dat hieraan mee wil doen, blijkt te klein.⁸²⁾ In 1924 is het wel zover, maar loopt de internationale inschrijving van het handelsmerk, zijnde de letters 'Z N Z' problemen op. In Duitsland, Engeland, Oostenrijk en Tsjecho-Slowakije wordt het handelsmerk geweigerd, omdat het alleen uit letters bestaat. Een dergelijk merk kan in deze landen niet worden ingeschreven.⁸³⁾

Naast de zuivelbonden zijn er individuele fabrieken die een handelsmerk ontwikkelen. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Jozef' te Schaijk doet vanaf 1923 veel en goede zaken met de NV Albert Heijn en ontwerpt op die basis een handelsmerk. In het midden van het merk staat de naam van de vereniging en links daarvan 'Albert Heijn'. Aan de rechterkant worden de letters A en H op speelse wijze gebruikt voor de aanduiding van de kwaliteit van het produkt: Altijd Heerlijk.⁸⁴⁾ De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Martinus' te Weert deponereert in 1938 een handelsmerk voor haar produkten, waaronder melk, boter, kaas, diverse papsorten, chocolademelk, yoghurt, room, hangop, room en consumptie-ijs.⁸⁵⁾

De opkomst van de reclame gaat hand in hand met de toename van het gebruik van handelsmerken. Met uithangborden en gevelstenen aan de winkels tracht men de aandacht van de consumenten te trekken en hen te wijzen op de verkoop van een bepaald produkt in de betreffende winkel. In kranten worden advertenties geplaatst, die in het beginstadium nog een duidelijk informatief karakter dragen. Geleidelijk ontwikkelt de reclame zich steeds meer in de richting van het stimuleren van potentiële consumenten om een bepaald produkt te kopen. Vooral bij de margarine speelt reclame in de verdere distributie een belangrijke rol.⁸⁶⁾

[303] Het botercontrolestation in Maastricht start betrekkelijk vroeg enkele reclamecampagnes in het buitenland. Dit is niet verwonderlijk aangezien men zich voor de afzet van de in Maastricht gekeurde en verhandelde boter vooral op België en Duitsland richt. In het binnenland laat de eerste groots opgezette reclamecampagne voor natuurboter op zich wachten tot 1924. Deze reclamecampagne is een reactie op de propaganda die in het voorgaande jaar werd gemaakt voor margarine. De reclamecampagne voor natuurboter wordt centraal opgezet door de FNZ. De bond plaatst in tien grote Nederlandse steden 'lichtbakken' en laat verder transparanten aanbrengen in de tramrijtuigen van de grote steden. In een honderdtal tweede-klasse coupés van de Nederlandse Spoorwegen worden eveneens reclamebordjes aangebracht. Op deze bordjes is het rijksmerk afgebeeld. Bepaald wordt tenslotte dat de reclamebordjes niet mogen worden opgehangen in 'margarinewinkels'. De ZNZ steunt deze campagne in 1924 met een bijdrage van f. 1950,-.⁸⁷⁾ In 1925 wordt de ondersteuning voortgezet. Inmiddels zijn lichtbakken geplaatst in onder meer Eindhoven, Maastricht en Roermond.⁸⁸⁾ Ook in Breda en 's-Hertogenbosch plaatst de FNZ lichtbakken.⁸⁹⁾ De BZB doet voorts moeite om, met een financiële bijdrage van de coöperatieve zuivelfabrieken in Roosendaal en

Wouw, door de FNZ lichtbakken te laten plaatsen in Roosendaal en Bergen op Zoom.⁹⁰⁾

De zuivelcoöperaties en zuivelbonden benaderen ook specifieke doelgroepen voor hun produkt. De BZB stuurt in 1931 de Brabantse kloosters een circulaire waarin het gebruik van natuurboter wordt aanbevolen. In de circulaire wordt er in het bijzonder op gewezen dat men door het eten van natuurboter ook de boeren steunt en dat deze op hun beurt in staat moeten worden gesteld aan hun arbeiders een voldoende loon te betalen. Dit alles moet de plattelandssamenleving in evenwicht houden, want als ook hier de ontevredenheid gaat heersen, “dan zijn de gevolgen niet te overzien”.⁹¹⁾

Een wel heel bijzondere wijze van stimulering van het zuivelgebruik zijn de zogeheten zuivelkookcursussen. Deze worden begin 1937 in Schaijk en Herpen gegeven door mej. Vic. van de Putten, lerares koken en voedingsleer te Uden. De cursussen worden gegeven [304] met steun van de Crisiszuivelcentrale. Voor de cursus in Schaijk melden zich honderd deelnemers. De coöperatie verstrekt de benodigde zuivelprodukten en brandstof.⁹²⁾

6.2. BOTERAFZET AAN PARTICULIERE HANDELAREN EN WINKELIERS

Vooraf in de beginfase hebben zuivelcoöperaties grote moeite de boter verkocht te krijgen. De consumenten staan wantrouwig tegenover de nieuwe, fabriekmatig bereide boter. Men vindt het een vreemd idee dat room zich in zo'n korte tijd afscheidt door het ronddraaien van de melk in een trommel. Er gaan praatjes, dat zulke boter niet anders bereid kan worden dan door giftige stoffen aan de melk toe te voegen. Kalveren die de op deze wijze verkregen ondermelk drinken, zullen dood gaan, mensen die deze boter gebruiken, zullen ziek worden. Men beweert zelfs dat kinderen die gevoed worden met ondermelk, toring zullen krijgen. Een boer uit Stramproy moet stoppen met de melklevering aan de coöperatie, omdat zijn knecht weigert pap te eten die gekookt is van centrifugemelk. Bovendien doen verhalen de ronde dat de fabrieksboter niet voor huishoudelijk gebruik geschikt is. Ze zou slecht te smeren zijn en onbruikbaar voor het bakken van vlees.⁹³⁾

De oudste zuivelcoöperaties hebben de grootste problemen. Een samenwerkingsverband voor de afzet van boter bestaat in de eerste jaren nog niet. De voorzitter en een bestuurslid van de zuivelcoöperatie in Tungelroy proberen de boter zelfs persoonlijk te slijten aan de plaatselijke gegoede burgerij. Zij hebben niet veel succes. Een van de notabelen geeft te kennen hen graag te willen helpen, “doch gij kunt van mij niet verlangen, dat ik fabrieksboter ga eten”.⁹⁴⁾

Meer nog dan het wantrouwen en de vooroordelen van de zijde van de consumenten heeft de onwil van handelaren en winkeliers de eerste zuivelcoöperaties tegengewerkt. De kooplieden zien in de coöperatieve zuivelbereiding een grote bedreiging voor hun machtspositie op de afzetmarkt. Zij stellen de fabrieksboter op een lijn met margarine en weigeren de boter dan ook te kopen.⁹⁵⁾ Handelaren die wel kopen, trachten de coöperaties veelal met ongunstige voorwaarden in hun greep te krijgen.

Vooraf de secretaris van de Tungelroyse coöperatie, Ament, zoekt naar betere wegen voor de boterafzet. Drie weken na de start van de produktie in Tungelroy vindt hij even over de grens, in het Belgische Tongerlo, een boteropkoper die niet bang is van machineboter. Een gedeelte van de boter wordt verkocht voor 95 centimes per pond. Nu en dan aan een koopman wat boter verkopen, is echter een te instabiele situatie voor de jonge coöperatie. Het bestuur besluit dan ook de boter te laten veilen op de bestaande botermijn in Roermond.

“Op een Zaterdagmorgen trok een der bestuursleden per huifkar naar Roermond. Met spanning werd te Tungelroy de uitslag afgewacht en.. 's avonds zag men de leege kar terugkeeren. Bovenop

wapperde de roode zakdoek als vlag, ten teeken dat de boter verkocht was tegen een goeden prijs.⁹⁶⁾

Deze prijs bedraagt 48, 50 en 52 cent per pond. De verkoop op de Roermondse botermijn wordt gecontinueerd. De handelaar Chr. Gorris koopt verscheidene malen voor zijn broer in Brussel de Tungeloyse boter op. Uiteindelijk wordt op initiatief van Ament met Gorris uit Brussel een contract gesloten voor de duur van een jaar tegen f. 1,20 per kg. boter, te leveren in Brussel. De relatie met Gorris stemt tot tevredenheid want, als in 1895 de coöperatieve botermijn in Maastricht wordt opgericht, blijft de levering aan Gorris gewoon doorgaan. Tot 1903 wordt het contract ieder jaar vernieuwd.⁹⁷⁾

In Stramproy moet de coöperatie zich in de beginfase op soortgelijke wijze zien te redden. Op een adreslijst van boterhandelaren van 'St. Anthonius Abt' komen de volgende namen voor: H.W. van der Hagen te Sint-Oedenrode, J. Verwegen te Luik, A. de Wert te Best, G. Loven te Roermond, M.H. Linssen eveneens te Roermond, J. van Eechoud te [305] Horst, L. Marres-Salden in Maastricht, Charles Ruskin, "ingénieur agricole" in Brussel, Everts-Lambert in Luik en H. Schutjes, G. Fils & Cie. in Brussel.⁹⁸⁾ Niet van alle handelaren is bekend, of de coöperatie ook daadwerkelijk boter aan hen leverde. Een partij van honderd kilo boter wordt in 1892 wel aan handelaar Van Eechoud te Horst verkocht.⁹⁹⁾ De meest omvangrijke relatie onderhoudt men met Van der Hagen, die zelf een roomboterfabriek heeft in St. Oedenrode. Deze fabriek wordt al in 1894 aangedreven met stoomkracht. Er werken dan acht mannen en drie jongens. Van der Hagen is eveneens betrokken bij een roomboterfabriek in Schijndel. Samen met Th. Werners is hij eigenaar van deze op stoomkracht werkende fabriek. In de Schijndelse fabriek zijn in 1894 twee mannen als arbeider in dienst.¹⁰⁰⁾ Van der Hagen beperkt zijn handelsrelaties niet alleen tot Noord-Brabant. In Friesland neemt hij al in 1894 boter af van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Eendracht' te Makkinga.¹⁰¹⁾

Bestuursleden van de zuivelfabriek in Stramproy maken begin 1893 een afspraak met Van der Hagen om bij wijze van proef veertien dagen lang aan hem de boter te verkopen voor f. 1,30 per kg. De boter moet franco worden geleverd aan het station te Weert op dinsdag en zaterdag.¹¹²⁾ Ruim een maand later sluit de coöperatie een definitief contract met Van der Hagen. Hierin wordt bepaald dat hij de boter van 1 april tot 1 oktober zal afnemen tegen f. 1,10 per kg. en van 1 oktober tot 1 april tegen f. 1,28 per kg. Alle manden, doeken, de verzending daarvan en de verzending van het geld voor de wekelijkse betaling zijn voor rekening van Van der Hagen. Het bestuur is alleen verplicht de boter franco aan het station van Weert te bezorgen.¹⁰³⁾

In mei 1893 stuurt Van der Hagen echter een brief naar de vereniging, waarin hij een lagere prijs bedingt indien de boter "niet aan de smaak mocht voldoen of om andere redenen afkeurenswaardig is." De vereniging staat deze regeling toe, maar eist wel het recht om in dat geval de boter door deskundigen te laten onderzoeken. Wordt de boter door deze deskundigen goedgekeurd, dan blijft zij voor rekening van de koper. Blijken er gegronde klachten te bestaan, dan moet de prijs van die boter opnieuw worden vastgesteld of moet de boter door de verkopers worden teruggenomen.¹⁰⁴⁾ De eerste klachten van Van der Hagen volgen na enkele maanden. De eerste twee bezwaarbrieven van 18 september en 2 oktober 1893 vermelden echter niets over de inhoud van de klachten.¹⁰⁵⁾

Van der Hagen probeert de coöperatie in Stramproy aan zich te binden door in 1894 aan te bieden koffie en rijst aan de vereniging te leveren. Dit aanbod van Van der Hagen bergt natuurlijk het gevaar in zich van een terugkeer naar ruilhandel en gedwongen winkelnering. De geleverde boter zou immers na verloop van tijd geruild kunnen worden tegen door hem aan de coöperatie geleverde koffie en rijst. Waarschijnlijk om dit gevaar te ontlopen, maar de handelaar toch ter wille te zijn, roept bestuurslid Maes vier plaatselijke winkeliers op bij wijze van proef een bestelling te doen, waarbij

geen van de artikelen bestemd zal zijn voor de coöperatie. Ondanks de moeite die het bestuur hiervoor doet, weigeren de vier winkeliers om onbekende redenen zelfs maar een proefbestelling te doen. Daarmee is de zaak afgedaan.¹⁰⁶⁾

De oprichting van de coöperatieve botermijn in Maastricht zorgt voor een sterkere positie van de zuivelcoöperaties in hun relatie met boterhandelaren. Zo kan men in Stramproy in maart 1895 een afspraak maken met Van der Hagen waarin wordt bepaald dat deze gedurende het gehele jaar de boter koopt tegen de prijs van de dag en wel tegen de hoogste, welke hij elders aan andere roomboter besteedt. Bevalt de prijs of de verdere behandeling niet, dan kan het bestuur elke maand aan hem zeggen: “de boter is onverkocht”.¹⁰⁷⁾ In maart 1896 maakt het bestuur gewag van een redelijk goede behandeling door Van der Hagen in het afgelopen jaar.¹⁰⁸⁾ In 1900 valt echter toch het doek. Herhaaldelijk heeft Van der Hagen de vereniging geschreven over de zijns inziens verminderde kwaliteit van de boter. Hij weigert de boter tegen de afgesproken prijs af te nemen.

Het bestuur van de coöperatie **[306]** besluit, “terwijl in Maastricht (aan de coöperatieve botermijn JD) voor dezelfde kwaliteit boter gedurig van de hoogste prijzen gemaakt worden, den Heer Van der Hagen te berichten, dat in het vervolg geene boter meer aan Hem kan verzonden worden.¹⁰⁹⁾ Naast de verhandeling van boter aan particuliere handelaren in het binnenland, wordt ook veel boter rechtstreeks aan het buitenland geleverd. De coöperatieve stoomzuivelfabriek in Wouw zet haar boter vooral in het buitenland af. Tussen mei 1895 en mei 1896 wordt 51.522,5 kg. boter geproduceerd, waarvan 45.552 kg. in het buitenland wordt afgezet. Drie jaar later, in 1898/1899, wordt van de 77.742 kg. geproduceerde boter, 69.770 kg. aan buitenlandse handelaren verkocht.¹¹⁰⁾

Weinig zuivelcoöperaties hebben langdurige rechtstreekse relaties met handelaren. Het komt bovendien regelmatig voor dat kopers, vaak uit Belgische steden, na een of twee zendingen boter te hebben ontvangen, ‘vergeten’ te betalen en niets meer van zich laten horen. De opheffing van de gedwongen winkelnering in het eigen dorp is dan wel een feit, maar problemen met de afzet van de boter blijven bestaan.¹¹¹⁾ Deze moeilijkheden vormen de aanleiding voor de oprichting van de coöperatieve botermijnen. Daarover volgt meer in paragraaf 6.3.

De coöperatieve zuivelfabriek in Boxtel levert haar boter in het beginstadium hoofdzakelijk aan particulieren. Slechts een klein deel gaat naar de botermijn in Eindhoven. In 1911 start men met de dagelijkse bezorging van melkprodukten bij particulieren aan huis. Pas in 1932 sluit deze coöperatie zich aan bij de ZEV in Breda.¹¹²⁾

Veelal staan bestuursleden van coöperaties echter gereserveerd tegenover de boterverkoop aan particuliere handelaren. In 1914 vraagt een koopman uit Deurne aan de zuivelfabriek ‘St. Hubertus’ te Liessel wekelijks wat boter van de fabriek te kunnen afnemen. Het bestuur denkt er lang over na, maar besluit uiteindelijk voorlopig geen contract aan te gaan met een koopman. Hiertoe lijkt ook geen aanleiding te bestaan, want een half jaar eerder heeft men zich zeer tevreden getoond over de resultaten die men aan de coöperatieve mijn in Maastricht behaalde.¹¹³⁾

Als de beginfase voorbij is en de coöperatieve zuivelindustrie haar positie gevestigd heeft, raakt men wat minder beschroomd wat betreft de losse handel met kooplieden. Men voelt zich duidelijk sterker staan tegenover de handelaren. Veel fabrieken verkopen in de jaren twintig een deel van hun boter via de coöperatieve botermijnen, maar leveren een ander deel van hun produkten ook los aan handelaren of zelfs wel aan particuliere fabrieken.

De coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Willibrordus’ in Oss handelt in het midden van de jaren twintig geheel buiten de coöperatieve botermijnen. Er is sprake van boterverkoop aan NV Jurgens te Oss, aan H. van den Berg te Oss en aan de Eerste Bleriksche Melkinrichting. Ook wordt boter geleverd

aan de zuivelcoöperatie in Schaijk. De overige boter wordt verkocht op de botermijn in 's-Hertogenbosch.¹¹⁴⁾

Zuivelcoöperaties verkopen hun produkten niet alleen aan lokale of regionale handelaren. Ook nationale firma's nemen direct produkten af. De Schaijkse stoomzuivelfabriek 'St. Jozef' doet vanaf 1923 zaken met de NV Albert Heijn Maatschappij tot Exploitatie van Handelszaken te Zaandam. Albert Heijn vraagt in januari 1923 telefonisch offerte voor de levering van roomboter met rijksmerk in vaten. Op 9 januari wordt de eerste zending van 750 kg. verzonden.¹¹⁵⁾ De contacten met Albert Heijn blijven gehandhaafd. De boter van de fabriek wordt in 1923 geheel in het binnenland afgezet. Het is waarschijnlijk dat een belangrijk deel daarvan bij de NV Albert Heijn terecht komt. Voor deze boter behoeft geen extra omslag aan de ZNZ te worden betaald.¹¹⁶⁾ In 1928 verzoekt de directie van Albert Heijn de boter te verpakken in stukken van een halve en een vierde kilogram.

Op proef wordt begonnen met een directe verzending van de pakjes boter naar een tiental filialen. Het is de bedoeling later alle filialen zo te bedienen. Makkelijk daarbij is dat de [307] fabriek in juni 1929 toestemming van de directeur-generaal van de landbouw ontvangt om inwikkelpapieren te stempelen met het rijksbotermerk.¹¹⁷⁾

Tenslotte is er nog de boterverkoop en detail. Hier gaat het om de verkoop aan de winkeliers. In omvang heeft deze wijze van afzet meestal niet veel om het lijf. In het gebied rond Eindhoven wordt na de Tweede Wereldoorlog een zeer gering percentage van de boterverkoop in dit consumptiegebied van de coöperatieve zuivelfabrieken betrokken. De omzet stijgt aanzienlijk als in 1949 de regionale zuivelcoöperatie 'De Kempen' te Eindhoven werk gaat maken van de boterverkoop aan detaillisten.¹¹⁸⁾

Ondanks de geringe betekenis van de boterverkoop en detail vormt deze wel een bron tot concurrentie tussen de coöperatieve zuivelfabrieken. Zo is het geven van provisie aan winkeliers gebruikelijk, waarbij men zelfs om de gunsten van de winkelier dingt door een hogere provisie te bieden dan een andere zuivelcoöperatie. De zuivelbonden betreuren deze gang van zaken. Door prijsafspraken tussen de coöperaties te maken, zou volgens de BZB de boterprijs en detail hoger kunnen zijn. Daartoe stelt de bond een commissie in die een advies uitbrengt over de detail- en groothandelsprijs van boter en de winkeliersprovisie. Deze voorstellen deelt de BZB mee aan de aangesloten fabrieken.¹¹⁹⁾

6.3. COÖPERATIEVE BOTERMIJNEN

De coöperatieve botermijnen vormen voor de coöperaties een belangrijk machtsinstrument in hun relatie tot de handelaren en worden dan ook van grote betekenis voor de boterafzet in het bijzonder en voor het succes van de coöperatieve zuivelfabricage in het algemeen. In de navolgende subparagrafen worden de coöperatieve mijnen te Maastricht, Eindhoven, Roermond en Roosendaal behandeld. Volledigheidshalve dient hier nog vermeld dat rond 1930 plannen hebben bestaan tot oprichting van een coöperatieve botermijn in 's-Hertogenbosch. Aan de ontwerpstatuten voor een op te richten vereniging werkt naast de secretaris van de BZB een daartoe ingestelde commissie mee, bestaande uit vertegenwoordigers van de zuivelfabrieken te Lith, Boxtel, Erp_, Mill en Helvoirt. Het aantal fabrieken dat uiteindelijk voor oprichting van een coöperatieve mijn in 's-Hertogenbosch is, blijkt echter te gering. De plannen gaan niet door.¹²⁰⁾

6.3.1. Maastricht

In de algemene ledenvergadering van 11 januari 1895 gaat de ZNZ over tot de oprichting van een

coöperatieve botermijn. De mijn wordt gevestigd in de Oude Vleeschhal te Maastricht, een overigens wat krap bemeten en slecht verlichte ruimte, die het gemeentebestuur gratis ter beschikking stelt.¹²¹⁾

Over de lokatie van de coöperatieve mijn voert de voorzitter van de ZNZ, J. Truyen, in september 1894 te Helmond overleg met de voorzitters van de bij de ZNZ aangesloten fabrieken in Noord-Brabant. Truyen vraagt de voorzitters of de op te richten botermijn in Eindhoven of in Maastricht gevestigd moet worden. Unaniem adviseren de heren Maastricht.¹²²⁾ De plaats Maastricht wordt als vestigingsplaats gekozen vanwege de goede verbindingen over land en water en vanwege de nabijheid van België en Duitsland.¹²³⁾ Na Engeland zijn deze landen voor de Nederlandse boter de belangrijkste afzetmarkten. Maastricht ligt voor de handel op Engeland echter veel te ongunstig. Een geografische achterstand kan nu worden omgebogen in een voorsprong: voor de handel op België en Duitsland ligt de stad namelijk uitermate gunstig.

De coöperatieve botermijn te Maastricht heeft een gunstig effect op de boterhandel. In de eerste plaats zijn de coöperaties niet langer afhankelijk van boterhandelaren, die maar **[308]** al te vaak hun contracten verbreken. Een tweede voordeel is het wegvallen van de tussenhandel, omdat de winkeliers uit de grote steden de boter direct betrekken. Ook voor de kooplieden heeft de botermijn een belangrijk voordeel. Alleen boter vervaardigd door leden van de ZNZ komt op de markt, zodat de kooplieden er verzekerd van zijn alleen onvervalste boter te ontvangen. Tenslotte is het voor de coöperaties gunstig dat de kooplieden nu zelf zorg moeten dragen voor de invoer van boter in Duitsland en België. Met de lastige invoerrechten, die in Duitsland al bestaan en in België spoedig worden ingevoerd, hebben de fabrieken niets meer te maken.¹²⁴⁾

Het succes van de coöperatieve botermijn hangt in hoge mate af van de samenwerking tussen de zuivelcoöperaties. Het is van het grootste belang dat alle coöperatieve fabrieken hun boter leveren aan de mijn en deze niet buiten de mijn om verkopen aan particulieren of handelaren tegen gelijke of zelfs lagere prijzen als op de Maastrichtse mijn worden gemaakt. Aangezien deze praktijken in de aanvangsfase nog wel voorkomen, maakt de mijn slechte beginresultaten. Handelaren kopen zoveel mogelijk boter rechtstreeks van de fabrieken tegen de gemiddelde prijs van de botermijn. Daarnaast maken handelaren onderling afspraken om de prijs op de mijn zo laag mogelijk te houden.¹²⁵⁾

Uiteindelijk keert het tij toch ten goede voor de Maastrichtse botermijn. De onderlinge samenwerking tussen de coöperaties vormt zich. Wat eerder de verarmde zandboeren begrepen toen zij hun zuivelcoöperaties oprichtten, begrijpen nu op hun beurt de kleine afzonderlijke fabrieken: slechts door samenwerking maken vele kleintjes één grote. Naast de hechte samenwerking is ook een advertentiecampagne in Duitse en Belgische bladen oorzaak van de beginnende groei van de Maastrichtse mijn. Tenslotte dient in dit verband nog gewezen te worden op de strenge controle op de kwaliteit van de via de mijn verhandelde boter. De garantie dat onder een voortdurende controle alleen zuivere onvervalste roomboter van de coöperatieve zuivelfabrieken wordt gemijnd, moet de kopers voor bedrog vrijwaren en van de mijn een belangrijk verkooppunt maken. Hierop kom ik in subparagraaf 9.1.3. nader terug.

[309] De aanvoer van boter op de coöperatieve botermijn neemt door de jaren heen gestaag toe en ook de gemiddelde prijs waarvoor de boter wordt verkocht, komt steeds hoger te liggen.¹²⁶⁾ Van een aanvoer in 1895 van 244.836 kg. boter, stijgt deze naar 1.290.101 kg. in 1900, naar 1.920.810 kg. in 1905 en, na overname van de Roermondse mijn, naar 4.482.585 kg. in 1910.¹²⁷⁾ In het zevende hoofdstuk ga ik op de prijs uitvoeriger in. De toenemende aanvoer van boter aan de mijn noopt de ZNZ al binnen twee jaar om te zien naar een ander mijngebouw. Aan de aanvankelijk in gebruik zijnde vleeshal kleven vele bezwaren. Er is geen noemenswaardige inrichting, de ruimte is veel te

klein, de vloer is vies, in de winter is er geen behoorlijke verwarming en de poort moet bij alle weersomstandigheden openblijven. Mijndirecteur Simons dreigt met aftreden als in deze situatie geen verandering komt.¹²⁸⁾

Daarbij komt dat de gemeente, die de tot dan toe gebruikte vleeshal gratis ter beschikking stelde, een vergoeding gaat vragen voor het gebruik van de ruimte.¹²⁹⁾ De ZNZ verplaatst de botermijn in 1897 tijdelijk naar een gehuurde ruimte in de Rechtstraat te WijkMaastricht.¹³⁰⁾ Op 18 januari 1901 wordt het nieuwe gebouw van de botermijn op het stationsemplacement van Maastricht in gebruik genomen. De nieuwe botermijn is op kosten van de Staatsspoorwegen gebouwd en ingericht en wordt voor de duur van tien jaar door de ZNZ gehuurd.¹³¹⁾

De botermijn heeft een lengte van twintig meter en is tien meter breed. Kelder en zolder zijn beide van dezelfde afmetingen. Het verkooplokaal op de begane grond is door een tussenschot in twee ruimten verdeeld. De ene ruimte dient voorafgaand aan de verkoping als bergplaats voor de botermannen en na afloop van de veiling als pakkamer. Aan een kant staat dit lokaal in verbinding met de rangeerplaats op het station, zodat de manden boter bij aankomst meteen uit de wagons kunnen worden gehaald of na de verkoop direct in de wagons kunnen worden geladen. Aan de andere zijde is de ruimte verbonden met de straat. Een lift verbindt de bergruimte met de kelder en de zolder. In de andere helft van de ruimte vindt de eigenlijke verkoop plaats. Boven dit deel bevinden zich op de verdieping het laboratorium, waar de verhandelde boter op kwaliteit wordt gecontroleerd, alsmede bureau- en pakruimten.¹³²⁾

Twee keer per week verpakken de boterfabrieken de boter voor de marktdag in manden van ongeveer 50 kg. boter. De avond voor de verkoop worden deze naar de mijn gezonden. Veel fabrieken besteden het vervoer naar het dichtstbijzijnde station of naar de botermijn zelf, uit aan leden die daarop kunnen intekenen. In Stramproy gunt men in 1900 het vervoer van de boter vanuit de fabriek naar het station in Weert aan M. Linssen, die voor het vervoer van honderd kilogram boter dertig cent en voor eivrachten 2,5 cent per honderd eieren krijgt uitbetaald.¹³³⁾ In de fabrieken sluit men de manden met een touw, dat met een lakzegel van de fabriek aan de mand wordt bevestigd. De boter komt aldus ingepakt soms per kar, maar meestal per spoor aan bij de botermijn. Daar wordt zij in de grote pakruimte opgestapeld. Tussen acht en negen uur de volgende ochtend begint men met de verkoop van de aangevoerde boter.¹³⁴⁾

In het verkooplokaal zijn de banken voor de boterhandelaren olopend en terrasvormig opgesteld. Iedere boterhandelaar heeft een vaste plaats en een tafeltje met een elektrische drukknop. Een arbeider neemt met een metalen monsternemer uit iedere botermand een monster. Hij gaat daarmee langs de tafels om het de kopers aan te bieden om te proeven. Deze nemen om beurten met hun zakmes een stukje van de boter, proeven en spuwen daarna de boter weer uit. Uit iedere mand wordt tevens een monster genomen voor scheikundig onderzoek in het laboratorium. De verkoopleider zit tegenover de kopers op een verhoogd podium. Hij hangt een karton met de naam van de boterfabriek waarvan het botermonster rondgaat, aan de muur en roept de hoeveelheid boter af die de fabriek heeft aangevoerd. Aan de muur hangt een grote halfcirkelvormige wijzerplaat met een doorsnede **[310]** van ongeveer twee meter. Op de witte ondergrond hiervan staan met grote kleurige cijfers de prijzen aangegeven. Uiterst links staat de hoogst mogelijke prijs genoteerd, uiterst rechts de laagst mogelijke prijs. Op het moment dat de verkoop van een partij boter begint, klinkt een elektrische bel en begint de wijzer over de wijzerplaat van links naar rechts te draaien. Een van de kopers drukt vervolgens als eerste op de knop op zijn tafel en de wijzer stopt. Hij mag zich de koper noemen van de partij boter voor het bedrag waarbij de wijzer is gestopt. Op een bord dat onder de wijzerplaat is aangebracht, komt het nummer van de koper te staan. De veilingmeester noteert het nummer en de prijs en vervolgt de verkoop. Na enkele uren is de handel beëindigd. Al het geld moet meteen na af-

loop van de veiling contant worden voldaan, waarna de boter kan worden verzonden.¹³⁵⁾

In 1913 betreft de botermijn nogmaals een nieuw gebouw. Wederom is deze mijn gevestigd op het spoorwegemplacement en is zij door de Staatsspoorwegen nieuw gebouwd. De leden van de aangesloten coöperaties stellen als waarborg voor de huur van het nieuwe gebouw hun aandelen beschikbaar.¹³⁶⁾

In 1900 besluit de ZNZ om in de grote steden speciale boterdepots op te richten, waar uitsluitend boter van de Maastrichtse mijn wordt verkocht. Juist in de grote steden is door de bevolkingstoename de vraag naar boter toegenomen. De depots moeten in binnen- en buitenland worden gevestigd. Men verwacht van de depots gunstige resultaten, omdat zij de ZNZ onafhankelijk maken van de boterhandelaren. De mijnagent zal de orders van de depots uitvoeren. Bovendien wordt de directeur gemachtigd boter op de mijn op te kopen indien de prijzen ver beneden het normale niveau dalen. Deze boter zal dan naar de depots worden gezonden of eventueel onderhands worden verkocht. Kooplieden die proberen de prijzen te drukken, zullen tenslotte toch boter moeten hebben en op deze wijze gedwongen zijn alsnog boter te kopen. Lukt dit alles niet, dan moeten de fabrieken hun boter terug nemen.¹³⁷⁾ In onder meer Heerlen en Kerkrade worden depots opgericht, maar veel succes hebben zij niet.¹³⁸⁾ In de notulen van de vergaderingen en in de *Kalenders* van de ZNZ komen zij niet meer voor.

De gunstige ontwikkeling van de Maastrichtse mijn is aan drie factoren te danken: de strakke organisatie en leiding van de mijn, de reclamecampagnes die men vooral in het buitenland voert en de gegarandeerde onvervalstheid en goede kwaliteit van de verhandelde boter.

De strakke organisatie van de botermijn komt in de eerste plaats tot uiting in de activiteiten die worden ontplooid om tot een betrouwbare botercontrole te komen. Deze kwestie komt uitgebreid aan de orde in hoofdstuk 9. Voorts zijn de leden van de ZNZ tot 1928 nagenoeg verplicht hun boter aan de mijn of exportvereniging te leveren. In 1903 wordt bepaald dat fabrieken van de ZNZ zullen worden uitgesloten, als zij per week minder dan een kwart van hun wekelijkse productie aan de mijn leveren. Fabrieken die zich niet willen verplichten minstens driekwart van hun wekelijkse productie aan de mijn te leveren, betalen daarvoor een boete van drievierde cent per geproduceerde kilogram boter. Bovendien moeten zij elk jaar voor 1 januari aan de ZNZ opgeven hoeveel kilogram boter zij buiten de mijn om willen verkopen. Het overige deel van hun boterproductie zijn zij verplicht aan de mijn te leveren.¹³⁹⁾ De laatste twee bepalingen gelden niet voor verenigingen die door een geringe melkaanvoer en uitsluitende verkoop aan leveranciers en particulieren binnen de kring van hun vereniging niet aan hun verplichtingen kunnen voldoen.¹⁴⁰⁾ De fabrieken die boter leveren aan kooplieden zijn verplicht daarvan onmiddellijk opgave te doen aan de ZNZ. In de administratie moeten de fabrieken nauwkeurig bijhouden aan wie, voor hoeveel en tegen welke prijs per week boter is geleverd.¹⁴¹⁾

In 1900 wordt mijndirecteur Simons vanwege zijn benoeming tot chef van een afdeling aan de Provinciale Griffie, vervangen door E. Jelinger. Het gaat hier niet alleen om een [311] wijziging van personen, ook in de taakomschrijving van de directeur treden veranderingen op. Simons verzorgde de gehele administratie van de mijn, inde de financiën en maakte de geldbedragen over aan de verenigingen. De laatste twee taken worden in een contract aan de Geldersche Credietvereniging uitbesteed. De directeur zal worden belast met de boekhouding. Daarnaast komt er op voorstel van de secretaris van de ZNZ, Ament, een speciale mijncommissie voor de controle op een goede gang van zaken op de mijn. Voorzitter van de commissie wordt O. Herberz, die hiervoor speciaal wordt betaald en een vaste vergoeding krijgt voor reis- en verblijfkosten. De overige leden zijn twee belangrijke initiatiefnemers tot de oprichting van de botermijn: A. Michiels van Kessenich en Th. Verhegen.¹⁴²⁾ Nadat in 1903 directeur Jelinger plotseling overlijdt, wordt in zijn plaats L. Henrar be-

noemd.¹⁴³⁾

De ZNZ beschouwt de Maastrichtse botermijn als het centrale verkooppunt voor aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken. Bij de gratie van trouw van de fabrieken kan de coöperatieve botermijn een succesvol leven leiden. De oprichting van nieuwe botermijnen werkt de ZNZ om deze reden tegen. In 1902 worden in Venlo pogingen ondernomen tot de oprichting van een botermijn. Aangezien de ZNZ hieraan weigert mee te werken, komt de mijn niet van de grond.¹⁴⁴⁾ Een coöperatieve botermijn komt er in Roermond wel maar wordt in 1909, vier jaar na haar oprichting, overgenomen door de ZNZ. Hierop kom ik in subparagraaf 6.3.3. terug. De botermijnen in Maastricht en later die in Eindhoven worden belangrijke handelsplaatsen. Ook de boter uit de omgeving Venlo wordt hier verhandeld. In 1907 gaat deze boter in toenemende mate naar de botermijnen in Maastricht en Eindhoven. De Venlose boter brengt op de mijnen in genoemd jaar tussen f. 0,54 en f. 0,72 per halve kilo op.¹⁴⁵⁾

In de Eerste Wereldoorlog moet aan centrale inkooplichamen worden geleverd. Dat geeft de ontwikkeling van de coöperatieve botermijn in Maastricht een andere wending.¹⁴⁶⁾ Hierop kom ik in paragraaf 6.6. terug.

6.3.2. Eindhoven

Tot 1897 blijft de Maastrichtse mijn de enige coöperatieve botermijn in het zuiden. Naast de handkrachtfabrieken in Limburg levert ook een aantal Noordbrabantse fabrieken hun boter aan de mijn in Maastricht. De snelle groei van de zuivelcoöperatie op de Noordbrabantse zandgronden brengt de secretaris van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB), J. Hermans, op de gedachte in Eindhoven een eigen coöperatieve botermijn voor Noord-Brabant op te richten. Hij is van mening dat Maastricht voor veel Brabantse fabrieken te slecht bereikbaar is. Het bestuur van de NCB kan zich vinden in Hermans plan, zodat begin 1897 inderdaad tot de oprichting van een coöperatieve botermijn in Eindhoven kan worden overgegaan.¹⁴⁷⁾ De ZNZ is niet erg blij met dit initiatief. Zij beschouwt een nieuwe botermijn als een concurrent voor de eigen mijn. Deze situatie is, zo voorziet de ZNZ, uiteindelijk het meest nadelig voor de boeren, die via de coöperaties minder geld zullen ontvangen voor de boter.¹⁴⁸⁾

De nieuwe, Noordbrabantse mijn ontwikkelt zich in eerste instantie voorspoedig. Vijftig fabrieken laten hun boter aan deze mijn veilen. In 1897 zijn deze fabrieken goed voor een aanvoer van 517.380 kg. boter aan de mijn.¹⁴⁹⁾ (Ter vergelijking: Maastricht 992.933 kg.) In 1899 treden bedoelde fabrieken toe tot de nieuwe Noord-Brabantsche Zuivelbond (NBZ). Formeel is geen sprake van een relatie tussen de mijn en NBZ enerzijds en de Boerenbond anderzijds. Niettemin zijn er veel personele bindingen. De botermijn wordt dan ook veelal gezien als de mijn van de boerenbond.¹⁵⁰⁾ Toch mist men aan de Eindhovense botermijn de hechte organisatie en leiding waarover de Maastrichtse mijn wel beschikt. Het gevolg is dat aan de Brabantse mijn en ook aan verscheidene fabrieken [312] gedwongen winkelnering voorkomt. Aan de fabrieken zijn in sommige gevallen winkels verbonden, die aan de boeren tabak, koffie en andere winkelwaren leveren. Voor de landbouwers is het vaak moeilijk deze winkel te passeren. Aan de botermijn zelf dwingt mijnagent Arn. van Rooij de fabrieken bij hem manden, paklinnen en boterkleursel te betrekken. Van Rooy betaalt meer voor de boter naarmate een fabriek meer artikelen bij hem koopt.¹⁵¹⁾

In 1900 verhuist de botermijn naar het gebouw van de Centrale Boerenleenbank in Eindhoven. In dit “grote, frissche en zoo doelmatig ingerichte” gebouw huurt de mijn twee bovenlokalen en twee kelders.¹⁵²⁾ Achter de hal die fungeert als verkoopruimte voor groente, vis, vlees en andere waar ligt de zaal waar de boter wordt gemijnd. Dit lokaal is licht en ruim. Een even grote zaal als deze be-

vindt zich er juist boven. Deze ruimte dient als magazijn. Uit dit magazijn kunnen de zuivelfabrieken machine-onderdelen onmiddellijk verkrijgen. Beneden in het gebouw bevinden zich twee kelders. Een doet dienst als ijsinrichting. Hier wordt de te verkopen boter opgeslagen die te vroeg is aangekomen.¹⁵³⁾ De aanvoer aan de mijn is inmiddels gestegen naar 1.198.281 kg. boter in 1900 (Maastricht: 1.290.101 kg.).¹⁵⁴⁾

De botermijn blijkt een belangrijk kooppunt voor handelaren die niet allemaal even zuiver met de gekochte boter omspringen. Een deel van de boter wordt na op de mijn te zijn gekocht, met margarine of andere stoffen gemengd en daarna op de buitenlandse markt als zuivere roomboter verkocht. Een Duitse controle-instantie peilt in 1903 de omvang van de boterknoeierijen in Nederland. De directeur van deze dienst brengt een bezoek aan de botermijn in Eindhoven en ziet dat een tiental groothandelaren op een bepaalde dag een aantal partijen boter koopt. Alle boter is afkomstig van coöperatieve fabrieken. De Duitse directeur overtuigt zich ervan dat het zuivere, onvervalste boter betreft. Enkele dagen later bieden de afnemers in het industriegebied van Dusseldorf en Keulen partijen boter aan, waarvan aangenomen kan worden dat het boter uit de gecontroleerde aanvoer betreft. Men trekt opnieuw monsters van de boter en ontdekt dat de uit Nederland aangevoerde boter met margarine is vermengd, in sommige gevallen zelfs met een gehalte van 25%.¹⁵⁵⁾

Dit geval staat niet op zichzelf. Brabantse boterhandelaren brengen met margarine vermengde boter als zuivere roomboter op de markt. Deze handelwijze schaadt de Nederlandse zuivelexport en wordt reden een strengere controle op boter in te voeren. In 1904 voert de regering het rijksmerk voor boter in: een controlesysteem waarbij zuivere roomboter wordt gemerkt. De kwaliteit is met het rijksmerk gegarandeerd. De invoering hiervan leidt op de Eindhovense botermijn tot een groot conflict tussen handelaren en mijndirectie. Onder de oppervlakte schuilt hier een belangenconflict tussen handelaren en boeren. De uitbarsting van dit conflict is de geschiedenis ingegaan als de Brabantse boteroorlog. Aan de boteroorlog is paragraaf 6.5. gewijd. De strijd betekent wel het einde van de Eindhovense coöperatieve botermijn.

6.3.3. Roermond

Zestien coöperatieve boterfabrieken in de omgeving van Roermond nemen in 1905 het initiatief tot oprichting van een coöperatieve botermijn in Roermond. Doel van de mijn is de leden van de mijn een verkooplokaal voor hun boter te verzekeren en de boterhandelaren in de gelegenheid te stellen zich minimaal eenmaal per week, op zaterdag, van “echte en gewaarborgde” boter te voorzien. Daartoe worden monsters van de boter gecontroleerd op het botercontrolestation in Maastricht. De leveranciers dienen de boter op te maken in kluiten van 5 of 10 kg. met 1% overgewicht. Deze kluiten moeten elk afzonderlijk in zuiver wit katoen worden gepakt en gezamenlijk in een degelijke boterzak gewikkeld. Tot een gewicht van 50 kg. kunnen ze dan bij elkaar in een mand. Elke mand met boter moet **[313]** voorzien zijn van een duidelijk adres met de naam van de fabriek en het aantal kilo's dat de mand netto bevat.¹⁵⁶⁾

Leden van de coöperatieve mijn kunnen zijn verenigingen met rechtspersoonlijkheid (coöperatieve boterfabrieken bijvoorbeeld) en landbouwers of boerenbedrijven met een eigen centrifuge. Alleen leden hebben het recht hun boter aan de mijn te brengen. De coöperatieve fabrieken of andere verenigingen betalen f. 5,- ter contributie, boerderijen met een eigen centrifuge f. 1,50. De leden kiezen uit hun midden een bestuur van vijf personen.¹⁵⁷⁾

Het beheer van de mijn wordt opgedragen aan een directeur. Deze ontvangt de koopsom van de verkochte boter en doet dit geld aan de boterverkopers toekomen. De directeur tekent zelf de prijzen aan, evenals de namen van de kopers of houdt toezicht op het noteren hiervan. Naast de directeur

zijn nog enige andere personeelsleden in dienst. Het personeel mag voor de bewezen diensten geen vergoedingen aannemen los van het salaris.¹⁵⁸⁾

Het is zeer waarschijnlijk dat de nieuw opgerichte coöperatieve botermijn de bestaande botermijn in Roermond overneemt. Hierover zijn geen exacte gegevens in de bronnen te vinden. De Gemeenteverslagen van Roermond vermelden de oprichting van een coöperatieve mijn niet, maar spreken in 1905 en 1906 nog steeds over de wekelijkse botermijn aan de Kraanpoort. In die jaren wordt respectievelijk 41.846,5 en 46.045,5 kg. boter aan de mijn gebracht. In Maastricht wordt bijna vijf keer deze hoeveelheid verhandeld. In 1908 wordt gemeld dat de ZNZ de mijn in Roermond zal overnemen.¹⁵⁹⁾

De ZNZ neemt in januari 1909 inderdaad de coöperatieve botermijn in Roermond over. De inventaris van de mijn wordt eigendom van de zuivelbond. De bij de mijn aangesloten coöperatieve fabrieken worden zonder entreegeld aangenomen als lid van de ZNZ.¹⁶⁰⁾ Fr. Wackers, voorzitter van de Roermondse mijn, wordt benoemd tot lid van de mijncommissie met het oog op de belangenbehartiging van de Roermondse mijn.¹⁶¹⁾ Wackers was in 1905 in zijn hoedanigheid als voorzitter van de coöperatieve vereniging 'St. Laurentius' te Leeuwen, één van de oprichters van de coöperatieve botermijn.¹⁶²⁾ Het is overigens niet duidelijk of deze vereniging ook een zuivelcoöperatie betreft. In de lijst van oprichters zijn meerdere verenigingen opgenomen, waarvan dat niet duidelijk is.

De ZNZ is om meerdere redenen geïnteresseerd in de Roermondse mijn. Deze mijn is een zeer gunstig gelegen verkoopplaats in verband met de afzet in Duitsland. Voorts kan de boteraanvoer aan de Maastrichtse mijn nu beter gespreid worden. Bovendien heeft de zuivelbond met de overname van de mijn in Roermond de organisatie van de zuivelbereiding in Limburg volledig in handen.¹⁶³⁾

Alleen de bij de ZNZ aangesloten zuivelcoöperaties mogen hun boter leveren. De leden van de bond kunnen kiezen of zij aan een van de beide mijnen of aan afwisselend de mijn te Maastricht of te Roermond willen leveren. In het laatste geval moeten zij voor een periode van drie maanden het kwantum van hun produktie opgeven dat zij naar elke mijn zullen zenden.¹⁶⁴⁾ De mijn in Maastricht overtreft de Roermondse botermijn in grote mate wat de hoeveelheid verkochte boter betreft. In 1909 maakt de verkochte boter in Roermond slechts een achtste deel uit van hetgeen in Maastricht wordt verhandeld. De gemiddeld behaalde prijzen liggen nagenoeg gelijk. In genoemd jaar ligt de gemiddelde prijs in Maastricht op f. 1,302 en in Roermond op f. 1,301.¹⁶⁵⁾ Tot september 1917 wordt de Roermondse mijn naast die van Maastricht voortgezet.

6.3.4. Roosendaal

De ZEV-Brabant, die als exportvereniging wordt behandeld in paragraaf 6.7., richt in 1921 een botermijn in Roosendaal op. De 'Coöperatieve Brabantsche Botermijn' opent voor het eerst haar poorten op 1 juli 1922. De mijn is gevestigd op het stationscomplex [314] van Roosendaal.¹⁶⁶⁾ Met deze mijn richt de ZEV zich in het bijzonder op de export van boter naar België.

Naast ZEV-leden zijn ook niet-leden gerechtigd boter ter verkoop aan de mijn in te zenden, mits het ZEV-bestuur zich tegen deze laatsten niet verzet. Het moet echter wel gaan om Nederlandse coöperatieve zuivelfabrieken die zijn aangesloten bij een onder rijkstoezicht staand botercontrolestation.¹⁶⁷⁾

De botermijn in Roosendaal speelt in de jaren twintig voor het westen van Brabant een belangrijke rol met betrekking tot de boterexport. Een groot deel van de Brabantse boter vindt via dit kanaal de afzetmarkt. Leveren de leden in 1923 nog ruim 44% van hun geproduceerde boter, dit percentage loopt in twee jaar op tot 65. Rond dit percentage blijft de aanvoer in de jaren daarna zweven.

Uitschieter is het jaar 1929 met 71% van de totale boterproductie van de leden. Door de lage prijzen die in de jaren daarna volgen, gaan de fabrieken over tot een iets grotere detailverkoop, waardoor minder boter naar de mijn komt.¹⁶⁸⁾

Kwaliteitskeuringen van de boter aan de mijn prikkelen de fabrieken om goede boter af te leveren. Vanaf mei 1928 wordt de boter slechts uitbetaald zuiver naar kwaliteit.¹⁶⁹⁾ Met name in de beginperiode laten verpakking en aflevering op het juiste gewicht nogal eens te wensen over. In 1923 blijkt een vijfde van alle aangevoerde boter overgewicht te hebben. Slechts 4% heeft overigens ondergewicht. Fouten ten aanzien van de verpakking bestaan meestal in het matig of slecht aanstampen van de boter in het vat en het onvoldoende met papier bedekken. Ook aan de uniformiteit van de kleur valt nog heel wat te verbeteren.¹⁷⁰⁾ De in 1923 ingestelde controle op gewicht en verpakking blijkt een jaar later al vruchten af te werpen. Het overgewicht is teruggebracht tot 13% van de aangevoerde boter. Ook in de verpakking van de boter is dan verbetering gekomen. In de fabrieken wordt nu alle boter voldoende met papier bedekt. Ook de kwaliteit van de botervaten gaat vooruit en het merken met de naam van de fabriek geschiedt netter.¹⁷¹⁾

Tot mei 1923 betaalt de ZEV ½% registratierecht over het bedrag van de aan de Roosendaalse botermijn verkochte boter. Daarna wordt de Registratiewet, die uit 1917 dateert, gewijzigd en worden onder meer veilingen van boter vrijgesteld van betaling van registratierecht. In 1926 echter komt het Departement van Financiën hierop terug. Ten onrechte wordt op botermijnen geen registratierecht geheven, aldus het ministerie. Tegen een dwangbevel tot betaling verzet de ZEV zich. De staat begint vervolgens een rechterlijke procedure tegen de ZEV om een juridische beslissing uit te lokken. Het verschil in opvatting tussen de twee partijen is principieel. De ZEV meent dat de Roosendaalse mijn wordt gehouden “vanwege veehouders in de uitoefening van hun beroep”, terwijl de staat beweert dat de mijn wordt gehouden vanwege coöperatieve zuivelfabrieken, die afzonderlijke rechtspersonen zijn. De exportvereniging is zeker van haar zaak. Verwijzend naar de wet op de coöperatieve verenigingen uit 1876 en 1925, die de coöperatie definieert als “de gemeenschappelijke uitoefening van nering of ambacht der leden” en waaruit dus volgt dat de veehouders in een afzonderlijke rechtspersoon gemeenschappelijk hun beroep uitoefenen, is de ZEV van mening dat de uitslag van het proces met gerustheid kan worden afgewacht. De gerustheid is terecht, maar er gaan jaren over heen vooraleer de uitspraak definitief is. De zaak wordt uitgevochten tot in hoger beroep, waar in januari 1930 het gerechtshof te ‘s-Hertogenbosch vonnis wijst ten gunste van de ZEV.¹⁷²⁾

Van een boteraanvoer van 869.675 kg. in 1923 heeft de mijn zich ontwikkeld naar een omzet van 2.207.400 kg. in 1931.¹⁷³⁾ Voor een gedetailleerder overzicht van de boteraanvoer aan de mijn, zie tabel 5 in subparagraaf 6.7. Op 1 mei 1932 moet de coöperatieve botermijn in Roosendaal worden stopgezet. Door de Belgische contingenteringsmaatregelen kan na die datum geen boter meer over de mijn worden verkocht. Op dat moment zijn 25 fabrieken bij de ZEV en dus bij de Roosendaalse mijn aangesloten: Alphen, Baarle-Nassau, Bavel, Beek, Bergeyk, Boxtel, Capelle, Dongen, Drunen, Etten-Leur, Gilze, [315] Herpt, Hoeven, Huijbergen, Lith, Oosterhout, Princenhage, Raamsdonk, Roosendaal, Rijen, Rijsbergen, Sprundel, Teteringen, Ulicoten, Ulvenhout en Vlijmen.¹⁷⁴⁾ Na de stopzetting van de Roosendaalse mijn zoekt de ZEV andere afzetkanalen voor de boter van deze fabrieken. Hierop ga ik verder in paragraaf 6.7. in.

6.4. PARTICULIERE BOTERMIJNEN

Naast de coöperatieve botermijnen blijven ook enkele particuliere botermijnen in de grote steden bestaan. Het gaat hier om ‘s-Hertogenbosch, Roermond en Eindhoven. Met name de mijn in ‘s-Hertogenbosch biedt een belangrijke afzetmarkt voor boter van de coöperatieve zuivelfabrieken.

6.4.1. 's-Hertogenbosch

In het stationsgebouw van 's-Hertogenbosch wordt op 1 juli 1898 op initiatief van boterhandelaren een botermijn gevestigd. Tweemaal per week vindt hierop verkoop plaats. De boter die op deze mijn wordt verhandeld, wordt vooral vanuit het noorden van Nederland aangevoerd. De Bossche mijn krijgt filialen in Eindhoven en Maastricht. De vestiging in Maastricht leidt een kort en kwijnend bestaan door de grote concurrentie van de coöperatieve mijn aldaar. Het Eindhovense filiaal vormt wel een geduchte concurrent voor de Eindhovense coöperatieve mijn. Niet alleen omdat zij kopers wegtrekt van de coöperatieve mijn, maar ook omdat verschillende ontevreden fabrieken overlopen naar de mijn van de kooplieden.¹⁷⁵⁾

De botermijn heeft succes. In 1901 wordt op de Bossche mijn ruim 90% van de omzet van de coöperatieve mijn in Maastricht en bijna 90% van de omzet van de Eindhovense coöperatieve mijn gehaald.¹⁷⁶⁾ De aanvoer in 's-Hertogenbosch bedraagt dan 1.328.711 kg. boter.¹⁷⁷⁾

Op 23 mei 1900 wordt voor notaris A.L.A. van Meerwijk te 's-Hertogenbosch de oprichtingsakte getekend van een vennootschap met de naam 'Maatschappij tot exploitatie van botermijnen voor coöperatieve roomboterfabrieken'. De maatschappij is gezeteld in 's-Hertogenbosch. Oprichters zijn Theodorus Christianus Nederveen en Hendrikus Joannes Nederveen, beiden boterfabrikanten in 's-Hertogenbosch, Adrianus de Wert, boterkoopman te Best, Andreas Hendrikus Brandsma, handelsagent te Vught en Antonius Fredericus van Berkum, boekhouder te 's-Hertogenbosch. Het doel van de maatschappij is de exploitatie van botermijnen en aan de mijnen slechts zuivere onvermengde roomboter te verkopen. Men richt zich op ingezonden boter van coöperatieve verenigingen in Nederland.¹⁷⁸⁾

Het kapitaal van de vennootschap bedraagt f. 60.000,-, verdeeld in zestig aandelen van f. 1.000,-. De aandeelhouders kiezen in de algemene vergadering een raad van minstens drie en ten hoogste vijf commissarissen. De vennootschap wordt bestuurd door een directeur, die onder toezicht staat van de raad van commissarissen. De laatste benoemt, schorst en ontslaat indien nodig ook de mijnagent. Voor de overige beamten liggen de bevoegdheden hiertoe bij de directeur. Als directeur wordt in 1900 benoemd A.F. van Berkum.¹⁷⁹⁾

De botermijn heeft bestaansrecht. Niet alle zuivelcoöperaties drijven namelijk via de coöperatieve botermijnen handel. De particuliere mijnen zijn aantrekkelijk vanwege de vrijheid die men op het terrein van de boterhandel behoudt. Aan coöperatieve mijnen is vaak de verplichting verbonden aan geen andere openbare veiling te leveren. De mijn in 's-Hertogenbosch stelt deze voorwaarde niet. In Etten-Leur worden na de oprichting van de zuivelcoöperatie in 1901 lange discussies gevoerd over de vraag of men de boter via de coöperatieve botermijn in Eindhoven of de [316] particuliere mijn in 's-Hertogenbosch zal verkopen. Verhandeling op de coöperatieve mijn spreekt veel leden om principiële redenen aan. De verwachting is echter dat op de particuliere mijn hogere prijzen zullen worden gemaakt. Om deze reden wordt besloten tot verkoop via de mijn in 's-Hertogenbosch.¹⁸⁰⁾ Ook de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel verhandelt haar boter tot omstreeks 1920 via de Bossche mijn.¹⁸¹⁾

De meeste coöperaties die aan de Bossche mijn leveren, zijn fabrieken uit Midden- en Noordoost-Brabant. Maar lang niet alle verenigingen kiezen voor de particuliere mijn. Ondanks de grotere afstand zetten de fabrieken in onder meer Nuland, Liempde, Schijndel, St. Oedenrode, Dinther, Veghel, Erp_, Uden, Nistelrode, Reek, Gassel, Haps, Wanroy en Oploo hun boter in 1930 af via de Maastrichtse coöperatieve mijn. Vlijmen handelt via de Roosendaalse botermijn. De botermijn in 's-Hertogenbosch ontvangt in dat jaar onder meer boter van de coöperatieve zuivelfabrieken in Hel-

voirt, Haaren, Esch_, Boxtel, Zeeland, Oss, Heesch en Mijl_.¹⁸²⁾

Tijdens de Eerste Wereldoorlog, als de coöperatieve mijn in Maastricht in moeilijkheden komt, kan de mijn in 's-Hertogenbosch gewoon door blijven werken. De geografische ligging is dan gunstiger en met name de uitvoer naar België, voor Maastricht het belangrijkste afzetgebied, ondervindt grote problemen.¹⁸³⁾

De mijn in 's-Hertogenbosch blijft tot aan de Tweede Wereldoorlog een niet onbelangrijke plaats voor de boterhandel in Noord-Brabant. In 1920 wordt via deze mijn 972.875 kg. boter verhandeld. De aanvoer stijgt naar een hoogtepunt in 1926 met 2.806.025 kg. en zet daarna een daling in. In 1933 wordt ongeveer 100.000 kg. boter minder via deze mijn verkocht. Voor een gedetailleerde opgave zie tabel 5.

6.4.2. Roermond

De botermijn in Roermond dateert van voor de oprichting van de eerste coöperatieve zuivelfabrieken. De mijn wordt gehouden in een lokaal van Th. Verstegen aan de Kraanpoort. Tot 1900 vindt de mijn tweemaal per week plaats. Slechts op warme zomerse dagen wordt daarna nog tweemaal per week beurs gehouden.¹⁸⁴⁾ In 1899 wordt in het mijnlokaal een automatische mijninrichting geplaatst, die zeer voldoet en veel kopers lokt.¹⁸⁵⁾ Naar alle waarschijnlijkheid krijgt de botermijn in 1905 een coöperatief karakter. Deze coöperatieve mijn wordt vervolgens in 1909 door de ZNZ overgenomen. Op dit alles ben ik reeds in subparagraaf 6.3.3. ingegaan.

6.4.3. Eindhoven

in Eindhoven bestaat bij de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie reeds een botermijn. De handel aan deze mijn gaat sterk achteruit nadat in de omliggende gemeenten botermijnen worden opgericht. Ook de margarineboterfabrieken doen de handel aan de Eindhovense mijn slinken. In 1893 bedraagt de hoeveelheid aan de mijn verkochte boter 5.047 kg. De boter wordt gemiddeld voor f. 1,045 per kg. verkocht, zodat in totaal f. 5.279,82 aan de mijn wordt omgezet.¹⁸⁶⁾ De boterhandel wordt na het ontstaan van coöperatieve boterfabriekjes in de omgeving van Eindhoven overgenomen door de coöperatieve botermijn in deze stad. Op de ontwikkeling van deze mijn ben ik in de vorige paragraaf ingegaan. Om tegenwicht te bieden aan de coöperatieve botermijn ontwikkelen boterhandelaren plannen voor de oprichting van een nieuwe, particuliere mijn. Deze krijgt in 1904 gestalte.

Bijeengekomen in Boxtel besluiten op 24 mei 1904 particuliere boterhandelaren een syndicaat te vormen om een grote botermijn op te richten. Deze botermijn met de naam Noordbrabantsch-Limburgsche Botermijn wordt gevestigd in Eindhoven. De mijn staat [317] ook wel bekend onder de naam 'syndicaatmijn'. Zij richt zich op de zuivelfabrieken die zich niet aan de botercontrole wensen te onderwerpen.¹⁸⁷⁾ Deze botermijn moet een machtsmiddel worden in de strijd tussen botervervalsers en zuivelcoöperaties, die bekend staat onder de naam 'de boteroorlog' en zich afspeelt in het jaar 1904. Dit komt in de volgende paragraaf aan de orde.

In 1906 wordt de Noordbrabantsch-Limburgsche Botermijn omgezet in een naamloze vennootschap. Op 1 mei 1906 passeert bij notaris A. van Galen te Valkenswaard de akte van oprichting van de naamloze vennootschap 'Noord-Brabantsche Limburgsche Botermijn voor Coöperatieve Roomboterfabrieken' te Eindhoven. Het gaat hier dus niet om een coöperatieve botermijn, maar om een particuliere mijn die zich richt op coöperatieve fabrieken. Het merendeel van de oprichters zijn boterhandelaren. Onder hen bevinden zich Franciscus Adrianus Mathias Crielaers, boterhandelaar te

Stratum; Adrianus Cornelis de Wert, boterhandelaar te Best; Adrianus Wilhelmus van Hout, boterhandelaar te Mill en Johannes Bernardus Alfred Völker, boterhandelaar te Veghel. Voorts treden twee personen zonder beroep naar voren. Wilhelmus Jacobus van der Hagen te Sint Oedenrode en Henricus Johannes Nederveen te 's-Hertogenbosch staan echter onmiskenbaar als boterhandelaren bekend. Als oprichter wordt ook een administrateur te Strijp genoemd. Het betreft hier Johannes Antonius Maria Rooijmakers. Tenslotte treedt nog een bekende persoon op de voorgrond. Het gaat om Arnoldus Casparus Antonius van Rooij, zijnde handelsagent in Eindhoven. Hij was de hierboven reeds genoemde agent van de coöperatieve botermijn in Eindhoven.¹⁸⁸⁾

Het doel van de vennootschap is de exploitatie van de botermijn en de verkoop van alleen zuivere onvermengde roomboter aan de mijn. Zo mogelijk dient de boter voorzien te zijn van het rijksmerk. Als aanvoerders van boter hebben de handelaren coöperatieve verenigingen uit Noord-Brabant en Limburg op het oog. Het kapitaal van de vennootschap bedraagt f. 70.000,-, verdeeld in zeventig aandelen van f. 1.000,-. Alle aandelen zijn bij de genoemde oprichters geplaatst.¹⁸⁹⁾

In 1909 gaat de Noordbrabantsch-Limburgsche Botermijn een combinatie aan met de nieuwe Noordbrabantsche Zuivelbond. De Kamer van Koophandel in Eindhoven meldt dat deze samenwerking haar goede uitwerking niet mist. Diverse fabrieken, vooral stoomzuivelfabrieken uit het westen van de provincie, zenden bij wijze van proef de boterproductie naar de mijn. Daardoor wordt de aanvoer in 1910 belangrijk vermeerderd tot 732.540 kg. Vrijwel alle boter is gemerkt met het rijkscontrolemerk. Slechts enkele kleine fabrieken leveren nog zonder het rijksmerk. Gemiddeld levert de boter over 1910 f. 1,32 per kg. op. In 1909 bedraagt dit nog f. 1,28. De Kamer van Koophandel acht de vooruitzichten voor een uitbreiding en voor een daarmee gelijke tred houdende koopkracht, alleszins gunstig.¹⁹⁰⁾

6.5. DE BOTEROORLOG

In 1904 breekt op de coöperatieve botermijn in Eindhoven de als de 'boteroorlog' bekend staande machtsstrijd uit tussen coöperatieve zuivelfabrieken en particuliere boterhandelaren. Hier komt het decennia lang sluimerende conflict tussen boeren en handelaren aan de oppervlakte. Met hun nieuwe, coöperatieve wapen gaan de boeren de strijd aan.

6.5.1. Bedreigde boterhandelaren

De vervalsingspraktijken van sommige boterhandelaren kwamen reeds in het tweede hoofdstuk aan de orde. In Roermond, 's-Hertogenbosch en Eindhoven worden in de eerste jaren na 1900 rechterlijke processen gevoerd in verband met overtredingen van de bepalingen [318] van de Boterwet. In Roermond en Eindhoven worden de verdachte handelaren vrijgesproken, in 's-Hertogenbosch wordt een vonnis geveld. In Roermond en 's-Hertogenbosch betreft het een onderzoek met de polarisatiemicroscoop naar de aanwezigheid van margarinekristallen. In Eindhoven wordt de methode gevolgd van onderzoek op de aanwezigheid van een te hoog percentage vluchtige vetzuren.¹⁹¹⁾

In Eindhoven staat in 1902 boterhandelaar Cr. te Stratum voor het kantongerecht terecht. Een vermoeden van botervervalsing ligt voor de hand gezien het feit dat beklaagde margarine en boter ontvangt, doch voor zover door nauwkeurige controle kan worden nagegaan, geen margarine uitvoert. In een reeks botermonsters worden erg lage cijfers van het gehalte aan vluchtige vetzuren gevonden, "zoo laag, als ze in geheel ons land in handelsboter, dus gemengde boter, bij groote hoeveelheden niet voorkwamen."¹⁹²⁾ Deze voortdurend lage cijfers, naast de ontvangst van margarine door de beklaagde, het voeren van het woord 'margarine' op zijn inrichting, het weigeren van inlichtingen omtrent de herkomst van de boter en daarbij het feit "dat beklaagde niet te goeder naam en faam be-

kend staat, daar hij reeds een veroordeeling aan de rechtbank te 's-Hertogenbosch wegens botervervalsing te zijnen laste heeft”, klaagt de ambtenaar van het Openbaar Ministerie de boterhandelaar aan.¹⁹³⁾

De rechter spreekt hem ruim een week later vrij. Volgens de rechter is niet het overtuigend bewijs verkregen dat de boter vetbestanddelen bevat die niet van melk afkomstig zijn. Bovendien verschillen de getuigen-deskundigen van mening omtrent de hoogte van het gehalte vluchtige vetzuren dat is aangetroffen en over de conclusie die aan dit cijfer zou moeten worden verbonden.¹⁹⁴⁾ Uit dit voorbeeld van een gevoerd proces omtrent botervervalsing blijkt wel hoe moeilijk het rond 1900 nog is de botervervalsing aan te pakken. Botervervalers kunnen nog hun gang gaan dankzij onduidelijke normen en de afwezigheid van onderzoekmethoden die tot uniforme resultaten leiden.

De boterproducenten hebben zich inmiddels verbonden in coöperatieve boterfabrieken. De kwaliteit van de boter is daarmee vooruit gegaan. In de coöperatieve botermijnen hebben de boeren een sterkere onderhandelingspositie bij de boterafzet. De boterkooplieden zijn dan ook niet erg gelukkig met de snelle groei van de coöperatieve botermijnen te Maastricht en Eindhoven. In deze mijnen hebben zij immers geen zeggenschap, waardoor hun handelspositie sterk wordt verzwakt. In sommige gevallen richten de handelaren zelf botermijnen op. Daarnaast zetten vele handelaren hun knoeipraktijken voort. Zij stellen dat de machtige positie van de coöperatieve botermijnen, waar de prijzen relatief hoog zijn, hen dwingt tot deze praktijken.¹⁹⁵⁾

De Maastrichtse coöperatieve botermijn is door haar goede organisatie en onderlinge samenwerking van de zuivelfabrieken wel bestand tegen de voortdurende aanvallen van de boterhandelaren. De coöperatieve mijn in Eindhoven is dat veel minder. Het is dan ook niet verwonderlijk dat juist op deze mijn tenslotte de Noordbrabantse boteroorlog ontbrandt.

De boteroorlog is te beschouwen als een resultante van de spanningsverhouding waarin boeren en later hun zuivelcoöperaties leven met de handelaren. Tot de komst van de coöperaties en de aan de coöperaties gelieerde botermijnen viel de machtsverhouding tussen boeren en handelaren altijd ten gunste van de handelaren uit. Nu de boeren zich voorzien hebben van een eigen machtsinstrument in de vorm van de coöperatie dringen zij de macht van de handelaren terug. De kooplieden bedienen zich op hun beurt van praktijken om de verloren macht terug te winnen. De boteroorlog dient dan ook verstaan te worden als een Braudeliaans 'événement', waarin conflicten in de onderliggende structuur aan de oppervlakte komen. De directe aanleiding hiervoor is de invoering van het rijksbotermerk in 1904. Elke andere nadelige regeling of situatie voor de handelaren had echter de directe aanleiding tot de boteroorlog kunnen zijn.

[319] De Nederlandse regering stelt met de invoering van het rijksbotermerk een garantie in voor boter die afkomstig is van fabrieken of van particulieren, die zich hebben aangesloten bij de officiële botercontrolestations. Dit rijksbotermerk vormt een grote bedreiging voor de boterknoeiërs. Het zal een einde brengen aan de winstgevende vervalsingspraktijken. Overigens stellen de handelaren wel degelijk prijs op zuivere boter, omdat die goed is te vermengen met margarine of andere producten zonder dat het uiteindelijke produkt onder de geldende normen van het gehalte vluchtige vetzuren komt. De handelaren zijn dan ook bereid voor onvervalste boter een hoge prijs te betalen. Door de vermenging met margarine blijft dan nog een flinke winstmarge op het produkt behouden.

De landelijke federatie van zuivelbonden FNZ waarschuwt de betrokken fabrieken en zuivelbonden:

“In het Zuiden van ons land bestaat een boterhandel, die op eigenaardige wijze gedreven wordt. Wanneer men heden boter voor f. 1,00 door een koopman ziet kopen, dan kan men morgen vast-

stellen dat dezelfde koopman in België, Duitsland en Engeland boter verkoopt voor 95 cent. We zeggen niet, dat deze laatste ‘boter’ dezelfde is als de eerstgekochte. Ieder voelt wel, dat er iets moet hebben plaats gehad, waardoor het mogelijk is op dergelijke wijze handel te drijven. Gesteld dat men nu de boter, die zoo’n koopman koopt, van een merk voorziet, en bij het verkoopen wordt geëischt, dat het merk er nog opzit, dan bestaat er reden om er aan te twijfelen, dat de koopman nog voor f. 1,00 kan koopen om voor f. 0,95 te verkoopen. De koopman heeft dit best in de gaten en nu het Rijk aan de onder contróle staande boter een Rijksmerk wil hechten, moet alles door den koopman in het werk gesteld worden om dit te voorkomen.”¹⁹⁶⁾

Indien grote partijen boter voorzien van het rijksmerk op de markt komen, zullen de prijzen van de ongemerkte en dus verdachte boter dalen. Daarbij komt dat vooral in het buitenland veel vervalste boter wordt afgezet. Zodra de buitenlandse importeurs de effectiviteit van de nieuw ingevoerde Nederlandse botercontrole inzien, zullen zij uitsluitend boter met het rijksmerk willen afnemen. Aangezien zich onder de Noordbrabantse handelaren nogal wat knoeiers bevinden, zullen hier grote klappen vallen. Een aantal ‘boterkletsers’ bundelt de krachten om de invoering van het rijksbotermerk tegen te gaan.¹⁹⁷⁾

Hiertoe besluiten enkele Brabantse boterfirma’s op 24 mei 1904 een nieuwe mijn op te richten in Eindhoven: de Noordbrabantsch-Limburgsche botermijn. Het is de bedoeling op deze mijn ongemerkte boter voor een goede prijs te verkopen. De handelaren pakken de strijd flink aan. Zij vormen aan de nieuwe mijn een strijdfonds van f. 150.000,-, terwijl zij elkaar boetes opleggen van f. 5.000,- voor iedere keer dat een handelaar boter koopt aan de coöperatieve mijn in Eindhoven, die tot invoering van het rijksbotermerk is overgegaan.¹⁹⁸⁾ De handelaren verwachten het mijnbestuur daarmee in grote problemen te brengen, aangezien deze juist in de warmste tijd van het jaar met een flinke hoeveelheid onverkochte boter blijft zitten. Naar verwachting moet het mijnbestuur de boter voor uiterst lage prijzen verkopen. Daarbij komt nog dat mijnagent Van Rooij met orders voor de coöperatieve mijn is overgelopen naar de Noordbrabantsch-Limburgsche botermijn. Het uiteindelijke doel van de kooplieden is het uitputten van de reservekas van de coöperatieve mijn, waardoor men gedwongen zal zijn de mijn aan de boterhandelaren uit te leveren.¹⁹⁹⁾

De besturen van de NBZ en van de coöperatieve mijn zijn echter grotendeels op de hoogte van de plannen van de handelaren. De opzet van de laatsten om de prijzen aan de coöperatieve mijn te drukken, mislukt, omdat de waarnemend mijndirecteur, ziende dat de kooplieden niet bieden, de mijn onmiddellijk gesloten verklaart. De boter (23.000 kg.) kan worden afgezet aan de Centrale Knederij te Assen. De zuivelfabrieken blijken minder afhankelijk van de handelaren dan deze dachten. De manoeuvre van de kant van de mijndirectie hebben de handelaren niet voorzien en zij lijden dan ook hun eerste nederlaag.²⁰⁰⁾

[320]

6.5.2. Opstelling van de zuivelcoöperaties en hun leden

Het komt er nu voor de coöperatieve zuivelfabrieken op aan de gelederen te sluiten en als een gezamenlijk blok de boterhandelaren tegemoet te treden. Pater G. van den Elsen, die een prominente rol speelt in de verdediging van de coöperaties en boeren, wijst de zuivelcoöperaties hier nadrukkelijk op:

“thans is het de beurt aan de zuivelfabrieken. Ook zij gaan een strijd te gemoet, die gemakkelijk te winnen is, als zij zich eenparig onder controle stellen en den zuivelbond getrouw blijven, maar die lang kan duren, als zij in massa afvallig worden en luisteren naar de handelaars, die natuurlijk hun eigen belangen zoeken en die misschien ook geen geld zullen sparen, als zij hun doel maar kunnen bereiken en de zuivelbonden afbreken. Boeren, past dus op. Gij weet wie Uwe vrienden zijn.”²⁰¹⁾

Een week later voegt hij hieraan nog toe:

“liever uw boter zelf opeten dan ze leveren aan handelaars, die op zulke wijze samenspannen om de oogmerken der Regeering te verijdelen en de boeren in hunne netten te vangen.”²⁰²⁾

De boeren en zuivelcoöperaties blijven de botermijn en zuivelbond inderdaad trouw. Op 31 mei 1904 houdt de NBZ een algemene vergadering die meer het karakter heeft van een massale steunmanifestatie. Van de 148 aangesloten fabrieken wonen 145 afvaardigingen, alsmede verscheidene geestelijken deze vergadering bij. Aan het eind van de avond neemt de vergadering een motie van A. van Rijckevorsel met algemene stemmen en onder luid gejuich aan. Deze motie houdt een verklaring in van volledig vertrouwen in het bondsbestuur en diens handelingen. Als symbool van de zekerheid van de overwinning op de handelaren wordt op het mijngedebou de vlag gehesen.²⁰³⁾

Voor Van den Elsen spreekt in felle bewoordingen over zuivelcoöperaties die de bond en mijn niet trouw blijven en toch boter leveren aan de handelaren. Hij noemt ze “lokinken” en “gelijk aan bedelaars, die teeren op den arbeid van anderen. ‘t Is onkruid, dat ‘t weligst groeit, ‘t zijn hommels, die zich vet mesten met vreemd bloed”.²⁰⁴⁾ De trouwe verenigingen krijgen alle lof. In het Weekblad van de NCB plaatst Van den Elsen trots een ingezonden brief uit Erp_ :

“Dezer dagen kwam een zekere v.d.K. te Veghel, blijkbaar een handlanger van de kooplui, bij ons sterk aanzoek doen om hem gedurende twee maanden de boter te verkoopen, tegen den verleidelijken prijs van 65 cent per pond. Op de vraag voor wie hij eigenlijk kocht, gaf hij steeds een ontwijkend antwoord; de boter moest maar bij hem worden geleverd, waar ook het geld kon worden gebeurd. Om deze achterhoudendheid vertrouwde het bestuur de zaak niet en weigerde op ‘s mans aanbod in te gaan. Hulde aan ons kranig bestuur, dat elk aanbod, hoe aanlokkelijk ook, van de hand wees”.²⁰⁵⁾

De landelijke zuivelbond FNZ steunt de strijd van de coöperatieve botermijn, omdat deze van groot belang is voor de toekomst van de botercontrole en het rijksbotermerk. Daarbij vreest de FNZ dat de Eindhovense conflicten over zullen slaan naar de andere coöperatieve mijnen in Maastricht en Zutphen.²⁰⁶⁾ De secretaris van de FNZ, tevens zuivelconsulent in Drenthe en directeur van de knederij in Assen, F. Posthuma, komt zich persoonlijk op de hoogte stellen van de situatie en geeft aanwijzingen hoe men de grote partijen aangevoerde boter voor bederf kan bewaren. Ook de regering laat zich niet onbetuigd. De directeur-generaal van landbouw, H.J. Lovink, stuurt enkele deskundige ambtenaren, die richtlijnen moeten geven voor de toepassing van het rijksbotermerk.²⁰⁷⁾

Tenslotte verzwakt de positie van kooplieden nog verder, als in juli 1904 op vijf na alle coöperatieve zuivelfabrieken in West-Brabant zich solidair verklaren met de fabrieken in het oosten en zich aansluiten bij de NBZ en bij het botercontrolestation in Eindhoven.²⁰⁸⁾

[321] Aangezien de boterhandelaren volharden in hun houding, besluit de NBZ de botermijn te sluiten en de verhandeling van de boter van de aangesloten fabrieken zelf ter hand te nemen. Daartoe worden in 1904 een exportvereniging en een centrale knederij opgericht. De exporthandel van de NBZ komt aan de orde in de volgende subparagraaf.

De strijd tussen de Noordbrabantse zuivelcoöperaties en de boterhandelaren krijgt een steeds venijniger karakter. De kooplieden proberen de zuivelbond verdacht te maken en de boeren voor zich te winnen. Zij stellen een circulaire samen, waarin zij meedelen door het mijnbestuur tot hun gedrag te zijn gedwongen en hun enige doel is een algehele ondergang van de boterhandel te voorkomen. In deze brochure doen de handelaren twee beloften: voordeligere en betere voorwaarden, directe geldverzending, vrije verkoop en vrije controle aan de ene kant en uitbetaling van de boter naar de gemiddelde prijs van de Maastrichtse mijn aan de andere kant. De NBZ en meer in het bijzonder Van

den Elsen ontzenuwen deze beloften. Zij stellen dat het de handelaren er alleen maar om gaat de boeren en coöperaties met mooie praatjes voor zich te winnen, waarna zij volledig aan de kooplieden zullen zijn overgeleverd.²⁰⁹⁾

Nu deze aktie van de handelaren mislukten zij steeds meer terrein dreigen te verliezen, gooien de boterkopers het over een andere boeg. Herhaaldelijk wijzen zij er op dat hun strijd niet is gericht tegen de invoering van het rijksbotermerk maar tegen het slechte beheer van de coöperatieve botermijn in Eindhoven. Het bestuur zou vreemde kooplieden hebben afgestoten, waardoor in het verleden lagere prijzen werden gemaakt. Van den Elsen reageert smalend:

“Zie dat zijn nog kerels, helden van de katholieke actie! Zij kunnen het niet langer aanzien, dat de boeren zoo weinig geld voor hun boter krijgen. Zij hebben er f. 150.000,- voor over om de boeren te helpen, om vreemde kooplui als concurrenten binnen te halen en om zichzelf te noodzaken hogere boterprijzen te betalen... De heeren zijn niet bang van het rijksmerk, zeggen zij. Natuurlijk als de boter maar op hunne mijn wordt gebracht, dan zullen zij met dat rijksmerk ook wel raad weten. Ook ik ben niet bang van een kwaden hond, als hij maar aan den band ligt.”²¹⁰⁾

In het zicht van de nederlaag komen de handelaren begin juli 1904 met een bemiddelingsvoorstel. De NBZ verwerpt dit voorstel echter met algemene stemmen, omdat de boterhandelaren medezeggenschap eisen in het te vormen mijnbestuur. Op 16 juli 1904 kan Van den Elsen zijn definitieve overwinningscommuniqué schrijven, waarin hij allereerst verwijst naar een bezoek van directeur-generaal van de landbouw Lovink aan de Eindhovense mijn.

“De Generaal is verschenen op het oorlogsterrein. Hij heeft den toestand met eigen oogen willen zien. Hij heeft met zijn officieren raad gehouden en allen hebben eenparig verklaard, dat de strijd gewonnen is “.²¹¹⁾

De overwinning van de boeren is vooral te danken aan de inspanningen van Van den Elsen en de NCB. Zelfs een van de belangrijkste boterhandelaren verklaart later, dat de boteroorlog eenvoudig door hen gewonnen was, indien er maar geen boerenbond had bestaan.²¹²⁾ Niettemin gaan de onhebbelijkheden na het uitroepen van de overwinning aan de boeren door. In het Nederlandsch Weekblad voor Zuivelbereiding en Veeteelt van 20 september 1904 wordt gewag gemaakt van strooibiljetten “waarin sommige personen elkander minder liefelijke namen en aantijgingen naar het hoofd werpen”²¹³⁾ Voorts meldt men dat handelaren de fabrieken met het voorspiegelen van hoge prijzen mooie aanbiedingen doen. Deze hoge prijzen zijn uiteindelijk zeer nadelig voor de handelaren zelf. De meeste knoeiers hebben leveringscontracten lopen en om daaraan te kunnen voldoen, zien zij zich genoodzaakt op de particuliere mijnen hoge prijzen te betalen.²¹⁴⁾

De in paragraaf 6.4.3. vermelde oprichting van een naamloze vennootschap voor de particuliere botermijn in Eindhoven lijkt op het eerste gezicht eveneens in tegenspraak [322] met het beeld van winnende boeren en verslagen handelaren. Bij nadere beschouwing blijkt dat de handelaren zich neergelegd hebben bij de instelling van het rijksmerk. In artikel drie van de oprichtingsakte wordt onder meer als doel vermeld de verkoop van zuivere, onvermengde roomboter, “zoo mogelijk voorzien van het rijksmerk”²¹⁵⁾

6.5.3. Exporthandel van de NBZ

De NBZ richt in 1904 een exportvereniging en een centrale knederij op en neemt aldus de boterhandel in eigen handen. Plaats van vestiging van beide instanties is het oude gebouw van de Boerenleenbank aan de Dommelstraat in Eindhoven. Hier resideerde voordien de botermijn.²¹⁶⁾ De tweede partij boter na het uitbreken van de boteroorlog wordt verzonden naar de Centrale Halle in Brussel. Geleidelijk vindt de exportvereniging in België steeds meer geregelde afnemers. Toch is men niet in

staat hoge prijzen te maken.²¹⁷⁾ In 1905 voert de NBZ 1.450.457 kg. boter uit, voor een gemiddelde prijs van f. 1,17 per kg. Een jaar later bedraagt de export 1.482.352 kg. boter. De gemiddelde prijs ligt dan op f. 1,22 per kg.¹¹⁸⁾ In Maastricht blijft de boter meer opbrengen, vooral omdat de mijn voor de buitenlandse afzet veel gunstiger is gelegen.²¹⁹⁾ In 1905 bedraagt de gemiddelde prijs per kg. boter hier f. 1,25, in 1906 f. 1,29.²²⁰⁾

De NBZ zet haar boter voornamelijk af in België. In 1905 wordt ongeveer een vierde deel van de uitgevoerde boter verkocht op de mijn te Brussel. Verder wordt de boter afgezet in Duitsland, Frankrijk en Engeland. De uitbetaling aan de leden geschiedt op dezelfde wijze als bij andere exportverenigingen. Een bepaald percentage van de opbrengst wordt opzij gezet voor bestrijding van de onkosten, het restant aan de leden uitbetaald. Voor de uitbetaling hanteert men de gemiddelde prijs. Naar gelang de kwaliteit van de door iedere fabriek geleverde boter wordt voor de betreffende fabriek de gemiddelde prijs verhoogd of verlaagd. De uitbetaling vindt elke veertien dagen plaats. Ook de boter waarvan de prijs nog niet is betaald, hoewel deze al wel is verkocht, wordt bij deze gelegenheid afgerekend. Het geld dat hiervoor nodig is, komt van het krediet van de NBZ bij de Centrale Boerenleenbank te Eindhoven.²²¹⁾

Na de overwinning op de kooplieden in de boteroorlog weet de NBZ haar concurrentiepositie nog belangrijk te verstevigen door een solidariteitsverklaring van de bij haar aangesloten fabrieken. Deze verklaring bindt de fabrieken aan drie bepalingen. In de eerste plaats zijn zij verplicht de gehele produktie of een bepaalde hoeveelheid van minimaal 300 kg. boter per week voor de gezamenlijke verkoop beschikbaar te stellen. Ten tweede moeten de fabrieken over het niet-geleverde deel een bijdrage storten in de kas van de vereniging ten bedrage van een halve cent per kilogram. Tenslotte mogen de fabrieken geen boter leveren aan publieke verkoopplaatsen om knoeierijen te voorkomen. Het bestuur is gemachtigd ontheffing te verlenen ten aanzien van de leveringsplicht of ten aanzien van de levering aan publieke verkoopplaatsen. Vrijwel alle aangesloten fabrieken tekenen de solidariteitsverklaring.²²²⁾

In 1906 neemt de boterleverantie voor het eerst sinds twee jaar weer toe. In 1907 loopt de aanvoer echter terug, zodat de kosten van de export relatief stijgen. De boeren zijn steeds minder tevreden over de exporthandel en de boterprijzen. Als in de NBZ een voorstel wordt aangenomen, waardoor de zuivelcoöperaties ook lid van de ZNZ kunnen worden en de boter aan de Maastrichtse mijn kunnen leveren, gaan ongeveer zeventig fabrieken over naar de ZNZ. Zij verkopen hun boter vervolgens op de Maastrichtse mijn. De exporthandel van de NBZ is nu niet langer winstgevend. Besloten wordt haar stop te zetten. De ondergang van de exportvereniging betekent ook de ondergang van de NBZ. In juni 1908 gaat deze zuivelbond op in de ZNZ.²²³⁾ De boter die in de Noordbrabantse fabrieken wordt geproduceerd, wordt in de meeste gevallen op de Maastrichtse mijn verhandeld. In [322] andere gevallen zijn de fabrieken zelf reeds overgegaan tot de verkoop van hun boter of wordt deze naar een particuliere mijn gezonden.²²⁴⁾

6.6. AFDELING BOTEREXPORT VAN DE ZNZ

De Eerste Wereldoorlog verstoort de ontwikkeling van de coöperatieve botermijn in Maastricht. Maastricht, voorheen door haar geografische ligging een uitermate geschikte verkoopplaats voor boter, wordt nu de meest ongeschikte plaats maar denkbaar. De afvoer van boter wordt stopgezet bij het uitbreken van de oorlog en de daarop volgende mobilisatie. De bestuursleden van de ZNZ trachten de relaties met de buitenlandse afnemers aan te houden door hen de boter van de aangesloten fabrieken toch te leveren. Dit blijkt niet alleen een moeilijke, maar ook ondankbare taak. De afnemers klagen over te hoge prijzen en willen alleen de beste boter hebben. Daarbij komt dat “beunhazen” de fabrieken afreizen. Zij ondermijnen de noodhandel van de ZNZ door hoge prijzen te beloven

voor kleine partijen van de beste boter. Op 8 september 1914 wordt de botermijn heropend nadat “eenig geregeld verkeer mogelijk was.”²²⁵⁾

De boteruitvoer wordt echter van overheidswege aan banden gelegd door de invoering van een vergunningstelsel (consenten). Voor de uitvoering van de noodwetten worden Rijks Centrale Bureau's opgericht, later vervangen door verenigingen uit het bedrijfsleven. Voor zaken betreffende de boterhandel wordt de Botervereeniging opgericht. De vereniging werkt onder toezicht van de regering en beheert onder meer de uitvoerconsenten. Zij dient de regering van advies en fungeert voor het overige als uitvoerder van de bepalingen van de overheid.²²⁶⁾

In de consentenregeling worden niet de fabrieken maar wordt de ZNZ beschouwd als boterbereider en krijgt de ZNZ dus de consenten. De bond zorgt dan ook voor de uitvoer en verstrekt aan de aangesloten leden geen consenten. Enkele leden van de ZNZ hebben bezwaar tegen deze regeling en wensen zelf over de consenten te beschikken. Zo kunnen ze zelf hun export regelen. Bovendien zijn de consenten verhandelbaar en leveren zij per consent f. 3,- tot f. 150,- op voor 100 kg. boter. Niet bij de bond aangesloten fabrieken kunnen hier aardige bedragen mee binnenhalen. De ‘Boterij van Drunen en Elshout’ verhandelt in een jaar tijd voor bijna f. 20.000,- aan consenten, omdat ze het grootste deel van de produktie in het binnenland plaatst.²²⁷⁾

De ZNZ probeert aan de bezwaren tegemoet te komen door de bepaling in te stellen, dat boter voor binnenlands verbruik teruggekocht kan worden. Voor de verkoop op de binnenlandse markt worden maximumprijzen ingesteld.²²⁸⁾ In 1916 vragen wederom enkele leden om toestemming op eigen gelegenheid te exporteren. De ZNZ weigert dit toe te staan, aangezien de voordelen die een gunstige exportsituatie oplevert ten goede moeten komen aan alle aangeslotenen.²²⁹⁾ Ook nu wordt van de zijde van de zuivelbond gewezen op het belang de eenheid in de gelederen te bewaren en de bond trouw te blijven.

‘Gedurende den crisis (bij het uitbreken van de oorlog - JD) hebben enkelen zwakheden getoond, doch dit wordt gaarne vergeven en gezien de abnormale omstandigheden zal hiernaar geen onderzoek worden ingesteld, doch het Bestuur heeft mij (Ament - JD) opgedragen mede te deelen, dat van af heden de bepalingen omtrent het afleveren van boter aan andere publieke veilingen of markten dan die door onzen Bond ingesteld, in alle gestrengheid zullen worden gehandhaafd.’²³⁰⁾

Verscheidene malen dreigt de eenheid in het ZNZ-kamp te worden verstoord. De maximum boterprijzen worden in Noord-Brabant aan de particuliere mijnen overschreden. Aan deze mijnen wordt in 1915 boter verkocht voor f. 1,60 per kg. of meer, terwijl de maximumprijs op f. 1,45 ligt. Deze situatie wekt onrust onder de leden van de ZNZ, die voor de laatste prijs hun boter aan de botermijn in Maastricht leveren.²³¹⁾

[324] Ondanks het consentenstelsel ontstaat er toch een gebrek aan boter in het binnenland. De regering gaat over tot distributie. De zuivelfabrieken krijgen te horen aan welke gemeenten zij dienen te leveren. Het contact met de buitenlandse kopers gaat tijdens de Eerste Wereldoorlog vrijwel geheel verloren. Het aantal koopliden dat geregeld naar de mijn komt, blijft ook na de oorlog veel minder dan voor de oorlog. België gaat als afzetmarkt voor een deel verloren vanwege de valutadaling in dit land en de toenemende eigen boterproduktie. Voor de stijgende aanvoer aan de mijn moeten steeds verder in Duitsland en in andere landen afzetmogelijkheden worden gezocht. Hierdoor treden grote veranderingen op in de taak van de mijnagenten. Zij moeten steeds meer zelf boter afmijnen om vervolgens de buitenlandse koopliden zelf op te zoeken en de boter aan te bieden. Aangezien contante betaling aan de mijn in deze situatie niet meer mogelijk is, wordt in toenemende mate op krediet verkocht. De botermijn krijgt op deze wijze meer het karakter van een exportver-

eniging.²³²⁾

De eerste tekenen van deze ontwikkeling doen zich in 1917 voor. In dat jaar zet het bestuur van de ZNZ op bevel van de overheid de boterafzet naar het buitenland gedurende vier weken stop. Het gevolg van deze maatregel is dat zich aan de Maastrichtse mijn grote voorraden boter vormen. De verrekening van deze boter met de fabrieken wordt uitgesteld, aangezien de ZNZ niet borg kan staan voor het verstrekken van zeer grote voorschotten door de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank (CCB), die sinds 1916 het financiële beheer van de Maastrichtse botermijn voert. De termijn van uitbetaling wordt veertien dagen later gesteld. Fabrieken die toch op de gewone tijd hun leden het melkgeld willen uitbetalen, wordt aangeraden een voorschot te vragen bij de plaatselijke boerenleenbanken.²³³⁾

Naast de voorraadvorming op de mijn doet zich nog een ander probleem voor omtrent de uitbetaling aan de fabrieken. De naar Engeland en Duitsland uitgevoerde boter wordt niet altijd tijdig betaald. De belangrijkste oorzaak daarvan is de vertraging die het vervoer van de boter door de minder goede spoor- en scheepvaartverbindingen oploopt. Het gevolg [325] is dat de CCB op de tweewekelijkse uitbetalingsdagen niet voldoende geld binnen heeft om de uitbetalingen te verrichten. De leden van de ZNZ machtigen het bestuur zo nodig bij de CCB een lopend krediet aan te gaan voor maximaal f. 500.000,- onder borgstelling door de aangesloten zuivelfabrieken.²³⁴⁾

De botervoorraden op de mijn worden opgeslagen in koelhuizen. In de eerste maanden van 1920 wordt een aanmerkelijk verlies geleden op deze koelhuisboter. Om de fabrieken toch uit te kunnen betalen, gebruikt de ZNZ de gelden van het pensioenfonds. Dit leidt tot boze reacties van de leden en de instelling van een onderzoekscommissie naar deze kwestie.²³⁵⁾ De uitkomsten hiervan worden behandeld in subparagraaf 9.1.6.

In 1923 en ook in de daaropvolgende jaren klinken weer gunstige geluiden met betrekking tot de botermijn:

“De botermijn heeft een normaal en dus ook een goed verloop. De prijzen zijn bevredigend en de mijn is evenals vroeger toonaangevend voor den boterhandel.”²³⁶⁾

In 1925 rijst onenigheid in de bond over de salariëring van de mijnagenten. Het bestuur doet in de algemene ledenvergadering van 29 december 1925 een voorstel tot een “behoorlijke” salariëring van de twee agenten. Voorgesteld wordt de agenten een vast salaris te geven van f. 3.500,- en aan G. Steegmans f. 1.000,- voor het beheer van de botermijn. Daarbij komt nog een extra toelage voor Steegmans van f. 2.000,- als vergoeding voor de kosten van zijn kantoor. Het bestuur zal voorts een andere provisie- en risicoregeling ontwerpen. Daarbij denkt men aan de instelling van een maximumprovisie. De agenten zullen hun risico niet meer gezamenlijk dragen, maar elk slechts betrokken worden in de eventuele verliezen op de door hem tot stand gebrachte transacties. Voor zover de provisie daarvoor toereikend is, zullen zij de helft van de “kwade posten” voor hun rekening moeten nemen. Om als ZNZ gedekt te zijn tegen eventuele verliezen zal er een hogere reservering moeten komen dan de op dat moment beschikbare f. 26.000,-. Het is aan het bestuur om deze provisie-regeling nader uit te werken. Dit voorstel wordt door de vergadering goedgekeurd. Deze kwestie is van belang, omdat in een niet ondertekende circulaire, waarschijnlijk van de hand van afgevaardigde Smeets (Beek_), getracht wordt de leden tegen het bestuur en de agenten op te zetten. Noch de circulaire, noch zijn kritische vragen in de vergadering sorteren echter enig effect²³⁷⁾

Een belangrijke ontwikkeling in deze jaren betreft de aanvankelijke versoepeling en later afschaffing van de regeling inzake de verplichte levering van boter aan de ZNZ door de aangesloten fabrieken. In 1921 wordt deze bepaling enigszins afgezwakt. De fabrieken dienen alle boter die bestemd

is voor de groothandel aan de ZNZ te leveren. Tussen het bondsbestuur en de betrokken fabriek kan een regeling worden getroffen, als de fabrieken hun boter voordeliger rechtstreeks aan de handel kunnen leveren dan aan de bond.²³⁸⁾

De verplichte levering aan de ZNZ vormt in 1922 reden voor de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Lucia' in Helvoirt het lidmaatschap van de ZNZ op te zeggen. De fabriek, die dateert uit 1916, is in 1919 lid geworden van de zuivelbond. Wellicht vormt ook de afstand tot de coöperatieve mijn een bezwaar voor de vereniging. Hierop wijst ook een initiatief in 1922, waarbij de directeur van 'St. Lucia' een vergadering uitschrijft voor de omliggende fabrieken om te komen tot de oprichting van een vereniging voor de gezamenlijke behartiging voor afzet van boter.²³⁹⁾ Van een dergelijke vereniging worden echter geen berichten meer vernomen, zodat mag worden aangenomen dat zij niet van de grond is gekomen. In 1925 treedt 'St. Lucia' toe tot de Brabantsche Zuivelbond.²⁴⁰⁾

In 1928 schaft de ZNZ de verplichte boterlevering af. De aangesloten fabrieken worden geheel vrij in de boterverkoop. Zij kunnen kiezen om ingedeeld te worden in één van de volgende drie groepen. De indeling in een bepaalde groep blijft minstens drie maanden gehandhaafd. De eerste groep betreft fabrieken die al hun boter voor de groothandel aan de ZNZ leveren. In de tweede groep zitten de fabrieken die een bepaalde hoeveelheid met [326] een speling van maximaal 10% aan de mijn leveren. De derde groep tenslotte is gereserveerd voor fabrieken die alle boter zelf verkopen.²⁴¹⁾

De afschaffing van de verplichte boterlevering heeft geen gevolgen voor de aanvoer van boter aan de afdeling Boterexport. Deze stijgt in 1929 zelfs licht naar 7.514.225 kg. Voor een overzicht van de boteraanvoer verwijs ik naar tabel 5.

Vanaf 1934 zijn de magazijnen van de afdeling Boterexport ZNZ gevestigd in het ZuidNederlandsch Koelhuis te Roermond.²⁴²⁾ Het Zuid-Nederlandsch Koelhuis is een naamloze vennootschap, die wordt opgericht door de ZNZ, de coöperatieve eiermijn in Roermond en de coöperatieve veilingvereniging in Venlo. Het koelhuis is bedoeld voor het koelen van alle soorten produkten, alsmede de uitoefening van een expeditie- en veembedrijf en alles wat daarmee verband houdt. De NV Zuid-Nederlandsch Koelhuis wordt opgericht op 20 december 1933. Het maatschappelijk kapitaal bedraagt bij de oprichting f. 100.000,- en is verdeeld in honderd aandelen van f. 1.000,-. De ZNZ en de Roermondse eiermijn nemen elk veertig aandelen, de coöperatieve veilingvereniging neemt zestien aandelen.²⁴³⁾

De totstandkoming van het koelhuis gaat niet zonder slag of stoot. Reeds in 1929 worden plannen gemaakt en besprekingen gevoerd om tot de oprichting van een koelhuis te komen. De omvang van de voorbereidingscommissie en de daaruit voortvloeiende meningsverschillen over de bouw van het koelhuis blokkeren de uitvoering van de plannen. In 1932 worden de besprekingen opnieuw gestart. Vooral het bestuur van de coöperatieve eiermijn in Roermond is voorstander van de bouw van een koelhuis samen met de ZNZ. In de zuivelbond zijn de meningen echter verdeeld. De economisch slechte omstandigheden maken de oprichting van een koelhuis volgens sommigen weer urgent.

Plaatsing van boter in de koelhuizen is in deze tijden vaker nodig en dikwijls gewenst in het belang van een gunstige afzet. Als men niet gedwongen is de produkten te verkopen, kunnen immers hogere prijzen worden behaald. Door gebruik te maken van een eigen koelhuis kan op de kosten worden bespaard. In september 1932 heeft de ZNZ in diverse koelhuizen een ½ miljoen kg. boter liggen, waarvoor maandelijks f. 5.000,- moet worden betaald. Jaarlijks bedragen de onkosten voor gekoelde boteropslag in Maastricht f. 4.020,-, in Roermond f. 1.200,- en voor het bewaren van boter in koelwagens op warme zomerdagen ruim f. 800,-. Vooral in de zomermaanden is een opslagplaats

voor dagen of weken noodzakelijk. Zeker nu de verkoop aan de Maastrichtse botermijn terugloopt, moet de ZNZ zorgen voor een goede boteropslag in Roermond.²⁴⁴⁾

Andere bestuursleden van de ZNZ vinden het een groot risico in deze crisisjaren een dergelijke inrichting te bouwen. Er mag in slechte tijden een behoefte zijn om boter langer gekoeld te bewaren, niet bekend is hoe de situatie in economisch betere tijden zal zijn. Creemers vindt dat men zich moet neerleggen bij de economische omstandigheden: “Wanneer het buitenland aan den boterhandel moeilijkheden in den weg blijft leggen en de boter kan niet verkocht worden, dan is inkrimping de eenige weg om hieraan te ontkomen”. Hij ziet meer in een “doorgangshuis” met een flinke ruimte voor tijdelijke boteropslag.²⁴⁵⁾ Door de bouw van een koelhuis bestaat inderdaad het gevaar dat de ZNZ eigen boteroverschotten creëert, die bij het op de markt brengen de boterprijzen omlaag halen. Dit is weer in het nadeel van de coöperaties.

In een vergadering op 21 september 1932 besluit het bestuur van de ZNZ alsnog de oprichting van een koelhuis in Roermond mede tot stand te brengen. In tweede instantie wordt ook samenwerking gezocht met de Coöperatieve Veilingvereniging te Venlo, aangezien deze “groente- en fruitmensen” ook plannen hebben tot oprichting van een koelinrichting.²⁴⁶⁾

[327] De ontwikkeling van het koelhuis gaat niet over rozen. Kleinere onenigheden over onder meer de aanwijzing van een architect, worden gevolgd door discussies over de kosten voor de bouw in relatie tot de moeilijke economische omstandigheden. Overwogen wordt het koelhuis niet af te bouwen of alleen te bestemmen voor boter. De besparingen die het niet volledig afbouwen oplevert, blijken echter niet erg groot. In mei 1933 wordt besloten het koelhuis volledig af te bouwen.²⁴⁷⁾ Het koelhuis wordt in de loop der jaren voor de koeling van velerlei produkten gebruikt. Naast eieren en boter komen ook fruit en vlees in het gebouw te liggen. Steeds is het zaak deze produkten goed gescheiden van elkaar te bewaren. Vertegenwoordigers van de coöperatieve eiermijn tonen zich bezorgd over de schade die de fruitlucht aan de te koelen eieren kan aanbrengen. Voor de koeling van fruit worden in 1936 twee bestaande cellen verbouwd.²⁴⁸⁾

De crisismaatregelen van de regering in de jaren dertig hebben grote gevolgen voor de opslag in koelhuisen. Vooral opslag van boter wordt hierdoor nagenoeg onmogelijk. In de jaren 1936 en 1937 wordt weinig boter ingezet. De opslag van eieren voert in deze jaren de boventoon. Met het koelen van fruit wordt evenmin nog veel rekening gehouden, omdat “de prijzen daarvoor door de groote concurrentie zeer bedorven zijn”.²⁴⁹⁾

Problemen ontstaan, omdat de inkomsten van het koelhuis komen uit de afrekening naar het aantal gekoelde produkten. De opbrengst van de gekoelde eieren is door de grote opslag goed, maar de opbrengsten uit de boter-, vlees- en fruitopslag zijn laag. In 1939 wordt een andere berekeningswijze ingevoerd. De ZNZ huurt in het vervolg de cellen op de begane grond voor een bedrag van f. 5.000,- per jaar. Indien er boter wordt ingezet, betaalt de ZNZ het normale koeltarief. De eiermijn reserveert eveneens ruimte voor een bedrag van f. 5.000,-, de veilingvereniging staat garant voor f. 2.000,-. Hierdoor ziet de naamloze vennootschap zich verzekerd van een inkomen van f. 12.000,- per jaar. Een eventueel tekort op de balans wordt door de deelgenoten naar gelang hun aandelen bij gepast.²⁵⁰⁾

[328] De afdeling Boterexport van de ZNZ beschikt in het koelhuis over een opslagruimte, een boterkeurlokaal en koelruimten. Na een verbouwing in 1940, waarbij een nieuwe vleugel wordt gebouwd, heeft men ook de beschikking over een ompaklokaal, waarin de ompakmachines staan. Het verpakkingsmateriaal wordt in de ruime kelders opgeslagen.²⁵¹⁾ Tijdens de Tweede Wereldoorlog blijft het koelhuis in bedrijf. In 1943 wordt er op instigatie van de

Zuivelcentrale ook melkpoeder opgeslagen. Vanuit de zuivelbond wordt hiertegen echter bezwaar gemaakt. Het stof dat door de behandeling van de melkpoeder wordt opgewekt, is zeer nadelig voor de liften in het gebouw alsmede voor de boter die in het koelhuis ligt opgeslagen en daar wordt verwerkt.²⁵²⁾

De rol die het koelhuis in de oorlogsjaren heeft gespeeld ten aanzien van de voedselvoorziening van het omliggende gebied, is op basis van de notulen van de vergaderingen niet te achterhalen. Uit angst voor de Duitse bezetters zijn de notulen spaarzaam met informatie. Een tip van de sluier wordt opgelicht aangaande de rol van het Zuid-Nederlands Koelhuis in de laatste oorlogsdagen. Op 12 september 1944 komt het bericht dat alle mannen tussen 14 en 65 jaar naar Duitsland moeten om daar in de industrie te gaan werken. Velen duiken onder. Het koelhuis wordt een verzamelplaats van op transport te stellen mensen en wordt tevens ingericht tot noodlazaret.²⁵³⁾ De Duitsers nemen in genoemde maand de gehele levensmiddelenopslag in beslag. Medewerkers van het koelhuis zorgen dat grote partijen vlees en melkpoeder zonder officiële machtiging naar Sittard, Heerlen en Hoensbroek worden vervoerd, waar zij dienen voor de voedselvoorziening van de burgerbevolking.

“Dit moest natuurlijk zoo voorzichtig mogelijk en zeer vernuftig geschieden. Terwijl de Duitschers aan den voorkant van het koelhuis hun wagons volladen, werd aan den achterkant wagons geladen voor bovengenoemde plaatsen en ook des nachts. Ook gingen enkele wagons per spoor weg.” Grote partijen vlees en melkpoeder zijn op deze wijze ook in Venlo terecht gekomen.²⁵⁴⁾ Na de oorlog dient het koelhuis enige tijd als regeringsdepot.²⁵⁵⁾

[329]

6.7. ORGANISATIE VAN DE BOTERVERKOOP IN WEST BRABANT: DE COÖPERATIEVE ZUIVEL-EXPORT-VEREENIGING

In 1914 wordt in de Brabantsche Zuivelbond (BZB) gesproken over de oprichting van een coöperatieve boterexportvereniging. Een georganiseerde boterafzet zou de gevolgen van de onregelmatige handel beter het hoofd kunnen bieden, zo verwacht men. Ter voorbereiding van deze georganiseerde boterverkoop wordt een commissie ingesteld. De totstandkoming van een “degelijke” coöperatieve boterexportvereniging in Brabant lijkt zo goed als zeker.²⁵⁶⁾ Problemen ontstaan als blijkt dat verscheidene fabrieken de eigen verkoop niet af willen staan. De BZB neemt vervolgens een afwachtende houding aan met de oprichting van een coöperatieve boterverkoopcombinatie.²⁵⁷⁾

Tijdens de daaropvolgende oorlogsjaren nemen de problemen rond de boterafzet alleen maar verder toe. Opnieuw bezint men zich op een vorm van samenwerking bij de boterverkoop. In 1917 wordt definitief besloten tot de oprichting van een coöperatieve exportvereniging in West-Brabant: de Coöperatieve Zuivel-Export-Vereeniging ‘Brabant’ (ZEV Brabant). Voor notaris J.J.M. Mertens te Roosendaal verschijnt op 14 december 1917 het voltallige bestuur van de op te richten vereniging, te weten de heren M.J. Rijken (landbouwer te Capelle), A.L.H. Roebroek (hoofddirecteur melkproductenfabriek te Roosendaal), P.J.G. Aarts (burgemeester te Bergeyk en tevens voorzitter van de coöperatieve zuivelfabriek ter plaatse), Y.Th. Terwisscha van Scheltinga (directeur stoomzuivelfabriek te Etten) en A.J. van Oirschot (directeur stoomzuivelfabriek te Oosterhout). Zij ondertekenen de akte waarin per 1 januari 1918 wordt overgegaan tot oprichting van de ZEV, wier doel is “de bevordering van den geregelden afzet van alle door de aangesloten verenigingen ten verkoop aangeboden producten”.²⁵⁸⁾

Bevordering van de afzet wordt ruim verstaan. Hieronder vallen het voor gemeenschappelijke rekening verkopen of doen verkopen van de door de leden ten verkoop aangeboden producten en de kwaliteitsverbetering. Daarnaast valt onder afzetbevordering ook het verlenen van financiële steun

aan de BZB ter bevordering van de coöperatieve zuivelorganisatie. De vereniging houdt de mogelijkheid open haar bemoeiingen uit te strekken over de aankoop van grondstoffen en benodigdheden voor de fabriekmatige zuivelbereiding ten behoeve van haar leden en die van de BZB.²⁵⁹⁾

Als lid van de ZEV kunnen coöperatieve zuivelfabrieken worden toegelaten die lid zijn van de BZB. Zuivelfabrieken die geen lid zijn van de BZB kunnen alleen toetreden als de raad van toezicht geen bezwaar heeft. Ieder lid verplicht zich tot levering van zijn boter, met uitzondering van datgene wat bestemd is voor de kleinhandel aan consumenten.²⁶⁰⁾ Aan provisie houdt de ZEV een halve cent per kg. geproduceerde boter in.²⁶¹⁾ In 1922 wordt bepaald dat de leden aan de exportvereniging per kg. geproduceerde boter 0,8 cent bijdragen in de exploitatiekosten, waaruit in de eerste plaats de vrachtkosten vanaf de fabriek coöperatief worden bestreden.²⁶²⁾

De ZEV sluit zich aan bij de Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale. Na een reorganisatie van laatstgenoemde centrale neemt de ZEV-Brabant de boterverkoop zelf ter hand. Daartoe stelt zij in 1921 te Roosendaal een botermijn in, die in 1922 van start gaat. Over de coöperatieve botermijn in Roosendaal handelde subparagraaf 6.3.4. De botermijn wordt op 1 mei 1932 stopgezet als gevolg van de Belgische contingenteringsmaatregelen. Het mijnlokaal blijft dienst doen als verzamel- en expeditielokaal voor de ZEV.²⁶³⁾

Domicilie van de vereniging is Breda. Lange tijd blijft het secretariaat van de ZEV verbonden aan dat van de BZB aan de Ceresstraat.²⁶⁴⁾ In 1930 bouwt de ZEV in de tuin van het 'Zuivelgebouw' een boterkeuringslokaal. Het bestuur van de BZB verleent hiervoor recht van opstal onder voorwaarde dat in het lokaal gratis de boter- en kaaskeuringen kunnen [330] worden gehouden.²⁶⁵⁾ In 1938 besluit de exportvereniging een bedrijfsgebouw te stichten, waarin behalve kantoren tevens een expeditieruimte, een grote koelruimte, een keuringslokaal en een laboratorium worden ondergebracht. In een lang gevoelde behoefte wordt dan voorzien. De aanbesteding vindt plaats in februari 1939 en na een vrijwel ongestoorde bouw neemt de ZEV het gebouw begin september 1939 in gebruik.²⁶⁶⁾

Het personeel bestaat dan uit acht personen. Directeur is, reeds vanaf het begin, ir. W.A. van As. Voorts zijn twee personen belast met administratie en boekhouding, zijn een technisch ambtenaar en een magazijnknecht in dienst alsmede twee chauffeurs. Op het kantoor werkt tenslotte ook een typiste.²⁶⁷⁾

Het ledental van de ZEV schommelt door de jaren heen tussen de 20 en 25 coöperatieve zuivelfabrieken. Zij zetten in de jaren dertig meer dan 70% van hun boterproductie via de ZEV af. Tot 1936 loopt dit percentage jaarlijks op, tot 78,5% in genoemd jaar. Hieruit blijkt dat de verkoop en detail door de fabrieken zelf, voortdurend afneemt. Dit is een gevolg van de Crisiszuivelwet, die op de binnenlandse consumptie een hoge accijnsheffing legt. De hoge prijzen die daarvan het gevolg zijn, zijn niet in overeenstemming met de gedaalde koopkracht van de consumenten.²⁶⁸⁾

In vergelijking met de afdeling Boterexport van de ZNZ is de exportvereniging Brabant van geringere betekenis. In de jaren dertig verhandelt de ZEV ongeveer een derde van de hoeveelheid boter die via de ZNZ wordt verkocht. Tabel 5 geeft een overzicht van de aanvoer op de drie belangrijkste boterverkoopplaatsen: afdeling Boterexport ZNZ, ZEVBrabant en de botermijn in 's-Hertogenbosch.

De gewichts- en verpakkingscontroles alsmede de keuringen naar kwaliteit blijven een belangrijke stimulans voor fabrieken om een goede kwaliteit boter af te leveren. Het bestuur van de ZEV stelt jaarlijks een maximumbedrag van f. 1.000,- ter beschikking aan de fabrieken die de beste kwaliteit boter leveren. Om voor een premie in aanmerking te komen, moet een fabriek wel minstens veertig

maal aan een keuring hebben deelgenomen en daarbij geen hoger afwijkingsgemiddelde hebben behaald dan 0,60. Dit afwijkingsgemiddelde [330] houdt verband met het aantal malen dat een fabriek lager scoort voor zijn boter dan de (hoogste) klasse 1 a. Daarenboven geldt hoe lager de klasse, hoe hoger het aantal punten (klasse Ia: 0 punt in afwijking; klasse Ib: 1 punt; klasse 2: 3 punten; klasse 3: 7 punten). Deelt men uiteindelijk het totaal aantal punten door het aantal keuringen dan krijgt men het afwijkingsgemiddelde. De maximumpremie per fabriek bedraagt f. 100,-, verdeling van het beschikbare bedrag gebeurt in evenredigheid met het afwijkingsgemiddelde. Het is de bedoeling dat de fabrieken de behaalde premies gebruiken voor toeslagen aan de directeur en het personeel. Deze worden zo beloond voor hun inspanningen ten behoeve van een goede kwaliteit boter.²⁶⁹⁾

Tabel 5

Overzicht van de jaarlijkse boteraanvoer bij de afdeling Boterexport ZNZ, ZEV-Brabant en de botermijn in 's-Hertogenbosch, 1920-1939 (in kg.).²⁷⁰⁾

	Boterexport ZNZ	ZEV-Brabant	mijn 's-Hertogenbosch
1920	4.022.940		972.875
1925	6.085.800	1.602.500	2.530.775
1930	7.211.950	2.299.525	2.089.150
1935	7.263.025	2.819.238	
1939	7.612.353	3.045.360	

In het laboratorium van de ZEV vinden regelmatig eenvoudige onderzoeken plaats, die verband houden met de kwaliteit van de boter. In 1939 worden onder meer de volgende bepalingen verricht: watergehalte, zoutgehalte en kleur van de boter en ijzergehalte van het boterwas water.²⁷¹⁾

Eind jaren dertig klaagt de ZEV dat sommige fabrieken erg onregelmatig boter leveren. Soms wordt de boterbereiding vervangen door de produktie van consumptiemelk of van andere produkten waarin botervet wordt verwerkt. De ZEV kan daardoor ook haar afnemers niet regelmatig bedienen. De onregelmatige boterleveranties worden reeds een jaar later grotendeels ondervangen door de aanschaf van twee vrachtauto's. Nu gaat de ZEV zelf naar de fabrieken toe en de "regelmatige ontruiming van de boterkelders der fabrieken" verbetert er "zéér belangrijk" door.²⁷²⁾

Het begin van de oorlog in de meidagen van 1940 verstoort het werk van de ZEV aanvankelijk slechts voor korte tijd. Reeds op 15 mei kan de exportvereniging weer in contact komen met de fabrieken en zet zij de boterafzet opnieuw in gang. Wel levert het vervoer van de boter gedurende de verdere bezettingstijd grote moeilijkheden op. De boterdistributie en de verdergaande overheidsbemoeienis met de zuivelafzet vragen om een positiebepaling van de ZEV. De vereniging stelt de toekomst van het zuivelbedrijf voorop. Essentieel daarbij is het behoud van een goede kwaliteit van het produkt. Een teruggaande kwaliteit betekent een groot gevaar voor de toekomst van het zuivelbedrijf. "De zuivelbereiders zullen het zich een ereplicht rekenen voor land en volk hun beste kunnen in te zetten, opdat wij tezamen deze tijd van bezoeking op de beste manier te boven komen."²⁷³⁾

De ZEV ziet een belangrijke rol weggelegd voor boterfabrieken, aangezien boterproduktie en de juiste boterdistributie de hoekstenen van een doelmatige voeding van het Nederlandse volk zijn geworden. Het vetvraagstuk is hierin overheersend. "Onvermijdelijk is het dan ook, dat alles inzake produktie en handel voor deze belangrijke vraagstukken moet wijken."²⁷⁴⁾

Ook in de eerste jaren na de oorlog blijft de boterhandel zich nog geheel kenmerken door distributie en rantsoenering. Tot 1948 mag nauwelijks geëxporteerd worden. Laat in [332] het jaar 1948, als uitvoer weer mogelijk wordt, "beantwoordde het werk van onze vereniging weer aan haar naam:

‘exportvereniging’²⁷⁵⁾ In het voorjaar van 1949 wordt vervolgens ook de binnenlandse rantsoenering en distributie van boter afgeschaft, hetgeen de ZEV ontlast van een belangrijke hoeveelheid administratief werk.²⁷⁶⁾ De wending ten gunste van de exporthandel is dan definitief.

6.8. GEZAMENLIJKE VERKOOP VAN OVERTOLLIGE ONDERMELK: DE COÖPERATIEVE OVERMELKVERWERKINGSCENTRALE

De combinaties die op het gebied van de verkoop van zuivelprodukten worden opgericht, hebben alle betrekking op boter. De overige produkten worden via andere kanalen afgezet. Een produkt dat in grote hoeveelheden vrij komt in de boterfabrieken is ondermelk. Boeren kunnen de grote hoeveelheden niet meer (geheel) op het bedrijf gebruiken en dus proberen de fabrieken de ondermelk in eerste instantie te gelde te maken bij particuliere condens- en margarinefabrieken.

De margarinefabriek Verschure en Zoon in Oosterhout dient bij de oprichting van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Willibrordus’ te Teteringen in 1902 bij deze coöperatie een verzoek in tot het verkrijgen van ondermelk. In een algemene ledenvergadering van de coöperatie wordt de leden gevraagd of zij hiertoe over willen gaan. Enige boeren verklaren niet ongenegen te zijn om hun ondermelk af te staan. Tot levering van deze melk aan de margarinefabrikant wordt overgegaan op voorwaarde dat de ondermelk door Verschure wordt afgehaald zonder kosten voor de leveranciers en dat de door hem in goede staat ontvangen melk niet afgekeurd of teruggezonden kan worden, ook al is deze tijdens het vervoer of op andere wijze enigszins in waarde verminderd. De prijs per honderd liter ondermelk bedraagt f. 1,50.²⁷⁷⁾

De coöperatieve zuivelfabriek ‘De Goede Verwachting’ in Gilze levert tot in 1926 ondermelk aan Jurgens in Oss. Als de prijs hiervoor te ver daalt, besluit men de leverantie stop te zetten en de ondermelk in het vervolg aan de veehouders te retourneren. Later wordt soms een klein deel aan de fabriek in Zevenbergschen Hoek geleverd.²⁷⁸⁾ Ook de coöperatie ‘St. Willibrordus’ te Oss levert ondermelk aan Jurgens, alsmede aan de firma Zwanenberg in Oss.²⁷⁹⁾

Naast de margarinefabrieken is ook de particuliere zuivelindustrie een belangrijke afnemer van ondermelk. Al in 1915 kopen speculatieve fabrieken betrekkelijk grote hoeveelheden ondermelk op bij verscheidene zuivelcoöperaties in Noord-Brabant. De bedrijven, waaronder enkele grote melkproduktenfabrieken in Rotterdam, verwerken deze ondermelk tot condensmelk en melkpoeder, waarvoor in die tijd hoge prijzen worden behaald. Voor de ondermelk betalen de afnemers 3 tot 4 cent per liter.²⁸⁰⁾ Een jaar later, in 1916, verkopen alle Westbrabantse zuivelcoöperaties gedurende de wintermaanden ondermelk voor 4 tot 5 cent per liter. Enkele fabrieken zetten de leveranties door in de zomermaanden.²⁸¹⁾

In de jaren twintig levert een aantal zuivelcoöperaties ondermelk aan Hartogs fabrieken in Oss en ‘Lacto’ te Cuijk. Het gaat hier om niet onaanzienlijke hoeveelheden. Aan Hartogs fabrieken levert in 1929 ‘St. Willibrordus’ te Oss 1.862.550 kg. en ‘St. Norbertus’ te Berlicum 620.000 kg. De melkproduktenfabriek ‘Lacto’ te Cuijk ontvangt in 1929 ondermelk van ‘St. Jozef’ te Schaijk (500.000 kg.), van ‘St. Antonius Abt’ te Volkel (1.536.744 kg.), van ‘St. Joseph’ te Erp_ (348.300 kg.), van ‘St. Oda’ te Sint-Oedenrode (810.000 kg.) en van de NCB-zuivelfabriek in Schijndel (297.043 kg.).²⁸²⁾

Een groot nadeel van de leveringen aan de particuliere fabrieken is het ‘losse’ karakter ervan. Er wordt wel op contract geleverd, maar dit geschiedt meestal van de herfst tot in het voorjaar. In de zomermaanden kunnen de condens- en margarinefabrieken gemakkelijker [333] en meer melk uit de directe omgeving betrekken. Deze ongeregelde leveringen hebben grote invloed op de boerenbe-

drijven. In de winter krijgen de boeren geen ondermelk terug, in het voorjaar móeten zij vaak alles terugnemen. Hun bedrijf moet er dan door biggenaankoop op ingericht worden.²⁸³⁾

Geen wonder dus dat men uiteindelijk op het terrein van de ondermelkazzet samenwerking tussen de zuivelcoöperaties gaat zoeken. Met als doel in gezamenlijk verband een goede afzetmogelijkheid voor overtollige ondermelk te ontwikkelen, richt men op 3 maart 1939 in Brabant de Coöperatieve Ondermelk- en Caseïneverkoopvereniging (COC) op.²⁸⁴⁾ Plaats van vestiging van de centrale is Breda. Nog voordat de vereniging behoorlijk aan het werk kan gaan, breekt de Tweede Wereldoorlog uit. Het vinden van afzetmogelijkheden voor de grote hoeveelheden overtollige melk levert onder deze navrante omstandigheden vrij snel geen probleem meer op. Tijdens de oorlogsjaren ontstaat een groot tekort aan consumptiemelk in het westen van Nederland. Daartoe bepaalt de rijksoverheid dat het tekort met melk uit het zuiden en oosten van het land moet worden aangevuld.²⁸⁵⁾ De COC is gedurende de oorlogsjaren niet actief.²⁸⁶⁾

Na de oorlog kan de COC haar werkzaamheden pas goed aanvatten. In 1946 wijzigt zij haar naam in Coöperatieve Overmelkverwerkingscentrale. De letters COC kunnen gehandhaafd blijven. De vereniging stelt zich ten doel het voor gezamenlijke rekening van de leden (doen) vervoeren, verwerken en verkopen van melk, ondermelk of daaruit bereide produkten van aangesloten coöperatieve zuivelfabrieken en melkinrichtingen. Een coöperatie die zich aansluit mag geen melk, melkprodukten of nevenprodukten daarvan rechtstreeks aan consumenten of detaillisten leveren. Voorts kan de COC melk of daaruit bereide produkten kopen van niet-leden.²⁸⁷⁾

De leden van de COC verplichten zich dus alle melk, ondermelk en gestandaardiseerde melk die zij voor de groothandel beschikbaar hebben, ter beschikking te stellen van de COC. Alleen met toestemming van het bestuur van de centrale mag hiervan worden afgeweken. De aangesloten zuivelcoöperaties moeten voorts uitbreiding of wijziging van het bedrijf, waardoor de voor de COC beschikbare hoeveelheid melk of ondermelk aanzienlijk zou verminderen, nalaten. De aan de COC ter beschikking komende melk van leden en niet-leden dient in de eerste plaats om in de bestaande behoefte aan consumptiemelk van de leden te voorzien. Voorts kan de COC melk in de aangesloten fabrieken laten verwerken tot andere produkten. De betreffende fabrieken ontvangen hiervoor een vergoeding.²⁸⁸⁾

In feite is de COC dus een soort herverdelingscentrale van melk. Dat blijkt ook uit de volgende gegevens. Van de in 1947 in totaal ontvangen melk (22.236.162 kg.) wordt 14.071.667 kg. afgeleverd aan de leden en 4.396.816 kg. aan niet-leden in Noord-Brabant. Buiten Brabant zet de COC 3.767.679 kg. af. Het merendeel daarvan betreft volle melk.²⁸⁹⁾

In 1946 telt de COC 22 leden. Dit zijn de coöperatieve zuivelfabrieken en melkinrichtingen uit Bavel, Beek, Boxtel, Dongen, Drunen, Gilze, Helvoirt, 's-Hertogenbosch, Huijbergen, Lith, Oosterhout, Princenhage, Raamsdonk, Roosendaal, Rijen, Rijsbergen, Tilburg, Ulicoten, Ulvenhout, Wageningen, Wouwe en Zevenbergschen Hoek.²⁹⁰⁾ In 1950 bedraagt het ledental van de COC 25.²⁹¹⁾

Elk lid is bij toetreding tot de COC verplicht voor elk miljoen kilogram melk dat in 1938 van veehouders werd ontvangen, een aandeel van f. 500,- te nemen. Verder is elk lid verplicht na afloop van het boekjaar waarin het is toegetreden een aandeel van f. 100,- te nemen voor elke volle honderdduizend kilogram melk, ondermelk of gestandaardiseerde melk die aan de COC zijn geleverd of van de COC ter verwerking zijn ontvangen.²⁹²⁾

De werkzaamheden van de COC beperken zich in 1946 nog tot overname van de aanvullingsmelkregeling die door het Bedrijfschap voor Zuivel per 29 september 1946 in de provincies Noord-Brabant en Limburg gedeeltelijk is vrijgegeven. De bestemming van de [334] melk en de prijsstel-

ling tussen leverende en ontvangende bedrijven wordt dan aan het bedrijfsleven zelf overgelaten. Het bestuur van de COC is er van overtuigd dat deze regeling tot een chaos leidt als het aanbod van melk niet in één hand wordt gebracht. Het COC ontvangt van meer dan twintig bedrijven melk en plaatst deze in 1946 grotendeels als consumptiemelk in Noord-Brabant.²⁹³⁾

In de daaropvolgende jaren breiden de werkzaamheden van de COC zich uit. Vanaf 30 maart 1947 exploiteert de vereniging de coöperatieve melkproduktenfabriek in Zevenbergschen Hoek. Daarnaast beoefent de vereniging de melkhandel engros voor haar leden en enkele deelnemers. Doordat de melkafzet voor een belangrijk deel in één hand is, kan de marktsituatie beter uitgebuit worden dan anders mogelijk zou zijn. Men stelt zich ten doel zoveel mogelijk melk via de COC op de markt te brengen.²⁹⁴⁾

Nadat het Bedrijfschap in de jaren na 1946 de bestaande contract-melkregelingen enigszins versoepelt, laat zij in april 1949 de plaatsing van de overmelk voor het gehele land aan het bedrijfsleven over. De aankondiging van deze maatregel komt, ondanks het feit dat zij op termijn is voorzien, toch nog onverwachts en leidt tot strubbelingen in de melkhandel. De COC kan de aangeboden melk gedurende enkele weken niet geheel plaatsen. De droogte in de maand juni brengt hierin verandering. In de maand augustus wordt zelfs niet voldoende aanvullingsmelk aangeboden voor het westelijk consumptiemelkgebied. Het te geringe aanbod is mede veroorzaakt door de op dat tijdstip geldende hoge kaasprijzen. Het Bedrijfschap voor de Zuivel legt de bedrijven een leveringsplicht van melk op.²⁹⁵⁾ In 1950 kunnen de door de leden van het COC aangeboden hoeveelheden melk het gehele jaar door vlot worden geplaatst. In dat jaar laat de vereniging voor eigen rekening een hoeveelheid melk tot magere melkpoeder verwerken. Deze poeder wordt tegen een gereduceerde prijs op basis van de geleverde melk aan de leden beschikbaar gesteld. Een groot deel van de leden maakt van deze mogelijkheid gebruik.²⁹⁶⁾

De ontvangen en afgeleverde hoeveelheden melk via het COC zijn aanzienlijk. In 1947, het eerste volledige boekjaar, gaat het om hoeveelheden van 10.542.749 kg. ondermelk, 6.857.602 kg. gestandaardiseerde melk, 4.827.043 kg. volle melk en 8.768 kg. karnemelk. In 1950, nadat de melkhandel vrij is gekomen, bedraagt de ontvangen en afgeleverde hoeveelheid melk 32.200.912 kg. ondermelk, 15.067.171 kg. volle melk, 1.340.658 kg. gestandaardiseerde melk en 5.110 kg. karnemelk.²⁹⁷⁾ Een omzet dus van bijna 50 miljoen kg. melk. Van de hogere prijzen die dankzij deze grootschalig georganiseerde afzet worden gemaakt, profiteren ook de fabrieken in het werkgebied van de vereniging die niet zijn aangesloten. De voorzitter kan weinig anders dan in dit feit berusten, “doch niet dan door te erkennen, dat iedere boer, dus ook iedere bestuurder van een zuivelfabriek zich wel degelijk mag beraden, of hij het morele recht heeft om afzijdig te blijven van een organisatie, welke zich ten doel stelt zijn opbrengst te vermeerderen”.²⁹⁸⁾

De COC heeft duidelijke banden met zuivelbonden en de ZEV in het bijzonder. Als leden kunnen coöperatieve zuivelfabrieken of melkinrichtingen zich aanmelden, die lid zijn van een bond van coöperatieve zuivelfabrieken die weer is aangesloten bij de Algemeen Nederlandse Zuivelbond.²⁹⁹⁾ De administratie van de COC huist op het kantoor van de ZEV. Er is dus een zeer duidelijke band tussen de COC en de ZEV-Brabant. De COC betaalt f. 12.000,- voor de administratieve dienst aan de ZEV. In 1950 wordt dit bedrag verhoogd naar f. 14.000,-.³⁰⁰⁾

6.9. AFZET VAN CONSUMPTIEMELK EN OVERIGE ZUIVELPRODUKTEN

De betekenis van de coöperatief georganiseerde afzet ligt vooral op het terrein van boter en ondermelk. Voor de overige produkten uit de coöperatieve zuivelindustrie als consumptiemelk, pap en chocolademelk hebben de zuivelcoöperaties eigen afzetwegen.

[336] De afzet van consumptiemelk en andere melkprodukten ‘en detail’ is in handen van melkslijters en melkventers. Slijters zijn zelfstandig opererende personen, venters zijn in dienst van de zuivelfabriek. Naast hen blijven ook boeren die niet bij een zuivelcoöperatie zijn aangesloten hun eigen melk in de stad uitventen: de boeren-slijters of melkboeren. In 1920 kan geconstateerd worden dat de consumptiemelkvoorziening van de steden in hoofdzaak in handen is van coöperaties.³⁰¹⁾ De coöperaties zetten hun melk af via de venters, die bij de fabrieken in dienst zijn, of via de zelfstandige slijters.

6.9.1. Melkventers en -slijters

Een belangrijk concurrerend middel tussen de boerenslijters en de ventersorganisatie aan de coöperaties is het melktransport. De coöperatieve melkinrichtingen kunnen het transport van de melk economischer inrichten. Een individuele boer die met eigen melk door de straten gaat, heeft daarvoor veel tijd en arbeid nodig. Sommige boeren hebben een extra paard nodig om alle klanten te bedienen. De melkinrichtingen zijn in het bezit van een melkwagen (paard en wagen, later een vrachtauto), die elke dag de boerderijen langs rijdt en de gevulde melkkannen oplaadt. De melk ondergaat in de fabriek enige bewerkingen en wordt vervolgens door de melkventers, die ieder een eigen wijk of stadsgedeelte hebben, bij de klanten afgeleverd.³⁰²⁾ Deze schets van de werkwijze van venters is overigens wel een ideaalformule. Niet in alle coöperaties gaat het zo. In Eindhoven brengen de boeren aan het eind van de jaren veertig nog iedere ochtend zelf hun melk aan de inrichting ‘St. Joseph’ en hebben de venters geen eigen wijk. Vrij normaal is het dat vier verschillende melkventers één wijk bedienen.³⁰³⁾

De melkslijter is een zelfstandig opererend persoon, die de melk aan de fabriek haalt en vervolgens voor eigen rekening verkoopt. De melkventer is aangesteld door de fabriek zelf en werkt dus in dienst van de melkinrichting.³⁰⁴⁾ Met name de grotere zuivelcoöperaties doen zaken met beide soorten melkhandelaren. Naast de venters die zij zelf in dienst hebben, vindt een deel van de melk en melkprodukten via de melkslijters een weg naar de consumenten. In Eindhoven distribueren particuliere slijters aan het eind van de jaren veertig de helft van de consumptiemelkomzet van ‘St. Joseph’,³⁰⁵⁾ De Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting verdeelt in dezelfde periode de produkten op basis van de omzet tussen de venters en slijters. Vertegenwoordigers van de slijtersorganisaties zijn voorstanders van deze werkwijze. In de coöperatieve zuivelverenigingen is men hierover verdeeld. De voorzitter van ‘De Kempen’, F. Smits van Oyen, vindt dat de slijters ten opzichte van de venters in het voordeel zijn omdat zij van meerdere fabrieken produkten betrekken. Daarom moet volgens hem de directeur eerst zijn venters bedienen. Alleen als er voldoende produkten aanwezig zijn, mogen de slijters niet door de directeur met opzet worden benadeeld.³⁰⁶⁾

Voor de zuivelcoöperaties zijn de slijters een partij op de afzetmarkt, waarmee zij alleen economische banden hebben. Zeker als de coöperatie eigen venters in dienst heeft en met de slijters geen afspraken zijn gemaakt, is de positie van de individuele melkslijter zwak. Naast de vereniging in standsorganisaties, als het RK Melkslijtersgilde ‘St. Isidorus’ te Eindhoven en de RK Vereniging van Melkhandelaren ‘St. Martinus’ te Tilburg, bundelen de slijters hun krachten dan ook in economische instellingen als de Nederlandsche Melkbond en de Coöperatieve Slijterscentrale, met kringen in onder meer Tilburg en Eindhoven.³⁰⁷⁾

Het doel van de Nederlandsche Melkbond, die in 1935 tevergeefs probeert bisschoppelijke goedkeuring te krijgen, is de behartiging van de belangen van de melkveehouders in Nederland, die betrokken zijn bij de verkoop van consumptiemelk.³⁰⁸⁾ Doel van de Coöperatieve Slijterscentrale, die in 1947 in Bergen op Zoom wordt opgericht, is het voor [336] gezamenlijke rekening van haar leden inkopen van voor consumptiemelk bestemde melk, melk- en zuivelprodukten.³⁰⁹⁾ De slijterscen-

trale gaat met zuivelcoöperaties overeenkomsten aan waarin de afname van produkten wordt geregeld. Dit is bijvoorbeeld het geval met de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Lucia' te Helvoirt in 1949.³¹⁰⁾

Al eerder echter worden bij de afzet van consumptiemelk afspraken gemaakt. Aan het eind van de jaren twintig ontstaan er moeilijkheden bij de consumptiemelkverkoop in Breda. In 1930 komt er een overeenkomst tot stand tussen de coöperatieve zuivelfabrieken te Bavel, Beek, Made, Princenhage, Teteringen, Ulvenhout, Wagenberg en Zevenbergschen Hoek en de kring Breda van de NCB die de zelfsljgende veehouders vertegenwoordigt. Deze overeenkomst bepaalt onder meer dat een commissie de verkoopprijs vaststelt. Aan venters of sljgters van anderen mogen fabrieken geen melk leveren.³¹¹⁾

De standaardisatie van consumptiemelk tijdens en na de Tweede Wereldoorlog brengt een einde aan het bestaan van de zelfstandige sljgter. Alleen in melkfabrieken kan consumptiemelk op het juiste vetgehalte worden gebracht. De rol van de boerensljgters is daarmee zo goed als uitgespeeld, de zelfstandige sljgters raken steeds meer gebonden aan de fabriek.

De positie van een coöperatieve melkinrichting is soms zo stevig dat de zelfstandige sljgter zijn zaak aan de coöperatie overdoet. In 1945 biedt de Osse melksljgter Chr. van Oirschot zijn zaak aan de zuivelcoöperatie 'St. Willibrordus' aan. Hij verlangt van de coöperatie in ruil daarvoor een wijk waarin hij ongeveer een zelfde omzet als voorheen kan maken. Van Oirschot wordt inderdaad als venter in dienst genomen en krijgt een eigen ventwijk.³¹²⁾ Hetzelfde gebeurt enige tijd later in Venray, waar H. Stevens zijn ingebrachte klanten voor f. 1.000,- afstaat aan de plaatselijke zuivelfabriek. Hij verplicht zich nooit weer het beroep van zelfstandig melksljgter uit te zullen oefenen. De zuivelcoöperatie neemt Stevens als melkventer op onder het personeel en meldt hem aan bij het pensioenfonds van de ZNZ, waarvoor de coöperatie de volledige premie zal betalen.³¹³⁾

[337] In de begintijd van de melkinrichtingen blijken de dienstboden van de gegoede burgerij de traditionele boeren-sljgter te prefereren boven de venter van de melkinrichting. Om de verkoop te bevorderen, proberen de melkverkopers van sommige melkinrichtingen indruk te maken door zich te kleden in mooie gekleurde uniformen en de woningen langs te gaan met glimmend gepoetste koperen kannen.³¹⁴⁾ In 1918 verschaft men bij 'St. Joseph' in Eindhoven het verkooppersoneel een zomer- en een winteruniform.³¹⁵⁾ In een rapport over de werkwijzen in de 'St. Joseph', dat in 1950 verschijnt, wijst de onderzoeker M.G. Ydo eveneens op het belang van een net uiterlijk van de venters.³¹⁶⁾

Naast een net voorkomen van de venters, gaat men ook de verkooptechnieken steeds belangrijker vinden. Het bestuur van de Wouwse coöperatie betreurt het in 1950 dat zich onder de melkventers zo weinig goede verkopers bevinden. "Men moet personen hebben die hun waar kunnen presenteren en dit laat meermalen te wensen over."³¹⁷⁾

Naast de melkinrichtingen, die in de eerste twee decennia van de twintigste eeuw ontstaan, gaan ook de boterfabrieken in de loop van de jaren twintig over tot de verkoop van consumptiemelk en melkprodukten aan huis. Daartoe nemen zij een of meerdere venters in dienst.

Nadat in Bavel enige tijd is geëxperimenteerd met de verkoop van volle melk aan de fabriek, wordt in 1921 besloten een melkbezorger aan te stellen. Deze bezorger gaat in Bavel aan particulieren melk, karnemelk en ondermelk verkopen. Omdat de melkverkoop goed loopt, besluit men kort daarna een tweede venter aan te stellen. Behalve melk, verkopen de venters in Bavel ook karnemelk, boter, pap, die tot 1923 van andere fabrieken wordt betrokken, en zelfs margarine.³¹⁸⁾ In Gilze

begint de coöperatieve zuivelfabriek 'De Goede Verwachting' in hetzelfde jaar als in Bavel, 1921, met het venten van melk." ³¹⁹⁾ De leden van 'St. Jozef' in Schaijk besluiten in 1930 melk- en melkprodukten in Schaijk langs de huizen te gaan verkopen. ³²⁰⁾

In verband met het uitventen van melk en melkprodukten zijn drie groepen zuivelcoöperaties te onderscheiden. Het betreft hier in de eerste plaats een groep zuivelfabrieken voor welke het melkventen slechts bijzaak is. De boterproductie en -verkoop staat hier voorop. Voor het uitventen van hun produkten bestrijken zij slechts een kleine, lokale afzetmarkt. Een voorbeeld van deze groep is de zuivelcoöperatie 'Landbouwers Welvaren' te Zundert. Aan deze coöperatie is in 1930 één melkventer verbonden. ³²¹⁾

Een tweede groep zuivelcoöperaties vormen de fabrieken die naast de afzet via andere kanalen ook een redelijk deel van hun produktie uitventen. Voor hen treedt de verkoop van consumptiemelk, pappen en dergelijke meer op de voorgrond dan bij de eerste groep. Deze fabrieken zijn veelal in de omgeving van wat grotere plaatsen gelegen. Dit is bijvoorbeeld het geval met 'St. Martinus' te Weert. In 1930 zijn bij 'St. Martinus' vijf venters in dienst. ³²²⁾ Venters van de Wouwse stoomzuivelfabriek verkopen in Bergen op Zoom en Wouw in 1950 naast losse melk en flessen melk tal van andere produkten: karnemelk, rijstepap, moutpap, gortpap, bloempap, slagroom, koffieroom, yoghurt, boter, kaas (waaronder jonge en oude kaas alsmede lunchkaasjes), eieren en margarine. ³²³⁾

Tenslotte is er een groep zuivelcoöperaties voor welke de verkoop van consumptiemelk primair is. Dit zijn de coöperatieve melkinrichtingen in de steden. Een voorbeeld hiervan is de coöperatieve melkinrichting 'St. Christoffel' te Roermond. In 1930 werken hier 23 gewone venters en 4 reserveventers. ³³⁴⁾

De melkuitgifte aan de fabriek vindt in de vroege ochtend plaats. In Eindhoven komen de venters van 'St. Joseph' en de slijters vanaf zes uur 's ochtends naar de fabriek. Het kan hier tot half negen duren eer alle venters en slijters bevoorradt zijn. De uitgifte geschiedt op vier punten voor de losse melk en op twee punten voor de flessenmelk. In 1950 komt er een derde uitgifteloket voor speciale melkprodukten bij. De al eerder aangehaalde bedrijfsonderzoeker [338] Ydo, die 'St. Joseph' onder de loep neemt, spreekt van een chaotische wijze waarop het uitgeven gebeurt. Alle venterswagens staan kris kras door elkaar in de remise en beletten elkaar daardoor om onder de uitgiftpunten voor losse melk te komen. Daar tussendoor sjouwen tientallen slijters met volle en lege bussen, retour- en pas ontvangende flessen. Ook in de fabriek kunnen de slijters en venters doordringen, daar deze niet voor hen afgesloten is. Zij parkeren zelfs hun fietsen in de fabrieksllokalen, omdat er op het buitenterrein geen plaats voor is. ³²⁵⁾ De venters, die in loondienst van 'St. Joseph' staan, hebben veel meer tijd nodig voor het laden van hun melk dan zelfs ruim gemeten nodig zou zijn. Er staan telkens twintig tot dertig man in de remise, waarvan er echter maar drie geholpen worden aan de melkuitgifte, terwijl nog enkele anderen bezig zijn de kratten op hun wagen te schikken. Vijf van de dertig aanwezigen zijn dus daadwerkelijk bezig, de anderen wachten. Omgerekend betekent dit dat de Eindhovense venters gemiddeld 80% van de tijd staan te wachten. ³²⁶⁾

Het uitventen van melk gebeurt op verscheidene manieren. Sommige venters duwen zelf de kar, anderen maken gebruik van een hondekar of zelfs van paard en wagen. ³²⁷⁾ Aan het eind van de jaren veertig komt de vervanging van paard en wagen door een elektrokar of (vracht)auto in beeld. De coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen' overweegt in 1950 een mechanisering van het distributieapparaat. De secretaris van de vereniging, J. Maassen, ziet echter nog weinig heil in het gebruik van auto's. Een paard is gemakkelijker voor de bediening van huis tot huis. De voerman kan sneller op en af de wagen en hoeft niet in een cabine te kruipen. "Het 'hot' en 'ju' is voldoende om te starten en te stoppen." Bovendien zullen de venters een rijbewijs nodig hebben en het is volgens Maas-

sen maar de vraag of het venterskorps, dat gedeeltelijk bestaat uit oudere mensen, in staat is een dergelijk bewijs te halen. De stalknechten zullen voorts vervangen moeten worden door monteurs. Maassen ziet meer in de Zweedse werkwijze, waarbij één paard en wagen onder leiding van één koetsier rijdt, terwijl twee, drie of vier venters zijn ingeschakeld om de huizen langs te gaan.³²⁸⁾ Hoewel Maassen plausible argumenten aanvoert, zal de venter met paard en wagen op den duur toch uit het straatbeeld verdwijnen.

Het loon van de melkventers is vaak afhankelijk van de hoeveelheid verkochte melk en melkprodukten. Naast een vast salaris ontvangen de venters provisie over de verkochte produkten. De eerste venter van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel ontvangt in 1921 aan provisie één cent per liter melk en een halve cent voor een liter karnemelk of ondermelk.³²⁹⁾

In 1942 komt, evenals voor het binnenpersoneel van de zuivelfabrieken, een regeling van lonen en andere arbeidsvoorwaarden in het melkinrichtingbedrijf tot stand. Voor melkventers in de Brabantse en Limburgse steden gaat dan een minimumloon gelden van f. 22,- per week. Daar bovenop zijn de werkgevers verplicht een zodanige provisieregeling te treffen dat de venters een weekinkomen kunnen behalen dat ten minste 10% hoger ligt dan het vastgestelde minimuminkomen.³³⁰⁾ In zuivelfabrieken waar de consumptiemelkbereiding en -verkoop niet de hoofdzaak van het bedrijf uitmaakt, verdienen de venters minder. In 1942 gaat voor hen een minimum-weekloon van f. 21,- gelden, waarbij ook hier een provisieregeling een toeslag van minstens 10% mogelijk moet maken.³³¹⁾

Aan scholing van de melkventers wordt geen groot belang gehecht. Men moet kunnen rekenen maar voor zaken als de voedingswaarde van melk en zuivelprodukten komt pas in de jaren dertig enige aandacht. De propagandiste van de ZNZ geeft aan het eind van de jaren dertig enige venterscursussen. In een paar lessen komt de voedingswaarde en behandeling van melk en zuivelprodukten aan de orde, alsmede de juiste manier van bedienen en recommanderen.³³²⁾

[339]

6.9.2. Overige afzetmogelijkheden

De meeste fabrieken leveren overwegend op kleine schaal aan detaillisten, grootverbruikers, veehouders en direct aan consumenten. Alleen melk wordt nog aan coöperatieve en particuliere melkproduktenfabrieken verkocht. In de jaren twintig betreft dit onder meer de coöperatieve melkproduktenfabriek in Bergeyk, de NV 'Lacto' te Cuijk, Hartogs Margarinefabrieken in Oss, NV Jurgens Margarinefabrieken te Oss, de NV Vereenigde Zuivelbereiders in Rotterdam en de Maatschappij Nutricia te St. Oedenrode. Bij de groothandel in melk in genoemde periode geven de ontvangende fabrieken soms provisie aan de directeuren van de leverende zuivelcoöperaties.³³³⁾ De leden van coöperatieve boterfabrieken zijn niet altijd te vinden voor de engrosverkoop van melk, omdat zij dan de ondermelk op hun bedrijf moeten missen. Als in het begin van de jaren twintig de boterprijzen sterk dalen, stelt het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek in Huijbergen voor volle melk naar België te exporteren. De leden zijn hierop tegen, omdat zij dan niet meer over voldoende ondermelk kunnen beschikken.³³⁴⁾

Alvorens zuivelcoöperaties overgaan tot de aanstelling van speciale melkventers, neemt men vaak eerst een proef met de verkoop van volle melk aan de fabriek. In de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel komt in 1919 de verkoop van melk in het fabrieksgebouw voor het eerst ter sprake. Voorstanders onder de leden verwachten hiermee flinke winst te maken. Anderen verzetten zich tegen dit plan, omdat zij de ondermelk op het boerenbedrijf niet willen missen. Niettemin start men toch met de verkoop van melk aan de fabriek. Deze melkverkoop wordt in 1921 stopgezet en vervangen door melkbezorging aan huis.³³⁵⁾

Ook voor andere zuivelprodukten wordt in de fabriek soms een verkoopruimte gemaakt. Aan de coöperatieve zuivelfabriek 't Haantje' in Liempde is vanaf de oprichting in 1898 een winkeltje verbonden, "een hokje achterin de fabriek", waar de roomboter per kluit aan particulieren wordt verkocht.¹³⁶⁾

Behalve de verkoop van consumptiemelk aan de fabriek of door melkventers en -slijters zijn in sommige steden ook zogeheten melkwinkels gevestigd. Voorts verschijnen melksalons, waar het winkelend publiek en kantoorpersoneel tijdens de lunchpauze de meegebrachte boterhammen met een glas melk kunnen nuttigen.³³⁷⁾ De omstreeks 1910 opgerichte Coöperatieve Moderne Melkinrichting in Eindhoven heeft aan de vestiging in de Bleekstraat een melksalon. De overige vestigingen van de 'Moderne' in onder meer Woensel en Geldrop in 1913, zijn waarschijnlijk melkwinkels voor de detailhandel.³³⁸⁾

De zuivelcoöperatie 'St. Brigida' in Bavel voorziet een aantal hoveniers uit de omgeving van melk. De hoveniers nemen melk af, wanneer zij zelf verse melk tekort komen voor de verkoop aan hun vaste klanten. De melkventers van de fabriek leveren de gevraagde melk in de zomer 's morgens vroeg en in de winter in de namiddag.³³⁹⁾

De coöperatie 'St. Willibrordus' in Oss verhandelt ook kaas. Het betreft hier onder meer verkoop aan Joodse klanten. Daartoe worden bij het zuivelbedrijf NV 'Freia' te Leeuwarden vanaf 1936 regelmatig speciale onder rabbinaal toezicht bereide boter en kaas besteld. Op 31 maart 1940 worden deze aankopen voor het laatst in de boeken genoteerd.³⁴⁰⁾

Melkprodukten als condens, lactose en caseïne vinden een bestemming over de hele wereld. De coöperatieve zuivelfabriek in Roosendaal verkoopt condens in 1912 onder meer aan handelaren in Harwich en Londen.³⁴¹⁾ 'De Meierij' te Veghel doet onder meer zaken met handelaren in Brazilië, Chili, Mexico en Uruguay voor de lactose en met handelaren in Griekenland, Spanje, Venezuela en Canada voor de caseïne. De te verhandelen waar wordt vanuit Rotterdam verscheept naar de overzeese bestemmingen.³⁴²⁾

[340] De verkopen van de coöperatieve melkinrichting 'St. Martinus' in Venlo in 1950 geven een aardig beeld van de diversiteit in afzetmogelijkheden. Boter levert 'St. Martinus' aan de CZNZ. Dat is conform de afspraken die bij de reorganisatie zijn gemaakt. Aan de kringfabrieken wordt gesteriliseerde melk, chocolademelk, pap en consumptie-ijs geleverd. De kringfabrieken verkopen deze produkten aan hun klanten. Aan detaillisten verkoopt 'St. Martinus' boter, slagroom, koffieroom, gestandaardiseerde melk (los en in flessen), gesteriliseerde melk, yoghurt, chocolademelk (los en in flessen), karnemelk (los en in flessen), pap, blikmelk, blikpoeder, consumptie-ijs en koelhuisboter. Grootverbruikers kopen bij 'St. Martinus' boter, slagroom, koffieroom, gestandaardiseerde melk (los en in flessen), gesteriliseerde melk, yoghurt, kindervoeding, karnemelk (los en in flessen), pap en blikmelk. Losse klanten kunnen voorts aan de fabriek terecht voor: boter, slagroom, koffieroom, gestandaardiseerde melk (los en in flessen), gesteriliseerde melk, yoghurt, chocolademelk, kindervoeding, karnemelk (los en in flessen), pap, blikmelk, blikpoeder, koelhuisboter en consumptie-ijs. Veehouders tenslotte kopen aan de coöperatie losse karnemelk, ondermelk, magere melkpoeder, slagroom, koffieroom, gestandaardiseerde melk in flessen, gesteriliseerde melk, yoghurt, karnemelk in flessen en pap.³⁴³⁾

Behalve de genoemde verkoopmogelijkheden, is er ook een afzetmogelijkheid aan andere coöperatieve zuivelfabrieken. Men doet dat om de klanten een uitgebreider zuivelpakket aan te kunnen bieden, dan alleen op basis van de eigen produktie te realiseren zou zijn. De coöperatieve melkinrichting 'St. Jan' in 's-Hertogenbosch koopt van coöperaties in de omgeving boter om de melkklanten

vollediger van dienst te kunnen zijn.

Na de reorganisatie van de zuivelcoöperaties in het gebied van de ZNZ tot kringcoöperaties is elke fabriek verplicht volgens afspraak bepaalde produkten aan andere fabrieken binnen de kringcoöperatie te leveren.

Kader C

Bedrijf en economie

Hoofdstuk 7

Financiële aspecten

Dit hoofdstuk behandelt de financieel-economische aspecten van zuivelproductie en -afzet en de uiteindelijke resultaten voor het boerenbedrijf. Een diepgaande financieel-economische analyse is binnen het bestek van deze studie niet mogelijk. Daarvoor zou een apart bedrijfseconomisch onderzoek nodig zijn, temeer daar de financiële gegevens met de nodige voorzichtigheid gebruikt moeten worden. Door het ontbreken van materiaal moeten faillissementen en overlevingsconstructies van fabrieken buiten beschouwing blijven. Uit overwegingen in verband met mogelijke belastingaanslagen, crisis- en distributiemaatregelen 'schuiven' coöperaties nog weleens met resultaatcijfers door deze onder andere posten te boeken. Een aanwijzing hiervoor is bijvoorbeeld de opmerking van de Limburgse rijkszuivelconsulent J. Ament over "minder gelukkige voorstellingen" in het jaarverslag van de coöperatie 'St. Christoffel' te Roermond, die tot verkeerde gevolgtrekkingen door de fiscus zou kunnen leiden. In volgende jaren zal men in Roermond hiermee rekening houden.¹⁾

De interpretatie van de door de coöperaties gepubliceerde financiële resultaten mag dan soms wat moeilijkheden geven, een bespreking hiervan kan in deze studie niet achterwege blijven. Doel is immers inzicht te verwerven in de gevolgen die de zuivelcoöperaties voor de boeren hebben. Inzicht in de financiële resultaten is om die reden onontbeerlijk.

7.1. RESULTATEN BIJ DE AFZET

In deze paragraaf geef ik een beeld van de resultaten bij de verkoop van de produkten. Daarbij heb ik een onderscheid gemaakt naar aard van de handel. Allereerst komt de verkoop via botermijnen en exportverenigingen aan de orde. Hier betreft het de boterverkoop engros via de door de zuivelbonden geschapen kanalen. In de tweede subparagraaf ga ik in op de detailhandel: de verkoop van consumptiemelk en melkprodukten als karnemelk en pap. Deze geschiedt veelal via melkventers en -slijters. Tenslotte sta ik stil bij de handel engros die de fabrieken zonder tussenkomst van andere verkooporganisaties voeren. Met name de exporthandel van gecondenseerde melk en melkpoeder komt hierbij aan de orde, evenals de boterhandel voor zover die zich niet afspeelt via botermijnen of exportverenigingen.

Naast deze typen van afzet en de daarmee vaak sterk verbonden aard van de produkten, komen incidenteel ook andere verkopen voor. Zo exporteren verscheidene zuivelcoöperaties in 1924 veel room naar Duitsland. In totaal verkopen deze fabrieken tezamen 161.700 liter tegen slechts 5.800 liter in 1923.²⁾ Deze afzetmogelijkheden, waarbij zuivelcoöperaties als het ware in een gat in de markt springen, kunnen de totale resultaten van het bedrijf incidenteel sterk verbeteren.

7.1.1. Verkoop via botermijnen en exportverenigingen

In het algemeen verloopt de boterverkoop tot de Eerste Wereldoorlog gunstig. In Maastricht en Eindhoven functioneren dan coöperatieve botermijnen. Daarnaast bestaan in verscheidene steden de oude mijnen nog. In Roermond brengen zuivelcoöperaties boter aan de plaatselijke mijn. In 1895, het beginjaar van de mijn in Maastricht, wordt hier voor de verhandelde boter een gemiddelde prijs gemaakt van f. 1,06 per kg. In de jaren daarna stijgt deze geleidelijk [353] tot f. 1,09 in 1898. In Eindhoven worden aan de coöperatieve botermijn overwegend hogere prijzen gemaakt dan in Maastricht. In 1897 en 1898 ontvangen de fabrieken aan de Eindhovense mijn gemiddeld f. 1,10

per kg. boter (Maastricht: respectievelijk f. 1,07 en 1,09). Het jaar 1899 laat voor de twee coöperatieve mijnen een forse prijsstijging zien. Op beide mijnen ligt de gemiddelde prijs dan op f. 1,16. In het daaropvolgende jaar behaalt Eindhoven met een gemiddelde van f. 1,19 per kg. een prijs die vier cent hoger ligt dan Maastricht.³⁾

Er heeft zich dan een forse prijsstijging ingezet. In de periode 1900-1905 schommelt de prijs in Maastricht tussen f. 1,15 en f. 1,25 per kg. Het laatste bedrag wordt in 1905 gemiddeld gemaakt.⁴⁾ Vrijwel dezelfde prijs ontvangen dan de fabrieken die in Roermond hun boter aan de nieuw opgerichte coöperatieve mijn leveren. De gemiddelde prijs per kg. ligt daar op f. 1,26. In 1906 bedraagt de gemiddelde prijs, evenals in Maastricht, f. 1,29.⁵⁾

Inmiddels is ook de particuliere botermijn in 's-Hertogenbosch aan het firmament verschenen. De prijzen hier liggen beduidend lager dan die in Maastricht. In 1901 maken de fabrieken in 's-Hertogenbosch gemiddeld f. 1,16 per kg., terwijl in Maastricht f. 1,20 wordt betaald. Ook in 1907 bestaat nog altijd een prijsverschil van vier cent tussen 's-Hertogenbosch en Maastricht: f. 1,20 tegen f. 1,24. De exporthandel via de NBZ te Eindhoven levert in 1907 nog minder op: gemiddeld f. 1,19 per kg.⁶⁾ Ook in 1908 brengt de NBZ-export naar verhouding geen goede resultaten. In dat jaar behaalt zij een gemiddelde prijs van f. 1,25, terwijl aan de particuliere mijn in 's-Hertogenbosch f. 1,27 en aan de coöperatieve mijn in Maastricht f. 1,30 wordt genoteerd.⁷⁾

Na de overname van de Roermondse mijn door de ZNZ in 1909, stijgt de gemiddelde prijs aan de ZNZ-instellingen tot f. 1,45 in 1911. Daarmee is tot aan de Eerste Wereldoorlog het hoogste punt bereikt. De in 's-Hertogenbosch behaalde prijzen blijven lager. In 1911 ligt de prijs aan deze particuliere mijn gemiddeld op f. 1,41.⁸⁾

Ten tijde van de Eerste Wereldoorlog lopen de prijzen hoog op. In 1914 wordt voor een kilo boter aan de Maastrichtse mijn gemiddeld f. 1,36 betaald, in 1915 al f. 1,75, in 1916 f. 2,02, in 1917 f. 2,53 en in 1918 maar liefst f. 3,15.⁹⁾ De hoge prijzen zijn een gevolg van de toenemende schaarste in het buitenland en van een stijging van de produktiekosten.¹⁰⁾ In 1917 bepaalt de regering dat een aantal belangrijke voedingsmiddelen, waaronder de vetten, in distributie moeten worden gebracht. Ten behoeve van de verdeling van de produktie wordt een groot aantal crisisbureaus ingesteld. Onmiddellijk na afloop van de oorlog wordt onder meer het boterrantsoen aanzienlijk verhoogd.¹¹⁾

Gedurende de zomer van 1918 wekken de geldende melkprijzen grote ontevredenheid onder de boeren. De consumptiemelk wordt bevoorreed boven de melk die bestemd is voor de boterbereiding. Doel van deze overheidsmaatregel is de levering van consumptiemelk sterk te stimuleren. De boeren die leveren aan boterfabrieken zijn niet te spreken over hun lagere melkprijzen. Deze prijzen zijn ook te laag om de melkerij lonend te houden. Om de boeren tegemoet te komen zegt de regering een botertoeslag toe. Evenals vorige jaren moeten de boeren wel verplicht melk leveren aan de regering in de winter 1918/1919 ten behoeve van gebieden waar een tekort aan consumptiemelk bestaat.¹²⁾ In 1919 heft de regering de maatregelen inzake boterdistributie en rantsoenering op. Ook de maximumprijzen voor boter worden ingetrokken. Alleen voor de uitvoer van boter blijft tot in 1920 nog toestemming nodig van de regering.¹³⁾ Men wil zo snel mogelijk van de crisismaatregelen af, omdat men er van overtuigd is dat deze een economisch herstel in de weg staan. Een sterke inmening van de overheid was uitsluitend gerechtvaardigd door de oorlogsomstandigheden.¹⁴⁾

Na de Eerste Wereldoorlog herstelt de afzet zich, maar blijft zij onderhevig aan schommelingen. Aanvankelijk lijkt de situatie in Nederland zich gunstig te ontwikkelen. Aan de Maastrichtse mijn noteert men in 1919 een absoluut hoogterecord. Gemiddeld wordt voor [354] de boter dan f. 3,21 per kg. gemaakt.¹⁵⁾ Deze prijs is nooit eerder behaald en zal ook in de jaren die volgen niet meer zo

hoog stijgen.

Ondanks de aanvankelijk gunstige ontwikkeling doemen er problemen aan de horizon. De toestand in het buitenland is instabiel. Duitsland kampt met sociale onrust en is onzeker over de economische gevolgen van de vredesverdragen. De echte problemen komen van de kant van het valutaverkeer. Door de binnenlandse onrust in de betrokken landen treden op de valutamarkt grote koersschommelingen op. De Duitse Reichsmark, de Franse franc en Belgische frank dalen tussen november 1918 en oktober 1920 sterk. Al met al schrompelt met name de Duitse koopkracht ineen.¹⁶⁾

De buitenlandse strubbelingen krijgen uiteindelijk ook greep op de Nederlandse economie. In 1920 neemt de hoogconjunctuur gas terug. De boterprijzen zijn in dat jaar nog gunstig. De ZNZ-Boterexport behaalt een gemiddelde kiloprijs van f. 2,82. In 's-Hertogenbosch ligt deze nog eens vijf cent hoger.¹⁷⁾ De Bossche notering is daarmee even hoog als de prijs die Friese fabrieken via de Friese Boterexportvereniging in Leeuwarden maken.¹⁸⁾

Na 1920 kennen de boterprijzen een wisselend verloop. Zelfs binnen enige weken tijd kunnen de prijsverschillen hoog oplopen. De zuivelsector kampt met een grote aanvoer van boter uit Australië en Nieuw-Zeeland op de Europese markt, waardoor de afzet moeilijker wordt. De margarine-industrie wordt een steeds belangrijkere concurrent voor de zuivelindustrie. Technische verbeteringen in de margarinefabrieken komen de kwaliteit van het produkt ten goede en leiden tot een daling van de produktiekosten (en de prijs) van margarine.¹⁹⁾

De prijs van de consumptiemelk is begin jaren twintig in verhouding tot de boterprijzen hoog. Dit maakt het aantrekkelijk voor boeren om hun melk niet (geheel) aan de coöperatie te leveren maar zelf uit te venten in de stad of aan derden te verkopen. Dit brengt de betrokken coöperaties in een zwakke positie. De adjunct-rijkszuivelconsulent in Limburg assisteert de verenigingen om met wijzigingen in de statuten en huishoudelijke reglementen de boeren nauwer aan de coöperatie te binden wat betreft de melklevering. De besturen houden de leden echter niet al te streng aan de voorschriften en strafbepalingen, zodat het succes gering is.²⁰⁾

In het begin van de jaren twintig ondervindt de zuivelexport naar Duitsland en België nog steeds hinder van de valutaproblemen in deze landen. De vraag vermindert door de waardevermindering van de Duitse mark, Franse franc en Belgische frank.²¹⁾ De boterprijs op de Maastrichtse mijn loopt tot 1923 geleidelijk terug naar f. 1,99. De boteraanvoer zakt even terug in 1920 maar zet daarna weer een stijgende lijn in.²²⁾ Het is duidelijk dat de Maastrichtse mijn in deze jaren zoekt naar een nieuw evenwicht tussen aanvoer en prijs. De prijzen aan de Bossche mijn komen in deze jaren redelijk overeen met die van de ZNZ. Alleen in 1922 wordt in 's-Hertogenbosch vijf cent per kilo minder gemaakt. In dat jaar treedt ook de coöperatieve botermijn in Roosendaal in werking. De hoge gemiddelde prijs van f. 2,29 is vertekend, aangezien de mijn niet het gehele jaar draait.²³⁾ Het jaar daarop biedt wel een goede vergelijkingsmogelijkheid. Bij de Boterexport van de ZNZ en van de ZEV zijn de gemiddelde prijzen gelijk: f. 1,99. In 's-Hertogenbosch wordt twee cent meer per kilo gemaakt.²⁴⁾

In de eerste helft van de jaren twintig behalen de fabrieken in het zuiden gemiddeld iets hogere boterprijzen dan in het noorden van het land. In 1922 maakt dit verschil zelfs zo'n 8 tot 17 cent per kilo uit. In 1924 is de notering in Leeuwarden weer ongeveer gelijk aan de drie belangrijkste in Limburg en Noord-Brabant.²⁵⁾ Veel van de Friese boter wordt uitgevoerd naar Engeland. Ook voor de Brabantse fabrieken wordt de export naar Engeland voor korte tijd steeds belangrijker. Blijkbaar weet men op dezelfde markt toch wat betere prijzen te halen dan de Friese fabrieken. In 1924 is Duitsland weer de belangrijkste afnemer van Brabantse boter.²⁶⁾

[355] In laatstgenoemd jaar geeft de boterafzet gunstige resultaten. De prijzen van de produkten zijn geruime tijd zeer hoog, terwijl ook door de belangrijke export naar Duitsland goede omzetten worden verkregen.²⁷⁾ Ook in 1925 noteert men in Limburg gunstige boterprijzen. De gemiddelde boterprijs in Maastricht stijgt naar f. 2,31 in laatstgenoemd jaar.²⁸⁾

Dezelfde gunstige ontwikkeling geldt voor Brabant, waar de ZEV in 1925 ondanks de grotere produktie boterprijzen maakt die hoger liggen dan het jaar daarvoor. De gemiddelde prijs over 1925 ligt hier op f. 2,27.²⁹⁾ Alleen de fabrieken die aan de Bossche botermijn leveren en dientengevolge met name afhankelijk zijn van de Duitse afzetmarkt, waar zich juist een vrij hevige crisis voordoet en de koopkracht nog verder daalt,³⁰⁾ hebben het in 1925 nog zwaar. De Bossche Kamer van Koophandel meldt: “Bij het einde des jaars stond dit bedrijf midden in een crisis: de boterhandel was geheel ontwricht en van eenige opleving was vooralsnog geen sprake.” Ondanks deze inzinking aan het eind van het jaar noteert de botermijn in ‘s-Hertogenbosch de hoogste gemiddelde kiloprijs: f. 2,33.³¹⁾

Nadat in 1923 aarzelend een economisch herstel is ingezet, zijn rond 1925 de grootste economische spanningen voorbij. Dit is een gevolg van de politieke ontspanning in het buitenland en de wisselkoersstabilisaties. Overigens dalen de Franse franc en Belgische frank onder invloed van ernstige financiële moeilijkheden verder. In België stabiliseert de frank pas in oktober 1926, in Frankrijk gebeurt dat twee maanden later.³²⁾

In de tweede helft van de jaren twintig leeft de handel in zuivelprodukten op. Alom beweegt de Nederlandse bedrijvigheid zich in deze periode op een redelijk niveau. Van een echte hausse kan echter niet gesproken worden.³³⁾ In verband met de lage boterprijzen is 1926 voor de zuivelindustrie nog wel een slecht jaar.³⁴⁾ De drie belangrijkste verkoopgelegenheden in het zuiden noteren gemiddeld 30 cent lagere prijzen dan in 1925. Met name de ontwaarding van de Belgische frank en Franse franc en het mijnwerkersconflict in Engeland veroorzaken een abnormaal prijsverloop. Het afzetgebied is daardoor van juli tot begin november zeer beperkt en de handel leeft slechts nu en dan enkele weken op. Als gevolg van het op de markt brengen van grote voorraden koelhuisboter in de gunstige perioden, [356] zakt de handel dan weer in. Aan het eind van het jaar keren de zaken ten goede. De mijnwerkersstaking is afgelopen, de Franse franc loopt op, de Belgische frank stabiliseert zich en de produktie wordt voortdurend kleiner. Bij de daardoor oplopende prijzen is het soms zelfs onmogelijk aan de vraag te voldoen.³⁵⁾

Na het ‘flauwe’ jaar 1926 volgen twee gunstige jaren voor de zuivelindustrie. Er wordt veel melk aan de fabrieken geleverd, waardoor de boterproduktie groter is dan vorige jaren.³⁶⁾ Mede daardoor kan de export in 1927 en 1928 verder groeien. De zuivelprijzen liggen hoger dan in voorgaande jaren. De Kamer van Koophandel in Tilburg meldt dat het zuivelbedrijf in “een buitengewoon gezonden toestand” verkeert.³⁷⁾ Wel behaalt men in de tweede helft van de jaren twintig prijzen die gemiddeld onder het niveau van Leeuwarden liggen. Het prijsverschil kan oplopen van 5 tot 10 cent per kg.³⁸⁾

Voor vrijwel alle fabrieken ligt in Duitsland dan de belangrijkste afzetmarkt. Zelfs voor de ZEV, die voorheen België als haar “natuurlijk afzetgebied” rekende, is Duitsland thans de grootste afnemer. Wel constateert de ZEV dat het in Duitsland moeilijk zaken doen is. De handelaren willen hier lange kredieten en de meeste exporteurs staan die toe. Voor de exportverenigingen is dit een ongunstige situatie, aangezien ze lang op hun geld moeten wachten, terwijl aan de zuivelfabrieken wel uitgekeerd moet worden. “Het is een ongezonde toestand dat boter reeds lang geconsumeerd is, voordat ze betaald wordt.”³⁹⁾

In 1928 zijn de zomerprijzen voor boter hoog. Daardoor wordt betrekkelijk weinig boter in de koelhuisen geplaatst. Al spoedig nadat de grote produktie voorbij is, lopen de prijzen verder op en zijn de koelhuivoorraden, evenals in 1927, snel uitverkocht. Door het ontbreken van deze koelhuivoorraden kan zo aan het eind van het jaar een zeer vaste handel met zeer hoge prijzen ontstaan.⁴⁰⁾ In Roosendaal maakt men in 1928 een gemiddelde kiloprijs van f. 2,10, in Maastricht f. 2,11 en in 's-Hertogenbosch f. 2,12⁴¹⁾

In 1929 verschijnen de eerste voorboden van slechte jaren. Als gevolg van de beurskrach in New York heerst een algemene depressie in de economie. De daardoor ingezette prijsdaling en daarmee gepaard gaande stagnatie van de afzet doen de gunstige economische conjunctuur in Europa snel de das om.⁴²⁾

Waar in andere bedrijfstakken het volume van de handel aanvankelijk nog gehandhaafd kan worden, slinkt de melkaanvoer aan de zuivelfabrieken door een geringere melkproduktie (een gevolg van het buitengewoon droge jaar, waardoor weinig gras is gegroeid). De prijzen voor boter dalen. De zuivelexport ondervindt grote hinder van de invoerbelemmeringen in het buitenland.⁴³⁾ Hoewel voor Nederland in het algemeen Duitsland de belangrijkste boterafnemer is, doet de ZEV in deze jaren meer zaken met Belgische en Franse handelaren.⁴⁴⁾

De daaropvolgende jaren zijn uiterst slecht voor de coöperatieve zuivelindustrie. In 1930 zijn de prijzen voor boter ongeveer 35 cent, dat wil zeggen zo'n 17,5%, lager dan in 1929. De prijsdaling houdt natuurlijk verband met de slechte economische omstandigheden, waarvan vooral de economische moeilijkheden in Duitsland op de boterprijzen van invloed zijn. Ook de grote aanvoer van partijen laaggeprijsde 'overzeese' boter (afkomstig uit Australië en Nieuw-Zeeland) verlaagt de boterprijzen.⁴⁵⁾ De in november 1930 ingevoerde verhoging van de invoerrechten door Duitsland duwt de resultaten verder naar beneden.⁴⁶⁾ De aankondiging van deze verhoging van invoerrechten per honderd kg. boter van 27,50 naar 50 Reichsmark wekt grote beroering onder de betrokkenen bij de zuivelexport.⁴⁷⁾

In 1931 krijgt de Nederlandse boterexport de genadeklap. De Duitse financiële crisis, de depreciatie van de Engelse en Scandinavische valuta en de Franse contingenteringmaatregelen slaan grote gaten in de boterexporthandel. Nu in het buitenland vaak geen behoorlijke prijs meer is te maken, gaat de exportboter loodzwaar op de binnenlandse markt drukken. Als gevolg daarvan zakken ook in Nederland de boterprijzen. De gemiddelde [357] prijs over 1931 ligt bijna 20% lager dan in het jaar daarvoor. Men begint alom voor 1932 het ergste te vrezen. Van de grote zomerproduktie zal in ieder geval een deel geëxporteerd moeten worden. De ZEV noemt het "bijna weerzinwekkend te moeten bedenken aan welke prijzen dit zal moeten geschieden".⁴⁸⁾

In Frankrijk lopen de boterprijzen ten gevolge van de contingentering zeer hoog op. Nadat de handel in oktober 1932 weer is vrijgegeven, verhogen de Fransen de invoerrechten van twee tot zeven francs per kg. boter. Ondanks deze verhoging weet de ZEV-Brabant haar export naar Frankrijk behoorlijk te handhaven. De gevolgen voor de uitvoer naar België, die in het zuiden van Nederland met name de ZEV treffen, zijn veel groter. In verband met de contingentering in dit land wordt de verkoop op de Roosendaalse botermijn gestaakt. De details van de contingentering veranderen bijna iedere maand, hetgeen een zeer onrustige handel tot gevolg heeft.⁴⁹⁾

De handel naar Duitsland is van invloed op de boterindustrie in vrijwel geheel Zuid-Nederland, met name in het oosten van Brabant en in Limburg. Ook Duitsland voert in 1932 een belangrijke verhoging van de invoerrechten door, contingenteeert boter en stelt een deviezenregeling in die van deze drie nog wel het allernadeligst werkt.⁵⁰⁾

De prijzen zakken in 1932 naar een dieptepunt. De ZEV-Brabant brengt het tot een gemiddelde prijs van f. 1,31 per kg. boter, de Boterexport van de ZNZ tot f. 1,30 en aan de Bossche mijn blijft de gemiddelde prijs steken op f. 1,27.⁵¹⁾ In Leeuwarden staat het er nog veel slechter voor. Heeft men in de voorgaande jaren de gemiddelde prijs telkens enkele centen boven die in het zuiden kunnen houden, in 1932 schiet deze er flink onder. Per kilogram boter maken de Friezen gemiddeld slechts f. 0,93.⁵²⁾

Tabel 6

Gemiddelde prijzen per kg. boter in guldens, 1920-1932.⁵³⁾

jaar	Boterexport ZNZ	ZEV-Brabant	botermijn 's-Hertogenbosch	Gem. export pr. *
1920	2,82	-	2,87	3,17
1921	2,64	-	2,66	2,72
1922	2,20	2,29	2,15	2,10
1923	1,99	1,99	2,01	1,86
1924	2,28	2,27	2,29	2,26
1925	2,31	2,27	2,33	2,28
1926	1,97	1,95	1,96	1,95
1927	2,03	2,01	2,03	2,00
1928	2,11	2,10	2,12	1,96
1929	2,07	2,06	2,06	2,00
1930	1,70	1,69	1,69	1,66
1931	1,36	1,38	1,37	1,37
1932	1,30	1,31	1,27	1,00
1933 *	1,59 **	1,59 **		0,73
1934 *	1,45 **	1,48 **		0,67
1935 *				0,62
1936 *				0,67
1937 *				0,82
1938 *				0,86
1939 *				0,82
1940 *				0,97
1941 *				1,98

* Toevoeging (ZHN. Bron: ZJB XII V-6)

** Zie in tekst!

Als gevolg van de lage prijzen voelt de Nederlandse regering zich geroepen in te grijpen. De Crisiszuivelwet, die in genoemd jaar van kracht wordt, houdt een belasting in van alle spijsvetten met een accijns. Uit deze accijnzen krijgen de boeren een toeslag op de melk uitgekeerd. Tevens wordt overtollige boter uit de handel genomen door een menggebod voor margarine. Tenslotte wordt de grote invoer van buitenlandse boter belemmerd door een contingentering. De opslag in koelhuizen wordt gestimuleerd door een garantie voor de opzetters hiervan.⁵⁴⁾

[358] Naast de Crisiszuivelcentrale, die zich op de uitkeringen aan boeren richt, ontstaat als uit-

vloeijsel van de Crisiszuivelwet (1932) het Crisiszuivelbureau, waarin de FNZ, de Vereniging voor Zuivelindustrie en Melkhygiëne en de Bond van Kaasproducenten samenwerken. Doel is de belangen van de producenten voor zover ze de uitvoer betreffen, te bevorderen. Alleen aan de exporteurs van de basisperiode worden certificaten verstrekt, waardoor deze in een bevoorrechte positie komen. Daarom brengt het Crisiszuivelbureau, als de opbrengst bij uitvoer meer is dan de Nederlandse marktprijs, een bedrag in rekening bij de afgifte van certificaten. Deze heffing bedraagt minstens 70% en maximaal 100%. De aldus verkregen gelden worden gebruikt tot het doen van uitkeringen aan of aan te wenden ten bate van producenten.⁵⁵⁾ In 1933 bedraagt de gemiddelde hoogte van deze heffingen circa 47 cent per kilogram, in 1934 circa 33 cent en in 1935 circa 28 cent.⁵⁶⁾

Hoewel de regering met steunmaatregelen ingrijpt, is de zuivelproductie niet langer lonend. Het binnenlands gebruik van boter en kaas vermindert, terwijl ook de export in de eerste helft van de jaren dertig in grote moeilijkheden komt. De boterprijzen dalen sterk. Algemeen wordt wel erkend dat de Crisiszuivelwet een verdere teruggang voorkomt, maar de overheidsmaatregelen kunnen de geleden productieverliezen niet dekken. De binnenlandse afzet lijdt schade door de verminderde consumptie van melk en boter. Dit is een gevolg van de dalende inkomsten van consumenten en de stijgende werkloosheid. De uitvoer wordt sterk gehinderd door de voortdurend dalende koopkracht in het buitenland, de waardedaling van de betaalmiddelen, invoerbelemmeringen, hoge tarieven en steunmaatregelen voor de zuivelindustrie in het buitenland.⁵⁷⁾

In 1932 wordt al duidelijk dat een overkoepelende regeling voor de algemene crisisbestrijding in de landbouw nodig is. In 1933 komt met het oog hierop de Landbouwcrisiswet uit. Deze wet wordt nog in hetzelfde jaar gewijzigd en in haar definitieve vorm in 1934 afgekondigd. Een van de voornaamste bepalingen in de wet is, dat de minister alle produkten die afkomstig zijn uit de land- en tuinbouw en aanverwante bedrijven, tot crisisprodukt kan verklaren. De productie, de verhandeling, het in voorraad hebben, het vervoer, de in- en uitvoer van deze produkten kunnen worden verboden of slechts voorwaardelijk toegestaan. In de loop der jaren komen boter, kaas, melk en melkprodukten onder deze regeling te vallen.⁵⁸⁾

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de boterhandel zich in 1933 kenmerkt door steeds verder doorgevoerde regeringsmaatregelen in binnen-, maar ook in buitenland. In alle landen blijven de bestaande contingenteringen gehandhaafd, soms verscherpt, terwijl in het algemeen de details van de regelingen steeds gecompliceerder worden. De ZEV probeert zich zoveel mogelijk aan te passen en weet de afzet naar het buitenland, weliswaar tegen zeer lage prijzen, te handhaven. In 1933 ligt de gemiddelde boterprijs van de ZEV-handel op f. 1,59, in 1934 is zij gedaald naar f. 1,48.⁵⁹⁾ In deze jaren wordt ook zeer veel boter naar België gesmokkeld, waartegen de regering optreedt.⁶⁰⁾

De bedrijfsresultaten blijven ook in 1934 onbevredigend door de toenemende concurrentie. De groeiende werkloosheid en verminderde koopkracht van de bevolking leiden daarenboven tot toenemende betalingsmoeilijkheden bij de verkoop van produkten.⁶¹⁾ De Afdeling Boterexport van de ZNZ doet, evenals de ZEV, zaken op een belangrijk lager prijspeil. Lag de gemiddelde kiloprijs van deze exportvereniging in 1933 nog op f. 1,59, in 1934 is zij gedaald tot f. 1,45.⁶²⁾ Met uitzondering van Engeland zijn alle afzetgebieden ten gevolge van contingentering en invoerverboden aan de afname van bepaalde maximale kwanta gebonden, dat beduidend beneden de normale afname ligt.⁶³⁾

Duitsland, eens goed voor afname van ruim 85% van de ZNZ-boter, betreft nu slechts ongeveer 45% van de boter die de ZNZ exporteert. Gezien de gunstige ligging van Roermond ten opzichte van de grote Duitse steden blijft dit land nog wel de voornaamste afnemer voor de Afdeling Boterexport van de ZNZ. Ongeveer 25% van de totale [359] Nederlandse boteruitvoer naar Duitsland is dan nog in handen van de ZNZ. In 1934 en 1935 maakt de ZNZ in Duitsland prijzen die boven het

niveau van de wereldmarkt liggen. De extra winsten die hierdoor te maken zijn, incasseert het Crisiszuivelbureau door heffingen op de voor uitvoer nodige certificaten. Hoewel de situatie in Duitsland voor de boterexport in het geheel genomen niet erg gunstig is, wil de ZNZ de contacten hier aanhouden. Men vindt het, met het oog op de toekomst, onverantwoord de goede relaties die hier gedurende tientallen jaren verkregen zijn, te verwaarlozen. Een verloren markt herwinnen is altijd moeilijker dan een nieuwe markt opbouwen.⁶⁴⁾

Als gevolg van de moeilijkheden betreffende de afzet van zuivelprodukten gaan de coöperatieve exportverenigingen in het land nauwer samenwerken. Uit wekelijkse bijeenkomsten en prijsafspraken voor de diverse exportlanden groeit een eigen vereniging, de 'NABO', gevestigd te 's-Gravenhage en op 17 januari 1934 opgericht. De NABO houdt zich in het bijzonder bezig met de afzet van zuivelprodukten van de aangesloten exportverenigingen in landen buiten Europa.⁶⁵⁾ De ZNZ is bij deze vereniging aangesloten.

Halverwege de jaren dertig treedt een kentering in de boterhandel op. Hoewel de situatie ongunstig blijft, neemt de export toe en stijgen de prijzen iets. Voor de ZEV is deze stijging gering. In 1935 ligt de gemiddelde prijs twee cent hoger dan in 1934.⁶⁶⁾ De Afdeling Boterexport van de ZNZ maakt in 1935 gemiddeld zes cent per kg. boter meer dan in het jaar daarvoor. Voor de Afdeling Boterexport van de ZNZ is de export nog steeds hoofdzaak. De binnenlandse afzet is alleen van belang, voor zover aan de margarine-industrie wordt verkocht. In de buitenlandse afzetverhoudingen treden bij de ZNZ wel aanmerkelijke veranderingen op. Duitsland blijft weliswaar de grootste afnemer, de export naar België stijgt in 1935 met ruim 120%. De ZNZ levert daarmee ruim een derde van de totale Nederlandse boteruitvoer naar België.⁶⁷⁾

De opgaande lijn, in 1935 aarzelend ingezet, zet door. Als gevolg van gunstige afzetmogelijkheden op de Engelse markt, ontwikkelen de prijzen zich tot medio september 1936 betrekkelijk goed. De Afdeling Boterexport van de ZNZ levert de meeste boter naar Groot-Brittannië. Dit land is nog het enige land waarnaar vrij geëxporteerd kan worden. Duitsland, vroeger goed voor zo'n 85% van de boterverkoop, komt daarmee op de tweede plaats te staan. De prijzen op de Engelse markt gaan zakken als hier in september uit Australië en Nieuw-Zeeland grote partijen boter worden aangevoerd en bovendien de continentale leveringen abnormaal groot blijven. Dit laatste wordt veroorzaakt door de grotere boterproductie, die tot stand komt door de, als gevolg van de gunstige weersgesteldheid, grote melkaanvoer aan de fabrieken.⁶⁸⁾

Bij de afgekondigde contingenteringen en invoerverboden in het buitenland komen midden jaren dertig betalingsmoeilijkheden van buitenlandse handelaren. De Afdeling Boterexport van de ZNZ moet in deze tijd regelmatig drie tot vier maanden wachten eer de Duitse handelaren kunnen betalen.⁶⁹⁾

In 1937 en 1938 stijgen de prijzen van boter op de buitenlandse markten. Als gevolg van de zuivelsteunmaatregelen komen de hogere prijzen niet geheel ten goede aan de zuivelfabrieken.⁷⁰⁾ De Afdeling Boterexport van de ZNZ voert weer grote hoeveelheden naar Engeland uit. Dit land is het enige zonder beperkende bepalingen ten aanzien van boterimport. Mede daardoor wordt de Engelse markt een toevluchtsoord voor landen die een productieoverschot hebben. De export naar Duitsland is groter dan het jaar daarvoor, maar nog lang niet op het peil van voor de crisis. De verkoop aan Belgische afnemers loopt nog altijd verder achteruit, doordat maar weinig invoervergunningen worden afgegeven. Bovendien neemt in België de binnenlandse productie toe en worden in de maanden met de grootste productie grote voorraden in de koelhuizen geplaatst voor consumptie in de andere maanden. Voor de export naar Frankrijk worden in 1937 en 1938 aan Nederland geen contingenten verstrekt, zodat naar dit land niet uitgevoerd kan worden.⁷¹⁾ De ZNZ [360] legt zich in 1938 meer

toe op de verkoop van boter in kleinverpakking. Deze boter, veelal in pakjes van 1/4 kilogram, wordt hoofdzakelijk in Duitsland en Zuid-Limburg verkocht.⁷²⁾

Na de Duitse inval in Polen in september 1939 treffen tal van regeringen maatregelen ten aanzien van de boterimport in hun landen. De export naar Duitsland is volkomen gecentraliseerd. De exportverenigingen leveren via de Nederlandsche Zuivelcentrale aan de Reichstelle. De Engelse regering grijpt buitengewoon sterk in door alle boteraanvoeren in beslag te nemen om op deze wijze zo volledig mogelijk een distributie- en rantsoeneringsstelsel in te kunnen voeren. Voor de inbeslaggenomen boter keert de Engelse regering een voorschot uit. De definitieve afrekening volgt daarna.⁷³⁾

Als in mei 1940 de oorlog ook Nederland treft, raakt de boterhandel volledig verstoord. Prijzen zijn niet langer het resultaat van de werking van het vraag- en aanbodmechanisme op de markt, maar worden van hogerhand vastgesteld. Alle boter wordt op de binnenlandse markt afgezet, met uitzondering van hetgeen de Duitsers opeisen en van hetgeen clandestien over de grenzen verdwijnt. De zuivelproductie dient nu in zijn geheel de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking ten goede te komen. Daartoe is reeds in 1937 een instelling opgericht, die vanaf 1939 heet: het Rijksbureau voor de Voedselvoorziening in Oorlogstijd. De leiding van het bureau is in handen van **dr. ir. S.L. Louwes**, die tot november 1945 aan het hoofd staat. Voor de uitvoering van de maatregelen wordt hetzelfde apparaat ingeschakeld dat eerder bij de landbouwcrisismaatregelen was betrokken.⁷⁴⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt de zuivelhandel aan banden gelegd. Voor boterfabrikanten wordt een aanmeldings- en leveringsplicht van kracht. De overheid stelt de prijzen vast. De boterproductie op de fabrieken daalt omdat de melkaanvoer vermindert. Aangezien mensen toch boter op hun bonnen moeten kunnen kopen, koopt de afdeling Boterexport van de ZNZ boter uit het noorden van het land bij. In totaal gaat het hier om een hoeveelheid van ongeveer acht miljoen kg. tussen 1941 en 1946. Minder productie, veel overheidsvoorschriften en moeilijkheden bij het bijkopen van boter als gevolg van vastgestelde prijzen belemmeren de vrije gang van zaken in de boterhandel sterk.⁷⁵⁾

De omvang van de zwarte-markthandel tijdens de Tweede Wereldoorlog is moeilijk te schatten. Ook is uit de bronnen niet te achterhalen in hoeverre de zuivelcoöperaties een aandeel in de illegale boterhandel hebben. Cijfers zijn ongetwijfeld vertekend, notulen zwijgen stil. Het risico om een zware straf op te lopen, is voor de zuivelfabrieken veel groter dan voor de boerenproducenten.⁷⁶⁾ Het intrekken van een vergunning of het niet meer verstrekken van toewijzingen zijn eenvoudige manieren om te straffen, terwijl ze voor de betreffende fabriek nagenoeg de doodsteek betekenen. Wat betreft de illegale boterexport gaat de auteur G. Trienekens er in zijn studie naar de voedselvoorziening tijdens de Tweede Wereldoorlog vanuit dat het, gezien onder meer de vervoermoeilijkheden, nauwelijks mogelijk geweest is meer dan 1% van de productie illegaal het land uit te voeren.⁷⁷⁾

Dat het op de zwarte markt om een lucratieve handel gaat, blijkt wel uit de prijzen die er gemaakt worden. In 1944 liggen de boterprijzen op de zwarte markt in het zuiden van Nederland tussen f. 18,- en f. 40,- per kg. Wie als boer zelf boter produceert en deze zwart verkoopt, ontvangt in dat jaar rond tien maal zoveel als wanneer hij de melk aflevert aan de fabriek.⁷⁸⁾

Ook voor onderduikers verdwijnen wellicht boter en melk ongezien uit de fabrieken. Sommige directeuren van zuivelfabrieken maken deel uit van het verzet. Zij hebben veel contacten met de boeren en kunnen zo ook vrij gemakkelijk gastgezinnen voor onderduikers vinden. Dit is bijvoorbeeld het geval in Heijthuisen en Neer, waar respectievelijk assistent-directeur J.J.E.P. Theelen en directeur L.H.M. Teepen actief in het verzet zijn en onderduikers aan adressen helpen.⁷⁹⁾ Het lijkt niet

onwaarschijnlijk dat dergelijke fabrieksdirecteuren [361] ook meegeholpen hebben om de onderduikers van voedingswaar (waaronder zuivel) te voorzien.

Na de oorlog hervindt de boterhandel zeer geleidelijk zijn gang. Tot 1949 is zij nog onderworpen aan distributie- en rantsoeneringsregelingen. Export komt nog vrijwel niet voor, de binnenlandse afzet is hoofdzaak. In de zomers worden grote kwanta boter in de koelhuizen opgeslagen als reserve voor de winter.⁸⁰⁾

De distributiemaatregelen leiden hier en daar tot fraude. Voortbouwend op een mentaliteit van smokkel en zwarte handel onder de Tweede Wereldoorlog fraudeert men ook daarna met melkbonnen, boterbonnen en rijksmerken. Op welke schaal deze praktijken zijn voorgekomen is nauwelijks nog te achterhalen. Schriftelijk liet men hierover vrijwel niets na, zodat dergelijke bronnen ontbreken. De rijkszuivelconsulent in Limburg meldt in maart 1950 dat het illegale grensverkeer mede oorzaak is van een onregelmatige boteraanvoer bij de CZNZ.⁸¹⁾ Dit wijst er op dat partijen fabrieksboter illegaal over de grens worden gebracht.

In 1947 ontstaat in Breda deining over uitlatingen van een zegsman van de CCD, dat zeer ernstige distributiefraudes aan de coöperatieve melkinrichting te Princenhage zouden zijn geconstateerd. Grote hoeveelheden ondermelk zouden aan gestandaardiseerde melk zijn toegevoegd en ongeveer 2.000 kg. boter zwart verkocht. Enkele dagen later plaatst het dagblad De Stem, die dit bericht verspreidde, een tweede bericht, waarin de eerstgenoemde feiten sterk verzwakt worden.⁸²⁾

De vertrouwenscommissie van de ZNZ behandelt in de naoorlogse jaren een aantal zaken die met ontduiking van de maatregelen in verband staan. In een van die zaken wordt de directeur verdacht van het verduisteren van boter uit de fabriek, fraude met boterbonnen en het wegpoetsen hiervan in een onregelmatige, slecht gevoerde boekhouding.⁸³⁾ In 1947 dient een zaak voor de Economisch Rechter tegen een directeur van een coöperatieve melkinrichting in Noord-Brabant, die er van wordt beschuldigd de voorschriften van het Bedrijfschap voor Zuivel te hebben overtreden. Ook de vader van deze directeur zou gefraudeerd hebben door boterwikkels meerdere malen te gebruiken. De vader is tot een flinke geldboete veroordeeld.⁸⁴⁾

Een andere zaak, de geruchtmakende affaire Schaijk, waarbij de directeur van de coöperatieve zuivelfabriek fraudeert met rijksmerken en daarin ook het klooster van de paters capucijnen te Velp betreft, dateert uit 1952 en moet dus buiten het bestek van deze studie vallen.

In zuivelcoöperaties, waar de directeur een onafhankelijke positie inneemt en geen nauwgezette controle van bestuurszijde is, heeft een directeur eenvoudig de gelegenheid om voor eigen gewin boter uit de coöperatie te verhandelen met boterbonnen die op illegale wijze zijn verkregen. Hoe vaak dit ook werkelijk is gebeurd, blijft een vraag. We mogen aannemen dat, gezien de vaak ook goede verhoudingen tussen bestuur en directie, veel directeuren ook te goeder trouw hebben gehandeld.

In een ander geval handelt de directeur niet uit eigen belang, maar lijkt hij in het belang van de vereniging te handelen. In 1950 produceert de zuivelcoöperatie te Weert grote partijen ongeregistreerde boter en wordt onder verantwoordelijkheid van de directeur gedurende enkele maanden boter afgeleverd waarvan hij met zekerheid weet dat deze bestemd is voor de smokkelhandel.⁸⁵⁾ De coöperatie wordt om die redenen geschrapt als lid van het botercontrolestation Maastricht (BCM). Dit houdt verband met het feit dat boter in de handel is gebracht die eigenlijk door het BCM geregistreerd had moeten worden. Opvallend is dat de fabriek anderzijds lijkt te kunnen blijven functioneren alsof er niets gebeurd is. Behalve het botercontrolestation in Maastricht, die de rijksmerken had uit moeten geven, lijken andere instanties de boterfraude te accepteren. De directeur blijft gewoon

aan, evenals het bestuur. De coöperatie blijft lid van de ZNZ. De inspectiedienst van [362] de ZNZ keurt de balans en de resultatenrekening over 1950 goed en vermeldt ook hier de - doorsnee - zinsnede, dat de exploitatierekening “een betrouwbaar overzicht” geeft van de gang van zaken in het bedrijf. Nadat de fabriek uit het BCM is gezet, sluit zij zich aan bij het controlestation voor zuivelproducten in Leiden, waar het lidmaatschap ook geaccepteerd wordt.⁸⁶⁾

Per 24 april 1949 geeft de Nederlandse regering de export vrij, behalve voor de uitvoer naar Engeland. Deze laatste geschiedt centraal als gevolg van de centrale inkoop door Engeland. Het In- en Verkoopbureau voor Zuivel (de bij de centrale export naar Engeland ingeschakelde regeringsinstelling) neemt ten tijde van de topproductie de aangeboden kwanta boter tegen tevoren vastgestelde prijzen over om aldus een bodem in de markt te leggen. Naast de verkoop naar Engeland, exporteert men in 1949 weer hoofdzakelijk naar België en Frankrijk, terwijl een jaar later de export naar West-Duitsland een aanvang kan nemen. De ZEV exporteert in 1949 ruim 85% van haar boteraanvoer, met inbegrip van de afzet naar Engeland.⁸⁷⁾

In 1950 stijgt de boterexport flink. De enige beperking die de overheid nog handhaaft, zijn de minimum-deviezenprijzen. Deze prijzen, waar beneden een produkt niet naar het buitenland mag worden verhandeld, vinden hun pendant in de minimum-garantieprijzen. Als deze laatste prijzen op de binnenlandse markt niet worden gehaald, neemt de overheid het produkt volgens de garantieprijs in. De overheid streeft met dit beleid een lonende afzet van de verwerkte melk na.⁸⁸⁾

De ZEV-Brabant is wat betreft de afzetverhoudingen in 1950, uitgezonderd de centrale aflevering naar Engeland, teruggekeerd bij de oude situatie. Het grootste deel van de boter, namelijk 81,5% van de totale ZEV-export, gaat naar België. De vraag naar de ZEV-boter is hier weer groot. De uitvoer naar West-Duitsland heeft in 1950, ondanks de minder grote regelmaat, eveneens een gunstig verloop, maar is veel minder omvangrijk. Van de ZEV-boter gaat ongeveer 15% naar dit buurland. Het overige deel van de export gaat naar Frankrijk en Zwitserland, waar de vraag echter zeer onregelmatig is en het verloop van de handel dus ongunstig.⁸⁹⁾

7.1.2. Verkoop via melkventers en -slijters

Na 1910 komen in de grote steden coöperatieve melkinrichtingen tot stand. De verhandeling van de hier voor consumptie geschikt gemaakte melk en melkproducten geschiedt in hoofdzaak in de stad zelf door venters en zelfstandige slijters.

Evenals dit voor de boter het geval was, treft de regering tijdens de Eerste Wereldoorlog ook voor de consumptiemelkvoorziening maatregelen. De bedrijven ontvangen toeslagen voor de volle melk en karnemelk die zij in consumptie brengen. Deze regelingen blijven gehandhaafd tot eind april 1919.⁹⁰⁾ De oorlogsjaren zijn voor de melkinrichtingen geen slechte jaren. Het melkverbruik neemt in de steden steeds verder toe en dus stijgen de inkomsten van de inrichtingen. De CTM te Tilburg constateert in 1916 een belangrijke vermeerdering van de omzet van melk en melkproducten.⁹¹⁾ Ook na 1918 neemt de verkoop via melkventers en -slijters toe. In Eindhoven groeit bij ‘St. Joseph’ in 1919/1920 de detailverkoop met 12%.⁹²⁾

In 1921 wordt de verkoop van consumptiemelk weer volledig vrijgegeven.⁹³⁾ De consumptiemelk levert 18 tot 20 cent per liter op, flessenmelk 22 tot 24 cent, karnemelk 8 tot 9 cent en pap 13 tot 14 cent.⁹⁴⁾ De melkinrichtingen hebben in het begin van de jaren twintig te lijden onder de voortschrijdende economische malaise. De groeiende werkloosheid onder de stedelijke bevolking doet de koopkracht van deze mensen afnemen. Melk is in veel huishoudens een van de eerste produkten waarop wordt bezuinigd. Tegenover de verminderde [363] koopkracht staat wel de groei van het

bevolkingsaantal in de steden. Daardoor kunnen de melkinrichtingen in deze jaren nog enigszins vooruitgaan.⁹⁵⁾

Nog in 1930 is men in Roermond, gelet de economische omstandigheden, bij de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Christoffel' zeer tevreden over de behaalde prijzen voor melk en boter. Voor volle melk ontvangt men in dat jaar echter nog maar veertien cent per liter, voor karnemelk zes cent. Flessenmelk levert als altijd iets meer op: per liter bedraagt de prijs hiervoor 17 cent.⁹⁶⁾

De detailverkoop van boter is in Roermond zeer toegenomen. Aan particulieren in deze stad verkoopt men in 1920 ruim 30.000 kg. boter, in 1923 is dat al gestegen tot bijna 60.000 kg., in 1930 tot ruim 70.000 kg.⁹⁷⁾ Ook andere melkinrichtingen brengen een gedeelte van de door hen bereide boter in de detailhandel via venters en slijters. De lagere boterprijzen die via de exportverenigingen ten tijde van de crisisjaren worden behaald, vormen daartoe alleen maar een verdere stimulans.⁹⁸⁾ Het omgekeerde is het geval na de Tweede Wereldoorlog. In 1950 moet geconstateerd worden dat de consumptie van roomboter in Nederland terugloopt. Als gevolg daarvan daalt ook de directe afzet van de fabrieken binnen hun eigen werkgebied.⁹⁹⁾

De zuivelfabrieken die in Venlo consumptiemelk verkopen, ondervinden midden jaren twintig veel concurrentie van melkslijters. Volgens de Kamer van Koophandel te Venlo leiden de bepalingen in de Arbeidswet tot een verhoging van de bedrijfskosten, waardoor het voor de zuivelcoöperaties moeilijk is de concurrentie met de slijters vol te houden.¹⁰⁰⁾

Door het systeem van prijsregelingen voor consumptiemelk bestaat er in de beginjaren dertig een groot verschil tussen de inkomsten uit melk die als consumptiemelk dient en de inkomsten uit melk die tot boter wordt verwerkt.¹⁰¹⁾ De volle melk levert als consumptiemelk meer op dan als boter. De verkoop van consumptiemelk in steden wordt daarmee steeds aantrekkelijker. In 1932 meldt de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Isidorus' te Echt dat de verkoop van volle melk zich steeds meer uitbreidt. De fabriek brengt dat jaar 275.025 liter volle melk in de handel. Dat is overigens circa 10% van de totale melkaanvoer aan de fabriek. Het overgrote deel, 89%, wordt nog tot boter verwerkt, namelijk 2.278.842 liter melk.

Aan de hand van de opbrengsten van beide produkten kunnen we het verschil waarnemen tussen de inkomsten uit consumptiemelk en uit boter. De verkoop van de volle melk brengt 'St. Isidorus' f. 23.218,21 op. De boterverkoop levert f. 112.417,09 op. De totale omzet van 'St. Isidorus' bedraagt in 1932 f. 139.735,22. De volle melkverkoop maakt daarvan dus 17% uit, de boterverkoop 80%. Omgerekend brengt de boter bruto f. 4,93 per 100 liter melk op, de consumptiemelk f. 8,44 per 100 liter. Niet voor niets acht het bestuur "een zoover mogelijk doorgevoerde uitbreiding van den volle melk verkoop en de aanwending van alle middelen welke deze kunnen bevorderen, absoluut noodzakelijk."¹⁰²⁾

In de eerste helft van de jaren dertig, als de afzet van boter zware tijden beleeft, gaat het met de verkoop van consumptiemelk naar verhouding nog redelijk goed. In Eindhoven weet 'St. Joseph' de omzet nagenoeg te handhaven.¹⁰³⁾ De prijzen zijn overal echter laag. In Roermond maakt 'St. Christoffel' in die jaren literprijzen van 9 cent voor volle melk.¹⁰⁴⁾ In Tilburg kan men in deze jaren ook niet profiteren van de grootschalige verkoop van flessenmelk, die per liter altijd meer opbrengt dan de los verkochte. Tussen 1932 en 1934 behaalt de CTM voor flessenmelk tussen de 9 en 10 cent per liter. In 1929 bedroegen de inkomsten hieruit nog 19 cent per liter.¹⁰⁵⁾

Gezien de slechte economische omstandigheden beantwoordt de afzet van consumptiemelk en de verschillende bijprodukten in het noorden van Limburg in 1932 aan de verwachtingen. In 1933 blijft dit peil gehandhaafd.¹⁰⁶⁾ Vanaf het midden van de jaren dertig kampen de melkinrichtingen in

de steden met melkoverschotten. Deze worden verwerkt tot boter, kaas, condens of poeder.¹⁰⁷⁾

[365] In 1933 stelt de regering Crisis-Melkcommissies in. De Crisis-Melkcommissie stelt onder meer minimum verkoopprijzen vast. De zuivelcoöperatie in Roermond toont zich hiermee zeer tevreden.¹⁰⁸⁾ Vanaf 1936 gaan alle werkzaamheden van de CrisisMelkcommissie over naar de Nederlandse Zuivelcentrale. De Nederlandse Zuivelcentrale stelt de prijsregelingen voor consumptiemelk vast. Dit systeem is onderhevig aan heftige discussies. Als een groot bezwaar beschouwt men de door dit systeem optredende grote verschillen tussen de inkomsten uit de melk die als consumptiemelk wordt verkocht dan wel als industriemelk wordt verwerkt.¹⁰⁹⁾

Halverwege de jaren dertig begint men ook bij de verkoop van consumptiemelk de crisismomstandigheden te voelen. De koopkracht van de stedelijke bevolking loopt terug, waardoor ook minder melk wordt verkocht. In Roermond loopt de melkverkoop in 1935 met ongeveer 85.000 liter terug. Bijkomende oorzaak van deze teruggang is hier de komst van enige concurrenten bij de melkverkoop in Roermond.¹¹⁰⁾ In Eindhoven weet men de afzet van consumptiemelk nagenoeg op hetzelfde peil te houden. Gezien de verminderde koopkracht van het publiek, acht men dit zeer bevredigend.¹¹¹⁾

In 1937 kan een stevige prijs voor de melkverkoop en gros worden gemaakt. De melkaanvoer in dat jaar is belangrijk lager dan in 1936, waardoor een tekort aan melk ontstaat. De straatprijzen voor melk en melkprodukten zijn echter niet verhoogd. In MiddenLimburg beschouwt men de verkoopprijzen van deze produkten in vergelijking met elders als te laag.¹¹²⁾ In 1938 is de situatie voor de melkinrichtingen iets gunstiger dan in 1937. Als gevolg van het heersen van de veeziekte mond- en klauwzeer daalt de melkaanvoer aanmerkelijk, maar dankzij de betere prijzen zijn de resultaten uiteindelijk toch goed.¹¹³⁾ In 1939 zet deze lijn verder door. De verkoopprijzen in de melkhandel stijgen tegen het eind van het jaar aanmerkelijk.¹¹⁴⁾

In het westen van Nederland heerst een groot tekort aan melk, waardoor de consumptiemelkvoorziening van dit gebied in gevaar komt. De Nederlandse Zuivelcentrale stelt in 1940 een commissie voor consumptiemelkaangelegenheden in, die de melkleveringen vanuit de overige delen van het land naar het westen moet gaan regelen. Op advies van deze commissie legt de Nederlandse Zuivelcentrale aan fabrieken verplichtingen op inzake het leveren van consumptiemelk. Om moeilijkheden bij deze leveranties zoveel mogelijk te voorkomen, worden ook gewestelijke commissies benoemd, die de leveringen zo goed mogelijk over de fabrieken moeten verdelen.¹¹⁵⁾ In 1946 besluit het Bedrijfschap de leveringen van aanvullingsmelk in Limburg en Noord-Brabant niet meer op te leggen. De coöperatieve melkproduktenfabriek te Bergeyk werkt met vele fabrieken samen om voor de levering van aanvullingsmelk te zorgen. De COC, in het westen van het gebied, verzoekt aan de ZEV voor de leveringen van aanvullingsmelk te zorgen.¹¹⁶⁾

In 1945 toont een directeur van een coöperatieve zuivelfabriek aan dat het Bedrijfschap voor Zuivel in het zuiden van het land op alle detailverkopen van gestandaardiseerde melk en karnemelk een heffing legt, welke f. 0,80 per 100 liter hoger is dan ten noorden van de grote rivieren. Bovendien krijgen ontvangende bedrijven in het zuiden een lagere vergoeding voor bijgekochte melk dan in het noorden. Per 25 november 1945 komt hierin enige verandering, doordat de prijzen en vergoedingen voor aanvullingsmelk in het noorden en zuiden gelijk zijn getrokken. Tussen de heffingen en vergoedingen die het Bedrijfschap toepast, blijft een voor het zuiden nadelig verschil van f. 0,80 per 100 liter op de detailverkoop van gestandaardiseerde en f. 0,85 van tapte- en karnemelk.¹¹⁷⁾ Consumptiemelk blijft tot in 1948 op rantsoen. Na afschaffing van de rantsoenering blijft voorlopig nog wel een stelsel van heffingen en toeslagen gehandhaafd.¹¹⁸⁾

[366]

7.1.3. Verkoop in eigen hand

In deze subparagraaf behandel ik de afzet die niet via de instellingen van de zuivelbonden verlopen. De detailhandel, die evenmin op een dergelijke wijze georganiseerd is, kwam reeds in de vorige subparagraaf aan de orde. Hier staat centraal de boter die rechtstreeks aan de groothandel wordt verkocht en de exporthandel van gecondenseerde melk en melkpoeder.

In de beginjaren van de coöperatieve zuivelindustrie wordt de boter verkocht aan particuliere handelaren. De financiële resultaten hiervan zijn gunstig ten opzichte van de boterhandel door boerinnen. In de Brabantse Peel maakt men in 1894 gemiddeld f. 0,20 per kilo meer van de boter dan voorheen.¹¹⁹⁾

Als eenmaal de coöperatieve botermijn in Maastricht (1895) is opgericht, wordt dit de verkoopplaats waar goede prijzen kunnen worden verkregen. Particuliere kooplieden in - nogmaals - de Brabantse Peel betalen wat minder dan de prijzen die op de Maastrichtse mijn worden gemaakt.¹²⁰⁾ De losse boterverkoop zakt voor lange tijd in als gevolg van de komst van de coöperatieve botermijnen.

Alleen de melkinrichtingen verkopen hun boter vaak rechtstreeks aan het buitenland, dus buiten de botermijnen en -exportverenigingen om. De Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting exporteert in 1924 tweederde van de geproduceerde boter rechtstreeks naar Duitsland.¹²¹⁾ De coöperatieve zuivel-fabriek 'St. Christoffel' te Roermond levert evenmin via een exportvereniging van de zuivelbond. In 1924 begint men als eerste fabriek in het oostelijk zandgebied met directe verkoop van boter engros naar Duitsland. De boter wordt afgewogen in stukken van een halve kilogram en verpakt in kartonnen dozen. De prijzen die men aldus behaalt, variëren steeds tussen de zeven en tien cent boven de middelprijs in Maastricht. In 1935 moet 'St. Christoffel' de verkoop naar Duitsland inkrimpen als gevolg van de contingentering en de moeilijkheden bij de betaling. De engrosverkoop van boter wordt verplaatst naar de binnenlandse markt, voornamelijk ZuidLimburg.¹²²⁾

Produkten die vrijwel altijd zonder tussenkomst van verkooporganisaties worden verhandeld, zijn melkpoeder en gecondenseerde melk. De situatie in de jaren twintig is voor de verhandeling van gecondenseerde melk en melkpoeder echter minder gunstig. In 1923 werken de hoge suikerprijzen enigszins belemmerend op de ontwikkeling van het bedrijf, omdat de markt voor gecondenseerde melk geen gelijke tred houdt met de verhoogde suikerprijs.¹²³⁾ In de jaren daarna zijn de prijzen van gecondenseerde melk van de Westbrabantse fabrieken aan grote schommelingen onderhevig door de onderlinge concurrentie op de afzetmarkten, die weer een gevolg is van de overproductie in Nederland.¹²⁴⁾

De handel in melkpoeder en gecondenseerde melk is vooral in Engeland, het belangrijkste afzetgebied, verliesgevend.¹²⁵⁾ In 1923 gaan nog grote hoeveelheden gecondenseerde melk vanuit de Brabantse fabrieken naar Engeland. Melkpoeder wordt dan met name geproduceerd voor de chocolade-industrie, terwijl ook partijen naar Duitsland worden geëxporteerd.¹²⁶⁾ In 1924 is de situatie voor de condens- en melkpoederindustrie echter allerminst gunstig. De vraag vanuit Engeland stort in het tweede halfjaar van 1924 in, waardoor de prijzen sterk dalen.¹²⁷⁾ De CTM ontvangt in 1921 nog gemiddeld f. 1,19 per kg. melkpoeder, drie jaar later slechts f. 0,66.¹²⁸⁾ Ook de gecondenseerde melk zal steeds verder in prijs zakken. In Roosendaal maakt men aan 'Het Anker' per kist gecondenseerde melk in 1923 nog gemiddeld f. 8,15, in 1924 f. 7,94.¹²⁹⁾

In 1925 kampen de melkpoederfabrieken opnieuw met afzetmoeilijkheden. In één jaar schommelt de prijs van melkpoeder tussen uitersten. Begin 1925 zijn de prijzen laag als [367] gevolg van de uiterst geringe vraag en de grote voorraden. Volle melkpoeder brengt f. 0,90 per kg. op. Vanwege een

groeïende vraag vanuit Duitsland lopen de prijzen in het najaar echter op. Uiteindelijk veroorzaakt de Tariefwet abnormaal hoge prijzen: tot f. 1,35 voor volle en f. 0,65 voor magere melkpoeder. Doordat de export nu sterk terugloopt, dalen de prijzen tot f. 1,- per kg.¹³⁰⁾

In het voorjaar van 1925 leeft de handel in gecondenseerde melk in het gebied rond 's-Hertogenbosch op en worden betere prijzen gemaakt. Grote prijsschommelingen komen, in tegenstelling tot de situatie in West-Brabant, niet voor. Door de afwezigheid van grote prijsverschillen is het zelfs minder riskant en dus aantrekkelijker contracten af te sluiten voor gecondenseerde melk dan voor andere zuivelprodukten.¹³¹⁾ Condensfabrieken in Noord-Limburg melden in 1925 in tegenstelling tot Noordoost-Brabant een achteruitgang van de afzet van gecondenseerde melk. In Engeland liggen de prijzen voor dit produkt zeer laag.¹³²⁾

In de tweede helft van de jaren twintig kampt de handel in melkprodukten met een overproductie. De geringe koopkracht in Engeland als gevolg van een omvangrijke staking in 1926 en een teruggang in de industrie aldaar heeft eveneens invloed op de gemaakte prijzen. Deze zijn slecht.¹³³⁾ De prijzen voor condens en melkpoeder dalen dan ook. De Tilburgse melkinrichting ontvangt in 1926 gemiddeld f. 0,63 per kg. melkpoeder.¹³⁴⁾ 'Het Anker' in Roosendaal maakt in 1927 per kist gecondenseerde melk gemiddeld f. 5,78.¹³⁵⁾

Ook 1928 is voor de handel in melkprodukten een minder gunstig jaar.¹³⁶⁾ Hoewel de boterhandel in het daaropvolgende jaar nog vrij kalm verloopt, verkeert de handel in gecondenseerde melk en melkpoeder reeds in een zwakke positie. Het aanbod overtreft hier de vraag.¹³⁷⁾ In Roosendaal daalt de gemiddelde prijs van condens verder naar f. 5,19.¹³⁸⁾

De daaropvolgende crisisjaren pakken voor de export van melkprodukten nog slechter uit dan voor de boteruitvoer. De export van melkprodukten naar vooral Engeland is een van de belangrijkste bestaansbronnen van deze industrietak. Als deze uitvoermogelijkheid nagenoeg wegvalt, gaat het de bedrijven slecht. In de tweede helft van de jaren dertig neemt de afzet van condens, melkpoeder en caseïne weer toe en bereikt zij gunstige resultaten.¹³⁹⁾ Zo weet de CTM in Tilburg haar positie op de exportmarkt in de tweede helft van de jaren dertig te handhaven. In 1936 verkoopt men hier de grootste hoeveelheid melkpoeder sinds 1931. De prijs kan zich in 1936 stabiliseren. In 1934 maakt de CTM f. 0,37 per kg. melkpoeder, in 1936 is dat f. 0,41.¹⁴⁰⁾ Ook de condensindustrie weet wat betere resultaten te behalen. 'Het Anker' in Roosendaal beleeft een dieptepunt in 1935, als de prijs voor een kist condens ligt op f. 1,99. Een jaar later heeft men zich hersteld met een gemiddelde prijs van f. 2,45.¹⁴¹⁾

Het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog brengt de domper op de betrekkelijk gunstige omstandigheden in de tweede helft van de jaren dertig. De Nederlandse exporthandel wordt vrijwel tot nul gereduceerd. Aangezien condens en melkpoeder bij uitstek exportartikelen zijn, komt de handel in deze produkten stil te liggen. Na de oorlog blijft ook de verkoop van melkprodukten nog jarenlang gebonden aan regeringsmaatregelen. Ofschoon de export nog gecontingenteerd is, plaatst de CTM, die in 1947 de melkpoederafdeling weer in bedrijf neemt, in dat jaar een gedeelte van de melkpoeder in het buitenland.¹⁴²⁾ Een paar jaar daarna is de handel weer vrij. Zo kan in 1950 een flinke stijging optreden van de export van gecondenseerde melk.¹⁴³⁾

7.2. FINANCIËLE NETTO-OPBRENGST OP DE FABRIEK

In deze paragraaf behandel ik de totstandkoming van de netto-opbrengst van de in de fabriek berei-

de produkten. Hierbij zal vooral worden ingegaan op de kosten die in een zuivelfabriek worden gemaakt. Ter berekening van de financiële netto-opbrengst worden van [368] de opbrengsten de kosten afgetrokken. Het gaat hier niet om een bedrijfseconomische analyse, maar meer om aan te geven welke kosten worden gemaakt en in welke richting de netto opbrengst wordt besteed.

Met opzet spreek ik van financiële netto-opbrengst en niet van winst. In de coöperatieve zuivelfabrieken is geen sprake van echte winst, omdat de opbrengsten verminderd met de kosten ten goede komen aan de leden. Overigens denkt de belastingdienst hier rond 1910 heel anders over. Zij slaat zuivelcoöperaties aan voor bedrijfsbelasting. De coöperatieve zuivelfabriek 'Hollandia' te Valkenswaard gaat vervolgens in beroep tegen deze aanslag. De raad van beroep beslist in het voordeel van 'Hollandia' en zegt daarmee dat coöperatieve zuivelfabrieken geen winst maken. Enige jaren later keert de raad op zijn schreden terug. Ook elders zint de belastingdienst op wegen om de winst van de zuivelcoöperaties te bepalen en deze voor bedrijfsbelasting aan te slaan.¹⁴⁴⁾ Bij de technische discussies die de belastingdienst en de zuivelcoöperaties in dit verband voeren, staan de zuivelbonden de coöperaties bij. Het voert te ver hierop nu verder in te gaan. Op de besteding van de batige saldi kom ik hieronder terug.

In de handkrachtfabrieken zijn de kosten relatief laag. Met eenvoudige machines en andere hulpmiddelen kan het bedrijfje functioneren. De bedrijfsresultaten van de handkrachtfabrieken zijn gunstig. Bij een gemiddelde aanvoer van duizend kg. melk per dag ontvangt men aan provisie f. 5,- (een halve cent per kg.). De gemiddelde basiskosten op een dag bedragen in totaal f. 1,95, bestaande uit: f. 1,50 arbeidsloon, f. 0,30 vuur en licht, f. 0,15 huur gebouw. Per dag houdt men dus f. 3,05 over, zodat het inrichtingskapitaal binnen een jaar is terugverdiend.¹⁴⁵⁾

In de loop van de jaren vertonen de hoeveelheden geleverde melk en geproduceerde boter aan de fabrieken een geleidelijke stijging. Dit wordt met name veroorzaakt door de overschakeling op stoomkracht en het daarmee gepaard gaande concentratieproces in de zuivelindustrie. De werktuigen en hun aandrijving ondergaan veranderingen. Vooral de aanschaf van een stoommachine en een stoomketel zijn grote investeringen. In Stramproy wordt in totaal f. 8.112,37 uitgegeven voor de overschakeling op stoomkracht. Daarvan komt f. 2.942,18 voor rekening van de bouw van de nieuwe fabriek en f. 4.968,19 voor de aanschaf van nieuwe machines en inventaris.¹⁴⁶⁾ In vergelijking met stoomzuivelfabrieken in het westen is dit nog een laag bedrag. Met de totstandkoming van de coöperatieve stoomzuivelfabriek in Wouw (1894) is een oprichtingskapitaal van f. 20.000,- gemeoid.¹⁴⁷⁾

De bouw van een stoomzuivelfabriek vraagt in tegenstelling tot de handkrachtfabrieken flinke financiële investeringen. Om de financiering van een stoomzuivelinstallatie rond te krijgen, worden twee mogelijkheden benut: een lening bij de boerenleenbank of de uitgifte van schuldbrieven. Sommige coöperaties sluiten ter financiering van de nieuwbouw of verbouwing van de fabriek een lening af bij de plaatselijke of centrale boerenleenbank. De boerenleenbanken doen goede zaken tijdens de overgang van handkrachtfabrieken naar zuivelfabrieken op stoomkracht. De zuivelcoöperaties doen in deze fase nogal eens een beroep op bankkredieten ineens of een lopende rekening.¹⁴⁸⁾

Vanwege het spaaroverschot bij de banken (er wordt veel meer geld gespaard dan in kredieten wordt uitgezet) vormen de boerenleenbanken een schakel tussen de verschillende coöperatieve activiteiten in het dorp.¹⁴⁹⁾ Eenmaal gevestigd maken de coöperaties in toenemende mate van de diensten van een boerenleenbank gebruik.¹⁵⁰⁾

Andere coöperatieve zuivelfabrieken financieren de investeringen met uitgegeven schuldbrieven. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij de oprichting van 'St. Brigida' in Bavel in 1901. Het bestuur besluit tot het uitgeven van schuldbrieven à f. 500,- om de kosten voor de oprichting van de fabriek (waaron-

der de kosten voor de aankoop van een bedrijfsterrein, de bouw van de fabriek en de aanschaf van machines) en het benodigde bedrijfskapitaal [369] te betalen. De hoogste intekenaren kopen voor f. 2.000,- aan schuldbrieven. De rente bedraagt 4%. Hoewel sommige leden in jaarvergaderingen nogal eens protesteren tegen de forse rente, houdt het bestuur vast aan dit percentage.¹⁵¹⁾ Het zal duidelijk zijn dat alleen de veehouders met grotere bedrijven dergelijke schuldbrieven kunnen kopen. Een coöperatie met voornamelijk kleine boeren onder de leden zal met een dergelijke actie niet veel verder komen. Zij is aangewezen op de boerenleenbank of een andere bankinstelling.

Weer andere coöperaties zoeken een combinatie van mogelijkheden ter financiering van de bouw en inrichting van de nieuwe fabriek. Bij de stoomzuivelfabriek in Echt is de uitgifte van obligaties onder de leden geen succes. Uit de obligatielening moet f. 5.000,- komen ter financiering van de nieuwe fabriek. Voor slechts f. 2.000,- kan aan obligaties geplaatst worden. Eerder al heeft de Centrale Boerenleenbank te Eindhoven toegezegd een lening te zullen verstrekken ten behoeve van 100% van het bedrijfskapitaal en 50% van de bouw. De nog ontbrekende f. 3.000,-, nu de obligatielening tegenvalt, kunnen bij de Hanzebank worden verkregen.¹⁵²⁾

De omzetting van handkracht- in stoomkrachtaandrijving levert de fabrieken gunstige resultaten op. Het belangrijkste voordeel betreft de toename van de boteropbrengst. Sommige coöperaties weten zelfs op de arbeidskosten te besparen dankzij de overgang op stoomkracht. In Tungalroy wordt in de handkrachtfabriek aan arbeidsloon vijftien cent per honderd kg. verwerkte melk betaald. Per jaar wordt in de handkrachtfabriek gemiddeld f. 1.216,50 aan personeelskosten uitgekeerd. Gemiddeld wordt namelijk in die jaren 811.000 kg. melk verwerkt: $8.110 \times f. 0,15 = f. 1.216,50$. Na de overgang op stoomkracht worden per jaar de volgende bedragen aan het personeel betaald. De hoofdwerkman krijgt f. 550,- en vrije woning ad. f. 50,- f. 600,-. Aan de twee werklieden ieder f. 150,- per jaar: totaal voor deze werklieden: f. 300,-. In totaal wordt voor arbeidskosten in de stoomkrachtfabriek per jaar f. 900,- gerekend. Aan arbeidskosten wordt in Tungalroy met de omzetting van de fabriek op stoomkracht dus f. 316,50 bespaard.¹⁵³⁾

Een zwak bedrijfseconomisch punt in de zuivelindustrie is dat de capaciteit van de fabriek aangepast moet zijn aan een relatief korte tijd van topproductie. Koeien geven niet het gehele jaar evenveel melk. In de wintermaanden ligt de melkleverantie lager dan in de zomermaanden. De meeste melk wordt gedurende een aantal weken in mei en juni, na het kalven, geproduceerd. De capaciteit van de fabriek moet berekend zijn op de maximale hoeveelheid melk die in deze weken wordt aangevoerd. In de wintermaanden is de zuivelfabriek dan steeds onderbezet. Dit is vanzelfsprekend nadelig voor de rentabiliteit van het bedrijf. Daarom dringt men wel aan op een meer gelijkmatige verdeling van de melkproductie op de boerderij over het gehele jaar.¹⁵⁴⁾

Niet alleen over het jaar genomen, ook per dag wisselt de melkaanvoer sterk. De bederfelijkheid van de melk noodzaakt tot een zo snel mogelijke melkafvoer van de boerderij naar de fabriek. Hier komt dus alle melk nagenoeg op dezelfde tijd aan. De melk doorloopt vervolgens het gehele bereidingsproces naar boter. De machines die voor elk procesonderdeel (centrifugereren, karnen, enzovoort) nodig zijn, staan het grootste deel van de dag stil. Dit probleem kan worden ondervangen door de melk in de fabriek zelf op te slaan. Dit wordt pas na de Tweede Wereldoorlog mogelijk. De tanks die daarvoor moeten worden aangeschaft en ook de benodigde opslagruimte in het fabrieksgebouw noodzaken echter tot grote investeringen.¹⁵⁵⁾

Een volgend probleem heeft te maken met de verdeling van de werkzaamheden over het personeel. De geschoolde arbeidskrachten, die zijn aangenomen om de grotere machines te bedienen, moeten een deel van hun tijd minder vakkennis vereisende arbeid verrichten (zoals het vullen van vaten of het bedienen van ompakmachines). Dit probleem speelt vooral bij de boterbereiding. Bij de kaasbe-

reiding en de produktie van gecondenseerde melk en melkpoeder zijn de installaties wel voortdurend in gebruik.¹⁵⁶⁾

[370] Aan de kostenzijde van de exploitatierekeningen van de coöperatieve zuivelfabrieken vinden we uiteenlopende posten. De grootste kostenpost is steeds de melkrekening. Hieronder vallen de gelden die aan de leden en eventuele niet-leden zijn uitbetaald voor geleverde melk. De hoogte van dit bedrag hangt onder meer af van de grootte van de melkaanvoer aan de fabriek en de afspraken inzake de hoogte van het melkgeld.

De kosten in de fabriek zijn te verdelen in vier soorten. Drie daarvan hebben betrekking op de kosten in het bedrijf. Het melkvervoer vormt de kostenpost buiten het bedrijf. In het bedrijf worden in de eerste plaats kosten gemaakt die de technische bedrijfsvoering betreffen. Hieronder vallen de kosten van steenkool (inkoop, vervoer en loskosten); oliën; machinekamerbehoeften; schoonmaakartikelen; reparaties en onderhoud; melkonderzoek; reincultuur, kleursel en zout; lonen, salarissen en afschrijvingen (van machines, gebouwen, gereedschappen en meubels).

Een tweede vorm van kosten betreft de kosten die te maken hebben met de verkoop. Het gaat hier om kosten voor verpakking en emballage; botervervoer; botercontrolekosten; mijnkosten en kosten in verband met de melkverkoop. Tenslotte worden nog algemene kosten gemaakt, waarbij gedacht moet worden aan kosten voor schrijf- en kantoorbenodigdheden; belastingen en verzekeringen; contributie van de zuivelbond en andere lidmaatschappen; intresten over leningen en over ledenaandelen.

Aan de batenzijde van de exploitatierekening staan de opbrengsten van de verkochte produkten. Niet alleen de boter of het melkpoeder, maar ook de opbrengsten van spoeling en uitdrup worden vanzelfsprekend meegerekend. De van de leden ontvangen boeten en entreegelden worden hier eveneens geboekt.

Het positieve saldo van de exploitatierekening, de 'winst' in niet-coöperatieve bedrijven, wordt zelden als zodanig op de exploitatierekening aangegeven. Meestal heeft men dit saldo al omgeslagen, bijvoorbeeld door een extra uitkering aan de leden, of door extra reserveringen en afschrijvingen. Deze methode volgt men om belasting over de winst te ontlopen. Volgens de wet op de inkomstenbelasting is men over het batig saldo van de exploitatierekening belasting verschuldigd.¹⁵⁷⁾

Extra uitkeringen aan leden, boven hun melkgeld, in het geval van een positief saldo worden niet vaak toegepast. In sommige gevallen houdt men de financiële overschotten in het bedrijf via storting in een reservefonds of vernieuwingsfonds. Vaak is statutair bepaald dat een bepaald percentage van het voordelig saldo minimaal in het reserve- of vernieuwingsfonds moet worden gestort. Uit dit fonds worden in voorkomende gevallen de kosten van buitengewoon onderhoud en van vernieuwing van de gebouwen en andere verenigingszaken gedekt, evenals mogelijke handelsverliezen. Naast het statutair of jaarlijks door het bestuur te bepalen bedrag waarmee de exploitatierekening voor het reservefonds mag worden belast, komen ook de entreegelden en boetes bij uittreding in dit fonds terecht.

De coöperatieve zuivelfabriek 'De Zomerbloem' in Someren begint in 1911 met een reservefonds. Op de balans van dit boekjaar vinden we een bedrag van f. 481,10 gestort in het reservefonds. Ieder jaar wordt vervolgens een bedrag naar dit fonds geboekt. In 1915 omvat de reserve een bedrag van f. 929,34. Dit betekent bijna een verdubbeling ten opzichte van vijf jaar geleden. In de volgende jaren vindt een opmerkelijke stijging plaats van het bedrag aan reserveringen. Van f. 1.063,84 in 1916 naar f. 2.127,38½ in 1917 naar f. 3.104,45½ in 1918. In 1919 wordt dit laatste bedrag ruimschoots

verdubbeld tot f. 6.997,12. In 1920 groeit het reservefonds nog aan tot f. 8.132,55½, maar dan verloopt de toename nog slechts zeer geleidelijk. In 1924 is f. 8.998,38½ gereserveerd.¹⁵⁸⁾

Ook andere coöperaties storten een deel van hun financiële opbrengsten in reservefondsen. De zuivelcoöperatie in Venray begint meteen bij haar oprichting in 1904 met het vullen van een reservefonds “voor onvoorziene rampen.” Hiertoe wordt in het eerste boekjaar [371] f. 373,22 gereserveerd. Tot 1913 wordt ieder jaar ongeveer f. 400,- bijgeschreven op deze rekening. De bedragen in de volgende jaren variëren.¹⁵⁹⁾ Dit hangt onder meer samen met de storting van delen van het batig saldo op een aantal andere rekeningen. Vanaf 1917 wordt namelijk bij de zuivelfabriek in Venray, naast het reservefonds, ook gesproken over een vernieuwingsfonds. Op de balans per 30 april 1918 staat voor het vernieuwingsfonds een bedrag van f. 8.888,41 genoteerd. In het boekjaar 1920 wordt het volledige saldo van f. 10.830,59 bij het vernieuwingsfonds geschreven, dat daarmee een omvang van f. 29.686,37 bereikt. Het vernieuwingsfonds wordt onder meer gebruikt voor de bekostiging van nieuwe machines.¹⁶⁰⁾

Voordelige saldi worden ook gebruikt om extra afschrijvingen te plegen. Ook dit is een veel voorkomend fenomeen bij de zuivelcoöperaties. In de statuten worden vaak minimale bedragen voor afschrijvingen voorgeschreven. In de statuten van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Isidorus’ te Echt_ uit 1933, is geregeld dat jaarlijks als waardevermindering minstens 3% van de balanswaarde van de gebouwen en 10% van de balanswaarde van machines en gereedschappen wordt afgeschreven. Het bestuur bepaalt de hoogte van het bedrag dat als afschrijving wordt geboekt. Als de balanswaarde van de betreffende bezitting tot een vijfde van de aanschafkosten is gedaald, is afschrijving niet meer verplicht, maar wel toegestaan.¹⁶¹⁾ De afschrijving van 10% op machines en gereedschappen, zoals men in Echt doet, is relatief hoog. In veel andere zuivelcoöperaties schrijft men hiervoor jaarlijks 5% af.

In de statuten van de coöperatieve melkinrichting ‘St. Jan’ te ‘s-Hertogenbosch wordt in 1918 een artikel opgenomen met bepalingen omtrent afschrijvingen en reserveringen. Uit dit artikel blijkt dat extra gelden behalve als financiële reserve voor de fabriek ook voor meer sociale doeleinden worden aangewend. Na afschrijving van 2% op de gebouwen en 20% op de machines, wordt jaarlijks een door het bestuur vast te stellen som geld in het reservefonds gestort en wordt een fonds gevormd voor sociale doeleinden en ondersteuning van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond (NCB). Het fonds blijft onverdeelbaar en wordt bij liquidatie van de vereniging aan het hoofdbestuur van de NCB overgedragen om voor het daartoe bestemde doel te worden besteed.¹⁶²⁾ Naast de extra uitkering aan de leden, storting in het reservefonds of extra afschrijvingen, wordt het positieve saldo ook wel bijgeschreven op een rekening ledenkapitaal. Op deze rekening ga ik in de derde paragraaf van dit hoofdstuk nader in.

7.3. UITEINDELIJKE RESULTATEN VOOR DE BOER

Voor de aangesloten boeren hebben de coöperatieve zuivelfabrieken gunstige financiële resultaten. Door de scherpere ontroming in de fabrieken en de betere kwaliteit van fabrieksboter boven die van boerenboter ontvangen de boeren meer geld. Bovendien is een machtsblok gevormd tegen de voorheen machtige tussenhandel. Gedwongen ruilhandel komt niet meer voor. Dit is eveneens gunstig aangezien nu de werkelijke opbrengsten van de boter, verminderd met de kosten van de zuivelfabriek, aan de boeren toekomen. In de stoomzuivelfabrieken wordt deze uitgangssituatie alleen maar verbeterd. Wel houdt men nu een deel van het geld dat de boeren toekomt als ledenkapitaal in de coöperatie. De boeren worden daardoor steeds afhankelijker van de coöperatie, waarin nu een deel van hun geld vastzit.

7.3.1. Melkgeld

Niet alle melk die op de boerderij wordt geproduceerd, komt ook daadwerkelijk in de fabriek terecht. Van elke koe die kalft, wordt de eerste vijf of zes dagen geen melk aan de fabriek [372] geleverd. Omdat de koeien in die dagen nog niet aan een volle melkgift zijn en rekening houdend met ongesteldheden na het kalven of in de loop van het jaar, zal de melk die om deze reden niet aan de fabriek komt, niet hoger zijn dan 200 kg. voor drie koeien.¹⁶³⁾

Voor gebruik in het huishouden en in de stal wordt eveneens een geringe hoeveelheid melk achtergehouden. Rond 1915 schat men het gebruik van volle melk in het huishouden op een half tot driekwart kg. per dag. Per jaar bedraagt dit dus maximaal 274 kg. De boerin maakt in de keuken echter meer gebruik van ontroomde melk dan van volle melk.¹⁶⁴⁾

In de stal gebruikt de boer(in) volle melk voor het voederen van de kalveren en biggen. Voor het voederen van de kalveren wordt de eerste veertig dagen in totaal 150 kg. melk per kalf gebruikt. Het voeren van de biggen vraagt in de derde en vierde levensweek in totaal veertien kg. melk per big. Aangezien een gemiddelde boer drie zeugen bezit en een gemiddelde gezonde zeug eenmaal per twee jaar acht levensvatbare biggen werpt, is dus per jaar een hoeveelheid van 168 kg. melk nodig: (3 zeugen x 8 biggen =) 24 biggen : 2 jaar = gemiddeld 12 biggen per jaar x 14 kg. melk per big = 168 kg. melk per jaar.¹⁶⁵⁾

In veel coöperatieve zuivelfabrieken gelden speciale regels ten aanzien van het voeren van volle melk aan kalveren en varkens. De leden van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Oude Molen' in Assen bepalen in 1894 dat het mesten van kalveren met volle melk is geoorloofd, mits 4% van de opbrengst van het kalf als boete aan de vereniging wordt afgedragen. Deze boete wordt opgelegd ook indien het kalf maar enige dagen onafgeroomde melk gedronken heeft.¹⁶⁶⁾ In 1898 tekenen enkele leden protest aan tegen de 4% boete en stellen zij 2% voor. De overige leden verwerpen dit voorstel: hoe minder kalveren worden gemest, des te beter is dat voor de fabriek. Als tegenargument voeren de voorstanders van percentagevermindering aan dat ieder vrijheid moet krijgen: de fabriek is immers opgericht om in het voordeel van de boerenstand te zijn.¹⁶⁷⁾

In de coöperaties is het de boeren verboden melk aan de fabriek te leveren, wanneer in het gezin of de veestapel een besmettelijke ziekte heerst. Hiervan moet de directeur of het bestuur in de meeste coöperaties onverwijld in kennis worden gesteld. Sommige fabrieken hebben een regeling om de derving van inkomsten voor de boer als gevolg hiervan enigszins op te vangen. De coöperatie 'St. Odulphus' in Oirschot betaalt eenderde deel van de vermoedelijk te leveren melk aan het getroffen lid uit. De hoeveelheid wordt berekend naar het gemiddelde van de drie laatste uitbetalingen aan de betrokkene. De boer mag zijn melk weer aan de fabriek leveren op het moment dat deskundigen hebben verklaard dat het besmettingsgevaar is geweken.¹⁶⁸⁾

In weerwil van het risico van een boete of uiteindelijk ontzegging van het lidmaatschap ontduiken boeren soms de statutaire bepalingen omtrent de melkleveranties. Soms is het voordeliger de melk los te verkopen of zelf tot boter te karnen, dan deze aan de fabriek te leveren. In 1917 uiten leden van 'St. Isidorus' te Echt de beschuldiging dat leden-boeren uit een zeker buurtschap zelf boter karnen van melk die zij eigenlijk aan de fabriek hadden moeten zenden. In eerste instantie probeert de voorzitter de zaak te sussen. Als er geen verbetering optreedt, gaan drie bestuursleden naar de stallen van de betreffende boeren om de zaak verder te onderzoeken.¹⁶⁹⁾ Dan loopt de zaak alsnog met een sisser af. In de volgende bestuursvergadering wordt alles besproken en gezegd, "dat die leden wel niet meer melk zouden kunnen leveren als zij op heden leverden".¹⁷⁰⁾ Het blijft moeilijk achteraf te beoordelen hoe de zaak in elkaar zit. Gaat het hier om een lastercampagne tegen een

bepaalde groep leden uit een buurtschap? Of zet deze groep boeren zich werkelijk af tegen de coöperatie en weigeren zij hun melk te leveren? Opmerkelijk is de rol van het bestuur, die de kwestie niet op de spits laat drijven.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog houden de boeren aanzienlijk grotere hoeveelheden melk op hun bedrijven achter voor veevoeder, voor eigen consumptie en voor de verkoop aan de deur direct als consumptiemelk of, voor de boeren die nog over de apparatuur beschikken, [373] na bewerking tot boter en kaas. Het gaat hierbij om aanzienlijke hoeveelheden. De Directie van de Landbouw constateert dat de melkproductie in november 1942 flink is teruggedaan in vergelijking met dezelfde maand in 1941. In Noord-Brabant en Limburg ligt deze teruggang op ongeveer 25%. Ook andere bronnen maken deze vermindering van de melkaanvoer aannemelijk.¹⁷¹⁾

Een deel van de vermindering van de gemiddelde melkproductie is op het conto te schrijven van het gebrek aan krachtvoer. Hier tegenover staat een stijging van de gemiddelde melkproductie door kwaliteitsverbetering van het melkvee. Dit is een gevolg van de selectie bij de veeafslacht en van het jongvee. Rekening houdend met het voorgaande komt Trienekens tot een nieuwe berekening van de hoeveelheid melk die klandestien op de boerderijen wordt achtergehouden. In 1941 bedraagt de niet geregistreerde melkproductie 12,5% van de nieuw berekende melkproductie, in 1942 is dit percentage verdubbelt tot 25,6%. Een jaar later ligt het klandestiene gedeelte op 32,5%, waarna zij in 1944 nog stijgt tot 34,2%.¹⁷²⁾ Na 1942 leveren de boeren dus slechts twee derde van de melkproductie van hun koeien aan de zuivelfabrieken. Een derde houden zij achter voor eigen gebruik en verkoop.

De coöperatieve boterfabrieken rekenen de geleverde melk met hun leden af door uitbetaling van het zogeheten melkgeld. In veel fabrieken vindt de uitbetaling van de melk een keer in de veertien dagen plaats. Sommige fabrieken betalen ook wel per maand of per halve maand uit.¹⁷³⁾

Aan de stoomzuivelfabriek 'St. Antonius' in Budel gebeurt de uitbetaling elke veertien dagen op zaterdag. Het geld wordt op vrijdag van de bank gehaald en op kantoor per boer uitgeteld. Vervolgens doet men het geld in zakjes en tellen twee personen het voor de zekerheid nog een keer na. De melkrijders leveren het geld op zaterdagmorgen af bij de boeren.¹⁷⁴⁾ In andere coöperaties halen de boeren zelf hun geld op. De directeur van 'St. Odulphus' te Oirschot, M. van der Heijden, doet verslag van de uitbetaling van het eerste melkgeld op 8 maart 1912:

"Voorzeker een gedenkwaardigen dag. Het leek er op dat de leden het niet erg vertrouwden of er voor geleverde melk wel iets betaald zou worden. Wij waren niet precies op tijd klaar en de mensen moesten wachten. Ieder lid kwam zijn eigen geld halen en op een moment stond er zooveel volk op de melkontvangst, dat de architect van het gebouw, die toevallig aanwezig was, bang werd dat de vloer zou bezwijken."¹⁷⁵⁾

Aangezien de coöperatie in 1912 327 leden telt, lijkt deze angst niet geheel ongegrond.¹⁷⁶⁾

Aan het eind van de jaren veertig gaan geleidelijk alle zuivelcoöperaties over tot uitbetaling van het melkgeld via een bank, in veel gevallen de (plaatselijke) boerenleenbank. De concentratie in regionale coöperaties maakt een dergelijke betalingswijze onafwendbaar. De overkoepelende zuivelverenigingen zijn immers verantwoordelijk voor de uitbetaling van het melkgeld aan al hun leden. De uitbetaling via centenzakjes brengt een enorme hoeveelheid werk met zich mee en betekent bovendien een fors renteverlies op de grote kassen die telkens voor de uitbetaling moeten worden aangehouden.¹⁷⁷⁾ Ook de melkrijders lopen veel meer risico nu het om steeds grotere geldbedragen gaat. Overigens zijn veel melkrijders tegen de uitbetaling per bank, omdat zij zo hun fooien mislopen.¹⁷⁸⁾ Vergissingen, verlies of zelfs beroving zijn bij contante betaling via melkrijders niet uitgesloten. Het laatste overkomt de directeur van de coöperatie in Huijbergen, wanneer hij op een ochtend met

een koffertje geld op weg is naar zijn kantoor.¹⁷⁹⁾

Ook voor de boeren kleeft een belangrijk voordeel aan de bijboeking van de melkgelden op een bankrekening. De bedragen worden immers meteen rentegevend. Toch rijst er veel verzet tegen uitbetaling per bank. Veel boerinnen gebruiken het melkgeld als huishoudgeld, [374] omdat het regelmatig binnen komt. Dit in tegenstelling tot inkomsten van oogsten en andere verkopen. De bankrekening van de boeren wordt vaak juist voor de onregelmatige inkomsten en uitgaven gebruikt. Indien het melkgeld niet meer met de melkrijder meekomt, raken veel boerinnen bovendien afhankelijk van hun man voor het huishoudgeld. De boer zal dit geld immers van de bank gaan halen, terwijl de boerin het geld veelal van de melkrijder in ontvangst neemt, omdat zij haar werk in of rond de boerderij heeft en dus thuis is als de melkrijder arriveert.

Onder dit alles ligt natuurlijk een mentaliteitskwesitie. Zestig jaar geleden had geld nog maar nauwelijks zijn intrede in de dorpen op de Brabantse en Limburgse zandgronden gedaan. Men was zelfvoorzienend en datgene wat men zelf niet vervaardigde, werd geruild voor produkten van de eigen boerderij. Met de zuivelcoöperaties deed ook het melkgeld zijn intrede. De boeren raakten vertrouwd met klinkende munt als betaalmiddel. Nu, één generatie verder, moet de klinkende munt plaats gaan maken voor giraal verkeer. Dit abstracte geld ter financiering van het dagelijks levensonderhoud slaat in het begin niet aan. De boeren hebben “hun centen liever in de hand [...], om er van de enen dag in den andere van voort te leven.”¹⁸⁰⁾

Om het gewenningsproces zo soepel mogelijk te laten verlopen, stellen veel besturen overgangsmaatregelen in. In Wouw begint men, na protest tegen de plannen om het melkgeld via de bank te betalen, eerst met de jaarlijkse nabetalingen per bank te voldoen. In de loop van de jaren vijftig raakt de tweewekelijkse uitbetaling van het melkgeld per bank toch geaccepteerd.¹⁸¹⁾

Als in 1948 het hoofdbestuur van de coöperatieve zuivelvereniging ‘De Kempen’ aankondigt in het vervolg het melkgeld uit te betalen op de lopende rekening of de spaarrekening van de betreffende boer bij de boerenleenbank, barst een storm van protest los. Ook tussen de Coöperatieve Centrale Boerenleenbank (CCB) en ‘De Kempen’ ontstaat irritatie als het hoofdbestuur van ‘De Kempen’ de boeren enigszins tegemoet wil komen door de mogelijkheid open te houden om, indien gewenst, het geld contant thuis bezorgd te krijgen. De CCB, bij monde van directeur Ph. van Campen, vindt dat ‘De Kempen’ voet bij stuk moet houden. Binnen enkele maanden zullen de boeren zich, volgens hem, met de nieuwe uitbetalingsregeling hebben verzoend.¹⁸²⁾

De voorzitter van ‘De Kempen’, F. Smits van Oyen, blijft van mening dat de boeren de keus moet worden gelaten. “Het is ten enenmale uitgesloten om zonder meer van bovenaf te decreteren dat het geld maar op boekjes moet worden bijgeschreven.” Hij wil voorkomen dat mensen het gevoel krijgen dat er over hen wordt beslist tegen hun zin. “Ik ken de menschen hier in de streek wel zoo’n beetje, en weet dat er heel veel met hen en bij hen te bereiken is, mits het op de juiste wijze wordt aangepakt.” Smits van Oyen vraagt Van Campen zijn kassiers op te dragen “dat zij met een vriendelijk gezicht de leden van ‘De Kempen’ de keuze hebben te laten, en met een vriendelijk gezicht zoonodig de kopeken in builtjes moeten pakken”.¹⁸³⁾

Het merendeel van de uitbetalingen hoeft echter niet in builtjes gepakt. In de vierentwintigste uitbetalingsperiode in 1948 (dat is de periode tussen 21 november en 4 december) ontvangen de leden van de Kempen gezamenlijk f. 728.123,69. Iets minder dan de helft van dit bedrag wordt overgemaakt op spaarrekeningen van de boeren bij de boerenleenbanken. Een derde van het bedrag komt terecht op lopende rekeningen. Het resterende deel, ongeveer eenzesde, wordt contant uitbetaald.¹⁸⁴⁾

Twee jaar later, in 1950, hebben meer boeren blijkbaar een lopende rekening bij de boerenleenbank, want nu wordt opeens een groot deel van de betalingen naar lopende rekeningen overgeschreven. Meer dan drievierde deel van de gelden gaat deze weg. Slechts een fractie (3%) gaat nog naar spaarrekeningen. In contanten wordt nog altijd bijna een vijfde deel uitbetaald.¹⁸⁵⁾ Hadden de boeren dus aanvankelijk alleen een spaarrekening bij de boerenleenbank, de uitbetaling van [375] het melkgeld doet veel boeren blijkbaar besluiten een lopende rekening bij de bank te openen.

Voor de boerenleenbanken is de uitbetaling via hun instellingen natuurlijk erg gunstig. Behalve de directe verdiensten doet op deze wijze het bankverkeer intrede op de boerenbedrijven, waardoor naar verwachting hiervan in de toekomst veel meer gebruik gemaakt gaat worden.

Iedere boer ontvangt geld in verhouding tot de door hem geleverde melk aan de fabriek. Daarnaast hangt de hoogte van het melkgeld af van de resultaten die de fabriek maakt. Deze zaken zijn in de voorgaande paragrafen aan de orde gekomen. Voor de berekening van het melkgeld hanteren de coöperatieve zuivelfabrieken verschillende methodes. Op de meest voorkomende berekeningen ga ik nu nader in.

In de eerste handkrachtfabrieken wordt de aangeleverde melk per liter betaald of wordt uitbetaald naar het roomgehalte van de melk. Van beide wijzen van uitbetaling worden al snel de nadelen ingezien. In het eerste geval gaat men volledig voorbij aan de waarde die het melkvet voor de boterbereiding heeft. Het vetgehalte van de melk kan onder invloed van de gezondheidstoestand en voeding van de koeien nogal eens variëren. Al snel wordt ingezien dat het niet eerlijk is boeren die voor de boterbereiding betere melk leveren evenveel uit te betalen dan boeren die melk van mindere kwaliteit afleveren. De uitbetaling naar het gehalte room dat uit de melk kan worden gewonnen, is een eerste stap op weg naar een rechtvaardiger systeem van uitbetaling. Boeren die meer zorg aan hun koeien besteden zien dat nu ook beloond. De uitbetaling naar roomgehalte blijkt in veel gevallen ook niet “steekhoudend”.

Een belangrijke verbetering wordt bereikt na de ontwikkeling van het systeem Gerber, waarmee het vetgehalte van melk, maar ook van boter en kaas kan worden bepaald. De ZNZ neemt in december 1893 en januari 1894 proeven met het apparaat van Gerber. De wijze van controle blijkt niet omslachtig en er wordt een duidelijk en nauwkeurig resultaat verkregen. Dit is reden voor de bond om haar leden dit en een soortgelijk apparaat “warm te moeten aanbevelen”.¹⁸⁶⁾ Het systeem Gerber vindt uiteindelijk op de meeste zuivelfabrieken toepassing. Een centraal principe in de coöperatieve zuivelbereiding, namelijk een rechtvaardige uitbetaling, kan met het systeem Gerber worden verwezenlijkt.

De oudste methode van betaling naar vetgehalte is de Helmformule. Deze rekenwijze wordt vooral veel in de handkrachtfabrieken gebruikt. Volgens deze formule berekent men de hoeveelheid boter van ieder lid en verdeelt men op basis hiervan het voor uitbetaling beschikbaar bedrag. Hierbij wordt er vanuit gegaan dat bij de ontroming van 100 kg. melk 0,2 kg. vet niet in de room overgaat, maar achterblijft in de ondermelk. Verder rekent men dat 100 delen botervet, die in de room overgaan, 115 delen boter geven. Men gaat er dus van uit meer boter te krijgen dan dat er botervet in de melk zit. Naast botervet bestaat boter immers ook voor ongeveer 16% uit water en andere bestanddelen. Samengevat komt men tot de volgende formule ter berekening van de hoeveelheid boter per honderd kg. melk: $\text{boter} = (\text{vet} - 0,2) \times 1,15$. De op deze wijze berekende hoeveelheid boter vormt veelal de basis voor de uitbetaling van het melkgeld in de handkrachtfabrieken. In de stoomzuivelfabrieken voldoet deze formule niet langer. Met stoomkracht wordt veel scherper ontroomd, waardoor een goed werkende fabriek 6 tot 9% meer boter maakt dan de Helmformule aangeeft.¹⁸⁷⁾

Een verbetering wat betreft de nauwkeurigheid ten opzichte van de vorige methode is de berekening van het melkgeld volgens de Amentformule. Aanname bij deze formule is dat bij de ontroming van 100 kg. melk 0,1 kg. vet niet in de room overgaat en dat 100 delen botervet in de room, 116,6 delen boter geven. (Hier hanteert men de verhouding 6:7). De formule luidt dan als volgt: boter = $(\text{vet} - 0,1) \times 7/6$. Goed ingerichte en goed werkende [376] fabrieken halen er gewoonlijk wat meer uit dan de formule aangeeft. Dit noemt men overproductie. Deze bedraagt in veel gevallen 2 tot 3%.¹⁸⁸⁾

Een andere methode van uitbetaling is die per kilogram vet of per 100 kg. melk van 1% vet. In deze methode wordt al het vet, dat volgens het melkonderzoek in de geleverde melk aanwezig is, uitbetaald. Er wordt dus geen rekening gehouden met het vet dat in de ondermelk achterblijft. Voor de betaling van de leden deelt men het beschikbare bedrag door het totaal aantal kilogrammen vet. De aldus gevonden uitbetalingsprijs per kilogram vet wordt gewoonlijk omgerekend tot prijzen per 100 kg. melk van de diverse vetgehalten.¹⁸⁹⁾

In de drie voorgaande methoden wordt de inhouding voor kosten van de fabriek (bijvoorbeeld een gulden per 100 kg. melk) geheel van het bruto bedrag afgetrokken. Daarna wordt de boter- of vetprijns vastgesteld. We kunnen dit de netto-versie noemen. Van deze methoden is echter ook een bruto-versie mogelijk. In dat geval wordt een deel van de kosten (bijvoorbeeld 50 cent per 100 kg. melk) afgetrokken van het bruto bedrag, terwijl van elk van de leden afzonderlijk nog eens een ander deel (bijvoorbeeld 50 cent per 100 kg. melk) wordt ingehouden.¹⁹⁰⁾ Tenslotte is nog een derde berekening mogelijk. Hierbij komt de gehele korting voor de leden afzonderlijk in mindering per 100 kg. melk.¹⁹¹⁾

Tenslotte volgen enkele fabrieken in Noord-Limburg een eigen methode in de uitbetaling van melkgeld: de zogeheten netto-opbrengst methode of centrifugale methode. Deze methode raakt in het midden van de jaren twintig in zwang. Voor elk vetgehalte geeft deze methode zo goed mogelijk de zuivere opbrengst weer. Bij de berekening van de uitbetalingsprijs gaat men hier uit van de gemiddelde netto-opbrengst per 100 kg. melk. Deze methode past zich bij elke graad van ontroming aan. Ook de opbrengst van de verkochte nevenprodukten wordt zonder speciale berekeningen billijk verdeeld. De opbrengst daarvan verhoogt dus niet de boter- of vetprijns. In deze methode rekent men uit wat men gemiddeld per 100 kg. melk kan uitbetalen. Voor melk met een hoger of lager vetgehalte dan het gemiddelde wordt de prijs per 100 kg. verhoogd of verlaagd met de netto boterwaarde van het meer of minder geleverde vet.¹⁹²⁾

De voorgaande methoden laten een verschil zien in uitkomsten tussen geproduceerde en berekende boter. De uitbetaling van de boeren geschiedt steeds op basis van de werkelijk geproduceerde boter. De melkinrichtingen betalen de boeren hun melk uit volgens de boterprijs. Het vetgehalte en de geleverde kilogrammen melk zijn dus de richtlijn.

De eenzijdige gerichtheid op het vetgehalte van de melk als norm voor de uitbetaling wordt in de jaren dertig op tal van plaatsen en na de Tweede Wereldoorlog voorgoed verlaten. Behalve het vetgehalte wordt dan ook de hygiënische kwaliteit van de melk in de eindafrekening met de boeren betrokken. In zuivelkringen spreekt men dan ook over dit stelsel als de 'uitbetaling naar kwaliteit'. In 1929 oppert reeds de rijkszuivelconsulent voor Limburg, W. Zuidema, dit "zeer juiste standpunt".¹⁹³⁾ Waarom zouden boeren die minder zorg besteden aan een hygiënische melkwinning op dezelfde wijze worden afgerekend dan boeren die wel maatregelen treffen? Met name de melkerscursussen werpen hun resultaten af en boeren die zich de moeite getroosten betere, reinere melk aan de fabriek te leveren, mogen best beloond worden, zo gaan nu stemmen op.

De bonden ontwikkelen een premiestelsel, dat kan worden toegepast nadat de melk allereerst op

vetgehalte is beoordeeld. De resultaten van een aantal proeven die de vuilheid en houdbaarheid van de melk moeten controleren, zijn vervolgens bepalend voor de bonus die een boer kan verkrijgen. In enkele coöperaties worden geen financiële beloningen gegeven, maar worden de leveranciers van slechte melk gekort op hun uitkering. Meestal is een combinatie van beide systemen in zwang. Voor eerste-klasse melk betaalt de fabriek dan meer, voor derde-klasse melk minder. Uit.¹⁹⁴⁾

[377] Binnen het gebied van de BZB betalen in 1936 tien fabrieken, dat is 20% van het totaal, uit naar kwaliteit.¹⁹⁵⁾ Van de 90 fabrieken die in 1938 lid zijn van de ZNZ betalen er 26 de melk naar kwaliteit uit. Twintig fabrieken hebben dan de uitbetaling naar kwaliteit in voorbereiding.¹⁹⁶⁾ Na de Tweede Wereldoorlog wordt dit stelsel van uitbetaling algemeen ingevoerd. Als niet meer dan een intermezzo in deze ontwikkeling moet de door de overheid verordonnerde uitbetaling van melk naar gewicht en naar vetgehalte worden gezien. In verband met de aan de melkveehouderij toekomende overheidssteun stelt de overheid deze wijze van uitbetaling verplicht. Ter uitvoering van de eveneens voorgeschreven controle hierop, stellen de ZNZ en de BZB eigen controlediensten in, die de controles verrichten volgens de voorschriften en onder toezicht van de Centrale Crisis Controledienst.¹⁹⁷⁾

De controle omvat het toezicht op de monsterneming, conservering en bewaring van de melkmonsters; op de aflezingen en registratie van de vetgehalten; op het in gebruik zijnde glaswerk en chemicaliën; op de nauwkeurigheid en gevoeligheid van de aanwezige melkweegtoestellen en op de inboeking en verrekening van de gevonden vetgehalten en van de genoteerde ontvangen, verwerkte en afgeleverde hoeveelheden melk.¹⁹⁸⁾

Na de Tweede Wereldoorlog wordt dit systeem weer verlaten en gaan alle zuivelfabrieken over tot de uitbetaling naar kwaliteit aan de hand van een aantal kwaliteitsproeven. De coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen' voert in 1949 de uitbetaling naar kwaliteit in. Op 26 juni van dat jaar worden de eerste kwaliteitsproeven uitgevoerd. Financiële gevolgen voor de leden hebben deze nog niet. Men wil eerst nagaan of het keuringssysteem voldoet. Bovendien wil men de melkleveranciers kennis laten maken met het nieuwe systeem en hen zo nodig de gelegenheid geven verbeteringen in de melkwinning en -behandeling aan te brengen.¹⁹⁹⁾

Ook de regionale coöperatie 'Noord-Limburg' besluit kort na de totstandkoming in 1948 tot uitbetaling naar kwaliteit. Pas in april 1950 gaat het systeem definitief in. Ook hier wordt de melk enige tijd op kwaliteit onderzocht zonder daaraan financiële gevolgen te verbinden. De veehouders krijgen wel regelmatig bericht van de resultaten van het melkonderzoek. Na invoering van het systeem betaalt de vereniging voor 'eerste klas' melk een premie van 50 cent op de normale melkprijs. Melk die niet wordt goedgekeurd levert de leden een boete op van 25 cent per 100 kg.²⁰⁰⁾

Naast de resultaten die de fabriek maakt, zijn ook andere omstandigheden van invloed op de hoogte van het melkgeld. Een fabriek die melk, ondermelk of karnemelk verkoopt en deze dus niet teruglevert aan de leden, kan een hogere geldsom aan de leden uitbetalen, maar daarvoor moeten de boeren de ondermelk of karnemelk dus geheel of gedeeltelijk missen.

Ook de wijze van melkvervoer is van invloed op de hoogte van de uitbetaling. Komt het vervoer geheel voor rekening van de fabriek, dan is het uitbetaalde melkgeld minder dan in het geval de leden zelf het vervoer van de melk bekostigen.²⁰¹⁾ Zo is men in de jaren twintig te spreken over de hoogte van de uitbetalingen in de Mortelse coöperatie 'Mortels Welvaren'. Het melkgeld ligt hier hoger dan bij andere fabrieken, omdat de leden van 'Mortels Welvaren' de melk zelf naar de fabriek brengen. Met het melkgeld hoeft dus geen rijloon te worden verrekend.²⁰²⁾

Tenslotte kunnen ook de inhoudingen voor kosten en de rente en aflossing op schulden van de fabriek verschillen.²⁰³⁾ De zuivelcoöperatie 'De Oude Molen' in Asten houdt 3½ cent per pond bereide boter in om de dagelijkse uitgaven te dekken. Mocht van dit bedrag geld overblijven dan krijgt ieder lid zijn aandeel terug.²⁰⁴⁾ Bij de overgang naar stoomkracht en ter financiering van de daarmee gepaard gaande investeringen wordt in 1899 besloten [378] van het melkgeld van de leden van 'De Oude Molen' een cent per 10 kg. geleverde melk in te houden.²⁰⁵⁾

Het zal duidelijk zijn dat een vergelijking betreffende de uitbetaling van melkgelden tussen zuivelcoöperaties moeilijk is. Hierboven heb ik reeds een overzicht gegeven van de verschillende methoden ter berekening van het melkgeld en de omstandigheden die van invloed zijn op de hoogte daarvan. Daarnaast kan nog een verschil optreden in afrekeningsperioden. Het niet overeenkomen van deze perioden is vooral van belang bij plotselinge prijsstijgingen of -dalingen, waardoor de ene fabriek een betrekkelijk grotere hoeveelheid duurere of goedkopere boter heeft af te rekenen dan de andere fabriek. Een vergelijking tussen deze fabrieken is dan vertekend. Hetzelfde geldt voor een vergelijking met een fabriek die de uitbetaling berekent naar liters melk en niet naar kilogrammen, hetgeen al snel het meest gebruikelijk is.²⁰⁶⁾

De exploitatiekosten van de fabriek, alsmede de kosten voor propaganda inzake melkwinning en veeverzorging en de nodige aflossingen worden gedekt door inhoudingen op het melkgeld van de leden. Het bestuur van de fabriek bepaalt de hoogte van deze korting. In feite ontvangen de leden voorlopige uitbetalingen. Pas aan het eind van het boekjaar kan worden bepaald hoeveel de werkelijke kosten hebben bedragen. Een voorzichtig bestuur zal de korting zo hoog stellen dat aan het eind van het jaar geld van de ingehouden bedragen overblijft. Dit overschot kan aan de leden worden uitgekeerd of bijgeschreven op een tegoed. Een andere mogelijkheid is het geld beschikbaar te houden voor aflossing, belegging, afschrijving of reservering. Eventueel kan dan in het volgende jaar minder worden ingehouden voor aflossing en rente.²⁰⁷⁾

In de Landbouwenquête uit 1912 staan de opbrengsten van een landbouwbedrijf uit Gilze-Rijen vermeld. Hieruit zijn de opbrengsten van de melkveehouderij exact af te lezen. De grootte van de boerderij bedraagt 11 ha., een naar verhouding voor de zandgronden redelijk groot bedrijf. In 1896 worden van de tien melkkoeien in totaal 38.926 liters melk geleverd aan een particuliere fabriek. De boer ontvangt hiervoor f. 1.315,-, gemiddeld f. 3,38 per 100 liter melk. Van de geleverde melk ontvangt de boer 85% terug als ondermelk. Deze melk wordt gebruikt voor het voederen van varkens. De ondermelk is per liter 1¼ cent waard, in totaal dus f. 413,-. Alles bij elkaar brengt de melkveehouderij de boer in 1896 dus f. 1.728,- (f. 1.315,- + f. 413,-) op. Later gaat de boer over op levering van melk aan een margarinefabriek. Hij houdt dan dertien à veertien melkkoeien. Van de margarinefabriek ontvangt hij geen ondermelk terug. Van 1 juli 1903 tot 1 juli 1904 produceren de koeien 57.657 liter melk, waarvoor van de fabriek wordt ontvangen f. 3.171,06. Dat is gemiddeld f. 5,50 per 100 liter melk.²⁰⁸⁾

De Landbouwenquête geeft voorts een gemiddeld overzicht van opbrengsten van dergelijke boerderijen bij de melklevering aan een coöperatieve zuivelfabriek. In dit overzicht wordt uitgegaan van een boerderij met negen à tien melkkoeien, die gemiddeld per koe 3.600 à 4.200 liter melk per jaar geven. De melk wordt geleverd voor f. 4,50 per 100 liter. Van de geleverde melk ontvangt de boer 85% terug als ondermelk die bij het mesten van kalveren of varkens wordt gebruikt. Indien de waarde van de ondermelk op 1,25 cent per liter wordt gesteld, dan komen de totale opbrengsten van tien koeien met gemiddeld 3.900 liter melk op f. 2.169,-. Dit bedrag ligt f. 441,- hoger dan in 1896, toen nog niet aan een coöperatieve zuivelfabriek werd geleverd maar aan een particuliere fabriek.²⁰⁹⁾ Opgemerkt moet worden dat een gemiddelde opbrengst van 3.600 tot 4.200 liter melk, zoals in Gilze-Rijen, een hoog gemiddelde is en in veel streken op de zandgronden niet wordt gehaald.²¹⁰⁾

De coöperatieve zuivelfabriek 'De Zomerbloem' in Someren betaalt in 1910 gemiddeld 4,468 cent per geleverde kilogram melk aan haar leden.²¹¹⁾ Op boerderijen in de buurt van Weert ontvangt men rond 1912 gemiddeld per koe van de zuivelfabriek een nettobedrag **[379]** van f. 100,- tot f. 120,- per jaar. In dit bedrag is nog geen rekening gehouden met de ondermelk en karnemelk die van de fabriek teruggaat naar de boerderijen.²¹²⁾

In 1915 betalen de zuivelfabrieken ongeveer een cent per kilogram meer uit dan in 1914. Dit is een gevolg van de hoge boterprijzen.²¹³⁾ In de jaren daarna loopt de melkproduktie aan de boerenbedrijven terug. Het gebrek aan krachtvoer in de laatste jaren van de Eerste Wereldoorlog, schade aan de veestapel door mond- en klauwzeer en langdurige droogte in 1921 spelen de veehouders parten.²¹⁴⁾ Dit heeft vanzelfsprekend invloed op de inkomsten uit het zuivelbedrijf. In 1922 gaan de zaken beter. Het jaar eindigt met gunstige uitkomsten van de zuivel.²¹⁵⁾

De bevredigende gang van zaken zet door in de daaropvolgende jaren. Hoewel de boterprijzen laag zijn, zijn dit voor de zuivelboeren geen ongunstige jaren. De toenemende melkproduktie compenseert de lage prijzen. In 1927 komt de groei van de melkproduktie tot staan. De hoge boterprijzen zorgen in deze jaren voor gunstige melkgelden.²¹⁶⁾

Ondanks de eerder gedane waarschuwingen omtrent een vergelijking van de hoogte van de uitbetalingen tussen zuivelcoöperaties, publiceert ik hier toch een staatje van uitbetalingen in een aantal zuivelfabrieken tussen 1930 en 1950. Hoewel er rekening is gehouden met een spreiding van de fabrieken over het gehele zandgebied, gaat het hier niet om een vergelijking tussen de fabrieken, maar om de ontwikkeling van de hoogte van het melkgeld in de loop van de tijd. De coöperaties laten hierin dezelfde tendens zien.

Tabel 7

Uitbetaald melkgeld per 100 kg. melk in een aantal coöperatieve zuivelfabrieken, 1930-1950, in gulden.²¹⁷⁾

	1930	1935	1940	1945	1950
PEEL					
Asten, Oude Molen	5,52	-	6,11	16,66	18,65
Panningen, H. Maria	6,14	4,37	6,14	16,40	18,92
Wanroy, St. Cornelius	5,20	3,89	6,02	14,88	-
Weert, St. Martinus	6,14	4,15	6,08	15,95	-
LIMBURGS ZANDGEBIED					
Baarlo, St. Odilia	6,00	3,99	6,01	-	-
Swalmen, St. Lambertus	6,69	4,22	6,98	16,62	20,65
KEMPEN					
Eersel, St. Benedictus	5,62	4,12	5,73	16,27	19,04
Valkenswaard, Hollandia	6,06	3,96	5,89	16,92	17,83
CENTRAAL-BRABANT					
Berlicum, St. Norbertus	5,63	3,79	5,62	16,02	18,83
Oirschot, St. Odulphus	5,73	4,04	5,78	16,28	18,66
Udenhout, St. Isidorus	7,13	3,72	6,38	16,17	18,76
NOORDOOST-BRABANT					
Bergthem, St. Joseph	5,87	3,96	5,94	16,76	19,34
Zeeland, St. Jacobus	5,25	4,09	-	15,91	18,35
WEST-BRABANT					
Baarle-Nassau,	6,59	4,22	5,91	14,37	19,02
De Hoop Zundert, Landb. Welvaren	5,38	3,56	5,61	15,87	18,86

Uit deze tabel blijkt de teruggang in uitbetalingen tijdens de crisisjaren. Alle zuivelcoöperaties zakken tussen 1930 en 1935 ruim een gulden, vaak zelfs meer, in uitbetaling per honderd kilogram geleverde melk. Door de slechte bedrijfsresultaten van de zuivelcoöperaties [380] ontvangen de boeren in de eerste helft van de jaren dertig geen lonende melkprijzen meer. In 1931 meldt de rijkszuivelconsulent in Limburg dat het op basis van de Maastrichtse boterprijzen berekende melkgeld geenszins meer als bevredigend beschouwd kan worden. De uiterst lage boterprijzen zijn niet toereikend meer om de produktiekosten te dekken.²¹⁸⁾

De regering lanceert in juli 1932 de Crisiszuivelwet, die is bedoeld om de produktiekosten in de rundveehouderij zoveel mogelijk te dekken. De Crisiszuivelcentrale, die met de uitvoering van de wet is belast, verstrekt toeslagen op de melkprijs, zodanig dat daardoor een richtprijs kan worden gehaald die zoveel mogelijk overeenkomt met de noodzakelijke produktiekosten. Deze toeslag

wordt betaald uit een heffing op oliën en vetten.

De centrale keert allereerst 75 cent uit voor elke melkgevende koe die op 15 juni 1932 wordt gehouden. Vervolgens verstrekt de centrale uitkeringen die berekend worden over de hoeveelheden melkvet van bijna alle afgeleverde produkten. In de eerste maand (juli/augustus 1932) bedraagt de uitkering 1,25 cent voor 3% melkvet. Vanaf begin november geldt als norm 3,2% melkvet. De richtprijs varieert in het eerste jaar tussen 1,25 en 2 cent. In deze periode levert de Crisiszuivelwet de veehouders van de bij de BZB aangesloten fabrieken in totaal ongeveer twee miljoen gulden meer melkgeld op. Dit toont wel het belang van de wet aan.²¹⁹⁾

Het streven is de boeren een prijs van 5 tot 5½ cent per liter melk te garanderen. Deze prijs blijkt echter niet haalbaar. De melkprijs die zuivelfabrieken aan de boeren uitkeren, zakt al snel onder de vijf gulden per 100 liter. Hierin komt in de daaropvolgende jaren maar weinig verbetering. Boeren die hun melk aan boterfabrieken leveren, ontvangen in 1933 gemiddeld 3,75 tot 4 cent per liter. Daarbij wordt in de meeste gevallen 80% van de geleverde melk als ondermelk gratis teruggegeven. De ondermelk heeft op dat moment namelijk weinig waarde voor de condensfabrieken. Melkinrichtingen in de steden betalen de boeren ongeveer 5 cent per liter uit. Deze boeren ontvangen geen ondermelk retour.²²⁰⁾

Gemiddeld genomen bedraagt de prijs voor Nederlandse boter op de Engelse markt in 1934 en 1935 ongeveer 45 tot 50 cent per kg. De produktiekosten echter variëren van f. 1,45 in de winter tot f. 1,30 in de zomer.²²¹⁾ De uitbetaling aan de boeren ligt in 1934 nog lager dan het jaar daarvoor. De boeren ontvangen ongeveer 3½ cent per kg. melk. Van de geleverde melk wordt 80% als ondermelk en 8 tot 10% als karnemelk teruggegeven.²²²⁾ De coöperaties uit voorgaande tabel zijn in 1935 geen van alle in staat de boeren een melkgeld boven f. 4,50 uit te betalen. De helft van de uitbetalingen ligt zelfs onder de vier gulden per 100 kg. geleverde melk. In de tweede helft van de jaren dertig gaat het beter met het zuivelbedrijf. Jaar na jaar stijgen de opbrengsten. In 1937 betalen de Brabantse boterfabrieken 0,5 cent per kg. melk meer uit dan in 1936. Oorzaak van de opgaande lijn is de boterprijs, die geleidelijk verder stijgt.²²³⁾

In 1940 is voor velen het peil van 1930 opnieuw of bijna bereikt. Opvallend is dat de uitbetalingen na de Tweede Wereldoorlog enorm stijgen. In 1945 keren de zuivelcoöperaties ongeveer tien gulden meer uit dan aan het begin van de oorlog. Deze stijging zet in de vijf jaar daarna verder door. De tweede helft van de jaren veertig lijken voor de zuivelboeren bepaald geen slechte jaren. Wel moet daarbij worden bedacht dat veel boeren hun melkveestapel tijdens de oorlog hebben ingekrompen.

7.3.2. Netto financiële uitkering aan de leden

In de vorige subparagraaf wees ik er reeds op dat de leden niet de volledige opbrengst van hun melk terugkrijgen. De opbrengsten minus de kosten worden naar de leden omgeslagen. Op de bruto-opbrengst worden dus diverse kosten ingehouden. Het kan hier niet anders [381] gaan dan om een geraamd bedrag voor de kosten, aangezien de werkelijk gemaakte kosten pas aan het eind van het boekjaar bekend zijn. In veel fabrieken wordt op het melkgeld van de boeren een voorlopig bedrag voor de exploitatiekosten van de fabriek ingehouden, alsmede de kosten voor propaganda aangaande melkwinning en veeverzorging en de nodige aflossingen.

In de oprichtingsakte van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Lelie' in Eersel (1898) wordt het bestuur belast met de regeling van de wijze waarop de verkregen produkten zullen worden verdeeld of te gelde gemaakt. De zuivere opbrengst van de produkten en eventuele andere baten worden onder

de leden verdeeld in evenredigheid tot de hoeveelheid en kwaliteit van de door hen geleverde melk. Hiervan wordt een bedrag afgetrokken dat het bestuur voor renten en aflossing van schulden wenst te bestemmen of voor andere uitgaven die het in het belang van de vereniging nodig acht.²²⁴⁾

De bouw van een nieuwe fabriek of aanschaf van dure apparatuur kan een reden zijn de netto financiële uitkering aan de leden te verlagen. De coöperatie 'St. Anthonius Abt' te Stramproy moet voor de bouw van een nieuwe stoomzuivelfabriek geld lenen. Om dit zo snel mogelijk af te lossen wordt besloten voor de aflossing van het geleende kapitaal de opbrengst te gebruiken van de boter die door een scherpere ontroming extra wordt verkregen boven de hoeveelheid zoals met de Helmformule berekend. De leden betalen daarbuiten dan, evenals voorheen, 0,25 cent per kg. melk aan kosten.²²⁵⁾

Bij de oprichting in 1903 van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Hoop' in Boxtel wordt bepaald, dat de geproduceerde boter en karnemelk worden verkocht en de zuivere opbrengst van deze produkten elke veertien dagen aan de leden wordt uitbetaald naar verhouding van de hoeveelheid en vetgehalte van de door elk lid geleverde melk. Onder zuivere opbrengst wordt verstaan de ontvangen gelden bij de verkoop van de boter en de karnemelk, na aftrek van: a) de personeelskosten en de uitgaven die de bereiding en verkoop van de boter met zich meebrengen; b) de rente van de schulden der vereniging, de kosten van het gewoon onderhoud van de gebouwen en het onderhoud en de vernieuwing van de machines en overige apparatuur en verder belastingen, brandverzekering enzovoort; c) maximaal vier cent per week voor iedere koe ter aflossing van de schulden van de vereniging. Ook de inleggelden bij de oprichting worden hiertoe besteed.²²⁶⁾

Bij toetreding tot een coöperatieve vereniging betaalt een boer entreegeld. Dit bedrag wordt meestal berekend naar het aantal koeien dat op dat moment bij die boer op stal staat. Dit deel van het kapitaal van de leden blijft aanvankelijk in de coöperatie zelf en wordt alleen bij uittreding wegens overlijden of vertrek uit de gemeente uitgekeerd.

In statuten van veel coöperatieve zuivelfabrieken wordt opgenomen dat de leden zich een aandeel vormen in de bezittingen van de vereniging. Over dit kapitaal keert de fabriek rente uit. In Stramproy krijgt uittredend lid G. van de Port zijn aandeel in 1902 wegens verhuizing terug. De hoogte van het aandeel wordt bepaald naar de helft van de waarde van gebouw en machines (geschatte waarde f. 4.000,-). Van de Port krijgt voor drie koeien ad. f. 2,50 per koe in totaal f. 7,50 als aandelenkapitaal uitgekeerd.²²⁷⁾ In de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Odulphus' in Oirschot is in 1911 het aandeel gebaseerd op het aantal kilogrammen melk, door ieder lid gedurende de tijd van het lidmaatschap gemiddeld per jaar geleverd. Het aandeel is rentegevend, maar niet opeisbaar. De waarde van de aandelen wordt jaarlijks in de algemene vergadering vastgesteld, waarvoor over het nominaal bedrag een rente wordt uitgekeerd, gelijk aan die welke voor het stichtingskapitaal is bedongen.²²⁸⁾ Ook de fabriek in Venray betaalt aan de leden rente op basis van aandelen per 100 kg. geleverde melk.²²⁹⁾

Nadat de zuivelcoöperaties vanaf het midden van de jaren twintig hun statuten laten veranderen in verband met de nieuwe Coöperatiewet (1925), worden hierin bepalingen **[382]** opgenomen inzake het zogeheten ledenkapitaal. Het ledenkapitaal is een schuld van de vereniging aan haar leden. Ter betaling van de door de leden geleverde melk worden in feite voorlopige betalingen verricht, waarbij van de opbrengst van de verkregen produkten een zeker bedrag wordt ingehouden tot dekking van de exploitatiekosten en enkele andere kosten die de fabriek maakt. Als aan het eind van het boekjaar de exploitatierekening wordt opgemaakt, wordt pas duidelijk hoe hoog de werkelijke exploitatiekosten zijn geweest. Blijkt dan dat deze kosten minder zijn geweest dan hetgeen daarvoor van het melkgeld van de leden is ingehouden, dan wordt het overschot als betaling voor de gelever-

de melk aan de leden te goed geschreven onder de benaming 'ledenkapitaal'. Voor de verdeling van dit bedrag is bepalend de hoeveelheid melk die ieder lid in het betreffende boekjaar heeft geleverd.

De leden krijgen voor deze geleende gelden een jaarlijkse rente. Bij de coöperatieve zuivelfabriek in Echt_ bedraagt deze in 1933 4%.²³⁰⁾ Ook in andere coöperaties is dit rentepercentage in die tijd gebruikelijk. De gelden in het ledenkapitaal zijn geblokkeerd. Een lid kan zijn deel in dit kapitaal gedurende zijn lidmaatschap niet vorderen. Pas na een rechtmatige beëindiging van het lidmaatschap, bijvoorbeeld als gevolg van vertrek uit de gemeente of stopzetting van het boerenbedrijf, krijgt de boer het hem toekomende deel van het ledenkapitaal uitbetaald.

De coöperatieve zuivelfabriek in Venray boekt vanaf het boekjaar 1909 het gehele saldo of een deel daarvan op een rekening bedrijfskapitaal. Deze rekening is aan de schuldenzijde van de balans opgenomen en bedraagt op 30 april 1910 f. 2.520,78 ²³¹⁾ Aangezien de rekening op de creditzijde van de balans staat, moet het hier gaan om een schuld aan de leden. In 1914 wordt de naam van de rekening gewijzigd in ledenkapitaal. Op dat moment is de rekening f. 5.878,99 groot.²³²⁾ Vanaf dat jaar worden geen bedragen meer op de rekening ledenkapitaal bijgeschreven. Het bedrag vermindert met kleine beetjes door uittredingen van leden. In 1917 is de rekening teruggelopen tot f. 5.824,07, in 1921 tot f.5.462,21.²³³⁾

In de aanvangsfase van de coöperatieve zuivelfabricage is de economische bedrijfsvoering betrekkelijk eenvoudig. Er wordt geen winst gemaakt, omdat alles wordt omgeslagen naar de leden. Later zien de boeren af van extra uitkeringen bij een batig saldo van de vereniging. De financiële overschotten blijven binnen de coöperatie als afschrijvingen, reserves of ledenkapitaal. De coöperaties gaan zich op deze wijze naar hun leden steeds meer als 'echte' ondernemingen gedragen. De leden worden steeds meer als melkleveranciers gezien, die alleen via de algemene vergadering nog inspraak hebben in het reilen en zeilen van de fabriek. Voorheen was de coöperatie een verlengstuk van de boeren en kwamen de inkomsten de boeren vrijwel rechtstreeks toe. Nu groeit de coöperatie steeds meer toe naar een bedrijfseconomische instelling op zich.

Volgens de statuten van een coöperatieve vereniging zijn de boeren persoonlijk aansprakelijk voor de financiële resultaten van de fabriek. Gaat het onverhoopt mis met het bedrijf, dan moeten de boeren als leden van de vereniging de schulden dragen. Begin jaren twintig staat men in Roosendaal aan de rand van een faillissement. Op de balans van 'Het Anker' over 1921 ontstaat een tekort van f. 612.809,89. Dit is een gevolg van een nieuwe schatting van de waarde van de vaste bezittingen der vereniging door twee deskundigen. De bezittingen blijken voor veel te hoge bedragen te boek te staan. Er moet naar aanleiding van de taxatie flink worden afgeschreven op deze post.²³⁴⁾ Dit brengt de fabriek in grote financiële problemen, terwijl zij niet echt op een gezonde financiële basis staat. In 1920 namelijk heeft men de geleden verliezen bij de condensfabricage grotendeels van het ledenkapitaal afgeschreven in plaats van deze geheel te dekken door geldstorting. Andere oorzaken, zoals de droge zomer en de internationale valutaproblemen hebben de toestand verslechterd. Ook de overschrijding van de begroting voor de nieuwbouw van de **[383]** fabriek heeft tegengewerkt. De voorzitter voert voorts de wettelijke inkorting van de arbeidstijd, ingevoerd in 1919, aan als een factor die in het nadeel van de vereniging is uitgekapt.²³⁵⁾

Het ontstane tekort op de balans is niet aan te vullen met een geldlening aangezien de huidige bankinstelling, de plaatselijke bankiersfirma P.A.G. van Gilse en Zn., te kennen heeft gegeven dat zij het bij haar opgenomen krediet ingekrompen wil zien. Onderhandelingen met andere banken hebben later wel enig resultaat, maar alleen als de leden zelf ook bijdragen in dekking van het verlies. Accountant H. Lampe, die de financiële situatie van de fabriek onder de loep heeft genomen, raadt de boeren aan niet tot liquidatie over te gaan omdat de verliezen dan nog veel groter zullen zijn. Lam-

pe adviseert daarentegen dat ieder lid zijn aandeel in de omslag van het tekort in de kas van de vereniging zal storten. Dit betekent dat iedere boer een bedrag moet storten in verhouding van de door hem gedurende de laatste vijf jaar geleverde hoeveelheid melk. De leden die het meest hebben geprofiteerd van de fabriek, en waarschijnlijk overigens ook de grootste bedrijven hebben, moeten op die wijze het meest betalen. De raad van bestuur van 'Het Anker' neemt het advies van de accountant over en legt dit aan de leden voor. Leden die niet in staat zijn, hun aandeel geheel of gedeeltelijk te storten, kunnen een verzoek tot uitstel indienen bij het bestuur. Over het bedrag waarover uitstel van storting wordt verleend, zal de vereniging een rente heffen van 6,5% per jaar.²³⁶⁾

In de algemene vergadering wordt de lijst van de omslag in het tekort voorgelezen. Deze lange lijst beslaat zes bladzijden op folioformaat in het notulenboek. Van ieder lid, 435 in totaal, worden naam en bedrag opgenoemd. De bedragen kennen een grote variëteit in hoogte, maar zijn in het algemeen, bezien in die tijd, vrij fors te noemen. Voorzitter J.M. Vos staat te boek voor het hoogste bedrag van f. 5.693,62, het laagste bedrag is f. 20,20. Waarschijnlijk is dit van een boer die nog niet zo lang lid is en dus naar verhouding nog maar weinig melk heeft geleverd in de afgelopen vijf jaar waarover de omslag wordt berekend. De leden lijken het verhaal van hun bestuur en de accountant gelaten aan te horen. In de ledenvergadering van 2 mei 1922, waarin deze problematiek voor het eerst ter tafel komt, klinkt slechts een enkel kritisch geluid richting bestuur en directeur. De meeste boeren lijken zich te schikken. Het bestuursvoorstel wordt met algemene stemmen aangenomen.²³⁷⁾ Schijn bedriegt. In de weken na deze algemene vergadering ontstaat onder de leden enorme beroering over de kwestie. De voorzitter spreekt van een "lastercampagne tegen het bestuur".²³⁸⁾

Op 2 juni 1922 komen de leden in een buitengewone vergadering opnieuw bijeen. In deze uiterst rumoerige vergadering maken verscheidene leden hun ongenoegen kenbaar over het feit dat zij niet voldoende op de hoogte zijn van de toestand van de fabriek. Zij willen door een te benoemen financiële commissie een onderzoek in laten stellen. Het bestuur wil dat voorstel wel overnemen, maar een andere groep leden wenst eerst een motie voorgelezen te zien. Het bestuur voelt hier niets voor en na een schorsing van een half uur beëindigt het de bijeenkomst zonder dat een besluit is genomen. Vele vergaderingen zullen dan nog volgen. Deze kwestie lijkt niet meer alleen over geld te gaan. Persoonlijk 'oud zeer' mengt zich met de financiële problemen. Een oud-lid van de coöperatie verschijnt op de vergaderingen en, zich beroepend op het feit dat hij geen schriftelijk ontslag heeft ontvangen, voert daar ook het woord. Het geredetwist lijkt ook te maken te hebben met een sfeer van tweedracht die is ontstaan na overname van de fabriek te Rucphen. Met name onder de leden uit Rucphen lijkt nu het verzet tegen het bestuur ontbrand.²³⁹⁾

Rancune of niet, de commissie van onderzoek komt er. De elf commissieleden worden door de leden uit de diverse rayons van de coöperatie gekozen.²⁴⁰⁾ Opvallend is dat in de commissie veel opposanten tegen het bestuursbeleid zitting hebben. Blijkbaar hebben zij [384] veel aanhang onder de boeren. Over het eindrapport, dat na een kleine twee maanden, in augustus 1922, gereed is, bereikt men geen overeenstemming. Drie commissieleden distantiëren zich er van. Dit heeft met name te maken met het al dan niet door de leden erkennen van de schuld aan bankinstelling Van Gilse. Los van het rapport doet het bestuur een nieuw voorstel inzake de verrekening van de omslag in het tekort. Aangezien de zaken wat beter gaan, worden de leden verzocht toe te stemmen in een storting van slechts 50% van het totale voor de omslag verschuldigde bedrag. De andere helft blijft dan als schuld van de leden aan de vereniging geboekt staan, zodat deze opgevraagd kan worden in tijden van geldnood. Overigens moet de algemene vergadering aan dit laatste dan opnieuw haar goedkeuring schenken. Het bestuursvoorstel vindt bij stemming een meerderheid onder de leden.²⁴¹⁾ Wel ontstaat geharrewar over het tekenen van een schuldbekentenis voor de tweede 50%. Uiteindelijk gaat de meerderheid ook hiermee akkoord.²⁴²⁾ Nog altijd echter broeit het onderhuids. Kritische, dan wel "beleedigende"²⁴³⁾ pamfletten doen de ronde onder de leden, nieuwe buitengewone algemene

vergaderingen worden belegd, waarop een nieuwe raad van bestuur wordt gekozen maar uiteindelijk de oude toch blijft zitten, waarin nogmaals wordt gestemd over de omslag (hetgeen geen nieuwe besluiten tot gevolg heeft) en waarin de directie ontslag neemt.²⁴⁴⁾

De kwestie lijkt al niet meer over geld te gaan. Vrijwel alle boeren storten hun verschuldigde omslag.²⁴⁵⁾ Wel blijkt hier hoe financiële problemen onderliggende wrijvingen tussen leden, bestuur en/of directie aan de oppervlakte doen komen. Voorzitter Vos van 'Het Anker' formuleert het op de eerstvolgende 'normale' algemene ledenvergadering aldus:

"Het is maar al te duidelijk gebleken, dat bij velen het coöperatieleven nog slechts weinig ontwikkeld is: zolang de zaken goed gaan, worden Directie en Bestuur op de handen gedragen; bij den minsten tegenslag keeren vele leden hunne coöperatie den rug toe, worden Directie en Bestuur verhuisd en tracht men de vruchten van jarenlange inspanning geheel te vernietigen."²⁴⁶⁾

7.3.3. Ondermelk en andere restprodukten

Bij de boterbereiding in de fabrieken blijven diverse produkten over. Hiervan is de ondermelk voor de boeren het belangrijkste. De coöperatieve zuivelfabrieken leveren in veel gevallen de afgeroomde melk terug aan de boerderij. Gemiddeld komt zo'n 85% van de geleverde melk als ondermelk weer terug op het boerenbedrijf. De ondermelk wordt hier voornamelijk gebruikt voor het mesten van varkens en kalveren. Omgerekend wordt rond 1910 de waarde van deze melk per liter op 1,25 cent gesteld.²⁴⁷⁾

Tijdens de Eerste Wereldoorlog stoppen verscheidene zuivelfabrieken enige tijd met de gratis teruggave van ondermelk. De veehouders wensen ook geen of maar een gedeelte van de ondermelk terug te ontvangen. De varkensstapel is in deze jaren immers zo goed als verdwenen. Met de verkoop van ondermelk aan speculatieve melkproduktenfabrieken doen deze zuivelcoöperaties goede zaken.²⁴⁸⁾ De coöperatieve zuivelfabriek in Venray ontvangt in 1915 voor karnemelk en ondermelk tezamen f. 8.618,30.249 In 1918 wordt wederom ondermelk verkocht. In dat jaar bedragen de baten van alleen de ondermelk f. 5.246,35.250 Na de oorlog worden in Venray geen opbrengsten meer uit ondermelk verkregen.

Met name in het westen en midden van Noord-Brabant is de balans definitief naar verkoop van ondermelk doorgeslagen. In 1920 verkopen weer veel fabrieken in dit gebied de ondermelk voor goede prijzen aan fabrieken van melkprodukten en margarinefabrieken.²⁵¹⁾

Aan de coöperatieve zuivelfabriek 'De Eendracht' in St. Anthonis begint men juist na de Eerste Wereldoorlog met de verkoop van ondermelk. In 1919 brengt de ondermelk f. 7.997,55 op.²⁵²⁾ In 1920 wordt 242.650 liter ondermelk verkocht voor een bedrag van f. 13.903,57.253 De coöperatieve zuivelfabriek 'De Zomerbloem' in Someren verkoopt in [385] 1919 eveneens ondermelk. Dit brengt dat jaar f. 741,75 op.²⁵⁴⁾ In 1922 volgt nogmaals een jaar met losse verkoop van ondermelk. Dat levert dit jaar f. 316,78 op.²⁵⁵⁾

Met de opkomst van de ondermelkverwerkende industrie, als de condensfabricage, wordt ondermelk dus handelswaar. De boeren ontvangen hun ondermelk niet meer gratis terug, maar moeten daarvoor een prijs betalen die de fabriek ook in de handel kan krijgen. De coöperatieve zuivelfabriek en melkinrichting 'St. Christoffel' te Roermond stapt in 1925 over op de verkoop van ondermelk aan haar leden. De gratis teruggave wordt stopgezet. De leden kunnen, tegen de handelsprijs, zoveel ondermelk terugkrijgen als zij wensen. Daartoe moeten zij enige dagen voor het begin van een nieuwe maand en enige dagen voor het begin van de 16e van elke maand, aan de betreffende melkrijder opgeven hoeveel kilogram ondermelk zij per dag in de komende halve maand wensen te ontvangen.²⁵⁶⁾ In tijden van grote melkaanvoer moet de coöperatie soms meer ondermelk teruggeven aan de leden dan deze hebben gevraagd. De boeren moeten daarvoor dan de helft van de gel-

dende handelsprijs betalen.²⁵⁷⁾

Kort na het einde van de Tweede Wereldoorlog verstrekt de overheid richtlijnen om de nog beschikbare melk in de zwaar getroffen gebieden rechtvaardig te verdelen. Een juiste distributie is alleen mogelijk als particulieren uitsluitend op de bon van melkventers melk kunnen betrekken. Daarom mogen de boeren geen melk leveren aan particulieren, evenmin aan militairen. Zelfs mogen zij geen melk opvoeren aan hun varkens en kalveren. Voor dat laatste stelt de melkfabriek ondermelk beschikbaar, indien de boeren aan hun plicht tot levering van melk voldoen ten behoeve van het zogeheten ‘wettelijk’ of westelijk consumptiemelkgebied (de grote steden in het westen van het land).²⁵⁸⁾

Over deze levering van aanvullingsmelk en de percentages die men vervolgens als ondermelk terugkrijgt, ontstaat grote ontevredenheid onder de boeren en zuivelfabrieken.

[386] Omdat zeer veel melk naar het westen moet worden geleverd, ontvangen de boeren maar geringe hoeveelheden nevenprodukten terug. Boerenbedrijven met veel jongvee zien zich gedwongen volle melk aan de dieren te voederen, hetgeen vanuit bedrijfseconomisch en in het kader van de nationale voedselvoorziening als een verspilling wordt gezien. Ook over de door de overheid vastgestelde richtprijs voor de melk is men ontevreden. Deze is te laag. Met name onder de boeren in het oosten en zuiden van het land is de nood hoog gestegen, mede als gevolg van slechte weersomstandigheden in de laatste winter en daaropvolgende zomer.²⁵⁹⁾

Veehouders die via hun coöperatieve fabriek melk leveren aan het wettelijk gebied krijgen in de winterperioden van 1948 en 1949 geen ondermelk in vloeibare vorm meer terug maar zogeheten ‘terugleveringspoeder’. Dit terugleveringspoeder is een gedenatureerde vorm van mager melkpoeder dat is vermengd met weipoeder. Daarnaast wordt ook gedenatureerd weipoeder teruggeleverd.²⁶⁰⁾ Eén deel van het poeder gevoegd bij negen delen water geeft “een uitstekend voeder voor de opfok van kalveren en het mesten van varkens”.²⁶¹⁾

In de tweede helft van de jaren veertig loopt de melkaanvoer aan de fabrieken snel op. In 1949 is er in verscheidene gebieden in Nederland een groot melkoverschot. In het zuiden nemen veel boeren geen 70 tot 80% ondermelk meer terug. Daardoor ontstaan grote overschotten. De melkproduktbedrijven draaien op volle toeren om dit overschot op te vangen en de melk niet ‘verloren’ te laten gaan. Het op de markt komen van grote hoeveelheden (onder)melk zal de prijs immers doen kelderen. Fabrieken geven in sommige gevallen dubbele kwantums terug aan hun leden. Aangezien de normale, door de boeren verlangde kwantums niet meer hoog zijn, is ook dat vaak niet voldoende. De coöperatie in Venray roept de leden dringend op een zo groot mogelijk kwantum ondermelk af te nemen als zij “economisch” aan het vee kunnen voeren.²⁶²⁾

Met name gedurende de jaarlijkse top van de melkaanvoer, in de maanden mei tot en met augustus, zijn er in deze jaren onvoldoende verwerkingsmogelijkheden voor de ondermelk. Ook de CZNZ-produktfabrieken in Veghel en Bergeyk zijn niet in staat het overschot op te vangen. Noodgedwongen fungeren de veehouders hier als sluitstuk. Op de boerderij is het melkoverschot nog enigszins tot waarde te brengen en dus verhoogt de coöperatieve zuivelvereniging ‘De Kempen’ het terugleveringspercentage van ondermelk aanzienlijk. De prijs reduceert men met een ½ cent per kilogram.²⁶³⁾

Ook karnemelk wordt soms teruggeleverd aan de boeren. Op de boerderij gebruikt men dit produkt in het eigen huishouden of voor de varkens- en kalvermesterij. Bij enkele coöperaties ontvangen de aangesloten leden de karnemelk evenals de ondermelk gratis terug. De leden van ‘De Zomerbloem’ in Someren ontvangen in de beginjaren (1911 en 1912) 85% van de geleverde volle melk als onder-

melk en 10% als karnemelk gratis retour.²⁶⁴⁾ Andere fabrieken verkopen de karnemelk, hetzij aan hun leden, hetzij aan zieken. De zuivelfabriek in Schijndel levert 80% van de door de boeren geleverde melk als ondermelk aan hen terug. De karnemelk komt ten bate van de fabriek.²⁶⁵⁾ De coöperatieve zuivelfabriek 'De Eendracht' in St. Anthonis boekt aan de batenzijde van de exploitatierekening over 1917 een bedrag van f. 26,- voor karnemelkverkoop, "ontvangen voor gebruik zieke mensen".²⁶⁶⁾

Omdat in sommige coöperaties de boeren de karnemelk voor hun boerenbedrijf willen behouden, verkopen deze coöperaties uitsluitend aan zieken en kinderen. Wie van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Lambertus' te Swalmen in 1913 karnemelk wil kopen, moet een bewijs overleggen van de geneesheer, dat de zieke of het kind karnemelk moet gebruiken.²⁶⁷⁾

Naast ondermelk en karnemelk nemen boeren ook wel spoeling en uitdrup van de fabrieken af. Voor deze, tijdens het productieproces verkregen, restanten melk moet vrijwel [387] altijd worden betaald. Dit levert de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Bernardus' in Bergeyk over het jaar 1915 f. 216,11 aan uitdrup en f. 356,29 aan spoeling op.²⁶⁸⁾ In 1920 zijn de inkomsten hieruit fors gestegen. Het drupapparaat levert de coöperatie dan f. 1.220,16 op. Aan spoeling wordt f. 1.465,63 omgezet.²⁶⁹⁾ Ook in 1925 levert de verkoop van deze restprodukten nog goed op: aan uitdrup f. 1.329,36 en aan spoeling f. 1.887,71.¹⁷⁰⁾

De coöperatieve zuivelfabriek in Venray neemt in 1949 het initiatief om de zogeheten 'dikke spoeling' te gaan verpachten onder haar veehouders. De veertig hoogste inschrijvers per honderd kilogram dikke spoeling ontvangen dagelijks een bepaald kwantum van deze substantie. Bij het begin van de actie schat men de dagelijkse hoeveelheid op 15 tot 20 kg. Dikke spoeling wordt overigens verkregen door van de gewone spoeling de dag nadat deze is verkregen het water geheel af te laten lopen. Het zure produkt dat dan is verkregen kan enigszins worden vergeleken met karnemelk, maar is van geringere kwaliteit.²⁷¹⁾

Behalve de aankoop van restprodukten bestaat bij sommige coöperaties voor de leden ook de mogelijkheid boter aan de fabriek te kopen. De coöperatie 'De Zomerbloem' in Someren levert in 1911 4.354 kg. boter aan haar leden tegen een gemiddelde prijs van f. 1,448 per kg. Deze prijs is lager dan de prijs die door de fabriek elders wordt gemaakt. Aan de botermijn in Maastricht levert de boter van 'De Zomerbloem' in dat jaar gemiddeld f. 1,45 per kg. op, terwijl bij particuliere kopers gemiddeld f. 1,47 per kg. boter wordt behaald.²⁷²⁾ Ook bij 'St. Brigida' in Bavel is er voor de leden de mogelijkheid boter te kopen tegen de lagere prijs van f. 1,20 per kg. Doel is het boterverbruik onder de leden te bevorderen. Per gezinslid wordt per week ¼ kg. boter beschikbaar gesteld, op voorwaarde dat men duizend kg. melk per koe per jaar aan de fabriek heeft geleverd.²⁷³⁾ In Liessel voert men aan 'St. Hubertus' dit systeem halverwege de jaren dertig in. De leden krijgen elke week de gelegenheid een halve kilo boter tegen de prijs van f. 0,60 te kopen.²⁷⁴⁾

Dit systeem van teruggave van produkten voor een lagere prijs, kan ook misbruik in de hand werken. In 1936 pleiten leden van de coöperatieve zuivelfabriek te Swalmen voor verstrekking van een zekere hoeveelheid boter per week tegen een lagere prijs dan de fabriek elders behaalt. Het bestuur stemt hierin toe, maar keert een jaar later op zijn schreden terug. Het grote verschil in de ledenprijs en de straatprijs van de boter, heeft geleid tot misbruik van de regeling door leden. Zij hebben hun goedkoop verkregen boter aan derden verkocht voor de straatprijs. Hoe groot het verschil was, wordt uit de stukken niet duidelijk. Wel hoopt men het misbruik tegen te gaan door de boter voor leden als voorheen voor circa tien cent per kilo beneden de straatprijs te berekenen.²⁷⁵⁾

Als de boeren de goedkoop verkregen boter in de handel gaan brengen, worden zij in feite 'valse'

concurrenten van hun eigen coöperatie. Duidelijk is wel hoever de boeren dan reeds van hun vereniging en de coöperatieve gedachte zijn vervreemd. De coöperatieve fabriek is een buitenstaande partij geworden in plaats van een verlengstuk van het eigen bedrijf.

Hoofdstuk 8

Economische gevolgen op de landbouwbedrijven

De coöperatieve zuivelindustrie heeft al in haar beginfase voor de landbouwbedrijven belangrijke economische gevolgen. De goede resultaten die op de fabrieken worden behaald, verhogen via de uitkeringen aan de leden de rentabiliteit van de landbouwbedrijven op de zandgronden. Op deze wijze ontstaat een spiraalvormige ontwikkeling, want de verhoogde inkomsten op het boerenbedrijf kunnen weer gebruikt worden voor de aanschaf van meer vee met een hogere melkopbrengst. Dat leidt tot een betere kwaliteit en een grotere aanvoer van melk aan de zuivelfabrieken. Naast de hogere melkopbrengsten betekent de coöperatieve zuivelbereiding ook een belangrijke arbeidsbesparing op de boerderij. Het minimaal drie keer per week boter maken door de boerin valt weg. Ook het markt- of mijn bezoek ten behoeve van de boterverkoop vervalt. De extra tijd die daarvan het gevolg is, kan worden gebruikt voor ander werk op het boerenbedrijf.

Het besef dat een goede kwaliteit melk tot een betere kwaliteit boter en dus tot hogere inkomsten leidt, maakt de boeren gevoelig voor veranderingen in hun bedrijf. Zo werken de zuivelcoöperaties niet alleen via financiële opbrengsten, maar ook via voorlichting bevorderend voor het boerenbedrijf.

8.1. BEDRIJFSGROOTTE EN BEDRIJFSVOERING

Met de komst van de zuivelcoöperaties wordt de geslotenheid van het boerenbedrijf doorbroken. De boterbereiding wordt afgestoten naar de coöperatieve fabrieken. De boer ontvangt in ruil voor de geleverde melk een geldsom terug. Aangezien de zuivelbereiding in zekere zin wel deel blijft uitmaken van het eigen bedrijf, omdat de coöperatie daarvan een verlengstuk is, doen de Limburgse en Brabantse zandboeren daarmee hun intrede in het commerciële marktsysteem.

8.1.1. Transitie naar een veredelingsbedrijf

Het boerenbedrijf vóór de komst van de zuivelcoöperaties is een gesloten, grotendeels zelfvoorzienend systeem. Het belang van de inkomsten uit de veehouderij neemt in deze bedrijven steeds verder toe. De akkerbouw komt in dienst van de veehouderij te staan. De produkten van het akkerland worden aan het vee opgevoerd. De verbouw van rogge, haver en aardappelen blijft op de lichtere zandgronden gehandhaafd. De boekweitteelt gaat sterk achteruit. Op de lagere, meer vruchtbare akkers worden groenvoer, knol- en wortelgewassen geteeld. De verbouw van klaver, mangelwortels en knolrapen heeft de verbouw van vlas, koolzaad, tarwe en gerst verdrongen.¹⁾ Met de opbrengsten uit boter worden door gedwongen winkelnering huishoudelijke produkten verkregen of bij afzet via de botermijnen wat geld, waarmee belastingen en eventuele pachten kunnen worden voldaan.

Het gemengd bedrijf van rond het midden van de negentiende eeuw met de nadruk op akkerbouw evolueert in de richting van een veredelingsbedrijf. De rundveestapel, de varkensstapel, het pluimvee en de kalverhouderij nemen in omvang toe.²⁾ Aan elk van deze aspecten besteed ik in het onderstaande kort aandacht.

In de eerste plaats leidt de samenwerking in zuivelfabrieken tot een betere kwaliteit boter. Dit is een

gevolg van de betere ontroming van de melk, waardoor ongeveer 10% meer [397] boter dan op de boerderij wordt verkregen. Voorts wordt de betere kwaliteit in de hand gewerkt door de snellere verwerking van de melk - mogelijk gemaakt door het gebruik van de centrifuge - en de nauwkeurigere zuivering van de melk van onreinheid.

Voor de betere boter worden op de markt hogere prijzen verkregen. Door aaneensluiting zijn de landbouwers in staat grote hoeveelheden boter van een gelijke kwaliteit te produceren. Dit is een belangrijke eis op de afzetmarkt, waaraan op coöperatieve wijze kan worden voldaan.³⁾ De hogere boteropbrengsten worden eveneens in belangrijke mate verkregen door het uitschakelen van de tussenhandel. Op de coöperatieve botermijnen, waar vooral in het begin het leeuwedeel van de boter wordt verhandeld, is alleen de kwaliteit van het produkt bepalend voor de prijs.

Het vetgehalte van de melk wordt op de fabriek onderzocht en vormt het criterium voor uitbetaling. De 'zwaarste' melk (dat is de melk met het meeste vet) wordt het hoogst uitbetaald. De controle op vetgehalte van de melk stimuleert de boeren veel zorg aan de melkkoeien en melkwinning te besteden. De zuivelcoöperaties hebben nog andere voordelen. De zoete afgeroomde melk die de boeren mee naar huis nemen, is voor de varkens en kalveren veel betere voeding dan de zure karnemelk van voorheen. Boer en boerin zijn verder vrij van koopman en winkelier. Voor de uit de melk bereide boter ontvangen zij klinkende munt. De gedwongen winkelnering van weleer verdwijnt. De boerin haalt de winkelwaar daar waar zij verkiest, namelijk daar waar zij het meeste voordeel behaalt.⁴⁾

De toename van de varkenshouderij is te danken aan twee factoren. De eerste hangt direct samen met de agrarische crisis van de jaren tachtig in de negentiende eeuw. Aan het begin van deze crisis dalen de graanprijzen sterk. De verkoop van graan, voor zover de zandboeren dit gewas op de markt brengen, is voor hen niet langer rendabel. Aan de andere kant heeft er slechts een geringe daling van de prijs van varkensvlees plaats. Door graan in varkensvlees om te zetten, blijft het mogelijk om de verbouw van rogge met voordeel voort te zetten. Daarnaast kopen veel boeren zelfs nog buitenlandse graan, mais en rijstmeel bij.⁵⁾

In de tweede plaats betekent de komst van de boterfabrieken een stimulans voor de varkenshouderij. De boeren ontvangen van de fabrieken de afgeroomde melk (ondermelk) en in sommige gevallen ook de karnemelk terug. Deze kunnen zij evenals andere 'afvalprodukten' van de boerderij (kaf, kleine aardappelen, afval van granen, overproductie uit de tuin en overschot uit de keuken) via de biggenfokkerij en varkensmesterij te gelde maken.⁶⁾ In Tungalroy bijvoorbeeld wordt deze combinatie van melkveehouderij, varkensfokkerij en varkensmesterij veel uitgeoefend.⁷⁾ Na de ingebruikname van stoomzuivelfabrieken verbetert de kwaliteit van de ondermelk, omdat deze nu door middel van pasteurisatie gezuiverd wordt van schadelijke bacteriën. Op deze wijze is de ondermelk nog beter geschikt als varkensvoer.⁸⁾

Kenmerkend voor de varkenshouderij na de landbouwcrisis aan het eind van de negentiende eeuw is, dat zij veel intensiever wordt uitgeoefend dan daarvoor. Het aantal mestvarkens vermeerderd sterk. Zowel in het westen van Brabant als in het Peelgebied is sprake van een verdubbeling.⁹⁾ Ook de omzet van de varkens gaat in een sneller tempo dan voorheen. Waar de boer vroeger in een winter twee of drie varkens slachtte, slacht hij nu meer varkens en ook in andere jaargetijden. Daarbij richten de boeren zich niet alleen meer op het afleveren van zwaargewichten (spekvarkens) voor de Duitse markt, maar ook op varkens met een laag gewicht (40 tot 60 kg.), die als vleesvarkens naar Engeland worden geëxporteerd.¹⁰⁾

De mesterij van lichte varkens is een uitstekende bedrijfsactiviteit voor de kleine, weinig kapitaalcrachtige boeren- en landarbeidersbedrijven. Het geïnvesteerde geld wordt snel terug verdiend. De

ondermelk en karnemelk komen in de meeste gevallen gratis of tegen een vergoeding terug van de zuivelfabriek. Samen met wat rogge, aardappelen en aangekocht [398] voer wordt dit de varkens gevoerd. In zestien tot twintig weken zijn de varkens op het gewenste gewicht en kunnen zij worden verkocht.¹¹⁾

Nu de varkenshouderij belangrijker wordt, raakt men ook afhankelijker van de wereldmarkt. Met name de Deense bacon vormt een grote concurrent. Om de kwaliteit van het Nederlandse varkensvlees te verbeteren streeft men naar veredeling van het varken door de instelling van varkensstamboeken. Zo komt al in 1903 uit de LLB een commissie voor de varkensfokkerij tot stand, die in 1912 opgaat in de door haar opgerichte vereniging het Limburgsch Varkensstamboek.¹²⁾ In 1918 volgt de Noordbrabantse equivalent.¹³⁾

De afgeroomde melk die van de fabriek terug naar de boerderij komt, wordt in sommige gebieden ook wel voor de kalverhouderij gebruikt. Vooral in Noord-Brabant worden kalveren gemest. In nagenoeg alle dorpen in het oosten van Brabant, met een concentratie in Veghel en omgeving, treft men aan het begin van de twintigste eeuw kalvermesters aan. In het westen van de provincie is de kalvermesterij in Baarle-Nassau en in Etten van betekenis. De afzet van de kalveren verloopt sterk in het nadeel van de boeren. Een klein aantal handelaren die met de individuele boeren zaken doen, bepaalt de handel. Zij stellen de prijzen en binden de boeren dikwijls aan zich door het verstrekken van geldleningen.¹⁴⁾

Ook ten zuidwesten van Eindhoven komt kalvermesterij voor. Dit is een direct gevolg van de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie hier. In de dorpjes Vessem, Wintelre en Knegsel, die één gemeente vormen en hoofdzakelijk bevolkt worden door landbouwers, leggen veel boeren zich toe op het mesten van kalveren. Hiertoe gebruiken de boeren de ondermelk die terug komt van de drie handkrachtzuivelfabrieken. Omstreeks 1908 worden jaarlijks meer dan zeshonderd stuks gemest.¹⁵⁾

De ondermelk uit de fabriek voldoet niet volledig aan de voedingseisen voor mestkalveren. Op de fabriek wordt immers met de room een groot deel van het vet uit de melk verwijderd. Ter vervanging van het verwijderde vet voegt de boerin voedingsstoffen aan de [399] ondermelk toe. De ondermelkkalveren staan echter in kwaliteit en prijs niet op gelijke hoogte met de zoetemelkkalveren. Het kalfsvlees van ondermelkkalveren is niet zo blank en mals als dat van de kalveren gevoed met volle melk. In vergelijking met de situatie voor de komst van de coöperatieve zuivelfabrieken is in de kalverhouderij dus duidelijk een en ander gewijzigd. Toch is de kalvermesterij niet verdwenen. De vraag naar kalfsvlees blijft bestaan. Een boer mest echter slechts dan zoetemelkkalveren, als hij daaraan evenveel of meer verdient dan wanneer hij zijn melk aan de boterfabriek levert. Als gevolg van de coöperatieve zuivelfabricage stijgen dan ook de prijzen voor kalfsvlees.

Toch kan een boer niet altijd kiezen tussen de kalvermesterij en de boterfabricage. In de statuten van de meeste zuivelcoöperaties zijn namelijk bepalingen opgenomen, waarin het de leden wordt verboden alle melk of een gedeelte daarvan achter te houden voor kalvermesterij. Deze regeling verschaft de fabrieken zekerheid over het quotum aangeleverde melk. Alleen boeren die niet zijn aangesloten bij een coöperatieve boterfabriek kunnen dus zoetemelkkalveren voor de markt produceren. In het algemeen kunnen we dan ook stellen dat het mesten van kalveren met zoete melk alleen in die gebieden voorkomt waar nog geen boterfabrieken zijn of op boerderijen die te ver van een fabriek verwijderd liggen. In de omgeving van een coöperatieve boterfabriek kiezen de boeren veelal voor levering van hun melk aan de fabriek, omdat dit meer zekerheid biedt.¹⁶⁾ Zij die dat niet doen, raken overtuigd als de melk bij gebruik voor het mesten van kalveren minder opbrengt dan de zuivelfabrieken voor de melk uitbetalen. In 1915 en 1916 bijvoorbeeld zijn de uitbetalingen hoog en gaan veel veehouders over tot levering van de melk aan fabrieken.¹⁷⁾

Niet alle zuivelcoöperaties verbieden de kalvermesterij met zoete melk. Soms wordt een tussenweg gezocht door middel van een heffing op verkochte mestkalveren. In het huishoudelijk reglement van de stoomzuivelfabriek in Schijndel uit 1901 is een artikel opgenomen, waarin wordt bepaald dat de boeren kalveren mogen mesten op voorwaarde dat zij per gemest kalf een financiële bijdrage aan de fabriekskas leveren. Voor elk kalf dat zij van een eigen koe fokken, moeten de boeren een gulden betalen. Voor elk kalf dat zij voor mesting aankopen, is de hoogte van de bijdrage drie gulden. Voor een kalf dat de boeren inruilen tegen een kalf van een eigen koe moeten zij een gulden betalen.¹⁸⁾

Naast de opbrengsten uit de in omvang toenemende varkens- en kalverstapel vermeerderen ook de opbrengsten uit de kippenhouderij. Vooral de eierproductie neemt sterk toe. Voorheen hield men op de boerderij wel kippen, maar keek boer noch boerin veel naar het pluimvee om. De dieren waren vaak slecht gehuisvest. De boerin ruilde de eieren, evenals de boter, tegen andere goederen bij de dorpswinkelier “en met de winst ging de laatste strijken”.¹⁹⁾

Met de opkomst van de fabriekmatige boterbereiding komt een deel van de arbeid van de boerinnen vrij voor de pluimveeteelt. De boerinnen besteden nu meer zorg aan de voeding van de kippen en letten bovendien meer op ras en ouderdom van het pluimvee. De eieren worden aan de boerderij door opkopers gekocht en doorgaans goed betaald. In Maastricht en Roermond komen aan de bestaande coöperatieve botermijnen ook coöperatieve eiermijnen tot stand. De inkomsten uit de eierhandel stijgen daarmee aanzienlijk.

Ook in coöperatieve zuivelfabrieken wordt het belang voor de boeren van de pluimveehouderij erkend. Op de algemene vergadering van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Lambertus’ te Swalmen zet een spreker uitvoerig uiteen: het kiezen van de leghoenders, het merken van de kuikens, de aankoop van ‘vreemde’ kippen, hoe moet het kippenhok zijn ingericht en de coöperatieve verkoop van de eierproductie.²⁰⁾

Ook in de eierhandel is een duidelijke verbinding naar de zuivelcoöperaties te leggen. In Mortel is A. van Hout, werkzaam in de zuivelfabriek, de eerste inpakker voor de eiervereniging ‘St. Lucia’.²¹⁾ Maar ook op grotere schaal ligt er een relatie tussen boter en eieren. [400] Een belangrijke activiteit van de ZNZ is de huisvesting van een eiermijn in de Maastrichtse botermijn. Tussen 1900 en 1916 biedt de ZNZ gelegenheid tot het veilen van eieren aan deze mijn. Het idee voor deze regeling komt van de zuivelcoöperatie in Tungalroy. In 1900 verkopen de Tungalroyse pluimveehouders via de Maastrichtse mijn 738.000 eieren. Na de ingebruikname van de nieuwe botermijn in 1901 bestaat voor meerdere fabrieken de mogelijkheid om van deze regeling gebruik te maken.

De eierverkoop neemt in de loop van de jaren snel toe. De verkoopkosten aan de mijn bedragen tien cent per honderd eieren tot in totaal vijftienduizend stuks. Daarboven bedragen de kosten vijf cent per honderd eieren.²²⁾ Het is niet verwonderlijk dat juist op de coöperatieve botermijn een oplossing wordt gevonden voor de afzet van eieren. De boeren met pluimvee zijn immers vaak eveneens lid van een coöperatieve zuivelfabriek. Met de afzet van eieren doen zich dezelfde problemen voor als bij de afzet van de boerenboter. Ook eieren worden namelijk gebruikt als tegenwaarde in de ruilhandel bij de winkeliers.²³⁾ Als ergens in deze situatie hulp moet worden geboden, dan is het dus wel door de coöperatieve zuivelorganisatie.

De aanvoer van eieren aan de botermijn in Maastricht loopt fors op. In 1901 worden hier 972.163 eieren verkocht, in 1905 is dit aantal reeds meer dan verdubbeld. Dan vinden 2.041.200 eieren hun weg naar de Maastrichtse mijn. Nog weer tien jaar later, in 1915, is dit aantal meer dan verzesvoudigd en bedraagt 12.725.206. Ook de gemiddelde prijs van de eieren stijgt. In 1901 brengen honderd eieren f. 2,95 op, in 1915 is dat f. 6,16.²⁴⁾

Het bestuur van de ZNZ stelt in 1907 een reglement op voor de aangesloten eierverenigingen. Volgens dit reglement moeten alle eieren worden gestempeld, zodat de leverancier van elk ei steeds is te achterhalen. Na verloop van tijd draagt de ZNZ de belangenbehartiging van de eierverenigingen over aan de speciaal daarvoor opgerichte ZuidNederlandsche Eierbond. Hierbij sluiten zich 35 Limburgse en 31 Brabantse verenigingen aan. Tot 1917 blijft de eierverkoop aan de Maastrichtse botermijn gehandhaafd. Door regeringsmaatregelen in verband met de Eerste Wereldoorlog moet naar een andere verkoopwijze worden gezocht. De inmiddels opgerichte eiermijn in Roermond trekt veel eierverenigingen naar zich toe. De Zuid-Nederlandsche Eierbond wordt om deze reden in 1920 ontbonden. Daarmee komt ook een definitief einde aan de eierverkoop aan de coöperatieve botermijn in Maastricht.²⁵⁾

De kippenhouderij breidt zich in snel tempo uit. Het aantal kippen is vaak drie, vijf of soms tien keer zo groot dan voorheen. In het noorden van Limburg (rond Horst, Sevenum en Venray) doet men veel aan rasverbetering. De kippen worden hier op de meeste boerderijen al rond 1910 in afgebakende loopplaatsen gehouden, met afzonderlijke leg- en slaapplaatsen. Het grootste voordeel wordt behaald bij een niet al te groot aantal kippen per boerderij. De kippen scharrelen namelijk zelf hun voedsel bijeen. Dat voedsel bestaat veelal uit graan- en keukenafval van de boerderij. Hoe meer kippen op een boerderij worden gehouden, hoe meer moet worden bijgevoerd. Niet alleen de grote en middelgrote boeren, maar ook de keuterboeren en arbeiders houden kippen. Op de keuterbedrijven lopen rond 1910 zo'n twintig tot vijftig kippen per boerderij.²⁶⁾

De periode 1910-1940 laat een meer dan verdubbeling zien van de pluimveeteelt op de Brabantse en Limburgse zandgronden. Per 100 ha. cultuurgrond worden in 1910 in de Limburgse zandstreken 705 legkippen gehouden. Dit aantal groeit in 1939 naar 1.571 kippen. In de Brabantse Meierij groeit het aantal legkippen per 100 ha. cultuurgrond van 416 in 1910 naar 949 in 1939. Voor het zuidelijk en oostelijk zandgebied van Brabant bedraagt het aantal legkippen in 1910 369 en in 1939 909 per 100 ha. cultuurgrond. Tijdens de Tweede Wereldoorlog krimpt de pluimveestapel fors in. In 1949 is zij hersteld tot 995 legkippen in Noord-Limburg, 536 in de Brabantse Meierij en 556 in het zuiden en oosten van het Brabants zandgebied.²⁷⁾ Ook de eierproductie van de kippen laat een stijging zien. Dit [401] is een gevolg van de aanfok van betere rassen, de betere huisvesting en broedgelegenheid en de betere voeding.²⁸⁾

De opbrengst van de eieren stijgt vooral na oprichting van de coöperatieve eiermijnen. In 1901, het jaar waarin de eerste mijn in Maastricht wordt gehouden, brengen honderd eieren gemiddeld f. 2,95 aan de mijn op. Een jaar later ligt de gemiddelde prijs op f. 3,50 per honderd stuks. In 1910 zijn er reeds drie eiermijnen: te Maastricht, Roermond en Venlo. In Maastricht ligt de gemiddelde prijs in dat jaar op f. 4,19, in Venlo op f. 4,20 en in Roermond op f. 4,27 per honderd eieren.²⁹⁾

De vraag van consumenten naar produkten als eieren en varkensvlees groeit met de toename van de welvaart zeer sterk, waardoor de prijs evenredig toeneemt. Bovendien ontbreekt bij deze produkten veelal de scherpe internationale concurrentie. De bedoelde produkten kunnen bij uitstek worden voortgebracht in kleine, arbeidsintensieve boerenbedrijven. Als gevolg daarvan groeit in de zandstreken het aantal kleine bedrijven dat zich toelegt op de produktie van eieren en varkensvlees.³⁰⁾

Met de opkomst van het veredelingsbedrijf op de zandgronden wordt in deze streken, in tegenstelling tot vroeger, geproduceerd voor de markt. De boeren leggen zich nu geheel toe op de verkoop van produkten uit de veehouderij (varkens, eieren en boter). Het verbouwde graan wordt als veevoer gebruikt. Daarnaast wordt veevoer aangekocht. Het tijdperk van zelfvoorziening is voorbij. Richtte men vroeger de produktie op de boerderij nog grotendeels op de eigen consumptie, nu produceert de boer voor de markt en worden artikelen voor het eigen huishouden grotendeels gekocht.

De boer op de zandgronden raakt met de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie betrokken bij en afhankelijk van het internationaal ruilverkeer. De boterprijzen, die voor een belangrijk deel de inkomsten op het landbouwbedrijf bepalen, worden gevormd op een markt waarop handelaren uit het binnen- en buitenland participeren. Ongunstige economische ontwikkelingen in het buitenland kunnen nu in sterke mate hun invloed doen gelden op de inkomsten van de zandboeren. Dit wordt maar al te duidelijk tijdens de oorlogs- en crisisjaren.

De afhankelijkheid van het buitenland voor de aanvoer van kunstmest en veevoeder en de afzet van eindprodukten als boter en vlees slaat voor het eerst in het nadeel van de boeren om bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog en meer in het bijzonder na de afkondiging van de onbeperkte duikbotenoorlog in 1917. De aanvoer van produkten over zee komt dan stil te liggen. Aangezien de Nederlandse bevolking gevoed moet worden, neemt de overheid alle graan in beslag en levert geen veevoer meer. Daarmee wordt het onmogelijk de opgebouwde varkens-, pluimvee- en runderstapels aan te houden. Vrijwel alle varkens en kippen worden in 1917 en 1918 afgeslacht. Ook de rundveestapel wordt ingekrompen en de melkproduktie loopt navenant terug. De nadruk komt in de boerenbedrijven steeds meer op de akkerbouw te liggen, hoewel ook hier problemen ontstaan aangezien kunstmest zeer schaars is.³¹⁾

Na de oorlog brengen de boeren hun veestapels snel weer op de vooroorlogse grootte. De vooruitzichten zijn gunstig. In 1921 dalen de prijzen van akkerbouw- en dierlijke produkten op de wereldmarkt echter zeer sterk. De oorzaken hiervan zijn overproduktie, handelsmoeilijkheden en economische en financiële chaos in Duitsland, een van de belangrijkste afzetmarkten van Nederlandse agrarische produkten. Hoewel de situatie zich na 1923 enigszins herstelt, blijft de verhouding tussen produktiekosten en prijzen ongunstiger dan voor 1921. Het gemengde bedrijf lijkt minder last van deze ontwikkelingen te ondervinden want de vooroorlogse ontwikkelingsgang naar een veredelingsindustrie, wordt in snel tempo voortgezet. Varkensvoer wordt met de dalende akkerbouwprijzen goedkoper, waardoor de varkens- en ook de pluimveestapels kunnen groeien. Voorts duiden de [402] toename van het areaal grasland, de toename van de ontginningen en verbeteringen van de stallen op een ontwikkeling naar veredelingsbedrijven.³²⁾

In verband met de aarzelende markt is een gedifferentieerd aanbod van produkten de beste keus. Veel boerenbedrijven zorgen dus in meerdere sectoren sterk te zijn. Op deze wijze blijft het gemengd bedrijf vooralsnog in stand. De akkerbouw is echter niet meer dienstverlenend ten opzichte van de veeteelt. Veevoer wordt niet langer zelf geproduceerd maar wordt grotendeels aangekocht. De boeren brengen in principe alle geproduceerde goederen op de markt. Produkten waarvoor weinig grond nodig is, hebben de voorkeur. Groenten, varkens en kippen spelen dan ook een hoofdrol in veel produktieplannen. Dankzij deze vorm van risicospreiding vormt de prijsontwikkeling voor de boeren geen onderwerp van grote zorg. Er is immers altijd wel iets dat goed oplevert.³³⁾

De afstemming van de agrarische activiteiten op de commerciële mogelijkheden kan in de crisisjaren uiteindelijk niet worden volgehouden. De reeks van steunmaatregelen van de overheid maakt aanpassing van het produktieplan aan deze maatregelen noodzakelijk. De landbouweconomie in de zandstreken gaat in de tweede helft van de jaren dertig dan ook over van een stelsel dat is gericht op intensivering van structuurverbeteringen naar een zuivere aanpassingseconomie.³⁴⁾

Kort voor de Tweede Wereldoorlog zijn er nog drie sectoren waar de marktomstandigheden een hoofdrol spelen. Het betreft allereerst de kippenhouderij. Deze groeit vlak voor de oorlog explosief. In Noord- en Midden-Limburg stijgt het aantal hoenders tussen 1930 en 1939 met 72%. De varkensfokkerij, de tweede sector, reageert met de introductie van een nieuw ras op de mogelijkheden die de binnenlandse markt biedt. Het Nederlandse landvarken wordt een succes. De derde sector be-

treft die van de tuinbouw. Deze laat wisselende resultaten zien. De band met de markt is voor de gehele landbouw als gevolg van de crisismaatregelen en subsidiestromen lossier geworden. De boeren hebben de slag om de markt voor levensmiddelen verloren. Zelfs bij organisatie in verkoopcoöperaties is er voor hen geen kans meer op bepaling van de prijs.³⁵⁾

De landbouw komt tijdens de Tweede Wereldoorlog geheel in het teken van de voedselvoorziening te staan. De oplossing van het voedingsvraagstuk wordt gezocht in een verschuiving van de consumptie van dierlijke vetten naar een meer plantaardige voeding. De 'concurrenten' op dit gebied, dat wil zeggen de dieren die plantaardige voeding tot zich nemen die even goed voor menselijke consumptie geschikt is, moeten zo snel mogelijk worden afgeslacht. Koeien zijn geen concurrenten, aangezien zij gras eten. De varkens- en pluimveestapels moeten wel rigoureus worden ingekrompen. De aanvoer van granen van overzee, waarmee de varkens en kippen gevoederd worden, is geblokkeerd, waardoor een herstructurering van de nationale landbouw noodzakelijk is. Dit gebeurt reeds in de eerste maanden van de Duitse bezetting.

Vanaf de zomer van 1942 blijft het niveau van de pluimveestapel tot het einde van de oorlog liggen op ongeveer 10% van het aantal dat voor 1940 aanwezig was. Voor de varkensfokkerij wordt het dieptepunt bereikt in maart 1942 als nog slechts een kwart van het aantal varkens van juni 1940 over is. Van deze vermindering kan men zich echter vrij snel herstellen. Het aantal fokzeugen en de bijpassende hoeveelheid dekberen ligt vlak na de oorlog alweer op het vooroorlogse niveau.³⁶⁾ Voor de boerenbedrijven op de zandgronden betekent dit alles opnieuw een volledige reorganisatie.

De rundveestapel ondergaat reeds voor juni 1940 een kleine inkrimping, maar blijft daarna enige tijd vrijwel op peil. De boeren zijn niet erg bereid mee te werken aan de beperking van hun rundveestapel. In het najaar van 1940 voert de overheid daarom de verplichte veelevering in. Deze regeling houdt in dat per jaar per gehouden melk- en kalfkoe een aanslag in kilogrammen levend gewicht wordt opgelegd. Met name bij de kleine, minder kapitaalkrachtige boeren komt deze regeling hard aan.³⁷⁾

[403] In 1941 vindt er een verschuiving in de rundveestapel plaats van melk- en kalfkoeien en mestvee naar jongvee. In december 1942 is de rundveestapel met ruim 23% gezakt onder het niveau van twee jaar eerder. Het aantal melk- en kalfkoeien is dan precies met 20% gedaald. Na de winter van 1942/1943 wordt de rundveestapel weer geleidelijk uitgebreid. In juni/juli 1945 bedraagt de omvang van de rundveestapel ongeveer 85% van die van juni 1940.³⁸⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt in Limburg vooral de tuinbouw belangrijk. In 1947 is deze sector naar produktievermogen de belangrijkste sector geworden. Voorts nemen de suikerbietenteelt en de aardappelenteelt in omvang toe. De graanteelt daalt en de teelt van peulvruchten en handelsgewassen is niet langer van betekenis. De veeteeltsector ontwikkelt zich in deze provincie dramatisch in negatieve richting. Het produktievermogen in de veehouderij daalt in de oorlog met 22½ % naar het niveau van 1910.³⁹⁾

Het herstelbeleid van de regering is er kort na de oorlog op gericht de boeren zoveel mogelijk zelf te laten herstellen. In de eerste naoorlogse jaren kan Nederland de invoer van voedergranen niet betalen. Met name aan de uitbreiding van de varkens- en kippenstapel blijven beperkingen gesteld.⁴⁰⁾ In deze jaren zijn ingrijpende structuurveranderingen niet mogelijk door de geldende gebods- en verbodsbepalingen. Deze wettelijke regelingen zijn een erfenis uit de crisis- en oorlogsjaren. Toch valt in deze jaren bij de boeren een vernieuwingsdrang te constateren. De dynamiek en flexibiliteit hebben betrekking op een diversificatie van produkten en een intensivering van de teelt. Vooral de groei van de intensieve veeteelt is groot.⁴¹⁾ In 1950 overschrijdt op de zandgronden het aantal run-

deren de vooroorlogse omvang.⁴²⁾

Na de Tweede Wereldoorlog wordt de markt bepalend voor de structuur van de landbouw. De vraag naar landbouwprodukten is in deze jaren groot. De boeren hebben echter te maken met schaarste-problemen. Produkten die nodig zijn op het landbouwbedrijf zijn nog moeilijk te verkrijgen. Er is een tekort aan kunstmeststoffen, veevoeders en zaaigoed. Ook is hier en daar oorlogsschade opgelopen. Voorts kampt men met een onverwacht tekort aan arbeidskrachten. De produktie kan in eerste instantie dan ook niet aan de grote vraag voldoen. De economische wet van vraag en aanbod werkt ook hier. De financiële resultaten op de boerenbedrijven zijn in de eerste jaren na de oorlog zeer gunstig. Het verdiende geld wordt geïnvesteerd in machines. Mechanisatie is een belangrijk kenmerk van de naoorlogse landbouw. Zij vormt een aanzet voor de verschuiving die zich in de jaren vijftig voordoet in de richting van een verdere specialisatie in de landbouw.⁴³⁾

8.1.2. Vergroting van de opbrengsten in het kleinbedrijf

De opbrengsten van het kleine boerenbedrijf worden mede dankzij de coöperatieve zuivelfabricage aanmerkelijk vergroot. Vooral vanaf 1905 kan gesproken worden van bevredigende uitkomsten van de boerenbedrijven op de zandgronden. De prijzen van de landbouwprodukten bewegen zich weer in een opgaande lijn. Deze ontwikkeling hangt samen met de gunstige conjunctuur in West-Europa vanaf 1900 tot de Eerste Wereldoorlog. Een grote bevolkingsgroei, een zich sterk uitbreidende werkgelegenheid en de toename van de koopkracht van grote delen van de bevolking zijn de pijlers van deze gunstige conjunctuur. Een belangrijk deel van de gestegen koopkracht wordt besteed aan produkten uit de veehouderij en tuinbouw.⁴⁴⁾ Over 1910 kan dan ook gemeld worden: “De zuivelproducten stonden het geheele jaar door eveneens hoog genoteerd. De boter schijnt wel elk jaar duurder te worden.”⁴⁵⁾ Aangezien de inkomsten van het boerenbedrijf op de zandgronden hoofdzakelijk uit de stal komen, gaat het ook de landbouwbedrijven in deze jaren goed.⁴⁶⁾

De zuivelcoöperaties vervullen een scharnierfunctie in de modernisering van het kleine landbouwbedrijf. In de zuivelcoöperaties leren de boeren samenwerken en de resultaten [404] van deze samenwerking laten niet op zich wachten. Ook op andere terreinen slaan de boeren de handen nu ineen. Na de coöperatieve zuivelfabrieken ontstaan ook boerenleenbanken en aankoopverenigingen. In het moderniseringsproces, dat zich op de landbouwbedrijven van de zuidelijke zandgronden afspeelt, ligt de nadruk niet op de vergroting van de produktie per arbeider door (kapitaalintensieve) mechanisering, maar op de vergroting van de produktie per hectare. Deze omstandigheid werkt zeer ten gunste van het kleinbedrijf.⁴⁷⁾

Niet alleen de bestaansmogelijkheden van de reeds gevestigde kleine boeren verbeteren, ook de mogelijkheden voor boerenknechten om een eigen bedrijfje te beginnen worden hierdoor vergroot. Dankzij de hogere lonen vermeerdert ook de welvaart van de landarbeiders.⁴⁸⁾ Het lidmaatschap van een coöperatieve boterfabriek stelt de landarbeiders in staat om met voordeel melkvee te houden. Dit maakt hen minder afhankelijk van de loonarbeid, die zij slechts uitoefenen als aanvulling van de eigen inkomsten.⁴⁹⁾

De betere bestaansmogelijkheden voor het kleinbedrijf, voor een belangrijk deel dankzij de coöperatieve zuivelfabrieken gerealiseerd, komt tot uitdrukking in een groei van het aantal kleine landbouwbedrijven. Tussen 1891 en 1910 neemt in Noord-Limburg het aantal bedrijven van 1-5 ha. met ongeveer 6% toe. In 1891 is 64,8% van de Noordlimburgse boerderijen kleiner dan 5 ha. In 1900 gaat het om 66,9% van de bedrijven, in 1910 tenslotte om 70,2%.⁵⁰⁾

Ook in Noord-Brabant neemt het aantal kleine bedrijven geleidelijk toe. Deze groei komt voorna-

melijk tot stand door splitsing van de bedrijven. Tussen 1893 en 1904 groeit het aantal bedrijven van 1-5 ha. in Noord-Brabant met 1.000 naar 15.300.⁵¹⁾ In 1910 overheerst in het Land van Cuijk en de Meierij nog het kleinbedrijf van 1-5 ha. De zandgronden in het zuiden en oosten van Brabant kennen in vergelijking met de andere gebieden de meeste bedrijven tussen 5-10 ha. Deze bedrijfs-grootte is ook de meest voorkomende in dit gebied. De westelijke zandgronden hebben een vrij regelmatige verdeling in verschillende klassen van bedrijfsgrootte. De gemiddelde oppervlakte ligt op 11,32 ha. per bedrijf. De meeste landbouwbedrijven hebben hier een oppervlakte tussen 10-20 ha.⁵²⁾ In totaal heeft in het Brabantse zandgebied in 1910 48,7% van de grondgebruikers 1-5 ha. grond en 33% 5-10 ha.⁵³⁾

Aan de groei van het aantal kleine bedrijven ligt een aantal oorzaken ten grondslag. Naast de verbeterde bestaansmogelijkheden voor landarbeiders waardoor zij zelfstandig een eigen bedrijfje draaiende kunnen houden, worden ook veel bestaande boerderijen bij overlijden van de ouders verdeeld onder de kinderen. Dit leidt tot versnippering van de landbouwgrond.⁵⁴⁾ Sommige eigenaars krimpen bewust hun bedrijf in om dan zonder dienstpersoneel, maar met eigen kinderen en familieleden het bedrijf te voeren. Daardoor is vaak een intensievere cultuur mogelijk.⁵⁵⁾ De intensieve landbouw kan bij uitstek in gezinsbedrijven worden uitgeoefend. Hier heeft men namelijk de beschikking over een gratis arbeidspotentieel.

Aan de basis van deze factoren liggen echter de vermeerderde opbrengsten die in de coöperatieve zuivelfabricage worden behaald. Zonder deze gunstige bestaansvoorwaarde zijn de kleine bedrijven niet levensvatbaar. De vermeerderde opbrengsten van het landbouwbedrijf maken ook een uitbreiding van het areaal landbouwgrond mogelijk. Boeren zijn in staat met het extra geld een lapje grond te kopen en dit vervolgens zo nodig te ontginnen.⁵⁶⁾ De toepassing van de kunstmest is een grote stimulans om tot ontginning over te gaan. In 1910 vinden we reeds boerderijen op de Noordlimburgse heidegronden die in tien jaar tijd drie tot vier maal zo groot zijn geworden:

“Heel anders staat het in de heidorpen. Vroeger werd daar armoe geleden; tegenwoordig heerscht er welvaart. Er worden boeren gevonden, wier boerderij drie- viermaal zoo [405] groot is als voor tien jaren. Velen zijn eigenboeren. Voor weinig geld koopen ze zich een lap heide, welke zij vervolgens zelf ontginnen; ieder jaar wat en zoo worden het aardige boerderijtjes. Die menschen hebben ook lust in hun werk. Ze zien dat ‘t vooruitgaat. Een heiboer met een flink aantal oppassende kinderen komt gemakkelijk tot welstand.”⁵⁷⁾

Ook in Noord-Brabant zijn ontginningen nodig om aan het nodige grasland te komen voor de sterk uitbreidende veestapel. De goede prijzen voor het vee en produkten uit de veehouderij evenals de stijgende graanprijzen, werken hierop zeer bevorderlijk. De Brabantse landbouwleraar B. Lips vindt een uitbreiding van het grasland noodzakelijk aangezien een rationele veehouderij niet mogelijk is zonder weidegang van de koeien. In 1908 voorspelt hij een ingrijpende verandering van het boerenbedrijf op de zandgronden:

“In de toekomst zal de graslandaanleg zelfs een geheele hervorming te weeg brengen in het aloude zandbedrijf en zoo zullen de ontginningen ons brengen waar we wezen moeten. Het zal namelijk niet heel lang duren of men ziet in de zandstreken niet alleen het jongvee, doch ook het melkvee weiden. En dan komen we langzamerhand in het goede spoor. Aan den eenen kant afschaffing van den potstal en anderzijds des zomers weidegang van het melkvee; wat zal dat een enorme vooruitgang geven op het gebied van de hygiëne en der zuivelfabricage.”⁵⁸⁾

Een voorspellende blik kan Lips niet ontzegd worden.

De werking van de coöperatieve zuivelfabriek als hefboom naar verdere modernisering en vooruitgang van het boerenbedrijf, kan concreet duidelijk worden gemaakt aan de hand van de situatie in het Limburgse Beesel. De oprichting van de coöperatieve stoomzuivelfabriek ‘St. Lambertus’ in

Swalmen in 1904 heeft ook voor de boeren in Beesel gevolgen. Ook zij leveren hun melk aan deze fabriek. De veeteelt wordt door de aanwezigheid van de boterfabriek lonend. Grote hoeveelheden boter van een goede kwaliteit die gemakkelijk kunnen worden afgezet, doen de melkprijzen stijgen.

De veehouders in Beesel wendden de stijgende opbrengsten uit de zuivelproductie vervolgens op drie verschillende manieren aan. Sommige boeren richten de veestallen efficiënter en hygiënischer in en verbeteren met fokvee de veestapel. Anderen kiezen voor verbetering van de akkerbouw. Zij [406] kopen van de stijgende opbrengsten dorsmachines, cultivatoren en wentelploegen en lenen bij een coöperatie andere machines voor gebruik in de akkerbouw (bijvoorbeeld zaaimachines en kunstmeststrooiers). Met het gebruik van kunstmest kan de opbrengst worden vergroot. Ook richt men zich soms voor een deel op de extensieve tuinbouw (aardappelen, koolrapen en wortelen). Andere boeren gaan over tot de fokkerij. Vooral de paardenfokkerij is in opkomst. De afzetmogelijkheden in Duitsland spelen hier een belangrijke rol.⁵⁹⁾

Zoals reeds in hoofdstuk 2 aangegeven, ontwikkelde de landbouw op de zandgronden zich reeds voor de komst van de zuivelcoöperaties in de richting van gemengde bedrijven met een nadruk op veeteelt. Deze ontwikkeling zet door. Als gevolg van de grotere waarde van de veehouderij neemt het areaal weiland toe ten koste van het areaal bouwland. Naast de vermeerdering van het areaal weiland wordt ook meer aandacht besteed aan de kwaliteit van het akker- en weiland. Dit is vooral te danken aan de propaganda en de proefvelden van de rijkslandbouweren en de werkzaamheden van de Nederlandsche Heidemaatschappij.⁶⁰⁾

De toepassing van kunstmest leidt tot een betere kwaliteit gras, wat weer leidt tot een grotere melkproductie van het vee. Dit is vooral belangrijk wanneer de melk een grotere waarde krijgt na de komst van de coöperatieve zuivelfabrieken. Ook het bouwland gaat door de toepassing van kunstmest in kwaliteit vooruit. Daarnaast levert het vee een betere kwaliteit stalmest door de betere verzorging en voeding, hetgeen weer wordt opgeroepen door de coöperatieve zuivelfabrieken. De oogsten van het akkerland gaan belangrijk vooruit door de toepassing van kunstmest en betere stalmest alsmede door het gebruik van betere variëteiten van de gewassen.⁶¹⁾

Reeds tussen 1880 en 1890 wordt op grote boerderijen kunstmest gebruikt.⁶²⁾ De grote boeren zijn pioniers van de kunstmest omdat zij over voldoende geld beschikken om tot de aankoop van kunstmest over te gaan. Ook hun commerciële instelling in vergelijking met de traditioneler ingestelde zandboeren heeft hierop positief uitgewerkt. Op het moment dat de kleine zandboeren over geld beschikken via de zuivelcoöperaties en zich mentaal voor vernieuwingen openstellen, gaan ook zij over tot het gebruik van kunstmest. Hetzelfde geldt voor het gebruik van geïmporteerde granen en krachtvoer als voer voor het vee.

Regelmatig wordt in de *Kalenders* van de ZNZ propaganda voor kunstmest gemaakt en voorlichting met betrekking tot bemesting verstrekt. De bemesting van weilanden levert immers betere voedingsmiddelen voor de koeien en is dus gunstig voor de melkproductie. In 1913 zijn “de tien geboden der Bemesting” opgenomen. De boeren wordt aangeraden de akkers en weilanden regelmatig te bemesten, want iedere oogst onttrekt voedingsstoffen aan de bodem. De stalmest moet zorgvuldig bewaard worden door de vaalt vochtig te houden en vast te (laten) trappen. Het weg laten lopen van gier in de sloot of op het erf is uit den boze. Het bouwen van een gierkelder wordt daarom aanbevolen. De aanleg van een composthoop “is een uitstekende spaarpot”, omdat daarop alle stoffen te verzamelen zijn die anders verloren gaan. Naast stalmest, gier en compost moeten de boeren ook handelsmeststoffen gebruiken.

De uit het bedrijf weggevoerde melk, vlees en graan bevatten namelijk een belangrijk deel voe-

dingsstoffen (stikstof, fosforzuur, kali en kalk), die moeten worden teruggegeven in de vorm van kunstmeststoffen als Thomasslakkenmeel, kainiet en chilisalpeter. De kunstmeststoffen moeten niet eenzijdig, maar gezamenlijk worden gebruikt. De boeren wordt aangeraden de stalmest, wanneer uitgereden op het land, niet in hoopjes op de akker te laten liggen, maar meteen uit te spreiden. Op deze wijze vervliegt er zo weinig mogelijk stikstof. De kunstmest moet flink worden ingeëgd of ondiep ondergeploegd. Ook het grasland moet worden bemest, “van de lucht alleen kan het gras niet leven”. De boer kan hier met een kali- en een fosforzuurbemesting volstaan. Wil de [407] kunstmest goed haar werk kunnen doen, dan moet de boer zorgen voor een behoorlijke ontwatering, eggen en kalken om mos te verwijderen en ontzuring van de bodem te bereiken. Tenslotte wordt de boeren aangeraden de kunstmest tijdig te bestellen, zodat de bemesting op tijd kan plaatsvinden. De koop van de kunstmest geschiedt bij voorkeur in een coöperatieve vereniging. Over de werking van de kunstmeststoffen moet niet al na een jaar worden geoordeeld. In een jaar komen niet alle stoffen tot hun optimale werking en de werking is bovendien afhankelijk van verschillende omstandigheden.⁶³⁾

Tot de Eerste Wereldoorlog winnen de vernieuwingen in de landbouw zeer geleidelijk terrein. Zij zijn te laat ingezet om nog voor de Eerste Wereldoorlog de welvaartsachterstand op andere provincies in te halen. Wel wordt een grotere achterstand dankzij de vernieuwingen voorkomen.⁶⁴⁾ De in het geheel gunstige ontwikkelingen in de landbouw vanaf het begin van de twintigste eeuw zijn voor een belangrijk deel te danken aan een opleving van de conjunctuur.⁶⁵⁾

De Eerste Wereldoorlog betekent een verstoring van de ontwikkeling. Veel kleine bedrijven komen in moeilijkheden, omdat de bedrijfshoofden onder de wapenen worden geroepen. Hierdoor ontstaat op deze bedrijven een tekort aan arbeidskrachten. Hoewel Nederland tijdens de oorlog neutraal blijft, raakt zij in de praktijk steeds verder geïsoleerd. Een consentenpolitiek en distributiewet moeten de binnenlandse voedselvoorziening veilig stellen. Door de afkondiging van de onbeperkte duikbotenoorlog in 1917 stagneert de aanvoer van broodgranen, veevoeder en kunstmest. De boeren op de zandgronden worden in de zomer van 1917 verplicht hun graanoogst geheel aan de overheid te leveren. Vanwege het grote tekort aan veevoer zien veel boeren zich genoodzaakt hun veestapel in te krimpen.⁶⁶⁾

Niettemin zijn de oorlogsjaren geen werkelijk slechte jaren voor de boeren. De prijzen ondergaan vooral tegen het einde van de oorlog een flinke stijging. De prijzen van de produkten en de produktiekosten blijven goed met elkaar in evenwicht.⁶⁷⁾ De kritiek van boerenzijde in deze jaren richt zich vooral op het ontstaan van een geleide economie met produktieregelingen, prijszettingen en regelingen ten aanzien van de consumptie. Onbekendheid met of afkeer van deze directe overheidsinterventie in het vrije ondernemerschap van landbouwers en coöperaties is veelal de oorzaak van deze kritiek. Anderzijds laat de organisatie vanuit de overheid te wensen over. Ook hierop richt zich een deel van de kritiek.⁶⁸⁾

Na het einde van de Eerste Wereldoorlog volgt een snel herstel van de vooroorlogse hoogconjunctuur. Al even snel echter begint een lange periode van overproductie, die tot flinke prijsdalingen leidt. De geweldig toenemende aanvoer van graan uit de Verenigde Staten en Canada zet de wereldgraanprijs onder druk. De aanvoer van grote hoeveelheden boter uit Nieuw-Zeeland en Australië op de Europese markten werkt een daling van de boterprijs in de hand. Ook de concurrentie van margarine speelt een negatieve rol. De margarine-industrie verbetert de kwaliteit van de margarine aanmerkelijk en weet de produktiekosten en daarmee ook de prijs te verlagen.⁶⁹⁾

Na 1920 gaat men met de modernisering van de landbouw verder waar men voor het uitbreken van de oorlog was gebleven. Op basis van ervaringen en activiteiten uit deze periode verbeteren de

landbouwers de bedrijfsvoering. Zij zoeken niet langer naar vernieuwing, maar passen de verworven kennis toe met als oogmerk doelmatigheid, verbetering van de efficiëntie en een blijvende rentabiliteit van de agrarische bedrijven.⁷⁰⁾

Om de boeren bewust te maken van de rentabiliteit van hun koeien worden door zuivelcoöperaties en -bonden methoden ontwikkeld om een goed overzicht te krijgen van de melkproductie van de verschillende koeien. Men acht het voor de boer belangrijk op geregelde tijden de melk- en boteropbrengst van elke koe door weging en onderzoek op vetgehalte te laten bepalen. De ZNZ levert daartoe reeds in 1901 aan de leden van de bij haar aangesloten coöperaties, staten waarin bijgehouden kunnen worden: de naam van de koe, [408] het aantal geleverde kilo's melk, het vetgehalte van die melk, de leeftijd van de koe, het aantal malen dat de koe gedekt is, gekalfd heeft en droog stond en tenslotte de geldelijke opbrengst van de geleverde kilo's melk en de daaruit geproduceerde boter van iedere koe. Het is de bedoeling dat de boeren twee maal per maand op vastgestelde data in de fabriek de melk van de afzonderlijke koeien laten wegen en van die melk (de ochtend-, middagen avondmelk gemengd) een monster laten nemen, waarvan het vetgehalte wordt bepaald.⁷¹⁾

Enige jaren later wordt de controle op dit gebied sterk uitgebreid. In 1906 maken de zuivelcoöperaties in de kring Roermond van de ZNZ een begin met een systematische controle op de melklevering van de koeien van de bij hen aangesloten boeren. Daartoe richt men controleverenigingen op, die beheerd worden door de coöperatieve roomboterfabrieken in deze kring. De onkosten worden bestreden uit de contributie van de leden, voor zover zij niet gedekt worden uit de kas van de boterfabriek zelf. Het doel van de verenigingen is ieder lid afzonderlijk gegevens te verstrekken omtrent de melk- en boteropbrengst van zijn koeien. Iedere deelnemer verplicht zich tot het verstrekken van de gevraagde gegevens van al zijn koeien voor de periode van minstens een jaar. De controle van de melk op hoeveelheid en vetgehalte van elke koe vindt minstens eenmaal in de drie weken plaats. De koeien krijgen daarvoor een vast nummer. Na beëindiging van de lactatieperiode van een koe, ontvangt de eigenaar een lijst met daarop aangegeven het aantal kilogrammen melk van deze koe, het gemiddelde vetgehalte van de melk en het aantal kilo's vervaardigde boter. Bovendien krijgt iedere deelnemer binnen acht dagen na het verrichte onderzoek bericht van de uitkomsten van iedere afzonderlijke controle.⁷²⁾

Het bestuur van de ZNZ juicht dit initiatief toe en geeft nadere aanwijzingen ter uitoefening van de controle. Daags voor de controle verstrekt de boterfabriek aan iedere deelnemer zoveel melkkannen als op diens boerderij koeien worden gemolken. Deze kannen krijgen een nummer dat overeenkomt met het vaste nummer van de te controleren koeien. In iedere kan komt de middag-, avond- en ochtendmelk van de afzonderlijke koe. Omdat de melk eerst moet afkoelen voordat deze bij de andere melk kan worden gegoten, moet de boer zoveel genummerde emmers hebben als hij koeien melkt. In deze melkemers kan de melk afkoelen voordat hij in de kannen wordt gegoten. In de fabriek wordt de melk uit iedere kan vervolgens nauwkeurig gewogen, terwijl tevens een monster wordt genomen ter bepaling van het vetgehalte. In een register wordt van dit alles aantekening gehouden.⁷³⁾

Niet alleen met betrekking tot de rundveehouderij en melkopbrengst acht men het bijhouden van een administratie noodzakelijk. In de *Kalender* van de ZNZ in 1922 adverteert de uitgeverij van onder meer het blad Land en Vee met een werk van een rijkslandbouwleraar. Deze De Gier heeft een boek geschreven over de boekhouding op boerenbedrijven, getiteld *De eenvoudigste Boekhouding voor Landbouwers*. Dit werk bestaat uit vier boeken: een handleiding, een zakboek, een kasboek en een bedrijfsinventaris en balans. De tekst van de advertentie luidt als volgt:

“Landbouwers-Tuinbouwers-Veehouders houdt boek! Die schrijft, die blijft. Denkt eraan, gij MOET boekhouden, anders zal men u ZOOVEEL belasting laten betalen, dat het U groen en geel om de oogen wordt. Zonder boeken kunt ge immers NIETS bewijzen. Door eene uitgave van een

paar gulden spaart ge wis en zeker honderden guldens of rijksdaalders, wellicht muntjes van tien. Vooral in Noord-Brabant en Limburg wordt nog TE WEINIG boek gehouden. Reeds duizenden stellen zijn in de Noordelijke Provinciën geplaatst. Volgt dat voorbeeld en bestelt onmiddellijk de 4 voor U onmisbare boeken. Gij kunt DAGELIJKS met boekhouden beginnen.”⁷⁴⁾

De rationalisatie van het landbouwbedrijf krijgt onder meer gestalte in het systeem van ruilverkavelingen. De verspreide ligging van percelen grond wordt steeds meer als een [409] probleem ervaren. Het verhindert efficiënt werken. Op vrijwillige basis begint men aanvankelijk met een eenvoudige onderlinge ruil van stukken grond. In 1924 komt de Ruilverkavelingswet tot stand, die de mogelijkheid biedt bij stemming te bepalen of de voorgenomen ruilverkaveling voor een bepaald aangewezen gebied doorgang kan vinden. In 1938 wordt de procedure vereenvoudigd.⁷⁵⁾

In de loop van de jaren twintig daalt het prijsniveau in de veehouderij, evenals dat in de akkerbouw overigens, zodanig dat nauwelijks nog van een lonend bedrijf kan worden gesproken. Sommige jaren laten nog een lichte verbetering zien, maar zeker aan het eind van de jaren twintig is de situatie slecht. In 1931 neemt de gang van zaken voor de veehouderij een catastrofale wending. Groot-Brittannië, gevolgd door de Scandinavische landen, laat in dat jaar de gouden standaard los. De waarde van de gulden ten opzichte van het pond stijgt, waardoor de opbrengst van de export sterk daalt.⁷⁶⁾

De wereldmarkt is dankzij de zuivelcoöperaties bereikt. De afhankelijkheid van deze markt laat tijdens de crisis in de jaren dertig echter de keerzijde voelen. Een internationale monetaire en economische crisis doet zich gelden. Belangrijke exportgebieden gaan door de heffing van nieuwe invoerrechten of de instelling van invoerverboden en contingenteringmaatregelen in het buitenland verloren. De prijzen van de landbouw- en zuivelprodukten dalen sterk als gevolg van een overweldigend aanbod op de binnenlandse markt.⁷⁷⁾ Reeds in 1931 moet worden geconstateerd dat “de nijvere boerenstand is vervallen tot een noodlijdend bestaan.”⁷⁸⁾ Ten aanzien van de landbouw in Ginneken en Bavel wordt bijvoorbeeld gemeld dat de inzinking van de eier- en zuivelprijzen in de tweede helft van 1931 het bedrijf zo ernstig heeft geschaad, “dat het thans niet meer rendabel is”.⁷⁹⁾ In hetzelfde jaar wordt ook de toestand van de landbouw in Dongen zeer slecht genoemd. “De opbrengst bleef in het algemeen beneden de productiekosten, zodat meerendeels met verlies moest worden gewerkt”.⁸⁰⁾ Daar waar de landbouwbedrijven flexibel kunnen reageren door bijvoorbeeld op de teelt van andere produkten over te stappen, wordt de crisis in deze eerste jaren minder gevoeld dan elders.

Dankzij de inspanningen die de landbouwers in het zuiden zich hebben moeten getroosten om in de jaren twintig op de exportmarkt mee te blijven draaien, kunnen zij de crisis in de jaren dertig beter aan dan menig andere Nederlandse boer. Limburg loopt op het hoogtepunt van de crisis haar achterstand in besteedbaar inkomen ten opzichte van andere provincies in. Door de steunmaatregelen moeten de boeren hun teeltplan echter voortdurend aanpassen. Het streven wordt gericht op een maximalisatie van de opbrengst per hectare.⁸¹⁾ De risico's kunnen op de meeste boerenbedrijven worden gespreid aangezien het veelal gemengde bedrijven betreft. De landbouwcrisis is dan ook niet meteen fataal. In 1930 zijn de prijzen voor de landbouwprodukten en de melkprijzen weliswaar laag, maar de vee prijzen in het algemeen goed.⁸²⁾

De regering vaardigt steunmaatregelen uit om minimumprijzen te waarborgen (Crisiszuivelwet) en regelend op te treden ten aanzien van de produktie (Crisisvarkenswet). De Crisiszuivelwet is in het vorige hoofdstuk reeds aan de orde gekomen. De Crisisvarkenswet (1932) geeft de mogelijkheid tot accijnsheffing op varkensvlees. De opbrengsten van deze accijns komen terecht in een stabilisatiefonds. Daarmee beoogt men een prijspeil te handhaven dat ligt boven het niveau dat men op basis van de Engelse noteringen voor bacon mag verwachten. Na de Crisiszuivelwet en Crisisvarkenswet volgt nog een reeks van andere crisismaatregelen door de overheid. Uitgangspunt is de produktie aan de exportcijfers aan te passen om een redelijk binnenlands prijspeil te handhaven, nu het buiten-

land verdere beperkende maatregelen ten aanzien van de Nederlandse export treft. De Landbouwcrisiswet (1933-1934) brengt meer verband in de reeds getroffen steunmaatregelen en opent anderzijds de mogelijkheid voor nieuwe steunmaatregelen. De [410] Landbouwcrisiswet heeft een tweeledig doel. De nationale voedselvoorziening moet in stand worden gehouden en anderzijds moet de boeren inkomenssteun worden verstrekt.⁸³⁾

De regering tracht ten aanzien van de produktie en de prijzen voor verschillende produkten regelend op te treden. Niettemin wordt allerwege geconstateerd dat de overheidsmaatregelen niet afdoende zijn. Ging het de kleine gemengde bedrijven nog in 1932 naar omstandigheden redelijk goed, vanaf 1933 lijden de meeste verlies.⁸⁴⁾ De regeringsmaatregelen brengen wel enige verlichting, maar zij kunnen de noodzakelijke produktiekosten niet dekken.⁸⁵⁾ De regering tracht bijvoorbeeld de melkproduktie te verminderen door afslachting van een deel van het rundvee. Op deze wijze wil men een meer lonende melkprijs voor de veehouder bereiken. Allerwege wordt echter betwijfeld of de “vernietiging van een deel van het productie-apparaat” voor de boeren inderdaad een voordeel zal zijn.⁸⁶⁾ De afslachting van een deel van de veestapel en de beperking van de kalverteelt ontmoet bij de veehouders in ieder geval veel weerstand. Ik zal hierop nader ingaan in paragraaf 8.2.2.

De ingewikkelde wetgeving en de steeds wisselende uitvoeringsmaatregelen dwingen de landbouwers voortdurend het produktieplan aan te passen. Boeren in Limburg hebben de landbouwcrisissteun aanvankelijk niet helemaal nodig voor het levensonderhoud. Een deel van de steun wordt in het bedrijf geïnvesteerd in de verwachting met een beter produkt vlug weer zelfstandig rendabel te kunnen functioneren. Uiteindelijk raken de boeren gedwongen hun produktieplan aan de subsidiestromen aan te passen.⁸⁷⁾

De crisis treft de kleine boerenbedrijven onevenredig zwaar. Deze vaak gemengde bedrijven hebben relatief hoge produktiekosten als gevolg van de steunmaatregelen in de akkerbouw en de invoerbeperkingen. Juist zij zijn ook zeer afhankelijk van de veehouderij, die blootstaat aan ingrijpende beperkingen in de varkenshouderij en pluimveeteelt. De snelle bevolkingsgroei op de zandgronden leidt tot een wanverhouding tussen het aantal in de landbouw werkzame arbeidskrachten en de beschikbare cultuurgrond. Dit heeft een uiterst lage arbeidsproduktiviteit tot gevolg. De teeltbeperkingen in de crisisjaren zijn juist voor deze groep boeren catastrofaal.⁸⁸⁾

De toch al niet bijzonder gunstige bestaanssituatie van deze groep verslechtert tijdens de crisisjaren verder. Om het hoofd boven water te houden bezuinigen de kleine boeren allereerst op de niet strikt noodzakelijke uitgaven voor het levensonderhoud. In veel gevallen raken de bezuinigingen uiteindelijk het directe bestaan. In gunstiger tijden zijn voor deze boeren aanvullende inkomsten buiten het eigen bedrijf al noodzakelijk. Deze inkomstenbron droogt als gevolg van de crisis op.⁸⁹⁾

Om aandacht te schenken aan de problemen van de kleine boeren wordt in 1937 een speciale *Dienst voor de Kleine Boerenbedrijven* ingesteld. Deze dienst richt zich op de kleine boeren die volledig zijn aangewezen op de uitoefening van een zelfstandig boerenbedrijf. De economische en technische inrichting van deze bedrijven moet zoveel mogelijk worden aangepast aan de veranderde economische situatie, hetgeen inhoudt dat zij meer voor de binnenlandse markt moeten gaan produceren. Rijkslandbouwconsulenten en hun assistenten verzorgen in dit kader de bedrijfsvoorlichting en zetten voorbeeldbedrijven op. Daarnaast werkt de Dienst met een directe-steunregeling, waarbij boeren steun in geld en in natura (waaronder kunstmest, voedermiddelen, zaaizaad en pootgoed) ontvangen.⁹⁰⁾ Voorts worden proeven genomen met de tewerkstelling van boeren op hun eigen bedrijf. Uitgangspunt is dat zo weinig mogelijk kleine boeren in de werkverschaffing terecht komen omdat ze daardoor hun gevoel van zelfstandigheid zullen verliezen. Toch geven heel wat keuterboeren uiteindelijk hun bedrijf op en vinden zij werk in werkverschaffingsprojecten.⁹¹⁾

Nadat aan het eind van de jaren dertig de situatie voor de meeste landbouwbedrijven enigszins is verbeterd, maakt deze na het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog een totale [411] omwenteling. Uit een periode van grote overschotten en extreem lage prijzen komt men nu terecht in een periode die zich kenmerkt door grote schaarste en extreem hoge prijzen. De aanvoer van granen overzee is afgesneden, waardoor de noodzaak ontstaat de landbouwproductie zodanig te herstructureren dat de voedselproductie gewaarborgd kan blijven.⁹²⁾

Om in de binnenlandse behoefte aan plantaardige vetten te voldoen, stimuleert de overheid door middel van scheurpremies de omzetting van grasland in bouwland. In 1942 krijgt deze scheurregeling een verplicht karakter.⁹³⁾ Niettemin kan geconstateerd worden dat de landbouwproductie tijdens de oorlogsjaren aanzienlijk minder daalt dan op grond van officiële statistieken veelal wordt aangenomen. Veel van de extra opbrengsten verdwijnen in grijze circuits.⁹⁴⁾

Ook in directe zin lijden veel boerenbedrijven onder de oorlogshandelingen. Een groot aantal boerderijen wordt geheel of gedeeltelijk verwoest en een belangrijk deel van de veestapel gaat in het geweld verloren.⁹⁵⁾ In de maanden tussen september 1944 en maart 1945, wanneer een groot deel van het zuiden van Nederland reeds is bevrijd, maar het overige deel van Nederland nog niet, wordt van Midden- en Noord-Limburg in het gebied ten oosten van de Maas vrijwel de gehele bevolking naar de noordelijke provincies geëvacueerd. Al het vee wordt naar Duitsland weggevoerd. In mei en juni 1945 keren de evacués weer terug. Van het vee komt vrijwel niets meer terug.⁹⁶⁾

In de Tweede Wereldoorlog daalt het produktievermogen in de veehouderij naar een niveau dat voor Limburg nauwelijks uitkomt boven dat van 1910. Niettemin slagen de boeren er in door intensivering van de akkerbouw de nadelige gevolgen van de oorlogseconomie te neutraliseren. Voor het eerst speelt de bedrijfsgrootte geen doorslaggevende rol meer bij een verbetering van de agrarische structuur. Door het produktieplan te intensiveren wordt een groei van het produktievermogen per hectare bereikt. Vanaf de Tweede Wereldoorlog verliest de omvang van het landbouwbedrijf haar betekenis als groeifactor voor dat bedrijf. Hiermee wordt de aanzet gegeven tot een geheel nieuw type van bedrijfsontwikkeling dat zich in de jaren vijftig verder zal ontplooiën.⁹⁷⁾

De kleine boerenbedrijven hebben de gehele periode te kampen met een generatiedruk. De bedrijven zijn te klein in omvang en het aantal zonen dat een bedrijf voort wil zetten of wil beginnen is eigenlijk te groot. In de eerste decennia van de twintigste eeuw verdienen veel zonen van kleine boeren enkele jaren op andere bedrijven wat bij en kopen met het verdiende geld een keuterbedrijfje dat zij geleidelijk trachten uit te breiden. In de jaren dertig neemt de generatiedruk op de boerderijen nog verder toe. Als gevolg van de crisis is er geen werk buiten de landbouw te vinden en blijven de jongeren op de boerderij van hun ouders rondhangen. Tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn arbeidskrachten in de landbouw vrijgesteld van gedwongen tewerkstelling in Duitsland, waardoor het aantal arbeidskrachten op het platteland nog toeneemt. Het mechanisatieproces in de landbouw, dat na de oorlog sterk inzet, doet de behoefte aan arbeidskrachten alleen maar verder afnemen.⁹⁸⁾

Het arbeidsoverschot op de kleine boerenbedrijven blijkt structureel van aard. Na de Tweede Wereldoorlog keert dit probleem uit de crisisjaren in alle hevigheid terug. De verdergaande mechanisering op de boerderijen brengt de man-land rato in een nog ongunstiger verhouding. Allerwege wordt gezocht naar oplossingen voor dit 'overschot aan jonge boeren'. De uitoefening van landbouw in de nieuw ontgonnen Noordoostpolder, kan slechts een relatief klein aandeel jonge boeren opvangen. Meer accent legt men op het emigratiebeleid. In de jaren vijftig wordt bovendien in Limburg en Noord-Brabant een industrialisatiebeleid ontwikkeld, waarbij het de bedoeling is dat een aantal aangewezen industriekernen de overtallige arbeidskrachten op het platteland opneemt.⁹⁹⁾

8.2. RUNDVEESTAPEL

Het rundvee wordt voor de landbouwbedrijven op de zandgronden van grote betekenis. De coöperatieve zuivelfabricage betekent een belangrijke verhoging van de opbrengsten uit de veehouderij. De laatste wordt dan ook de kern van het boerenbedrijf op de zandgronden. De landbouwenquête uit 1912 spreekt van het voornaamste en meest winstgevendende onderdeel van de boerderij. Deze ontwikkeling zet zich in vanaf ongeveer 1895, in hoofdzaak echter vanaf 1905.¹⁰⁰⁾

8.2.1. Verbetering van de kwaliteit

De situatie van het rundvee op de zandboerderijen is bij het begin van de coöperatieve zuivelfabricage verre van gunstig. De koeien worden gehouden als mestleverancier, de melkleverantie komt op de tweede plaats. Aan de kwaliteit van het rundvee wordt geen enkele zorg besteed. Er is geen uniformiteit in veeslag, kleur en vorm. Het botstelsel van de koeien is slecht ontwikkeld, omdat zij meestal op stal staan. De voeding van de dieren is over het algemeen te gering en te schraal. De koeien worden meestal te jong voor de eerste keer gedekt, zodat geen flinke kalveren worden voortgebracht en ook de gezondheid van het moederdier schade lijdt.¹⁰¹⁾

De goede opbrengsten van de boterfabrieken betekenen een verandering in de waarde die aan de melkproductie wordt toegeschreven. De veehouderij komt op de voorgrond te staan en dient in kwaliteit te worden verbeterd. Daartoe zijn op twee gebieden veranderingen noodzakelijk. In de eerste plaats krijgen de boeren meer aandacht voor de verzorging van hun veestapel. In de voedermethoden, de gezondheidszorg van de veestapel en de inrichting van de stallen komt geleidelijk verandering. In de tweede plaats houden de boeren bij de aan- en verkoop van vee in toenemende mate rekening met de melkproductie van de betreffende koeien. Ik ga op beide aspecten nader in. Deze veranderingen vinden niet van de ene op de andere dag plaats. Het gaat hier om een geleidelijk bewustwordingsproces van de boeren, waaraan de coöperatieve zuivelfabrieken, zuivelbonden en zuivelconsulenten door voorlichting veel bijdragen.

De voorlichting met betrekking tot de verzorging van het rundvee speelt zich op een aantal terreinen af, onder meer met betrekking tot voederverbetering, rundveeziekten, stalverbetering en fokverenigingen. Ook de hygiënische verzorging van huid en hoeven van de koeien moet door de boeren ter hand worden genomen. Uit proeven blijkt dat bijvoorbeeld bij het goed schoonhouden van de koeihuid deze dieren 7% meer melk opbrengen dan bij verwaarlozing van deze vorm van verzorging.¹⁰²⁾ Hier kan echter ook sprake zijn van een schijnbare samenhang. De verzorging van koeien waarvan de huid is verwaarloosd, laat wellicht ook op andere gebieden te wensen over, omdat het hier een minder nauwkeurige of onhygiënische boer betreft. De teruggang in melkopbrengst is dan niet te wijten aan de verzorging van de koeihuid, maar aan andere factoren als bijvoorbeeld de voederverzorging.

Zuivelcoöperaties verschaffen wel voorzieningen om de verzorging van het vee goed ter hand te kunnen nemen. De gezamenlijke aanschaf van een veebascule is een van deze ontplooidde initiatieven. In 1901 koopt de zuivelcoöperatie in Stramproy een veebascule en plaatst deze bij de fabriek. Tegen een vergoeding kunnen de leden hier het te verkopen vee wegen. Zij betalen vijf cent voor de weger en vijf cent voor de vereniging. Niet-leden betalen bij gebruik van de veebascule vijf cent extra. Voor gewogen vee dat niet wordt verkocht, hoeven de leden geen vergoeding te betalen.¹⁰³⁾

Aan het eind van de jaren dertig maken enkele Limburgse zuivelcoöperaties werk van de propaganda voor een betere verzorging van het rundvee. Gediplomeerde voormelkers [413] hebben speciale

demonstratielessen gevolgd en benutten deze kennis om de boeren voor te lichten. Het betreft hier onder meer voorlichting inzake huidverzorging, het scheren van de achterstellen, het wegnippen van overtollige lange haren aan de uiers en het opbinden van de staarten.¹⁰⁴⁾

De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Lambertus' te Swalmen schaft in 1935 een gaskooi aan voor de bestrijding van schurft onder de koeien van haar leden.¹⁰⁵⁾

In samenwerking met de Jonge Boeren Vereenigingen stelt de coöperatie in Venray haar leden in 1948 in de gelegenheid tegen een vergoeding het melk- en jongvee te laten scheren. Het betreft hier dan de uier, melkspiegel, deel van het kruis en staartstuk.¹⁰⁶⁾

Bij de toenemende aandacht voor verzorging van de koeien wijzigen de boeren in de eerste plaats de voedermethoden. De uitbreiding en verbetering van de weilanden is hier een van de aspecten. De aankoop van kunstmest, waardoor de graslanden (beter) bemest kunnen worden en aldus meer en beter gras leveren, betekent een belangrijke verbetering van het voedsel voor de koeien.¹⁰⁷⁾ Ook door het verstrekken van krachtvoer gaat de melkproductie van de koeien vooruit.¹⁰⁸⁾

Over voederverbetering geven de zuivelcoöperaties, -consulenten en -bonden in ruime mate voorlichting. De voeding van de melkkoeien staat immers in direct verband met de melkproductie van de koeien. Krijgt het dier te weinig voer, dan zal de melkproductie achteruit gaan. Ook de samenstelling van het veevoer heeft invloed op de melkproductie. In de *Kalenders* van de ZNZ worden uitgebalanceerde voederrantsoenen gepubliceerd. Eveneens wordt aandacht besteed aan de invloed van veevoer op de kwaliteit van de boter. Zo staat spurrie bekend als een zeer goed, gezond voer voor melkvee. Het heeft niet alleen een gunstige invloed op de melkafscheiding, maar ook op de kwaliteit van de melk en boter.¹⁰⁹⁾

Sommige zuivelcoöperaties maken werk van de controle op het veevoer. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Lucia' in Helvoirt beschikt in de jaren dertig over drie 'stalvoedercontroleurs'. Dit drietal voert bij de leden van de coöperatie een controle op het stalvoeder uit.¹¹⁰⁾

Naast de effecten van veevoer op de gezondheid en de melkproductie van de dieren, heeft de samenstelling van het voer ook gevolgen voor de boterproductie. Coöperaties waarschuwen tegen het teveel voeren van kuilvoer aangezien dit een bijmaak aan de boter geeft.¹¹¹⁾ Dit is onder meer het geval met het na de Tweede Wereldoorlog opkomende silovoer. Het opslaan van voer in silo's vindt in die tijd steeds meer plaats. De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Laurentius' in Vierlingsbeek beveelt deze wijze van voederopslag aan bij de leden van de coöperatie. Daarbij moeten de boeren wel een aantal zaken in het oog houden. Silovoer moet niet vóór het melken aan de koeien worden verstrekt, maar juist daarna. Vanwege de geur moet het silovoer niet voor of tijdens het melken in de stal worden gebracht. Overgebleven resten dienen direct uit de stal te worden verwijderd. De melk moet vervolgens na het melken direct uit de stal worden verwijderd om contact met het silovoer te voorkomen. Tenslotte moet het silovoer matig worden gevoerd.¹¹²⁾

De toenemende kennis omtrent bestrijding van rundveeziekten is eveneens belangrijk ter verhoging van het peil van de rundveehouderij en de opbrengsten daaruit. Het aantal veeartsen op de zandgronden in het begin van de twintigste eeuw is nog zeer gering. In veel gevallen doen boeren in die tijd nog een beroep op zogeheten 'empiristen', al dan niet bevoegd om als 'veedokter' op te treden.¹¹³⁾ In een groot deel van Noord-Brabant is de veeartsenijkundige hulp in 1908 onvoldoende. De meeste van de veeartsen zijn overmatig met werk belast, enkelen zijn zelfs ongeschikt voor de praktijk te noemen. Omdat er weinig [414] veeartsen zijn, zijn de afstanden in het werkgebied van elke veearts veel te groot. Ook in Limburg kampt men met deze problemen.¹¹⁴⁾ In sommige gevallen stellen boterfabrieken geld beschikbaar voor de aanstelling van een veearts in een bepaalde gemeen-

te.¹¹⁵⁾

De zuivelorganisaties voelen bij de bestrijding van rundveeziekten een bijzondere taak, omdat juist de gezamenlijke melkverwerking op de fabrieken een bron kan zijn van verdere verspreiding van een besmettelijke veeziekte. De ondermelk en de melkkannen gaan immers weer mee terug naar de boerderijen. Als deze in contact zijn geweest met besmette melk van een boerderij kan de ziekte overslaan naar het volgende bedrijf. Niet voor niets houdt de secretaris van de FNZ., O. Reitsma, in 1911 op het 63e Nederlandse Landhuishoudkundige Congres te Venlo een inleiding over de vraag op welke wijze de coöperatieve zuivelfabrieken de strijd tegen de tuberculose onder het vee van haar leden kunnen aanbinden.¹¹⁶⁾

Tuberculose is een van de besmettelijke veeziekten die voortdurend op kan duiken en waarvan de bestrijding dus voortdurend in de belangstelling blijft staan. In 1908 begint de coöperatie in Stramproy met het verwarmen van alle aangevoerde melk tot negentig graden Celsius om eventueel aanwezige bacillen te doden. De melk van alle verdachte koeien laat de vereniging als laatste aan de fabriek leveren.¹¹⁷⁾ In 1915 wordt het pasteuriseren van melk die als veevoer wordt gebruikt verplicht. Alle zuivelfabrieken moeten dan de onderen karnemelk pasteuriseren om verspreiding van de ziektekiemen tegen te gaan.

De zuivelbonden propageren, in samenwerking met de provinciale veeartsen en andere landbouworganisaties, de tbc-bestrijding sterk. Aan het eind van de jaren twintig komt een min of meer georganiseerde bestrijding van de tbc onder het rundvee op gang. In 1927 richten de ZNZ, BZB, NCB, LLTB en de Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw de *Vereeniging ter Bestrijding van de Tuberculose onder het Rundvee* op. Bij deze vereniging kunnen zich zuivelfabrieken, veefondsen en fokverenigingen aansluiten. De opzet van de bestrijding houdt in dat de runderen van de deelnemende veehouders geregeld op tbc zullen worden onderzocht, dat de reagerende dieren zullen worden gemerkt en dat de lijders aan open tbc van de andere dieren moeten worden afgezonderd en geslacht.¹¹⁸⁾ In 1929 heeft de bestrijding van rundertuberculose in het werkgebied van de BZB plaats door de fabrieken te 's-Hertogenbosch, Roosendaal, Wouw, Ulicoten en Zevenbergschen Hoek.¹¹⁹⁾ In 1935 nemen binnen het gebied van de ZNZ 34 aangesloten fabrieken deel, alsmede 21 andere verenigingen in dit gebied. In totaal gaat het hier om 6.826 deelnemende veehouders en worden 36.932 runderen gecontroleerd.¹²⁰⁾

Op sommige plaatsen dragen de zuivelcoöperaties de kosten die zijn verbonden aan het tbc-onderzoek van de dieren van hun leden. Op andere plaatsen betalen de boeren deze kosten zelf. Bij de inwerkingtreding van de coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen' wordt besloten dat deze vereniging de kosten voor het tbc-onderzoek zal dragen.¹²¹⁾ De coöperatieve zuivelfabriek in Swalmen bestigt in 1940 de tbc-bestrijding onder de koeien van haar leden. Dit kost tachtig cent per koe. Door de kosten op zich te nemen kan afgedwongen worden dat alle koeien van de aangesloten boeren aan het tbc-onderzoek worden onderworpen.¹²²⁾

Na de Tweede Wereldoorlog wordt ook op landelijk niveau de tbc-bestrijding flink aangepakt. In 1950 wordt de bestrijding van deze rundveeziekte ook in Noord-Brabant, als laatste provincie, verplicht.¹²³⁾ De provinciale gezondheidsdiensten voor dieren organiseren de uitwerking van de maatregelen in de provincies. De zuivelcoöperaties zijn vrijwel allemaal aangesloten bij de gezondheidsdiensten, waardoor de veehouders als deelnemers via hun zuivelbedrijven tot de gezondheidsdiensten toetreden.¹²⁴⁾

Rond 1950 ontwerpen adviescommissie en ministerie plannen om via financiële heffingen per honderd kilogram geleverde melk (het zogenaamde 'boerenkwartje') de boeren bij te laten dragen in de

tbc-bestrijding. De zuivelfabrieken moeten dit kortingssysteem [415] dus toepassen en krijgen vervolgens weer de beschikking over geld uit het fonds als stimulans bij de maatregelen om tot tbc-vrije landbouwbedrijven te komen.¹²⁵⁾

In het kader van het aankomende vijfjarenplan van de minister van landbouw, S. Mansholt, begint de coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen' in 1950 plannen te maken voor een in 'Kempen'-verband gezamenlijk op te zetten tbc-bestrijding. Hiertoe komt in de jaren daarna een afdeling Tuberculosebestrijding tot stand, die nauw samenwerkt met de provinciale gezondheidsdienst voor dieren.¹²⁶⁾

Niet overal echter staat men zo positief tegenover de verplichte tbc-bestrijding. De zuivelcoöperatie in Uden bijvoorbeeld verzet zich tegen invoering hiervan omdat nog geen volledig betrouwbare test beschikbaar is.¹²⁷⁾ Sommige boeren hebben bezwaar tegen de met de tbc-bestrijding verbonden registratie van het rundvee met oormerken.¹²⁸⁾

Rond 1950 ontwikkelt de minister van Landbouw, S. Mansholt, geadviseerd door een studiec ommissie in deze, het reeds genoemde nationaal bestrijdingsplan. In Limburg is dan de helft van de boerenbedrijven vrij van tbc, in Noord-Brabant ruim een vierde. Daarmee zit Limburg net iets onder het nationaal gemiddelde. Van de in 1949/1950 onderzochte runderen reageert in Limburg 20,24% en in Noord-Brabant 27,67%. Een vijfde van de Limburgse koeien en ruim een kwart van de Brabantse blijkt dus besmet. Het Nederlands gemiddelde ligt lager, te weten 17,55%. Friesland loopt voorop in de tbc-bestrijding. Slechts 1,59% van de koeien is hier besmet.¹²⁹⁾

Met name in kleine boerenbedrijven, talrijk voorkomend in Limburg en Brabant, is bestrijding van rundveetuberculose een moeilijke zaak. Isolatie van besmet vee is op grote bedrijven makkelijker te realiseren. Bovendien is het bedrijfsrisico voor de kleine landbouwbedrijven hoger. Als een koe wegens besmetting moet worden geslacht, is de schadepost op een kleine boerderij relatief gezien veel groter. Ook loopt de gezondheid van het boerengezin op de kleine bedrijven veel meer risico, door de krappe behuizing, waardoor men meer in contact met de dieren komt.¹³⁰⁾

Naast hun directe inschakeling bij de tbc-bestrijding fungeren de zuivelcoöperaties als centrale punten, die de boeren waarschuwen in het geval een besmettelijke veeziekte heerst. Als in Oirschot in 1914 mond- en klauwzeer uitbreekt, stuurt het bestuur van de zuivelcoöperatie pamfletten rond, waarin de boeren worden gewaarschuwd en opgeroepen voorzichtig te zijn met het toelaten van vreemde mensen op stal. Zodra een boer tekenen van de ziekte bij zijn eigen vee bemerkt, dient hij de burgemeester en de directeur van de zuivelfabriek te waarschuwen. Komt hij deze verplichting na en mag hij niet meer leveren, dan betaalt de fabriek eenderde van de melk gerekend naar de drie laatste uitbetalingen. De melk mag de boer zelf houden. Na flink koken is deze nog geschikt voor kalveren varkensvoer. Indien het vee moet worden afgemaakt, vergoedt het rijk de geldelijke waarde. Al deze voordelen gelden alleen wanneer de boer onmiddellijk aangifte doet. Hierdoor tracht men een verspreiding van de ziekte zoveel mogelijk in te dammen.¹³¹⁾

De bestrijding van andere besmettelijke veeziekten kan door de jaren heen blijvend op financiële steun van de zuivelcoöperaties rekenen. De coöperatie in Stramproy subsidieert de mond- en klauwzeerbestrijding in 1948 met een gulden per enting. Voor bestrijding van onvruchtbaarheid schenkt de vereniging twee gulden per koe-behandeling.¹³²⁾

De invoering van betere stallen op de landbouwbedrijven is eveneens een teken van meer zorg voor de rundveehouderij. Het belang van hygiënische maatregelen staat hierbij voorop. De zindelijkheid begint in de stal, zo luidt het in de voorlichting op dit terrein. De stal en in het bijzonder de ligplaat-

sen van de koeien en de dieren zelf moeten zo schoon mogelijk zijn. De stal dient regelmatig gewit en glad gepleisterd te worden. Bij het begin van de coöperatieve zuivelfabricage zijn de boerderijen op de zandgronden uitgerust met potstallen. Deze stallen zijn uitermate ongunstig voor een hygiënische behandeling van de melk.

[416] De zuivelbonden en zuivelconsulenten maken dan ook veel propaganda voor andere typen stallen: de stoepstal en de grupstal (of groepstal). De stoepstal is een tussenvorm tussen de potstal en de grupstal. De grupstal verdient boven alle typen verre de voorkeur vanwege de hoge hygiënische eisen waaraan hij voldoet. De grupstallen zijn vooral op de boerderijen op de vruchtbare Nederlandse kleigronden te vinden. Voor de zandboeren is de bouw van een grupstal vaak te duur. Vandaar dat naar een tussenvorm, de stoepstal, is gezocht.

Een belangrijke verbetering in de nieuwe staltypen ten opzichte van de potstal is de aanleg van een gemetselde vloer. Lucht en vocht (grondwater) kunnen daardoor niet in de stal doordringen. Tussen de twee rijen koeien loopt in het midden van de stal een gemetselde goot. Staan de koeien in één rij, dan loopt de goot aan de zijkant van de stal achter de koeien. Ook de kribben zijn gemetseld en verhoogd opgesteld. In de kribben zijn de ringen bevestigd waaraan de koeien vast staan. Voor de kribben is meestal de voergang aangelegd, die weer hoger ligt dan de standplaats van de dieren. De zolder bestaat uit losse balken bedekt met hooi en stro. Van ramen voor ventilatie is nog geen sprake. Toch dringen deskundigen er op aan enkele kleine raampjes in de muren te maken om de buitenlucht in de stal te laten doordringen.¹³³⁾ De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek 'De Hoop' in Baarle-Nassau pleit in de jaren twintig nog altijd voor een helder verlichte en ruime stal, waarin voor een goede luchtverversing is gezorgd.¹³⁴⁾

Om de boeren tot hygiënische verbeteringen aan hun stallen te stimuleren, organiseren speciaal daartoe opgerichte commissies wedstrijden tot stalverbetering. Het principe van deze wedstrijden is in het algemeen hetzelfde. Een commissie bezoekt de stallen van de boeren die zich voor de wedstrijd hebben opgegeven en doet aanbevelingen voor verbeteringen. Na een periode variërend tussen een half jaar en een jaar bezoekt de commissie de stallen opnieuw om het resultaat in ogenschouw te nemen. Tijdens beide bezoeken waardeert de commissie de stallen volgens een puntenstelsel. De regering, de zuivelbond en de nabijgelegen zuivelcoöperaties ondersteunen deze initiatieven met een financiële bijdrage. Ook plaatselijke gezondheidscommissies en 'Het Groene Kruis' verlenen op sommige plaatsen ondersteuning.¹³⁵⁾

[417] De eerste stalwedstrijd in Noord-Brabant vindt, op initiatief van de plaatselijke gezondheidscommissie, in 1908 in Tilburg plaats. Twintig deelnemers melden zich aan. Van deze twintig stallen zijn er nog slechts vijf potstallen. De overige zijn reeds in de richting van groepstallen verbeterd. Vijf van de deelnemers ontvangen een diploma en samen mogen zij de subsidie van f. 50,- verleend door de afdeling Tilburg van de Noordbrabantse Maatschappij van Landbouw verdelen. Vier andere deelnemers hebben grote verbeteringen in de stal aangebracht, de overige hebben allen min of meer iets verbeterd.¹³⁶⁾

Aan een stalverbeteringswedstrijd in 1910 in Stramproy nemen 36 veehouders deel. Geldelijke steun aan deze wedstrijd verlenen de regering, de ZNZ, de Limburgse veeverbeteringscommissie en de zuivelcoöperatie in Stramproy. Halverwege de maand april brengt de commissie een bezoek aan deze veehouders. De toestand van de stallen wordt in punten uitgedrukt, waarbij wordt gelet op zindelijkheid, inrichting, ventilatie, licht, melkverzorging, mestbewaring, enzovoort. Er worden waar nodig aanbevelingen gedaan tot verbetering. Eind oktober van hetzelfde jaar heeft een tweede bezoek aan de boerderijen plaats. Bij de controle let de commissie op dezelfde zaken als de eerste keer. De boeren die het hoogste aantal punten behalen, krijgen een diploma uitgereikt. Geldprijzen

zijn er voor de boeren die het meest in punten zijn vooruitgegaan en eervolle vermeldingen voor goede melkbewaring en zindelijkheid in het algemeen. ZNZ-bestuurslid Ament zegt over de stallen van de prijswinnaars het volgende:

“Het was werkelijk een lust de beste der verbeterde stallen te zien en men kon het den veehouder aanzien, dat zij trotsch waren op hun frisschen, goed verlichten, witgekalkten stal, waarop het pro-pere vee behagelijk stond te vreten of lag te herkauwen.”¹³⁷⁾

Ook over de wijze van melkbewaring is Ament lovend. Op een luchtige plaats niet ver van de waterpomp is een cementen bak gemetseld, waarin het koude water rechtstreeks uit de pomp tot op de bodem van de bak wordt gevoerd, terwijl het bovenste verwarmde water door een rechthoekig gebogen pijp wegstroomt. In de bak is voldoende ruimte voor alle melkkannen; hij kan afgesloten worden met een houten deksel, dat rust op de schuin opgemetselde zijkanten van de bak. In de zijmuurtjes zijn ventilatiegaten aangebracht, die voorzien zijn van fijnmazig metaalgaas.¹³⁸⁾

De voorlichting op het gebied van stalrichting wordt tot in de jaren dertig vrij intensief gevoerd. De Vereniging voor stalverbetering in Noord-Brabant, opgericht in 1911, blijft in haar propaganda beklemtonen dat een grote zorg voor hygiëne bij de verzorging van het vee en de melk een essentiële voorwaarde is voor de vestiging van een moderne zuivelindustrie in de provincie. Ook de zuivelcoöperaties zelf blijven de stalverbetering ondersteunen. Halverwege de jaren twintig worden in Sint-Oedenrode bijvoorbeeld jaarlijks stalwedstrijden georganiseerd. Keuringen van stallen ter verkrijging van een ‘staldiploma’ staan hier, evenals elders, voortdurend in de belangstelling.¹³⁹⁾ In 1924 organiseert de coöperatieve zuivelfabriek in Sevenum eveneens een stalwedstrijd.

Zevenendertig leden van de coöperatie geven zich hiervoor op. De commissie voor stalverbetering in Limburg bezoekt in het voorjaar van 1924 de stallen van deze boeren. De commissie bespreekt tijdens haar rondgang door de stallen met de boeren de aan te brengen verbeteringen op het gebied van de stalrichting en melkbehandeling. In veel gevallen worden de reeds bestaande, soms zelfs de reeds in uitvoering zijnde, verbouwingsplannen verbeterd. De stallen krijgen een waardering aan de hand van een puntenstelsel, hetgeen in het voorjaar van 1925, naar aanleiding van de aangebrachte verbeteringen, nogmaals geschiedt.¹⁴⁰⁾

Ondanks de intensieve propaganda voor stalverbetering blijft men ontevreden met de bereikte resultaten. In het midden van de jaren twintig moet de Limburgse adjunct-rijkszuivelconsulent nog constateren dat er in de provincie waar hij werkzaam is nog maar **[418]** weinig stallen zijn die als voorbeeld kunnen dienen. Veel geld gaat volgens Zuidema aan “onoordeelkundige” stalverbetering verloren.¹⁴¹⁾

Ten aanzien van de stalverbetering wordt in Noord-Brabant een aparte vereniging opgericht: de Vereeniging voor Stalverbetering in Noord-Brabant. Deze vereniging stelt zich ten doel kosteloos inlichtingen te verstrekken bij nieuwbouw en verbouw van stallen en door woord en geschrift betere begrippen omtrent stalrichting, stalverbetering en hygiëne te verspreiden.¹⁴²⁾ Op de veranderingen in de stallen kom ik nader terug in hoofdstuk 10.

De ontwikkeling naar een verbeterde zorg voor het vee door onder meer het nemen van hygiënische maatregelen in de stal, het verspreiden van meer kennis over de bestrijding van rundveeziekten en de verbetering van voedermethoden, verloopt op sommige plaatsen uiterst langzaam. Uit onbekendheid met de gepropageerde nieuwe maatregelen, houden veel boeren nog vast aan de traditionele wijze van werken. Zo vrezen Venrayse boeren dat de koeien bij regelmatig borstelen vijf kilo aan gewicht zullen verliezen en gaan zij vooralsnog niet tot deze maatregel over.¹⁴³⁾

De tweede poot van de verbetering van de rundveestapel ligt, zoals hierboven omschreven, in de aandacht die wordt besteed aan de omvang en kwaliteit van de melkproductie bij de aan- en verkoop van koeien. Zuivelcoöperaties, -bonden en -consulenten benadrukken dat het voor de boeren belangrijk is van elke koe het 'geldelijk belang' te kennen. Te weten hoeveel melk een koe produceert en met welk vetgehalte is voor een boer van groot belang, temeer daar de kalveren de eigenschappen van het moederdier kunnen erven. Het geregeld controleren van de hoeveelheid en het vetgehalte van de melk van elke koe afzonderlijk, moet tot het nodige inzicht leiden. De boer krijgt op deze wijze een rationeler zicht op de productie op de eigen boerderij.

Voordat de fokverenigingen wijd verbreid zijn, richt de voorlichting zich ook op het kunnen onderscheiden van goede melkkoeien op basis van uiterlijke kenmerken. Daarbij spelen de bouw van de koe en de ontwikkeling van onder meer de uier en melkaderen een belangrijke rol. Het geloof in de 'melkspiegel' is rond 1900 nog niet helemaal verdwenen.¹⁴⁴⁾

De belangstelling voor andere, kwalitatief betere rundveerassen neemt in de loop van de tijd toe. In Limburg en het oosten van Noord-Brabant kiezen de boeren voor het roodbonte Maas-Rijn-IJssel-vee. Dit veeslag staat bekend om de sterke gezondheid en het goede aanpassingsvermogen aan de bedrijfs- en bodemomstandigheden op de zandgronden.¹⁴⁵⁾ In het westelijk gedeelte van Noord-Brabant houden boeren veelal het zwartbonte veeslag.

De melkproductie per koe stijgt mede dankzij de verbetering van het inheemse vee door fokkerij. Hiertoe worden, in de meeste gevallen coöperatief, stierhouderijen en fokcentrales opgericht. Met behulp van deze stier- en fokverenigingen kan een veestapel van een bepaald type tot stand worden gebracht met de gewenste erfelijke eigenschappen.¹⁴⁶⁾ In Limburg wordt in 1887 een afdeling van het Nederlandsche Rundveestamboek opgericht. In Noord-Brabant bestaat dan reeds een afdeling. Deze verenigingen hebben tot doel het aanleggen, bijhouden en in druk uitgeven van stamregisters voor uitstekend, aan de leden toebehorend en in Nederland gehouden rundvee. Pas in 1907 komt het Nederlandsche Rundveestamboek echt tot bloei als het Nederlandse rundvee in drie rassen wordt verdeeld en de zuivere teelt als een van de beginselen wordt opgenomen.¹⁴⁷⁾

In Limburg zijn de afdelingsleden van het Rundveestamboek grootgrondbezitters of veehouders die op tentoonstellingen toch al de hoogste prijzen behalen. Zij trachten de kwaliteit van de veestapel te verbeteren door de aankoop van goed fokvee en doorverkoop aan de leden. Aangezien het hier om een select gezelschap gaat, is de uitstraling van de [419] Limburgse afdeling beperkt. Tenslotte wordt in 1900 de 'Centrale Commissie ter bevordering van de oprichting van stierhouderijen en fokverenigingen Limburg' opgericht. Voor de stierhouderijen en fokverenigingen in Limburg is in de beginfase echter maar weinig belangstelling.¹⁴⁸⁾ Als een betere controle wordt ingesteld op naleving van de rijks- en provinciale reglementen verandert deze situatie. Er worden fokcentrales van het roodbonte Maas-Rijn-IJssel-vee opgericht. In Noord-Limburg ontstaan stierenverenigingen die stieren invoeren uit het Land van Cuijk en uit de Gelderse of Overijsselse IJsselstreek.¹⁴⁹⁾

In Noord-Brabant steunen veel gemeenten de fokkerij met subsidies voor de aankoop en/of het onderhoud van stieren. De provincie draagt bij door middel van premies en subsidies. De NCB en ook andere coöperatieve verenigingen verlenen eveneens premies aan de fokverenigingen. Kort voor de Eerste Wereldoorlog zijn er in Noord-Brabant twee streken waar de fokkerij zich concentreert. Voor het zwartbonte vee is dat in het westen van Brabant met verenigingen in onder meer Roosendaal en Wouw. Aan de andere zijde van de provincie staat het roodbonte veeslag centraal. In het Land van Cuijk richten de fok- en controleverenigingen van Beers, Beugen, Cuijk, Gassel, Haps, Maashees en Vierlingsbeek de Bond van Fokverenigingen van het Roodbonte Vee op. Ook elders op het Brabantse zand betrekken boeren in toenemende mate fokdieren.¹⁵⁰⁾

De fokverenigingen komen als eerste tot stand in de meer welvarende delen van het zuidelijk zandgebied. In 1918 functioneren in het Land van Cuijk zeventien fokverenigingen, die zijn aangesloten bij de Bond van Fokverenigingen te Cuijk. In het westelijk gedeelte van Noord-Brabant zijn dan negentien stierhouderijen en 37 fokverenigingen actief. In het overige deel van het zandgebied bestaan in 1918 verspreid enkele fokverenigingen, die op een paar uitzonderingen na, een kwijnend bestaan leiden.¹⁵¹⁾ In 1920 neemt de Provinciale Commissie voor de veefokkerij het initiatief tot de oprichting van een Bond van fokverenigingen en stierhouderijen voor de Meierij, met als standplaats Eindhoven.¹⁵²⁾ In 1931 zijn er zes bonden van fokverenigingen. Te Oss en 's-Hertogenbosch worden in dat jaar nieuwe bonden opgericht.¹⁵³⁾

De zuivelbonden en veel zuivelcoöperaties ondersteunen de kwaliteitsverbetering van het rundvee door stierhouderijen en fok- en controleverenigingen subsidies te verstrekken. Soms gaan deze organisaties van de coöperatieve zuivelfabriek ter plaatse uit. De coöperatie in Stramproy verstrekt in 1903 voor de oprichting van een fokvereniging een lening.¹⁵⁴⁾ In 1948 ondersteunt zij deze vereniging nog met een jaarlijkse bijdrage van f. 2,50 per aangesloten koe.¹⁵⁵⁾ De zuivelcoöperatie 'De Zomerbloem' in Someren steunt in 1911 de oprichting van een fok- en controlevereniging in deze plaats door het kosteloos verstrekken van de apparaten en chemicaliën, benodigd voor het onderzoek van de controlemonsters, alsmede een subsidie van tien gulden voor de stier van de vereniging.¹⁴⁶⁾

In 1918 gaan veertien fokverenigingen in Roosendaal en omgeving over tot de oprichting van een 'Fokcentrale'. Door centralisatie kan beter tegemoet worden gekomen aan de hoge eisen die aan de technische boekhouding worden gesteld. Het gebied waarover de Fokcentrale zich uitstrekt valt ongeveer samen met het gebied van de coöperatieve fabriek van melkprodukten in Roosendaal. De kistjes met monsters melk voor de fokcentrale kunnen zo zonder kosten vervoerd worden met de melkwagen van de fabriek.¹⁵⁷⁾

Op enigerlei wijze is vanaf het begin een zekere binding tussen de coöperatieve zuivelfabrieken en fokverenigingen. De coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen' verstrengelt de zuivelfabrieken en fok- en controleverenigingen nog meer. Het wegen van de melk, het nemen van het monster en het schetsen van de kalveren ten behoeve van de fokverenigingen blijft voor rekening van deze verenigingen. Na de oprichting van 'De Kempen' in 1948 kunnen de verenigingen desgewenst het onderzoek van de monsters en [420] het voeren van de administratie overlaten aan door 'De Kempen' aan te wijzen zuivelfabrieken binnen haar kring. Deze fabrieken zullen daarvoor ook de kosten dragen.¹⁵⁸⁾

'De Kempen' gaat in 1948 met de Bond van fok- en controleverenigingen 'De Meierij' een regeling aan omtrent de subsidie van fokveedagen. 'De Kempen' en de zuivelfabrieken buiten de kring van 'De Kempen' geven bij een bondsfokveedag een subsidie van een gulden voor elk dier dat uit hun kring wordt aangevoerd en staan bovendien borg voor een gulden per dier bij een eventueel nadelig saldo. Voor een lokale fokveedag die als voorkeuring geldt voor de bondsfokveedag stelt 'De Kempen' een subsidie van f. 25,- beschikbaar. Dit bedrag wordt slechts eenmaal per jaar gegeven. Verenigingen die een interlokale fokveedag organiseren, ontvangen zoveel maal f. 25,- als er deelnemende verenigingen zijn. Indien de organiserende vereniging in eenzelfde jaar reeds de subsidie genoten heeft voor een lokale fokveedag, dan komt zij bij een interlokale fokveedag voor dit bedrag niet meer in aanmerking.¹⁵⁹⁾

Vanaf 1919 controleert de Brabantse rijkszuivelconsulent vrijwel alle melklijsten van de fokverenigingen, waarop de gegevens van de aangesloten koeien staan vermeld. De Provinciale Commissie voor de veefokkerij verstrekt vanaf dat jaar alleen subsidie voor melklijsten die door de zuivelcon-

sulent zijn goedgekeurd. In dat eerste jaar worden 2.419 lijsten ingezonden, slechts 905 worden goedgekeurd. De zuivelconsulent constateert dat bij veel fokverenigingen de toestand door gebrek aan toezicht en controle niet goed is.¹⁶⁰⁾

Tijdens de crisisjaren en de Tweede Wereldoorlog loopt de belangstelling van de boeren voor de veefokkerij terug. De inkomsten op de bedrijven zijn immers minder goed zelf beïnvloedbaar, maar worden meer door oorzaken van buitenaf gedictieerd. Niettemin blijven de zuivelbonden en -coöperaties de boeren er op wijzen dat juist in deze slechte jaren het van groot belang is dat de boeren de voor hun bedrijf schadelijke dieren leren kennen. Bij de inkrimping van de veestapel kan hiermee dan rekening worden gehouden.

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog komt een nieuw fenomeen op ten behoeve van de kwaliteitsverbetering van het rundvee: de kunstmatige inseminatie (k.i.) van runderen met sperma van een stier met een hoge foktechnische waarde. Met name voor de kleine boerenbedrijven is k.i. een aantrekkelijke methode aangezien zij aanzienlijk minder kost dan het gewone dekgeld per sprong. Kleine bedrijven kunnen vaak juist de dekkosten van prima stieren niet betalen.¹⁶¹⁾

Het initiatief voor oprichting van een k.i.-vereniging gaat nogal eens uit van de coöperatieve zuivel-fabriek in de streek. De kringcoöperatie 'De Kempen', gevestigd te Eindhoven, maar met een werkgebied in de gehele Kempen, vestigt zelfs een eigen k.i.-afdeling. Door de komst van de k.i.-verenigingen verdwijnen vele stierhouderijen. In 1949 werken de k.i.-verenigingen Hilvarenbeek, Udenhout en Tilburg over een vrijwel aaneengesloten gebied, waarin voorheen veertien stierhouderijen waren gevestigd met in totaal veertig stieren. Daarnaast kwamen nog vrij veel particuliere stieren voor, die na de komst van de k.i.-verenigingen eveneens nagenoeg verdwijnen.¹⁶²⁾

Officieel is kunstmatige inseminatie in deze jaren nog verboden, maar bij de Centrale Commissie van Toezicht op de K.I. kan ontheffing worden verleend op voorstel van de provinciale commissie. Daartoe moeten enkele door de commissie geformuleerde voorwaarden in het reglement van de op te richten k.i.-vereniging worden opgenomen.¹⁶³⁾

De voornaamste bedoeling van kunstmatige inseminatie is onvruchtbaarheid bij het rundvee te bestrijden. Onvruchtbaarheid kan voortkomen uit enkele geslachtsziekten, die bij natuurlijke dekking een steeds grotere verspreiding krijgen. Door middel van k.i. kunnen deze besmettelijke ziekten voor een belangrijk deel uitgeroeid worden. Het tweede doel van k.i. is in korte tijd de veestapel belangrijk te verbeteren. Er is een goede selectie mogelijk door gebruik van uitsluitend foktechnisch waardevolle stieren. Bovendien zijn [421] minder stieren nodig, omdat het sperma flink verdund kan worden en direct in de baarmoeder van de koe wordt ingebracht. Men heeft ongeveer 10% van de stieren nodig die men anders gebruikt om dezelfde resultaten te bereiken. De stieren worden bovendien veel minder gebruikt en verzorging en voeding kunnen op een centrale stierenstal - aan moderne k.i.-stations verbonden - veel beter gegeven worden. Op deze manier worden de stieren ouder, waardoor zij voor de fokkerij meer betekenis krijgen. De foktechnische waarde van een stier blijkt eerst bij keuring op afstammelingen. Is die gunstig dan kunnen van de relatief ouder wordende stier veel meer nakomelingen worden verkregen.¹⁶⁴⁾

Eind 1946 beginnen in Noord-Brabant de eerste drie k.i.-verenigingen hun werkzaamheden. In 1949 zijn er achttien verenigingen aan het werk, waarbij ongeveer 30.000 runderen zijn aangesloten. Hiervoor zijn 33 stieren in gebruik. Vier verenigingen werken met meer dan twee stieren en ontwikkelen zich geleidelijk tot grotere k.i.-centra. Zeven verenigingen hebben twee stieren en nog eens zeven verenigingen hebben slechts één stier. Voor de laatste lijkt weinig toekomst weggelegd. Het risico met maar één stier is te groot. Het komt vaker voor dat een stier tijdelijk minder goede

sperma geeft. Alleen grotere verenigingen kunnen een blijvend goede werking hebben. Van de zeven verenigingen met één stier hebben vier slechte resultaten. Minder dan 50% van de geïnsemineerde koeien wordt in deze verenigingen drachtig. Alle grotere verenigingen (meer dan twee stieren) halen een percentage van boven de 80%.¹⁶⁵⁾

Het k.i.-station verbonden aan de coöperatieve zuivelvereniging 'De Kempen', wordt één van de modernste inrichtingen op dit gebied in het Zuiden. 'De Kempen' stelt zich voortvarend op door aan de zuivelvereniging een afdeling k.i. te willen vestigen. Met name voorzitter F. Smits van Oyen ziet de totstandkoming van de grootschalige zuivelvereniging als het geëigende moment ook een concentratie op het gebied van de k.i.-verenigingen tot stand te brengen. In andere plaatsen, als Bergeyk en Westerhoven, worden op dit terrein ook initiatieven tot stand gebracht. Hoewel velen van oordeel zijn dat samenwerking in 'Kempen'-verband moet worden nagestreefd in plaats van de kleinschalige samenwerking per dorp, schorten de kleinere k.i.-stations hun werkzaamheden voorlopig nog niet op.¹⁶⁶⁾

Hoewel Smits van Oyen in een brief aan de ondervoorzitter van de NCB-kring Eindhoven nog verzucht: "de hemel spare mij ervoor dat de toeloop zoo groot wordt, dat er direct in eerste instantie b.v. een 10.000 koeien zouden worden opgegeven!"¹⁶⁷⁾ is de toeloop op de afdeling k.i. van 'De Kempen' overweldigend. Na het begin in januari 1949 zijn alle leden van 'De Kempen' in de gelegenheid zich bij de k.i. aan te sluiten. De aanmeldingen worden onderscheiden naar afdeling van de NCB. Elke afdeling vormt een sectie k.i. Bij beëindiging van deze eerste ronde, na ongeveer een jaar, zijn ongeveer vijftienhonderd deelnemers aangesloten met, het schrikbeeld van Smits van Oyen, ruim tienduizend koeien.¹⁶⁸⁾ De vereniging blijkt de belangstelling goed aan te kunnen. Het k.i.-station met centrale stierenstal wordt gevestigd in de oude zuivelfabriek 'St. Jan' te Oerle, centraal gelegen middenin het Kempengebied. De directeur van deze fabriek heeft de pensioengerechtigde leeftijd inmiddels overschreden. Bovendien zou de fabriek bij instandhouding geheel vernieuwd moeten worden, hetgeen grote kosten met zich meebrengt.¹⁶⁸⁾ Het station en stierenstal worden in 1950 in gebruik genomen. Voor die tijd staan de stieren gestald bij particulieren.

Nadat een directeur-dierenarts wordt benoemd in de persoon van de goed bekend staande veearts S. van Dieten en men zich verzekert van een viertal inseminatoren, hetgeen al spoedig wordt uitgebreid tot zes, kan de eerste stier worden aangekocht. Anna's Jumbo wordt, bij gebrek aan een gereed zijnde lokatie, voorlopig gestald in Hilvarenbeek. De k.i.-afdeling van 'De Kempen' kan bovendien beschikken over het sperma van de stieren van de Hilvarenbeekse k.i.-vereniging.¹⁷⁰⁾

[422] Op 27 januari 1949 maakt men een daadwerkelijk begin met de inseminatie.¹⁷¹⁾ In november van dat jaar zijn 2.512 koeien geïnsemineerd, waarvan er 2.210 drachtig zijn geworden. Dat betekent een hoog slagingspercentage van 87,98.¹⁷²⁾ Na ruim een jaar werkzaam te zijn, in februari 1950, wordt reeds de zevende stier aangekocht. Dan nog is het stierenmateriaal niet voldoende om regelmatig te kunnen werken. Hulp uit Hilvarenbeek blijft nodig.¹⁷³⁾

De afdeling k.i. van 'De Kempen' werkt alleen voor zijn deelnemers. Deze zijn te verdelen in leden-deelnemers en de deelnemers die geen lid zijn van de 'De Kempen', de zogeheten hospitant-deelnemers. Deelnemers aan de k.i.-afdeling nemen de verplichting op zich al hun rundvee uitsluitend op kunstmatige wijze te laten insemineren en dit slechts te laten verrichten door de daartoe aangestelde inseminatoren van de vereniging. De verplichting tot kunstmatig laten insemineren geldt niet voor vaarzen die gezamenlijk met een stier weiden.¹⁷⁴⁾ In 1950 bedraagt de contributie f. 8,- per jaar voor elke ingeschreven koe of vaars.¹⁷⁵⁾

Wanneer een koe 'stierig staat', dat wil zeggen: tochtig is, doet de boer daarvan, eventueel telefonisch, bericht aan het inseminatiestation. Aangezien niet teveel tijd verloren mag gaan, gaan de in-

seminatoren na de meldingen die de avond tevoren of 's morgens vroeg zijn binnengekomen nog dezelfde dag op pad.¹⁷⁶⁾ De administratie is gedegen opgezet. De inseminatoren hebben elk een boekje met bonnen in tweevoud. De boer krijgt een kaart, waarop door de inseminator de nodige gegevens aangetekend worden. Op het k.i.-station komt per koe een kaart te liggen, waarop negen kalveren geregistreerd kunnen worden, alsmede een kaart per stal.¹⁷⁷⁾

Ook in Limburg bestaat een nauwe band tussen coöperatieve zuivelfabrieken en veeverbetering. De zuivelcoöperatie 'St. Christoffel' in Roermond heeft in 1948 twintig stieren om mee te fokken.¹⁷⁸⁾ In datzelfde jaar starten vijf k.i.-afdelingen, namelijk Heijthuizen, Stramproy, Ospel, Maasbracht en Beesel, een samenwerking in federatief verband. In totaal zijn hier ruim 3.100 koeien mee gemoeid. De zes stieren die het sperma leveren, staan in het centraal gelegen Heijthuizen gestald.¹⁷⁹⁾

De Provinciale Gezondheidsdienst voor Dieren in Limburg ziet echter nadelen aan de verbondenheid van een stierhouderij of k.i.-vereniging aan een zuivelfabriek. In een brief van G. Derks van deze dienst aan Smits van Oyen zet de eerste zijn bezwaren uiteen. In een aan de zuivelfabriek verbonden stierhouderij, fok- of k.i.-vereniging houden de fabrieksbesturen, die op het gebied van de veefokkerij niet ervaren zijn, teveel macht in handen, waardoor de veeverbeterende werking wordt afgeremd. Ook de terzake niet deskundige directeuren gaan zich teveel met de fokkerijaangelegenheden bemoeien.¹⁸⁰⁾

Door de gezamenlijke aankoop van kwaliteitsvee kan de kwaliteit van de veestapel eveneens aanmerkelijk worden vergroot.¹⁸¹⁾ Waar de boeren vroeger vaak nog hun beste melkkoeien verkochten, omdat deze veel geld opbrachten, verwijderen zij nu bovendien de slechte exemplaren uit hun stallen en kopen zij kwalitatief goed jongvee en melkvee aan van elders.¹⁸²⁾ Vooral in West-Brabant kopen de landbouwers veel vee op markten buiten dit gebied. Voor de lichtere gronden betreft het hier veelal jonge vaarzen. Op de zwaardere zandgronden leggen de boeren zich, meer dan op de lichtere, op het mesten van kalveren toe. Vooral in deze gebieden koopt men bijvoorbeeld in Noord-Holland kalveren aan om ze zelf op te kweken.¹⁸³⁾

Naast de propaganda die zij voor de kwaliteitsverbetering van het rundvee voert, is de coöperatieve zuivelbereiding ook op directe wijze van grote betekenis voor deze zaak. Die directe betekenis ligt in de maatregel van de boterfabrieken om de geleverde melk naar vetgehalte aan de boeren uit te betalen. Deze regeling is voor de boeren een prikkel om aan de verbetering van hun rundveestapel te werken. Daarbij ontvangen zij dan weer hulp [423] van de Maatschappijen van Landbouw, de boerenbonden, de rijksveeteeltconsulenten, de zuivelconsulenten en niet in de laatste plaats van de zuivelcoöperaties zelf. Deze personen en instellingen voorzien de boeren van een stelselmatige voorlichting op dit gebied.¹⁸⁴⁾

Het toenemende belang dat dankzij de fabriekmatige zuivelbereiding wordt toegekend aan het rundvee, heeft ook een toenemend aantal veeverzekeringen tot resultaat. Vooral in gebieden met veel kleine veehouders worden veefondsen opgericht. Op de Noordbrabantse zandgronden bestaan in 1899 86 fondsen voor rundvee, meestal alleen voor melk- en kalkkoeien. De meeste veefondsen hebben rond 1900 een beperkt werkgebied. Evenals de eerste coöperatieve zuivelfabrieken strekken zij zich tot een dorp of buurtschap uit. Deurne heeft bijvoorbeeld vijf fondsen, Hooge en Lage Mierde kent er vier. De verzekering werkt in de meeste gevallen als volgt. Bij sterfte van een dier verkrijgt de eigenaar een vooraf vastgesteld bedrag of een bepaald percentage van de getaxeerde waarde, eventueel na aftrek van de opbrengst van het dier. Wordt het rund geslacht en het vlees goedgekeurd, dan wordt het vlees door de deelnemers op vrijwillige basis of volgens bepaalde regels gekocht ("uitgepond").¹⁸⁵⁾

8.2.2. Stijging en daling van de omvang van de rundveestapel

Vanaf het moment dat de voordelen van de fabriekmatige zuivelbereiding zich openbaren, zien we een toename van het aantal stuks rundvee per boerenbedrijf. Het betreft hier in mindere mate de grote boerderijen. Vooral op de middelgrote en kleine bedrijven wordt meer vee gehouden dan voorheen. Tal van landarbeiders zijn bovendien, nu de melk in de fabriek kan worden verwerkt, in de gelegenheid ook een of twee koeien te houden.¹⁸⁶⁾

Tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog daalt het aantal melk- en kalfkoeien op de zandgronden. Bedraagt de melkveestapel op de Brabantse zandgronden in 1910 nog 98.966 melk- en kalfkoeien, in 1921 is deze gedaald tot 94.436 koeien. Op de Limburgse zandgronden, hier ruwweg met Noord-Limburg aangeduid, daalt het aantal melk- en kalfkoeien tussen 1910 en 1921 met ongeveer tweeduizend stuks naar 26.513 koeien.¹⁸⁷⁾

Op de zuidelijke en oostelijke zandgronden in Brabant wordt het meeste melkvee gehouden. In 1910 zijn hier 48.770 koeien, in 1921 is dit aantal gedaald naar ongeveer 46.000. De Meierij en Noord-Limburg hebben een ongeveer gelijke omvang van de melkveestapel. In de Meierij staan in 1910 27.394 koeien op stal, in Noord-Limburg 28.513. In 1921 zijn deze melkveestapels geslonken naar respectievelijk 26.299 en 26.513. Op de Westbrabantse zandgronden ligt de omvang van de melkveehouderij in 1910 op 14.293 koeien, in 1921 op 13.566. Het Land van Cuijk is voor de zuidelijke zandgronden het kleinste melkveegebied. Het aantal melk- en kalfkoeien bedraagt hier in beide genoemde jaren ongeveer 8.500 stuks.¹⁸⁸⁾

In de jaren twintig zet weer een groei van de melkveestapel in. De grootste uitbreiding vindt plaats op de zuidelijke en oostelijke zandgronden. De dichtheid van de rundveestapel is in het Land van Cuijk en op de westelijke zandgronden het hoogst. Hier wordt echter ook veel jongvee gehouden. De Meierij en de zuidelijke en oostelijke zandgronden tellen daarentegen relatief veel meer melkkoeien en slechts weinig jongvee.¹⁸⁹⁾

In de crisisjaren smeedt de regering plannen voor een gedwongen inkrimping van de veestapel. De BZB maakt zich tot spreekbuis van de boeren als zij instemt met een reactie van de FNZ aan de Minister van Economische Zaken en Arbeid, waarin men zich uitspreekt voor een voldoende beperking van de margarine-industrie boven invoering van een gedwongen inkrimping van de veestapel. Het bestuur van de BZB acht dit laatste praktisch onuitvoerbaar. De bezwaren luiden als volgt. Men zou juist dat deel van het boerenbedrijf beperken waaraan de boerenstand een aanmerkelijk kapitaal heeft besteed. De bedrijfswaarde van de zuivelfabrieken zal dalen. Voor sommige coöperatieve zuivelfabrieken [424] zal zelfs vorming van een ledenschuld moeten worden overwogen. De onkosten per 100 kg. melk op de boerderij, bij het melkvervoer en in de fabriek zullen stijgen, waardoor het verlies voor Nederland op de boterexport nog eens wordt verhoogd. Een inkrimping van de veestapel is ook een vernietiging van een gedeelte van het nationaal vermogen, zo voert de BZB aan, en uitvoering ervan zou grote, onnodige kosten met zich meebrengen. Inkrimping van de veestapel ontnemt de boer een deel van zijn produktiemiddelen. En - niet onbelangrijk - wijst de BZB op de mentale gevolgen voor de boeren. Een gedwongen inkrimping van de veestapel zou meewerken om het initiatief, de energie en de kracht van de boerenstand te doden.¹⁹⁰⁾

Niettemin neemt de regering toch maatregelen ter beperking van de veestapel. Deze bestaan uit de invoering van het systeem van kalverschetsen en uit afslachtingen van vee. Achterliggende gedachte bij de laatste maatregelen blijft de verbetering van de veestapel. Boeren ruimen vanzelfsprekend eerst hun slechte en dan pas hun betere dieren op. Bovendien krijgen fokkers van eerste-klasvee ruimere faciliteiten. Dit alles leidt ertoe dat de rundveestapel kleiner werd zonder dat dit grote gevol-

gen heeft voor de productie.¹⁹¹⁾

Gedurende de Tweede Wereldoorlog loopt het aantal koeien verder terug. In die jaren vermindert de rundveestapel in bijvoorbeeld Eersel, Duizel en Steensel met 30%.¹⁹²⁾ Al in 1940 zien boeren zich genoodzaakt hun veestapel in te krimpen in verband met de voedselvoorziening en de schaarste aan voederartikelen. Zuivelcoöperaties raden hun leden aan bij de aflevering van het vee goed op te letten dat de minst rendabele koeien daarvoor worden genomen. Op deze wijze blijven tenminste de meest rendabele koeien voor de landbouwbedrijven en zuivelfabrieken behouden.¹⁹³⁾

Het belang van de melkveehouderij in het landbouwbedrijf wordt duidelijk in tabel 8, die de verhouding van het aantal melk- en kalfkoeien enerzijds en de grondoppervlakte anderzijds weergeeft. Op de Limburgse zandgronden lijkt de rundveehouderij op basis van deze tabel van minder grote betekenis dan in de Noordbrabantse zandstreken. Per honderd hectare cultuurland [425] worden in Limburg minder melk- en kalfkoeien gehouden dan in Noord-Brabant. Daarbij moet echter wel worden bedacht dat 63% van de boerenbedrijven in Limburg in 1939 slechts een tot drie melk- en kalfkoeien heeft. Slechts 6% van de boerenbedrijven op het Limburgse zand heeft tien of meer melk- en kalfkoeien.¹⁹⁴⁾ Hoeveel bedrijven dus afhankelijk zijn van de melkopbrengst van wellicht slechts een klein aantal koeien komt niet in de tabel tot uiting.

Tabel 8

Aantal melk- en kalfkoeien per 100 ha. cultuurgrond, 1910-1949.¹⁹⁵⁾

jaar	Noord- Brabant		Limburg
	Meierij	Zuid. en oost. zandgronden	Noord-Limburg
1910	63	60	48
1921	59	51	37
1930	58	54	38
1939	59	54	36
1949	61	55	34

Tabel 9 geeft aan hoeveel melkkoeien gemiddeld tussen 1895 en 1940 worden gehouden op de boerenbedrijven die hun melk aan de coöperaties van de ZNZ leveren. Opmerkelijk is dat het gemiddeld aantal koeien per bedrijf met name tot 1920 niet opzienbarend stijgt. Dit is voor een belangrijk deel te wijten aan het toenemend aantal landarbeiders dat een of twee koeien gaat houden. Een flinkere stijging van het aantal melkkoeien op de boerenbedrijven laat zich met name tussen 1920 en 1930 uit dit overzicht lezen. In tien jaar tijd stijgt het gemiddelde aantal koeien vrijwel evenveel als in de 25 jaar daarvoor.

Tabel 9

Gemiddeld aantal koeien per lid van de bij de ZNZ aangesloten zuivelcoöperaties, 1895-1940.¹⁹⁶⁾

Jaar	aantal koeien	Jaar	aantal koeien
1895	2,43	1920	2,84
1900	2,64	1925	3,00
1905	2,64	1930	3,28
1910	2,92	1935	3,33
1915	2,89	1940	3,32

In feite bevestigen deze cijfers de stelling dat de coöperatieve zuivelindustrie uitermate gunstig heeft gewerkt voor de opkomst van het kleinbedrijf. De keuterboeren vermeerderen het aantal koeien op hun bedrijven, maar tegelijkertijd zien steeds meer landarbeiders zich in staat een of twee koeien te gaan houden. Deze ontwikkeling houdt het gemiddeld aantal koeien per bedrijf in het totaal gezien vrij goed in evenwicht. Het wordt mogelijk niet alleen als kleine boer te overleven, maar zelfs als kleine boer te leven. Dit werkt een toename van de kleine boerenbedrijven, onder meer dankzij ontginningen en door deling van bestaande bedrijven, in de hand. De Staatscommissie voor de landbouw maakt in haar rapport betreffende de toestand van de landarbeiders (1909) al gewag van een groei van de opbrengsten van de kleinbedrijven in de landbouw, mede als gevolg van de groei der coöperaties. [426] Met name in de zandstreken zijn er daardoor veel landarbeiders te vinden die een volledig landbouwbedrijfje hebben. Op deze bedrijfjes bestemt men de melk, varkens en eieren voor de verkoop.¹⁹⁷⁾

Tabel 9 toont voor de jaren twintig, met name in de tweede helft van dit decennium, een toename van het gemiddeld aantal koeien. Dit is mede een gevolg van de redelijk gunstige situatie voor de zuivelindustrie en de gunstige inkomsten uit het zuivelbedrijf.

De ontwikkeling van versterking van de bedrijven met enkele koeien vinden we terug in de cijfers van een willekeurige zuivelcoöperatie. De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Laurentius' in Vierlingsbeek ziet in de loop van de jaren haar ledenaantal met onder de zes koeien regelmatig toenemen. Deze tendens komt in tabel 10 tot uitdrukking.

Tabel 10

Verdeling van het aantal koeien van de leden der CZ 'St. Gaurentius' te Vierlingsbeek, 1911-1946.¹⁹⁸⁾

jaar	totaal leden	totaal koeien	aantal koeien				
			1-2	3-6	7-10	11-20	>20
1911	161	496	95	55	8	3	-
1916	361	1160	216	113	28	3	1
1922	399	1128	259	111	26	3	-
1928	380	1309	138	210	30	2	-
1934	417	1360	169	216	28	4	-
1946	410	1427	152	215	42	1	-

Opvallend hier zijn in de eerste plaats wederom de verschuivingen in de jaren twintig. In 1922 heeft het merendeel van de leden nog een melkveestapel van een of twee koeien. Zes jaar later heeft het merendeel van de boeren de melkveestapel uitgebreid tot een aantal tussen drie en zes koeien. Ook het aantal boeren met een melkveestapel tussen de zeven en tien koeien is in 1928 gestegen. In de crisisjaren groeit het aantal leden enigszins. Deze toename ligt vooral bij de leden met een tot twee koeien. De verhoudingen stabiliseren zich. Dit blijft zo tot na de Tweede Wereldoorlog.

Deze cijfers bevestigen opnieuw de stelling dat de zuivelcoöperaties vooral voor de kleine boerenbedrijven gunstig uitwerken. Door te profiteren van de schaalvoordelen van deze wijze van zuivelbereiding is het voor veel landarbeiders rendabel een eigen zelfstandig bedrijf te beginnen. Het aantal koeien op deze boerenbedrijfjes is niet groot. Wel treedt in de loop van de jaren een verschuiving op naar een, weliswaar nog klein, bedrijf met tussen de drie en zes koeien. De coöperatieve

zuivelfabrieken hebben dus ten gunste van de kleine boerenbedrijven gewerkt. Het totaal aantal koeien op de zuidelijke zandgronden mag dan gestegen zijn in de loop van vijftig jaar, deze stijging blijkt vooral toe te schrijven aan de stijging van het aantal boerenbedrijven. Er komen dus niet zo- zeer grote landbouwbedrijven met meer koeien, maar meer landbouwbedrijven met slechts een geringe toename van het gemiddelde aantal melkkoeien.

8.3. MELKOPBRENGST

Met de opkomst van zuivelcoöperaties en de voorlichting ten aanzien van verzorging van vee en melk neemt de melkopbrengst van koeien toe. Een betere verzorging van de koeien leidt tot een grotere melkgift en een hoger vetgehalte van de melk.

[427]

8.3.1. Melkgift

Dankzij de betere voeding van het vee, de invoer van betere rassen en de verbetering van het inheemse vee door fokkerij stijgt de melkproduktie per koe in belangrijke mate. Volgens de Landbouwenquête in 1912 betreft het in Limburg een toename van minstens 20%.²⁰⁰⁾ Deze mededelingen zijn echter in tegenspraak met de volgende tabel. In dit overzicht zijn de cijfers ten aanzien van de melkaanvoer aan de zuivelfabriek gerelateerd aan het aantal koeien waarvan de melk wordt verwerkt. Deze verhouding geeft de gemiddelde levering per koe in kilogrammen. De gegevens hebben betrekking op landbouwbedrijven die lid zijn van bij de ZNZ aangesloten zuivelcoöperaties.

Tabel 11

Gemiddelde melklevering per koe van de leden van de bij de ZNZ aangesloten zuivelcoöperaties (in kg. per jaar), 1895-1940.²⁰¹⁾

Jaar	melklevering	Jaar	melklevering
1895	2.675	1920	2.297
1900	2.499	1925	2.990
1905	2.510	1930	3.044
1910	2.694	1935	2.835
1915	2.569	1940	2.809

De gemiddelde melklevering per koe is niet per definitie gelijk aan de gemiddelde melkgift per koe. Melklevering betreft de melk die aan de fabriek wordt geleverd. Dat is meestal niet de gehele melkgift. Boeren mogen melk voor eigen gebruik in het huishouden en boerenbedrijf achterhouden. In latere jaren gaan de zuivelcoöperaties wat ruimer om met de bepalingen inzake de hoeveelheid melk die men verplicht aan de fabriek moet leveren. Zo is het mogelijk dat bijvoorbeeld meer melk op de boerderij mag worden achtergehouden voor eigen gebruik of als veevoeder. Deze constatering kan mede verklaren waarom de Landbouwenquête uit 1912 een vermeerdering met 20% kan constateren.

In de Tweede Wereldoorlog zakt de melkgift per koe sterk terug. Dit is vooral te wijten aan een tekort aan voer voor de koeien. Extra voeder is nauwelijks meer te verkrijgen. De boeren moeten zelf de voedervoorziening van hun vee verzorgen. De koeien van de leden van 'Flora' in Lierop geven in 1942 25% minder melk dan een jaar daarvoor. Op dat moment geven zij nog minder melk dan op het dieptepunt van de crisisjaren.²⁰²⁾

Het kalven van de koeien is richtinggevend voor de melkproductie en dus blijft de jaarlijkse toptijd van de melkaanvoer in mei en juni liggen. De maximale aanvoer van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Laurentius' in Vierlingsbeek ligt in 1911 in de dagen tussen 23 mei en 3 juni. In die periode wordt 62.841 kg. melk aangevoerd. In de maanden vóór deze tijd is de melkaanvoer langzaam opgelopen. Vanaf juni loopt de melkaanvoer terug tot het dieptepunt van 43.737 kg. in de weken tussen 9 oktober en 21 oktober. Vanaf die tijd loopt de aanvoer weer geleidelijk op.²⁰³⁾

In 1939 is het beeld nog steeds hetzelfde. De aanvoer per periode van twee weken is echter fors gestegen. De hoogste aanvoer ligt nu in de periode van 17 tot en met 29 mei, wanneer 221.650 kg. melk aan de fabriek wordt geleverd. Ook nu loopt de aanvoer vanaf die tijd terug tot een dieptepunt in de weken tussen 16 en 28 oktober. In die periode wordt 134.982 kg. melk geleverd. Daarna stijgt de melkaanvoer weer geleidelijk.²⁰⁴⁾

[428] Het melken van de koeien geschiedt tweemaal per dag. Rond 1950 duurt het melken per koe ongeveer 7,5 minuten.²⁰⁵⁾ Uitgaande van een bedrijf met vijf koeien is dat per melkronde bijna veertig minuten, indien het melken door één persoon geschiedt. Het ochtend- en avondmelken bij elkaar opgeteld betekent dat, dat een boer en boerin die het melken samen doen, per dag hieraan gezamenlijk veertig minuten besteden. Daarbij is dan nog niet gerekend de tijd die het kost om naar de weide te gaan, de koeien vast te zetten, de uier schoon te maken, de melk naar de boerderij te brengen en daar verder te behandelen.

Voorlichtingscampagnes door met name zuivelconsulenten en zuivelcoöperaties wijzen voortdurend op het belang van hygiënische voorzorgsmaatregelen bij het melken van de koeien. Het melken moet met schone handen gebeuren en het vaatwerk dat bij het melken wordt gebruikt, goed schoongemaakt met soda, zeep en fris water.²⁰⁶⁾ Op de hygiënische behandeling van de melk en het vaatwerk ga ik in de volgende subparagraaf nader in.

Naast de regels voor zindelijkheid wordt ook meer 'technische' voorlichting betreffende het melken gegeven. De eerste stralen uit de speen moeten worden weggemolken, omdat zij geen vet bevatten, maar juist bacteriën die de melk bederven. Door overkruis, vlug en krachtig te melken maakt de koe meer melk aan. De melk(st)er moet de koe rustig behandelen, omdat de melkafscheiding een zenuwprikkel is. Teveel opwinding heeft een remmende werking op de melkproductie. Onder het melken moeten de dieren niet worden gevoerd en moet de melk(st)er rustig blijven (d.i. bijvoorbeeld niet praten). Het melken op geregelde en vaste tijden en ieder steeds dezelfde koeien, bevordert de melkproductie. Jonge koeien moeten worden gemolken door de beste melk(st)ers, zodat de uier zich optimaal kan ontwikkelen. Tenslotte is goed uitmelken van groot belang, omdat zich in de laatste melkstralen het meeste vet bevindt.²⁰⁷⁾ Een hoog vetgehalte van de melk is weer belangrijk voor een goede kwaliteit boter. Niet voor niets luidt een oude Nederlandse spreuk: "De laatste drop is de boterknop; de eerste stralen mag de duivel halen".²⁰⁸⁾ Bevindt zich in de eerste melkstraal 1,2% vet, in de laatste druppels melk is dit percentage tot 10 opgelopen.²⁰⁹⁾

Na aanvankelijk zuivelcursussen en melkwedstrijden gesubsidieerd te hebben, beginnen de zuivelbonden zelf met de organisatie van cursussen in melken en melkbehandeling.²¹⁰⁾ De ZNZ tracht in elk dorp een of meer van deze melk- of melkerscursussen van de grond te krijgen. In Noord-Brabant lukt dit eerder dan in Limburg. In de laatste provincie komen pas beginjaren twintig de eerste cursussen tot stand.

De organisatie is veelal in handen van de plaatselijke zuivelcoöperaties, een enkele keer dragen afdelingen van de NCB of de RK Jonge Boerenstand hiervoor zorg. Voor de kosten draaien de organisatoren zelf op. Vanaf begin jaren twintig kan rijkssubsidie worden aangevraagd. Deze is echter

vaak niet toereikend, zodat de fabrieken het resterende bedrag bij moeten leggen.²¹¹⁾

Aan de hand van een vastgesteld rooster beschikken de zuivelfabrieken over een of meer ‘melkonderwijzers’. Deze gediplomeerde melkers verzorgen de praktische lessen. De theoretische lessen worden bij voorkeur door de directeur van de zuivelfabriek of door de landbouwonderwijzers gegeven. Op hun beurt zijn de ‘melkonderwijzers’, ook wel ‘voormelkers’ genoemd, opgeleid via centrale melkerscursussen, die vanaf 1922 op initiatief van de ZNZ en later ook de BZB worden gegeven en die zijn bedoeld om personen op te leiden, die belast worden met het plaatselijk onderricht in melken en melkbehandeling.²¹²⁾ De bonden stellen zich op het standpunt dat in het werkgebied van elke zuivelcoöperatie minstens één voormelker aanwezig zou moeten zijn.²¹³⁾

Vanuit vele plaatsen komen gunstige berichten over de deelname aan en resultaten van de plaatselijke melkcursussen. Maar niet overal komen de cursussen makkelijk van de grond. In 1925 volgt op initiatief van de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Hoop’ in Baarle-Nassau [429] iemand een centrale melkcursus. Deze persoon behaalt het diploma en het is vervolgens de bedoeling in het voorjaar van 1926 met een cursus voor de plaatselijke boeren te starten. Wegens onvoldoende deelname kan de cursus echter niet doorgaan. Jaar na jaar wordt het geprobeerd, maar pas in 1929 zijn er voldoende deelnemers. Intussen klaagt directeur A. Dirven zijn nood in de jaarverslagen: ‘Hoe komt dit? Is zoo’n cursus hier overbodig? Overal waar men met zoo’n cursus begint, wordt ze met succes gegeven, steeds worden er op die plaatsen meerdere cursussen gehouden, want de melk wordt een voorname factor op de boerderij’.²¹⁴⁾

Dirven is een groot voorstander van melkcursussen, aangezien hij verwacht dat de kwaliteit van de aangevoerde melk hierdoor zal verbeteren. Het melken is op de aangesloten boerenbedrijven nog niet zoals het hoort. “Goed melken is een kunst en dat moet aangeleerd worden. Bovendien wat zal ons het beter melken niet in den zak steken”.²¹⁵⁾ In Baarle-Nassau worden in 1930 de eerste dertien diploma’s van de melkcursus uitgereikt. Een nieuwe melkcursus voor jongens en meisjes is dan reeds van start gegaan. In 1931 slagen alle deelnemers voor het eindexamen. Voor een derde cursus zijn echter niet voldoende gegadigden.²¹⁶⁾ Pas in 1936 lukt het weer genoeg leerlingen voor een melkcursus bij elkaar te krijgen.²¹⁷⁾

Elders verlopen de melkcursussen voorspoediger. In 1914 neemt de ZNZ in Venray een proef met een cursus in melken en melkbehandeling. In Venray-Dorp volgen 160 vrouwen en 18 mannen de theoretische lessen, in Venray-Oostrum 68 vrouwen en 3 mannen.

“De opkomst voor deze lessen was schitterend. Door weer en wind kwamen sommigen meer dan een uur ver; de een te voet, de ander per rijwiel. Absenten behoorden tot de hooge uitzonderingen. Bruiloft of kermis werd er meer dan eens voor in den steek gelaten”.²¹⁸⁾

In Limburg starten de eerste melkcursussen, waaraan het rijk in de vorm van een subsidie steun verleent, in 1923. De adjunct-rijkszuivelconsulent voor Limburg, W. Zuidema, besteedt veel tijd aan de organisatie van deze cursussen. De consulent maakt in overleg met de ZNZ een leerplan en reglement voor de cursussen op. Beide stemmen in hoofdzaak overeen met die van de Brabantse cursussen. Daarna zet Zuidema in bestuursvergaderingen van verschillende coöperatieve zuivelfabrieken opzet, verloop en onkosten van de melkcursussen uiteen. De zuivelconsulent is belast met het toezicht en woont daarom van elke nieuw begonnen cursus minstens één van de praktische lessen bij. Zuidema constateert in 1923 dat de belangstelling voor het volgen van melkerscursussen in zijn werkgebied zich langzaam maar gestaag uitbreidt. Het aantal cursussen neemt dientengevolge ook voortdurend toe. In Sittard gaat in 1923 de eerste van start, gevolgd in dat jaar door nog zes andere plaatsen. In genoemd jaar volgen 67 deelnemers een cursus (49 vrouwen en 18 mannen) en slagen er 58 (44 vrouwen en 14 mannen).²¹⁹⁾ Een jaar later kunnen reeds 12 plaatselijke cursussen met in totaal 217 deelnemers genoteerd worden. In plaatsen waar eenmaal een cursus is gehouden zijn

meestal gemakkelijk weer nieuwe deelnemers voor een volgende cursus te vinden: een bewijs dat de cursussen een succes zijn.²²⁰⁾ in 1935 heeft de ZNZ in totaal 1.692 melkersdiploma's uitgereikt. In datzelfde jaar zijn er in Noord-Brabant 5.771 gediplomeerde melkers en melksters.²²¹⁾

De melkerscursussen bestaan uit een theoretisch en een praktisch gedeelte. Het eerste deel van de ZNZ-cursus behelst vier theoretische lessen van telkens twee uur. In de eerste les worden de stalrichting, het melkgereedschap en de kleding behandeld. In deze les wordt de nadruk gelegd op de eisen waaraan een goede stal moet voldoen en worden praktische middelen aangegeven ter verbetering van de bestaande stallen. De melkonderwijzer dringt aan op een geregelde reiniging door het schrobben en witten van de stallen. In dezelfde les krijgen de deelnemers melkgereedschap te zien en horen zij hoe het gereedschap te reinigen [430] en in orde te houden. Als regel bij de kleding tijdens het melken wordt de leerlingen meegegeven altijd met blote armen te melken, die evenals de handen vooraf goed gewassen moeten zijn. De nagels van de vingers moeten kort worden gehouden en goed gereinigd. Het hoofd moet bedekt met een zuiver linnen doekje, zodat er geen haren in de melk kunnen vallen.²²²⁾

De tweede theoretische les heeft de verzorging van de melkkoeien als onderwerp. Hierin komt allereerst de gezondheid van de melkkoeien aan de orde. Juist de melk(st)er is in staat zelfs kleine storingen en ongesteldheden bij de koe op te merken. Wanneer een melk(st)er hierop alert is, kunnen tijdig maatregelen worden genomen. Het tweede aandachtspunt in deze les is het voederen en drenken van de koeien. De deelnemers wordt kennis bijgebracht over daarmee samenhangende zaken als de spijsvertering van de koeien, voederrantsoenen, de bereiding van voer, drinkwater en de opfok van kalveren. Tenslotte komt ook de 'verpleging' van de melkkoe aan de orde. Nadrukkelijk wordt gewezen op het belang van doelmatige huidreiniging van de dieren en op de behandeling van de koeien bij ziekten.²²³⁾

Het melken en de melkbehandeling staan centraal in de derde en vierde les. In de derde les worden de maatregelen besproken, die de melk(st)er kan nemen om verontreiniging van de melk gedurende het melken tegen te gaan. Ook wordt aandacht besteed aan een goede melkmethode om veel en vette melk te verkrijgen. In de laatste theoretische les wordt vooral benadrukt de melk snel na het melken uit de stal te verwijderen. Ook het teemsen (zeven), afkoelen en het bewaren op een koele, luchtige plaats komen aan bod.²²⁴⁾

Na de theoretische lessen strekken de praktische lessen zich uit over een periode van ongeveer drie maanden. In deze tijd krijgen de deelnemers de gelegenheid zich te oefenen in het melken en de behandeling van de melk volgens de voorgeschreven regels. Hiertoe worden zij in groepen verdeeld van acht tot twaalf personen. Op een twintigtal plaatsen wordt op boerderijen gemolken. De plaatsen zijn zo gekozen, dat de deelnemers zich niet al te ver hoeven te verplaatsen. Iedere deelnemer moet een melkteems, een emmer en een [431] koe meebrengen. De deelnemers aan dit praktisch melken kunnen een diploma behalen, als ze op een puntenschaal voldoende scores. Deze schaal is in zeven aandachtspunten verdeeld (tussen haakjes staat het maximum aantal punten vermeld): zindelijkheid in het algemeen (10); stand van de koe en houding bij het melken (10); behandeling van uier en spenen (5); wegmelken van de eerste stralen (5); manier van melken, vingerstanden (25); regelmatig en krachtig melken (25); namelken en goed uitmelken (20). In totaal nemen bij de Venrayse proef 83 melk(st)ers aan het praktisch melken deel. Allen behalen het diploma. Tijdens het melken worden regelmatig monsters genomen van de verkregen melk, die later op vetgehalte worden onderzocht. Daarmee wordt het belang aangetoond van het doelmatig namelken en goed uitmelken.²²⁵⁾

De ZNZ breidt de lijst van criteria voor het behalen van het melkersdiploma in de loop van de jaren

verder uit. In 1925 wordt gelet op: a. de zindelijkheid van handen en kleren en het hebben van korte nagels; b. het spannen en de stand van de koe, de behandeling van uier en spenen; c. de manier van zitten en de plaats van de emmers; d. de manier van melken en de stand van de vingers; e. het regelmatig en krachtig melken en de hoedanigheid van de stralen; f. het uitmelken en namelken; g. de benodigde tijd voor het melken; h. het verlaten van de koe. Voor deze acht criteria zijn punten te behalen van 5 (zeer goed) tot 1 (slecht). Naar gelang het belang van een bepaald onderdeel, wordt het verkregen punt voor dat onderdeel met een getal tussen 1 en 9 vermenigvuldigd. De manier van melken en de stand van de vingers, alsmede het regelmatig en krachtig melken, de hoedanigheid van de stralen en het uit- en namelken, worden, evenals bij de Venrayse proefcursus in 1914, als de belangrijkste onderdelen beschouwd en de hiervoor behaalde cijfers dus met een hoog getal (9, 9 en 8) vermenigvuldigd.²²⁶⁾

Nieuw in deze lijst van criteria zijn het spannen van de koe, het plaatsen van de emmers, de benodigde tijd voor het melken en het verlaten van de koe. Het spannen van de koeien gebeurt met behulp van een ongeveer 1,75 meter lang, niet te dun touw. Hiermee worden de achterpoten van de koe kort bijeen gebonden, eventueel kan de staart van het dier er bij worden genomen. Het touw moet slechts los geknoopt zijn zodat met een enkele ruk het touw weer los getrokken kan worden. Het spannen dient om de koeien tijdens het melken rustig op dezelfde plaats te laten staan en daardoor het melken te vergemakkelijken.²²⁷⁾

Voor de melk(st)er op het melkstoeltje gaat zitten, zet hij of zij de melkemmer en wateremmer op een plaats dat deze zittend gemakkelijk te bereiken zijn. De emmers mogen nooit rechts van de melk(st)er worden geplaatst. De koe zou ze dan omver kunnen schoppen. De melk(st)er moet ervoor zorgen dicht onder de koe te zitten, zonder evenwel het dier aan te raken. De melk(st)er zit rechtop en kijkt achter de koe langs. De melkemmer met het hengel naar het lichaam toegekeerd, rust met de voorzijde van de bodemrand op het achterstuk van de rechter klomp. De linkervoet staat zo ver naar achteren dat de melkemmer stevig tussen beide knieën wordt geklemd en schuin naar voren blijft staan.²²⁸⁾

De melk wordt met de volle, droge hand uit de speen gedrukt. Te beginnen met de wijsvinger worden de vingers daartoe achtereenvolgens om de speen gesloten. De duim komt bij de gesloten hand niet op de wijsvinger, maar ongeveer ter hoogte van de middelvinger. Bij het melken zijn alleen de pols en vingers in beweging, de overige lichaamsdelen blijven in rust. Met deze methode van melken met de volle hand wordt het aloude 'strippen' (zie hoofdstuk 2) verlaten. De traditionele methode wordt als een slechte methode beschouwd, omdat de spenen in- en uitwendige beschadigingen kunnen oplopen. Bovendien kan het 'strippen' alleen plaatsvinden met natte handen. Dit nat melken kan echter tot bacteriële besmetting van de melk leiden. Tenslotte neemt het melken bij het 'strippen' meer tijd in beslag, omdat door het telkens loslaten en weer aanvatten van de speen veel overtollige bewegingen worden gemaakt.²²⁹⁾

[432] De melk(st)er melkt volgens de nieuwe methode met de volle hand eerst de beide voorste kwartieren leeg. Pas als uit de voorste kwartieren geen krachtige stralen meer komen, gaat men over naar de achterste spenen. Als ook hier geen krachtige stralen meer uitkomen, begint de melk(st)er weer met de voorste spenen. Deze methode waarin eerst de voorste en daarna de achterste kwartieren worden gemolken, verschilt met de rond 1900 gepropageerde methode van overkruis melken. Het melken moet met brede, krachtige, regelmatige stralen gebeuren. Langzaam melken is nadelig voor de melkafscheiding, overdreven krachtig melken schaadt eveneens. De melker dient alle zorg te besteden aan het namelken. Met de wijsvinger wordt de speen dan iets hoger aangegrepen. Na het melken moeten de spenen met water worden afgespoeld en met een doek wat afgedroogd. Hiermee wordt voorkomen dat melkresten opdrogen in de huid en zere spenen veroorzaken.²³⁰⁾

Ook de kleding van de melk(st)ers moet aan bepaalde hygiënische eisen voldoen.

“Daartoe zal dan allereerst dienen, dat zij niet meer met het meest vuile pakje (dat feitelijk niet anders is dan een geweldige ophooping van allerhande zeer schadelijke rottingsbacteriën!) gaan melken, maar dat ze in een praktische, gemakkelijk waschbare jas of kiel van blauw katoen of linnen, met dito broek, aan het melken gaan. De melksters kunnen zich voorzien van een praktische schort van dezelfde soort stof.”²³¹⁾

Bij de traditionele werkwijze op de boerderijen werden de koeien driemaal daags gemolken. Juist de middagmelk is het moeilijkst te winnen, te behandelen en te bewaren, omdat zij op het heetst van de dag wordt verkregen. Deze melk is dus het meest gevoelig voor bederf en vereist de meeste zorg. De boeren wordt dan ook aangeraden de koeien slechts tweemaal per dag te melken. Weliswaar wordt dan iets minder melk verkregen, maar dit verlies weegt ruimschoots op tegen de kwaliteitsverbetering van de melk en de vermindering van het werk.²³²⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog komen de melkerscursussen stil te liggen. De onverschilligheid voor de kwaliteit van de melk is in deze jaren vrij algemeen. Het verband tussen kwaliteit en uitbetaling is immers volkomen zoek geraakt. Ook de mogelijkheden [433] voor een goede verzorging van het vee en behandeling van de melk raken beperkter. In hoofdstuk 7 bracht ik de teruggang van het vetgehalte van de melk in deze jaren reeds naar voren. Na de oorlog worden de melkerscursussen weer snel opgepakt. In de zomermaanden van 1945 organiseert men in Noord-Brabant, ondanks het tekort aan deugdelijk melkmateriaal, al weer vijftien melkcursussen.²³³⁾ Met name jongeren oefenen zich in het melken. Aan de twee melkcursussen in het Noordbrabantse Zeeland, georganiseerd door de zuivelcoöperatie ‘St. Jacobus’ in de winter van 1947, zijn zes van de dertig deelnemers ouder dan 25 jaar. De twee jongste leerlingen zijn beiden zeventien jaar.²³⁴⁾

Naast de melkerscursussen worden ook, veelal bij tentoonstellingen of keuringen, melkdemonstraties georganiseerd. Onder belangstelling van het publiek melken enkele gediplomeerde voormelkers dan koeien, waarbij de rijkszuivelconsulent een toelichting geeft. Tijdens twee melkdemonstraties ter gelegenheid van de Jongvee Keuringen in Panheel en Ell in 1926, wordt ook de vuilheidsproef uitgevoerd. De resultaten van deze ter plekke afgenomen proef, worden vergeleken met die, welke in de voorafgaande dagen verkregen zijn door de melk van de leden van de plaatselijke zuivelfabrieken aan dezelfde proef te onderwerpen. Een duidelijk voorbeeld van ‘confronterend’ onderricht. De vergelijking moet duidelijk maken hoe zuiver de melk gewonnen kan worden, indien maar de nodige zorg aan het melken besteed wordt.²³⁵⁾

Hoewel reeds vanaf het einde van de negentiende eeuw ook in Nederland geëxperimenteerd wordt met melkmachines, komt in de voorlichting dit apparaat nog niet aan de orde. Voor de meeste boerenbedrijven is een dergelijk apparaat een veel te dure aanschaf en niet snel rendabel met slechts een gering aantal koeien. Waarschijnlijk is de investering voor deze machine alleen voor grote landbouwbedrijven op te brengen en wordt om deze reden geen melding gemaakt van dit apparaat in voorlichtings- en propagandabrochures.

De firma Boeke en Huidekoper is een van de eerste bedrijven die een melkmachine importeert. In het Landbouwverslag over 1913 wordt vermeld dat in de provincie Limburg sinds enige tijd een melkmachine wordt gebruikt op een groot bedrijf en goed voldoet. Pas in 1924 komt het gebruik van melkmachines in Nederland goed op gang met de komst van een sterk verbeterd type van Alfa-Laval.²³⁶⁾ Op de Brabantse en Limburgse zandgronden komt de diffusie van de melkmachine pas in de jaren vijftig goed op gang.

8.3.2. Kwaliteit en vetgehalte

De produktie van boter staat of valt met de kwaliteit van de aan de fabriek geleverde melk. Vanaf het ontstaan van de eerste zuivelcoöperaties op de zandgronden wordt dan ook aandacht besteed aan de melkbehandeling. Vooral het belang van zindelijkheid op dit gebied wordt door de voorlichters benadrukt. Goed gekoelde en zuivere melk zijn basisvoorwaarden voor de produktie van kwalitatief goede boter. De gehele periode door blijven zuivelcoöperaties hierop hameren. In 1946 bijvoorbeeld gelden in de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Oda' in Sint-Oedenrode als de twee "voornaamste geboden" nog steeds "een zuivere melkwinning en goed koelen".²³⁷⁾ Ook in de melkcursussen blijft er aandacht voor de behandeling van de melk, nadat het melken is afgelopen.

De coöperatieve stoomzuivelfabriek in Horn verstrekt rond 1910 ter bevordering van de hygiëne aan ieder lid een thermometer, een borstel voor het schuren van het vaatwerk en een bakje voor soda. Ieder lid van de coöperatie betaalt voor deze eenvoudige instrumenten een gulden. De bestuursleden gaan alle aangesloten bedrijven langs om richtlijnen te geven voor de plaatsing en het gebruik van deze artikelen. Daarnaast maken zij aantekeningen van de situatie op de boerderij.

Daarbij wordt gelet op de plaats waar de melk [434] wordt gekoeld, op welke wijze het koelen gebeurt, of de boer over een open put of een pomp beschikt, welke teems of filter voor het reinigen van de melk wordt gebruikt en in welke staat de teems of filter zich bevindt.²³⁸⁾

Nog in 1949 zorgen zuivelcoöperaties ervoor zelf deugdelijk melkgereedschap aan hun boeren te kunnen leveren. In Venray kunnen de boeren bij de coöperatie tegen inkoopsprijs onder meer de volgende zaken betrekken: bussen en emmers, vertinde melkroerdertjes, waterremmertjes (voor het wassen van de uiers voor het melken), uierzalf, borstels, teemsen en diverse stalartikelen. Herhaaldelijk biedt de coöperatie ook de leden de mogelijkheid hun melkgereedschap opnieuw te laten vertinnen.²³⁹⁾

Het meest belangrijk is dat de melk goed geteemst en meteen afgekoeld wordt.²⁴⁰⁾ Melk heeft de eigenschap, dat het gemakkelijk bepaalde geuren in zich opneemt. Daarom moet de melk meteen na het melken uit de stal worden verwijderd, terwijl tijdens het melken geen sterk ruikende stoffen (bijvoorbeeld ingekuuld voer) in de stal mogen zijn opgeslagen.²⁴¹⁾ Direct na het verwijderen van de melk uit de stal, moet de melk worden geteemst om de bacteriën niet de gelegenheid te geven zich uit te breiden. Bij het teemsen kunnen een watten filter of een flanellen zeefdoekje worden gebruikt. Bij de watten filter mag een schijfje watten nooit meer dan eenmaal worden gebruikt. De flanellen zeefdoekjes mogen niet beschadigd zijn en moeten na elk gebruik worden gewassen. De melk die in het zeefdoekje achterblijft, mag niet worden uitgeknepen boven de geteemste melk, omdat in dit restant melk zich juist de meeste bacteriën bevinden.²⁴²⁾

Na het teemsen moet de melk in geopende bussen worden weggezet, zodat ze goed kan uitluchten. Ook hier is het belangrijk dat zich geen sterk riekende stoffen in de omgeving bevinden, omdat de melk anders de geur van deze stoffen aanneemt. Om bederf van de melk tegen te gaan, moet zij worden afgekoeld.²⁴³⁾ Door afkoeling tot onder de tien graden Celsius kan de ontwikkeling van bacteriën in de melk worden tegengegaan. De afkoeling van de melk op de boerderijen is dus van groot belang voor de zuivelfabrieken.

Op boerderijen waar men nog een open waterput heeft, hangt de boerin de melkkannen in de waterput. Het duurt echter uren, voordat de melk de temperatuur van het water heeft aangenomen. Ook afkoeling door de melkkannen in een tobbe met water te plaatsen, heeft niet de voorkeur. De inhoud van een tobbe is te klein om voldoende koelwater te kunnen bevatten. Dit water wordt dan te snel

door de melkkannen verwarmd. Het effect gaat dan verloren. Indien men het koelwater niet regelmatig ververst, is deze wijze van afkoelen niet doelmatig. De voorkeur verdient afkoeling van de melk door middel van een koeler: een apparaat dat werkt op een gewone pomp. Het koude water uit de pomp wordt in een bak gevoerd waarin de melkkannen zijn geplaatst. Het water dat zich reeds in de bak bevindt, stijgt naar boven en krijgt aan de oppervlakte gelegenheid weg te vloeien. Op deze wijze houdt men het koelwater steeds op de juiste temperatuur en kan de afkoeling van de melk snel geschieden.²⁴⁴⁾

De pas gemolken melk mag tenslotte nooit aan reeds afgekoelde melk worden toegevoegd. Door toevoeging van de warme melk aan de koude melk krijgt het mengsel namelijk een te hoge temperatuur, waardoor ook de bacteriën in de koude melk zich weer ontwikkelen. De boeren en de melkrijders van de zuivelfabrieken worden uitdrukkelijk geïnstrueerd de warme morgenmelk niet bij de afgekoelde melk van de vorige dag te voegen.²⁴⁵⁾

Het melkgereedschap dient eveneens te voldoen aan eisen van deugdelijkheid en zindelijkheid. Melkemmern, bussen en teemsen moeten zoveel mogelijk uit één stuk bestaan, dus zonder naden. Voorts dienen zij te zijn vervaardigd van goed vertind metaal. De houten melkemmern moeten dus aan de kant worden gezet. Ook dun vertind materiaal is niet bruikbaar, omdat het snel roest.¹⁴⁶⁾ Dekfels en bussen met spleten en barsten zijn niet schoon te houden. In de spleten kan zich vuil ophopen. Aan het eind van de jaren veertig worden de boeren opgeroepen dergelijke naden dicht te laten solderen.²⁴⁷⁾

[435] De melkkannen moeten zodra ze terug zijn van de fabriek goed worden schoongemaakt. Ze mogen niet op straat in de zon blijven staan?' Ook het andere gereedschap dat met melk in aanraking is geweest, moet goed worden schoongemaakt. Daartoe begint de boerin met het enkele malen omspoelen met koud water, zodat alle melkresten worden verwijderd. Dan dienen de voorwerpen met heet sodawater te worden geboend. Om de soda te verwijderen wordt het gereedschap met (warm) water afgespoeld. Het verdient de voorkeur de emmers en bussen met de opening naar beneden te laten uitdruppen. Het uitspoelen met heet water bevordert het snel opdrogen van het gereedschap, wat de bacterieontwikkeling tegengaat. Het met doeken afdrogen van melkgereedschap wordt absoluut afgeraden omdat de doeken nooit goed schoon zijn, "en men zou juist met die doeken alles bederven, waar zooveel moeite op was besteed, om schoon te maken!"²⁴⁹⁾

In de Tweede Wereldoorlog worden soda en flanel schaars. Het gebruik van andere reinigingsmiddelen dan soda noodzaakt tot het extra afspoelen van de melkbussen en het andere melkgereedschap. Voor het teemsen van de melk kunnen in plaats van flanel ook watten worden gebruikt. Deze watten mogen slechts één keer worden gebruikt. In ieder geval moeten de boerinnen oppassen bij gebrek aan flanel geen "gore teemsdoeken" te gebruiken.²⁵⁰⁾

Zuivelcoöperaties stimuleren het nemen van voorzorgsmaatregelen op hygiënisch gebied en het afleveren van 'zindelijke' melk in woord en daad. Het blijft niet altijd bij oproepen in ledenvergaderingen of in gedrukte brochures en pamfletten. In de reeds uitgebreid behandelde melkerscursussen is dit een cruciaal punt. Het belang dat in de melkerscursussen aan hygiënische voorzorgsmaatregelen wordt gehecht, heeft zeker ook zijn uitstraling naar andere sectoren van het leven op de boerderij. Als een der eersten in het hygiënisch offensief op het platteland benadrukken zuivelcoöperaties het grote belang van reinheid en zindelijkheid. De weg is echter moeizaam. Nog in 1934 klaagt de Limburgse rijkszuivelconsulent over de 'slechte gewoonte' bij vele melkveehouders om in de zomer als de [436] koeien ver van huis in de weide lopen, de melkemmern, soms ook de teems en de bussen in die weiden achter te laten. Dit materiaal wordt dan meestal alleen even met koud water omgespoeld, hetgeen vanzelfsprekend onvoldoende is om de ontwikkeling van bacteriën tegen te

gaan.²⁵¹⁾

Behalve hygiënisch besef dragen de melkerscursussen soms ook bij aan een nauwer contact tussen coöperatie en leden. Halverwege de jaren dertig brengen deelnemers van verscheidene Limburgse cursussen in gezelschap van de landbouwleraar die de theoretische lessen verzorgt, een bezoek aan hun coöperatieve zuivelfabriek. Een dergelijke bezichtiging wekt de interesse bij de boeren voor hetgeen in de fabriek met hun melk gebeurt. Met name het zien uitvoeren en het beoordelen van verschillende door de fabriek toegepaste proeven ter bepaling van de kwaliteit van de melk, denkt men een grote betekenis toe in de verbetering van de melkbehandeling op de boerderij.²⁵²⁾

De coöperatieve zuivelfabriek 'St. Oda' in Sint-Oedenrode ontwikkelt halverwege de jaren twintig een premie- en boetestelsel in verband met de vuilheidsproef van de aangeleverde melk. De melk van alle leden wordt bij aankomst aan de fabriek gekeurd en van een waarderingscijfer voorzien. Maximaal zijn per keer vijf punten te behalen, zeer slechte melk krijgt de kwalificatie 0. De boeren krijgen op de afrekeningsbriefjes genoteerd hoe hun melk werd beoordeeld.²⁵³⁾

Voor melk die een 2 (onvoldoende) krijgt, moet per honderd kilogram vijf cent boete worden betaald. Melk met de kwalificatie 1 (slecht) wordt beboet met tien cent per honderd kilogram en melk met een 0 (zeer slecht) met vijftien cent. Het premiestelsel wordt gehanteerd over het gehele jaar. Boeren die in 1926 zestien of meer keer het cijfer 5 voor hun melk krijgen, ontvangen een fabriekspremie. Voorts zijn er nog eervolle vermeldingen voor leden die gemiddeld wel een goed cijfer behaalden, doch niet in aanmerking komen voor een premie. Naast de coöperatie keert ook de Vereniging voor Stalverbetering premies uit. Per uitkerende instantie variëren de premies in 1926 tussen f. 0,25 en f.0,50.²⁵⁴⁾ Het premie- en boetesysteem blijft tot in de jaren dertig gehandhaafd. Elk jaar worden in het jaarverslag de namen van de premiewinnaars gepubliceerd.

Ook op andere manieren houden zuivelcoöperaties in de crisisjaren inzake de melkbehandeling de vinger aan de pols. In 1938 organiseert de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Oda' in Sint-Oedenrode wijkbijeenkomsten voor de boerinnen. Deze bijeenkomsten zijn bedoeld om de boerinnen voor te lichten op het gebied van de melkbehandeling. Ook het bezoek van boerderijen kan desgewenst plaats hebben.²⁵⁵⁾

Het gemiddelde vetgehalte van de geleverde melk aan de coöperatieve zuivelfabrieken neemt in de loop der tijd toe. Tussen 1930 en 1950 is een toename met gemiddeld ongeveer 0,3% vet te constateren. Dit houdt een vermeerdering in van het vetgehalte met een tiende deel. De jaren tot 1940 laten voor de meeste boerenbedrijven een geleidelijke stijging zien. De leden van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Norbertus' te Berlicum zien het vetgehalte van de door hen geleverde melk gemiddeld stijgen van 3,17% naar 3,35%. In Udenhout leveren de boeren in 1930 nog melk met een gemiddeld vetgehalte van 3,09%, in 1940 is dat gestegen naar 3,31 %. De leden van 'St. Lambertus' te Swalmen leveren al in 1930 melk met een gemiddeld vetgehalte van 3,42%, hetgeen nog stijgt naar 3,50% in 1940.²⁵⁶⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog loopt het vetgehalte van de melk overal terug. In Berlicum is het gemiddeld vetgehalte in 1945 gedaald naar 3,27%, in Udenhout naar 3,21 %. In Swalmen weet men het vooroorlogse niveau goed te handhaven. In 1945 is het gemiddeld vetgehalte hier nog altijd 3,49%. De teruggang in de kwaliteit van de melk in deze periode wordt veroorzaakt door de angst voor bemoeienissen van de overheid, een algemene onverschilligheid voor de kwaliteit van de melk en het gebrek aan materiaal niet [437] alleen op de boerderij, maar ook voor een goed verloop van de melkerscursussen. Na de bevrijding in 1945 valt een grote toename te constateren.

De grootste stijging in gemiddeld vetgehalte vindt plaats in de jaren na de Tweede Wereldoorlog. De omstandigheden op het boerenbedrijf om een goede kwaliteit melk aan de fabrieken af te leveren, worden binnen enkele jaren zeer gunstig. 'St. Norbertus' te Berlicum ziet het vetgehalte van de koeien stijgen naar 3,47%, Udenhout naar 3,53%. De leden van de coöperatie te Swalmen scoren heel hoog. In 1950 leveren zij melk met een gemiddeld vetgehalte van 3,69 %. Ook voor andere plaatsen worden in 1950 de hoogste vetgehalten gehaald. In de naoorlogse jaren wordt dus een flinke vooruitgang op dit gebied geboekt. De grote verbreiding van melkerscursussen is hiervan een belangrijke oorzaak. Meteen na de oorlog, in augustus 1945, meldt de rijkszuivelconsulent voor Noord-Brabant een grote bloei. Hij verwacht nog het meest van een verplichte uitbetaling van de melk naar kwaliteit.²⁵⁷⁾ Die komt erin de jaren vijftig.

Kader D

Cultuur en samenleving

Hoofdstuk 9

Zuivelbonden

De problemen die de jonge zuivelcoöperaties na hun ontstaan ontmoeten, noodzaken tot samenwerking in een groter verband: zuivelbonden. Met deze vorm van samenwerking hebben de fabrieken hetzelfde doel voor ogen als de boeren met de oprichting van coöperaties: alleen door samenwerking kan men tot modernisering komen en aldus overleven.

Op de zuidelijke zandgronden zal bij de organisatie in zuivelbonden steeds een tweedeling in het gebied blijken. Vaak wordt deze gezien als Limburg en Oost-Brabant aan de ene kant en het midden en westen van Brabant aan de andere kant. Bij nauwkeuriger beschouwing blijkt dat een andere tweedeling beter voldoet. Een tweedeling namelijk in relatief betere en relatief slechtere gronden, waaruit een verschil in grootte volgt, maar vooral ook in rentabiliteit van de boerenbedrijven. De gebieden met de kleinere boerenbedrijven en in de beginfase dus ook met de minder geavanceerde zuivelfabrieken concentreren zich in de *Zuid-Nederlandsche Zuivelbond* (ZNZ), die als eerste zuivelbond in 1893 wordt opgericht. Hierin bevinden zich de fabrieken in Limburg en het oosten van Brabant, alsmede het merendeel van de fabrieken gelegen op de hoge zuidelijke zandgronden in het westen van Brabant. Nadat ook op de meer vruchtbare gronden in het westen en het noorden van Brabant zuivelfabrieken zijn opgericht, komt ook voor deze coöperaties een zuivelbond tot stand. Het betreft allereerst de op lange termijn niet levensvatbare *Noord-Brabantsche Zuivelbond* (NBZ), die wordt gevolgd door de *Brabantsche Zuivelbond* (BZB).

9.1. ZUID-NEDERLANDSCHE ZUIVELBOND (ZNZ)

De Zuid-Nederlandsche Zuivelbond is de oudste van de zuivelbonden in het zuiden van Nederland. Aan de orde komen in het onderstaande de oprichting en doelstelling, de diverse activiteiten en de overgang naar een coöperatief verenigingsverband in de jaren na de Tweede Wereldoorlog.

9.1.1. Oprichting en doelstelling

De eerste vergadering ter oprichting van de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond heeft plaats op 9 juli 1893 te Roermond. Op deze vergadering zijn dertien coöperatieve boterfabrieken vertegenwoordigd. Op 28 september 1893 gaan in Roermond 32 Limburgse en Noordbrabantse coöperatieve zuivelfabrieken definitief over tot oprichting van de ZNZ.¹⁾ Als doel van de bond wordt in artikel 2 van het reglement vastgelegd:

“de bevordering van alle belangen der vereenigde melkerijen, vooral van die welke met de bereiding en den verkoop van zuivelproducten in verband staan”.²⁾

Voor de opbouw en organisatie van de zuivelcoöperaties zijn niet de provinciegrenzen bepalend, maar het karakter van het boerenbedrijf. De belangen van de handkrachtfabrieken in het noorden van Limburg en het oosten van Noord-Brabant komen overeen. Het gaat om hetzelfde type zuivelfabrieken: op kleine schaal georganiseerd en werkend op handkracht.

Als gewone leden worden coöperatieve zuivelfabrieken in Limburg en Noord-Brabant aangenomen. Op vergaderingen van de bond vertegenwoordigt de voorzitter of zijn daartoe gemachtigde plaatsvervanger zijn vereniging. Eerste voorzitter van de ZNZ wordt P.J. Truyen, secretaris wordt J.J.C. Ament. Truyen blijft tot zijn dood in 1919 voorzitter.

[447] A. Michiels van Kessenich neemt als ondervoorzitter vervolgens tot 1921 het voorzitterschap waar. Ament, die in 1918 het secretariaat aan J.H. van Geldrop heeft overgedragen, volgt Truyen uiteindelijk in 1921 op. In dat jaar wordt H.L. Creemers, na Van Geldrop, de nieuwe secretaris. Creemers blijft dit werk tot ver na de Tweede Wereldoorlog- verrichten. Ament blijft voorzitter tot zijn dood in 1932. Hij wordt in 1933 opgevolgd door J.C. van Beek, burgemeester van Deurne, ondervoorzitter van de NCB en eerder secretaris van de NBZ.

De groei van de ZNZ gaat gelijk op met de voorspoedige ontwikkeling van de coöperatieve zuivelbereiding op de zandgronden. Het totaal aantal aangesloten coöperaties vermindert vanaf 1907. In 1906 zijn 155 fabrieken aangesloten, in 1907 zijn dat er 153. Hoewel het aantal ZNZ-leden in 1909 toeneemt door toetreding van de NBZ-fabrieken, zet de dalende tendens in het volgende jaar gewoon door. In 1909 zijn 215 zuivelcoöperaties aangesloten, een jaar later daalt dit aantal naar 201. In 1915 zijn nog 157 fabrieken aangesloten, in 1920 nog 132 om in 1925 tenslotte te eindigen met 110.³⁾ Deze daling is te verklaren door de fusies van de buurtschaps- en later de lokale coöperaties. Vanaf 1907 weegt de aanwas van nieuwe fabrieken niet meer op tegen de vermindering van het aantal fabrieken door fusering. In 1910 zijn er nog 201 coöperaties, in 1920 is dat aantal afgenomen naar 132, in 1930 naar 99. In 1940 ligt het aantal aangesloten fabrieken op 89.⁴⁾

De ZNZ steunt haar coöperatieve verenigingen op vele terreinen. Naast de hieronder in aparte subparagrafen behandelde werkzaamheden richt de bond zich eveneens op voorlichting over zuivelzaken door middel van cursussen, lezingen, het weekblad *Land en Vee* (vanaf 1907) en de jaarlijks uitgebrachte *Kalenders*.⁵⁾

Vanaf 1931 huist de bond in een eigen gebouw te Roermond. Het Bondsgebouw wordt op 4 mei 1931 ingezegend door de geestelijk adviseur.⁶⁾

9.1.2. Gezamenlijke aankoop van benodigdheden bij de boterbereiding

In verband met de vaak slechte kwaliteit van de hulpstoffen en de hoge prijzen die hiervoor soms nog moeten worden betaald, besluit de ZNZ in 1898 zich bezig te gaan houden [448] met de aankoop van verpakkingsmateriaal, grondstoffen en werktuigen nodig bij de boterbereiding. Daartoe wordt in Weert een depot opgericht. Het succes van de aanbestedingen voor de levering van manden en gaas, die de kringen Roermond en Weert voor hun leden houden, leidt uiteindelijk tot de oprichting van een Centrale Commissie van Aankoop.⁷⁾ De dephouder in Weert is J.H.H. Specken. Hij drijft in deze plaats een handel in drogerijen, verfwaren en glas. Specken bestelt bij de boterkleursel-fabrikant F. van der Grinten in Venlo regelmatig beperkte partijen boterkleursel van vijftien tot twintig liter “om het kleursel versch te hebben”. Wanneer de Rotterdamse boterkleurselproducent Van Hasselt de Weertse dephouder als afnemer probeert te lokken met gunstige prijzen, blijft Specken de Venlose fabrikant trouw.⁸⁾

In de jaren twintig worden de twee depots van de bond opgeheven en de aankoop van hulpstoffen door tussenkomst van de afdeling Centrale Aankoop van de nationale zuivelbond FNZ geregeld. Bij de Centrale Aankoop van de FNZ zijn acht zuivelbonden aangesloten. De aankoop van hulpstoffen via deze instantie heeft verschillende voordelen. In de eerste plaats bestelt de FNZ zulke grote hoeveelheden, dat zij meestal direct van de fabrikant of importeur kan kopen. Daardoor zijn de prijzen lager en kan invloed worden uitgeoefend op de kwaliteit van de produkten. Een tweede voordeel van samenwerking via de FNZ is, dat in deskundige voorlichting bij de aankoop en controle op de geleverde goederen is voorzien. Voor elke zuivelbond afzonderlijk zou dit veel te duur worden.⁹⁾

De afdeling Aankoop van de ZNZ betreft in het vervolg alle artikelen, met uitzondering van enkele

kantoorbenodigdheden, van de Centrale Aankoop van de FNZ. In 1935 zet de aankoopafdeling van de ZNZ aan hulpstoffen en benodigdheden voor de aangesloten fabrieken om voor f. 165.650,88.¹⁰⁾

[449] In de laatste jaren van de Tweede Wereldoorlog komt de afdeling Aankoop in de problemen. Veel artikelen zijn schaars en ook het vervoer levert moeilijkheden op. Na afloop van de oorlog treedt het herstel langzaam in. In 1947 is de situatie weer enigszins normaal. Ook dan betreft de afdeling vrijwel alle goederen weer via de Centrale Aankoop van de FNZ.¹¹⁾

9.1.3. Kwaliteitscontrole

De kwaliteit van de Nederlandse zuivelprodukten is reeds decennia lang een groot probleem (zie paragraaf 2.4.). Voor het welslagen van de coöperatieve zuivelbereiding is een goede kwaliteit van de bereide zuivelprodukten en een waarborg hiervoor van groot belang. De ZNZ probeert met diverse maatregelen de kwaliteit van de door haar fabrieken geproduceerde boter te garanderen. Een zorgvuldige plombering (verzegeling) van de manden met boter moet een garantie zijn dat de boter rechtstreeks van de fabriek op de mijn te Maastricht komt.¹²⁾ Het ZNZ-bestuur waarborgt verder de in veiling gebrachte boter als zuivere roomboter. Daarenboven heeft iedere koopman het recht om de door hem gekochte boter naar een van de Rijksproefstations te zenden en kosteloos te laten onderzoeken.¹³⁾ In 1897 stelt de ZNZ eveneens een instructie voor de zuivelconsulent op. De consulent gaat na, of er tussen het verlaten van de fabriek en de verhandeling op de mijn geen geknoei met boter plaatsvindt.¹⁴⁾

De controle op de kwaliteit van de boter wordt voor de ZNZ een kwestie van levensbelang, als in 1900 de regering in België - de belangrijkste buitenlandse afzetmarkt voor deze bond - een wet tegen botervervalsing uitvaardigt. In deze wet wordt het minimaal toelaatbare gehalte aan vluchtige vetzuren van boter vastgesteld op 25%. Men vreest dat een deel van de omgezette boter op de Maastrichtse mijn niet aan dit minimumgehalte kan voldoen. Later wordt bovendien duidelijk, dat ook boter met een hoger gehalte aan vluchtige vetzuren vervalst kan zijn. Het is voor de botercontrole dan ook niet langer voldoende een garantie te geven voor een bepaald gehalte aan vluchtige vetzuren. De ZNZ moet de [450] absolute zuiverheid en echtheid van haar boter waarborgen om een goede naam te krijgen in het buitenland.¹⁵⁾ Daartoe breidt de bond in 1901 de botercontrole uit.

Het bondsbestuur krijgt machtiging tot uitvoering van een viertal maatregelen. In de eerste plaats dienen aan de botermijn te Maastricht maatregelen te worden genomen, die vooral met het oog op de buitenlandse wetgeving noodzakelijk worden geacht om de geregelde gang van de mijn en de goede naam van de mijnboter te handhaven. In de tweede plaats kan het bestuur een grondig onderzoek instellen of doen instellen van de werk- en bergplaatsen, van de boeken en schrifturen van de bij de ZNZ aangesloten verenigingen. Voorts krijgt het bestuur de bevoegdheid verenigingen te beboeten en eventueel te schorsen van levering aan de botermijn. Dit gebeurt in de volgende gevallen: a. maximaal f. 500,- boete voor het verzenden van andere dan zuivere natuurboter naar de mijn; b. maximaal f. 100,- voor het in hun werk- of bergplaatsen voorradig hebben van andere dan zuivere natuurboter of grondstoffen geschikt voor de vervalsing van zulke boter; c. maximaal f. 100,- als uit de boekhouding blijkt dat er meer boter is afgeleverd dan uit de geleverde melk kon worden geproduceerd, tenzij wordt aangetoond dat die meer bevonden boter afkomstig is van een andere aangesloten vereniging; d. maximaal f. 100,- bij weigering van de nodige en gevraagde medewerking van onder 2. bedoeld onderzoek. Tenslotte is het ZNZ-bestuur ook gerechtigd tijdelijk aan de mijn boter te weigeren van een vereniging, uit wier boekhouding niet blijkt: de hoeveelheid en het vet- of roomgehalte van de verwerkte melk en de daarvan verkregen boter, minstens per maand afzonderlijk.¹⁶⁾

Bovendien besluiten de ZNZ-coöperaties dat iedere vereniging alleen die boter aan de mijn mag brengen, die zij zelf heeft geproduceerd. Indien een coöperatie tijdelijk niet in staat is de verplichte 50 kg. boter per week naar de mijn te zenden, is zij verplicht in ieder geval een monster van de gemaakte boter af te staan voor onderzoek. De manden waarin de boter wordt aangevoerd, moeten voorzien zijn van een deksel en een plombe. Is dit niet het geval dan moet de boter apart worden verkocht. Hetzelfde geldt voor boter die niet de avond voorafgaand aan de mijn in het mijngebouw aanwezig is, waardoor de controle niet meer kan worden uitgevoerd.¹⁷⁾

Aan de botermijn wordt een klein laboratorium ingericht, waar de Maastrichtse apotheker Th. Jans het scheikundig onderzoek verricht. De zuivelfabrieken leveren de boter op maandag en donderdag aan de mijn af. Meteen na het lossen neemt Jans monsters van de boter. Van alle botermonsters bepaalt hij het refractometergetal. Met behulp van dit getal kan een uitspraak worden gedaan over de structuur van de boter en daarmee over de kwaliteit van het produkt. Van een kwart van de aangevoerde boter wordt het verzadigingscijfer van de vluchtige vetzuren vastgesteld. Ook kunnen in de fabrieken zelf karnmonsters worden genomen. Regelmatig wordt de boter tenslotte op het watergehalte onderzocht. Bij iedere mand boter levert Jans een gestempeld rapport, waarop het zegel van de plombering is afgedrukt en de volgende verklaring in het Nederlands, Frans en Duits: “De ondergeteekende, scheikundige van den Zuid-Nederlandschen Zuivelbond verklaart op grond van het op heden verrichte onderzoek in verband met de resultaten verkregen bij de regelmatige contróle der boter uit dezelfde fabriek, dat boven aangeduide boter is zuivere roomboter”.¹⁸⁾

De ZNZ blijft alert in de strijd tegen de botervervalsing. Vooral bestuurslid jhr. A. Michiels van Kessenich speelt hierin een prominente rol. Van hem is in 1902 het idee voor een officiële controle afkomstig. Michiels wenst een controlestation, waar een scheikundige de boter onderzoekt. Tevens kan aan dit station het onderzoek van de boter op watergehalte plaats vinden, wat voor de zuivelconsulent een te tijdrovend karwei is. In de derde plaats moet aan het controlestation een controleur worden aangesteld, die regelmatig de fabrieken bezoekt en daar monsters neemt. Michiels is er van overtuigd, dat met een dergelijke controle gerekend kan worden op steun van de regering. De regeringssteun kan [451] van groot voordeel zijn voor de buitenlandse export. De ZNZ stelt naar aanleiding van Michiels' voorstel een commissie in ter voorbereiding van de oprichting van een controlestation. Deze commissie bestaat uit O. Herberz, Th. Verheggen, J. Ament en zuivelconsulent J. van Weydom Claterbos.¹⁹⁾ Verheggen heeft over de controlekwestie een onderhoud met de directeur-generaal van de landbouw, H.J. Lovink. Dit onderhoud maakt duidelijk dat er een grote kans bestaat om van rijkswege financiële steun te krijgen voor controle, mits de ZNZ zich houdt aan de bepalingen hieromtrent door de regering opgesteld.²⁰⁾

De ideeën binnen de ZNZ over een officiële botercontrole lopen dus min of meer parallel met maatregelen die de regering betreffende de botercontrole voorbereidt. Het botercontrolestation te Maastricht (BCM), dat de ZNZ in 1904 opricht, wordt dan ook onder rijkstoezicht geplaatst. Daartoe dient het BCM zich aan de van rijkswege gestelde ‘hoofdvoorwaarden en regels’ te onderwerpen.²¹⁾ In overleg met de regering ontwerpt de ZNZ een, ten opzichte van het bestaande, nu verscherpt reglement, omdat de regering een officieel cachet zal hechten aan het goedgekeurde produkt.²²⁾

In de eerste plaats moeten de statuten en verdere regelingen van het controlestation een in alle opzichten afdoende controle van de aangesloten leden mogelijk maken. In de tweede plaats moeten in de statuten van het station alle bevoegdheden aan de regering worden toegekend, die nodig zijn om haar in staat te stellen op een gelijke wijze toezicht uit te oefenen als wordt uitgeoefend door de directie van het station zelf en daarbij tevens de directie te kunnen controleren. Tenslotte dienen de statuten van alle botercontrolestations door de regering te worden goedgekeurd.²³⁾

Naast deze drie hoofdvorwaarden stelt de regering ook algemene regels voor botercontrolestations op. Zowel boterproducenten als boterhandelaren kunnen zich bij de stations aansluiten. De leden moeten “te goeder naam en faam bekend staan” en evenals het station zelf als rechtspersoon kunnen optreden. Zij mogen noch rechtstreeks noch zijdelings betrokken zijn bij de productie van of handel in margarine of andere voor de consumptie geschikte vetten of oliën die geschikt zijn voor verval-sing van natuurboter. De boterhandelaren mogen geen andere boter kopen en de boterfabrikanten geen andere boter bijkopen dan die afkomstig van een producent die toegetreden is tot een van de onder rijkstoezicht staande stations. Verder moeten de boterproducenten nauwkeurig aantekening houden van de hoeveelheid geproduceerde boter, alle door hen geleverde of verzonden boter, alle bijgekochte partijen boter en de namen en adressen van hen aan wie zij 5 kg. boter of meer hebben verkocht en van hen van wie zij boter hebben bijgekocht. De handelaren in boter moeten op hun beurt nauwkeurig bijhouden alle partijen boter die zij hebben ontvangen, alle partijen boter die zij hebben verzonden en de namen en adressen van degenen aan wie zij 5 kg. boter of meer hebben geleverd en van hen van wie zij boter hebben bijgekocht. Zowel boterproducenten als boterhandelaren moeten hun terreinen en gebouwen te allen tijde toegankelijk stellen voor de controleurs. Op de verpakking van de boter moet een herkenningmerk worden aangebracht bedoeld voor de controleurs. Voor de afnemers wordt de boter voorzien van een waarborgmerk, zodat zij altijd zekerheid hebben over de kwaliteit van de boter.²⁴⁾

Dit waarborgmerk is het zogeheten rijksbotermerk. Het bestaat uit het Nederlandse wapen, waarboven het woord ‘Nederlandsche’ en waaronder het woord ‘Botercontrole’ en de woorden ‘Onder Rijkstoezicht’ zijn afgedrukt. Naast het merk wordt een door de regering te bepalen letter aangebracht, die het betrokken controlestation aanduidt. Het rijksmerk mag niet voor andere boter worden gebruikt dan voor boter van de aangesloten fabrieken of de te verhandelen boter. Het is gedrukt op een speciaal daarvoor ontwikkelde papiersoort en wordt aan het centrale rijkszuivelstation van insnijdingen voorzien, zodat het maar één keer kan worden gebruikt.²⁵⁾ De van regeringszijde verstrekte merken maken aan de zuivelfabrieken een (kleine) boekhouding noodzakelijk. Elke fabriek moet namelijk [452] verantwoording doen van de door haar gebruikte cachetten. De controleur moet na kunnen gaan, waar de cachetten zijn gebleven. Om deze reden moeten de fabrieken zorgvuldig met de cachetten omgaan. Ieder cachet vermeldt een nummer en een letter, zodat bij mogelijk misbruik dadelijk kan blijken om welke fabriek het gaat.²⁶⁾

Tenslotte bepaalt de regering, dat de controle door de stations zich niet alleen dient te richten op het voorkomen van bedrog zoals in de Boterwet omschreven, maar ook tot het waarborgen van een niet te groot watergehalte van de boter en voorts tot alle verdere zaken die de regering wenselijk acht ter bestrijding van knoeierijen in de boterhandel. De directeuren van de onder rijkstoezicht staande controlestations delen maandelijks de cijfers van hun onderzoeken mee aan de directeur van het rijkszuivelstation te Leiden.²⁷⁾

De eerste Nederlandse rijksmerken verschijnen op dinsdag 7 juni 1904 op de coöperatieve botermijn van Maastricht. Het is niet verwonderlijk dat juist in het zuiden van Nederland, met ongemeen slechte verhoudingen tussen boeren en zuivelcoöperaties aan de ene kant en boterhandelaren aan de andere kant, het rijksmerk het eerst ingang vindt.

De ZNZ demonstreert het rijksmerk ook in het buitenland. Zij doet dat in het jaar van invoering voor het eerst op een landbouwtentoonstelling in Brussel. De propaganda die in het buitenland voor het rijksmerk wordt gemaakt, is niet te vergeefs. In België verscherpt men in 1904 de eisen, waaraan de in dit land te verhandelen boter moet voldoen. Daarbij wordt echter een uitzondering gemaakt voor die boter, waarvan de zuiverheid wordt gewaarborgd door een officiële controle.²⁸⁾ Hoewel in binnen- en buitenland vooral van de zijde van de knoeiers veel verzet rijst tegen de in-

voering van het nieuwe Nederlandse botercontrolestelsel, zegeviert dit stelsel uiteindelijk toch en brengt het de naam van de Nederlandse zuivel op een hoger plan.

Als bestuur van het BCM fungeert het bestuur van de ZNZ. Het bestuur benoemt bovendien een commissie van toezicht voor het station. De eerste commissie van toezicht bestaat op haar beurt weer voor een groot gedeelte uit ZNZ-bestuursleden: Michiels van Kessenich (voorzitter), D. Knuttel (secretaris) en Verheggen (lid). Alleen mijnagent Herberz en scheikundige J. Koning hebben geen zitting in het bondsbestuur. De driedubbele lidmaatschappen van de bestuursleden zijn er in ieder geval waarschijnlijk wel de oorzaak van, dat nooit moeilijkheden zijn ontstaan over de taakomschrijving van het bestuur en van de commissie van toezicht van het BCM.²⁹⁾ Als directeur-scheikundige treedt op J. Koning, “technoloog” te Houthem, die sinds 1902 twee dagen per week in het laboratorium van de mijn werkt. Aan L. Henrar wordt de administratie van de rijksmerken opgedragen. In maart 1906 wordt G. Verhaegh, apotheker te Maastricht, benoemd tot directeur-scheikundige aan het BCM. Hij wordt in 1908 ook belast met het administratief en geldelijk beheer.³⁰⁾

Het BCM verwerft zich een niet weg te denken plaats in de boterhandel. Doordat dit station voor haar ressort de rijksbotermerken uitgeeft, bezet zij een centrale positie in de kwaliteitsbewaking van de boter die de handel in gaat. Bedrog door derden in de boterhandel, waarbij de naam van het BCM onheus op boterwikkels voorkomt, zegt wel iets over de belangrijke positie van het BCM. In Duitsland worden halverwege de jaren twintig wikkels gesignaleerd waarop werkelijk bestaande of gefingeerde Limburgse of Brabantse fabrieksnamen voorkomen, met de nadere aanduiding ‘Aangesloten aan het Botercontrolestation te Maastricht’ en vaak zelfs prijkend met het Nederlandse wapen. Deze wikkels zitten om boter die niet is voorzien van het rijksmerk. Dit moet de suggestie bij de koper wekken dat de boter wel aan kwaliteitsnormen voldoet. Het BCM roept zijn aangeslotenen op nauwlettend toe te zien door welke koper en in welke verpakking hun produkt wordt afgenomen en hun wordt aangeraden geen stukken te tekenen vooraleer daaraan een goede afweging van redenen en gevolgen aan vooraf is gegaan. Deze waarschuwing dankt haar ontstaan mede aan een rechtszaak te München-Gladbach inzake botervervalsing, [453] waarin een van de zuivelfabrieken geheel onschuldig door toedoen van een afnemer betrokken is geraakt. De directeur-scheikundige van het BCM, G. van Bers, treedt in dit proces op als getuige-deskundige.³¹⁾

Naast de uitreiking van rijksmerken krijgen de botercontrolestations ook een taak toebedeeld bij de uitvoering van de Crisiszuivelwet in de jaren dertig, voor zover dit betrekking heeft op het werkgebied van het station.³²⁾ De heffing vanwege de Crisiszuivelwet loopt via de uitgifte van rijksmerken.³³⁾ Ook tijdens de Tweede Wereldoorlog, als vanaf 27 juli 1940 de boter gedistribueerd gaat worden, wordt van de rijksbotermerkencontrole gebruik gemaakt voor de controle op boterdistributiemaatregelen. Dientengevolge verricht het BCM verscheidene werkzaamheden voor de Nederlandsche Zuivelcentrale.³⁴⁾

In 1931 wordt het BCM overeenkomstig de andere controlestations in Nederland een zelfstandige instelling met een eigen rechtspersoonlijkheid. Daarmee wordt het controlestation dus losgekoppeld van de ZNZ, waaruit zij is voortgekomen. Als bestuursleden zullen optreden twee leden van het bestuur van de ZNZ, een lid aangewezen door de LLTB, een lid aangewezen door de NCB en een lid benoemd door de Gedeputeerde Staten van Limburg.³⁵⁾ Voorzitter in deze nieuwe constructie wordt J.J.C. Ament, na twee jaar reeds opgevolgd door J.C. van Beek, lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant.³⁶⁾

Opvallend genoeg worden de banden met de ZNZ, die nu op bestuursniveau voor een deel zijn doorgehaald, op uitvoerend niveau flink aangehaald. De ZNZ richt in 1931 een melk- en bedrijfscontroledienst op, die met het BCM onder één directie wordt geplaatst. In het jaar waarin de nieuwe

statuten van het BCM een einde maken aan het beheer door het ZNZ-bestuur, verhuist het controlestation naar Roermond om daar in het eigen gebouw van de ZNZ aan de Willem II-singel onderdak te vinden.³⁷⁾ Ook bij de verhuizing in 1949 naar de Neerstraat, eveneens in Roermond, is het overigens de bedoeling dat de CZNZ hier na een verdere verbouwing van het pand, zijn intrek zal nemen.³⁸⁾

[454] Omdat het botercontrolestation zowel in binnen- als buitenland algemeen bekend is onder de letters BCM, besluit men, na de verhuizing naar Roermond in 1931, de naam Botercontrolestation Maastricht te handhaven met als toevoeging ‘gevestigd te Roermond’. Belangrijk voordeel van de overplaatsing naar Roermond is dat het station meer centraal in zijn werkgebied komt te liggen. Directeur-scheikundige Van Bers gaat niet mee naar Roermond en treedt af, na bijna negen jaar in dienst te zijn geweest. Zijn positie is in het bestuur van de ZNZ onder vuur komen te liggen, omdat hij te weinig op het controlestation te vinden is. De voorzitter vindt dat de tegenwoordige toestand “waarbij de directeur alleen in zijn vrije tijd eens komt kijken” niet langer voort kan bestaan.³⁹⁾

Van Bers wordt opgevolgd door ir. J.P.J. Hofhuis, die het BCM lange tijd, vanaf 1945 zelfs samen met het botercontrolestation in Eindhoven, zal leiden.⁴⁰⁾ Voorts werken aan het BCM een administrateur, twee controleurs en een analist.⁴¹⁾ In verband met de vele werkzaamheden die het BCM tijdens de Tweede Wereldoorlog krijgt toebedeeld ten gevolge van de distributie van boter, komt in 1940 een laboratoriumbediende in dienst, die een deel van het werk van de analist over kan nemen.⁴²⁾

Minstens tweemaal per maand bezoeken controleurs onaangekondigd de aangesloten bedrijven en nemen daar monsters van de boter, die in het laboratorium scheikundig worden onderzocht. Ook op de botermijn in Maastricht, later in Roermond, neemt de controledienst van het BCM op onbepaalde tijdstippen monsters van de afgeleverde boter van de bij het station aangesloten fabrieken om deze scheikundig te keuren. De monsters fabrieksboter worden onderzocht op watergehalte, Reichert-Wollnygetal en refractie bij 40 graden Celsius. Tot het midden van de jaren dertig bepaalt men eveneens het verzadigingscijfer van de in water oplosbare vluchtige vetzuren.

In 1946 maakt men een begin met de regelmatige uitvoering van de fosfataseproef in boter. Dit is een gevolg van een rijksvoorschrift dat bepaalt, dat in boter voorzien van het rijksbotermerk en onderzocht binnen vijf dagen na de produktie geen fosfatase aanwezig mag zijn. Een positieve reactie op de fosfataseproef is een aanwijzing dat de melk waaruit de boter is geproduceerd niet voldoende is gepasteuriseerd. Het onderzoek op fosfatase vindt voor elk bedrijf ongeveer eens per drie maanden plaats. In 1948, nadat het Bedrijfschap voor Zuivel het zouten van boter toestaat, wordt aan de reeks chemische onderzoeken het onderzoek op zoutgehalte van de boter toegevoegd. In 1950 volgen tenslotte nog het onderzoek naar de gebruikte kleurstof en de phyto-stearine-acetaatproef.⁴³⁾ Met deze laatste proef kan de toevoeging van plantaardig vet aan boter worden nagegaan.⁴⁴⁾ Het onderzoek naar de toevoeging van kleurstof aan de boter houdt verband met een rijksvoorschrift uit 1949, waarin wordt bepaald dat boterkleursel als kleurend bestanddeel slechts orleans en/of caroteen mag bevatten.⁴⁵⁾

Naast administratieve tekortkomingen van de aangesloten fabrieken zijn het vaak de onderzoeken naar het vochtgehalte van de boter die aanleiding geven tot het verzenden van waarschuwingen en tot het opleggen van boeten. De hoogte van de boete is onder meer afhankelijk van de grootte van het bedrijf. Een groter bedrijf krijgt naar evenredigheid een hogere boete opgelegd.⁴⁶⁾ Naar gelang de kritische vochtgrens meer wordt overschreden, is de strafmaat eveneens hoger. Een vochtgehalte tussen 15,5 en 16,0% is aanleiding tot een lage boete, een overschrijding van de 16,0% grens geeft het bestuur statutair de mogelijkheid de betreffende fabriek te schorsen, maar is in de praktijk altijd

aanleiding tot een hoge boete. In de loop van de jaren loopt het gemiddelde vochtgehalte eerst geleidelijk af en vanaf 1930 op. In 1926 bevat de boter gemiddeld nog 13,9% vocht, in 1930 is dit 13,55%, in 1934 13,94% en in 1939 zelfs 14,15%. Na de Tweede Wereldoorlog, in 1946, ligt het gemiddelde vochtgehalte op 14,42%. In datzelfde jaar wordt van regeringszijde ook bepaald dat het maximum watergehalte van met het rijksmerk voorziene boter op 16,0% mag liggen.⁴⁷⁾

[455] In de oorlogsjaren ondervindt de uitvoering van het onderzoek door het BCM, vooral als gevolg van een beperkte mobiliteit, moeilijkheden. Toch kunnen de tweewekelijkse controles vrijwel altijd doorgang vinden. Hiertoe wordt soms samengewerkt met het botercontrolestation in Eindhoven. Alleen tijdens de oorlogshandelingen in mei 1940 kunnen de controleurs geen regelmatige controles meer uitvoeren. Tweewekelijkse controlebezoeken zijn evenmin mogelijk als in de tweede helft van 1944 gevochten gaat worden om de bevrijding van het zuiden van Nederland. Vervoer is praktisch onmogelijk. Pas in april 1945 kan weer begonnen worden met controles. Nog in 1946 leggen de controleurs als gevolg van verkeersmoeilijkheden ongeveer 17% te weinig bezoeken af. In oktober 1944 ontploft bovendien nabij het laboratorium een zware vliegtuigbom, die grote schade aanricht aan het aanwezige instrumentarium.⁴⁸⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog stijgt het aantal aangeslotenen bij het BCM flink. Dit is een gevolg van de Zuivelverordening van 1943, waarin wordt bepaald dat alle ompakkers en grossiers in boter in het ressort van de afdeling Limburg van het Bedrijfschap voor Zuivel, verplicht zijn zich bij het BCM aan te sluiten. Daardoor treden ultimo 1943 een achttal ompakbedrijven en 32 handelaars tot het BCM toe. Als in 1945 de Zuivelverordening buiten werking wordt gesteld, bedanken alle boterhandelaren voor het lidmaatschap. De ompakkers, op één na die zijn bedrijf vrijwillig stillegt, blijven wel lid.⁴⁹⁾

Los van het BCM onderneemt de ZNZ nog andere belangrijke maatregelen op het gebied van de botercontrole. De wekelijkse boterkeuringen, waartoe een speciale commissie binnen de bond actief is, zijn in dit kader te beschouwen. Voorts wordt voor fabrieken de mogelijkheid geopend tot aansluiting bij een bedrijfscontroledienst en een melkcontroledienst. De bedrijfscontroledienst richt zich met name op het bacteriologische controle-onderzoek in fabrieken. Daartoe voert de dienst regelmatig de volgende onderzoeken uit. Iedere week worden zuursel en karnemelk onderzocht op de aanwezigheid van bacteriën. Om de vier weken heeft een controle plaats over de verwerking van de room, de reiniging van de karn, de zuurmelk na het pasteuriseren, de aanwezigheid van bacteriën in gekeurde boter en de lucht van verschillende fabriekslokalen op de aanwezigheid van bacteriën en schimmels. Verder worden nog andere onderzoeken verricht zoals dat naar het ijzergehalte van boterwaswater.⁵⁰⁾

In 1937 wordt de mogelijkheid geopend om, naast het reguliere bacteriologische onderzoek, tegen gereduceerde tarieven regelmatig het vetgehalte van de ondermelk te laten onderzoeken. Ook krijgen de fabrieken de gelegenheid om periodiek karnemelk te doen onderzoeken op het voldoen aan de eisen van de Warenwet. Overigens maken slechts een paar fabrieken van dit onderzoek gebruik. Daarnaast is er de mogelijkheid om melkmonsters ter controle van de eigen bepalingen op het laboratorium van de bond gratis opnieuw te laten onderzoeken.⁵¹⁾ In de zomer van 1939 stelt de dienst bedrijven die roomijs produceren in de gelegenheid het ijs elke week te laten onderzoeken.⁵²⁾ Tijdens de oorlogsjaren kan de bedrijfscontroledienst, met enige moeilijkheden rond vervoer en verkrijgen van chemicaliën, gewoon blijven functioneren. Na de gevechten in de zomer van 1944 valt de controledienst uit. Veel apparaten in het laboratorium zijn vernield. De wederopbouw geschiedt langzaam, omdat veel materiaal niet voorhanden is.⁵³⁾

In 1939 komt de controle op het vetgehalte-onderzoek onder toezicht te staan van de Centrale Crisis

Controle Dienst. Evenals de BZB wordt de ZNZ aangewezen als controleinstelling. Deze instellingen verrichten de controles volgens de voorschriften en onder toezicht van de Centrale Crisis Controledienst. In paragraaf 9.3.4. zal ik bij de Brabantsche Zuivelbond nader ingaan op de werkwijze van de controle-instellingen.

Evenals bij de bedrijfscontroledienst is de aansluiting bij de melkcontroledienst, ook wel melkcontrolestation genoemd, vrijwillig. De aangesloten fabrieken voeren zelf de [456] proeven op de melk van hun leden uit. Het onderzoek naar streptococci wordt gedeeltelijk door het laboratorium van de ZNZ uitgevoerd. De dienst licht de fabrieken ten aanzien van de uitvoering van de proeven voor en assisteert zondig, terwijl zij op de uitvoering controle uitoefent. Daartoe wordt elke fabriek drie- of viermaal per jaar door dezelfde controleur bezocht.⁵⁴⁾ De resultaten van de onderzoeken in de fabriek worden vervolgens genoteerd en die leden van wie de melk niet aan de eisen voldoet, worden aan de directeur van de melkcontroledienst doorgegeven. De dienst zendt rechtstreeks waarschuwingen aan deze boeren.⁵⁵⁾

In 1937 moet de controleur werkzaamheden op het BCM gaan uitvoeren in verband met het uitvalven van een controleur aldaar. Hoewel de aangeslotenen bij de melkcontroledienst zich uitspreken voor het voortbestaan van de dienst, slaapt deze toch in. In 1938 kunnen geen fabrieken meer worden bezocht en beperken de werkzaamheden zich tot het onderzoek van ingezonden uitstrijkjes voor het nagaan van uierontsteking.⁵⁶⁾

9.1.4. Administratieve controle

Reeds in 1895 vat de Limburgse landbouwleraar F. Corten het plan op om de zuivelfabrieken regelmatig te inspecteren op technische en administratieve zaken. Het duurt tot 1911 alvorens een administratieve inspectiedienst van de ZNZ wordt opgericht. De oorzaak voor de relatief late invoering van deze dienst moet vooral worden gezocht in het kleinschalige karakter van de fabrieken. De administratie is uiterst eenvoudig. De boeren laten hun belangenbehartiging over aan bekwame bestuursleden. Met de schaalvergroting van de zuivelfabrieken en de opkomst van de stoomzuivelfabricage met een grotere financiële omzet, worden de bedrijven voor de leden onoverzichtelijker. Het belang van een degelijke administratie wordt nu sterk gevoeld en daarmee ook goede voorlichting en een goede controle op de bedrijfsadministraties.

Voorafgaand aan de instelling van de administratieve inspectiedienst gaat een aantal andere besluiten die reeds in de richting van een georganiseerdere controle wijzen. In 1901 wordt het bestuur van de ZNZ in verband met de ingevoerde botercontrole gemachtigd tot het instellen van een onderzoek op de bedrijfsvloer en in de administratie van de aangesloten fabrieken.⁵⁷⁾

In 1905 verplicht de ZNZ de aangesloten verenigingen een boekhouding bij te houden. Deze boekhouding moet een volledig overzicht geven van de hoeveelheid verwerkte melk van iedere leverancier, het vetgehalte van de melk voor iedere leverancier afzonderlijk, het uitgekeerde bedrag aan de leveranciers, de inhoudingen over een bepaalde afbetalingstermijn, de afgeleverde boter aan de diverse afnemers, de ontvangsten voor die boter en tenslotte de werkzaamheden over dezelfde termijn. De coöperaties wordt aangeraden daarbij een afrekeningboek voor de leveranciers, een verkoopboek en een kasboek aan te leggen.⁵⁸⁾

De behoefte aan een deugdelijke administratie van de zuivelcoöperaties wordt met de groei van de bedrijven en de vergroting van de omzet steeds duidelijker gevoeld. Een goede boekhouding en controle daarop maken een optimalisering van het (financiële) beheer mogelijk. Bovendien geldt dat de netto-opbrengst eerlijk over de leden verdeeld moet worden. Alleen een rationeel opgezette

boekhouding geeft hiervan een duidelijk overzicht. In 1904 vragen de fabrieken van Aalbeek en Beugen schriftelijk om een administratieve controle door de ZNZ. Vervolgens stelt de vertegenwoordiger van de kring Venray voor om bij alle verenigingen een uniforme boekhouding in te voeren. Deze dient vervolgens aan een verplichte controle te worden onderworpen.⁵⁹⁾ Naar aanleiding van deze voorstellen besluit de algemene vergadering in 1908 dat alle aangesloten verenigingen verplicht worden hun administratie te laten controleren op een nog nader te bepalen wijze en hun boeken voor zover nodig op uniforme wijze in te richten.⁶⁰⁾ In 1909 en 1910 geeft J.A. Meyer, op dat moment agent van de ZNZ, eerder van 1895 tot 1903 administratief ambtenaar bij de margarinefabriek Jurgens, bij wijze van voorbereiding boekhoudcursussen aan de secretarissen en beheerders van de zuivelfabrieken.⁶¹⁾

Op 1 januari 1911 treden Meyer als hoofdinspecteur en A. Moonen als inspecteur, bij de ZNZ in dienst. De administratieve inspectiedienst is dan een feit. Deze dienst krijgt tot taak een goed opgezette boekhouding op de fabrieken in te voeren, de bedrijfsleiders te onderwijzen in het boekhouden, de eindboekhouding (balans en exploitatierekening) van de fabrieken op te stellen, de belastingopgaven voor de ZNZ-leden te verzorgen, alsmede de stand van zaken betreffende afschrijvingen en reserveringen te controleren en aan de hand van technische gegevens na te gaan of de fabriek rendabel werkt.⁶²⁾ Dat de instelling van de inspectiedienst geen overbodige maatregel is, bewijst een opmerking van de hoofdinspecteur in zijn eerste verslag: “Over de boekhouding kan ik over het algemeen niet veel goeds zeggen, veel fabrieken hebben zeer ondoelmatige, of te weinig, ja zelfs in het geheel geen boeken.”⁶³⁾

Elke fabriek heeft recht op een volledige inspectie per jaar. De hoofdinspecteur doet aan de voorzitter van de betreffende fabriek tijdig bericht van de voorgenomen inspectie. Waar meerdere functionarissen in de vereniging zijn belast met de boekhouding, moeten alle betreffende personen worden gewaarschuwd en op de afgesproken datum aanwezig zijn.⁶⁴⁾ De directeur van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Odulphus’ te Oirschot geeft een beeld van het verloop van een inspectiebezoek: “Wij bespreken dan eerst het z.g. zuivelnieuws, dat de inspecteur uit den aard zijner functie, kan weten. Daarna komen de boeken en bescheiden voor den dag en begint de inspectie. Het werk wordt dan met een voorbeeldigen ijver en accuratesse verricht. Kolommen cijfers nageteld, de uitkomsten van het bedrijf nagegaan. Als het werk dan afgelopen is, schiet er dikwijls geen tijd meer over om adviezen te geven en dit is zeer jammer.”⁶⁵⁾

Van de inspectie stelt de inspecteur een rapport op dat door de hoofdinspecteur wordt ondertekend. Het inspectierapport wordt aan de voorzitter van de vereniging gezonden, [458] waarna het in de eerstvolgende bestuursvergadering aan de orde dient te komen. De jaarlijkse inspectie wordt gratis verricht. Daarnaast is het mogelijk als vereniging een buitengewone inspectie aan te vragen. De daaraan verbonden kosten bedragen f. 7,50 per dag.⁶⁶⁾

Met cursussen, voorlichting in het orgaan Land en Vee en persoonlijke voorlichting door fabrieksbezoek bereikt de administratieve inspectiedienst goede resultaten. In 1924 voldoet de administratie van alle bij de ZNZ aangesloten fabrieken aan een aantal minimale eisen. Voor een verdere verbetering en uitbouw van de administratie adviseert de ZNZ de bestuursleden van de coöperaties om naast de jaarlijkse controle zelf een aanvullende controle uit te oefenen en toe te zien op naleving van door de inspectiedienst aanbevolen maatregelen ter verbetering.⁶⁷⁾

Naast de controle op de fabrieksadministraties ontwerpt de ZNZ ook modelstatuten voor de zuivelcoöperaties naar aanleiding van de wijziging van de Coöperatiewet in 1925. Daarbij worden tevens richtlijnen gegeven voor het bijhouden van de ledenadministratie.⁶⁸⁾

9.1.5. Technische assistentie en scholing van fabriekspersoneel

De ZNZ helpt de deskundigheid in de fabrieken te verhogen door de organisatie van cursussen voor het fabriekspersoneel. Voor functies als die van assistent-directeur, botermaker en machinist worden door de jaren heen regelmatig cursussen gegeven. Deze leiden op voor examens die door de FNZ worden georganiseerd. Ter verhoging van de basiskennis van de deelnemers organiseert de ZNZ ook herhalingscursussen, die het op de lagere school genoten onderricht moeten opfrissen. In 1903 volgt de benoeming van P. Veuskens als reizend instructeur van de ZNZ. De taak van de instructeur is het bezoeken van de zuivelfabrieken ter controle en ter verlening van eventuele hulp bij wijzigingen in de produktiemethode of in de fabriek zelf. Indien nodig blijft de instructeur enkele dagen lang op dezelfde plaats. In de overgangsfase naar stoomzuivelfabricage scholen de instructeurs het personeel van de handkrachtfabrieken om. In feite zijn zij belangrijke assistenten van de zuivelconsulenten.⁶⁹⁾ Veuskens blijft tot zijn pensionering in 1934 als technisch ambtenaar in dienst van de ZNZ. Hij wordt opgevolgd door C. Nieskens, oud-directeur van de zuivelfabriek te Neer.⁷⁰⁾

In 1935 legt Nieskens 276 bezoeken aan in totaal 78 fabrieken af om er onderzoeken te verrichten of advies te geven. In 214 gevallen staan de fabrieksbezoeken in verband met kwaliteitsafwijkingen van de boter, in 10 gevallen met gebreken in de verpakking. Bespreking over de aanschaf of het gebruik van werktuigen is het doel van 23 bezoeken. De overige 29 visites worden afgelegd om diverse andere redenen. Verder is de technisch ambtenaar belast met de controle op de verpakking en het gewicht van de aangevoerde boter ten behoeve van de afdeling Boterexport en regelt hij de wekelijkse boterkeuringen.⁷¹⁾

Naast de activiteiten van Nieskens houdt vanaf 1936 de ingenieur van de technische dienst van de FNZ om de twee maanden zitting in een plaats binnen het gebied van de ZNZ. Hij geeft dan gratis inlichtingen en adviezen inzake de installatie en werktuigen van zuivelfabrieken. Hoewel men over dit systeem wel te spreken is, zijn niet alle zittingen even druk bezocht.⁷²⁾

9.1.6. Pensioenfondsen

In de algemene vergadering van 23 januari 1918 wordt een pensioenfonds voor het personeel van de aangesloten fabrieken ingesteld. Als eerbetoon aan Jan Truyen, die in 1918 zijn 25-jarig jubileum als ZNZ-voorzitter en zijn tachtigste verjaardag viert, wordt het fonds naar hem vernoemd.⁷³⁾ De pensioenregeling bestaat uit een eigen pensioen voor de werknemers alsmede uit een weduwen- en wezenpensioen. De regeling komt in hoofdzaak [459] overeen met het rijkspensioen voor burgerlijke ambtenaren.⁷⁴⁾ Opmerkelijk is, dat de bestuurleden niet nagaan of het niet voordeliger is het personeel bij het rijk te verzekeren. De secretaris kan echter wel meedelen “dat het pensioen bij het Rijk beduidend lager is dan bij onze verzekering.”⁷⁵⁾

Bij de instelling van het ‘Jan Truyenfonds’ bedraagt de premie 11% van het loon, met inbegrip van het weduwen- en wezenpensioen. In 1919 zijn er reeds drie pensioengerechtigden. De ZNZ stort ten behoeve van het fonds een bedrag van f. 275.000,- als stamkapitaal. Verder zijn drie ambtenaren van de Limburgse Landbouwbond opgenomen in het pensioenfonds, terwijl nog met twee andere organisaties onderhandelingen worden gevoerd teneinde ook hun personeel in het pensioenfonds op te nemen. De naast de ZNZ toetredende organisaties moeten een evenredig bedrag storten in het stamkapitaal.⁷⁶⁾

Het pensioenfonds verstrekt een inkoopssom van drie vierde van de verstreken dienstjaren voor alle werknemers van de ZNZ-fabrieken. Het hiervoor benodigde kapitaal wordt in hoofdzaak ontleend aan de overschotten op de boterverkoop. Deze regeling leidt bijna tot een catastrofe. Het bestuur

verzuimt namelijk de gelden voor deze verzekering af te zonderen van de overige middelen van de bond. Wanneer in de jaren twintig grote verliezen worden geleden op voor geleverde boter ontvangen vreemde valuta, komen de financiële basis van het pensioenfonds en het vermogen van de ZNZ in gevaar. Men richt vervolgens een naamloze vennootschap op, die de verplichtingen tegenover de verzekerden op zich neemt. Naast de ZNZ en 75 fabrieken neemt ook een aantal boerenorganisaties in het aandelenkapitaal deel. Deze boerenorganisaties sluiten zich bovendien bij de verzekering aan.⁷⁷⁾ Bond en fonds zijn daarmee gered.

In 1923 worden de gelden van het pensioenfonds belegd na tussenkomst van de financiële commissie van de LLTB. Deze bond roept een commissie in het leven om de gelden van de instellingen van de bond op solide wijze te beleggen en om indien nodig aan deze instellingen krediet te verlenen. Op deze wijze kan voorkomen worden dat de ene instelling haar overtollig geld tegen een minder gunstige rente bij een bank moet beleggen, terwijl een andere instelling tegen een aanmerkelijk hogere rente krediet bij een bank moet opnemen.⁷⁸⁾

In 1924 wordt een stichting gecreëerd voor het beheer van het 'Jan Truyenfonds', "zoodat de geheele financiële scheiding van den Bond en het Fonds, waartoe reeds vroeger besloten werd, dan voltrokken zal zijn".⁷⁹⁾ Na de Tweede Wereldoorlog ontwikkelt het pensioenfonds zich tot een kapitaalcrachtige instelling van de KNBTB.⁸⁰⁾

[460]

9.1.7. Overige activiteiten

Naast de hierboven genoemde werkzaamheden van de ZNZ, heeft de bond nog een aantal andere activiteiten ondernomen.

Een bouw- en werktuigencommissie kan de aangesloten zuivelfabrieken adviseren over de aanschaf van apparatuur of verbouwingen aan de fabriek.

Om strijd tussen zuivelcoöperaties over de aansluiting van boeren uit de weg te gaan, beschikt de ZNZ over een bemiddelingscommissie inzake grensregelingen. Hierbij aangesloten verenigingen kunnen in geval van moeilijkheden een beroep doen op deze commissie.

In samenwerking met de RK bond voor directeuren stelt de ZNZ in mei 1927 een commissie in 'ter bestrijding van misstanden in het gebied van den ZNZ'. Deze commissie draagt verder de naam van 'vertrouwenscommissie' gezien het doel dat zij zich stelt: de bevordering van het vertrouwen tussen de besturen en de directeuren.⁸¹⁾ De commissie ziet zich tevens belast met het ontwerpen van salarisregelingen voor directeuren en advisering inzake beloningen van overig personeel. In 1948 krijgt de commissie in salarisaangelegenheden de status van adviescommissie van het CZNZ-bestuur.⁸²⁾

9.1.8. Overgang naar de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond (CZNZ)

In 1947 wordt de ZNZ in een coöperatieve organisatie omgezet. Hieraan ligt een juridisch motief ten grondslag. De zuivelbond besluit namelijk de twee melkproductenfabrieken in Veghel en Bergeyk onder haar hoede te nemen. Aangezien de ZNZ geen statutaire aansprakelijkheid bezit, maar wel de financiële risico's moet afdekken, wordt de bond omgezet in een coöperatieve vereniging met aansprakelijkheid. Op deze wijze hoopt men kredieten te verkrijgen om de benodigde miljoenen gulden binnen te halen.⁸³⁾ Voorts moeten de leden van de ZNZ bereid worden gevonden al hun overmelk ter beschikking te stellen van de ZNZ. De zekerheid van aanvoer van deze melk wordt eveneens in de nieuwe statuten ingebouwd.⁸⁴⁾

Leden van de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Zuivelbond (CZNZ) worden 68 van de 72 zuivelcoö-

peraties die voorheen lid waren van de ZNZ. Naast rechtspersonen als zuivelcoöperaties (A-leden) kunnen ook individuele veehouders (B-leden) en niet-veehouders (C-leden) lid worden. De leden aanvaarden een aansprakelijkheid van een gulden over elke 100 kg. ontvangen boerenmelk over het laatste boekjaar.⁸⁵⁾ De ZNZ blijft als aparte bond voortbestaan, omdat vier coöperaties zich niet bij de CZNZ willen aansluiten. Deze vier blijven dus lid van de ZNZ. De CZNZ wordt eveneens lid van de ZNZ.

De CZNZ krijgt de melkproduktenfabrieken in Veghel en Bergeyk in eigendom. Daarmee beschikt de bond over het technisch apparaat dat nodig is om de plaatselijk overtollige melk centraal te verwerken.⁸⁶⁾ De leden van de CZNZ zijn verplicht de overmelk al dan niet tot produkten verwerkt aan de CZNZ te leveren. Onder overmelk wordt in de statuten verstaan: alle melk of hieruit bereide produkten, welke niet in het eigen werkgebied en detail of bij de eigen veehouders zelf, kunnen worden geplaatst. Indien een CZNZ-lid melk, boter of een ander produkt nodig heeft ter aanvulling, moet dit van de CZNZ worden betrokken voor zover de CZNZ het benodigde produkt voert.⁸⁷⁾

Voor de geleverde melk en melkprodukten ontvangen de leden een gelijke prijs. Deze prijs is wel afhankelijk van het vetgehalte en de kwaliteit van de produkten. De uitbetaling is gelijk aan de netto-prestatieprijs van de vier CZNZ-ondernemingen samen: te weten 'St. Bernardus' te Bergeyk, 'De Meierij' te Veghel, de ZNZ en de CZNZ, beide te Roermond.⁸⁸⁾

[461] De omzetting van de ZNZ in een coöperatieve vereniging met alle daaraan gekoppelde veranderingen betekent een geweldige schaalvergroting van de bondsactiviteiten. De organisatorische opbouw van de bond wordt een stuk ingewikkelder. De kringindeling van zuivelcoöperaties vormt de basis van de organisatie. Er komen kringen van coöperaties rond Oss, Uden, Cuyk, Helmond, Eindhoven, Weert, Venlo, Roermond en Zuid-Limburg. De leden van deze kringen kiezen elk een lid van het hoofdbestuur van de CZNZ, die dan tevens voorzitter van de betreffende kring wordt.

Voorts kent de bond vijf afdelingen: algemene zaken, melkproduktenfabrieken, commerciële zaken, boterfabrieken en melkinrichtingen. Boven elke afdeling stelt het hoofdbestuur een beheerscommissie aan. Het dagelijks bestuur is vervolgens eveneens aan de afdelingen gekoppeld. De voorzitter van elke beheerscommissie is lid van het dagelijks bestuur. Tenslotte kent de bond een directorium, dat wordt gevormd door de ambtelijke functionarissen die de technische adviseurs zijn van de beheerscommissies. Het directorium heeft de technische leiding van de dagelijkse zaken en adviseert het dagelijks bestuur en hoofdbestuur.⁸⁹⁾

Het is duidelijk. De bond wordt tot een steeds omvangrijker dienstenapparaat. De medewerkers, met name degenen die er al lang zitten, zijn met de organisatie meegegroeid. Klein begonnen met eenvoudige hulpmiddelen is de zuivelbond uitgegroeid tot een groot administratief apparaat, waarin de medewerkers vooral in de praktijk hun vak hebben geleerd. Praktische vorming voldoet echter niet langer voor een secretariaat van dergelijke omvang. Steeds meer zoekt men naar in Wageningen of Tilburg afgestudeerde mensen voor vacante plaatsen op het secretariaat. Van de Landbouwhogeschool uit Wageningen komen de technische krachten, van de Handelshogeschool te Tilburg de economisch onderlegden.⁹⁰⁾

De omzetting van de ZNZ in een coöperatieve bond met twee centrale fabrieken in beheer, moet gezien worden in het totale reorganisatieproces dat in de zuivelindustrie in het oosten van Brabant en Noord- en Midden-Limburg aan het eind van de jaren veertig plaatsgrijpt. Alleen grootschalige organisaties, waarin de produktie en afzet zo efficiënt mogelijk worden georganiseerd, bieden een mogelijkheid tot overleven voor de op achterstand geraakte zuivelindustrie in deze contreien. Grote drijvende kracht achter deze reorganisatie van de bond is voorzitter F. Smits van Oyen. Onder zijn

impulsen komt in deze jaren ook de concentratie van lokale en interlokale coöperaties in regionale zuivelcoöperaties tot stand.

Smits van Oyen is een gedreven man, maar in zijn tijd niet onomstreden. Hij is bezield met de gedachte dat verregaande vernieuwing op alle fronten nodig is om de zuivelindustrie in het zuiden uit het diepe dal te helpen. Gewapend met deze gedachte en met een krachtige persoonlijkheid - een "doorduwer", zoals hij zelf weet ⁹¹⁾ - treedt hij na de Tweede Wereldoorlog in het strijdperk van de in verval geraakte zuivelindustrie. Zijn ideeën goeie oogst bijval en wordt in enkele jaren op belangrijke punten gerealiseerd. Er komen regionale zuivelcoöperaties, zogeheten kringcoöperaties, en de oude zuivelbond wordt gereorganiseerd. Binnen de kringcoöperatie 'De Kempen' is hij de drijvende kracht achter tal van vernieuwingen.

Iemand met dergelijke uitgesproken opvattingen in combinatie met een krachtige persoonlijkheid, roept bijna per definitie weerstanden op. Hoe belangrijk hetgeen ook is dat hij in vijf jaar tot stand heeft gebracht, in 1950 fluit het hoofdbestuur van de CZNZ zijn voorzitter terug. Per brief van 22 april stellen de overige bestuursleden Smits van Oyen op de hoogte van de "zeer verrassende en ongetwijfeld zeer pijnlijke" beslissing die zij diezelfde dag hebben genomen. Het bestuur wenst niet langer de verantwoordelijkheid te nemen voor het beleid dat onder leiding van Smits van Oyen wordt gevoerd. Om het vertrouwen van de leden in het CZNZ-gebied in de bond te behouden of zo nodig te herstellen, [462] verzoekt het bestuur Smits van Oyen zijn voorzitterschap zo spoedig mogelijk neer te leggen. ⁹²⁾

Smits van Oyen stelt het belang van de organisatie voorop:

"Wanneer U als Hoofdbestuursleden meent dat het C.Z.N.Z.-belang vordert dat ik als Voorzitter verdwijne, dan is daarmee de zaak voor mij af, en is dit een vraag waarover ik geen seconde behoefte na te denken." ⁹³⁾ Hij is echter meer dan zwaar teleurgesteld. Over het lezen van de brief zegt hij: "het was of ik een klap op mijn kop kreeg". Juist een jaar eerder had het bestuur van de KNBTB ook al het vertrouwen in hem als voorzitter opgezegd vanwege zijn solistisch optreden. ⁹⁴⁾ Officieel om medische redenen, maar feitelijk omdat hij door zijn karakter niet meer op vertrouwensbasis met het bestuur verder kan, legt Smits van Oyen het voorzitterschap van de CZNZ neer.

9.2. NOORD-BRABANTSCHE ZUIVELBOND (NBZ)

De Noord-Brabantsche Zuivelbond (NBZ) moet de tegenhanger worden van de door sommigen te Limburgs geachte ZNZ. Provinciegrenzen blijken echter geen goede basis te zijn voor een zuivelbond. De geschiedenis van de NBZ is kort maar krachtig.

9.2.1. Oprichting en doelstelling

In tegenstelling tot de ontwikkeling van de ZNZ, waar de botermijn volgt uit de bond, gaat aan de NBZ de oprichting van een coöperatieve botermijn vooraf. In de algemene vergadering van de Eindhovense mijn op 14 mei 1898 wordt in beginsel besloten tot de oprichting van een eigen zuivelbond voor Noord-Brabant. Het doel van deze zuivelbond moet zijn: de verspreiding van nuttige kennis omtrent de coöperatieve zuivelbereiding, het verschaffen van waarborgen voor de zuiverheid van de boter, het deponeren van een handelsmerk, het bestrijden van knoeierijen, de gezamenlijke aankoop van fabrieksbenodigdheden en bevordering van de aansluiting bij zuivelbonden uit andere provincies. ⁹⁵⁾

De zuivelbond komt echter niet gemakkelijk van de grond en de moeizame start is kenmerkend voor haar verdere bestaan. Al in het begin van 1899 blijkt dat het mijnbestuur alleen fabrieken tot

de zuivelbond wil toelaten, die tevens boter leveren aan de Eindhovense mijn. Bestuurders van fabrieken die zich vanwege de gedwongen winkelnering op de botermijn niet aansluiten bij deze mijn, nemen tegen deze voorwaarde stelling en overwegen een eigen zuivelbond op te richten. Onder hen bevinden zich ook prominenten als de Noordbrabantse zuivelconsulent Th. Klaverweide en landbouwleraar P. van Hoek. Uiteindelijk wordt het conflict bijgelegd en komt er toch één bond voor alle coöperatieve zuivelfabrieken in de provincie Noord-Brabant. Aan de opposanten wordt tegemoet gekomen door de bepaling dat de botermijn in Eindhoven een zelfstandig opererende organisatie moet blijven, waarvan fabrieken die aan winkelnering doen, zullen worden uitgesloten. De mijnagent is het niet langer toegestaan handel te drijven. De koopdwang lijkt te zijn uitgebannen.⁹⁶⁾

De strenge scheiding tussen de NBZ en de botermijn is echter een wassen neus. De financiën van de botermijn en van de bond lopen door elkaar. De kosten voor de zuivelconsulent en het laboratorium, die gedragen moeten worden door de zuivelbond, worden vanaf het begin betaald uit de bestuurs- of reservekas van de botermijn.⁹⁷⁾

9.2.2. Kwaliteitscontrole van de boter

De geschiedenis van het botercontrolestation in Eindhoven (BCE) verloopt op dezelfde wijze als die van het botercontrolestation in Maastricht. Een Belgische wet in 1900 stelt [463] het voorschrift in dat boter een minimaal gehalte aan vluchtige vetzuren moet bevatten. In het zuiden van Nederland, waar men met de boterexport vooral op België is gericht, zijn dringend maatregelen nodig die betrekking hebben op de kwaliteit van de boter. De NBZ vraagt dr. J.L.L. van Rijn, directeur van het Rijkslandbouwproefstation in Maastricht, om advies. Van Rijn raadt aan tot een geregeld deskundig onderzoek van de boter over te gaan en zich daarbij niet te beperken tot een controle op het percentage vluchtige vetzuren, omdat boter met een toereikend percentage toch vervalst kan zijn. Van Rijn roept tijdens de algemene vergadering van de NBZ op tot een onafhankelijke controle.

“Wij moeten het vertrouwen zien te herwinnen. Het is niet te doen, hierom, dat het bestuur van de bond de aangesloten fabrieken niet vertrouwt, maar hierom, dat het buitenland Uw fabrieken, zonder meer, niet vertrouwt. Men verlangt naar een borg, die onafhankelijk is van het vertrouwen. Dus is nodig op de eerste plaats een garantie van de fabrieken tegenover het bestuur, op de tweede plaats van het bestuur tegenover het buitenland.”⁹⁸⁾

De permanente controle via het laboratorium treedt op 1 januari 1901 in werking. Voor de aan te stellen scheikundige zoekt men naar iemand die door een afgelegd examen proeve van bekwaamheid heeft gegeven: een doctor in de scheikunde of een apotheker. Het bestuur meent deze persoon gevonden te hebben in de Eindhovense apotheker A.A.F.M. van Dries. Een belangrijk voordeel is dat Van Dries in Eindhoven woont, waardoor hij geen reis- en verblijfkosten maakt. Zijn salaris bedraagt f. 800,- per jaar. Ter controle van de scheikundige en het laboratorium wordt Van Rijn benoemd als adviserend lid van de commissie die zich met deze zaken belast. Van Rijn vervult de functie onbezoldigd, maar krijgt wel zijn reis- en verblijfkosten vergoed.⁹⁹⁾

De besturen van de boterfabrieken staan in voor de garantie door middel van een regelmatig nauwkeurig toezicht. De taak van de NBZ is de kwaliteit van de boter te laten onderzoeken in een lokaal aan het mijngebouw. Iedere dinsdag en vrijdag moet de boter, voorzien van een zegel van de fabriek, naar de mijn worden verzonden. Een fabriek die niet geregeld boter naar de mijn zendt, moet iedere dinsdag en vrijdag een monster van de laatst geproduceerde boter naar het laboratorium sturen. Onderzoek is immers alleen mogelijk als er geregeld wordt aangevoerd, ook al zijn dit slechts monsters. Het principe van het onderzoek ligt namelijk in de vergelijking van de cijfers die gewoonlijk van de boter in elke fabriek afzonderlijk worden gevonden. De coöperaties moeten het be-

stuur van de NBZ en de scheikundige te allen tijde toegang geven tot het fabrieksterrein. Het is verboden grondstoffen in voorraad te hebben, die voor vervalsing kunnen dienen. “Ze zullen er nooit zijn, dit weet ieder, maar het is een voorzorg voor de buitenwereld.”¹⁰⁰⁾ Als bij het onderzoek blijkt dat met de boter van een fabriek is geknoeid, moet de fabriek een boete van f. 500,- betalen en vervalt tevens elk recht op verdere controle. De boete wordt zo hoog gesteld, omdat men verwacht dat vervalste boter een grote schade aan de naam van de zuivelbond zal toebrengen.¹⁰¹⁾

De monsters worden meteen na aankomst van de partij boter met een boterboor door het vlechtwerk van de mand genomen en scheikundig onderzocht. De directeur-scheikundige tekent vervolgens een verklaring van echtheid van de roomboter. De boter wordt eerst in verzegelde, later in geplombeerde manden aan de kopers verzonden. In het certificaat worden de naam en het nummer van de fabriek vermeld.¹⁰²⁾

Ook op de botermijn in Eindhoven wordt in 1904 het rijksmerk ingevoerd. Als gevolg daarvan breekt de, in hoofdstuk 6 besproken, boteroorlog uit. De handelaren verzetten zich tegen het gebruik van het rijksmerk.

Tot 1907 vormt het bestuur van de NBZ tevens het bestuur van het BCE. Een speciale commissie van toezicht regelt de uitreiking van de merken, houdt toezicht op de controlerende ambtenaren en legt de statutaire boeten op. Deze commissie bestaat uit de heren Hermans, Knuttel, Posthuma en Van Breugel. Van verschillende kanten wordt bezwaar [464] gemaakt tegen het samengaan van het bestuur van de NBZ en van de controledienst. Daarom wordt op 4 december 1907 het BCE als een geheel zelfstandig orgaan opgericht. In het bestuur van het BCE mogen geen leden van het NBZ-bestuur of van de raad van toezicht van de zuivelbond worden benoemd.¹⁰³⁾

Het BCE is in deze constructie geen lang leven beschoren. Een door het dagelijks bestuur van het controlestation afgewezen boterfabrikant-handelaar wordt door de raad van beroep van het station wel als lid toegelaten. Deze fabrikant behoort tot de groep handelaren die in 1904 de botermijn van de NBZ heeft geboycot. De voorstanders van het rijksmerk verdenken hem van het knoeien met boter voor en ook na de invoering van het rijksmerk. Ook bij de regeringsinstanties heeft hij geen goede naam. Met een beroep op de statuten moet de raad van beroep hem toch tot het BCE toelaten.

Als gevolg van deze maatregel dreigt de regering bij monde van de directeur-generaal van de landbouw Lovink, het station de rijksmerken te ontnemen. Om moeilijkheden te voorkomen, besluiten de bestuurders nieuwe statuten voor een nieuw BCE op te stellen. Op 10 april 1909 wordt een nieuwe vereniging opgericht die tot doel heeft de botercontrole uit te voeren. De leden van deze vereniging worden gekozen door het bestuur van de NBZ, de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond, de Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw en door de algemene vergadering. Het bestuur van het nieuwe BCE bestaat uit Van den Heuvel (voorzitter), Wintermans (secretaris), Posthuma en Knuttel (leden).¹⁰⁴⁾

Het BCE is tot 1916 gehuisvest in het oude gebouw van de boerenleenbank aan de Dommelstraat in Eindhoven. Hier zijn tevens de botermijn van de NBZ en na 1904 de centrale knederij voor de export van de bond gevestigd. Al vrij snel na de invoering van het rijksmerk wordt in de plaats van Van Dries, dr. Vlekke tot directeur van het BCE benoemd. Hij verdient een jaarlijks salaris van f. 1.600,-. Er zijn dan drie controleurs in dienst, waarvan één tevens is belast met de boekhouding. Op 27 april 1906 wordt Vlekke als directeur eervol ontslag verleend wegens zijn benoeming tot directeur van de coöperatieve suikerfabriek in Stampersgat. J. Paro, apotheker te Ginneken, wordt zijn opvolger met een jaarsalaris van f. 1.500,-. In 1909 wordt zijn salaris gelijk gesteld met dat van de rijkszuivelconsulenten.¹⁰⁵⁾ Paro blijft lang als directeur-scheikundige aan het controlestation verbonden.

den. Hij gaat per 1 april 1945 met pensioen en wordt opgevolgd door J.P.J. Hofhuis, die dan ook het botercontrolestation Maastricht onder zijn hoede heeft.¹⁰⁶⁾

De fabrieken en handelaren die onder controle van het BCE staan, dragen de kosten van het controlestation. Dit geschiedt naar verhouding van de door hen geproduceerde of verhandelde boter, met een minimum van f. 25,- per jaar. Elke nieuw aangeslotene betaalt een entreegeld van f. 10,-.¹⁰⁷⁾

Evenals het BCM voert het BCE op de botermonsters bepalingen uit van watergehalte, vluchtig vetzuur- en refractiegetal. Na de Tweede Wereldoorlog komen daar de onderzoeken naar fosfatase en zoutgehalte bij. In 1950 tenslotte worden, evenals bij het BCM, twee nieuwe onderzoeken toegevoegd: onderzoek naar gebruikte kleurstof in de boter en de phyto-sterine-acetaatproef.¹⁰⁸⁾

Als mogelijke strafmaatregelen bij overtreding van de toegestane gehalten gelden schrapping van het lidmaatschap, schorsing van het lidmaatschap, boete en waarschuwing. De eerste twee worden zelden toegepast, de laatste twee veelvuldig. In 1948 worden onder meer 107 boetes uitgedeeld in verband met een te hoog vochtgehalte, verder 13 wegens overtreding van het gewicht van kleine verpakking en 57 wegens overtreding van het gewicht van grote verpakking. Voor dit laatste worden bovendien 76 waarschuwingen afgegeven. Ook administratieve overtredingen worden bestraft. Onder de kleinere overtredingen in 1948 vallen het gedurende een dag niet bijhouden van het controleboek en de vermissing van een rijksmerk. Eén zware overtreding wordt in hetzelfde jaar gesignaleerd. Het betreft hier een bedrijf waar men de wikkelpapieren van afgeleverde boter terug [465] ontvangt en deze wikkels later bij de BCE-controleurs tracht in te leveren, onder de mededeling dat deze boter wegens beschadiging van de wikkelpapieren werd omgepakt.¹⁰⁹⁾

De controleurs van het BCE bezoeken alle bedrijven in hun werkgebied minstens tweemaal per maand. Dit gebeurt op onregelmatige tijden, bij welke bezoeken de controleurs telkens een of meer monsters nemen. Naast de fabrieksbezoeken controleert men ook boter van aangeslotenen die op de botermijnen wordt aangeboden. Tijdens de crisisjaren is het personeel, evenals dat van het BCM, belast met de uitvoering van de Crisiszuivelwet.¹¹⁰⁾

Ook het BCE kampt tijdens de oorlogshandelingen in mei 1940 met mobiliteitsproblemen. Tien dagen lang is het verkeer gestremd, maar daarna kan de controledienst langzamerhand worden hervat. In die tijd wordt ook nauw samengewerkt met het BCM. Het Maastrichtse controlestation neemt aan de Boterexport van de ZNZ monsters van de boter die de bij het Eindhovense station aangesloten fabrieken aldaar aanvoeren. Deze monsters worden op het laboratorium van het BCM onderzocht op watergehalte.¹¹¹⁾ Ook tijdens de bevrijding van het zuiden van Nederland, die in september 1944 aanvangt, kunnen de personeelsleden van het BCE nog maar moeilijk hun werkzaamheden uitvoeren. Verkeer per spoor en per auto is onmogelijk, zodat tot het eind van het jaar geen controles meer plaats vinden.¹¹²⁾

In de crisisjaren dertig biedt het BCE onderdak aan een afdeling Zuivelcontrole van de Nederlandse Zuivelcentrale, die in juli 1940 nieuw leven wordt ingeblazen door de invoering van de distributieregeling voor boter. Deze afdeling van de Nederlandsche Zuivelcentrale wordt met ingang van 1 september 1942 als afdeling Noord-Brabant van het Bedrijfschap voor Zuivel overgebracht naar Tilburg, waar het een bestaan los van het BCE gaat leiden.¹¹³⁾

9.2.3. Fusie van NBZ en ZNZ

Hoewel de boteroorlog door de NBZ en de bij haar aangesloten coöperaties wordt gewonnen, keert het tij na deze overwinning niet ten goede voor de zuivelbond. Vanwege de verminderde boterleve-

ranties nemen de kosten van de exporthandel voor de NBZ sterk toe. De ontevredenheid onder de boeren over de handel en de boterprijzen groeit. In deze situatie treedt NBC-voorzitter A.N. Fleskens reeds in het eerste jaar van zijn voorzitterschap (1907) in onderhandeling met de ZNZ. De ZNZ geeft de bij de NBZ aangesloten fabrieken toestemming boter te leveren op de Maastrichtse mijn. De ZNZ verwacht beter af te zijn met de toetreding van een aantal NBC-fabrieken op de Maastrichtse mijn dan met de oprichting van nieuwe botermijnen in Noord-Brabant. Deze zouden immers alleen meer concurrerend werken voor de Maastrichtse mijn. Bovendien is in Maastricht de laatste tijd een teruggang van de boteraanvoer te constateren, zodat een uitbreiding van het aantal fabrieken welkom is. Op deze wijze wordt een geregelde aanvoer van boter in zomer en winter gegarandeerd.¹¹⁴⁾ De ZNZ is zelfs bereid tot een gehele overname van de NBZ. Hoewel Fleskens wel voelt voor een overname van de NBZ door de ZNZ, ondervindt dit voorstel in zijn eigen kring tegenstand. Van den Elsen, invloedrijk binnen de NBZ, keert zich tegen de ZNZ, omdat deze volgens hem het christelijk uitgangspunt mist, waarvan de NBZ wel uitgaat. Bovendien gaat de ontbinding van de NBZ recht in tegen zijn ideaal van centralisatie van de coöperaties rondom de standsorganisatie (NCB). Van den Elsen vreest voor steeds meer verdeeldheid onder de Noordbrabantse boeren.¹¹⁵⁾

Als gevolg van het verzet van Van den Elsen wordt binnen de NBZ de benodigde meerderheid van stemmen voor de fusie niet verkregen. Fleskens weet de ZNZ te winnen voor een bemiddelingsvoorstel, dat erop neerkomt dat de NBZ blijft bestaan, maar zich afzijdig houdt van de boterhandel en dat de aangesloten fabrieken ook lid mogen zijn van de ZNZ, [466] waardoor zij hun boter op de Maastrichtse mijn kunnen verkopen. Dit bemiddelingsvoorstel, waarin ook Van den Elsen zich kan vinden, wordt door de NBZ-leden met algemene stemmen aangenomen. In de loop van de daaropvolgende weken besluiten ongeveer zeventig fabrieken hun boter in Maastricht te verkopen. De exporthandel van de NBZ is na het afvloeien van dit grote aantal fabrieken niet meer rendabel en wordt stopgezet. De 'overgelopen' fabrieken dringen er vervolgens op aan het reservefonds van de NBZ te verdelen en de zuivelbond op te heffen. Redding is dan echt niet meer mogelijk en aldus geschiedt. Op de algemene vergadering van 31 augustus 1909 wordt de NBZ definitief ontbonden.¹¹⁶⁾

Van den Elsen richt nog voor de definitieve ontbinding van de NBZ een nieuwe zuivelbond op, de Nieuwe Noord-Brabantsche Zuivelbond. Vijftig zuivelfabrieken in Noord-Brabant treden tot deze bond toe. Het zijn meest fabrieken uit de Meierij. Fabrieken uit het westen van Brabant ontvangen geen uitnodiging voor de oprichtingsvergadering in Boxtel. De nieuwe zuivelbond is bedoeld om het gat op te vullen dat na ontbinding van de NBZ zal ontstaan.¹⁷¹⁾ Daarbij gaat men natuurlijk geheel voorbij aan de opvangmogelijkheden in de ZNZ. Veel meer is de oprichting van deze bond te duiden als een poging van Van den Elsen de fabrieken binnen een Brabantse organisatie te houden met een duidelijke binding met de standsorganisatie.

Het doel van de nieuwe zuivelbond is de zedelijke en stoffelijke belangen van de zuivelverenigingen in Noord-Brabant te bevorderen in christelijke geest. Men zorgt eveneens voor een zekere verbondenheid met de NCB. De raad van toezicht van de nieuwe zuivelbond wordt benoemd door het dagelijks bestuur van de NCB. De nieuwe zuivelbond komt echter niet tot bloei en verloopt zelfs na 1911. De bezwaren van Van den Elsen tegen aansluiting bij de ZNZ worden gedeeltelijk ondervangen door de benoeming van vier vertegenwoordigers van het NCB-hoofdbestuur in het bestuur van de ZNZ. Ook vertegenwoordigers van de Limburgse Landbouwbond nemen zitting in het ZNZ-bestuur.¹¹⁸⁾

De hechte organisatie van de ZNZ maakt deze bond tot alleenheerser op zuivelgebied in oostelijk Brabant en in Limburg. Wellicht is de opzet van de NBZ al vanaf het begin tot mislukken gedoemd. Zij stelt immers de provinciegrenzen als bepalend voor aansluiting bij de bond. Hier bepalen niet de

overeenkomstige omstandigheden en daaruit voortvloeiende belangen op zuivelgebied de keuze voor het lidmaatschap van de bond. Aangezien de NBZ zich in feite richt op dezelfde soort kleinschalige fabrieken als de ZNZ, die bovendien ook al in Noord-Brabant actief is, worden de twee bonden in zekere zin concurrenten van elkaar. Daarbij moet een van de twee het onderspit delven. Aangezien de ZNZ veel beter is georganiseerd, wint zij.

9.3. BRABANTSCHE ZUIVELBOND (BZB)

De NBZ kon niet naast de ZNZ bestaan. Voor de Brabantsche Zuivelbond (BZB) is een betere toekomst weggelegd. Dat de hier te behandelen BZB zich wel naast de ZNZ kan ontplooiën, is een gevolg van de gerichtheid op een andere type coöperatieve fabrieken. Er bestaat een groot verschil in karakter tussen de zuivelcoöperaties op de laaggelegen zandgronden in het westen en noorden (het werkgebied van de BZB) en op de hoger gelegen gronden in het zuiden en oosten van Noord-Brabant en in Limburg (het werkgebied van de ZNZ). Op de hoge, minder vruchtbare gronden overheersen nog de kleine fabrieken op handkracht, terwijl in West-Brabant al vanaf het begin grote stoomzuivelfabrieken zijn opgericht. Het zal duidelijk zijn dat deze grootschaligere fabrieken andere belangen hebben dan de bij de ZNZ aangesloten fabrieken.

[467]

9.3.1. Oprichting en doelstelling

De fabrieken in het westen van Noord-Brabant houden zich enigszins afzijdig na afloop van de boteroorlog. Hoewel bijna alle coöperatieve zuivelfabrieken in dit deel van de provincie zich in juli 1904 solidair verklaren met de fabrieken in het oosten en zich aansluiten bij de NBZ (de tegenstander is immers in zekere zin gemeenschappelijk), hebben zij problemen met de exportvereniging die daarna wordt opgericht. Deze houding wordt vooral ingegeven door de directeurs van de zuivelfabrieken in het westen. De directeurs die hier zijn aangesteld, hebben een veel zakelijker instelling dan de leiders van de handkrachtfabrieken. Zij bevorderen de technische ontwikkeling en wensen de boterverkoop in eigen hand te houden. De grotere stoomzuivelfabrieken hebben dan ook bezwaar tegen de verkoop op botermijnen. Men is van mening niet voldoende controle te hebben op de gemaakte prijzen en de onkosten.¹¹⁹⁾

Deze houding wordt ook ingegeven vanuit een geheel andere handelstraditie. Het westen en noorden van de provincie Noord-Brabant werden van oudsher doorsneden door vaste handelswegen. Voor de verkoop was dit gebied gericht op Antwerpen en Rotterdam. De handelswegen in deze streken zijn dus al gebaad. Deze omstandigheid heeft ook invloed op de mentaliteit van de mensen. De boeren hier tonen een zakelijker, individualistischer karakter. Juist de geringe economische weerstand van de boeren op de hooggelegen, meer geïsoleerde zandgronden leidt tot een sterker coöperatief bewustzijn.¹²⁰⁾

Als in 1909 de NBZ wordt opgeheven, gaan veel fabrieken in Oost-Brabant over naar de ZNZ. De zuivelfabricage heeft zich in het oosten van Noord-Brabant en in Limburg immers grotendeels op dezelfde wijze ontwikkeld.

In West-Brabant hebben de grote stoomzuivelfabrieken andere belangen dan de fabrieken in het oosten en zoeken zij dus naar andere vormen om zich te organiseren. Bij de door Van den Elsen opgerichte en gedomineerde Nieuwe Noord-Brabantsche Zuivelbond voelen zij zich niet thuis. De denkbeelden van beide partijen stroken niet met elkaar. Verder is een bezwaar dat de macht van de algemene vergadering aan banden is gelegd.

[468] De algemene vergadering heeft bij de verkiezing van bestuursleden te kiezen uit een voordracht van drie personen die door het bestuur is opgemaakt. Tenslotte is een zeer groot bezwaar de verbondenheid van zuivelbond en botermijn, waaraan ik reeds eerder refereerde.¹²¹⁾

Een commissie die de mogelijkheden tot samenwerking met de Nieuwe Noord-Brabantse Zuivelbond onderzocht, komt dan ook tot de conclusie dat het vooralsnog niet raadzaam is om toe te treden tot deze bond en zelf een organisatie te stichten. Het einddoel is één zuivelbond voor geheel Noord-Brabant.¹²²⁾ Op 22 december 1909 komt in Tilburg de Brabantse Zuivelbond (BZB) tot stand. Tien fabrieken sluiten zich bij de bond aan.¹²³⁾

Het doel van de BZB ligt in het bevorderen van de belangen van de coöperatieve zuivelfabrieken in Noord-Brabant in christelijke geest. Dit doel moet bereikt worden door: samenwerking en wederzijdse voorlichting in zaken die een voordelige exploitatie van de zuivelfabrieken kunnen bevorderen; het bevorderen van de kwaliteit en de afzet van zuivelprodukten in binnen- en buitenland; het voor de leden verkrijgbaar stellen van bij de zuivelbereiding benodigde stoffen; het opsporen en bestrijden van knoerijen bij de bereiding van en handel in zuivelprodukten; het bevorderen van een geregelde en goede verzending van de zuivelprodukten; het samenwerken met andere verenigingen voor zover dit de coöperatieve zuivelbereiding ten goede komt; het controleren van de administratie aan coöperatieve zuivelfabrieken en tenslotte door de bevordering van de opleiding tot goed fabriekspersoneel.¹²⁴⁾ Aan deze aspecten besteed ik in de volgende subparagrafen aandacht.

Als voorzitter wordt op de eerste bestuursvergadering op 22 december 1909 aanvankelijk Th. Maas (Dongen) gekozen. Ondanks herhaalde verzoeken wil Maas het voorzitterschap niet aanvaarden. Hij wordt ondervoorzitter. Voorzitter wordt na een volgende stemronde A. van Gorp (Alphen). Th. Terwisscha Scheltinga wordt gekozen tot secretaris-penningmeester.¹²⁵⁾ Latere voorzitters zijn de voorzitter van 'Het Anker' te Roosendaal, Joh.M. Vos (1922-1945) en H.P. de Jong (1945-1951), voorzitter van de coöperatieve zuivelfabriek te Dongen.

Rond 1920 sluiten zich bij de Brabantse Zuivelbond ook enkele fabrieken uit Zuid-Holland en Zeeland aan. In deze provincies zijn geen provinciale zuivelbonden. De belangen van de Zuidhollandse fabrieken (die onder meer ook kaas maken) lopen niet parallel met de belangen van de Brabantse boterfabrieken. Hieruit ontstaan spanningen die uiteindelijk tot uittreding van de Zuidhollandse bedrijven leiden.¹²⁶⁾ Het betreft hier de coöperatieve fabrieken van Giessen-Nieuwkerk, Bleskensgraaf en Arkel. In 1922 gaan zij samen met de Brabantse fabrieken te Genderen en Nieuwendijk de Zuid-Hollandse Zuivelbond vormen. Het karakter van deze Brabantse fabrieken blijkt meer aan te sluiten bij de Zuidhollandse bedrijven dan bij andere Brabantse fabrieken.¹²⁷⁾ Hier blijkt maar weer eens dat niet provinciegrenzen bepalend zijn voor samenwerking in een bond, maar eenzelfde wijze van fabriekmatige zuivelbereiding.

Het ledental van de BZB ligt beduidend lager dan dat van de ZNZ. In 1909 begint de Brabantse bond met tien leden. Dit aantal is in 1920 naar 42 gegroeid en neemt tot 1930 verder toe naar 53. In de tien daaropvolgende jaren neemt het ledental met 2 af, waarna in 1950 nog slechts 41 coöperaties lid zijn van de BZB.¹²⁸⁾

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog gaat in de BZB een commissie aan het werk om een plan tot zelfstandige reorganisatie van de BZB te ontwerpen. Een eventuele fusie met de CZNZ moet daarbij in het oog worden gehouden.¹²⁹⁾ Zover komt het echter voorlopig niet. Aan de besprekingen die in dit verband met de CZNZ zijn gevoerd, heb ik een deel van paragraaf 9.3.7. gewijd.

[469] De commissie ter reorganisatie van de BZB, waarvan zuivelconsulent F.W. van de Vring

voorzitter is, komt met minder vergaande voorstellen dan die bij de ZNZ zijn doorgevoerd. Een alomvattend reorganisatieplan blijft uit. De BZB dient volgens de commissie een vereniging op coöperatieve grondslag te worden. Alleen dan wordt de bond een krachtige organisatie, omdat zij de leden hechter aan haar bindt. Als een besluit door een in de statuten vastgelegde meerderheid van de leden wordt aangenomen, is de minderheid verplicht om er zich bij neer te leggen.¹³⁰⁾ Zelfs voor dit plan, waartoe een speciale commissie nog nieuwe statuten ontwerpt, voelen de leden van de BZB niets. In de algemene vergadering van 3 juni 1949 stemmen zij het voorstel van het bestuur tot oprichting van een coöperatieve BZB af. Er worden 164 stemmen voor en 126 stemmen tegen het voorstel uitgebracht. Blanco briefjes komen er 23 binnen.¹³¹⁾ Het bestuur beraadt zich vervolgens op de ontstane situatie en besluit de reorganisatie voorlopig maar te laten rusten.¹³²⁾

De BZB heeft haar hoofdkantoor gevestigd in het zogenoemde ‘Zuivelgebouw’ aan de Ceresstraat in Breda. In het Zuivelgebouw vinden de tweewekelijkse boterkeuringen plaats, in verband waarmee de fabrieksdirecteuren zich hier zo mogelijk verzamelen. Ook cursussen van de BZB worden in het Zuivelgebouw gegeven. Het Zuivelgebouw biedt door de aanwezigheid van een leslokaal, dat is voorzien van de benodigde leermiddelen, de nodige faciliteiten. Ook de rijkszuivelconsulent resideert in het Zuivelgebouw. Al deze activiteiten maken het Zuivelgebouw vanzelfsprekend tot het hart van zuivelbereidend West-Brabant.

9.3.2. Gezamenlijke aankoop van benodigdheden bij de zuivelbereiding

Tot 1918 bestaat voor bij de BZB aangesloten fabrieken de mogelijkheid via de afdeling centrale aankoop van de FNZ de benodigde hulpstoffen te betrekken. Uitdrukkelijk wordt gesteld dat het doel van de centrale aankoop niet is zo goedkoop mogelijk te kopen, maar de fabrieken kwalitatief zo goed mogelijk materiaal te leveren tegen redelijke prijzen.¹³³⁾

In 1918 richt de BZB een eigen afdeling aankoop op. In het jaar daarop treedt daartoe een depot in werking van waaruit de fabrieken de nodige hulpmiddelen kunnen betrekken.

[470] Het depot bestelt de goederen bij de centrale aankoop van de FNZ in Arnhem. Het doel van de afdeling aankoop blijft hetzelfde als voorheen, namelijk goede en deugdelijke waren te leveren tegen de billijkste prijzen.¹³⁴⁾

Via de afdeling aankoop nemen de zuivelfabrieken onder meer de volgende produkten af: steenkolen, glaswerk, zout, zwavelzuur, alcohol, perkament, schoonmaakartikelen, smeearartikelen, kleursel, stremsel, transportkannen en chemicaliën. De controle op de deugdelijkheid van de waren voert het laboratorium van de Bond van coöperatieve zuivelfabrieken in Friesland uit. Niettemin uitent fabrieken in het eerste jaar nogal wat klachten bij de BZB. Deze klachten betreffen zelden de kwaliteit of prijzen van de produkten maar veeleer te late uitvoering van de orders, verkeerde zending, slechte emballage (waardoor goederen breken of kwijt raken), verkeerd factureren, enzovoort.¹³⁵⁾

Het BZB-bestuur klaagt voortdurend dat de fabrieken niet voldoende gebruik maken van de afdeling aankoop. In 1919 wordt de afname bevredigend genoemd, maar het kan beter.¹³⁶⁾ In 1921 signaleert het bestuur dat vooral steenkool op de vrije markt wordt gekocht. Men benadrukt nog maar eens de goede kwaliteit van de via de afdeling aankoop te betrekken artikelen.

“Vele soorten steenkool zijn aan de markt, die wegens minderwaardige kwaliteit veel goedkooper geleverd kunnen worden, dan wij leveren kunnen, daar wij in de eerste plaats garanties eischen van kwaliteit.”¹³⁷⁾

De tegenvallende resultaten van de afdeling aankoop liggen mede ten grondslag aan de benoeming van een speciale ambtenaar voor deze afdeling in 1922. Het bestuur en de commissie van aankoop

verwachten dat hierdoor de omzet aanmerkelijk wordt vergroot.

[471] Van het bezoek van deze ambtenaar aan de fabrieken moet een stimulerende werking uitgaan. Op deze wijze wordt een band gesmeed tussen de bond en de fabrieken. Bovendien zal een flink voordelig saldo van de afdeling aankoop een vermindering van de contributie van de BZB mogelijk maken.¹³⁸⁾ Om de afname van goederen voor de fabrieken nog aantrekkelijker te maken, start de afdeling aankoop in 1924 met de distributie van een groot deel van de goederen vanuit Breda. Dit betekent een belangrijke besparing op de vrachtkosten, alsmede een vlottere bediening van de fabrieken.¹³⁹⁾

De maatregelen hebben echter niet het gewenste effect. Hoewel de afname bevredigend wordt genoemd, kan het elk jaar “zonder twijfel beter”. In 1925 neemt de BZB in het jaarverslag de volgende zinsnede op, waarin een toon van teleurstelling doorklinkt: “Een van de oorzaken, dat sommige fabrieken niet voldoende afnemen, zou kunnen worden toegeschreven aan het feit, dat men eenigszins philanthropisch is aangelegd. Het een reiziger ook iets gunnen, moge goed bedoeld zijn, gewoonlijk geschiedt het ten koste van de fabriek.”¹⁴⁰⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog komt de afdeling Aankoop met name bij het begin van de oorlog en bij de bevrijding in de problemen. Na de meidagen in 1940 ondervindt men grote moeilijkheden, omdat per spoor of schip niets, en dus ook geen steenkool, uit Limburg kan worden aangevoerd.¹⁴¹⁾ In de loop van de tijd worden de verbindingen echter hersteld. In de eerste maanden na de bevrijding van het zuiden van Nederland is de BZB de enige zuivelorganisatie in het bevrijde gebied.

Aangezien de afdeling Aankoop vrijwel alle artikelen via de Centrale Aankoop van de FNZ te Arnhem betreft, ontstaan er problemen. Arnhem is immers nog niet bevrijd. De afdeling aankoop moet dus zelf trachten goederen te kopen. Dat is geen gemakkelijke opgave als er geen telefoonverbindingen zijn, er geen treinen rijden en er vrijwel niets te koop is. De aankoopafdeling van de BZB moet bovendien de bevrijde fabrieken van de ZNZ en de Gelders-Overijsselse Zuivelbond bevoorraden. Door contacten met de brandstoffencommissies en het rijkskolenbureau tracht men toch nog produkten te bemachtigen. Dit gebeurt met resultaat: de omzet van de afdeling aankoop in 1944 beloopt meer dan f. 140.000,-.¹⁴²⁾

De problemen inzake de schaarste van goederen slepen zich voor de afdeling aankoop nog enige jaren voort. Pas in 1948 kan weer veel beter aan de vraag van de fabrieken worden voldaan. De meeste artikelen zijn dan weer in ruime mate te verkrijgen.¹⁴³⁾

9.3.3. Kwaliteitscontrole

Om de kwaliteit van de in de fabrieken geproduceerde boter te controleren houdt de BZB elke twee weken een boterkeuring in Breda. De invoering van de boterkeuringen wordt in 1910 reeds in de algemene vergadering besproken. De leden staan er welwillend tegenover tenzij het teveel geld zou kosten.¹⁴⁴⁾

Voor de boterkeuring wordt een commissie ingesteld, bestaande uit de secretaris van de BZB en minstens twee leden. Deelname aan de boterkeuring is voor de aangesloten fabrieken verplicht. Zij dienen een week voor de keuring op vrijdag een monster ongezoeten boter in te sturen. Het bestuur van de bond wijst twee keurmeesters aan. Vrijdagsavonds na de keuring hebben de fabrieksdirecteuren de gelegenheid tussen 5 en 6 uur de ingezonden boter te zien en te beoordelen.¹⁴⁵⁾ Van deze mogelijkheid wordt door de directeuren weinig gebruik gemaakt. Vrijwel alleen de directeuren uit de onmiddellijke omgeving van Breda bezoeken de keuringen.¹⁴⁶⁾

De beoordeling van de ingezonden monsters geschiedt volgens een puntenschaal van 1 tot 10. Het gemiddelde van de toegekende punten van de keurmeesters wordt voor de rubrieken reuk, smaak, gehalte en bewerking vermenigvuldigd met respectievelijk 2, 4 en 4. De monsters worden in een willekeurige volgorde gekeurd. Indien de beoordeling van de [472] beide keurmeesters voor een bepaald onderdeel twee of meer punten verschilt, volgt een herkeuring van het betreffende monster. Een fabriek behaalt een diploma, als zij aan alle keuringen heeft deelgenomen, een gemiddeld puntenaantal van 65 of meer heeft behaald en niet meer dan drie maal minder dan 60 punten heeft verkregen. Honderd punten is het maximum. De BZB betaalt de botermaker van de onderscheiden fabriek f: 10,- premie.¹⁴⁷⁾ Met ingang van 1931 voegt het bestuur van de BZB aan de voorwaarden voor een diploma de eis toe dat het jaargemiddelde voor elk van de onderdelen geur, smaak, gehalte en bewerking minstens 6 moet zijn.¹⁴⁸⁾

Aan de keuring wordt tweemaal per jaar een tentoonstelling van ingezonden boter verbonden. Deze tentoonstelling is toegankelijk voor bestuursleden, commissarissen, beheerders, assistenten (voor zover buitengewoon lid van de BZB) en botermakers van aangesloten fabrieken. Op een van de tentoonstellingen, in 1914, zetten de directeurs van de zuivelcoöperaties in Rijen, Etten-Leur en Alphen de werkwijze op hun fabrieken uiteen.¹⁴⁹⁾

Evenals bij de ZNZ wordt de kwaliteit van de melk gecontroleerd via de instelling van een melkcontrolestation. Dit controlestation, waar de latere rijkszuivelconsulent F.W. van de Vring als technisch ambtenaar van de BZB aan het hoofd staat, gaat in 1927 functioneren. De instelling ervan houdt verband met het Melkbesluit. Hierin wordt bepaald dat fabrieken ontheffing dienen te vragen om consumptiemelk te mogen verkopen. Om deze vrijstelling te krijgen moet aan ingewikkelde voorwaarden worden voldaan. De keuringsdiensten van waren zijn gerechtigd om op de boerderijen van de leden en leveranciers van de zuivelcoöperaties rechtstreeks toezicht uit te oefenen omtrent de naleving van het Melkbesluit. Door in overleg met de directeurs van de keuringsdiensten van bondswegen een controlestation op te zetten, ontloopt men de als ongewenst ervaren controle van keuringsdiensten op de boerderijen en blijft men zelf “baas in eigen huis”.¹⁵⁰⁾

De technisch ambtenaar neemt ten behoeve van de controle op ongeregelde tijden monsters van de door venters verkochte produkten. Deze produkten zijn dan afkomstig van de bij het station aangesloten fabrieken. In het laboratorium worden de monsters onderzocht om te zien of zij voldoen aan de eisen die zijn gesteld in het Melkbesluit.¹⁵¹⁾ Met ingang [473] van 1932 legt het bestuur van de BZB boetes op als een lid van het melkcontrolestation melk of melkprodukten verkoopt waarvan de samenstelling en/of de kwaliteit niet voldoet aan de in het Melkbesluit gestelde eisen.¹⁵²⁾

Om de kwaliteitscontrole van de melk nog verder te stimuleren organiseert de BZB met ingang van 1 augustus 1950 wekelijks melkkeuringen voor fabrieken die zijn aangesloten bij het melkcontrolestation van de BZB. Bij de keuringen wordt gelet op uiterlijk, smaak en geur van de melk en melkprodukten. De keuringen strekken zich uit over gepasteuriseerde melk, gesteriliseerde melk, karnemelk, karnemelksepap en melkyoghurt.¹⁵³⁾

9.3.4. Administratieve en technische controle

De administratieve controle is een van de eerste zaken die door de pas opgerichte zuivelbond wordt aangevat. In 1910 nemen de leden met algemene stemmen een bestuursvoorstel aan tot invoering van een administratieve controle. Deze controle komt voor rekening van de fabriek.¹⁵⁴⁾ Een ambtenaar van de FNZ voert de administratieve controle bij de fabrieken uit. In 1914 moet het bestuur constateren, dat op administratief gebied nog veel verbeterd kan worden.¹⁵⁵⁾

Vooraf uniformering van de boekhoudingen op de fabrieken staat bij de verbeteringen voorop. Daartoe worden onder meer cursussen gegeven aan directeurs en bestuursleden van de fabrieken. Op deze cursussen ga ik in de volgende subparagraaf nader in. Ter uniformering van de boekhouding van de fabrieken en de controle daarop ontwerpt de BZB-”commissie voor inwendige organisatie” in 1915 een model inspectierapport dat bij de administratieve controle in dat jaar wordt gebruikt.¹⁵⁶⁾

[474] In 1916 besluit de BZB de administratieve controle zelf ter hand te nemen met de aanstelling van een ambtenaar. Hiertoe wordt een controledienst opgericht, die zich tevens zal bezig houden met de technische controle. Als inspecteur bij de ‘Administratieve en Technische Contróledienst’ wordt in december 1916 C.J. Janse uit Dordrecht benoemd. Tevens is een commissie van toezicht op de controledienst actief.¹⁵⁷⁾ Inspecteur Janse brengt de eerste maand van zijn aanstelling in Friesland door. Daar doet hij ervaring op voor zijn functie als inspecteur bij de controledienst van de BZB. Zijn werkzaamheden bestaan uit drie onderdelen: administratieve controle, technische controle en overige werkzaamheden.¹⁵⁸⁾

De administratieve controle bestaat uit een controle van de boekhouding van de aangesloten verenigingen, waarbij zoveel mogelijk alle posten worden nagegaan. Daarbij wordt onder meer gelet op de hoeveelheid ontvangen melk aan de fabriek, het berekende gemiddelde vetgehalte van de melk, de hoeveelheid en prijs van de verkochte melk en bereide zuivelprodukten, het bedrag aan bedrijfskosten en de berekening van de uitbetalingen aan de leden. Verder controleert de inspecteur de verkoopboeken, kasboeken en debiteurenboeken en gaat hij na of voor alle ontvangsten en uitgaven de nodige bewijzen voorhanden zijn. De inspecteur onderzoekt verder, of de met behulp van het journaal en grootboek opgemaakte balans en verlies- en winstrekening met de boeken en bescheiden overeenstemmen en of de afschrijvingen en reserveringen aan het einde van het boekjaar plaats hebben gehad volgens hetgeen daaromtrent in de statuten van de betrokken coöperatie is bepaald. Van elke gehouden controle stelt de inspecteur een rapport op met onder meer de balans en de verlies- en winstrekening van de betreffende coöperatie. Dit rapport wordt aan het bestuur van de fabriek gezonden, een afschrift aan de directeur.¹⁵⁹⁾

De administratieve controle kan vrijwel in alle gevallen in een dag plaats vinden. Waar een bedrijf echter een uitgebreide boekhouding bijhoudt of waar op een andere boekhouding moet worden overgeschakeld, zijn meerdere dagen nodig.¹⁶⁰⁾ Zo ontwikkelt Janse in 1920 voor een aangesloten zuivelfabriek op verzoek van de betrokken beheerder een volledig nieuwe boekhouding.¹⁶¹⁾ In 1920 meldt inspecteur Janse, dat de administratieve controle haar vruchten begint af te werpen. Hoewel verscheidene fabrieken nog te weinig aandacht schenken aan het geordend bewaren van de oude boeken en bescheiden, merkt het bestuur in het jaarverslag op: “Langzamerhand wordt het doel bereikt: eenheid in boekhouding (tenminste waar mogelijk)”.¹⁶²⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog controleert de accountantsdienst van de BZB de bedrijfsoverzichten die de fabrieken ten behoeve van het Bedrijfschap voor Zuivel opmaken. Het financiële gedeelte van deze overzichten controleert de dienst onder supervisie van de Accountantsdienst van de Departementen van Handel, Nijverheid en Scheepvaart en van Landbouw en Visserij. Van iedere controle wordt een rapport aan deze accountantsdienst gezonden. De controle van deze bedrijfs-overzichten heeft bij voorkeur tegelijk plaats met de administratieve controle, doch vraagt in het algemeen zeer veel tijd van de controlerende ambtenaren.¹⁶³⁾

Na de oorlog heeft de accountantsdienst te kampen met veel personeelwisselingen. Deze staan een vlot en regelmatig verloop van de controles in de weg. Een aantal fabrieken krijgt daarom een halfjaarlijkse controle in plaats van een kwartaalcontrole.¹⁶⁴⁾

De technische controle ligt in het verlengde van de administratieve controle. Het gaat hierbij om controle van de door de fabriek verstrekte cijfers. De technische controle beperkt zich vooralsnog tot de melkontvangst, het monsternemen en het melkonderzoek. De inspecteur bezoekt de bij de technische controle aangesloten fabrieken op ongeregelde tijden. De directeur is vooraf niet op de hoogte gesteld van zijn komst. Betreffende de melk [475] ontvangst is de controle vooral gericht op de weegwerktuigen en de wijze van aflezen daarvan. Bij het monsternemen gaat de inspecteur na door wie, waarmee, hoe en hoe vaak de monsters voor de bepaling van het vetgehalte worden verricht. Met betrekking tot het melkonderzoek richt de aandacht van de inspecteur zich vooral op de hulpmiddelen die daarbij worden gebruikt en op de wijze waarop het vetgehalte wordt bepaald.¹⁶⁵⁾ Ook van de technische controle brengt de inspecteur rapport uit aan bestuur en directeur van de fabriek.¹⁶⁶⁾

De overige werkzaamheden van de inspecteur bestaan onder meer uit het verzorgen van lessen boekhouden, natuurkunde en scheikunde in de assistentencursus. Voorts verleent hij bemiddeling bij de opstelling van bezwaarschriften tegen belastingaanslagen en bezoekt hij de algemene en bestuursvergaderingen van de BZB om de werkzaamheden van de controledienst nader toe te lichten.¹⁶⁷⁾

In 1922 kunnen geen geregelde technische controles plaatsvinden, omdat de inspecteur het secretariaat van de BZB waarneemt.¹⁶⁸⁾ Een jaar later worden de technische controles dan ook overgedragen aan de hoofdcontroleur van de Bond van Fokverenigingen in West-Noord-Brabant, C. Snoek. De controleur wordt ook met het melkonderzoek belast. Afgesproken wordt dat Snoek twee dagen per week werkzaam zal zijn voor de BZB. Daarvan besteedt hij een dag aan het verrichten van de technische controles en een dag aan het onderzoek van de melkmonsters. De resultaten van deze controles zijn bevredigend.¹⁶⁹⁾

De leden van de BZB zijn niet verplicht tot aansluiting bij de controledienst. Bij de start van de controledienst in 1917 sluiten zich van de 29 BZB-leden 18 fabrieken aan bij de administratieve controle en 20 fabrieken bij de technische controle.¹⁷⁰⁾ De controles door de dienst zijn voor de aangesloten leden niet gratis. Voor de administratieve controle moet in 1918 per fabriek f. 60,- worden betaald. De kosten voor de technische controle worden berekend naar kilogrammen melk. Per 1 miljoen kg. verwerkte melk betaalt een fabriek f. 15,- voor de controle.¹⁷¹⁾

In 1939 richten de beide zuivelbonden BZB en ZNZ eigen controle-instellingen op voor de controle van het vetgehalte-onderzoek op de fabrieken. De oprichting van deze diensten houdt verband met de verplichte uitbetaling van melk naar vetgehalte en gewicht en het toezicht dat op het vetgehalte-onderzoek door de Centrale Crisis Controle Dienst (CCCD) wordt uitgevoerd. De CCCD delegeert de controle weer naar de zuivelbonden. Deze moeten belangrijke afwijkingen aan de CCCD berichten. De CCCD komt dan op de aangemelde fabrieken een zogeheten 'supercontrole' uitvoeren. De BZB voert deze bepalingen ook inderdaad uit. In 1940 wordt tegen vijf fabrieken een tuchtrechtelijke verklaring opgemaakt.¹⁷²⁾

De controle omvat het toezicht op de monsterneming, conservering en bewaring van de melkmonsters; op de aflezingen en registratie van de vetgehalten; op het in gebruik zijnde glaswerk en chemicaliën; op de nauwkeurigheid en gevoeligheid van de aanwezige melkweegtoestellen en op de inboeking en verrekening van de gevonden vetgehalten en van de genoteerde ontvangen, verwerkte en afgeleverde hoeveelheden melk.¹⁷³⁾

Eind 1926 besluit de BZB tot oprichting van een technische dienst. Daartoe wordt in 1927 F.W. van de Vring tot technisch ambtenaar benoemd. Van de Vring zal later rijkszuivelconsulent in Noord-

Brabant worden. De technische controledienst blijft naast de technische dienst gewoon functioneren als instantie voor het onderzoek van melk op vetgehalte. Nog altijd gaat het hier dan in hoofdzaak om een controle van de weeg- en meetwerktuigen. Het onderzoek door de technische dienst is breder en behelst de controle op vetgehalte van de ondermelk, de geschiktheid van het bedrijfswater, controle op ontijzeringsstoestellen, watervervalsing van volle melk en ondermelk, vochtgehalte van gecondenseerde [476] melk, kwark en caseïne en het suikergehalte van gecondenseerde melk. Vele monsters water, melk, zuursel en gecondenseerde melk worden voorts bacteriologisch onderzocht.¹⁷⁴⁾ De fabrieken zenden hun monsters voor controle door de technische dienst zelf in.¹⁷⁵⁾

De belangstelling is echter niet al te groot. Een poging, aan het eind van de jaren dertig, om door middel van een abonnement de fabrieken te bewegen in andere opzichten ook van de diensten van het laboratorium gebruik te laten maken, leidt tot weinig resultaat. Slechts een klein aantal laat de keuringsboter, ondermelk, het water en de pekkel onderzoeken. Met name ten aanzien van het water is dit opmerkelijk, aangezien enkele fabrieken reeds geruime tijd met een ontijzeringsapparaat werken, maar zelf het ontijzerde water niet controleren en ook niet laten controleren.¹⁷⁶⁾

Naast de technische dienst en de administratieve en technische controledienst functioneert ook nog het melkcontrolestation. Deze instelling is in paragraaf 9.3.3. aan de orde geweest.

9.3.5. Scholing van fabriekspersoneel

Evenals de ZNZ houdt de BZB zich in belangrijke mate bezig met de organisatie van cursussen voor het fabriekspersoneel. Ook bestuursleden van aangesloten fabrieken wonen soms de cursussen bij.

In december 1915 en januari 1916 wordt een cursus gegeven in administratie en organisatie. Deze cursus mag zich verheugen in een zeer grote belangstelling van zowel directeuren als bestuursleden. De cursus moet een vervolg krijgen in het najaar van 1916.¹⁷⁷⁾

Pas in 1918 komt er meer variatie in het onderwijsaanbod. In het najaar van dat jaar wordt begonnen met tweejaarlijkse cursussen voor assistenten, voor botermakers en centrifugisten en voor machinisten. Deze worden gegeven in het Zuivelgebouw in Breda, waar een leslokaal daartoe is ingericht en de nodige leermiddelen aanwezig zijn. De cursussen worden gegeven door de secretaris, de inspecteur van de BZB en de leraar-machinist van de FNZ, H. Duif. De cursisten krijgen onder meer les in zuivelbereiding, boekhouding, wettenkennis, scheikunde, natuurkunde en de leer van het stoken. De lessen zijn gratis voor het personeel van de aangesloten fabrieken. Voor reiskosten is een regeling getroffen.¹⁷⁸⁾

De cursus voor assistenten wordt bezocht door circa vijftien deelnemers, de cursus voor botermakers en centrifugisten door ongeveer zestien en de cursus voor machinisten door circa achttien personen. Gedurende de looptijd van de cursus schommelen de leerlingenaantallen enigszins, omdat mensen naar elders vertrekken of wegblijven uit gebrek aan belangstelling.¹⁷⁹⁾

“Te vaak komen cursisten reeds na enkele lessen tot de zichzelf opgedrongen meening dat ze het toch niet volgen kunnen, komen daarna ongeregeld en blijven ten slotte geheel weg. Slechts de minderheid blijft trots alle bezwaren den cursus getrouw volgen met meer of minder succes.”

De kennis die voor het volgen van de cursussen is vereist, blijkt bij de meerderheid van de deelnemers te ontbreken. “Het nut der cursussen zal ook slechts dan grooter kunnen worden, indien door herhalingsonderwijs eerst het op de lagere school geleerde volledig door de deelnemers is opgenomen.”¹⁸⁰⁾ Om dit probleem te ondervangen gaat vanaf 1924 een voorbereidingscursus aan de assis-

tentencursus vooraf. In de voorbereidingscursus komen de vakken natuur- en scheikunde, handelskennis, handelsrecht en handelsrekenen aan de orde.¹⁸¹⁾ In de daaropvolgende jaren worden regelmatig nieuwe cursussen gestart voor assistenten en voor centrifugisten en botermakers. Voor een machinistencursus komen in 1920 niet genoeg aanmeldingen binnen.¹⁸²⁾ Een aantal machinisten krijgt echter de mogelijkheid de lessen in de leer van het stoken te volgen, die door de leraar-machinist [477] van de FNZ in het kader van de assistentencursus worden gegeven.¹⁸³⁾ In 1924 wordt een herhalingscursus voor assistenten opgezet.¹⁸⁴⁾

Naast de cursussen voor het fabriekspersoneel komt er een ‘sociaal-oeconomische cursus’ voor de fabrieksdirecteuren en bestuursleden. Deze cursus wordt in 1920 voor het eerst gegeven door de geestelijk adviseur van de BZB, dr. P.G.H. Dirckx. De lessen bestaan uit twee delen: een uur sociologie of maatschappijleer en een uur economie of staathuishoudkunde. De cursus is bedoeld om de leiders van de zuivelfabrieken inzicht te verschaffen in de organische samenhang van de maatschappij, aangezien deze nauw samenhangt met de zuivelindustrie. De belangstelling is groot: zestig deelnemers melden zich voor de eerste cursus in 1920 aan.¹⁸⁵⁾ De tweede reeks lessen in het najaar 1920 moet worden stopgezet wegens tijdgebrek van Dirckx.¹⁸⁶⁾

Een cursus voor het lager fabriekspersoneel wordt opgezet in 1924. De rijkszuivelconsulent verzorgt de lessen. De lessen worden op twee plaatsen gegeven, namelijk in Breda en ‘s-Hertogenbosch. De cursus in Breda wordt door de BZB georganiseerd voor het personeel van de bij de bond aangesloten fabrieken. Het aantal deelnemers bedraagt zestien. Aan de Bossche cursus nemen naast negen personen van bij de BZB aangesloten fabrieken ook twintig cursisten deel van andere fabrieken uit de omgeving van ‘s-Hertogenbosch.¹⁸⁷⁾

In 1924 start een ‘ontwikkelingscursus’. Deze cursus wordt op verzoek van de R.K. Vereniging van Directeuren georganiseerd. De lessen zijn uitsluitend toegankelijk voor bestuursleden en directeuren.¹⁸⁸⁾ Voor de in deze cursus behandelde onderwerpen worden ter zake deskundigen uitgenodigd een inleiding te houden. Het betreft hier veelal onderwerpen van natuurwetenschappelijke, scheikundige en juridische aard, maar verband houdend met het zuivelcoöperatief bedrijf. Zo worden in 1925 onder meer behandeld: ‘microben en enzymen, in het bijzonder de toepassingen in de zuivelbereiding’, ‘reële en titreerzuurgraad’, ‘pasteuriseren’, ‘krachtsoverbrenging’, ‘het kredietwezen, in het bijzonder het landbouwkrediet’, ‘het Melkbesluit’, ‘de nieuwe Coöperatiewet en haar toepassing’ en ‘de bouw van de koe’.¹⁸⁹⁾

De cursussen voor assistenten, lager personeel en botermakers worden in de loop van de jaren vele malen op tal van plaatsen gegeven. Daarnaast organiseert de BZB nog cursussen voor melkcontroleur (voor de eerste maal in 1930) en een cursus in veevoedingsleer, die wordt verzorgd door de rijksveeteeltconsulent, A.Th. Ariëns.¹⁹⁰⁾

9.3.6. Overige activiteiten

De overige werkzaamheden van de BZB worden in hoofdzaak uitgevoerd door daartoe opgerichte commissies.

De Commissie voor inwendige organisatie adviseert de aangesloten fabrieken op organisatorisch gebied. Zij wordt opgericht in 1915, naar aanleiding van een lezing door de heer Roebroek over het onderwerp: ‘Wat kan er op het gebied van zuivelorganisatie in Brabant worden gedaan?’. De commissie begint haar werkzaamheden met het uitbrengen van een circulaire over de rijksinkomstenbelasting. Voorts wordt door toedoen van de commissie in 1915 de cursus over administratie en organisatie voor beheerders en bestuursleden van de BZB-fabrieken gestart. De commissie ontwerpt ook het modelinspectierapport dat wordt gehanteerd bij de administratieve controle.¹⁹¹⁾ Aan de totstand-

koming van de administratieve en technische controledienst levert de commissie voorbereidende werkzaamheden. Voorts stelt zij modelstatuten op voor de coöperatieve zuivelfabrieken.¹⁹²⁾ Het bestuur van de BZB heft de Commissie voor inwendige organisatie in 1924 op. Hoewel in het jaarverslag geen motivering voor deze opheffing wordt gegeven, kunnen [478] we als reden voor deze opheffing aannemen dat de taken van deze commissie in de loop der jaren grotendeels zijn overgenomen door de controledienst.

In 1919 wordt een schattingscommissie opgericht. Deze commissie wordt in dat jaar tweemaal ingeschakeld voor de schatting van twee fabrieken, waar de inspecteur een reconstructie van de balans heeft geadviseerd.¹⁹³⁾

Eveneens in 1919 komt een bouwcommissie tot stand. De bouwcommissie dient ter kosteloze advisering bij de verbouw of nieuwbouw van zuivelfabrieken.¹⁹⁴⁾ In 1921 behandelt zij adviesaanvragen van de fabrieken te Princenhage, Oosterhout, Dongen en Prinsenbeek. Deze fabrieken ontvangen uitvoerige adviezen met plannen en begrotingen. De twee eerste fabrieken volgen de adviezen van de commissie geheel op. De twee laatste fabrieken stellen hun bouwplannen uit. In 1921 is in totaal door vier fabrieken bij de verbouwing geheel gewerkt volgens de adviezen van de bouwcommissie.¹⁹⁵⁾ Lange tijd maakt het architectenbureau Martens en Kramer te Oosterhout deel uit van de bouwcommissie.

Een daartoe ingestelde commissie brengt in 1919 rapport uit met betrekking tot de instelling van een pensioenfonds voor het personeel van de aangesloten fabrieken. Hoewel in de algemene vergadering van 1919 met algemene stemmen tot de instelling van een pensioenfonds wordt besloten, komt het fonds er voorlopig niet. Voorwaarde is namelijk dat het aantal verzekerden op 1 januari 1920 tweehonderd of meer bedraagt.¹⁹⁶⁾ Onder de zuivelfabrieken is weinig animo voor een pensioenverzekering van het personeel.

“Het kan niet ontkend worden, dat de tijd van invoering der pensioeneering zéér ongunstig is. De wettelijke sociale maatregelen zoals ‘zegeltjes plakken’ ‘de 8-urendag’ zijn nog te weinig populair, dan dat men uit eigen, vrije beweging nog méér voor het personeel zou doen.”¹⁹⁷⁾

Wel blijkt bij de zuivelfabrieken interesse te bestaan voor het afsluiten van een pensioenverzekering voor de directeur. Het aantal in aanmerking komende personen voor deze verzekering is echter te klein voor de BZB om de verzekering in eigen beheer te nemen. Deze worden dan ook voor het merendeel bij particuliere maatschappijen afgesloten.¹⁹⁸⁾

In 1920 stelt het bestuur van de BZB een looncommissie in. Deze commissie bestudeert de arbeidsvoorwaarden van het personeel aan de aangesloten fabrieken en stelt daarna een rapport op, waarin aan de fabrieken een bepaalde regeling wordt geadviseerd.¹⁹⁹⁾ De looncommissie bemiddelt ook in een loongeschil op de Coöperatieve Melkinrichting ‘St. Jan’ in ‘s-Hertogenbosch. Voor beide partijen wordt inderdaad een bevredigende loon- en provisieregeling gevonden.²⁰⁰⁾

In 1924 wordt een karnemelkcommissie ingesteld. Hierin heeft onder andere de directeur van de keuringsdienst van waren te Breda zitting.²⁰¹⁾ De commissie heeft tot taak het nemen van monsters karnemelk en het onderzoek daarvan. Dit vindt plaats aan vier fabrieken. Het is de bedoeling begin 1925 een verslag uit te brengen van de resultaten.²⁰²⁾

Tenslotte organiseert de BZB ook melkcursussen. Deze zijn reeds in hoofdstuk 8 behandeld.

9.3.7. Besprekingen betreffende samenwerking met de ZNZ

De verhouding tussen de BZB en de ZNZ loopt bepaald niet over van wederzijdse genegenheid. Inhoudelijk werkt men op enkele terreinen samen. Ten aanzien van activiteiten voor reclame wordt toenadering tot elkaar gezocht, alsmede bij de organisatie van melkcursussen in het grensgebied. Met name waar het de eigen organisatie aangaat voelt men elkaar duidelijk als concurrenten. De verhoudingen dreigen in een openlijke crisissfeer terecht te komen als midden jaren twintig besprekingen worden gevoerd over het treffen van een grensregeling tussen beide bonden.

[479] De meeste van deze besprekingen vinden plaats in de trein van en naar 's-Hertogenbosch. De vertegenwoordigers van de bonden bezoeken een vergadering van de FNZ elders in het land en gebruiken de reistijd om de gedachten omtrent de grensregeling te inventariseren. De BZB neemt met een brief van 23 juni 1923 het initiatief voor een voorlopige bespreking met de ZNZ over genoemd onderwerp. Op 5 juli vindt dit gesprek plaats tussen voorzitters en secretarissen van beide bonden. Men is het eens over de doelstelling. De bestaande toestand wat betreft de bij de bonden aangesloten fabrieken vormt het uitgangspunt, behoudens de mogelijkheid om met wederzijds goedvinden een paar fabrieken tegen elkaar uit te wisselen. Voor de nog niet aangesloten fabrieken zou een grenslijn moeten worden getrokken. Na wat heen en weer gepraat over welke door de provincie Noord-Brabant getrokken lijn deze grens zou moeten vormen, gaan de heren in 's-Hertogenbosch uit elkaar. De secretaris van de ZNZ, H. Creemers, is van mening dat het plan rond is. De grens zal lopen over de spoorlijn Hedel-'s-Hertogenbosch-Boxtel en dan, zo meent hij, via Moergestel, Oisterwijk en Hilvarenbeek naar de Belgische grens. Creemers was van mening dat "hij zich tegenover den Brabantschen Bond eens heel royaal had getoond". Aan de BZB kwam in deze regeling namelijk de nog bij geen van de bonden aangesloten fabriek te Boxtel toe, alsmede de onlangs uit de ZNZ getreden fabriek te Oisterwijk.²⁰³⁾

Op de heenreis naar een volgende vergadering van de FNZ in 's-Gravenhage hervatten Creemers en de secretaris van de BZB, C.J. Janse, hun besprekingen. Janse blijkt niets te voelen voor de ZNZ-gedachte betreffende de grens ten zuiden van Boxtel. Het bestuur van de BZB opteert voor de spoorlijn Boxtel-Eindhoven-Valkenswaard-Belgische grens. Creemers is verontwaardigd over dit voorstel van de BZB. Een aaneengesloten gebied waarin van de zestien fabrieken er veertien bij de ZNZ zijn aangesloten en twee bij de BZB, zou dan geheel aan de Brabantse bond toekomen. Als Janse vervolgens meedeelt dat deze grens al steeds de bedoeling van de BZB is geweest²⁰⁴⁾, reageert Creemers nog verontwaardigder: Janse heeft de vertegenwoordigers van de ZNZ met deze onderhandelingen van het begin af misleid. Van loven en bieden over het afstaan van enig gebied kan volgens Creemers, die zich daarin later ook gesteund weet door de rest van het ZNZ-bestuur, geen sprake zijn. De bespreking stopt "en het verdere gedeelte der reis werd vrijwel zwijgend afgelegd".²⁰⁵⁾

Nadere gesprekken over de grensregeling blijven enige tijd uit. Wel neemt de BZB diverse malen met de ZNZ contact op over het als lid aannemen van enkele fabrieken. Aangezien er geen formele grensscheiding bestaat, is geen toestemming nodig van de ZNZ. De secretaris van de ZNZ uit zich, daarnaar gevraagd, negatief over aanneming door de BZB. De fabrieken te Lith en Oss komen in het najaar van 1925 onder de BZB. Over aansluiting van de fabriek te Veghel laat Creemers zich in gelijke bewoordingen uit.²⁰⁶⁾ Het bestuur van de BZB bespreekt deze kwestie en blijft de lijn Ravenstein-'s-Hertogenbosch-Boxtel beschouwen als de grens van het werkgebied van de BZB. Daarom wijst het de aanvraag van Veghel af om als lid te worden toegelaten.²⁰⁷⁾

Overigens moet in dit verband opgemerkt worden dat van de ongeorganiseerde fabrieken in het grensgebied er in deze jaren meer bij de BZB aansluiting zoeken dan bij de ZNZ. Vooral de verplichting van de ZNZ-leden om hun boter aan geen andere publieke veiling dan de coöperatieve bo-

termijn te Maastricht te leveren, stuit de ‘losse’ fabrieken tegen de borst. Men blijft liever vrij wat de boterverkoop aangaat.²⁰⁸⁾

De besprekingen worden heropend op 22 september 1925. Creemers wil niet praten over het afstaan van enig gebied door de ZNZ. Volgens hem moet de grens vanaf Boxtel achter Moergestel en Hilvarenbeek naar de Belgische grens lopen. De vertegenwoordigers van de BZB zijn uiteindelijk bereid dit voorstel aan hun bestuur te overleggen. Overgeleverd aan elkaar in een treincoupé voor de duur van de verdere reis, vraagt [480] Creemers vervolgens “aan de Brab. heeren waarom de Brab. bond er zoo op gesteld was een stuk van den Z.N.Z. te krijgen”. Aan weerszijden blijkt dan ‘oud zeer’ te leven. De ZNZ is eerder niet in overleg getreden met de BZB toen de fabriek te Bladel, die eerst bij de Brabantse bond was aangesloten, naar de ZNZ is overgegaan. Creemers werpt hierop tegen dat Bladel vóór het lidmaatschap van de BZB lid was geweest van de ZNZ.²⁰⁹⁾ Ook andere fabriekjes die voorheen lid waren van de ZNZ zijn nu lid van de BZB. Andere gevoelens spelen eveneens een rol. Meerdere bestuursleden van de BZB vinden dat alle in Noord-Brabant gelegen fabrieken aan de Brabantse bond toebehoren. De ZNZ claimt oudere rechten en ontkent dat door de keuze van een naam een soort eigendomsrecht ontstaat.²¹⁰⁾

De verstandhouding tussen beide bonden komt op een dieptepunt als het bestuur van de BZB en dat van de ZEV,* dat zijdelings bij de onderhandelingen is betrokken, het officieel door de ZNZ overgenomen grensvoorstel van Creemers afwijzen. Men wil de grens meer naar het oosten en opteert nog altijd als grens ten zuiden van Boxtel voor de lijn Eindhoven-Valkenswaard.²¹¹⁾ Inmiddels heeft het BZB-bestuur besloten de fabriek te Gemert, waarvan een aanvraag voor lidmaatschap is binnengekomen, aan te nemen. Tevens is de secretaris opgedragen de fabrieken, waarmee vroeger over aansluiting is gecorrespondeerd of gesproken (Erp_ en Veghel), te berichten dat ze zich nu bij de BZB kunnen aansluiten. De ZNZ is zeer onaangenaam getroffen.²¹²⁾ Het bestuur van de ZNZ noemt de handelwijze van de BZB in deze “allesbehalve netjes” en neemt de afwijzing van het voorstel voor kennisgeving aan. Het ZNZ-bestuur besluit tevens geen besprekingen of onderhandelingen over een grensregeling met de BZB meer te voeren, “zoolang het Bestuur van dien Bond niet duidelijk heeft laten blijken, dat zij van hun annexatiezucht genezen zijn.”²¹³⁾ Daarmee zijn de onderhandelingen voorlopig van de baan.

In 1931 komt er dan plotseling en vrij soepel toch een grensregeling tussen de beide bonden tot stand. In februari 1931 wordt een commissie opgericht, bestaande uit vertegenwoordigers van de BZB en ZEV, die met vertegenwoordigers van de ZNZ een ontwerp-grensregeling moet trachten op te stellen.²¹⁴⁾ De ZNZ bespreekt het voorstel reeds in de bestuursvergadering van 4 mei. Tijdens een eerdere bespreking met enkele bestuursleden van de BZB, ZEV en ZNZ is men het over de regeling in principe eens geworden. Het voorstel houdt een handhaving van de bestaande situatie in. Alleen de fabrieken te Gemert, Erp_ en Mill, die sinds de vorige onderhandelingen zijn aangenomen, mogen door de ZNZ worden aangenomen zonder toestemming van de BZB, mits zij bij die bond aan hun verplichtingen hebben voldaan. Het bestuur van de ZNZ wil alleen het punt niet inwilligen dat de ZEV het recht heeft de drie genoemde fabrieken zolang die bij de BZB zijn, als lid aan te nemen.²¹⁵⁾ Blijkbaar wordt deze wens van de ZNZ ingewilligd. In de vergaderingen van het bestuur komt deze zaak niet meer ter sprake. Op 5 oktober 1931 zet het bestuur van de ZNZ, nadat de BZB en de ZEV al getekend hebben, de handtekeningen onder de overeenkomst.²¹⁶⁾ Als algemene grenslijn geldt dan de lijn Diedensche Sluis (bij Ravenstein), Molenstraat (bij Oss), Elst_ (bij Geffen), Rosmalen Hoek (bij Den Dungen), Klein Liempde, Broekhoven (bij Tilburg), Rovert (bij Hilvarenbeek) en van daaruit naar de Belgische grens.²¹⁷⁾ Deze grensscheiding komt vrijwel overeen met het oorspronkelijke voorstel van de ZNZ in 1923.

* Zuivel-ExportVereeniging Brabant

In de jaren na de Tweede Wereldoorlog wordt in het zuiden van Nederland op allerlei fronten gesproken over reorganisatie en samenwerking op het gebied van de zuivelindustrie en zuivelbonden. In het gebied van de ZNZ komt een grote reorganisatie tot stand. In het werkgebied van de BZB is naast de ZEV ook de COC ontstaan. In hoofdstuk 6 heb ik deze organisaties behandeld. De twee grote zuivelbonden ZNZ en BZB raken in 1947 met [481] elkaar in gesprek over samenwerking. Volgens sommigen is zelfs een fusie van beide bonden wenselijk.

Op 4 december 1947 vindt de eerste vergadering plaats tussen vertegenwoordigers van de ZNZ en van de BZB met als doel te komen tot een bestudering van het vraagstuk van samenwerking tussen beide bonden en te bezien of uit de beide bonden één organisatie zou kunnen ontstaan. Redenen voor samenwerking zijn er volgens beide partijen genoeg. De bij beide bonden aangesloten zuivelcoöperaties betrekken procentueel gezien de meeste melk uit Noord-Brabant. Het karakter van het zuivelbedrijf vertoont geen grote verschillen meer tussen de beide bonden. Wel worden gemiddeld per boerenbedrijf in het BZB-gebied meer koeien gehouden. De grensbepalingen die in 1931 zijn overeengekomen, worden aan beide zijden van de grens overschreden. Zowel de ZNZ als de BZB hebben in het gebied van de andere bond nog zuivelcoöperaties als leden. Tenslotte vormt een belangrijk argument voor samenwerking de overeenkomst in vraagstukken die zich op het gebied van de zuivel aandienen.²¹⁸⁾

Deze vraagstukken hebben in de eerste plaats betrekking op de coöperatieve verwerking van overmelk. Uit het oogpunt van een rationale verwerking van de overmelk acht men een intensieve samenwerking tussen de toporganisaties noodzakelijk. Voorts kan gedacht worden aan samenwerking inzake de afzet van produkten en het wetenschappelijk onderzoek dat in grote melkproduktenfabrieken nodig is.²¹⁹⁾

In de eerste vergadering van de unificatiecommissie, die de mogelijkheden tot samenwerking tussen BZB en ZNZ moet onderzoeken, op 4 december 1947, onderschrijven alle aanwezigen bovenstaande redenen om de samenwerking te bestuderen. Men is het in principe eens over een samenvloeiing van beide organisaties op termijn. Minder goed eens wordt men het over de daarbij te volgen weg.²²⁰⁾

De ZNZ stelt bij monde van F. Smits van Oyen voor tot een fusie van beide bonden te komen. Daartoe moeten de BZB en de ZNZ een nieuwe organisatie oprichten en daarin geleidelijk oplossen. Aangezien de ZNZ zich nog maar kort geleden geheel opnieuw heeft georganiseerd, schat hij een nieuwe reorganisatie van de CZNZ als moeilijk in. Smits van Oyen stelt voor de CZNZ als nieuwe organisatie voor beide bonden te beschouwen en deze eventueel om „tactische en praktische redenen” van een andere naam te voorzien. Als plaats van vestiging zou om die redenen bijvoorbeeld ook ‘s-Hertogenbosch kunnen worden overwogen.²²¹⁾

Eerder echter, ten tijde van de bestudering van de toekomstplannen van de ZNZ, is Smits van Oyen niet ingegaan op signalen van de COC ten aanzien van moeilijkheden als gevolg van het “kriskras dooreenlopen” van de gebieden van de ZNZ en de BZB.¹²²⁾ Smits van Oyen wilde toen nog wachten met een bespreking met de COC om verwarring en nodeloze stagnatie van de reorganisatieplannen in het ZNZ-gebied te voorkomen. Evenmin wenste Smits van Oyen toen te praten over een samenwerking van beide bonden in het zuiden:

“Laat ons beginnen met onze eigen Organisatie te reorganiseren, stevig te fundeeren en goed uit te bouwen. [...] We moeten eerst de zaken met onze eigen mensen beredderen, en moeten voorkomen dat fabrieken, welke voor ons thans nog vreemdelingen zijn, zich ook daarmee gaan bemoeien.”²²³⁾

In een vertrouwelijk schrijven zegt Smits van Oyen te willen voorkomen dat ten gevolge van een

conservatieve invloed uit de hoek van de BZB een gebrekkige reorganisatie in het ZNZ-gebied tot stand zou komen. In de hoogste regionen van de BZB is men volgens hem “nog een pietsie ouderwetsch, en ik wil tot iederen prijs voorkomen, dat, tengevolge van ontijdig praten met den Brabantschen Bond waarvan een ontijdige invloed van de [482] Brabantschen Bond op onze plannen het gevolg zou kunnen zijn, het kind met het badwater zou worden weggegooid.”²²⁴⁾

Als eenmaal de reorganisatie in het ZNZ-gebied een aanvang heeft genomen, is Smits van Oyen wel bereid te praten met de BZB en poneert hij in de onderhandelingen het door hem gehanteerde ZNZ-model als richtinggevend voor het samengaan van ZNZ en BZB.

In de BZB zijn de meningen over dit voorstel verdeeld. Y.Th. Terwisscha van Scheltinga staat dicht bij de plannen van Smits van Oyen, hoewel hij vindt dat dit plan in feite een ontkrachting is van de BZB doordat geleidelijk leden wegvloeien naar de CZNZ. Een radicaler standpunt neemt W.A. van As, directeur van de ZEV, in. Hij heeft grote bezwaren tegen het plan en ziet de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie meer in het zelfstandig laten voortbestaan van de fabrieken. De positie van de zuivelfabrieken zou moeten worden versterkt door een verplichte aansluiting bij de ZEV en COC.²²⁵⁾

De unificatiecommissie komt uiteindelijk tot de conclusie dat een intensieve samenwerking tussen beide bonden noodzakelijk is. De commissie meent dat deze samenwerking het best kan worden bereikt door een fusie, op kortere of langere termijn, tussen de bonden. Het plan van Smits van Oyen ter bereiking van dit doel, vindt echter geen eenstemmige instemming.²²⁶⁾ Tot een fusie tussen beide bonden komt het voorlopig niet. Pas in 1973 gaan de CZNZ, de BZB en de ZEV volledig samen in de Coöperatieve Zuid-Nederlandse Organisatie van Zuivelverenigingen.

9.4. ALGEMEENE NEDERLANDSCHE ZUIVELBOND (FNZ)

Nadat de coöperatieve zuivelfabrieken zich aaneensluiten in provinciaal of regionaal georiënteerde bonden komt ook de wens op een algemeen verenigingspunt te creëren voor het nationale terrein van de zuivelcoöperatie. Aanvankelijk lijkt het erop dat de Nederlandsche Coöperatieve Bond dit zal worden. De Handelskamer van de Nederlandsche Coöperatieve Bond laat een handelsmerk voor de Hollandse boter deponeren en bevordert de afzet van zuivelprodukten. De Raadgevende Kamer van deze bond maakt propaganda voor produkten van de coöperatieve zuivelfabrieken en ruimt op de agenda's van de algemene vergaderingen plaats in voor zuivelzaken. In de Nederlandsche Coöperatieve Bond zijn zowel de produktie- als de consumptiecoöperaties vertegenwoordigd. Deze combinatie blijkt geen gelukkige. De belangen van beide soorten coöperaties staan ver van elkaar. De zuivelafgevaardigden denken zich in een algemene zuivelbond krachtiger te kunnen ontwikkelen. Op voorstel van G.J. Bieleman wordt in september 1899 een commissie aangewezen die wordt belast met het ontwerpen van concept-statuten voor een algemene Nederlandse zuivelbond.²²⁷⁾

De oprichting van “de Algemeene Nederlandsche Zuivelbond, federatieve vereeniging van bonden, van coöperatieve zuivelfabrieken, bij verkorting FNZ” vindt plaats in oktober 1900. Alle bestaande coöperatieve zuivelbonden sluiten zich aan.²²⁸⁾ Het karakter van de verschillende Nederlandse zuivelgebieden vertoont onderling grote verschillen. In het noorden van het land heeft de stoomzuivelfabricage de overhand, terwijl de handkrachtfabriekjes nog goeddeels het gezicht van de zuivelfabricage in het zuiden bepalen. Samenwerking in een landelijke bond roept dan ook in eerste instantie voorzichtigheid en aanpassing op. Alle provinciale bonden willen wel samenwerken, maar zij zijn ook zeer gesteld op hun eigen zelfstandigheid. Met name J. Truyen, die als vertegenwoordiger van de ZNZ deelneemt aan de besprekingen, eist dat de gewestelijke bonden nooit gebonden zullen zijn door besluiten in de FNZ genomen, die niet stroken met de eigen sociale, politieke en geestelij-

ke opvattingen. De FNZ draagt als gevolg hiervan een sterk federatief karakter.²²⁹⁾

[483] Het doel van de FNZ behelst de bevordering van de belangen der coöperatieve zuivelbereiding in Nederland. Op zes manieren tracht de bond aan dit doel uitvoering te geven: 1) samenwerking op federatieve grondslag en wederkerige voorlichting in alle zaken, die de bloei der aangesloten bonden kunnen bevorderen; 2) het opsporen en bestrijden van knoeierijen bij de bereiding van en de handel in zuivelprodukten; 3) het aandringen bij daarvoor aangewezen lichamen op het nemen van maatregelen, die in het belang van de zuivelproducent zijn; 4) het geven van gelegenheid tot verkrijging van diploma's van bekwaamheid voor de verschillende betrekkingen in zuivelfabrieken; 5) het aanleggen en bijhouden van statistieken op het gebied der zuivelbereiding; 6) het uitgeven van een orgaan en andere geschriften op het gebied der coöperatieve zuivelbereiding.²³⁰⁾

De wellicht voornaamste taak van de FNZ ligt in het voeren van propaganda. Doel van de binnenlandse propaganda is de coöperatieve gedachte meer bekendheid te geven en de boterknoeierijen te bestrijden evenals de kwaliteit van de boter te verbeteren. De aansluiting van coöperatieve zuivelfabrieken bij de botercontrolestations wordt door de FNZ sterk gestimuleerd. In het binnenland maakt de bond gebruik van diverse geschriften. Vanaf 1906 geeft de FNZ een eigen weekblad uit, het Officieel Orgaan. De propaganda in het buitenland dient ter verdediging van de goede naam van de Nederlandse boter. Ook tracht de bond nieuwe buitenlandse afzetgebieden voor boter te vinden. Daartoe neemt de FNZ deel aan tentoonstellingen in het buitenland, bemiddelt zij om Nederlandse fabrieken of exportverenigingen in contact te brengen met buitenlandse afnemers en stelt zij in 1905 een informatiebureau in werking.²³¹⁾

Naast de propaganda, een zaak die bij uitstek landelijk kan worden georganiseerd, is de FNZ zowel voor de overheid als voor particulieren een belangrijk adviserend lichaam op zuivelcoöperatief gebied.²³²⁾

Meer in het directe belang van de fabrieken is de bemoeienis van de algemene zuivelbond met de boterafzet. Hiertoe bestaat tot 1918 een aparte afdeling: de Rechtstreeksche Verkoop. De afdeling Rechtstreeksche Verkoop begint in 1906 met een botermijn in Arnhem.²³³⁾ Het betreft hier de botermijn van Zutphen, die aanvankelijk werd geëxploiteerd door de Geldersch-Overijselsche Bond van Coöperatieve Zuivelfabrieken. De FNZ neemt de mijn in 1906 over en verplaatst deze naar Arnhem.²³⁴⁾ Op de mijn wordt alleen boter met het rijksmerk geveild. Binnen de FNZ bestaat verschil van mening over de taken die de bond zich moet stellen. De mening dat de FNZ zich dient te beperken tot niet-commerciële belangen voor zover het de verkoop betreft, wint terrein. Als gevolg daarvan wordt in 1918 de afdeling Rechtstreeksche Verkoop opgeheven.²³⁵⁾ De opvolger van de verkoopafdeling wordt de Nederlandsche Coöperatieve Zuivelverkoopvereniging. Bij deze federatieve vereniging worden de werkzaamheden ondergebracht. In 1923 wordt zij echter ontbonden en wordt de Nationale Coöperatieve Zuivelverkoopcentrale opgericht.²³⁶⁾ Voor de Brabantse en Limburgse zuivelcoöperaties is deze centrale echter van minder belang aangezien zij beschikken over een eigen verkoopapparaat.

Ook op zuiveltechnisch gebied is de FNZ actief. Zij houdt zich onder meer bezig met het kweken van reinkulturen. Een bacterioloog houdt hierop toezicht. De reinkulturen worden met een kleine winst aan de bij de gewestelijke zuivelbonden aangesloten fabrieken verkocht.²³⁷⁾ Het gebruik van steenkool in de fabrieken om stoom en kracht op te wekken, is voor de FNZ reden in 1911 een meesterstoker aan te stellen die de machinisten en stokers voorlichting moet geven. De meesterstoker heet later leraar-machinist en nog weer later leraar-werktuigkundige. De aanstelling van een werktuigkundig ingenieur moet tegemoet komen aan de behoefte aan voorlichting omtrent technische vernieuwing en uitbreiding.²³⁸⁾

De FNZ voorziet ook in een deel van de opleiding voor het technisch personeel. De rijkszuivelschool in Bolsward behartigt sinds 1904 de opleiding van leidend personeel.

[484] De zuivelbonden en FNZ verzorgen de opleiding van het technisch personeel. Gegadigden volgen bij de zuivelbonden de cursus en leggen vervolgens bij de FNZ het examen af. Daarmee samen hangt ook de uitgave van leerboeken.²³⁹⁾

Voorts ontwikkelt de FNZ een tweetal verzekeringen voor het personeel van de coöperatieve zuivelfabrieken. Zij sticht een onderlinge risicoverzekering voor de Ongevallenwet en een collectieve verzekering van het personeel tegen gevolgen van ongevallen buiten het bedrijf.²⁴⁰⁾

Een belangrijke maatregel voor de zuivelcoöperaties is de stichting van een centrale commissie voor de aankoop in 1904. Aanvankelijk gaat het hier alleen om een bespreking van aangelegenheden omtrent de aankoop van hulpgoederen, maar al snel ontwikkelt men ideeën om voor gezamenlijke rekening diverse artikelen te gaan kopen. Belangrijkste voordeel is dat men op deze wijze flinke reducties bij de leveranciers kan bedingen en kwaliteitseisen kan stellen. Een daadwerkelijke gezamenlijke aankoop komt in 1906 op gang. Tegelijk met de overname van de Gelderse botermijn neemt de FNZ ook de bemoeienis met de aankoopzaken van de Geldersch-Overijselsche Bond over, zodat de fabrieken van laatstgenoemde bond van de aankoopdienst gebruik kunnen blijven maken. Op deze wijze ontstaat in Arnhem een centraal depot van hulpstoffen.²⁴¹⁾ Ook Limburgse en Brabantse zuivelfabrieken maken gebruik van dit depot, hetzij direct, hetzij via de zuivelbonden.

Hoofdstuk 10

Sociaal-culturele transformatie op het platteland

Voorafgaand aan de sociaal-culturele ontwikkelingen op het platteland, die onder meer worden opgeroepen als gevolg van de coöperatieve zuivelindustrie, heeft al een belangrijke mentaliteitsverandering plaats gevonden. In de beslissing om in samenwerking met andere boeren boter te fabriceren, komt reeds een andere mentaliteit tot uitdrukking. Hierin uit zich de bereidheid om voor een deel met de traditie te breken. Het betekent anderzijds geen totale omslag, omdat de coöperatie steunt op traditionele waarden als saamhorigheid en hulpvaardigheid. Met de mentaliteitsverandering die ten grondslag ligt aan de oprichting van de eerste zuivelcoöperaties zet zich een proces in van modernisering, van grote economische, sociale en culturele veranderingen in de plattelandssamenleving op de Limburgse en Brabantse zandgronden.

10.1. SOCIALE ORGANISATIE EN PARTICIPATIE

In deze paragraaf staat de organisatie en participatie van boeren in de zuivelcoöperaties, andere boerenorganisaties en het maatschappelijk leven centraal. Allereerst geef ik een overzicht van de interne organisatie van de coöperatieve zuivelfabriek. Daarna komt de participatie in boeren- en boerinnenorganisatie aan de orde. De paragraaf sluit af met de deelname van boeren in het maatschappelijk leven.

10.1.1. Interne organisatie van de zuivelcoöperaties

De sociale organisatie binnen de coöperatieve vereniging kenmerkt zich allereerst door haar democratisch karakter. De leden nemen deel in de vereniging, zij kiezen uit hun midden als vertegenwoordigers in de uitvoering van het bedrijf een bestuur, dat gecontroleerd wordt door een raad van toezicht. Hoe werkt deze democratische gedachte in de praktijk uit? En welke positie bezet de directeur, die uit broodwinning en soms ook uit eergevoel voor een goed renderende fabriek en een goede kwaliteit van de produkten, eveneens belanghebbende is bij de coöperatieve vereniging.

Leden

De leden houden invloed op het beheer van de zuivelfabriek via de algemene vergaderingen. Daar worden de belangrijkste zaken omtrent de coöperatieve zuivelfabriek behandeld. De leden oordelen aan het eind van elk boekjaar over de balans en resultatenrekening van de fabriek. Goedkeuring hiervan kwijt het bestuur en de directeur van het gehouden beheer. Binnen vijf maanden na afloop van het boekjaar moet deze vergadering zijn gehouden. Hoeveel keer de leden verder nog voor een vergadering bij elkaar worden geroepen staat de coöperaties vrij. Meestal vindt slechts één jaarlijkse algemene ledenvergadering plaats. Alleen als er grote problemen zijn in de fabriek, waardoor bijvoorbeeld extra geld geleend moet worden of een beroep moet worden gedaan op de tegoeden van de leden, schrijft het bestuur, al of niet op verzoek van leden, tussentijdse vergaderingen uit.

In de algemene vergadering hebben de leden veelal stemrecht naar gelang het aantal koeien dat zij hebben. Zo hebben de boeren die de meeste melk leveren aan de fabriek ook het meest in de coöperatie te zeggen. Soms gaan stemmen op om het stemmen per koe te [491] veranderen. In sommige coöperaties hebben houders van veel koeien volgens andere leden een te groot overwicht. In Roermond pareert het bestuur van 'St. Christoffel' deze bezwaren door te wijzen op de verantwoordelijkheden, lasten en baten, die ook per aantal koeien geregeld zijn.¹⁾

De participatie van de leden in de coöperatieve vereniging vermindert naarmate de zaken beter gaan in de fabriek en naarmate de coöperatie groeit. De inzet van de boeren in de beginfase van de coöperatieve zuivelfabricage is nog groot, maar vermindert in toenemende mate. In 1912 besluiten de leden van 'De Oude Molen' in Asten vanwege de slechte opkomst van de leden op algemene vergaderingen, een boete te heffen van 25 cent voor elk lid dat verzuimt een vergadering bij te wonen. Het voorstel van een van de leden om, nu niet langer in het vergaderlokaal van de plaatselijke herberg wordt vergaderd, maar in de oude school, aan de opkomende leden een paar glazen bier te geven, verliest het van het boetevoorstel. Bier wordt niet langer op de vergaderingen geschonken. Het bestuursvoorstel om boeten te heffen wordt met 47 van de 50 stemmen aangenomen.²⁾ In 1950 krijgen de leden van de coöperatieve zuivelfabriek in Venray presentiegeld voor bijwoning van de buitengewone algemene vergadering in februari van dat jaar. Alle leden die voor de aanvang van de vergadering om half drie in de zaal aanwezig zijn, krijgen een kaartje, waarop zij na afloop van de vergadering f. 1,- ontvangen.³⁾

De afnemende participatie van de leden uit zich ook in een vermindering van het fabrieksbezoek. De leden lopen niet meer vrij de fabriek in en uit, zoals in de beginfase gebeurde. Het toenemend aantal leden en de grotere productie in de fabriek maken dit niet langer mogelijk. Voor de aangesloten boeren wordt nu de gelegenheid geschapen op een bepaalde dag de fabriek te bezichtigen.⁴⁾ In 1924 roepen de directeur en voorzitter van de melkinrichting 'St. Christoffel' te Roermond de leden op wat meer naar de fabriek te komen. "Hoeveel leden zijn er niet, die nog nooit hun eigen fabriek van binnen hebben gezien." De directeur toont zich bereid de leden in de fabriek rond te leiden en uitleg te geven omtrent de gang van zaken. Als de boeren zien wat er in de fabriek omgaat, zal dat ongetwijfeld de samenwerking tussen boeren en fabriekspersoneel bevorderen, zo is de achterliggende gedachte.⁵⁾ Duidelijk is wel dat door de toename van het aantal leden, ook uit omliggende dorpen, in het concentratieproces van de zuivelindustrie niet alleen de geografische afstand tot de fabriek, maar ook de mentale afstand is gegroeid.

Bestuur

In de beginfase van de coöperatieve zuivelfabricage neemt het bestuur een centrale plaats in ten aanzien van het beheer van de fabriek. De bestuursleden nemen de beslissingen, bij ingrijpende zaken raadplegen zij de overige verenigingsleden in de algemene vergadering. De vergaderfrequentie van de besturen ligt in het begin vrij hoog. Naarmate de directeurs meer taken en verantwoordelijkheden overnemen, zakt de frequentie maar blijft in het algemeen toch nog altijd gehandhaafd op zo'n negen keer per jaar. Dat houdt in dat het bestuur ongeveer elke zes weken bij elkaar komt om de lopende zaken te bespreken.

In sommige coöperaties worden bestuursleden bezoldigd. Dit varieert van een tegemoetkoming in de kosten die voor de coöperatie worden gemaakt, tot de uitkering van een heus salaris. Voor de secretaris en penningmeester van de coöperatieve zuivelfabriek 'St. Anthonius Abt' in Stramproy wordt in 1893 een halve cent gereserveerd van elke gulden die de boter over dat jaar opbrengt. De secretaris ontvangt drievijfde deel van deze reservering, de penningmeester tweevijfde deel.⁶⁾ In 1894 ontvangt de penningmeester van deze coöperatie f. 40,- voor zijn werkzaamheden in dat jaar. De plaatselijke koster, P.J. Ament, die als assistent-secretaris fungeert, ontvangt f. 13,-. De secretaris van 'St. Antonius Abt' ontvangt voor zijn diensten over 1894 het bedrag van f. 130,- alsmede f. 15,- voor bureaunkosten, briefpapier, pennen en dergelijke.⁷⁾

[492] In de statuten van de zuivelcoöperaties wordt het bestuur opgedragen, naast uitvoering van de besluiten die de algemene vergadering neemt, de zuivelfabriek van de vereniging te beheren en de dagelijkse leiding te voeren. Het wordt voor bestuursleden echter steeds moeilijker het complexe bedrijf dat de zuivelfabriek inmiddels is geworden, in zijn geheel te overzien. Niet alleen de tech-

niek inzake de zuivelbereiding wijzigt zich voortdurend, ook de boekhouding vereist steeds meer kennis en tijd. De relatie tussen bestuur en directeur komt steeds openlijker in een spanningsveld te liggen. Bij de oprichting van de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'St. Brigida' in Bavel wordt, zoals hierboven reeds gemeld, J. van Geldrop als directeur aangesteld. Zijn bevoegdheden worden niet in een schriftelijk contract vastgelegd. Het bestuur is echter al snel van mening dat Van Geldrop in het beheer van de fabriek teveel zijn eigen weg gaat. Wijs geworden bepaalt het bestuur dat voortaan bij een directeursbenoeming de afspraken in een contract worden geregeld.⁸⁾

In toenemende mate gaat men over tot een strikte omschrijving van taken en bevoegdheden van bestuur en directeur in de statuten of het huishoudelijk reglement van de vereniging. In 1907 liggen de taken van het bestuur van de coöperatieve stoomroomboterfabriek 'St. Antonius' in Heijthuisen als volgt vast. Het bestuur vertegenwoordigt de vereniging "in en buiten rechten", het zorgt voor de uitvoering van statuten, reglementen en besluiten van de algemene vereniging en beslist over de toelating van nieuwe leden. Voorts ziet het bestuur er op toe, dat de leden hun verplichtingen vervullen. Het regelt de dagelijkse werkzaamheden, zorgt voor de betalingen, voor het onderhoud van gebouwen en inventaris en verzekert de goederen van de vereniging tegen brand. Het bestuur is verder gemachtigd beampten en werklieden van de fabriek te benoemen, te schorsen of te ontslaan. De instructies voor het personeel worden eveneens door het bestuur vastgesteld.⁹⁾

In het huishoudelijk reglement van hetzelfde jaar worden de bepalingen in relatie met de directeur enigszins afgezwakt. Nu luidt het dat het bestuur de wijze van werken en de administratie van de fabriek met de directeur regelt. De dagelijkse leiding van de zaken in de fabriek is, volgens artikel 30, opgedragen aan de directeur. Hij dient aanwezig te zijn bij alle werkzaamheden in de fabriek. De directeur is belast met de administratie van de fabriek. Hij controleert de melk samen met een aan te wijzen bestuurslid en de nodige werklieden. De directeur voert alle correspondentie die verband houdt met de dagelijkse exploitatie. Hij maakt voorts voor elke betalingstermijn de rekening op en doet in overleg met het bestuur de bestellingen van de dagelijkse benodigdheden in de fabriek. De secretaris-penningmeester voert in aanvulling hierop alle andere correspondentie en doet al het schrijfwerk hem door het bestuur opgedragen. Niet de directeur maar de secretaris-penningmeester int alle gelden en doet alle betalingen. Voorts betaalt de laatste het personeel en de leden op vastgestelde termijnen uit.¹⁰⁾ Het is naar aanleiding van voorgaande taakomschrijvingen niet ondenkbaar dat directeur en secretaris-penningmeester elkaar regelmatig voor de voeten lopen.

Sommigen zien schaduwkanten aan de toenemende invloed van de directeur. Zij zijn bang dat de boeren, in principe toch eigenaar van het bedrijf, zich met handen en voeten moeten binden aan de directeur en het vakpersoneel. Deze tegenstand komt voor het eerst op bij de opkomst van de stoomzuivelfabricage. Met de overgang naar zuivelfabrieken op stoomkracht is voor de zuivelbereiding een grotere technische kennis vereist waarin het bestuur niet meer kan voorzien. Hiervoor moeten 'vreemde' directeuren worden aangetrokken. Bij sommigen bestaat de angst de controle op de coöperatieve zuivelfabriek als lid of bestuurslid kwijt te raken. De spreekbuis van het verzet tegen de 'stoomzuivels' is pater Van den Elsen. De zuivelcoöperaties zijn voor hem in de eerste plaats zedelijke instellingen, bedoeld als onderdeel van het katholiek-sociale maatschappijtype. Een hechte organisatie van coöperatieve verenigingen en andere boerenorganisaties rondom de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond (NCB) is zijn ideaal. Het aantrekken van directeuren [493] en andere vaklui van elders voelt Van den Elsen als een grote bedreiging voor dit ideaal.¹¹⁾ Hoewel men op sommige plaatsen zolang mogelijk aan de oude verhoudingen tussen bestuur, leden en personeel wil vasthouden, is de ingezette ontwikkeling onomkeerbaar. De meeste directeuren die in de stoomzuivelfabrieken worden aangesteld, zijn echter wel afkomstig van het Brabantse of Limburgse platteland.

In toenemende mate gaat het bestuur een intermediaire positie bezetten tussen directeur en leden. De taak van het bestuur wordt louter organisatorisch. In deze rol zijn de bestuursleden de belangenbehartigers van hun medeleden. Zij dienen het vertrouwen van deze leden te hebben en de belangen van de leden in de organisatie te behartigen. Daartoe moet het bestuur wel verstand van zaken hebben omtrent de fabriek en de organisatie. De directeur is immers met onwetende bestuursleden alleen verantwoordelijk en dat acht men een ongewenste situatie.¹²⁾

G. Oyen, hoofdinspecteur van de ZNZ, schrijft eind jaren veertig een korte notitie over de bestuursfunctie aan coöperatieve zuivelfabrieken. Hij vindt dat in het bestuur van een zuivelcoöperatie in de eerste plaats veehouders moeten worden benoemd. Door een dergelijke verankering met het boerenbedrijf wordt het vertrouwen van de leden licht gewonnen. Oyen ziet heel duidelijk een intermediaire functie voor het bestuur weggelegd. Hij vindt dat het bestuur de medeleden op de hoogte moeten houden van het reilen en zeilen van de coöperatie en bij hen liefde moet aankweken voor het eigen zuivelbedrijf. De bestuursleden dienen een sterk ontwikkeld verantwoordelijkheidsgevoel te hebben, breed van opvatting te zijn en bereid tot een ruime oriëntatie op het gebied van zuivelvraagstukken. Naast de voorstellen van de eigen directie dienen de bestuursleden ook gebruik te maken van de adviezen van hun hoofdorganisaties. Het bestuur moet wel geïnteresseerd zijn in de dagelijkse gang van zaken in de fabriek, maar mag zich niet met kleine, technische fabrieksaangelegenheden bemoeien. Dat is duidelijk het terrein van de directie geworden.¹³⁾

Verhoudingen tussen directie, bestuur en leden

In de statuten van de zuivelcoöperaties heet het dat het bestuur wordt bijgestaan door een directeur. De nogal eens gehanteerde term ‘beheerder’ voor directeur is in dit verband veelzeggend. De directeur beheert de fabriek in opdracht van het bestuur en daarmee van de leden van de coöperatieve vereniging.

Een aantal directeuren van grotere fabrieken uitgezonderd, komen de meeste directeuren van de botterfabrieken uit het zuiden van Nederland. Zij zijn vaak opgegroeid in de plattelandsgemeenschap als zoon van een landbouwer of soms zelfs als zoon van een directeur van de plaatselijk zuivelfabriek. Deze jongemannen behalen het FNZ-diploma assistent-beheerder en worden vervolgens aangenomen op een zuivelfabriek. Daarna zien we hen vaak carrière maken door van een kleinere botterfabriek naar een grotere op te schuiven. De lokale of regionale afkomst van deze directeuren verkleint de afstand tussen boer en fabriek. De boeren zullen eerder van ‘eigen’ mensen bepaalde richtlijnen aangaande melkwinning en veeverzorging accepteren dan van ‘vreemden’. Ook de hoogte van de salarissen van directeuren die afkomstig zijn van de rijkszuivelschool in Bolsward weerochoudt coöperaties ervan deze mannen aan te stellen.

De Brabantse zuivelconsulent Wintermans adviseert de coöperatieve fabriek te Liessel in 1913 een directeur te nemen die het FNZ-diploma bezit en uit de omgeving afkomstig is. Zo iemand past beter in een dorp als Liessel. De directeur in spe moet volgens Wintermans een degelijke goede katholiek zijn, bedaard en zeer werkzaam en niet te “groot” van afkomst. “Die wat meer Heer zijn passen beter kort bij de stad.”¹⁴⁾

Deskundige directeuren met een opleiding aan de rijkszuivelschool in Bolsward worden beschouwd als ‘vreemdelingen’. In veel gevallen komen deze directeuren uit Friesland [494] of andere zuivelstreken. In de geïsoleerd gelegen dorpsgemeenschappen heerst vanoudsher een zekere argwaan tegen vreemdelingen. De vreemde die zich in het dorp vestigt blijft lang een buitenstaander.¹⁵⁾ Er heerst wantrouwen tegen de grootschalige stoomzuivelfabrieken en de centrale positie die een directeur daarin inneemt. Vooral pater Van den Elsen verzet zich zeer tegen de komst van ‘vreemde’ directeuren. Iemand die hem persoonlijk om advies vraagt over de oprichting van een stoomzuivel-

fabriek, krijgt te horen: “Doe het niet, want als het zover zou komen, en ge wilt eens gaan kijken wat er in de fabriek met Uw melk gebeurt, dan komt er zo’n heer, en die zegt: ‘Wat kom je hier doen? Er uit hier!’”¹⁶⁾

Niettemin zijn de leden zich in sommige coöperaties zeer wel bewust van het belang van een goed opgeleide directeur. Als het bestuur van de juist opgerichte zuivelcoöperatie ‘St. Isidorus’ in Bladel in 1916 op eigen houtje een directeur benoemt, komt er kritiek van de leden. Waarom heeft het bestuur, als het toch een hoog salaris geeft, geen directeur benoemd die gediplomeerd is en kaas kan maken, bijvoorbeeld een van de rijkszuivelschool in Bolsward? Het bestuur antwoordt slechts gehandeld te hebben uit overtuiging en ook uit eigenbelang.¹⁷⁾ Hier wordt overigens met het eigen belang niet het eigen belang van het bestuur bedoeld, maar het belang van de vereniging.

Naarmate de zuivelcoöperaties in omvang en specialisme groeien, worden de directeuren geleidelijk de centrale figuren in de fabrieken. Zij zijn aanwezig op bestuursvergaderingen, lichten daar zaken toe, geven adviezen en worden veelal gemachtigd tot de aanschaf van bepaalde machines en andere zaken. Hoewel de directeur in naam alles in overleg met en volgens aanwijzing van het bestuur moet afhandelen en bij elke afwijking in de gewone gang van zaken het bestuur moet waarschuwen¹⁸⁾, weet hij zich vaak een vrij machtige positie binnen de fabriek en binnen de vereniging te verwerven. Hoe ver deze macht kan gaan, hangt natuurlijk ook in hoge mate af van de deskundigheid en het optreden van de bestuursleden.

Er zijn gevallen bekend waarbij de directeur in de bedrijfsvoering zeer ver zijn eigen gang kon gaan. Zo verandert de directeur van de zuivelcoöperatie in Uden in de jaren dertig geregeld de uitkomsten van het vetgehalteonderzoek van de aangevoerde melk. Deze veranderingen zijn soms gemiddelden tussen te zeer uiteenlopende vetgehalten van twee opeenvolgende afrekeningen en dienen om klachten en ontevredenheid over te grote afwijkingen te voorkomen. Anderzijds betreffen de veranderde vetgehalten verlagingen van de cijfers om op die manier een te lage, zogeheten overproduktie te verbergen (zie hoofdstuk 7). De directeur handelt dus niet uit eigen financieel voordeel, maar om een gebrekkige bedrijfsvoering enigszins te verdoezelen.¹⁹⁾ Overigens worden de knoeierijen met de vetgehalten niet aan de algemene vergadering meegedeeld. De zaak verdwijnt duidelijk in de doofpot. De directeur geniet van het bestuur geen vertrouwen meer, maar mag aanblijven en krijgt zo de gelegenheid deze te herwinnen. Dit lukt overigens niet. De verstoorde verhoudingen werken door tot na de Tweede Wereldoorlog.²⁰⁾

Een ander voorbeeld van de zelfstandige positie die veel directeuren genieten komt aan de oppervlakte als de directeur van de coöperatieve zuivelfabriek te Gemert in 1944 overlijdt. In de brandkast van de fabriek vindt de ZNZ-inspecteur een enveloppe met opschrift ‘privé’. De enveloppe bevat f. 2.200,-. De nabestaanden van de directeur menen op de inhoud van deze enveloppe aanspraak te kunnen maken. Ook het bestuur van de fabriek maakt echter aanspraak op het geld, omdat het in de brandkast van de fabriek ligt. Onduidelijk is of het geld werkelijk privé-eigendom is. Daar het bestuur nooit kascontroles houdt, kan men daarop in eerste instantie geen antwoord geven. Uiteindelijk blijkt uit een verklaring van de oud-secretaris dat de directeur gewend was zijn privé-gelden in de brandkast te bewaren en dat het hierbij doorgaans om aanzienlijke bedragen ging.²¹⁾

[495] Kenmerkend voor de functie van de directeur is de tussenpositie die hij inneemt. Ten opzichte van de boeren, de eigenaren van de onderneming, is de directeur een werknemer. Ten opzichte van het personeel vertegenwoordigt hij de werkgevers. Deze plaats tussen twee belangengroepen kan enerzijds aanleiding zijn tot spanningen, anderzijds biedt het de mogelijkheid de belangen van beide groepen te onderkennen en te behartigen. Aangezien de directeur belast is met de verantwoordelijkheid de verwerking van de melk en afzet van de zuivelprodukten voor de leden zo gunstig mogelijk

te doen verlopen, kan hij ook eisen stellen aan de kwaliteit van de melk. Op deze wijze wordt de directeur naast werknemer ook voorlichter van de boeren.²²⁾ Tevens is de directeur gerechtigd bij de leden een onderzoek in te stellen naar de melkwinning en -behandeling en verder naar de gezondheidstoestand van het vee. De leden zijn verplicht de directeur, of andere door het bestuur daartoe aangewezen personen, toe te laten tot hun stallen en weiden en tot de ruimten waarin de melk behandeld of bewaard wordt. Met name in zijn voorlichtende rol treedt de directeur in toenemende mate rechtstreeks in contact met de boeren. De rol van het bestuur lijkt in deze volkomen uitgespeeld.

Raad van toezicht en commissie van comptabiliteit

”Wilt gij vertrouwen tusschen Bestuur, leden en directeur, zorg dan voor een goede contróle”.²³⁾ Dit principe ligt ten grondslag aan de instelling van een raad van toezicht of raad van commissarissen in de coöperatieve vereniging. Deze raad houdt toezicht op de handelingen van het bestuur van de coöperatieve zuivelfabriek. De raad van toezicht wordt gekozen door de algemene vergadering van leden. Indien de raad het gewenst vindt, kan hij aan de algemene vergadering voorstellen doen tot vernietiging van bestuursbesluiten en tot schorsing of ontslag van bestuursleden en van de fabrieks-directeur.

Ook de commissie van comptabiliteit heeft een controlerende functie. Deze commissie beperkt zich veelal tot de controle van de boekhouding en het aanwezige kasgeld. In sommige coöperaties is slechts één van beide organen ingesteld.

De coöperatie ‘St. Antonius’ in Heijthuisen legt de taken van de raad van commissarissen als volgt in haar statuten vast. De raad moet toezicht uitoefenen op de handelingen van het bestuur en kan een besluit van het bestuur schorsen om vervolgens een beroep op de algemene vergadering te doen. Verder heeft de raad recht op inzage in alle boeken en bescheiden en in de kas van de vereniging. Tenslotte kan de raad van commissarissen bij, door haar na onderzoek geconstateerd of vermoed, plichtsverzuim de algemene vergadering voorstellen een bestuurslid, beambte of werkmans ontslaan. De raad van commissarissen bij ‘St. Antonius’ bestaat uit minstens zes leden, die door de leden in een algemene vergadering zijn gekozen. De raad kiest zelf een voorzitter en secretaris.²⁴⁾

De meeste commissies van comptabiliteit vergaderen slechts een keer in het jaar. De raden van toezicht doen dit in het algemeen iets frequenter. Vaak komen zij ook regelmatig met het bestuur in vergadering bijeen. De raad van toezicht van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Oda’ in Sint-Oedenrode vergadert in 1920 zesmaal in combinatie met het bestuur van de vereniging. Het bestuur zelf vergadert in totaal negen keer.²⁵⁾

10.1.2. Participatie in andere organisaties

De coöperatieve zuivelfabrieken vormen in eerste instantie een rijke voedingsbodem voor andere coöperaties en voor de boerenbonden.

Participatie in boerenorganisaties

Behalve de gunstige financiële resultaten behalen de zuivelfabrieken ook resultaten voor de boeren die niet in cijfers zijn uit te drukken. In veel dorpen vormen de zuivelfabrieken [496] het centrum van alle coöperatieve activiteiten of geven zij de aanzet tot oprichting van onderlinge veeverzekeringen, coöperatieve aan- en verkoopverenigingen, spaar- en leenbanken, kippenfokkerijen en eierverenigingen, stierhouderijen, fokverenigingen, enzovoort. De coöperatieve zuivelfabrieken vormen voor de leden-boeren een leerschool in eendrachtige samenwerking. Een enkele keer komt een nieuwe coöperatie zelfs tot stand als een onderafdeling van de zuivelcoöperatie.

Dit laatste is het geval in Someren waar boeren in 1914 een vereniging oprichten ter verzekering van hun rundvee. De onderlinge vereniging wordt een afdeling van de stoomzuivelfabriek in Someren en stelt zich ten doel haar leden onopzettelijk verlies van rundvee te vergoeden. Alle leden van de coöperatieve stoomzuivelfabriek kunnen lid worden van de onderlinge verzekering. Alleen zij mogen hun gezond rundvee ter verzekering aangeven. Het bestuur van de stoomzuivelfabriek krijgt jaarlijks de balans en de winst- en verliesrekening van de onderafdeling ter goedkeuring voorgelegd.²⁶⁾

Ook de gezamenlijke aankoop en gebruik van benodigdheden in de veehouderij kan onderwerp van zorg zijn voor zuivelbond of -coöperatie. In Stramproy kunnen de leden in 1903 bij de fabriek een varkensbak lenen.²⁷⁾

In Gilze-Rijen komt de boerenleenbank voort uit de zuivelcoöperatie in Rijen. Het bestuur van 'De Hoop' neemt in 1909 het initiatief tot oprichting van een boerenleenbank. De bank vestigt zich in het kantoor van de zuivelcoöperatie, waar vanuit zij veertig jaar lang haar cliënten bedient.²⁸⁾ In Mortel bij Gemert doet zich dezelfde situatie voor. De eerste kassier van de boerenleenbank is J. Verbakel, op dat moment ook directeur van de boterfabriek. Verder huist de bank in een minimaal kantoortje in de zuivelfabriek.²⁹⁾

De organisatiegraad van boeren in coöperatieve verenigingen stijgt in de eerste helft van de twintigste eeuw. In 1910 wordt ruim de helft van de totale hoeveelheid boter in Nederland geproduceerd in coöperatieve zuivelfabrieken. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog bedraagt deze omvang zelfs 80%.³⁰⁾ In 1920 is in geheel Nederland ruim de helft van de gebruikers van een stuk land groter dan een hectare, lid van een coöperatieve aankoopvereniging. De organisatiegraad is in het zuiden van het land het hoogst. In Noord-Brabant is maar liefst 93% van de landgebruikers op deze wijze georganiseerd.³¹⁾

Naast de oprichting van nieuwe coöperatieve verenigingen worden vanuit de zuivelcoöperaties ook andere dorpsactiviteiten ontplooid. In een van de boterfabrieken in Asten wordt in de herfst van 1911 een biljet aangeplakt met de oproep aan alle ingezetenen van de buurtschap Heusden bij Asten een vergadering bij te wonen met als doel te komen tot de oprichting van een nieuwe school en kerk voor Heusden en omstreken. Tot nog toe hebben de inwoners van Heusden geen gehoor gekregen bij het kerkelijk bestuur en de bisschop voor de bouw van een school en een kerk. De gewenste school en kerk komen er uiteindelijk wel maar op eigen kracht van de dorpsgenoten. Ook hier brengt een coöperatie uitkomst. De dorpelingen richten een aankoopcoöperatie op, compleet met graan- en kunstmestpakhuisen, en betalen van de winst de bouw van de school en later de kerk. De oprichting van de coöperatie wordt zelfs ondanks de tegenwerking van de boerenbond doorgezet. Deze ziet waarschijnlijk liever dat de coöperatie onder haar vlag wordt gebracht.³²⁾

Elk dorp of gehucht van betekenis in Limburg en Noord-Brabant heeft een eigen landen/of tuinbouwvereniging. In veel gevallen gaat het dan om een afdeling van de boerenbond. Deze behartigt naast de algemene ook de bijzondere belangen. Hieronder vallen onder meer de coöperatieve aan- en verkoop. Naar gelang de grootte van het dorp staan op een of meerdere plaatsen in het dorp pakhuisen voor de opslag van benodigdheden als kunstmest, veevoeder en zaaizaad. Naast het belang dat deze aankoopverenigingen hebben voor de kleine boeren, lopen de aankopen van de grotere boeren ook vaak via de coöperatie [497] en zelfs de arbeiders kunnen veelal hun kunstmest en zaden uit deze pakhuisen betrekken.³³⁾ De landbouwverenigingen in de dorpen vormen de afdelingen van de centrale provinciale landbouwverenigingen. Zij zenden hun afgevaardigden naar de vergaderingen van de centrale organisatie. Wat de bijzondere belangen van de streek betreft, staan de dorpsverenigingen vrijwel op zichzelf.³⁴⁾

De boerenbonden zien zichzelf in eerste instantie als een standsorganisatie. Organisatie vindt plaats vanuit een sociaal uitgangspunt. Deze standsorganisatie op sociale basis vormt de overkoepeling van de economische instellingen als de pakhuizen.³⁵⁾

Het verenigingsleven op landbouwgebied ontwikkelt zich in Noord-Brabant en Limburg veel sterker dan in de rest van Nederland. In 1912 zijn bijna alle Noordbrabantse en Limburgse landbouwers aangesloten bij een centrale landbouwvereniging. Van de 32.652 Noordbrabantse gebruikers van meer dan een hectare grond zijn 31.057 boeren aangesloten bij de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond of bij de Noordbrabantsche Maatschappij van Landbouw. Voor Limburg geldt dat van de 20.864 landgebruikers boven een hectare, 19.990 boeren bij de Limburgsche Landbouwbond zijn aangesloten. Nergens in Nederland zien we een dergelijk bloeiend verenigingsleven. De provincie Utrecht kent van de overige provincies nog de meest gunstige verhouding: van de 6.349 landgebruikers boven een hectare zijn 4.779 boeren lid van de centrale provinciale landbouwvereniging.³⁶⁾

De enorme groei van de NCB in korte tijd is volgens de historicus T. Duffhues een gevolg van de hechte sociale netwerken rond familie en parochie, waarop ook de NCB zich baseert, van de lage drempel voor het lidmaatschap en van het directe voordeel voor de leden via economische en sociale activiteiten.³⁷⁾

De organisatie in boerenbonden dient enerzijds een economisch belang. Samenwerking bij de productie van goederen en bij de aankoop van benodigdheden op de boerderij is financieel voordeliger. Gedurende de gehele periode waarover deze studie zich uitstrekt, staat ook het sociale element in de boerenorganisatie centraal. Bij de overgang van een traditioneel, ambachtelijk werk- en leefpatroon naar een modern, industrieel patroon vervult de boerenorganisatie een leidinggevende rol. In het begin van de jaren vijftig heerst deze opvatting zeer duidelijk in NCB-kringen:

“De boerenstand leeft thans in een grote wereld, dat geeft kansen, dat is zijn rijkdom. Dat brengt ook gevaren mee en daarom heeft hij leiding en bescherming nodig. Hij komt in dat grote wereldverkeer in aanraking met tal van mogelijkheden. Het is niet gemakkelijk te onderscheiden, wat goed en wat verkeerd is, wat opvoedende waarde bezit en wat gevaarlijk worden kan”.³⁸⁾

Het is duidelijk dat de NCB zichzelf de rol van leider en beschermer toedicht. De bond beschouwt zichzelf als een verkeersagent die de boerenstand de weg wijst en steun verleent.³⁹⁾

In de jaren twintig komen aparte organisaties tot stand voor de jonge boeren. In 1922 wordt op initiatief van de NCB de RK Jonge Boerenstand opgericht. Ook de LLTB begint dan met de organisatie van jonge boeren. De RK Jonge Boerenstand krijgt plaatselijke afdelingen en recruteert haar leden uit de verenigingen van oud-leerlingen van landbouw cursussen. De vereniging stelt zich tot doel de vorming van de leden tot godsdienstig, maatschappelijk en technisch ontwikkelde boeren en plichtsgetrouwe leden van de NCB. Daartoe organiseert men activiteiten als retraites, sociale en technische cursussen en de aanleg van proefvelden.⁴⁰⁾

Een belangrijke vraag die in verband met de boerenorganisaties en dus ook betreffende de zuivelcoöperaties kan worden gesteld, is wie in deze organisaties aan de touwtjes trekt en wie vervolgens het meest profiteert van de verenigingen. Anders geformuleerd is dit de [498] vraag naar het werkelijke profijt voor kleine boeren van de nieuwe landbouworganisaties. Sommige auteurs beweren dat de oprichting van coöperatieve verenigingen en andere boerenorganisaties de ongelijkheid in de dorpsgemeenschappen versterkt. De grote, meer gefortuneerde boeren zijn het meest gemotiveerd om deel te nemen aan de nieuwe organisaties en bekleden daarin ook de leidende functies. Hierdoor vergroten de bestaande machtsverschillen zich en ontstaan nieuwe afhankelijkheden onder de boeren.⁴¹⁾ De schrijver H.H.J. Maas roept in zijn werk *Het goud van de Peel* eveneens een dergelijk beeld op. Hij denkt negatief over de plattelandsverhoudingen na de agrarische vernieuwingen.

Slechts een kleine groep agrariërs kan hiervan volgens Maas profiteren. De profiterende landbouwer weet zich vervolgens in de gemeenteraad te werken, waar hij veel invloed uit kan oefenen op het beleid. Daardoor stijgt ook de sociale status van deze boer.⁴²⁾

Andere auteurs beklemtonen het profijt voor de kleine boeren. De coöperatieve verenigingen resulteren in een versterking van het kleinbedrijf, omdat het mogelijk wordt met weinig grond toch winstgevend te boeren.⁴³⁾ Hetzelfde geldt voor de plaatselijke afdelingen van de NCB. Zij bieden de boeren een compleet pakket van diensten aan, dat voordien moeilijk of in het geheel niet verkrijgbaar is. Het lidmaatschap is dus economisch zeer aantrekkelijk. De meeste boeren sluiten zich daarom aan.⁴⁴⁾ Daarbij dient bovendien te worden bedacht, dat de boerenbonden en coöperaties veel steun ondervinden van de katholieke kerk. De plaatselijke geestelijkheid zet zich, met name in de beginfase, enorm in voor de boerenorganisatie. Hetzelfde geldt voor andere notabelen, in het bijzonder de onderwijzers. Hun steun is onontbeerlijk voor het opzetten van dergelijke complexe organisaties. Zij zijn van belang aangezien zij beschikken over bestuurlijke vaardigheden, zakelijk inzicht, administratieve kwaliteiten en financiële middelen om borg te kunnen staan voor de transacties van de vereniging. Indien zij vervolgens een zeker sociaal prestige hebben en het vertrouwen van de boeren genieten, ontwikkelen zij zich tot waardevolle pioniers van de boerenorganisatie.⁴⁵⁾ Uiteindelijk verdwijnen de notabelen geleidelijk naar de achtergrond. De boerenbonden en ook de zuivelbonden organiseren kadercursussen voor de boeren en wanneer deze hun vruchten afwerpen, kunnen de notabelen worden gemist.⁴⁶⁾

Participatie in boerinnenorganisaties

Met alle veranderingen die zich in de samenleving en op de boerenbedrijven voordoen, worden ook aan de vrouwen op het platteland andere eisen gesteld. De ontwikkelingen inzake de arbeid op het bedrijf en in het huishouden, de nieuwe hygiënische en pedagogische inzichten en de betekenis van vrouwen voor het katholieke geloof, vragen inzichten van een boerin die zij niet meer van haar moeder kan leren. Vorming en scholing moeten hierin voorzien. Aan de scholing via het landbouwhuishoudonderwijs besteed ik in paragraaf 10.3. aandacht. In deze paragraaf richt ik mij op de vorming via de organisatie in boerinnenbonden. In korte tijd groeien deze bonden uit tot de grootste confessionele standsorganisatie voor vrouwen.

De organisatie van boerinnen komt niet erg snel op gang. Als verklaring voor de in vergelijking tot de boerenbonden laat opkomende organisatie van de boerinnen, kunnen twee zaken worden aangevoerd. In de eerste plaats heerst algemeen de opvatting dat ontwikkeling en vorming van boerenvrouwen die verder gaat dan de dagelijkse praktijk, niet nodig is. De secretaris van de LLB verklaart in 1909 de noodzaak van boerinnenbonden niet in te zien:

“De vrouw moet huisvrouw blijven, zij moet niet met den man gelijk gesteld worden, geen vergaderingen houden, presideeren of debatteeren. Het kan den juffers worden toegestaan, boerinnen past het niet.”⁴⁷⁾

Een tweede oorzaak van de late oprichting van boerinnenbonden is de onenigheid tussen boerenbonden en de rooms-katholieke vrouwenbonden over de vraag hoe de organisatie [499] van boerinnen plaats moet vinden. Beide genoemde organisaties willen een eventuele boerinnenbond binnen het eigen kader opnemen.⁴⁸⁾

De maatschappelijke organisatie van boerenvrouwen verloopt in het zuiden van Nederland langs de lijnen van de gewestelijke boerenbonden. Het ideaal van één katholieke vrouwenorganisatie waarvan ook de boerinnen deel zouden uitmaken, slaagt niet vanwege het grote verschil in leefwijze tussen vrouwen uit de stad en boerenvrouwen.⁴⁹⁾

In 1928 komen in de bisdommen 's-Hertogenbosch en Breda de eerste plaatselijke boerinnenbonden tot stand. Dit is een initiatief van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond. Veel boerinnen sluiten zich aan.⁵⁰⁾ De Limburgse Land- en Tuinbouwbond besluit in 1930 meer zorg te besteden aan de boerinnen in Limburg en de oprichting van boerinnengroepen te propageren. In datzelfde jaar komt de Limburgse Boerinnenbond tot stand. De bond verspreidt zich snel over het Limburgse platteland. In ruim een jaar ontstaan twintig afdelingen met meer dan duizend leden. Eind 1935 heeft de bond reeds 105 afdelingen en 6.076 leden. Wie lid wil worden, moet een familielid hebben die is aangesloten bij de LLTB. Daarnaast dient men een “goed katholiek leven” te leiden. Vrouwen van niet-katholieke huize worden wel toegelaten op voorwaarde dat zij een “christelijk leven” leiden en behoren tot de boeren- en tuindersstand.⁵¹⁾

Als doel van de katholieke boerinnenbonden geldt behartiging van de belangen van de boeren- en tuindersvrouwen en -meisjes op godsdienstig, maatschappelijk, cultureel, huishoudelijk en vakkundig gebied. Voorts dient de boerin gevormd te worden voor haar taak als moeder, staatsburgeres, huisvrouw en boerin. In de periode tot de Tweede Wereldoorlog is de boerinnenorganisatie sterk gericht op de praktijk van het dagelijks leven in en op de boerderij. Cursussen in onder meer slachtverwerking en verzorging van het kleinvee voorzien hierin. Voorts ligt het accent in deze periode op het katholieke geloof en het gezinsleven. Tenslotte ziet men voor de boerin ook een taak bij de instandhouding en bevordering van de identiteit van de boerenstand. Na de oorlog verschuift de nadruk naar de twee laatstgenoemde taken van de boerin. De technische voorlichting inzake het boerenbedrijf wordt dan in verhouding minder belangrijk.⁵²⁾

Mannen spelen aanvankelijk de hoofdrol in de leiding van de boerinnenbonden. Boeren en geestelijken nemen hierin plaats. Voorts treedt vanaf het begin een vrouw op als propagandiste of leidster. In Brabant is dat vanaf 1928 de landbouwhuishoudleres E.M. Ariëns. In Limburg is de eerste leidster L. Hendriks.⁵³⁾

Kennisoverdracht en persoonlijke vorming gaan in de boerinnenbonden hand in hand. De vorming is niet gericht op de emancipatie van de plattelandsvrouwen (dat wil zeggen het opheffen van machtsverschillen tussen mannen en vrouwen). Een boerin is en blijft in eerste instantie dienstbaar aan de echtgenoot, het gezin en het bedrijf. Toch spelen de boerinnenbonden voor de plattelandsvrouwen een belangrijke rol op sociaal en cultureel gebied. Hier wordt een plaats gecreëerd waar vrouwen van gedachten kunnen wisselen, kennis kunnen maken met andere opvattingen en met andere vrouwen.⁵⁴⁾ De bonden vormen een sociaal ontmoetingspunt waardoor de boerinnen uit de relatieve beslotenheid van de boerderij en de dorpsgemeenschap kunnen breken. Daar waar de wekelijkse botermarkt met de opkomst van de zuivelindustrie voor de boerinnen als ontmoetingspunt verloren was gegaan, krijgen zij nu de bijeenkomsten van de boerinnenbond hiervoor terug. De jonge boerinnen zijn lange tijd ondergebracht in de boerinnenbonden. Pas na de Tweede Wereldoorlog komen, met Limburg voorop, ook aparte jonge boerinnenbonden tot stand.⁵⁵⁾

Participatie in het algemeen maatschappelijk leven

Het openbreken van de voorheen gesloten agrarische gemeenschap heeft grote gevolgen voor de participatie van de boeren in het algemeen maatschappelijk leven. Reeds eerder [500] heb ik gewezen op het uiterst geleidelijke karakter dat deze ontwikkeling draagt. De greep die de winkeliers en handelaren voorheen hebben op de boeren, wordt doorbroken met de opkomst van de coöperatieve zuivelfabrieken. Hierdoor verschuiven ook de sociale verhoudingen binnen de gemeenschap.⁵⁶⁾ De belangen van de veehouder ten aanzien van de coöperatieve zuivelindustrie houden bovendien niet op als de melk tot zuivelprodukten is verwerkt. De leden van de coöperatie zijn via de afzet van de coöperatief bereide produkten ook afhankelijk geworden van de wereldmarkt. Zij moeten zich nu met verder van de boerderij af staande zaken bezig houden dan voorheen.⁵⁷⁾

De samenwerking in coöperaties en landbouwverenigingen maakt ook een betere belangenbehartiging in de richting van de overheid mogelijk. De Kamer van Koophandel in Venlo concludeert in 1897 dat door samenwerking in coöperatieve zuivelverenigingen de veehouders hun positie reeds enigszins weten te verbeteren en dat door de zuivelcoöperaties ook de rechten van de boeren meer door de staat worden erkend en hun belangen beter behartigd.⁵⁸⁾

In de traditionele agrarische gemeenschap vallen de lokale politieke en economische elites groten-deels samen. De welvarende boeren bezetten het merendeel van de wethouderszetels.⁵⁹⁾ De strijd die de minst geprivilegieerden in economisch opzicht voeren, vindt niet in de bestuurlijke organen plaats. Met de toenemende bewustwording van de kleine, armere boeren bestaat voor de gevestigden op de wethouderszetels en in de gemeenteraden het gevaar hiervan door een nieuwe lichter boeren te worden verdreven. De uitbreiding van het kiesrecht in 1919 en 1923 maakt dit ook daadwerkelijk mogelijk. Niettemin vindt deze ontwikkeling in de gemeenteraden niet plaats. Vooral de liberalen gaan in zetels achteruit, maar van een breuk met de traditionele bestuurlijke verhoudingen is geen sprake. Dit lijkt vooral een gevolg van het feit dat sociaal-economische verschillen een veel minder belangrijke rol spelen in de gemeentepolitiek dan kerkelijk-godsdienstige verschillen. Het onderscheid tussen rijk en arm is van minder belang dan het onderscheid tussen katholiek en neutraal. Men kiest die lieden in de raad waarmee men zich op kerkelijk gebied verbonden voelt. De gevestigde boeren-raadsleden en -wethouders nestelen zich bovendien maar al te graag in hun politieke zetels, die hun een zeker maatschappelijk prestige verlenen.⁶⁰⁾

Het stemadvies dat G. van den Elsen de boeren in 1910 geeft, komt niet overeen met de hiervoor geschetste tendens. Van den Elsen adviseert de boeren te stemmen op kandidaten die de belangen van de boerenstand behartigen. Mgr. C.C. Prinsen keert zich tegen dit stemadvies, omdat het de strijd tussen standsbelangen op de spits zou drijven.⁶¹⁾

De participatie in coöperatieve zuivelfabrieken en later ook in andere coöperatieve verenigingen of landbouworganisaties luidt een periode in van institutionalisering van gebruiken die voorheen als vanzelfsprekend werden beschouwd. Veel meer dan een uiting van een tijdsbeeld, zijn de coöperatieve zuivelfabrieken de leerschool waar gewinning en ervaring worden opgedaan om in andere verenigingen te participeren. Steeds meer zaken, zoals bijvoorbeeld de vrijetijdsbesteding, worden uiteindelijk georganiseerd in formele verenigingen. Sport- en turnverenigingen, paardrijverenigingen voor boerenzonen zien het licht. Omstreeks 1900 komen in Midden- en Noord-Limburg in vrijwel alle plaatsen blaasmuzeikgezelschappen voor.⁶²⁾ De opgerichte verenigingen dragen in de zuidelijke provincies vrijwel algemeen een katholiek karakter. Nog halverwege de jaren veertig wordt opgemerkt dat de eerste onderscheiding tussen mensen de godsdienstige is.⁶³⁾ In het zuiden vindt de institutionalisering in katholieke banen plaats.

Zuivelcoöperaties spelen in de tweede helft van de jaren veertig een rol bij tal van liefdadigheidsacties. Vrijwillig nemen zij hier de rol van intermediaire instantie op zich door [501] van het melkgeld van de boeren die zich voor een dergelijke actie hebben aangemeld een bepaald bedrag af te houden en het gezamenlijke bedrag over te maken aan 'het goede doel'. Dergelijke acties zijn onder meer gevoerd voor de United Nations Appeal for Children, een actie voor de hongerende kinderen in de wereld, voor de Stichting 1940-1945, die zich ten doel stelt de weduwen, wezen en invaliden uit het ondergronds verzet te verzorgen en voor het tbc-fonds van de LLTB, 'Herbloeiend Leven', die aan tbc-patiënten een tegemoetkoming in de kosten verstrekt voor behandeling en verpleging.⁶⁴⁾

10.2. MATERIËLE LEEFSITUATIE

In zijn studie naar de materiële cultuur en levensstijl in Nederland in de negentiende eeuw wijst

Schuurman op het belang van de integratie van onderzoek naar boedelbeschrijvingen in lokale studies naar de sociale, economische en politieke ontwikkelingen. Op die wijze kan tevens getracht worden veranderingsprocessen in levensstijlen te vergelijken met andere veranderingsprocessen in de samenleving, bijvoorbeeld van de agrarische bedrijfsvoering.⁶⁵⁾

In de voorliggende studie naar de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie en de betekenis die deze heeft gehad voor de betrokken landbouwers op de zuidelijke zandgronden, kan een analyse van de ontwikkelingen in patronen van woon- en leefomstandigheden niet ontbreken. Deze patronen worden immers beïnvloed door culturele, economische, sociale, geografische en technische factoren.⁶⁶⁾ Het gaat daarbij niet om een eenrichtingsverkeer. De woon- en leefsituatie zijn niet alleen het gevolg van bepaalde maatschappelijke tendensen, maar vormen even goed belangrijke voorwaarden voor het slagen van een in gang gezette ontwikkeling.

[502] Met de verbetering van de economische situatie van de boeren op de zandgronden dankzij de coöperatieve zuivelindustrie en afzet en het nauwere contact met de stad als gevolg van de verbeterde verkeersstructuur doen zich ook in de materiële leefsituatie wijzigingen voor. Voorheen was het agrarisch bedrijf op de zandgronden een gesloten, grotendeels zelfvoorzienend systeem. Met de opbrengsten van de boter werden door de gedwongen ruilhandel goederen (onder meer kleding en veevoeder) verkregen of wat geld, waarmee de belasting of pacht werd betaald. Met de oprichting van de zuivelcoöperaties krijgen de boeren de opbrengst van de melk in contant geld uitbetaald. Zij gaan nu deel uitmaken van het economisch marktsysteem. De zuivelcoöperaties halen het bedrijf uit de vicieuze cirkel van het zelfvoorzienend systeem. Met geld kan worden deelgenomen aan de moderne samenleving. Geld maakt niet alleen de aankoop van kunstmest en de ontginning van lapjes grond mogelijk, maar ook de aanschaf van bijvoorbeeld andere kleding. Confectiekleding en huisraad vervangen de vroeger op de eigen boerderij vervaardigde kleding en meubelen.

Doorslaggevend voor een bepaalde levensstijl is de beschikbaarheid van duurzame consumptiegoederen en het geld om deze te kopen. Daarnaast zijn ook, wat Schuurman noemt, identiteit en verbondenheid van belang voor de uiteindelijke vorm die de materiële cultuur op het platteland aanneemt. Iedereen wil immers meer dan alleen maar directe behoeften bevredigen. Alle voorwerpen zijn tekens van solidariteit en van concurrentie: van 'erbij willen horen' en 'je willen onderscheiden'⁶⁷⁾ Naarmate de inkomsten uit het boerenbedrijf groter worden, krijgt de boer meer mogelijkheden in de voorwerpen uit het dagelijks leven een bepaalde levensstijl uit te drukken. We kunnen spreken van een groeiende verfijning van het dagelijks leven. Kenmerkend in dit proces acht Schuurman de opkomst van de huiselijkheid. De aanwezigheid van kachels, olielampen, vloerkleden, tafelkleden, pendules, bloemenvazen alsmede het proces van vertrekken-differentiatie (aparte vertrekken voor slapen, koken, enzovoort) zijn hiervan de materiële resultanten.⁶⁸⁾

Het proces van toenemende verfijning van het dagelijks leven zet op het Zuidnederlandse platteland reeds in de achttiende eeuw in en treedt versterkt aan de dag in de negentiende eeuw. Schuurman constateert voor Brabant dat de vernieuwingen in de materiële cultuur zich het eerst voordoen bij de burgerij en pas later bij de andere groepen.⁶⁹⁾ De ontwikkeling van de materiële cultuur van de Oostbrabantse boeren naar een grotere aandacht voor het huiselijk leven verloopt slechts traag, aangezien deze boeren nauwelijks geld hebben om aan duurzame consumptiegoederen te besteden.⁷⁰⁾ In 1890 zijn zij de weg van toenemende huiselijkheid nog maar net ingeslagen.⁷¹⁾ Met de toename van de inkomsten op het boerenbedrijf en de openlegging van het platteland via infrastructurele voorzieningen kan de wooncultuur van de zandboeren in het begin van de twintigste eeuw moderniseren.⁷²⁾

10.2.1. De boerderij als werkplaats

Na de overgang naar de coöperatieve zuivelfabricage doen zich veranderingen voor in de indeling en inrichting van de boerderijen. Voorheen waren de werk- en woonvertrekken van de boerderij nauwelijks te scheiden. Met de opkomst van een modern leefpatroon raken werken en wonen op de boerderij ruimtelijk steeds verder gescheiden.

De inrichting van de boerderij als werkplaats heeft zich op twee manieren gewijzigd. De veranderingen hebben enerzijds betrekking op de toegenomen kennis over de verzorging van het vee, het melken en het bewaren van melk. Deze veranderingen vormen een noodzakelijke voorwaarde voor het slagen van de coöperatieve zuivelfabrieken. De tweede groep veranderingen betreft de wijzigingen die op de boerderijen zijn aangebracht [503] dankzij de financiële voordelen van de zuivelcoöperaties en die niet direct betrekking hebben op de veestapel of melkbewaring.

De eerste groep veranderingen betreft onder meer de vervanging van de potstal door de stoep- of grupstal en het verdwijnen van de melkkelders. Dit laatste hangt samen met het verzenden van de melk naar de fabriek. Hierdoor is geen kelder meer nodig. Nieuwe boerderijen worden dan ook zonder kelder gebouwd. Dit scheelt aanzienlijk in de bouwkosten. Het nadeel van het verdwijnen van de melkkelders is het ontbreken van een koele bergplaats voor de melkbussen. Dit bezwaar wordt ondervangen door de plaatsing van [504] koelbakken.⁷³⁾ In andere gevallen wordt de, veelal aan de achtergevel geplaatste, put gebruikt om de verse melk koel te houden. Ook als in later jaren een pomp wordt geslagen, blijft de put open om als koelplaats dienst te doen.⁷⁴⁾

Eveneens in het oog loopt de vervanging van de potstallen door de grupstallen of een tussenvorm van deze twee staltypen, de stoepstal. In hoofdstuk 8 ben ik reeds ingegaan op de voorlichting die op dit gebied aan de boeren is verstrekt. De boeren gaan pas over tot verbeteringen op dit gebied, als zij inzien dat dit tot een hogere opbrengst van het bedrijf zal leiden.⁷⁵⁾ Niet alle boeren hebben voldoende geld om meteen een echte grupstal met gierkelder te bouwen. De boeren die dit wel doen, vinden we voornamelijk in de gebieden met kwalitatief betere zandgrond in het westen. De meeste andere boeren slaan een tussenweg in. Zij bouwen zogeheten stoepstallen. De koeien staan in deze stallen op een hoge verharde stand, terwijl achter de 'stoep' de mest in de stal ligt. In de stoepstal is minder strooisel nodig dan in de potstal. De koeien zijn bovendien makkelijker schoon te houden. De karakteristieke kleine ramen in de stal worden vervangen door grotere zodat meer licht in de stal kan komen.⁷⁶⁾

Hoewel een deel van de boeren welwillend tegenover de veranderingen staat, verloopt de verbetering van stallen en veeverzorging toch geleidelijk. De modernisering van de stallen roept soms veel weerstand op. Dat heeft vooral te maken met het verdwijnen van de oude functie van de potstal als mestinrichting. Boeren vrezen dat hun grond minder op zal brengen nu er minder stalrest op wordt uitgereden. De voorlichting van zuivelcoöperaties, -bonden en -consulenten is dan ook van grote betekenis. Niettemin blijven de potstallen op vele plaatsen lang gehandhaafd. In 1907 constateren de Brabantse zuivelconsulenten dat de noodzaak van verbeteringen in de stallen nog lang niet algemeen wordt ingezien. Hier en daar worden dan potstallen in groepstallen veranderd en van sluitende zolderingen voorzien. Ook het kalken van houtwerk en wanden ziet men in deze tijd wat meer toegepast.⁷⁷⁾ In Venray verzet het grootste deel van de boeren zich rond 1910 nog tegen de gepropageerde hygiënische maatregelen. Slechts tien procent van de stallen voldoet aan de gestelde eisen.⁷⁸⁾

De potstal, het beeldbepalende element van de boerderij op de zandgronden, leidt een taai bestaan. Halverwege de jaren twintig moet de rijkszuivelconsulent in Noord-Brabant constateren dat in het oosten van de provincie nog zeer veel potstallen voorkomen. De grupstallen vormen slechts een klein percentage.⁷⁹⁾ Zelfs in 1950 komen nog enige potstallen voor in het zuiden van Noord-Brabant

langs de Belgische grens.⁸⁰⁾

De veranderingen op de boerenerven die niet direct betrekking hebben op de veestapel en melkproductie, komen later op gang dan bovengenoemde wijzigingen. Dit heeft te maken met de nadruk op de rundveehouderij en de melkwinning in deze tijd. In eerste instantie worden op dit terrein, waar de modernisering het eerst intreedt, de veranderingen doorgevoerd. Zowel aan het interieur als aan het exterieur van de boerderijen worden met de overgang naar de moderne tijd andere eisen gesteld. De nadruk komt geleidelijk te liggen op zindelijkheid en verfraaiing. Daarbij gaat de zindelijkheid voorop.

Er doen zich in eerste instantie geen fundamentele veranderingen voor ten aanzien van de boerderijtypen. Wel worden wijzigingen aangebracht in onderdelen van de boerderij. In verband met het destijds nog veelvuldig gebruik van stro voor het dak en van leem in vakwerk als bouw materiaal voor de zijmuren plachten de boeren in vroeger tijden hun boerderijen op zo laag mogelijk gelegen gronden te bouwen om ze zo min mogelijk aan wind bloot te stellen. Door de lage ligging veranderde het erf rondom het huis echter bij nat weer in een modderpoel. Door de huizen op een hoger gelegen ondergrond te bouwen, kan dit probleem deels voorkomen worden.⁸¹⁾ De nieuwe huizen bouwt men op een gedeelte van hoger liggend akkerland of op een hoogte van aangereden aarde of puin.⁸²⁾

[505] De huizen en stallen worden in toenemende mate van steen gebouwd. Rond 1904 is dit in de Kempen reeds het geval. De meeste huizen zijn bovendien geheel of gedeeltelijk met pannen bedekt.⁸³⁾ Bij de bouw van nieuwe boerderijen worden de muren hoger gemaakt dan voorheen gebruikelijk is. De woonvertrekken en stallen krijgen hierdoor meer ruimte in de hoogte.⁸⁴⁾ De grote poort naar de stal voor het uitrijden van de mest vervalt met het verdwijnen van de potstal. De poort wordt dikwijls dichtgemetseld zodat een andere gevelindeling ontstaat.⁸⁵⁾ De voordeur verhuist van de zij- of eindgevel naar de lange gevel. De lange gevel wordt daardoor de hoofdgevel die de bezoekers opvangt.⁸⁶⁾

In de stallen verschijnen nieuwe machines. Als gevolg van de opkomst van de varkenshouderij komt in de voorstal een machine voor de bereiding van varkensvoer te staan. Met behulp van handkracht wordt hiermee het gekookte varkensvoer gemalen. Dit apparaat vervangt de oude stamper.⁸⁷⁾

Alle verschillende onderdelen van het landbouwbedrijf bevinden zich zoveel mogelijk onder een dak. Er is een logische opeenvolging van huisvesting of ruimte voor mens, dier en geoogst produkt. Voor zover het dak te klein is, om alle bedrijfsonderdelen te overkoepelen, worden bijgebouwen neergezet. Meer ruimte is nu bijvoorbeeld vooral nodig voor de varkenshokken. Ook de eerste kippenhokken krijgen een plaats op het boeren erf.⁸⁸⁾ Nieuw op veel boerderijen is daarnaast de hooiberg. Hieraan is behoefte ten gevolge van grondaanwinning door ontginning en van het binnenhalen van aanmerkelijk grotere oogsten.⁸⁹⁾

10.2.2. De boerderij als woonplaats

De cultuur uit de stad gaat als inspiratiebron dienen voor de inrichting van het huis, de kleding en de voeding. Deze ontwikkeling strookt niet met de opvattingen van degenen die de zuiverheid en intrinsieke waarde van de boerencultuur hoog in het vaandel hebben geschreven. Het geldt wat de boeren verdienen met de gunstige uitkomsten van het bedrijf dienen zij niet in een ‘quasi’ hogere levensstandaard te investeren. Zij dienen de “nette eenvoud” in de kleding en het huishouden te bewaren en de “heerlijke zelfbeheersching” in het uitgaan en de ontspanning te behouden. De boeren dienen zuinig en spaarzaam te leven, niet om te potten, maar om te kunnen geven aan de kerk en aan de naaste.⁹⁰⁾

Uit dezelfde hoek waarschuwt men: “Op het platteland geen aflegertjes uit de stad!”⁹¹⁾ Aangezien de ‘hoogstaande’ stedelijke cultuur vooralsnog voor de boeren onbereikbaar wordt geacht, ziet men een stroom van stedelijke prullaria het platteland overspoelen:

“Inwendig in de woning, werden de stevige goedgemaakte meubels verkocht; kabinetten, klerenkisten, spiegels, welke van moeder op dochter waren overgegaan, soms generaties lang, werden voor zeer weinig geld aan de opkoper overgedaan en vervangen door de meubels van de bazaar, stijlloos, duur en ongemakkelijk.”⁹²⁾

In beschrijvingen van de inrichting van de boerenwoningen door andere tijdgenoten lijkt het met de versjofeling van het platteland nogal mee te vallen. P. Barentsen constateert in het begin van de twintigste eeuw dat in de Kempen voorwerpen van weelde nog steeds ontbreken.⁹³⁾ Het interieur van het woonhuis is zindelijker en minder armoedig dan voorheen. De ‘goei koamer’ bijvoorbeeld blijft qua aankleding lange tijd hetzelfde, maar wordt wel vaker schoongemaakt en nog minder dan voorheen gebruikt. Ook de geut wordt met een stenen vloer, een pomp en een aanrecht aangepast aan de eisen van zindelijkheid. De haard maakt plaats voor de kachel.⁹⁴⁾

Met de geleidelijke toename van de welvaart op het platteland vermenigvuldigt ook het aantal grote en kleine voorwerpen in de boerenhuizen. Een grotere verscheidenheid aan potten, pannen, bestek en serviesgoed is het gevolg.⁹⁵⁾

[506] De veranderingen in de aankleding van het woonhuis richten zich in eerste instantie vooral op de grotere voorzorgsmaatregelen in verband met hygiëne. Niet toevallig loopt deze ontwikkeling parallel met de grotere hygiënische zorg in de stal. De bewustwording op dit gebied wordt aangewakkerd door tal van intermediaire organisaties. De kruisverenigingen, boerinnenbonden en huishoudcursussen en -scholen werpen zich op het huis, de zuivelcoöperaties, boerenbonden en landbouwscholen op de stal.

De paden naar alle toegangen van de woning, waarop de buurtgenoten zich in vroeger tijden onbeschroomd begaven, verdwijnen. Op het moment dat meer eisen aan het interieur van de woning worden gesteld, is onaangekondigd bezoek blijkbaar minder gewenst. Dit is een teken van het verdwijnen van de oude saamhorigheid in de dorpsamenleving. Een andere uiting van dit proces is het aanduiden van de scheiding van woning en erven door middel van afrasteringen en heggen.⁹⁶⁾ Ter verfraaiing van de buitenkant wordt over de breedte van het voorhuis nogal eens een bloemtuintje aangelegd.⁹⁷⁾

Ook in het voedingspatroon treden tijdens het moderniseringsproces belangrijke wijzigingen op. Hoewel de zelfvoorziening op de zandgronden grotendeels gehandhaafd blijft, worden meer voedingsprodukten gekocht. De welvaartsstijging maakt het laatste vanzelfsprekend ook mogelijk. De zelfvoorziening blijft echter dominant. Het landbouwbedrijf mag zich dan specialiseren in de richting van de (intensieve) veehouderij, daarnaast houdt men een eigen moestuin voor de verbouw van het eigen voedsel. Ook varkensvlees, eieren en melk blijft men zelf gebruiken.⁹⁸⁾

Dankzij de toename van de welvaart doet zich wel een verandering in het voedingspatroon voor. Men gaat bijvoorbeeld meer vlees eten. Het aantal varkens dat per huishouden wordt geslacht, stijgt.⁹⁹⁾ Ook gebruikt de boerenbevolking steeds meer zuivelprodukten.¹⁰⁰⁾ Daarnaast stelt men meer eisen aan de kwaliteit en smaak van de voedingsprodukten. Een nadeel van de consumptie van zelf verbouwde en geconserveerde produkten kan immers de mindere smaak zijn. Vrijwel alle traditionele conserveringsmethoden gaan met bepaalde smaakeffecten gepaard: zoute vis, gerookte ham, produkten in het zuur. Bij de keuze van de conserveringstechniek heeft lange tijd niet de smaak, maar de effectiviteit voorop gestaan. Indien de ene techniek op de lange duur beter blijkt dan de andere, geeft men de voorkeur aan de meest effectieve, vrijwel ongeacht de smaak. De welvaartsstij-

ging aan het begin van de twintigste eeuw schept echter nieuwe perspectieven. De consument kan nu hogere eisen stellen aan kwaliteits- en smaakaspecten. Het varken wordt eerder opgegeten om aan het einde van de winter nog een volgend varken te kunnen slachten. Een andere manier om aan de hogere kwaliteits- en smaakeisen tegemoet te komen, is meer producten te kopen.¹⁰¹⁾ Zoals reeds geconstateerd, gebeurt dit ook.

In slechte tijden ligt het aantal maaltijden per dag lager dan in welvarende tijden. Het in onze ogen grote aantal maaltijden op doordeweekse dagen houdt verband met de lange werkdagen, die op de boerderij vroeg beginnen en met de zware lichamelijke arbeid. In 1912 is het in het Limburgs en Brabants zandgebied gangbaar om door de week vijf keer per dag te eten. De tijdstippen waarop de maaltijden worden genuttigd, variëren naar regio. In ieder geval eet men 's ochtends twee maal brood. Dit wordt rond 1900 nog veelal droog of besmeerd met reuzel gegeten. Ander broodbeleg als spek, worst, suiker en jam wint langzaam terrein. Op de Peel eet men enkele dagen per week 's ochtends pannekoecken in plaats van brood. Omstreeks twaalf uur wordt de belangrijkste warme maaltijd genuttigd. Vooral in het midden en oosten van Brabant en in Limburg eet men bij deze maaltijd vaak soep vooraf. De hoofdgang bestaat alleen in de oogst- en slachtperiode hoofdzakelijk uit verse producten. In de overige perioden gebruikt men behalve dan vers beschikbare producten als aardappelen, kool, wortelen en appels ook gedroogde peulvruchten, zuurkool, ingezouten snijbonen en zoute of gedroogde sperziebonen.

De verse of geconserveerde [507] groente wordt vaak samen met de aardappelen in een stampot opgediend. In deze stampotten overheersen aardappelen en komen groenten slechts in een geringe hoeveelheid voor. Als nagerecht komt dikwijls pap op tafel. Hiervan bestaan vele soorten: gortepap, havermoutpap, rijstepap, karnemelksepap, broodpap, beschuitpap en bloempap. De karnemelksepap komt het meest voor. Na 1900 raakt de pudding als nagerecht steeds meer in opkomst. Vooral de griesmeel-, chocolade- en vanillepudding zijn in trek. Na de middagmaaltijd volgen op werkdagen meestal nog twee maaltijden. Rond drie à vier uur 's middags wordt nog een keer brood gegeten. 's Avonds eet men de (soms bewust gecreëerde) restanten van de warme middagmaaltijd. Het gaat hier dan om opgewarmde of opgebakken aardappelen. Men eet nu meestal geen groente, spek of vlees meer. Eventueel wordt nog pap bijgekookt of zet men brood op tafel. Op zondagen eet men minder vaak, meestal slechts drie of vier keer. Op deze dag werkt men niet, uitgezonderd de verzorging van het vee.¹⁰²⁾

Het moderniseringsproces op het platteland uit zich ook in de kleding. Op de boerderijen worden steeds minder stoffen en kledingstukken zelf gemaakt. Het zelfgeweven linnen en de zelf gesponnen wol maken plaats voor gekochte goedkope stoffen en gekochte wol. Daarnaast worden veel kant en klare kledingstukken gekocht. De confectiekleding doet haar intrede op het platteland. Lange tijd blijft 'degelijke kleding' op het platteland echter hoger aangeschreven staan dan confectie.¹⁰³⁾

Vanouds dragen boeren en boerinnen de streekdracht. Rond de eeuwwisseling komt de streekdracht echter onder druk te staan. De erodering van de gesloten gemeenschappen, de kostbare materialen van de klederdrachten en de veranderingen in het dagelijks leven zijn hiervan de oorzaken. Vooral de mannen schakelen rond 1900 over op algemene kleding naast hun werkkleding. Zij blijven echter van de stedelingen te onderscheiden door hun voorkeur voor kwalitatief goede kleding. Een Noordbrabantse boer draagt op zondag jas, vest en broek van zwart laken en schoenen of halve laarzen. Ook de boerinnen beginnen rond de Eerste Wereldoorlog te 'verstadsen'. In Etten-Leur bijvoorbeeld zetten steeds meer boerenmeisjes na 1910 de kenmerkende 'boerenmutsen' af. De rest van de kleding van de meisjes is dan al burgers.¹⁰⁴⁾

10.3. VOORLICHTING EN ONDERWIJS

Kennisoverdracht op het boerenbedrijf geschiedt tot in de negentiende eeuw van ouders op kinderen. Deze kennis is gebaseerd op ervaringen van generaties boeren en boerinnen. De traditionele wijze van kennisoverdracht gaat aan het eind van de negentiende eeuw teloor. Zij is niet meer toereikend voor het boerenbedrijf in een moderniserende samenleving. Zuivelcoöperaties, zuivelbonden, boerenbonden, consulenten en het landbouwonderwijs nemen de vorming van de boeren over. Kennis komt in het vervolg voor een belangrijk deel van buiten het boerenbedrijf. De voorlichting en het onderwijs op landbouwgebied zijn van groot belang bij de participatie van de boerenbevolking in het uit het moderniseringsproces ontstane leefpatroon. Voorlichting en landbouwonderwijs verlenen de boeren inzicht in het nut van de nieuwe landbouwmethoden en wijzen op de noodzaak van een gemeenschappelijke organisatie.

Bonden, landbouw- en zuivelconsulenten richten zich met hun voorlichting en scholing in eerste instantie op de volwassen boeren en boerinnen die een bedrijf hebben en op dat bedrijf zo snel mogelijk de veranderingen ingang kunnen laten vinden. Wellicht van nog meer belang is de scholing van de toekomstige generatie boeren en boerinnen. Met schoolonderwijs, na de invoering van de Leerplichtwet voor een deel van de kindertijd verplicht, krijgen boerenzonen en -dochters al jong te horen, wat hun ouders in cursussen [508] bijgespijkerd kregen. Natuurlijk leidt dit op de boerenbedrijven ook tot conflicten. Niet alle boeren en boerinnen hebben cursussen gevolgd en zijn bereid de verdergaande vernieuwing te accepteren, die hun kinderen op de scholen wordt onderwezen.

10.3.1. Voorlichtingskanalen op zuivelgebied

De zuivelcoöperaties en zuivelbonden besteden reeds in de aanvangfase van de coöperatieve zuivelbereiding veel aandacht aan voorlichting van de boeren. Aan het functioneren van de zuivelcoöperaties, zuivelbonden en zuivelconsulenten is in de vorige hoofdstukken ruime aandacht besteed. Ook de inhoud van deze voorlichting is in het voorgaande behandeld. De wijze waarop de voorlichting wordt verstrekt, komt in het navolgende aan de orde.

De voorlichting bereikt de boeren op verschillende manieren. De voorlichters sluiten aan bij de leef- en denkwereld van de boerenbevolking. Dit houdt in dat men in het begin vooral mondelinge informatie en propaganda verstrekt. Zuivelconsulenten houden lezingen en bezoeken boerderijen, fok- en controleverenigingen. Zij geven daarbij mondelinge voorschriften. Bestuursleden geven aanwijzingen op ledenvergaderingen of gaan de boerenbedrijven langs. Deze directe vorm van communicatie slaat bij de boeren het beste aan, omdat zij aansluit op het traditionele cultuurpatroon, waarin kennis, bekwaamheid, vaardigheid en levenswijsheid mondeling worden overgedragen. Lezen kan men vaak niet, men leert al doende. Organisatie van stalwedstrijden, controles van melkmonsters en dergelijke liggen in het verlengde hiervan. Een concreet zichtbaar resultaat sluit aan bij de praktische denkwijze van veel boeren.

Aan publikaties in bijvoorbeeld de door de ZNZ uitgegeven *Kalenders* en het bondsorgaan *Land en Vee* kan in tweede instantie belang worden gehecht. Met de toename van opleiding van landbouwers nemen deze ook steeds meer informatie uit gedrukte media tot zich. Artikelen en praktische opgaven inzake voeding van vee, kunstmest en dergelijke worden hierin opgenomen. Sinds 1897 geeft de ZNZ jaarlijks de *Kalender* uit. Het gaat hier om een boekwerkje, waarin naast een weekagenda tal van artikelen en informatie over de zuivelbond en de zuivel in het algemeen zijn opgenomen. In 1934 staakt de ZNZ de uitgave. De behoefte aan de *Kalender* wordt volgens de bond niet meer bijzonder gevoeld door de grote stroom van min of meer verwante uitgaven en drukwerken.¹⁰⁵⁾ Het weekblad *Land en Vee* gaat in 1907 van start, met een oplage van 17.300 exemplaren.¹⁰⁶⁾ De

LLB en de ZNZ zijn overeengekomen dit blad voor gemeenschappelijke rekening uit te gaan geven. De leden van de LLB en de ZNZ zijn verplicht een abonnement te nemen, met dien verstande dat degenen die lid zijn van beide bonden slechts één abonnement nemen. De abonnees betalen vijftig cent per jaar voor het blad, hetgeen verrekend wordt door de jaarlijkse contributie van de bonden met dit bedrag te verhogen.¹⁰⁷⁾ De ZNZ laat met ingang van 1910 het verplichte abonnement voor haar leden vallen. Alleen de bestuursleden en de directeur of hoofdwerkman van de aangesloten zuivelfabrieken dienen het blad te blijven ontvangen.¹⁰⁸⁾ Veel invloed lijkt de afschaffing van deze verplichting niet te hebben. De oplage blijft gehandhaafd op 25.000 exemplaren.

Het bondsorgaan krijgt een eigen hoofdredacteur en eigen medewerkers, die voor hun werkzaamheden een honorarium ontvangen. Over de financiële kant van de samenwerking ontstaat in 1912 tussen de twee bonden onenigheid. Die spitst zich toe op de verrekening van de kosten over beide partijen. Er is op verschillende wijzen boekgehouden en pas na veel gepuzzel weet Truyen de inkomsten en uitgaven naar evenredigheid om te rekenen.¹⁰⁹⁾

In *Land en Vee* behandelt de redactie een reeks van onderwerpen die in verband staan met het boerenbedrijf. Vaak neemt men uit andere bladen artikelen over, zodat ook deze [509] de boeren bereiken. *Land en Vee* bevat door de jaren heen artikelen over melken en melkbehandeling, veefokkerij, veevoeding, bestrijding van veeziekten, varkenshandel, groente- en fruitteelt. Opvallend is het grote aantal bijdragen die handelen over maatschappelijke onderwerpen als coöperatie en corporatie, over het katholieke geloof, het huwelijk- en gezinsleven, of die expliciet op de boerinnen zijn gericht. Tenslotte worden in *Land en vee* de notulen van algemene vergaderingen van de ZNZ en LL(T)B afgedrukt.

Naast de *Kalenders* en *Land en Vee* hebben de zuivelcoöperaties eigen brochures en pamfletten, die zij aan de aangesloten boeren zenden. In Someren geeft men samen met de boerenbond zelfs een eigen periodiek uit: *Het landbouwbelang van Someren*. Het krantje bevat een aantal artikelen en mededelingen over zaken die het boerenbedrijf betreffen, advertenties en aankondigingen van vergaderingen van dorpsverenigingen, feestavonden en openbare verkopen. Daarnaast worden artikelen opgenomen van meer ‘zedelijke’ aard, met onderwerpen als opvoeding, drankmisbruik en bijgeloof.¹¹⁰⁾

Van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Oda’ in Sint-Oedenrode verschijnt in 1920 voor het eerst een gedrukt jaarverslag. De motivatie hiervoor is tekenend voor de veranderde tijden:

“Hierdoor immers zullen de Leden heel wat beter den toestand en de werking der vereeniging kunnen begrijpen, dan wanneer op de Jaarvergadering slechts een mondeling verslag wordt uitgebracht.”¹¹¹⁾

Van schriftelijke voorlichting wordt nu meer verwacht dan van mondelinge.

In de voorlichtingsgeschriften sluit men op een andere manier nog wel aan bij het traditionele denkpatroon, waarin spreuken en zegswijzen een belangrijke manier van kennisoverdracht zijn.¹¹²⁾ Op dezelfde manier keren in de *Kalenders* van de ZNZ zegswijzen terug, die voorlichting en advies beogen te geven over zaken die met het melken en de boterbereiding samenhangen. Daaronder vallen uitspraken te noteren als “Slecht voeder geeft slechte melk”; “In de uier is de melk zoet, het bederf komt van buiten af”; “Een goede melkster maakt van eene goede melkkoe eene betere”; “De laatste drop is de boterknop; de eerste stralen mag de duivel halen”; “Ieder onjuist monster melk is eene oneerlijkheid”; “Zindelijkheid heersch’ overal, van de pronkzaal tot in den stal”; “Roep uwe melkkoeien om de veertien dagen ter verantwoording” (hetgeen betekent: houd melkstaten bij) en “Als gij gaat voederen, moet uw buurman weten, hoe laat het is” (hetgeen betekent: voeder op vaste tijden).¹¹³⁾

Voorts tracht men begrip te kweken voor de positie van de directeuren: “Voortdurend toezicht is in eene zuivelfabriek noodzakelijk”; “Aan een goeden leider der werkzaamheden in eene zuivelfabriek is alles gelegen”; “Op den directeur of hoofdwerkman eener zuivelfabriek rust eene groote verantwoordelijkheid”; “Een goed beheerder aan een zuivelfabriek wordt niet licht te duur betaald” en “Prijs den beheerder uwer zuivelfabriek, wanneer hij u beboet voor onzuivere kannen”.¹¹⁴⁾

Ook stellingen met een meer algemeen vormend karakter worden opgenomen: “Succes is het kind van zwaren arbeid en volharding”; “Voor arbeid die men mint, staat men vroeg op”; “Zwakke menschen wachten op gelegenheden, sterke menschen maken ze”; “IJvert niet tegen elkander maar met elkander” en “De macht van het kleine wordt meestal onderschat”.¹¹⁵⁾ Zijn deze uitspraken enerzijds bedoeld om de boeren een hart onder de riem te steken, anderzijds benadrukken zij de zin van samenwerking in (zuivel)coöperaties.

In 1940 stelt de rijksveeteeltconsulent in Noord-Brabant, A.Th. Ariëns, slagzinnen op met betrekking tot de voeding van het vee. Deze slagzinnen geeft de BZB door aan de zuivelfabrieken. Het is de bedoeling dat zij de wenken over het veevoeder op de melkzakjes stempelen of op strookjes laten drukken en deze in de melkzakjes doen.¹¹⁶⁾

10.3.2. Schoolbezoek van kinderen op het platteland

[510] De kleine boerderijen op de zuidelijke zandgronden zijn in de negentiende eeuw veelal gezinsbedrijven. De arbeid van de kinderen kan met de schamele inkomsten op deze bedrijven niet worden gemist. Het dagelijks brood gaat bij de zandboeren voor het onderwijs van de kinderen. Vooral in de zomermaanden, het oogstseizoen, gaan de kinderen weinig naar school.¹¹⁷⁾ Bij het schoolverzuim spelen ook andere aspecten een rol, die echter weer in verband kunnen worden gebracht met de grote armoede: gebrek aan voldoende kleding en voeding en de slechte infrastructuur. De kennis nodig om in de plattelandssamenleving en op de boerderij te kunnen functioneren wordt door de ouders zelf op de kinderen overgebracht.¹¹⁹⁾

De Leerplichtwet van 1901 verplicht ouders hun kinderen van zeven tot dertien jaar lager onderwijs te laten volgen. Buiten de vakanties om is een regeling ingebouwd, waardoor jaarlijks maximaal zes weken verlof kan worden verkregen ten behoeve van werkzaamheden in de landbouw (het ‘landbouwverlof’).¹²⁰⁾ De keuze van de vorm van het lager onderwijs, openbaar of bijzonder, laat de overheid open. In Noord-Brabant volgt in 1900 48% van alle kinderen openbaar onderwijs. Hoewel de katholieke kerk ouders verplicht hun kinderen onderwijs aan katholieke scholen te laten volgen, is daartoe niet in elke gemeente de mogelijkheid. Pas na de financiële gelijkstelling van openbaar en bijzonder onderwijs in 1917 worden in Noord-Brabant veel katholieke scholen gesticht.¹²¹⁾

In het onderwijs aan de katholieke lagere school staat de vorming van kinderen tot trouwe leden van de rooms-katholieke kerk voorop. Het bijbrengen van kennis is geen doel op zich, maar wordt als middel gebruikt bij het aankweken van godsdienstzin en karaktervorming.¹²²⁾ Als vervolg op het lager onderwijs bestaat vanaf omstreeks 1900 voor jongens en meisjes de mogelijkheid onderwijs te volgen aan een patronaat. Ook in de patronaten staat [511] de godsdienstige vorming voorop. Het bezoek aan de patronaten is echter niet verplicht, zodat men om het onderwijs aantrekkelijk te maken veel aandacht besteed aan vakgericht onderwijs. Het lesprogramma wordt afgestemd op de praktijk. De jongens leren bijvoorbeeld kranten te lezen, een verslag te schrijven en rente te berekenen. Op sommige plaatsen worden voor hen ook landbouw- en tekencursussen georganiseerd. De meisjes leren op de patronaten brieven te schrijven, post- en vrachtformulieren in te vullen en een huishoudboekje bij te houden. Ook huishoudelijke vaardigheden als naaien, breien, kinderverzorging, wassen en koken krijgen de meisjes bijgebracht.¹²³⁾

Voorts bestaat in sommige plaatsen de mogelijkheid kinderen na de lagere school herhalingsonderwijs te laten volgen. Vaak gaat het hier om avondscholen, waar leerkrachten van de lagere school les geven. De lesstof komt in veel gevallen neer op een herhaling van de lesstof van de lagere school. Sommige leerkrachten maken er echter iets meer van en leggen hun leerlingen bijvoorbeeld speciale rekenboekjes voor met vraagstukjes die betrekking hebben op het boerenbedrijf. De slechte toestand van de wegen in de winter en het gebrek aan vervoermiddelen zijn echter voor sommigen een belemmering voor het bezoek aan de lessen.¹²⁴⁾

10.3.3. Landbouwonderwijs

Met de opname van het platteland in het moderniseringsproces wordt onderwijs relevant. De ouders zijn niet meer in staat de kennis betreffende allerlei nieuwe ontwikkelingen over te dragen op hun kinderen. De nieuwe kennis ontwikkelt zich te snel en is te veelomvattend. De nieuwe vaardigheden moeten op speciale scholen worden aangeleerd. Op deze wijze ontstaat onder meer het landbouwonderwijs.¹²⁵⁾

Alvorens sprake is van land- en tuinbouwscholen, bestaan er landbouwwintercursussen. Het onderwijs aan deze cursussen wordt verzorgd door dorpsonderwijzers in het bezit van een bijakte landbouwkunde. Soms geven ook veeartsen les of anderen met een behoorlijke praktijkkennis op landbouwgebied. Studievakken kunnen zijn: plant- en dierkunde, grondkunde en -bewerking, algemene en bijzondere plantenteelt, veeteelt, zuivelbereiding, bemestingsleer, natuur- en scheikunde en hoefbeslag. Tot de cursus worden vijftienjarigen en ouderen toegelaten. Speciale cursussen worden onder meer opgezet voor vrouwen en meisjes. Het betreft hier bijvoorbeeld melk- en zuivelcursussen.¹²⁶⁾

In Noord-Brabant wordt de eerste wintercursus in 1892 in Vlijmen gegeven. Landbouwleraar Van Hoek verzorgt de opleiding van degenen die deze cursussen geven. In 1893 start hij daartoe met een cursus in 's-Hertogenbosch om onderwijzers voor een landbouwakte op te leiden. Later geeft hij in Bergen op Zoom eveneens een dergelijke cursus.¹²⁷⁾ In Limburg wordt op het gebied van de veehouderij onderwijs gegeven in de vorm van een cursus veekennis, die achtereenvolgens in verschillende plaatsen wordt verzorgd. Ook geven dierenartsen speciale cursussen hoefbeslag. Het rijk subsidieert deze cursussen. Later trekken provincie en de LLB subsidies uit voor het onderwijs.¹²⁸⁾ De LLB richt in 1914 een speciale Vereniging voor Landbouwonderwijs op. De stichting van de Landbouwhuishoudschool in Posterholt vindt nog in hetzelfde jaar door deze vereniging plaats.¹²⁹⁾ Op het landbouwhuishoudonderwijs kom ik in de volgende subparagraaf uitgebreid terug.

In Limburg komt in 1895 de eerste vorm van middelbaar landbouwonderwijs tot stand. Het gaat hier om de rijkslandbouwwinterschool in Sittard. In Noord-Brabant is men zover dan nog niet. Pas in 1905 houdt de Noordbrabantse zuivelconsulent **Wintermans** een pleidooi voor de oprichting van een middelbare landbouwwinterschool. Hiertegen rijst echter veel verzet, onder meer van pater Van den Elsen. Hij acht de vestiging van dergelijke hoge opleidingen niet alleen overbodig, maar zelfs schadelijk voor de boerenjongens die in de [512] 'kleine boerenstand' blijven. Van den Elsen ziet meer in herhalingsonderwijs en wintercursussen bij voorkeur op patronaten. Het duurt tot 1913 eer in Boxtel een landbouwwinterschool tot stand komt. Twee jaar later voorziet deze school zich van de morele en financiële steun van de NCB.¹³⁰⁾ De lessen aan de landbouwwinterschool in Boxtel worden alleen in de maanden oktober tot april gegeven. Dit zijn de maanden waarin de boerenzonen zonder grote bezwaren in het bedrijf gemist kunnen worden. De lessen worden zo geregeld dat leerlingen van buiten Boxtel dagelijks per spoor of op andere wijze de school gemakkelijk kunnen bezoeken. Voor anderen zoekt de directie een goede huisvesting. Het leergeld wordt zo laag gesteld, "dat 't zeker voor een Brabantschen boer geen beletsel zal wezen zijn zoon van het onderwijs te

doen genieten.”¹³¹⁾

De Rijkslandbouwwinterschool in Sittard sterft een zachte dood als in 1923 een katholieke landbouwwinterschool in Roermond gestalte krijgt. De leerlingen van deze school bekleden later vooraanstaande posities in de economische instellingen van de LLTB, bij de voorlichtingsdiensten van de standsorganisatie en bij het landbouwkredietwezen. De school in Roermond ontwikkelt zich tot opleidingsinstituut voor de voorhoede van de boerenstand.¹³²⁾

Het onderwijs aan de landbouwwinterscholen stelt zich volgens het eerste reglement voor deze onderwijsvorm ten doel aankomende landbouwers in de gelegenheid te stellen op een weinig kostbare wijze de nodige theoretische kennis van het landbouwbedrijf te verkrijgen. Het doel wordt ruim gesteld om naar gelang de wijze van landbouwbeoefening per streek te kunnen variëren. De landbouwwinterschool heeft geen wetenschappelijke grondslag. De praktische ervaring domineert. Gedurende twee winterperioden (van 1 oktober tot 31 maart) verzorgt de landbouwwinterschool onderwijs voor zestienjarigen en ouder. Per week wordt 23 uur les gegeven, verdeeld over maandag, dinsdag, woensdagmorgen, donderdag en vrijdag. Het vakkenpakket bevat natuur- en scheikunde, plant- en [513] dierkunde, wiskunde, Nederlandse en Engelse taal, economische aardrijkskunde en een aantal van de volgende vakken: grondkennis, grondbewerking en -verbetering, bemestingsleer, plantenteelt, veeteelt, veevoeding, zuivelbereiding, bedrijfsleer, landbouwkunde, tuinbouwkunde en werktuigkunde.¹³³⁾

Uit de eerder genoemde wintercursussen groeien in 1921 de lagere landbouwscholen. Voor een aantal jongeren vormen de wintercursussen de verbinding tussen de lagere school en de landbouwwinterschool. De wintercursussen voldoen in die functie echter niet. Dit wordt veroorzaakt door een groot schoolverzuim aangezien het tijdstip van de lessen ongunstig is, omdat de cursussen veelal ambulante zijn en goede leslokalen en leermiddelen ontbreken en omdat niet altijd gekwalificeerde onderwijzers beschikbaar zijn. Ook het kennisniveau van de oudleerlingen van de lagere school laat veelal te wensen over. Men zoekt dus naar een vorm van voortgezet onderwijs die enerzijds kan dienen als vooropleiding tot het voortgezet middelbaar onderwijs van de landbouwwinterscholen en anderzijds nuttig is voor de arbeidende plattelandsjeugd die behoefte heeft aan beter landbouwonderwijs. Deze onderwijsvorm wordt gevonden in de lagere landbouwscholen.¹³⁴⁾ In Noord-Brabant komen buiten de kleistreken lagere landbouwscholen tot stand in St. Anthonis, Deurne, Eersel, Eindhoven, Oss, Schijndel, Boxtel, Breda en Roosendaal.¹³⁵⁾ Limburgse lagere landbouwscholen komen in Venray, Weert, Venlo, Meerssen, Gulpen, Helden, Afferden, Echt_, Horst en Sittard.¹³⁶⁾

De lagere landbouwschool functioneert als brug tussen de lagere school en de landbouwwinterschool of de praktijk. Bovendien hebben deze scholen ten doel de toekomstige landbouwers en landarbeiders beroepsmatige kennis en vaardigheden alsmede algemene ontwikkeling bij te brengen. Het leerplan bestaat dan ook naast voortgezet algemeen vormend onderwijs en een aantal basisvakken als natuurkunde, scheikunde en boekhouden, uit een scala van beroepsgerichte vakken: plantenteelt, plantenziekten, groenteteelt, fruitteelt, bijenteelt, bodemkunde, grondverbetering, landbouwwerktuigkunde, dierkunde, veeteelt, veevoeding, zuivelbereiding en pluimveeteelt. Het onderwijs wordt verzorgd door een onderwijzer met de akte lager onderwijs en de bijakte-s voor landbouw. Voor speciale vakken stelt men ook wel andere docenten aan, zoals de veearts voor veeteelt en dierkunde.¹³⁷⁾

Naast de winterscholen en het lager landbouwonderwijs blijven ook de losse cursussen bestaan. Tot de middelbare cursussen behoren onder meer de opleidingen tot landbouw- en tuinbouwonderwijzer, tot voormelker, tot zaakwaarnemer van landbouwcoöperaties en speciale cursussen op avonden in de wintermaanden, waarin bijvoorbeeld pluimveeteelt, bemestingsleer en de bestrijding van ziek-

ten worden behandeld. Tot de lagere cursussen behoren de voorbereidende algemene en de algemene cursussen voor de land- en tuinbouw. Het leerplan hangt samen met de agrarische produktie in de omgeving van de school.¹³⁸⁾

De ZNZ maakt onder de boeren veel propaganda voor het landbouwonderwijs. De bond wijst op het belang van kennis over bemestingsleer en voedingsleer. In zaken betreffende gewassen, meststoffen, (kracht)voedermiddelen voor het vee, veeverzorging, melken en melkbehandeling kan op de landbouwscholen worden onderwezen. De bond roept de boeren op hun zonen naar een landbouwschool of een landbouw cursus te zenden en hun dochters naar een landbouwhuishoudschool of een landbouwhuishoudcursus.¹³⁹⁾

Na de Tweede Wereldoorlog ontwerpt de landbouwwinterschool in Boxtel een plan voor de oprichting van een middelbare landbouwschool. De KNBTB, die in deze jaren veel activiteiten ontplooit op het gebied van onderwijs en vorming, neemt dit plan over vanwege het landelijke karakter van de school. In 1946 geeft de overheid toestemming [514] voor de oprichting, zodat in oktober 1947 in Roermond de middelbare landbouwschool met de lessen aanvangt.¹⁴⁰⁾

Het landbouwonderwijs slaat vooral in Noord-Brabant aan. De leergierigheid onder de boeren is hier groot. Deze provincie is tussen 1914 en 1930 goed voor 24% van het aantal leerlingen en ruim 20% van het aantal landbouw cursussen in Nederland, terwijl hier ongeveer 17% van de Nederlandse landbouwbedrijven is gevestigd.¹⁴¹⁾ Wellicht is dit meer nog een indicatie van de in te halen achterstand op dit gebied. De onderwijsgraad van de boeren blijkt niet overal even hoog. In 1957 heeft 43% van de agrarische bedrijfsleiders in het Limburgse Bergen nog altijd geen enkele vorm van landbouwonderwijs gevolgd.¹⁴²⁾

10.3.4. Landbouwhuishoudonderwijs

Aangezien hun ouders de boerenmeisjes veelal voorbestemmen voor huwelijk en huishouden, ziet men de noodzaak voor vervolgonderwijs na de lagere school in veel gezinnen van vooral kleine boeren niet in. De dochters van welgestelde boeren hebben wat meer kans op een vervolgopleiding. Zij bezoeken na de lagere school in sommige gevallen een kostschool. Boerenmeisjes uit katholieke gezinnen gaan naar een kloosterschool. Dit vervolgonderwijs is niet gericht op een beroepsopleiding, maar dient meer ter aanvulling van het onderwijs op de dorpschool. Naast het herhalingsonderwijs en de kostscholen vinden we op het platteland ook de kweek- en normaalscholen. De normaalscholen zijn groter in aantal en liggen meer verspreid. Beide scholen verzorgen een opleiding tot onderwijzer. Hoewel vooral de normaalschool de plattelandmeisjes de beste ontwikkelingskansen geeft, bereikt dit type onderwijs niet de grote massa. Hetzelfde geldt voor het huishoudonderwijs. Dit onderwijs is het resultaat van de aandacht in de tweede helft van de negentiende eeuw voor de slechte sociale omstandigheden van arbeiders en meer in het bijzonder hun voedingsgewoonten. Ook de burgerkeukens worden al snel doel van dit onderwijs. Hoewel ook op het platteland kookcursussen worden verzorgd, nemen hieraan weinig boerenmeisjes deel.¹⁴³⁾

Een groter succes wordt het landbouwhuishoudonderwijs. Deze vorm van onderwijs komt tot ontwikkeling in het begin van de twintigste eeuw. Op het 63e Landhuishoudkundige Congres, dat van 12 tot 15 juni 1911 in Venlo wordt gehouden, is het onderwijs van “de dochters van den boer” onderwerp van aandacht. De directeur van de Rijkslandbouwschool te Sittard, C. Bulder, houdt een inleiding over het thema: welke vakkennis dient de toekomstige boerin te worden bijgebracht en hoe zal die kennis het best aangebracht en zo ruim mogelijk verspreid worden?¹⁴⁴⁾

Vertegenwoordigers van landbouworganisaties dringen in toenemende mate op een gedegen oplei-

ding voor boerendochters aan. Meisjes van wie verwacht kan worden dat zij later als boerin mede een landbouwbedrijf leiden, kunnen niet langer buiten een gedegen vakopleiding, waarin land- en tuinbouwkunde en kennis van de huishoudelijke vakken zijn opgenomen.¹⁴⁵⁾ Het landbouwhuishoudonderwijs trekt dan ook hoe langer hoe meer de aandacht. In een vergadering van rijkslandbouwleraren in 1908 stelt de inspecteur van het landbouwonderwijs, Petrus van Hoek, het landbouwonderwijs aan boerenmeisjes aan de orde. Ook in provinciale landbouworganisaties acht men de oprichting van landbouwhuishoudscholen wenselijk.¹⁴⁶⁾

Het basispatroon van het landbouwhuishoudonderwijs op de zuidelijke zandgronden bestaat uit drie vormen: de boerinnenschool met internaat, de ambulante cursussen en de leraressenopleiding.¹⁴⁷⁾ In 1911 wordt in het Noordbrabantse Lierop de eerste Nederlandse boerinnenschool met internaat opgericht. Pastoor L. Offermans is hier de initiatiefnemer. De school draagt [515] dan ook een rooms-katholiek karakter.¹⁴⁸⁾ In 1914 volgt een tweede rooms-katholieke boerinnenschool in het Limburgse Posterholt. Deze school wordt gevestigd in een deel van het Ursulinenklooster. Ursulinen verzorgen ook het onderwijs. Als het doel van deze school wordt gesteld het verzorgen van onderwijs en opvoeding voor de aankomende vrouwelijke jeugd van de land- en tuinbouwstand. De inhoud van het onderwijs richt zich op kennis van het agrarisch bedrijf, kennis van het eigen werkgebied van de agrarische vrouw (de tuin, het land en het vee) en de taken van de vrouw als huisvrouw en moeder. De jonge plattelandsvrouwen worden dus opgeleid voor de rol van mede-onderneemster, van mede-werkster, van moeder en van echtgenoot.¹⁴⁹⁾

De landbouwhuishoudscholen worden aanvankelijk bezocht door boerendochters en enkele andere meisjes in de leeftijd van zestien tot twintig jaar. De meisjes wonen intern. De school- en pension-gelden bedragen in 1918 in Lierop f. 220,- per jaar en in Posterholt f. 180,- per jaar. De meeste voedingsmiddelen voor het internaat worden geleverd door de boerderij, die aan de school is verbonden.¹⁵⁰⁾ Gezien de hoogte van het les- en pensioengeld zal het duidelijk zijn, dat de leerlingen vooral van de grotere landbouwbedrijven afkomstig zijn. Op kleinere boerderijen kan bovendien de arbeidskracht van de dochters niet een jaar of nog langer worden gemist.

Aan de boerinnenscholen wordt les gegeven in de volgende vakken: rekenen, Nederlandse taal, natuurkunde, plant- en dierkunde, scheikunde, boekhouden, verpleging van huisdieren, melkbehandeling, boter- en kaasbereiding, bemestingsleer, groente-, fruit- en bloementeel, warenkennis, voedings- en gezondheidsleer, ziekenverpleging, koken, wassen, handwerken, huishoudkunde, gymnastiek, zingen, godsdienstleer en wellevendheid. Dit omvangrijke lesprogramma blijkt al snel niet in een eenjarige cursus te passen. In 1917 wordt daarom de tweejarige cursus ingevoerd. De lessen worden verzorgd door 'zusters', daartoe opgeleide leraressen, en leraren die veelal een hoofdbetrekking aan een landbouwschool hebben.¹⁵¹⁾ Het praktijkonderwijs wordt in de morgenuren gegeven. Daartoe worden de leerlingen in groepjes van drie tot zes meisjes ingedeeld. Deze verdelen de tijd over de huishouding, de keuken (verzorging van de maaltijd), de tuin, de kippen, de boerderij (zuivelbereiding en zorg voor het vee) en het onderhoud van kamers en schoollokalen. De middag is bedoeld voor de theorielessen.¹⁵²⁾

Mede in verband met de verlenging van de leerplichtige leeftijd wordt de toelatingsleeftijd verlaagd. Meisjes van twaalf tot dertien jaar die de lagere school hebben doorlopen, kunnen dan een tweejarige primaire cursus volgen en vervolgens aan de eigenlijke boerinnenopleiding voor 14- en 15-jarigen deelnemen.¹⁵³⁾

Naast de boerinnenscholen bestaan ook ambulante cursussen. In 1911 starten in Nederland de eerste cursussen, in 1918 bestaan er over het gehele land verspreid reeds 82. Het leerplan omvat onder meer de vakken voedingsleer, woninghygiëne en -inrichting, 'kledinghygiëne', kinderverzorging,

koken, wasbehandeling, huishoudelijk werk, tuinbouw, scheikunde en landbouw.¹⁵⁴⁾ Aan de ambulante cursussen van de rooms-katholieke organisaties verzorgt een priester bovendien godsdienstonderwijs.¹⁵⁵⁾

In Noord-Brabant wordt in 1920 met de eerste ambulante cursus in deze provincie gestart. Dat gebeurt in Wouw. Voor deze cursus wordt geen subsidie gegeven. De kosten moeten dus uit het lesgeld gedekt worden. Het schoolgeld met de bijkomende kosten bedraagt in de eerste jaren honderd gulden per jaar. De leerlingen nemen hun eigen levensmiddelen mee. Het is duidelijk dat met deze relatief hoge kosten alleen de meer welvarenden in staat zijn de cursussen te volgen. De eerste leerlingen zijn dikwijls dochters van welgestelde boeren. Dochters van kleine boeren zijn in veel gevallen door de hoogte van het lesgeld en de onkosten niet in de gelegenheid de cursus te volgen. Bovendien kunnen zij vaak niet worden gemist bij de werkzaamheden op de boerderij.¹⁵⁶⁾ Soms wordt besloten **[516]** één van de dochters naar de cursus te sturen. Haar zusters nemen de aantekeningen thuis over.¹⁵⁷⁾

Op het Brabantse platteland initieert de NCB de landbouwhuishoudcursussen. In vele dorpen worden vanaf de jaren twintig cursussen georganiseerd. Hier trachten lerare(sse)n de boerendochters kennis inzake de landbouwhuishoudkunde, koken en naaien bij te brengen. Hygiënische zorg komt in vrijwel alle lessen terug. De boerendochters worden onderwezen over de zorg voor een gezonde voeding, goede kleding en een schone woning. Daartoe krijgen zij onder meer les over de bouw en functie van het menselijk lichaam en over koolhydraten, vetten, eiwitten en calorieën. Voorts wordt ingegaan op het keukengerei, keukenkachels en verschillende soorten brandstoffen.¹⁵⁸⁾

Veel cursussen worden in de jaren dertig ook door de boerinnenbonden aangeboden. Overdracht van kennis op het gebied van het landbouwbedrijf, de huishoudelijke arbeid en het gezinsleven staat in het vaandel geschreven van deze bonden. In 1931 biedt de Limburgse Boerinnenbond vijftien cursussen aan. Veertien daarvan hebben te maken met het huishouden, één cursus is gericht op de pluimveeteelt. In 1935 is het aantal cursussen naar 109 gestegen. Steeds meer vakken krijgen aandacht. Godsdienst komt aan de orde maar ook slachtverwerking, kalfverwerking, eierverwerking en veevoeding. Voorts zijn er bakcursussen, kookcursussen, melkcursussen en een moedercursus.¹⁵⁹⁾

In het landbouwhuishoudonderwijs trekt men aanvankelijk leerkrachten uit het landbouwonderwijs voor jongens aan. Leraressen geven de huishoudelijke vakken. Nadat de boerinnenscholen en ambulante cursussen een succes blijken, start in 1913 de opleiding tot landbouwhuishoudlerares in 'De Rollecate' te Dedemsvaart. Voor toelating aan de school is een ulo-diploma vereist en het diploma van de tweejarige opleiding tot huishoudkundige. De laatste opleiding is aan de huishoudscholen in de steden verbonden. Boerendochters genieten de voorkeur, maar ook meisjes die voldoende vertrouwd zijn met het leven op het platteland, worden tot de school toegelaten.¹⁶⁰⁾

Een vierledige doelstelling vormt de kern van het onderwijs. In de eerste plaats stelt men zich tot doel de plattelandsvrouw kennis bij te brengen van hygiëne in huis (voeding, kleding, woning en de leefstijl in het algemeen). In de tweede plaats wil men de leerlingen de ogen openen voor "het vele goede, dat het wonen buiten met zich meebrengt en haar leren van dit goede zoveel mogelijk partij te trekken, ook door haar de produkten van eigen bedrijf en tuin beter dan gewoonlijk het geval is, te leren gebruiken".¹⁶¹⁾

Door het kweken van het juiste begrip van de grote betekenis van het landbouwbedrijf voor individu en maatschappij wil men ten derde de lessen in land- en tuinbouw ondersteunen. Als vierde doelstelling tracht men met het nieuwe onderwijs de liefde voor de taak als huisvrouw te bevorderen "door haar leerlingen met begrip te leren werken, door haar meer het 'waarom' van de handelin-

gen te leren begrijpen, en zo een dam op te werpen tegen sleurwerk.”¹⁶²⁾

Voor rooms-katholieke leerkrachten wordt in 1920 aan de boerinnenschool te Posterholt een aparte opleiding tot landbouwhuishoudlerares verbonden. De doelstelling van deze school is dezelfde als in Dedemsvaart. De godsdienstige vorming neemt in Posterholt echter een ruimere plaats in. Deze opleiding wordt gesteund door de Limburgse Land- en Tuinbouwbond.¹⁶³⁾

In het (katholieke) landbouwhuishoudonderwijs voor meisjes staan drie belangen voorop. De godsdienstige, sociale en technische ontwikkeling van de vrouwelijke plattelandsbevolking zal ten voordele werken van de rooms-katholieke kerk, de maatschappij in het algemeen en de boerenstand in het bijzonder.

“Men heeft ingezien, dat ook de vrouw in ontwikkeling moet vooruitgeholpen worden, wil het bedrijf mee kunnen, wil het zich blijven aanpassen aan den groei van het economische leven; men heeft erkend, dat hoe eerbiedwaardig goede oude tradities ook zijn, men [517] met verkeerden sleur moet breken en de vrouw uit haar intellectueel isolement dient te halen. De vervulling van de zware plichten, die de boerin straks als moeder, huishoudster en medehulpster in het bedrijf zal wachten, kan niet meer overgelaten worden aan dien sleur die in menig gezin heerschte.”¹⁶⁴⁾

Kort samengevat is de achterliggende gedachte te voorkomen dat de boerin een obstakel wordt bij het doorvoeren van de vernieuwing in de landbouwbedrijven. Bovendien rust op de boerin een zware taak als katholieke moeder. Daarvoor is een ander denk- en gedragspatroon nodig. Voor het aanleren daarvan is het landbouwhuishoudonderwijs van groot belang.

10.4. POSITIE VAN DE BOERIN

Met de opkomst van de boterproductie in fabrieken verliest de boerin een belangrijke functie in het boerenbedrijf. Zij wordt geacht de vrijkomende tijd meer aan huishouden en gezin te besteden. Het burgerlijk moederschapsideaal blijft voor de meeste boerinnen echter op afstand. Op de boerderij liggen andere taken voor haar klaar.

10.4.1. Bedrijfstaken: verlies van economische spilfunctie

De kleine boerenbedrijven op de zuidelijke zandgronden aan het einde van de negentiende eeuw zijn gezinsbedrijven. De opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie en andere moderniserende ontwikkelingen, versterken dit karakter. De toenemende rentabiliteit van arbeidsintensieve bedrijfsvormen vormt een stimulans voor het werken in gezinsbedrijven in de landbouw. In het begin van de jaren vijftig wordt op de zandgronden nog 90% of meer van de totale arbeidsprestatie in het boerenbedrijf door de leden van het gezin zelf verricht.¹⁶⁵⁾

Essentieel in het gezinsbedrijf is de nauwe band tussen de in het bedrijf samenwerkende productiefactoren en het boerengezin. In de organisatie van de werkzaamheden op het boerenbedrijf moet rekening worden gehouden met de gezinsomstandigheden en het daaruit voortvloeiende arbeidsaanbod. Het gezinsvermogen zit voor een belangrijk deel in het bedrijf. Bij de besteding van het verworven inkomen moet nagegaan worden welke behoeften in het gezin en in het bedrijf aanwezig zijn. Vanuit een rangorde van behoeften kunnen dan beslissingen worden genomen over de besteding van het geld.¹⁶⁶⁾

De gezinsomvang en -samenstelling heeft in het geval van een gezinsbedrijf dus belangrijke consequenties voor het landbouwbedrijf. De ontwikkeling van het landbouwbedrijf verloopt in een nauwe

betrekking met de menselijke levensloop. De boer en boerin kennen met betrekking tot de bedrijfsvoering in het algemeen twee gunstige en een of twee ongunstige perioden. Nadat zij pas gehuwd zijn, zijn de gezinsuitgaven nog laag en is hun positie betrekkelijk gunstig. Met de geleidelijke toename van het kindertal stijgen de gezinsuitgaven navenant. De situatie wordt nu moeilijk, aangezien de boerin minder in de gelegenheid is mee te werken en de kinderen nog geen arbeidskracht leveren. Als de kinderen eenmaal zo oud zijn geworden dat zij mee kunnen helpen op de boerderij, breekt voor de boer en boerin weer een gunstigere tijd aan. Eenmaal zelfstandig geworden, verlaten de kinderen veelal het gezin en worden de boer en boerin weer op de eigen arbeid teruggeworpen. Dit kan problemen opleveren. Niet zelden moeten de kinderen dan in het levensonderhoud van hun ouders voorzien.¹⁶⁷⁾

In het boerenbedrijf heeft ieder gezinslid eigen taken. De mannen verrichten in het algemeen de zware lichamelijke werkzaamheden als ploegen, spitten, maaien en dorsen.¹⁶⁸⁾ De boerinnen hebben een omvangrijk takenpakket. De hoofdtaak van de boerinnen ligt in de zuivelbereiding. Zij verzorgen het vee, melken twee- of driemaal daags de koeien en bereiden [518] de boter - zolang deze nog niet op de fabriek wordt vervaardigd - en ruilen of verkopen deze. Aangezien de verkoop van boter de enige mogelijkheid is om buiten het zelfvoorzienend systeem te treden, spelen deze werkzaamheden een centrale rol op het boerenbedrijf.

Voorts verzorgt de boerin de varkens en kippen op het boerenhof. Zo mogelijk slacht men aan het eind van ieder jaar een varken. De conservering van het varkensvlees betekent veel werk voor de boerin. Ook het voederen van de kippen en de verhandeling van de eieren is in haar handen. De eierverkoop is lange tijd naast boter de tweede vorm van gedwongen ruilhandel met de plaatselijke winkelier. Rond 1910 worden nog maar weinig eieren aan de dorpswinkelier verkocht: De eierhandel loopt nu veelal via de eiermijnen in Roermond en Maastricht.

Behalve de zorg voor het vee en de verhandeling of bereiding van de door het vee voortgebrachte producten helpen de boerinnen in tijden van drukte mee op het land. Het hooien, het binden van het gemaaide graan ten tijde van de graanoogst, het rooien van aardappelen, het wieden van onkruid en het plukken van stoppelknollen en wortelen zijn werkzaamheden die veelal door vrouwen worden uitgevoerd. Ook het werk in de moestuin behoort, het spitten uitgezonderd, tot het takenpakket van de boerin. De vervaardiging van de kleding voor de gezinsleden is, tot de verbetering van de welvaart en de opkomst van de confectiekleding, een van de vrouwentaken.¹⁶⁹⁾ Tenslotte voeren de boerinnen ook de huishouding. Zij dragen de zorg voor voeding en opvoeding van de kinderen.

Hiervoor kwam reeds de verkoop van de op het boerenbedrijf vervaardigde producten ter sprake. De boterafzet was van oudsher in handen van boerinnen. Zoals ik reeds in hoofdstuk 2 heb uiteengezet, gebeurde dit nogal eens door middel van gedwongen ruilhandel bij de dorpswinkelier. Indien de boerderij in de buurt van een stad ligt, verhandelen de boerinnen de waar op de stedelijke markt. Hier verkopen ze de zelfbereide boter en eventueel eieren, groenten, enzovoort. De markt vervult niet alleen een belangrijke economische functie. Ook in sociaal opzicht is het marktbezoek voor de boerinnen van groot belang. [519] Op de markt onderhoudt de boerin een belangrijk deel van haar sociale contacten. De markt is een belangrijk ontmoetingspunt, waar de boerinnen onderling de laatste nieuwtjes uitwisselen.¹⁷⁰⁾

Gegeven het voorgaande is het duidelijk dat met de opkomst van de zuivelfabricage en de modernisering van het boerenbedrijf, zoals ik die in de vorige hoofdstukken heb geschetst, de werkzaamheden van de boerinnen belangrijke wijzigingen ondergaan. De produktie op de boerderij dient niet meer voor de zelfvoorziening, maar wordt in toenemende mate afgestemd op de markt. Daarmee gepaard gaat de uitbreiding van de veehouderij. De boer neemt nu een deel van de veeverzorging op

zich. Voorts vervalt met de welvaartstoename en de komst van de confectiekleding de vervaardiging van de eigen kleding. De meest fundamentele verandering in de functie van de boerin op het bedrijf ligt echter in de verschuiving van de boterbereiding naar de fabriek. De centrale rol die de boerin voorheen speelt, omdat zij het produkt bereidt dat de verbinding vormt met het marktsysteem buiten de zelfvoorziening op de boerderij, gaat nu verloren.

In Friesland ervaren sommige boerinnen de oprichting van zuivelfabrieken als een bedreiging voor de eigen positie als botermaakster. De fabrieken druisen in tegen de belangen van de boerinnen, voor wie de bereiding van kwalitatief goede boter een eervolle zaak is. Aan de boterbereiding ontleen deze boerinnen status. Voorts komt met de opkomst van de zuivelfabricage de positie en zeggenschap van boerinnen in het landbouwbedrijf, alsmede enige financiële zelfstandigheid op de tocht te staan.¹⁷¹⁾ Het Friese verzet tegen de fabriekmatige boterbereiding is niet georganiseerd, maar speelt zich voornamelijk in de privésfeer af. Vooral in familiekring bieden de Friese boerinnen verweer tegen de levering van melk aan fabrieken.¹⁷²⁾

Zuiveldeskundige Rinkes Borger is van mening dat de Friese boerinnen de voornaamste tegenstanders zijn van fabriekmatige zuivelbereiding in deze provincie. “Zij konden zich er niet indenken, dat zij haar vak zouden overdragen aan anderen en dan wel aan mannen, die de ongelooflijke pretentie hadden, het botermaken beter te kennen”.¹⁷³⁾ Overigens gaat het in dit geval waarschijnlijk hoofdzakelijk om oudere boerinnen die nu het jarenlange zwoegen als overbodig en minderwaardig bestempeld zien. De jongere boerinnen heten juist in weelde te zijn grootgebracht en te trots te zijn om zelf aan de karn te staan. Het *Friesch volksblad* maakt melding van boerinnen die de oprichters van de eerste coöperatieve zuivelfabriek in Warga juist hebben aangespoord om van het “slavenleven” af te kunnen zijn.¹⁷⁴⁾

Als deelnemster in het gezinsbedrijf verwerven ook de Brabantse en Limburgse boerinnen een zekere autonomie en zeggenschap in het boerenbedrijf. De boterbereiding op de boerderij is voor de boerin een duidelijk afgebakende eigen taak, waarvoor alleen zij de verantwoording draagt.¹⁷⁵⁾ De opbrengst van de vervaardigde boter zorgt als vrijwel enige produkt van het landbouwbedrijf voor geld om de eventuele pacht of belastingen te betalen of anderszins voor de aankoop (vaak via gedwongen ruilhandel) van huishoudelijke benodigdheden. In die zin is de boter het middel tot contact met de buitenwereld, omdat met de verkoop van boter het zelfvoorzieningssysteem van de boerenbedrijven op de zandgronden wordt doorbroken. Aangezien de boerin verantwoordelijk is voor de boterbereiding op de boerderij, heeft zij een economische spilfunctie in het boerenbedrijf.

Met het vertrek van de boterbereiding naar de coöperatieve zuivelfabriek en de verhandeling van de boter via de coöperatieve botermijnen, is de boerin van een tijdrovend en arbeidsintensief karwei verlost, maar verliest zij wel een van haar belangrijkste taken op het boerenbedrijf. Het is voor haar niet alleen een verlies aan verantwoordelijkheid voor een belangrijk deel van de inkomsten op het boerenbedrijf. Ook een belangrijke basis voor sociale contacten, vroeger op de markten onderhouden, gaat verloren.

Echte tegenstand bieden de boerinnen op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden niet. Wel betreuren met name de oudere boerinnen het verlies van een taak waaraan [520] zij zo lang gewend en gehecht waren. De jongere boerinnen lijken minder problemen te hebben met de boterfabrieken. Er is op de boerderij nog meer dan genoeg te doen.¹⁷⁶⁾

Met name op de oostelijke zandgronden heeft de kwaliteit van de bereide boter hier weinig te maken met de prijs die de boerin voor de boter krijgt. Daardoor ontleen zij waarschijnlijk minder eergevoel aan deze arbeid. Wellicht beschouwen veel boerinnen het als een opluchting niet langer van

de nadelige ruilhandel met de dorpswinkelier afhankelijk te zijn. Ook het wegvallen van de boterbereiding, een intensief en tijdrovend karwei op het boerenbedrijf, wordt wel als een voordeel ervaren.

Hierin kan ook een verklaring worden gezocht voor het verschil in verzet van Friese boerinnen aan de ene kant en Limburgse en Brabantse boerinnen aan de andere kant. In Friesland resteren de boerinnen geen bedrijfstakingen op de boerderij meer. Economisch gezien zijn zij niet meer direct van belang voor de financiële inkomsten van het landbouwbedrijf. Op de Brabantse en Limburgse zandgronden blijft de boerin wel betrokken bij de agrarische bedrijfsarbeid. Hoewel haar positie nu minder centraal wordt, is hier de stap terug toch minder groot dan in Friesland. Op de grotere en rijkere boerderijen in Friesland werken meer dienstmeiden, die de boerinnen ontlasten van huishoudelijke taken. Op de zandboerderijen in het zuiden van het land ontbreken de meiden veelal op financiële gronden. Door deze dubbele belasting van de boerinnen op de zandgronden (bedrijf en huishouden) is het wegvallen van de boterbereiding de boerinnen wellicht niet onwelgevallig.

Velen zien het wegvallen van de boterbereiding op de boerderij als een verlichting van het werk van de boerin. De vrijgekomen tijd dient nu de huishouding en de opvoeding van de kinderen ten goede te komen. Het zwaartepunt van de bedrijfswerkzaamheden van de boerin komt in en om de boerderij (stallen en erf) te liggen.¹⁷⁷⁾

In verband daarmee en met het groeiende aantal taken in huis, komt het melken en het voederen van de koeien in de zomer als vrouwentaak te vervallen. In de zomermaanden worden de koeien geweid in afgerasterde weiden, die meestal ver van huis liggen. In deze maanden melken meestal niet de boerinnen, maar trekt het manvolk naar de weiden om te melken. Ook de voeding en het drinken van de koeien vervallen in de zomer als bedrijfstakingen van de boerinnen.¹⁷⁸⁾ Deze ontwikkeling verloopt echter zeer geleidelijk. Halverwege de jaren twintig melken in Noord-Brabant nog in het algemeen alleen de vrouwen en zeer weinig de mannen. Soms gebeurt dit nog door jongens, maar ook dan niet dagelijks, omdat de jongens veelal ook andere werkzaamheden hebben. Toch is de verandering ingezet. Bij boeren waar het vee dag en nacht in de weide loopt, gaan de jonge mannen het melken leren en ligt de weide wat verder van huis, dan melken ook de mannen.¹⁷⁹⁾

Dit is een breuk met het verleden, toen het melken als een specifieke vrouwelijke bezigheid werd gezien. De koeien werden toen soms een- of tweemaal per dag naar de weide gebracht, maar bleven 's nachts op stal. Als gevolg daarvan werden de koeien in de stal gemolken. Aangezien de mannen meestal op het land werkten, gebeurde dit door de boerin. Dit arbeidspatroon was maatschappelijk dusdanig geaccepteerd dat het melken door mannen niet strookte met de heersende sociale normen en daarom door hen zelfs vaak niet eens werd geleerd. Nu de veehouderij zich tot de basis van het boerenbedrijf op de zandgronden heeft ontwikkeld, krijgt deze ook in het denken van de mannen een centrale plaats en zijn de boeren ook bereid de koeien zelf te melken.¹⁸⁰⁾

De melkerscursussen, die door de zuivelbonden en -consulenten worden georganiseerd, worden overigens in meerderheid door vrouwen bezocht. In 1930 beschikken in Limburg 676 melksters en 257 melkers over het diploma van een plaatselijke cursus.¹⁸¹⁾ Al jaren eerder betreurt zuivelconsulent Zuidema de geringe interesse van de mannen: "Het is echter te betreuren, dat de belangstelling van de Limburgsche jongens in het goed melken, zich nog zoo weinig uit in het deelnemen ook van hen aan deze cursussen."¹⁸²⁾

[521] Het verlies van de boterbereiding en -handel betekent niet, dat de boerin geen taken meer op de boerderij overhoudt. Zij krijgt hoe langer hoe meer de zorg voor de veestapel en het afleveren van kwalitatief goede en zindelijke melk toegeschoven. De voorlichting hierover wordt in sommige gevallen specifiek op de boerinnen gericht. In de periode tussen oktober 1904 en december 1905 houdt de assistent-zuivelconsulent in Noord-Brabant op verzoek van het bestuur van de handkracht-

fabriek in Maarheeze een voordracht voor de boerinnen, boerendochters en vrouwelijk dienstpersoneel over het melken en de behandeling van de melk. Ook in Vortum spreekt de assistent-zuivelconsulent in deze periode voor boerinnen over dit onderwerp.¹⁸³⁾ Naast de juiste wijze van melken en het betrachten van hygiënische maatregelen bij het melken behoren het schoonmaken van het melkgerei en het schuren van de melkbussen tot de werkzaamheden op dit gebied. Daarnaast verzorgt de boerenvrouw veelal het pluimvee, de moestuin en in veel gevallen ook de administratie. In drukke tijden is zij bovendien ook nog vaak op het land te vinden.¹⁸⁴⁾ Op de grotere boerderijen in het Brabants en Limburgs zandgebied houdt men vaak een meid minder, nadat de boterbereiding naar de fabriek is verplaatst. Het werk van de boerin vermindert hier door het vertrek van deze hulpkracht dus volstrekt niet.¹⁸⁵⁾

Uit het voorgaande blijkt dat het takenpakket van de boerin als gevolg van de wijzigingen in de agrarische bedrijfsstructuur onderhevig is aan twee tegengestelde ontwikkelingen. Enerzijds gaat een deel van de bedrijfstaken verloren (de boterbereiding en het melken in de zomer), anderzijds wordt het takenpakket van de boerin ook uitgebreid (zorg voor de groeiende varkens- en kippenstapel).¹⁸⁶⁾ Hoewel ook de resterende of nieuwe bezigheden eveneens zekere inkomsten opleveren, bezorgen zij de boerin niet de cruciale economische positie die zij vroeger met de boterbereiding en -handel wel innam.

Voor het goed uitoefenen van de nieuwe bedrijfstaken wordt in toenemende mate de aandacht gevestigd op de ontwikkeling van de boerinnen. Om de moestuin te verzorgen, acht men het van belang dat de boerin op de hoogte is van de kennis over zaad en zaaitijd, grondbewerking en bemesting, verzorging en oogsten van de planten, bewaring voor eigen gebruik en soms de verkoop van de produkten. De pluimveeteelt vereist kennis van de [522] verschillende rassen, van legsters en vleeskippen, van ziekten, van het broeden en van de kuikens. Voor de verzorging van het jongvee, van de geiten en van de varkens moet de boerin op de hoogte zijn van de voedingsleer, van ziekten en van stalrichting. Tenslotte moet de boerin ook weten hoe bij het melken en de melkbehandeling de grootst mogelijke hygiëne toe te passen.¹⁸⁷⁾

Naast de specifieke deelterreinen waarover de werkzaamheden van de boerinnen zich uitstrekken, moet de boerin ook op de hoogte zijn van de algemene bedrijfsaangelegenheden. De vrouw wordt beschouwd als de hulp van de man. Om te voorkomen dat de vernieuwingen, waarover boeren op bijeenkomsten worden voorgelicht (bijvoorbeeld ten aanzien van stalverbetering), door de boerin worden afgeketst, moet ook zij verstand hebben van het moderne boerenbedrijf. Daarmee wordt eveneens voorkomen, dat de boer het café ingaat om met collega-boeren de problemen van het bedrijf te bespreken. De boer kan nu met zijn echtgenote de maatregelen ter verbetering van het bedrijf, kwesties van aan- of verkoop en andere maatregelen overleggen.

“Een man, die zijn vak goed behartigen wil, wil er ook over kunnen spreken; kan dit niet met de vrouw, dan moet ‘t maar met buurman. Waar vinden al die mannen elkaar? op marktdagen, in het café in de stad, en op de dorpen in de herbergen. De man bebouwt het land, van de vruchten van dien arbeid moet het heele gezin leven; kan en mag de vrouw er dan onverschillig voor zijn, hoe dat in zijn werk gaat? ”¹⁸⁸⁾

Ook ten aanzien van het verenigingsleven van de boeren dienen de boerinnen zich positief op te stellen. Juist organisatie vormt een belangrijk middel tot verbetering van de boerenstand. De boerin dient zich te overtuigen van het nut van organisatie. Daarnaast moet zij haar echtgenoot aansporen een goed lid te zijn van de Boerenbond. “Zij make hem er attent op, dat het vergadering is; informeere na de vergadering naar het verhandelde; enz.” De plicht van de boerinnen inzake het verenigingslidmaatschap van haar echtgenoot reikt nog verder: zij dient zich zelfs op te offeren voor het

verenigingsleven.

“’t Zal niet altijd prettig zijn, dat de echtgenoot ‘s avonds naar een vergadering moet, dat hij onwillekeurig misschien wordt gewikkeld in de ‘dorpspolitiek’. Dat moet ze er voor over hebben. Ze moppere niet over de contributie of over het abonnementsgeld van den boerencourant. Laat ze zich opofferen ter wille van het vele goed, wat de organisatie haar en haar gezin brengt.”¹⁸⁹⁾

10.4.2. Huishouden en gezin

Het boerenbedrijf op de zandgronden voor de komst van de coöperaties en modernisering heeft een grotendeels zelfverzorgend karakter. Het landbouwbedrijf dient om in de eigen levensbehoeften te voorzien. Tussen de produktieve en consumptieve functies van het gezin bestaat geen duidelijke scheidslijn. Bedrijf en huishouding zijn zeer nauw met elkaar vervlochten. Het boer- of boerin-zijn is hier nog veel meer een levenswijze dan een vorm van economisch bestaan.¹⁹⁰⁾

Een tweede kenmerk van het traditionele landbouwbedrijf op de zandgronden is het gezinsbedrijf. Gezin en bedrijf zijn een geheel. Man, vrouw en kinderen zijn ingeschakeld in de produktie. Kinderen zijn in de traditionele plattelandssamenleving op de zandgronden enerzijds dus een inkomstenbron voor ouders, anderzijds stellen kinderen de ouders ook voor financiële lasten.¹⁹¹⁾ Vooral jongere kinderen die nog niet oud genoeg zijn om te worden ingeschakeld op het boerenbedrijf, zijn in die zin onrendabel. Ook vrouwen functioneren in het boerenbedrijf. Dit is een vanzelfsprekendheid, die pas met de opkomst van het moderne leefpatroon ter discussie komt te staan.

Door de verbetering van de bestaansmogelijkheden op het platteland in het begin van de twintigste eeuw daalt de gemiddelde huwelijksleeftijd. Een jongeman trouwt pas wanneer [523] hij in het bestaan van vrouw en kinderen kan voorzien.¹⁹²⁾ De slechte economische leefsituatie van de boeren voor de komst van de zuivelcoöperaties en de toepassing van de kunstmest had tot gevolg dat men pas laat trouwde. Een klein boerenbedrijf is met de voordelen van onder meer de opgerichte zuivelcoöperaties eerder rendabel. Met de verbetering van de sociaal-economische omstandigheden is men nu op jongere leeftijd in staat een gezin te onderhouden. De huwelijksleeftijd gaat dan ook omhoog, naarmate de welvaart stijgt. De verlaging van de huwelijksleeftijd heeft tot gevolg dat er meer kinderen worden geboren. De verbeteringen in de zuigelingenverzorging leiden bovendien tot een geringere zuigelingensterfte. Het aantal kinderen per gezin neemt dan ook toe.¹⁹³⁾ Geboortebepaling is onderhevig aan groot verzet van de rooms-katholieke kerk en wordt daarom maar verre van algemeen toegepast.¹⁹⁴⁾ Gezinnen met meer dan tien kinderen zijn in deze periode het gevolg.

De omvang en samenstelling van het gezin bepalen mede de groeimogelijkheden van het boerenbedrijf. Met de intensivering van de produktie per hectare wordt het landbouwbedrijf op de zandgronden in toenemende mate geschikt als gezinsbedrijf. Een gezin met veel opgroeiende kinderen, waaronder ook jongens, probeert het grondbezit te vermeerderen of grond bij te pachten en de veestapel uit te breiden. Gezinnen met weinig kinderen en veel grond verpachten een deel van de grond. Indien er in een gezin zoveel kinderen zijn dat ze niet allemaal nodig zijn op de eigen boerderij, gaat een aantal van de kinderen elders werken. De inkomsten van deze kinderen worden thuis afgedragen en vermeerderen zo het gezinsinkomen.¹⁹⁵⁾

De boerderij is zowel de leef- als werkgemeenschap. Voor kinderen is de boerderij het opvoedingsmilieu. “Men wordt in, voor en door de boerderij opgevoed.” De keuze voor [524] een ander beroep dan het boer-zijn wordt gevoeld en beschouwd als een breuk.¹⁹⁶⁾ Toch kunnen veel boerenkinderen niet anders dan het boerenbedrijf vaarwel zeggen. Het aantal boerenzonen dat op de bedrijven meewerkt is zo groot dat zij niet het vooruitzicht kunnen hebben ooit zelfstandig een eigen boerenbe-

drijf uit te oefenen. In hoofdstuk 8 heb ik hierop gewezen.

In het gedachtengoed van de katholieke kerk zijn huwelijk, seksualiteit en voortplanting onverbrekelijk met elkaar verbonden. De voortplanting is het voornaamste doel van huwelijk en seksualiteit. Met de opkomende modernisering en de verandering van de sociaal-economische situatie die daarvan het gevolg is, botsen kerkelijke opvattingen hoe langer hoe meer met de maatschappelijke realiteit.¹⁹⁷⁾

De groei van het socialisme met een niet-religieus wereldbeeld aan het begin van de twintigste eeuw, baart de katholieke kerk zorgen. Katholieke gezinnen met veel kinderen betekenen voor de kerk veel katholieke zieltjes. De kerkelijke autoriteiten en de verzuilde katholieke organisaties trachten in toenemende mate invloed uit te oefenen op het gezinsleven. Vrouwen wordt opgedragen zich vooral te richten op de rol van huisvrouw en moeder. Haar taak als boerin komt voor de kerk pas in de laatste plaats. Vooral de rol van moeder komt in het bijzonder centraal te staan. Hiervan wordt vooral het natuurlijke karakter benadrukt. Daarin past ook weer het verzet tegen geboortenregeling, dat men ziet als een ingrijpen tegen de goddelijke en natuurlijke orde.¹⁹⁸⁾

De grote gezinsomvang noopt tot een concentratie van de bedrijfsarbeid in en rond de boerderij. Zolang de kinderen klein zijn, is de aanwezigheid van de boerin op het erf een noodzaak. Zodra de kinderen groter zijn en mee kunnen helpen in het bedrijf wordt de aanwezigheid van de boerin dichtbij huis van een noodzaak tot een mogelijkheid.¹⁹⁹⁾

In hoeverre vrouwen werkelijk meer tijd kunnen vrijmaken voor andere zaken dan die van het boerenbedrijf blijft de vraag. Naar het dagelijks leven van vrouwen, die belast zijn met de huishoudelijke arbeid, is nog vrijwel geen onderzoek gedaan. De inhoudelijke verandering van bedrijfstaken op de boerderij valt in een tijd waarin de katholieke kerk een moederschapsideologie uitdraagt die de vrouwen in dienst stelt van huishouden en gezin. De gehuwde vrouw wordt tevens een belangrijke steunpilaar voor het rooms-katholieke geloof.²⁰⁰⁾ Deze ideologie van opoffering voor man en kinderen is een ideaalbeeld waaraan boerinnen maar moeilijk volledig kunnen voldoen.

Zoals ik reeds heb aangegeven, resteren voor hen andere taken op het boerenbedrijf. Door de vele taken die de boerin naast het gezin nog op het boerenbedrijf vervult, is het katholieke ideaalbeeld ver van de praktijk verwijderd. In ieder geval kan wel worden gezegd dat de verantwoordelijkheid voor het huishouden geheel bij de boerin ligt. Aangezien daarenboven de eisen die aan een goed draaiend huishouden worden gesteld, hoger komen te liggen, krijgt de boerin het hier nog eens veel drukker. "Huishouden werd een hygiënische kruistocht, waarmee de huisvrouw moreel en zakelijk was belast."²⁰¹⁾ Er wordt vooral een beroep gedaan op haar netheid, smetteloosheid en efficiëntie en dat leidt tot meer werkuren voor de huisvrouw.²⁰²⁾

In de eerste helft van de twintigste eeuw doen zich grote veranderingen voor op het terrein van de huishoudelijke arbeid. Op het platteland worden belangrijke infrastructurele voorzieningen gerealiseerd. Gas, elektriciteit, drinkwater en riolering dienen het gemak van de huisvrouw. Deze ontwikkelingen kunnen van evenveel, zo niet groter, belang worden geacht dan de komst van fornuizen, wasmachines, strijkijzers en dergelijke. Ook deze laatste innovaties doen in het interbellum hun intrede in de huishoudens op het platteland. Voor de overdracht van vaardigheden om deze innovaties te kunnen hanteren, kan niet langer worden volstaan met de traditionele kennis die van moeder op dochter wordt overgedragen. De noodzaak van voorlichting en onderwijs neemt toe.²⁰³⁾

[525] Met landbouwhuishoudcursussen, die vanaf de jaren twintig op het platteland worden georganiseerd, wordt beoogd deze leemte op te vullen en van de boerin een nette huisvrouw te maken. In

de lessen wordt uitvoerig stil gestaan bij het belang van de hygiëne thuis en bij de arbeid. De voorlichting op hygiënisch gebied kwam reeds bij de aanvang van de coöperatieve zuivelfabrieken op gang, toen ten aanzien van het melken van de koeien hygiënische gedragsmaatregelen werden benadrukt. Nu trachten de landbouwhuishoudcursussen nieuwe hygiënische gedragsveranderingen te bewerkstelligen.

In de eerste landbouw cursus in Berlicum (1928) wordt onder meer gewezen op het belang van het goed tanden poetsen met zachte poetsmiddelen (geslibd krijt), het dagelijks wassen van de onbeklede delen van de huid, het nemen van voetbaden en van het onderhouden van de hoofdhuid en het haar. Aangaande dit laatste wordt aanbevolen het haar een maal per maand met warm zeepsop te wassen. In de woning dient de huisvrouw zorg te dragen voor een goede ventilatie, zeker in de ruimten die dagelijks worden gebruikt. Voorts dient zij het dagelijks stof en vuil uit een oogpunt van zindelijkheid steeds te verwijderen. Stof dient zo mogelijk nat te worden afgenomen en de vloeren geveegd nadat ze vooraf zijn bestrooid met vochtige theebladeren of vochtig zand om opwaaiend stof zoveel mogelijk te vermijden. Matten en kleden worden buiten geborsteld en geklopt. Stof in rust (bijvoorbeeld op de kasten) mag blijven liggen. Dit kan bij een grote beurt van de kamer worden verwijderd.²⁰⁴⁾

Via het onderwijs worden niet alleen nieuwe opvattingen geïntroduceerd, maar ook voorheen onbekende materiële zaken. De landbouwhuishoudcursussen hebben duidelijk effect gehad op de verandering van de eetgewoonten op het platteland.²⁰⁵⁾ Leerlingen maken kennis met nieuwe ingrediënten voor de dagelijkse maaltijd en leren deze te verwerken. Het koken van tomatensoep is in 1928 in Berlicum een nieuwtje. Tomaten zijn in die dagen voor velen nog een onbekend produkt. Dankzij de cursussen doen zij geleidelijk hun intrede op tafel en wordt het dagelijkse menu uitgebreid. Hoewel de huisvrouw wordt geleerd de maaltijden smakelijk te bereiden en op te dienen, mag zij het maal echter niet te lekker maken. “Tongstrelend” voedsel kweekt maar “verweekelijkte mensen”.²⁰⁶⁾

Naast de zware belasting inzake verantwoordelijkheden in het huishouden groeien ook de verantwoordelijkheden voor het gezin en de opvoeding van de kinderen in het gezin. In het gezin dient zij een huiselijke sfeer te creëren. Het gezinsleven moet een warme plaats zijn van koestering buiten de harde moderne wereld. Eerder wees ik reeds op de opkomst van de huiselijkheid, zoals door A. Schuurman geconstateerd.²⁰⁷⁾ De boerin wordt, voorts geacht haar rol als moeder uiterst overwogen volgens de actuele inzichten te vervullen. Nieuwe opvattingen over opvoeding en ontwikkeling van kinderen hadden in de negentiende eeuw reeds de burgerij bereikt en komen nu in het moderniseringsproces binnen het bereik van de plattelandsbevolking.

In het gezin komt gezelligheid voorop te staan en de boerin moet hieraan vorm geven. Het gezin dient gezamenlijk dingen te gaan ondernemen: samen wandelen langs het veld om de vruchten en het vee te bekijken, met elkaar een mooi boek of gedicht lezen of samen een (dam- of schaak)spel doen. Met name de laatste twee zaken behoren niet tot de gebruikelijke vrijetijdsbesteding van boeren, maar “zij probeeren het eens!”. Ook het vieren van geboorte- en naamdagen en het gezamenlijk bidden acht men bevorderlijk voor de familiegeest.”²⁰⁸⁾

Centrale punten waarnaar katholieke boerinnen zich in meerdere of mindere mate richten zijn: de vrouw als moeder, als hoedster van de moraal, als bemiddelaar van christelijke waarden aan de jeugd, als eeuwig offervaardige en als iemand die in haar echtgenoot haar ‘hoofd’ erkent.²⁰⁹⁾ In het leven van katholieke vrouwen spelen deze ideologische componenten een belangrijke rol. Het gaat hier niet om statische begrippen. De genoemde noties [526] zijn aan geleidelijke verschuivingen onderhevig en interacteren bovendien met de persoonlijkheid en het dagelijks bestaan van de vrou-

wen.

De wijze waarop men zich als katholieke boerin behoort te gedragen, wordt deze vrouwen op velerlei terreinen en niveaus van de samenleving duidelijk. In de opvoeding van meisjes, in de (stilzwijgende) consensus in de gemeenschap aangaande opvattingen en gedrag en in opvattingen die in het maatschappelijk vertoog naar voren komen, wordt vrouwen duidelijk waaraan zij geacht worden te voldoen. Van slaafse navolging is echter geen sprake. Veel vrouwen weten binnen de grenzen van de ideologische constructies hun eigen weg te gaan. Aangezien er nog weinig onderzoek is verricht naar het dagelijks leven van de (katholieke) (boeren)vrouw, blijft het hier bij afleiden uit hetgeen wel bekend is.

Waarom moest een goede boerin voldoen? Arn. F. laat in zijn gedicht 'Voor de boeren', dat in 1914 in *Het landbouwbelaan van Someren* verscheen, geen misverstand over het ideaalbeeld bestaan:

“Vroeg uit het bed / proper en net
zedig en waar / tot hulpe klaar
kuisch in het woord / kloek als 't behoort
rein van gemoed / zuiver van bloed
gul en ook zacht / stillend de klacht
die de arme slaakt / als nood genaakt.
Krachtig en sterk/ vlug bij het werk
goed gehumeurd / blozend gekleurd
slank van postuur / d'oogopslag vol vuur.
Vindt gij zo'n vrouw / boer, dan maar gauw
heeft z' ook geen geld / met trouwen besteld!”

De katholieke geestelijkheid heeft zich zeer nadrukkelijk uitgelaten over de rol van katholieke vrouwen in het gezin en de maatschappij. Een van de mensen die deze ideologie specifiek naar de boerinnen uitdraagt, is pater Gerlacus van den Eisen. Onder meer in geschriften geeft hij richtlijnen hoe boerinnen zich dienen te gedragen. Om haar man te behagen moet een boerin volgens Van den Elsen ordelievend, zuinig, net en spaarzaam zijn.

“De arbeid moge zwaar, de kostwinning moeilijk zijn, een goede huisvrouw, die nergens den aard heeft dan in haar huis, in het midden van hare lieve kinderen, in haar dagelijksch werk, die alles in orde houdt en weet om te gaan met hare dienstboden, zulk een huisvrouw is goud waard.”²¹⁰⁾

Van den Eisen vindt dat ook op de kleine boerderijen het voornaamste werk van vrouwen niet het boerenwerk maar het huishouden moet zijn. Hij bedoelt hiermee het toezicht op de kinderen en eventuele dienstmeiden, het herstellen van kleding en meubelen, de orde en netheid in huis en de zorg voor de keuken. De huishoudelijke arbeid mag niet lijden onder het werk in de stal, in de tuin of op het veld.²¹¹⁾

In de echtelijke relatie moet de vrouw het meest geduldig zijn. Haar houding is een afgeleide van het karakter van de man. Van den Eisen constateert, dat veel Brabantse boeren een stroef en onhandelbaar karakter hebben, waardoor een boerin geduld en lijdzaamheid nodig heeft om “alzo haar eigen leed te verzachten”. Zij moet huiselijke problemen en twisten nooit in de openbaarheid brengen. Tussen de echtgenoten zelf mogen geen geheimen bestaan. Zij moeten tegenover elkaar openhartig zijn.²¹²⁾

Tenslotte is de vrouw de hoedster en het voorbeeld van de godsdienstzin in het gezin. Zij moet er voor zorgen dat er 's morgens en 's avonds gebeden wordt, dat zo mogelijk iedere dag een gezinslid de kerk bezoekt en dat vooral de zondag door godsdienst oefeningen wordt geheiligd. De godsdienstzin moet zelfs zichtbaar zijn in meubelen en kleding. Nauw verbonden aan godsdienstzin is de

kuisheid. Van den Eisen noemt dit het schoonste sieraad van de jeugd. Er is niets wat de lichamelijke gezondheid, de geestelijke vermogens [527] en het geluk van kinderen zo in de weg staat als onzedelijkheid. Het is de plicht van de ouders de kuisheid van de kinderen te bewaken en alle situaties te vermijden waarin de zedelijkheid onder druk komt te staan.²¹³⁾

Katholieken leggen er de nadruk op, dat de vrouw onderdanig moet zijn aan de man. Dit moet niet een gevolg zijn van de innerlijke afhankelijkheid van vrouwen, maar is een consequentie van een vrije, eerlijke keuze. In deze vrije wilsbeschikking ligt het verhevene. De taak van de vrouw in het huwelijk is de man te beschermen tegen dwalingen en lage levensidealen. Voor de man ziet men eveneens zware plichten. Om goed leiding te kunnen geven in het huwelijk is het nodig dat de man leert zichzelf goed te beheersen.²¹⁴⁾ Van den Elsen roept de boeren op hun echtgenotes goed te behandelen. Door opbeuring, aanmoediging, hulp, troost en een vriendelijke bejegening zullen de boerinnen het huishouden goed in orde houden.²¹⁵⁾

Een van de zaken die boeren daarom moeten laten, is een veelvuldig herbergbezoek. Meteen wordt dan de boerinnen er op gewezen dat zij vaak zelf schuldig zijn aan deze herbergbezoeken. Als het thuis niet gezellig en niet schoon is, jagen zij de mannen daardoor dikwijls het huis uit. Eenvoudige en schone meubels kunnen het huis een stuk gezelliger maken. Ook dient de boerenvrouw te zorgen voor een flinke maaltijd als de boer klaar met werken is.²¹⁶⁾

In de relatie tussen man en vrouw zullen beiden elkaar aanvullen, hoewel de man te allen tijde boven de vrouw staat. Indien hij verstandig is, zal hij echter steeds handelen in overeenstemming met zijn vrouw. Dat het gezin werkelijk boven alles gaat, zelfs boven de katholieke organisatie, blijkt tenslotte uit het advies van Van den Elsen dat een boer met een groot huishouden zich niet teveel moet belasten met werk buiten het gezin. Activiteiten in verenigingen moeten deze boeren maar aan anderen overlaten, “die er beter voor zitten”²¹⁷⁾

In de jaren twintig van de twintigste eeuw verschuift de aandacht naar de ontwikkeling van de boerin. De opvattingen aangaande rol van de vrouw in gezin en boerenbedrijf zijn ongewijzigd, maar daarnaast ziet men mogelijkheden om boerinnen in te zetten voor de verbetering van de hygiënische toestanden, een krachtiger bestrijding van het drankmisbruik, van ziekten als tbc en van een te hoge zuigelingensterfte. De boerinnen kunnen zich voorts richten op een goede veevoeding, inrichting van de woning en de bevordering van de goede familiegeest. Daarbij dient met name de offervaardigheid van de boerinnen op vruchtbare wijze gebruikt te worden, bij voorkeur in boerinnenorganisaties.²¹⁸⁾

10.5. VERANDERENDE MENTALITEIT IN DE PLATTELANDSGEMEENSCHAP

De veranderingen in de mentaliteit van de boerenbevolking zetten zich al aan het einde van de negentiende eeuw in, wanneer onder meer wordt besloten de boter in coöperatief verband te bereiden en tot de toepassing van kunstmest over te gaan. Voor alle veranderingen die samenhangen met dit moderniseringsproces is een mentale bereidheid nodig deze veranderingen aan te gaan. Ontbreekt deze wil, dan komen veranderingen niet van de grond. Een economische of technische inventie kan niet zonder mentale acceptatie. Eenmaal opgenomen in het moderniseringsproces dat zich op alle terreinen van de maatschappij beweegt, blijft de mentale belevingswereld van de bevolking op het platteland in beweging. De boeren beseffen in coöperatie met anderen krachtig te zijn en ontlene daaraan ook een toenemend zelfbewustzijn.

10.5.1. Van collectief gedachtengoed in de buurtschap naar een standsbewust zijn als boer

De overgang naar het industrieel-dynamisch leefpatroon brengt andere normen en waarden met zich mee. Het collectief gedachtengoed uit het agrarisch-ambachtelijk cultuurpatroon raakt onderhevig aan tendensen van functionaliteit en individualisme.²¹⁹⁾ De norm voor het beoordelen van eigen handelingen of die van een ander lag voorheen in het traditionele cultuurpatroon van het verleden. De traditie was richtinggevend. Men verzette zich tegen ingrijpende veranderingen. In het moderne, industrieel-dynamische leefpatroon gelooft men wel in verandering als mogelijkheid tot verbetering en is men ook bereid de mogelijkheden tot verandering op hun waarde te onderzoeken.²²⁰⁾

Het belang van de zuivelcoöperaties ligt precies in dit overgangsveld, waarin veranderingen geaccepteerd moeten worden om tot verbetering van een situatie te komen. De coöperatieve zuivelfabriek is in deze zin een intermediaire organisatie, die een overgang inzet van een collectieve verbondenheid op basis van tradities naar een nieuwe vorm van groepsbewustzijn in het moderne, naar meer individualisme neigende leefpatroon. Niet de individualisering die gepaard gaat aan het moderniseringsproces roept een coöperatieve organisatie op, maar de coöperatieve organisatie roept de individualisering op.

Als eerste organisatie doorbreekt de coöperatieve zuivelfabriek het statische systeem waar traditionele bedrijfsvoering de boventoon voert. Tot nog toe zoeken de zandboeren via wijzigingen in de bedrijfsstructuur (aanpassing verbouwde gewassen, nadruk op veeteelt) naar een verbetering in hun leefsituatie. Pas de coöperatieve zuivelindustrie, die als hefboom naar modernisering gaat functioneren, weet zulke diepgaande veranderingen te bewerkstelligen, dat de bestaanssituatie van de boeren ook werkelijk verbetert. Niet alleen de agrarische bedrijfsstructuur verandert, ook de mentaliteit van de plattelandsbevolking ontwikkelt zich in een andere richting. Zelfstandigheid, groepsbewustzijn en zelfbewustzijn worden mentale kenmerken van de boerenbevolking op de Brabantse en Limburgse zandgronden.

Het spanningsveld tussen traditie en moderniteit, tussen overgeleverde werkwijzen en nieuwe bedrijfsmethoden, komt pregnant naar voren in een krantebericht naar aanleiding van de plannen tot oprichting van een coöperatieve roomboterfabriek in een buurtschap bij Veldhoven in 1893: "Verscheidene landbouwers, die eindelijk begrepen schijnen te hebben, dat hun grootvader en overgrootvader wel veel, maar toch niet alles wisten, en er op het gebied van zuivelbereiding nog wel een en ander aan de oude methode te verbeteren valt, hebben zich tot levering der melk verbonden. Andere [...] houden zich nog steeds ter zijde met de opmerking, dat de oude toestand wel is waar slecht is, maar toch de verdienste heeft niet nieuw te wezen."²²¹⁾

Het 'nieuwe' stuit op vooroordelen maar wint uiteindelijk toch. Naast de uiterst beroerde leefsituatie, waardoor men zich haast gedwongen ziet nieuwe wegen in te slaan, speelt hierbij een belangrijke rol de aansluiting van het moderne op het denk- en leefpatroon van de zandboeren aan het eind van de negentiende eeuw.

In het traditionele leefpatroon zijn de mensen op het platteland voortdurend op elkaar aangewezen. De armoede en het isolement van de streken waar men woont, leiden tot saamhorigheid onder de bevolking. Deze saamhorigheid uit zich op diverse terreinen van het bestaan. Aangezien de traditionele samenleving veel minder gedifferentieerd is dan de moderne samenleving zijn de grenzen tussen sociaal, economisch en cultureel leven veel minder eenduidig te trekken. Saamhorigheid op sociaal vlak uit zich onder meer in burenhulp. In het verlengde daarvan is men eveneens geneigd boeren uit de directe omgeving in tijden van grote drukte op het bedrijf (bijvoorbeeld bij de oogst) te

helpen. Hier kan dus [529] ook van een economische boerengemeenschap worden gesproken, hoewel de bedrijven natuurlijk allemaal los van elkaar staan en de inkomsten alleen de eigen huishouding ten goede komen.²²²⁾

De gehechtheid van de plattelandsbevolking aan het eigen dorp of buurtschap is in de eerste helft van de twintigste eeuw erg groot. De leefwereld beperkt zich in hoofdzaak tot de buurtschap of het dorp. Veel meer dan de burgerlijke gemeente, die meer als een administratieve eenheid wordt ervaren, leeft de buurtschap of dorp. Men overschrijdt de grenzen van de dorpsgemeenschap alleen voor markt- en familiebezoek. Het werk van de boeren bindt hen aan het land. Zij reizen weinig. Vooral door de slechte of nagenoeg ontbrekende infrastructuur is de mobiliteit van de boerenbevolking in deze periode gering. Het land van een boer is veelal erfgoed. Zijn familie is hiermee soms reeds generaties lang verbonden. Deze levenslange verbondenheid kan niet gemakkelijk worden opgegeven. Om deze reden blijven veel boeren lang, zo niet hun hele leven in hetzelfde dorp wonen.²²³⁾ De geringe mobiliteit en het besef een stuk erfgoed te beheren leiden tot een grote gehechtheid aan het eigen huis en eigen dorp.

Daar waar men sterk gericht is op de leefgemeenschap in het gehucht of dorp waar men woont, strekt de zuivelcoöperatie zich niet verder dan die gemeenschap uit. Zoals reeds in het derde hoofdstuk uiteen gezet, sluit de coöperatieve zuivelbereiding ook nauw aan bij het gedachtengoed van saamhorigheid en 'naoberschap'. In de naamgeving van de eerste fabrieken vinden we kenmerken van dit traditionele cultuurpatroon terug. Sommige zuivelcoöperaties krijgen een naam die verwijst naar de ideeën van saamhorigheid. Voorbeelden hiervan zijn 'De Eendracht', 'De Eensgezindheid', 'Eigen hulp', 'De Vriendschap', 'De Hoop', 'Landbouwers Eendracht', 'Unitas', 'Concordia' en 'De Verbroedering'.

Het gemeenschapsgevoel komt tot uiting op sociaal en economisch gebied, maar ook op het terrein van het (katholieke) geloofsleven. Een ieder houdt zich aan de eredienst en de oude gebruiken. Ook de mentale leefwereld van de boeren hangt nauw samen met de gemeenschap. De gedachten, handelingen en leefwijze van de boeren staan onder controle [530] van de gemeenschap: "Hij zal niet licht iets doen, dat een ander niet doet en evenmin iets laten, dat een ander wel doet".²²⁴⁾ De saamhorigheid gaat daardoor vaak hand in hand met voorzichtig en afwachtend handelen. Dit belemmert het nemen van een snelle beslissing. "Hij vraagt telkens om raad, treuzelt en hakt ten slotte den knoop maar half of verkeerd door".²²⁵⁾ In het traditionele cultuurpatroon moet de boerenbevolking zonder gedifferentieerde maatschappelijk-economische organisatie aan een bestaan komen. Daardoor denkt men niet commercieel. Men produceert immers niet voor de markt maar in directe zin voor het eigen bestaan. Om deze reden is voor de boeren de overgang van zelfverzorging naar een uitwisselingseconomie een ingrijpend proces.²²⁶⁾ De boeren blijven dan ook lange tijd voorzichtig en afwachtend in hun handelen.

De afwijzing van het nieuwe wordt soms lang volgehouden. Het oude overgeleverde cultuurpatroon met in de traditie verankerde gebruiken, gewoonten en opvattingen blijft lange tijd als referentiekader gehandhaafd. De eerste coöperatieve zuivelfabriekjes op handkracht spelen hierop in. De invoering van kunstmest en pogingen tot stalverbetering stuiten soms op hevige tegenstand.²²⁷⁾ Niettemin kan door tussenkomst van de geestelijkheid toch een verandering in mentaliteit worden opgeroepen. Geleidelijk passen steeds meer boeren moderne landbouwmethoden toe, waardoor zich ingrijpende wijzigingen voordoen in het agrarisch systeem en in het leefpatroon van de boerenbevolking.

De boterfabriek wordt uiteindelijk een belangrijk onderdeel van de collectieve identiteit van de plaatselijke boerengemeenschap. Zij wordt naast de parochiekerk het belangrijkste gebouw in het dorp of buurtschap. De boterfabriek is het symbool van de vooruitgang, van de nieuwe tijd. Elk ge-

hucht of elke buurtgemeenschap heeft graag zijn eigen boterfabriek, “als behorende tot de parade-paardjes waarop het plaatselijke chauvinisme werd bereden.”²²⁸⁾ Als in Nispen in september 1903 de plaatselijke coöperatieve zuivelfabriek wordt geopend, wappert van de huizen in dit dorp de nationale vlag.²²⁹⁾

De boterfabriek kan eveneens een rol spelen in gevoelens van rivaliteit tussen verschillende delen van een dorp. In het Kempenland vormt de vestiging van een zuivelfabriek een bron van langdurige verdeeldheid tussen de inwoners van verschillende gehuchten binnen een gemeente. Elk gehucht wil de fabriek in haar midden hebben.²³⁰⁾ Dit duidt op een streven naar autonomie van de buurtschappen. De inwoners van de omliggende buurtschappen sluiten zich soms bewust af voor de ontwikkelingen in de op administratief en geestelijk gebied superieur geachte dorpskern. Zo wil de bevolking van de buurtschap Heusden bij Asten niet onderdoen voor de dorpsburgerij in Asten-dorp en sticht zij om deze reden een eigen kerk, waarvoor aanvankelijk niet voldoende financiële middelen beschikbaar zijn, en richt zij bovendien een eigen zuivelfabriek op, waarvan door het te kleine werkgebied een faillissement reeds vanaf het begin kan worden voorzien. Hier botsen traditionele en moderne cultuurpatronen.²³¹⁾

Het eigen bedrijf heeft voor de zandboeren een belangrijke gevoelswaarde. Tot in de huidige tijd voelt een boer of boerin een sterke verbondenheid met het eigen boerenbedrijf en de daarvan deel uitmakende grond, waarmee men vaak reeds generaties lang is verbonden. De boer “die zijn land en hof heeft verloren is ook in zijn eigen oog eerloos geworden, zijn leven heeft geen inhoud en doel meer.”²³²⁾ Niet alleen voor de grote boeren, maar ook voor de kleine boeren en de landarbeiders is het bezit van een stukje grond van grote emotionele waarde. Zolang zij een huis en een stuk land kunnen bezitten, voelen zij zich boer en behouden zij een gevoel van onafhankelijkheid en eigenwaarde. Veel meer dan een goed inkomen is voor de boer de mogelijkheid van een onafhankelijk bestaan van waarde.²³³⁾

Rond 1910 doen veel landarbeiders “bovenmenselijke pogingen” om zoveel land in gebruik te krijgen dat men er geheel van kan bestaan. De enige kans voor landarbeiders [531] om vooruit te komen en een enigszins welvarend bestaan op te bouwen is dan gelegen in het grondgebruik. Bij het streven naar een eigen bedrijfje speelt ook de bekoorlijkheid een grote rol die het werken op eigen grond, het verzorgen van eigen gewassen en eigen vee met zich meebrengt. Hieraan gepaard gaat de wens om eigen baas te zijn.²³⁴⁾

Het kleine boerenbestaan is tot voor de Eerste Wereldoorlog nog het ideaal van menig landarbeider. Met de komst van hogere lonen en progressieve sociale voorzieningen maakt het ‘eigendomsdenken’ plaats voor een ‘arbeidsdenken’.²³⁵⁾ Het bestaan als kleine boer verliest sociaal-economisch gezien aan waarde. Vanaf 1927 ligt in Nederland de beloning per manjaar voor boeren lager dan voor landarbeiders.²³⁶⁾ De kleine boeren komen daardoor in een ongunstige situatie, omdat de sociale positie van de landarbeider door de hogere lonen en betere sociale voorzieningen, sterker is gestegen dan die van de boeren. Een vergelijking met het welvaartspeil van de stedelijke bevolking valt eveneens in het nadeel van de boeren uit.

In het gesloten landbouwbedrijf van de negentiende eeuw werken boer en boerin voor het volledige resultaat. Van begin tot einde is het werk van de boer en boerin een afgerond geheel. Het werk van een fabrieksarbeider is in vergelijking daarmee totaal verschillend. Een arbeider verricht bepaalde repeterende handelingen, die een fase in het productieproces uitmaken. Het gehele productieproces van alle produkten op de boerderij is daarentegen in handen van de boer en boerin, eventueel geholpen door een knecht of meid. De deling van arbeid is hier veel minder stringent doorgevoerd. De aard van de arbeid maakt dit ook onmogelijk. Bepaalde dagdelen of jaargetijden maken andere werkzaamheden noodzakelijk. Daarmee is echter niet gezegd dat de arbeid van boeren minder slo-

pend of zwaar zou zijn dan fabrieksarbeid. Vaak in de open lucht wordt vooral vóór de opkomst van de landbouwmachines veel zwaar en eentonig werk verricht. De zichtbare voltooiing van de arbeid brengt voor de boer en boerin een zekere voldoening en trots met zich mee.²³⁷⁾

De coöperatieve zuivelfabricage is de eerste organisatievorm die het principe van totale afwerking van een produkt doorbreekt. Op de boerderij wordt volstaan met het melken van de koeien en het leveren van de melk aan de coöperatie. In de coöperatieve zuivelfabriek wordt de melk tot boter bereid en voor de afzet zorg gedragen. Hoewel de afronding van het productieproces niet langer op de boerderij plaatsvindt, geven de boeren dit deel van het proces niet geheel uit handen. De coöperatieve zuivelfabriek kan immers worden gezien als een gezamenlijke grootschaliger voortzetting van het boterbereidingsproces op het boerenbedrijf. De boeren zijn behalve belanghebbenden ook eigenaren van de coöperatie, zodat de boterbereiding in sociaal-economische zin nog steeds deel uitmaakt van het boerenbedrijf. Dit besef neemt in de loop van de jaren af. De coöperaties worden steeds grootschaliger en de relatie tot de zuivelfabriek wordt steeds economischer geënt. In ruimtelijke zin is de boterbereiding echter meteen van de boerderij verdwenen. De boerin smaakt niet langer het genoegen van de bereiding van een eindprodukt.

In de maatschappij blijft een zeer positief beeld van het kleine-boerenbestaan gehandhaafd. Deze mensen, die met hard werken en sparen, moeten zien te overleven, vormen een energiek en flink slag boeren, hetgeen velen als zeer heilzaam beschouwen.²³⁸⁾ Niet alleen in de katholieke standsorganisaties denkt men hier zo over. Deze gedachte ligt ook ten grondslag aan de speciale maatregelen die de regering in de crisisjaren dertig ten gunste van de kleine boeren neemt.

Het boerenbedrijf is een ambivalente combinatie van zelfstandigheid en afhankelijkheid. De afhankelijkheid betreft in eerste instantie de grondsoort, de jaarlijkse seizoenen en de weersomstandigheden. Deze bepalen voor een belangrijk deel de aard van het bedrijf. De meeste werkzaamheden vinden plaats op vaste uren van de dag of in vaste tijden van het jaar.

[532] Naast de afhankelijkheid van natuurelementen is er de afhankelijkheid in economie en samenleving. Aangezien het boerenbedrijf in de negentiende eeuw op de zandgronden grotendeels zelfvoorzienend was, is de economische afhankelijkheid in die tijd niet erg groot. Alleen voor de afzet van boter en eieren is men afhankelijk hetzij van de kopers op de markt, hetzij van de dorpswinkelier.

Na de oprichting van sociaal-economische boerenorganisaties treedt een verschuiving op in de mate van zelfstandigheid in het boerenbedrijf. De afhankelijkheid van nieuwe organisaties doet de zelfstandigheid van het individuele bedrijf afnemen. Dit is de mentale keerzijde van onder meer de coöperatieve zuivelfabrieken. De ene vorm van afhankelijkheid (bijvoorbeeld van de vroegere dorpswinkeliers) wordt vervangen door een andere vorm van afhankelijkheid, namelijk die van de coöperatie, zowel op economisch gebied als inzake voorlichting omtrent nieuwe landbouwmethoden. Naarmate de ontwikkelingen op zuivelcoöperatief gebied voortschrijden, wordt deze afhankelijkheid groter en de relatie tot de coöperatie steeds abstracter.

“Wie zich niet volgens de regelen van deze krachtige bedrijfsgroep gedraagt, wordt uitgestooten. Het is hem niet meer mogelijk verdeeldheid te zaaien. Voor de eigen fabrikage zijn de gezinsleden minder geschikt geworden; het materiaal is niet meer aanwezig. En, wanneer hij over deze bezwaren heen stapt, kan hij voor het minderwaardige product moeilijk afnemers vinden tegen een lagen prijs. Hij kan derhalve niet anders doen dan zich onderwerpen.”²³⁹⁾

Door de aaneensluiting in coöperatieve zuivelfabrieken treden de boeren in de wereldeconomie.

Daarmee worden zij afhankelijk van macro-economische omstandigheden. De boterprijzen op de binnen- en buitenlandse markt worden voor een deel bepalend voor het welslagen van hun eigen bedrijf. Niet alleen aan de afzetzijde ook aan de aanbodzijde geldt de nieuwe afhankelijkheid. Kunstmest en krachtvoer worden uit het buitenland ingevoerd. Verstoringen in de wereldconjunctuur of -politiek kunnen het aanbod en de prijzen van kunstmest en krachtvoer nadelig beïnvloeden. Werkelijke problemen voor de boeren ontstaan als zich storingen voordoen op de wereldmarkt. Dit is het geval tijdens de beide wereldoorlogen en in de crisisjaren. De overheidsmaatregelen in deze jaren betekenen weer een andere vorm van afhankelijkheid. De intrede in de wereldmarkt en de daarmee gepaard gaande afhankelijkheid van macro-economische ontwikkelingen heeft in deze jaren een negatieve connotatie.

Gepaard aan het in gang gezette moderniseringsproces op het platteland verdwijnt het afgesloten karakter van de dorpsamenleving op de zandgronden. In de leefwijze van de plattelandsbevolking doen zich belangrijke veranderingen voor. Oude tradities gaan verloren. Het karakter van de dorpsgemeenschap ondergaat ingrijpende wijzigingen. Stad en platteland komen in een andere relatie met elkaar te staan. Het zijn niet langer gescheiden leefwerelden.

De verbetering van de infrastructuur en de communicatiemiddelen en de komst van nieuwe vervoersmiddelen, met name de fiets en tram, brengen boer en boerin veel sneller en intensiever in contact met de wereld buiten de dorpsgemeenschap. Deze moet als gevolg van de toenemende mobiliteit het gesloten karakter opgeven. Het gemeenschappelijke karakter van de dorpsamenleving erodeert en maakt geleidelijk plaats voor een meer individualistische en zakelijke instelling. Nu de plattelanders door de toegenomen mobiliteit en ontsluiting van het platteland, in nauw contact komen met de leefwijze in de stad, wordt deze ook voor het platteland de referentienorm. De kleding, inrichting van het huis en voedingsgewoonten krijgen een steeds meer 'stedelijk' karakter. De invloed van stedelingen op het platteland groeit, evenals de stedelijke vormen van samenleven op het platteland.²⁴⁰⁾

[533] Ook voor de boeren die voorheen reeds een vrij frequent contact met de stad hadden, bijvoorbeeld in verband met marktbezoek, treden veranderingen op. Het bezoek aan de stad speelde zich voorheen in de sfeer van het boerenleven af. Boeren hadden hun eigen herbergen, winkels en uitspanningen.²⁴¹⁾ Met de toenemende vermenging van stedelijk en landelijk leven verdwijnt ook deze segregatie geleidelijk. Het overige culturele leven uit de stad komt voor de boeren dichterbij. Behalve het feit dat boeren door de verbeterde infrastructuur nu meer in contact komen met stedelijke leef- en denkpatronen, gebeurt ook het omgekeerde. Het stedelijk referentiekader wordt namelijk ook door tal van nieuwe 'vreemdelingen', die hun intrede in de dorpsgemeenschap doen, naar het platteland gebracht. Daarnaast bouwen welgestelde stedelingen villa's op het platteland. De stedelingen doen hun intrede op het platteland en nemen naar de dorpen hun stedelijke leefwijze mee. De stad ruikt op in het landelijk gebied, hetgeen het oorspronkelijke karakter van de plattelandssamenleving in beweging zet.

Niet iedereen is evenzeer gediend van de stedelijke verlokkingen die het platteland bereiken. Voormannen uit de kerk en boerenstand wijzen op het gevaar van het 'stijlloze' leven in de stad en de dreigende teloorgang van waarden uit het plattelandsleven. Van oudsher heeft de stad de naam van geestelijk centrum. De beschaving, de als hoger beschouwde cultuur, komt uit de stedelijke wereld voort. Dit verklaart de aantrekkingskracht van de stad. Als gevolg van het industrialisatie- en urbanisatieproces ontstaat in de steden echter een opeenpakking van mensenmassa's. Een vaak veel te kleine behuizing, lange werkdagen met zwaar werk, slechte voeding en veel vrouwen- en kinderarbeid maken de leefsituatie hier ongunstig. De arbeiders en hun woonomgeving worden beschouwd als "broeinesten van revolutionaire bewegingen (socialisme) en zedenverwilderung, waardoor

Kerk, Staat en Maatschappij te gronde zullen gaan.”²⁴²⁾ Het is onder andere pater [534] Gerlacus van den Elsen die de boerenstand in een machtige organisatie wil aaneensluiten om te voorkomen dat de boeren in eenzelfde situatie als de stedelijke arbeiders terechtkomen.

Ook in latere decennia, wanneer de situatie van de arbeiders in de steden is verbeterd, blijft er bij velen een afkeer van de stedelijke, moderne cultuur bestaan. Uit de stad komen de massaproducten, komen film en radio, die een bedreiging vormen voor de traditioneel overgeleverde waarden en levensstijl op het platteland. Het ambacht wordt vervangen door de industrie, de moderne communicatiemiddelen plaatsen de plattelandsbevolking midden in het wereldgebeuren. Groot is de bezorgdheid bij de boerenleiders of de boeren deze veranderingen wel aan kunnen. Zij menen dat de boeren een gedeelte van de schoonheid en stijl van het eigen leven dreigen te verliezen door het overnemen van een groot stuk van de ‘stedelijke wancultuur’.²⁴³⁾

Tijdgenoten constateren een verschil in het sociale verkeer op het platteland en in de stad. Voor de gehele eerste helft van de twintigste eeuw geldt nog dat op het platteland sprake is van directer, persoonlijker en menselijker betrekkingen tussen de mensen in vergelijking met de stad. Relaties tussen mensen in de stad zijn frequenter, maar ook anoniemer. De plattelander komt weliswaar met minder mensen in aanraking dan de stedeling, maar de inhoud van deze contacten is directer, minder zakelijk en meer bepaald door morele en emotionele waardering.²⁴⁴⁾

De veranderingen die inmiddels hebben plaats gevonden worden als ingrijpend ervaren. Het volgende geluid aan het begin van de jaren vijftig geeft aan hoezeer men de situatie op de dorpen vanaf het eind van de negentiende eeuw veranderd vindt:

“Thans is het beeld van de samenleving op het platteland vrij verward. De industrialisatie heeft de samenstelling van de bevolking op het platteland totaal gewijzigd. Wij kunnen nu reeds zeggen, dat er bijna geen boerendorpen meer zijn. Zelfs het plattelandskarakter verdwijnt meer en meer.”²⁴⁵⁾

Op de bezorgdheid aangaande het verlies van het specifieke plattelandskarakter kom ik in subparagraaf 10.5.3. terug.

Differentiatie is een belangrijk verschijnsel in het moderniseringsproces. In het eerste hoofdstuk heb ik hierop gewezen. Modernisering leidt op het platteland tot een differentiëring van de geografische ruimte. In het belangrijkste dorp van een gemeente concentreren zich de lokale voorzieningen, het administratief en bestuursapparaat en de zorginstellingen inzake sociaal-culturele en geestelijke belangen. In de overige dorpen en buurtschappen blijft de overwegend agrarische bedrijfsvoering gehandhaafd. Dit verschil in ontwikkeling tussen buurtschappen en dorpen binnen een gemeente, kan de aanleiding vormen voor sociale spanningen tussen de bevolking van de betreffende dorpen. Gevoelens van superioriteit aan de ene en van inferioriteit aan de andere kant komen dan met elkaar in botsing.²⁴⁶⁾

In verband met een toenemende specialisering van functies verandert de beroepenstructuur in de dorpssamenleving. Voorheen zijn velen naast hun functie van burgemeester of onderwijzer, ook boer. Deze combinatie van beroepen verdwijnt. Men is nu ofwel onderwijzer, ofwel boer.²⁴⁷⁾ Op de dorpen ontwikkelt zich een nieuwe burgerij, die sterk tegen de stedelijke cultuur aanleunt. De middenstand maakt zich los van het boerenbedrijf. De molenaar, bakker en herbergier beperken zich tot deze hoofdberoepen. Hun melkkoeien doen zij van de hand. Ook andere, tot dan onbekende, beroepen doen hun intrede op het platteland. Drogisten, kappers, schilders en anderen vestigen er zich.²⁴⁸⁾ Waar voorheen gemeenteambtenaren uit de eigen dorpsbevolking werden gerecruteerd, komen deze speciaal opgeleide personen in het vervolg uit de stad. Vanwege de toenemende werkzaamheden op de gemeentesecretarie breidt het korps ambtenaren zich in de dorpen verder uit. De betere medische en veterinaire zorg leidt tot de komst van deskundigen op dit gebied.²⁴⁹⁾

[535] De optredende differentiatie in de dorpsamenleving heeft tot gevolg dat de collectieve verbondenheid tussen de leden van de buurtschap verdwijnt. De gezamenlijke oprichting van een zuivelfabriek en de voor de boeren succesvolle verdere ontwikkeling van een dergelijke coöperatie dragen uitdrukkelijk bij aan een nieuw besef van groepsbewustzijn. De ontdekking van de kracht die schuilt in het gezamenlijk gedragen risico, de kracht van de gezamenlijk aanvaarde verantwoordelijkheid en ook de kracht van het succes doen het besef van een eigen waarde en van de waarde van de boerenstand opbloeien.²⁵⁰⁾ De traditionele gemeenschapszin doet dus nog steeds opgeld, maar is in een modern jasje gestoken.

10.5.2. Boer, kerk en zuivel

Nauw vervlochten met het traditionele cultuurpatroon op het platteland in het zuiden van Nederland is de rol die de katholieke kerk hier speelt. Ook aan de zuivelcoöperaties gaat de invloed van de kerk niet voorbij. De stuwende rol van veel dorpspastoors en andere geestelijken doet veel boeren de grote voordelen beseffen van fabriekmatige zuivelbereiding. Mede dankzij de invloed die de katholieke geestelijkheid heeft, kan de coöperatieve zuivelindustrie van de grond komen. Ook op andere terreinen liggen er relaties tussen kerk en zuivel.

De coöperatieve zuivelfabrieken maken in materiële en geestelijke zin gebruik van tal van katholieke gebruiken en rituelen. Dit is met name te beschouwen vanuit de functie die deze rituelen en gebruiken hebben in het cultuurpatroon op het platteland. Namen van veel zuivelcoöperaties verwijzen naar het katholieke element in de organisatie. Sommige fabrieken krijgen de naam van de patroonheilige van de parochiekerk. De betreffende heilige wordt daarmee tevens de schutpatroon van de zuivelfabriek. In Princenhage kiest het bestuur bij de oprichting van de zuivelfabriek in 1911 vanzelfsprekend voor de patroonheilige van de parochiekerk: St. Martinus.

“Een ieder kent de schoone figuur van St. Martinus, zooals hij ons wordt voorgesteld, een moedig krijgsman, gezeten op zijn paard, terwijl hij met zijn zwaard een stuk van zijn mantel snijdt, om dat te geven aan een armen bedelaar, die hem om een aalmoes vroeg. Nooit had het Bestuur voorzeker vermoed, dat juist die figuur aan St. Martinus zoo schoon zou weergeven, het eerste bestaan van de fabriek.²⁵¹⁾

Evenals de heilige Martinus moet ook de fabriek in haar eerste jaren van bestaan krijgshaftig zijn. Zo voert de coöperatie onder meer een zware concurrentiestrijd tegen andere melkinrichtingen en zuivelfabrieken.²⁵²⁾

Ook Sint Isidorius, beschermheilige van de landbouw, is een gewilde naam voor een nieuwe coöperatieve zuivelfabriek. Zuivelcoöperaties met deze naam vinden we onder meer in Arcen (1894), Ospel (1906), Bladel (1915), Westerhoven (1915) en Udenhout (1916). In Oirschot noemen de boeren hun nieuwe stoomzuivelfabriek in 1911 naar de heilige priester Odulphus, die leefde in de negende eeuw en afkomstig was uit Oirschot. Odulphus was enige tijd pastoor in Oirschot, maar trok later naar Utrecht en Friesland.²⁵³⁾

De coöperatieve zuivelfabriek in Bavel krijgt de naam van de tweede patrones van het dorp: St. Brigida. In de dorpsgemeenschap wordt deze heilige als een symbool van vooruitgang en goede zaken beschouwd, in het bijzonder van de boeren. Als blijk van vertrouwen in de patrones besluit men in 1906, na terug te kunnen zien op een aantal voor de coöperatie gunstig verlopen jaren, “alle drie maanden een H. Mis te laten lezen ter ere van onze patrones, de H. Brigida, om zegen over onze coöperatie en hare leden.”²⁵⁴⁾ Ook in andere coöperaties is een heilige mis voor coöperatie en leden gebruikelijk. In een bestuursvergadering van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Antonius Abt’ te

Stramproy in 1893 wordt bepaald, “Jaarlijks een H. mis te laten zingen ter eere van den H. Antonius Abt, om den [536] zegen Gods over de Samenwerkende Melkerij en boterbereiding te Stramproy af te smeeken.”²⁵⁵⁾

In veel gevallen prijkt aan de buitengevel een beeltenis van de beschermheilige van de coöperatie. Dit is bijvoorbeeld het geval in Bavel, waar de fabriek getooid is met de beeltenis van St. Brigida, naar wie de coöperatie ook is genoemd.²⁵⁶⁾ Kruisbeelden sieren de lokalen van de fabriek. Tijdens de opening van de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Martinus’ te Neer in december 1906 hangt de pastoor een kruisbeeld in het ontvanglokaal.²⁵⁷⁾ Op het kantoor van de fabriek ‘St. Hubertus’ te Liessel komt, evenwel pas in 1932, een kruisbeeld te hangen.²⁵⁸⁾

Bij belangrijke gelegenheden in verband met de coöperatie, zoals fabrieksopeningen en jubileumvieringen, speelt de kerk een belangrijke rol. Vaak begint men de dag met een kerkdienst. Voorafgaand aan de ingebruikname van de nieuwe stoomzuivelfabriek in Neer wonen de leden en belangstellenden een heilige mis bij in de kerk. Daarna trekt men, voorafgegaan door fanfare en zangvereniging naar de fabriek. Daar zegent de pastoor de lokalen in en houdt hij vervolgens nog een toespraak.²⁵⁹⁾

De coöperatieve zuivelfabriek ‘De Hoop’ te Huijbergen wijdt aan haar 25-jarig bestaan twee dagen. De eerste feestdag is bedoeld voor de leden en het personeel en wordt ‘s ochtends om zeven uur begonnen met een gezongen heilige mis voor het welzijn van de leden. Op de tweede feestdag worden de echtgenoten van de leden uitgenodigd. Ook deze dag wordt begonnen met een gezongen heilige mis, ditmaal voor de overleden leden.²⁶⁰⁾

Zuivelcoöperaties stellen in het algemeen als voorwaarde tot toelating bij de vereniging dat men in de christelijke geest, God, huisgezin en eigendom erkent en eerbiedigt.²⁶¹⁾ Daarnaast leggen veel coöperatieve zuivelfabrieken het katholieke karakter expliciet in de statuten vast. In 1920 besluiten de leden van de coöperatieve zuivelfabriek ‘De Hoop’ in Etten-Leur de vereniging, die tot die tijd neutraal van karakter is, tot een katholieke vereniging [537] te maken. Aan de coöperatie wordt een geestelijk adviseur verbonden in de persoon van de Ettense deken Van der Biesen. Niet-katholieke leden kunnen in het vervolg niet meer worden gekozen in het bestuur en de commissie van toezicht²⁶²⁾ Ook veel andere zuivelcoöperaties laten in deze jaren hun statuten wijzigen en plaatsen het ‘RK’ voor hun naam. In 1921 wordt het katholieke karakter van de Bavelse zuivelcoöperatie ‘St. Brigida’ in de statuten vastgelegd.²⁶³⁾

Protestanten kunnen zich wel aansluiten bij de coöperatieve zuivelfabrieken, maar blijven veelal verstoken van het passief en soms ook actief stemrecht voor het bestuur.²⁶⁴⁾ Met name in gebieden waar relatief veel protestanten wonen, bijvoorbeeld de Peelontginningen, komen deze bepalingen in de statuten voor. Protestantse boeren mogen dus wel lid worden van de coöperatie, maar men wil niet dat zij als bestuursleden gaan functioneren. Het bestuur moet blijkbaar de katholieke beginselen uitdragen.

De nauwe relatie tussen boer en kerk komt tot uiting in het geestelijk adviseurschap van de boerenorganisaties. De geestelijk adviseur heeft in de coöperatieve vereniging een toezichthoudende en controlerende taak. Hij is namens de kerkelijke hiërarchie aanwezig en ziet toe op geloof en zeden.²⁶⁵⁾ Hieruit blijkt ook dat de zuivelcoöperaties onderdeel uitmaken van de opbouw van een sociale christelijke cultuur. Aan vrijwel alle coöperatieve zuivelfabrieken wordt een geestelijk adviseur verbonden. In veel gevallen is dat de plaatselijke pastoor.

Een ‘model’-geestelijk adviseur spreekt alleen als de behandelde onderwerpen de godsdienst raken

en als er dreigt gehandeld te worden in strijd met de christelijke beginselen van rechtvaardigheid en naastenliefde.²⁶⁶⁾ Het is duidelijk niet de bedoeling dat hij zich mengt in de economische en commerciële gang van zaken in het bedrijf. Zijn taak is vrede te bewaren of te herstellen en de godsdienstige belangen van de vereniging te behartigen.¹⁶⁷⁾ Het meest nauw aan de uitvoering van het zuivelbedrijf raken de uitspraken van geestelijk adviseurs omtrent fabrieksarbeid op zon- en feestdagen. Verder bepaalt men zich veelal tot bemoedigende of belerende woorden aan het eind van een algemene vergadering of bij een jubileumviering van een fabriek.

Gezien hun vaak dubbele positie - enerzijds geestelijk adviseur van de coöperatieve vereniging, anderzijds veelal pastoor van de parochie - willen de geestelijk adviseurs ook niet al te zeer gemengd worden in affaires betreffende de zuivelfabriek. Daar waar katholieke beginselen in het geding zijn, ligt het voor de hand dat de kerkelijke gezagsdrager zich hierover uitspreekt. Conflicten over economische of commerciële aspecten gaat hij uit de weg. Door in deze kwesties uitspraken te doen, dreigt hij al snel partij te kiezen en dat is met zijn functie als pastoor onverenigbaar. Alle leden van de coöperatie vallen immers onder zijn parochie. Om die reden wenst de geestelijk adviseur van 'St. Petrus Banden' te Heesch in 1946 niet betrokken te worden in een kwestie tussen de fabrieksdirecteur en het bestuur van de coöperatie.²⁶⁸⁾

In het bewaren van de katholieke identiteit ligt de betekenis van de geestelijk adviseurs. Op de economische gang van zaken oefenen zij geen invloed uit. Zij bewaken de sociaalethische uitgangspunten van de coöperaties, die zich steeds meer in uitsluitend economische richting ontwikkelen. Van groot belang voor de coöperatieve zuivelindustrie als zodanig zijn de geestelijk adviseurs dan ook niet geweest. Hun betekenis ontleen zij meer in de richting van de katholieke kerk.

De katholieke gezagsdrager van de twintigste eeuw is een heel ander type dan die uit de negentiende eeuw. De negentiende eeuwse zielzorgers houden zich voornamelijk bezig met een pastoraat bestaande uit sacramentenbediening en huisbezoek. De 'nieuwe' pastoors uit de twintigste eeuw, die bovendien in aantal toenemen, creëren nieuwe werkzaamheden. Zij vergaderen en organiseren in de katholieke organisaties waarvan zij als geestelijk adviseur deel uit maken. Volgens sommigen mondt dit uit in een sleur, los van [538] ideologische of theologische uitgangspunten. Na de Tweede Wereldoorlog klinken in de katholieke kerk geluiden dat de balans misschien wat ver naar het verenigingsleven is doorgeslagen. De priesters zouden meer tijd moeten vrijmaken voor het bezoek aan huisgezinnen. Sommigen zien het organisatiewerk als de grote boosdoener achter problemen die in de zielzorg rijzen.²⁶⁹⁾

Van de opbouw van een christelijke sociale structuur, zoals door de paus in de encycliek *Rerum Novarum* verkondigd, raakt de katholieke kerk, als gevolg van maatschappelijke ontwikkelingen in het land, steeds verder in een verkokering van organisaties verzeild. Deze ontwikkeling wordt zeer belangrijk gevoed door de emancipatiegedachte voor het katholieke volksdeel. Aanvankelijk zijn katholieke elementen in de zuivelcoöperaties als naamgeving en beschermheiligen te beschouwen als onderdelen van het traditioneel cultuurpatroon. Na verloop van enige tijd wordt geprobeerd de coöperaties op te nemen in het verzuilingsproces dat zich in de Nederlandse samenleving voltrekt.

Op diverse wijzen is vanuit de kerkelijke overheid en de standsorganisaties getracht de zuivelcoöperaties te betrekken in de vorming van een katholieke zuil. Ook vanuit de zuivelverenigingen zelf wordt hierop soms wel aangestuurd, maar de samenwerking verloopt niet probleemloos en de inbedding van de coöperatieve zuivelindustrie in de katholieke verzuilde structuur lukt maar nauwelijks. Juist in deze periode groeien de zuivelcoöperaties steeds verder weg van hun oorspronkelijke sociale en culturele voedingsbodem. Het economische aspect komt steeds meer op de voorgrond te staan. Niet de collectief ervaren verbondenheid in de buurtschap of het dorp vormt nog langer de

basis voor samenwerking in een zuivelcoöperatie, maar het streven naar optimale economische resultaten. Boeren ervaren de zuivelcoöperatie steeds sterker als een economische organisatievorm.

Het mag dan ook geen verwondering wekken, dat de op sociale en geestelijke uitgangspunten gebaseerde verzuilingsgedachte hier niet aanslaat. Remmende factor op de samenwerking tussen zuivelcoöperaties en boerenbonden is voorts het feit dat de actieradius van een zuivelfabriek het werktein van verschillende lokale boerenbonden kan omvatten.²⁷⁰⁾

Of en in welke mate de pogingen om de zuivelcoöperaties binnen de verzuilde structuur te halen, succesvol zijn, hangt ook af van de leidinggevende figuren binnen de coöperatie. Bestuursleden die eveneens een band hebben met de standsorganisatie zullen samenwerking tussen beide organisaties sneller en nadrukkelijker propageren dan bestuursleden die daar los van staan.

In de statuten van zuivelcoöperaties in Midden-Brabant komt in de eerste decennia van de twintigste eeuw regelmatig de bepaling voor, dat de leden van de coöperatie tevens lid moeten zijn van de Noordbrabantse of Limburgse boerenbond. Het jaarverslag van de NCB over 1915 meldt dat 41 stoomzuivelfabrieken en 17 handkrachtfabrieken in NoordBrabant het NCB-lidmaatschap eisen, tegen respectievelijk 32 en 25 fabrieken niet.²⁷¹⁾ Na 1925 treedt hierin verandering op. Als gevolg van de nieuwe Coöperatiewet moeten de zuivelcoöperaties hun statuten wijzigen. Deze gelegenheid wordt vaak benut om de bepaling van het lidmaatschap van de standsorganisatie te schrappen. In de NCB ontstaat hierover grote beroering. Het feit dat de zuivelcoöperaties zich naast de standsorganisatie hebben ontwikkeld, beschouwt men hier als “misgroei”.²⁷²⁾ Dit kon nog enigszins rechtgetrokken worden door nauwe aaneensluiting van de katholieke leden van de zuivelfabriek en van de boerenbond in de vorm van het verplichte lidmaatschap. Nu de coöperaties deze bepaling laten vallen, om moeilijkheden die daaruit kunnen voortvloeien te voorkomen, vreest de NCB een versnippering van de boerenstandsorganisatie.²⁷³⁾

In deze kwestie wordt ook de kerkelijke overheid betrokken, omdat het schrappen van het NCB-lidmaatschap gevolgen heeft voor de benoeming van geestelijk adviseurs. Daar waar de leden van een zuivelcoöperatie verplicht zijn tot het lidmaatschap van de NCB is [539] de geestelijk adviseur van de plaatselijke boerenbond tevens adviseur van de zuivelcoöperatie. Nu coöperaties het verplichte NCB-lidmaatschap laten vallen, moet de bisschop een geestelijk adviseur voor de vereniging aanstellen. Bisschop A.F. Diepen van het bisdom ‘s-Hertogenbosch peilt de meningen bij de geestelijk adviseurs van de NCB en de BZB. De laatste, Dirckx, stelt zich buitengewoon scherp naar de bisschop op. Indien Diepen mocht besluiten, zo schrijft Dirckx aan de bisschop, aan de zuivelverenigingen geen geestelijk adviseur aan te stellen, dan acht het bestuur van de BZB “zich ontslagen van de zorg, om te trachten de Zuivelvereniging katholiek te organiseren, en blijven ze neutraal als voorheen”.²⁷⁴⁾

Beide geestelijk adviseurs gaan met elkaar in gesprek en komen uiteindelijk tot een akkoord. Diepen neemt het resultaat als uitgangspunt voor zijn beleid bij de aanstelling van geestelijk adviseurs. Op plaatsen waar de zuivelvereniging het lidmaatschap van de NCB verplichtend stelt, wordt de geestelijk adviseur van de plaatselijke boerenbondafdeling automatisch geestelijk adviseur van de coöperatie. Daar waar het NCB-lidmaatschap niet verplicht is, zal de geestelijk adviseur van de plaatselijke NCB-afdeling ook benoemd worden tot adviseur van de coöperatie. Voorts voegt Diepen er, in navolging van het akkoord tussen de geestelijk adviseurs van NCB en BZB, nog aan toe het zeer ongewenst te vinden dat een zuivelfabriek bij eventuele statutenwijziging het verplichtend lidmaatschap van de NCB-afdeling laat vallen.²⁷⁵⁾

Deze opvatting brengt Diepen ook in praktijk. Coöperatieve zuivelfabrieken die in de jaren daarna

de benoeming van een geestelijk adviseur vragen, worden allereerst gevraagd of het lidmaatschap van de NCB verplicht is voor de leden. Indien dit niet het geval is, verzoekt Diepen de coöperatie dit bij haar leden in overweging te geven. Pas als de leden zich expliciet hebben uitgesproken tegen het verplichte lidmaatschap van de plaatselijke afdeling van de boerenbond benoemt Diepen een geestelijk adviseur.²⁷⁶⁾

[540] In de andere gebieden in het zuiden van Nederland doet deze kwestie zich niet voor. In deze gebieden werd vanaf het begin geen verband gelegd tussen de plaatselijke boerenbond en zuivelfabriek. Bij veel Middenbrabantse coöperaties blijft het lidmaatschap van de NCB verplicht om lid te worden van de zuivelcoöperatie.²⁷⁷⁾ Het beleid van de bisschop bij de benoeming van geestelijk adviseurs zal daaraan zeker hebben bijgedragen.

Een van de onderwerpen waar de relatie tussen de katholieke kerk en de coöperatieve zuivelindustrie het duidelijkst naar voren komt, betreft de melklevering op zondag. Vanuit technisch en hygiënisch oogpunt verdient het de voorkeur de melk van zondagochtend niet tot maandag te laten staan, maar deze op zondag nog aan de fabriek te brengen. In veel coöperaties wordt deze gedachte door deze of gene weleens geopperd, in even zovele fluit de geestelijk adviseur of andere kerkelijk gezagsdrager bestuur en directie terug. In Swalmen bijvoorbeeld trekt men aan het eind van de jaren dertig plannen voor melklevering op zondag terug, vanwege bezwaren van geestelijke zijde.²⁷⁸⁾

Alleen in de qua aard en karakter van het zuivelbedrijf toch al afwijkende coöperatieve zuivelfabriek in Wouw leidt dit onderwerp tot een heus conflict tussen geestelijkheid en coöperatie. Levering van melk en vervaardiging van boter en kaas op zon- en feestdagen vormen het strijdpunt. Het uitvoeren van werkzaamheden op zon- en feestdagen is in strijd met de kerkelijke en burgerlijke wetten dienaangaande. Zowel de burgemeester als de pastoor wijzen het verzoek van de coöperatie om dispensatie voor de werkzaamheden op de fabriek af. De boeren beschouwen de fabriek als het verlengde van hun eigen bedrijf. Werkzaamheden op de boerderij op zondag zijn nooit verboden. De boeren zien dan ook geen aanleiding zondagsarbeid in de fabriek nu te verbieden. Het conflict in de Wouwse gemeenschap loopt hoog op. Uitspraken van het openbaar recht geven de boeren gelijk, maar de werkelijke strijd wordt met de clerus gevoerd. De pastoors van de drie parochies in de gemeente Wouw stellen zich gezamenlijk tegen de coöperatoren op en weigeren hen zelfs de biecht. Niet alleen de boeren ook hun echtgenoten krijgen “t schuifke”. Ook de bisschop van Breda ziet geen reden om de fabriek op zondag te laten draaien.²⁷⁹⁾

De kwestie blijft tot in 1907 spelen. De Wouwse fabriek wordt uiteindelijk nooit op zondag stilgelegd. Hieruit blijkt wel hoe verschillend de houding ten opzichte van de katholieke geestelijkheid is binnen de zandstreken. Op de geïsoleerde, minder vruchtbare, hoger gelegen zandgronden zijn de geestelijken leidsmannen bij de oprichting van de coöperatieve zuivelfabrieken. De rijkere boeren met vruchtbaardere grond nemen veel meer zelf het initiatief. In geloofszaken willen zij de geestelijkheid wel volgen, maar in bedrijfszaken wensen zij met andere opvattingen rekening te houden.²⁸⁰⁾

Tijdens de Tweede Wereldoorlog en ook in de eerste jaren daarna legt het Bedrijfschap voor Zuivel de zuivelfabrieken een verplichting op tot het zondags werken, in verband met de heersende melkschaarste. Met de verplichting tot melklevering op zondag wordt voorkomen dat op maandag grote hoeveelheden melk afgekeurd moeten worden, omdat zij op zondag niet koel genoeg bewaard zijn. Niettemin krijgen veel fabrieken die tegen het werken op zondag bezwaar hebben een ontheffing van deze verplichting.²⁸¹⁾

10.5.3. Beeld van de boerenbevolking

De coöperatieve zuivelindustrie en de daaruit voortvloeiende gunstige resultaten versterken het bewustzijn van de boeren als groep en als individu. Door actief handelen en collectief optreden vormen de boeren een machtsblok, waarmee zij hun slechte situatie aanmerkelijk weten te verbeteren. Zij hebben hun lot in eigen hand genomen en met succes. Dit vergroot het bewustzijn van de kracht van de boer als individu en van de boeren als groep en vermindert het gevoel van minderwaardigheid.

[541] Het idee van de minderwaardigheid als boer, is nauw verankerd met de historisch gegroeide economische belangstelling in Nederland. Handel en nijverheid geven lange tijd richting aan de economische oriëntering van particulieren en overheid. De landbouw als bron van volksbestaan heeft weinig aanzien, waardoor het platteland wordt achtergesteld. In tal van uitdrukkingen in de Nederlandse taal vinden we dit negatieve beeld van boeren nog altijd terug. Alleen al het woord 'boer' heeft vaak een negatieve betekenis en duidt op iemands ongemanierdheid. In samenstellingen als boerenkinkel en boerenpummel versterkt het woord 'boer' het denigrerende karakter van de opmerking.²⁸²⁾

Geleidelijk vindt in de samenleving ook een ander beeld van de boerenbevolking ingang. Boer en boerin zorgen immers voor de eerste levensbehoeften van de gemeenschap. Nu het boerenbedrijf definitief zijn intrede heeft gedaan in het economisch marktverkeer ligt de voedselvoorziening van het land ook in handen van de boerenbevolking op de zandgronden.

Voorstellingen van boeren zijn er velerlei, zowel positieve als negatieve. Deze ambivalentie is kenmerkend in de beeldvorming over boeren, ook elders in Europa. Boeren zijn enerzijds dom en achterlijk, anderzijds vooruitziend en verstandig. De boeren worden enerzijds geroemd vanwege hun werkkraft, maar ook beschouwd als van nature wantrouwig en egoïstisch. Het zou hen aan algemene ontwikkeling ontbreken en daarom worden zij als minderwaardige burgers beschouwd. Boeren zouden bovendien niet bereid zijn tot vernieuwingen over te gaan, maar zijn vastgelopen in tradities.²⁸³⁾ Hoe onwaar dit laatste beeld is voor de situatie rond 1900 moge uit deze studie inmiddels duidelijk geworden zijn. De boeren zijn juist wél bereid om tot veranderingen over te gaan en zoeken daarbij hun kracht in onderlinge samenwerking, aanvankelijk eerst bij de boterbereiding. Tradities geven hierbij wel de richting aan, maar vastgelopen is men er bepaald niet in.

De meeste voorstellingen over boeren en het platteland zijn afkomstig van buitenstaanders. In de eerste plaats zijn dat literatoren, vaak stedelingen die met de bril van de stad naar het platteland kijken. Nadat het organisatiewezen van de boeren zich uitbreidt (coöperaties en boerenbonden), verbreiden de leidinggevende personen in die organisaties een positief beeld van de boeren. Daarbij is, naast de band die deze mensen hebben met de landbouw, ook van belang dat sommigen op weten te stoten in de politiek en - met name de katholieke politici - voor een belangrijk deel afhankelijk zijn van dit boerenelectorat.²⁸⁴⁾

In de jaren dertig, tijden van crisis en ook een toenemende economische achteruitgang voor de boeren, treedt een sterk aangezet positief beeld van met name de kleine boeren op de voorgrond. De boerenorganisaties nemen het op voor de dan sterk in verdrukking geraakte boerenstand, omdat "de samenleving juist deze groote groep van kleine zelfstandigen niet kan missen, omdat zij èn in godsdienstig en zedelijk opzicht het allerbeste deel is van deze samenleving èn om hare sociale beteekenis, staande tusschen kapitalisten en proletariërs, onontbeerlijk".²⁸⁵⁾

Behalve het groeiend zelfbewustzijn als boer, groeit ook het bewustzijn als inwoner van een bepaalde regio of zelfs van een provincie. De bewoners van het platteland worden in dit nieuwe regionaal bewustzijn als karakteristiek voor het eigene van de regio getypeerd. Het regionaal zelfbewustzijn treedt in beide provincies naar voren, wanneer de eigen regionale identiteit in de eerste helft van de twintigste eeuw door sociale en economische veranderingen onder druk komt te staan. Telkens wanneer als gevolg van politieke of economische ontwikkelingen maatschappelijke structuren onder druk komen te staan, bezint men zich op de eigen identiteit. De saamhorigheid onder de bevolking van een regio of provincie moet dan weerstand bieden tegen de bedreiging van buitenaf.²⁸⁶⁾

Als provincie heeft Limburg zich in Nederland overigens veel scherper en dominanter kunnen profileren dan Noord-Brabant. Het geografisch isolement van Limburg betekent [542] uiteindelijk een belangrijke maatschappelijke kracht in deze provincie, waardoor deze scherpe profilering vorm heeft kunnen krijgen.²⁸⁷⁾ In Noord-Brabant treedt de regionalistische beweging pas in de jaren dertig duidelijk naar voren.

De veranderende houding van de plattelandsbewoners kan uitgroeien tot een ‘regionalisme’ of ‘introvert provincialisme’, waarin wordt gestreefd het volkseigene veilig te stellen.²⁸⁸⁾ De bewustwording omtrent het eigen cultuurbezit en het daaruit verworven zelfvertrouwen staan daarbij voorop. De bewustwording uit zich allereerst in een groepsbewustzijn. Hoewel men er van overtuigd is een afzonderlijk, individueel eigen wezen te zijn, onderkent men daarnaast ook een band tussen de individuele wezens.²⁸⁹⁾ Uit dit groepsbewustzijn leiden sommigen het bestaan van een provincie-geest af. Hiermee wordt een collectieve identiteit van de bewoners van de provincie bedoeld: het ‘Brabantse’ of het ‘Limburgse’. De nadruk op een eigen identiteit komt voort uit angst voor de invloed van verworvenheden in de moderne tijd. Men is bang dat de moderne samenleving tot zedeloosheid en a-kerkelijkheid zal leiden.

De provincie Noord-Brabant kent in de loop van de tijd enkele bewegingen die vanuit dit gezichtspunt opereren. Een van die bewegingen is ‘Brabantia Nostra’, die vanaf halverwege de jaren dertig actief is. Opgeroepen door de vermeende bedreiging van het Brabants volkskarakter en de afweer van het moderne moet Brabantia Nostra ook als een emancipatorische beweging worden geduid.²⁹⁰⁾ Het lang achtergestelde katholieke zuiden van Nederland moet volgens deze beweging tot emancipatie komen en een gelijke worden van de andere provincies in Nederland.

Voor Brabantia Nostra is een krachtige en bewuste boerenstand de ruggegraat van de gehele provincie Noord-Brabant. De boerenbevolking draagt volgens hen nog de authentieke Brabantse waarden, die behouden moeten blijven.²⁹¹⁾ Onder andere de bij Brabantia Nostra betrokken PC. de Brouwer, P. Vlemminx en T. Wijffels zijn zeer in de Brabantse boerenstand geïnteresseerd.²⁹²⁾ Ook betrokkenen bij de coöperatieve zuivelindustrie dragen soortgelijke opvattingen uit. Op naam van J.J. Wintermans verschijnt rond 1930 een Brabantsch Volkslied. De arme zandboer krijgt hierin aparte aandacht:

“Waar uit bosch, moeras en heide
d’Arme boer schiep weid’ en land
Waar de simple weefstoel klepte,
Groeit en bloeit thans ied’re stand.”²⁹³⁾

In het volkslied voor Kempenaars, ‘Ons Kempenland’, eveneens van de hand van Wintermans, wordt een verbinding gelegd tussen de eenvoud van de plattelandsbewoners en het diepe geloofsleven:

“In zijn vredige hutten en huizen
Woont een volk van blijhartigen geest,
En dat steeds bij zijn zorgen en kruizen
Vol vertrouwen op God is geweest.
Goede God, laat dat altijd zoo blijven,
Laat ons volk toch eenvoudig en rein,
En bij ‘t wereldsche woelen en drijven
Onze Kempen een vredeland zijn.”²⁹⁴⁾

De verbinding tussen de boerenbevolking en het geloof staat centraal in de mentale beeldvorming over boeren in deze tijd. Volgens P.C. de Brouwer ligt dit verband in de afhankelijkheid van de natuur. In het veld heeft de boer “den oppersten Heer” te eerbiedigen als schepper van de natuur en als schenker van de vruchtbaarheid. Op deze wijze is de boer “haast van nature godsdienstig”.²⁹⁵⁾

Aangezien de boer een voelbare relatie heeft met God is zijn geloof niet onderhevig aan ingewikkelde redeneringen. Deze eenvoud noemt De Brouwer kenmerkend voor het boerengeloof. Hiermee verbonden is een zekere standvastigheid [543] of geloofstrouw.²⁹⁶⁾ Op deze geloofstrouw bouwen culturele tussenpersonen als de pastoors, voort bij hun propaganda voor de coöperatieve zuivelfabricage.

Volgens Brabantia Nostra is het meest eigene van Brabant bij de boeren op de zandgronden te vinden. De ploeterende Brabantse keuterboer tegen de achtergrond van een nog ongerept dorpsleven wordt verheerlijkt. De boeren worden een belangrijke bevolkingsgroep, aangezien zij in hoofdzaak vorm geven aan de Brabantse identiteit. De Brabantse geest is in de ogen van Brabantia Nostra op het platteland ontwikkeld.²⁹⁷⁾ Als gevolg daarvan wordt het boerenleven als grondbeginsel van het Brabantse leven naar voren geschoven. Daarbij wordt het boerenbestaan sterk geromantiseerd. Dit uit zich onder meer in gedichten, liedjes en andere culturele uitingen. Op het jubileum van de afdeling Duizel van de NCB wordt in 1947 het lied ‘Boerenvreugde’ gezongen. Ter illustratie van de verheerlijking van het zware boerenwerk en het rotsvaste katholieke geloof, volgt hieronder een (bekend) deel van de tekst:

“Wij boeren en boerinnen,
Wij werken dag en nacht,
Wij ploegen en wij spinnen,
En wij zingen uit alle macht:
Lieve Heer! Kost en klee,
‘t Hemelrijk en dan niet meer!
Lieve Heer, kost en klee,
‘t Hemelrijk en dan niet meer.”

Traditionele gewoonten worden weer in ere hersteld. Zij vormen nu het symbool van een bewonderenswaardige eenvoud, die alleen nog bij de boerenbevolking is terug te vinden. Alle dagen boekweitpap bijvoorbeeld is volgens het lied een smakelijke maagvulling en:

“Wij dekken geene tafel,
Een stukske uit de hand,
Dat smaakt ons als een wafel,
En wij zingen over ‘t land:
Wij boeren en boerinnen”²⁹⁸⁾

Klimaat en weersomstandigheden, waarvan de boer in hoge mate afhankelijk is, maar waarover hij geen controle heeft, kweken een zekere werkelijkheidszin. Men schrijft de boeren toe helder en

langs korte wegen te denken. Deze denkmethode noemt De Brouwer het “boerenverstand”. Samen met het boerengeloof vormt het boerenverstand de grondslag voor de boerencultuur. Dat de boerenziel zijn gaafheid nog heeft behouden, is volgens De Brouwer een gevolg van het feit dat aan de grondslagen van deze cultuur veel minder is gemorrelt dan aan die van andere groepen in de samenleving. De Brouwer constateert een minder ver ingetreden modernisering op het platteland dan in de stad. Om de boerencultuur te behouden acht De Brouwer het van belang dat de boer zelf weet heeft van de waarde van de cultuur waarin hij leeft. Met andere woorden: een zelfbewustzijn van de boeren is gewenst om van daaruit de eigen cultuurgoederen te bewaren. Vooral het jonge boerenvolk moet hiervan doordrongen raken, aangezien zij het meest open staan voor de verlokkingen uit de stad.²⁹⁹⁾

In het koor van verheerlijkers van de boerencultuur voegt zich ook de Brabantse auteur Antoon Coolen. Het boerengeslacht heeft volgens hem een hoge beschaving, ondanks zijn “huftegerigheid en kneierachtigheid, [...], weinig salonfähig en min of meer lomperds in de stad”.³⁰⁰⁾ De gladde omgangsvormen en civilisatie uit de stad zijn volgens Coolen namelijk geen echte cultuur. De ware beschaving van de boerenbevolking uit zich in kenmerken als piëteit, overerving en traditie, zin van gemeenschappelijkheid, liefde voor de grond, eerbied voor de natuurwetten, eerbied voor de ouders en een sterk ontwikkelde familiezin.

[544] Ook Coolen is van mening dat de jonge boeren deze waarden moeten beseffen, waardoor zij zich een standsbewustzijn eigen kunnen maken en zelfs een standfierheid en stand trots.³⁰¹⁾

Het is opmerkelijk dat in alle opvattingen over de boerenbevolking op de Brabantse zandgronden teruggegrepen wordt op waarden uit de traditionele samenleving van de negentiende eeuw. Nergens worden boeren geroemd vanwege het feit dat zij hun lot in eigen hand hebben genomen door de oprichting van zuivelcoöperaties en boerenleenbanken, door de toepassing van kunstmest, enzovoort. Het waardevolle van de boer beslaat juist de traditioneel aan boeren toegeschreven eigenschappen als een diepe devotie, toewijding aan de kerk, geen kritische vragen over geloofskwesties, tevredenheid met weinig, taaiheid, onwrikbaarheid en andere mentale eigenschappen.³⁰²⁾

Dat juist deze traditionele kenmerken van de boeren worden geroemd, is bij nadere beschouwing niet verwonderlijk. De romantisering van het negentiende-eeuwse bestaan op het platteland is een reactie op de moderne industriële stedelijke samenleving van de twintigste eeuw. De opvattingen van Brabantia Nostra en andere personen ten aanzien van het platteland en de boeren moeten worden gezien als een reactie op de toenemende modernisering in de samenleving. De modernisering van de landbouw, de industrialisatie en de verbetering van de infrastructuur brengen welvaart. Daarmee gepaard gaat ook een mentale openbreking van het platteland. Juist deze (dreigende) mentale veranderingen stuiten op weerstanden. Men voelt de spanning tussen de eisen van rationaliteit en doelmatigheid aan de ene kant en de traditionele gemeenschap aan de andere kant. Dit leidt tot een reflectie op oude cultuurwaarden en een poging deze te verdedigen tegen de nieuwe cultuur waarin materialisme en individualisme hoogtij vieren.³⁰³⁾

Bij de instandhouding en bevordering van de boerenstand krijgt de boerin als moeder en huisvrouw een bijzondere rol toebedeeld. Via de boerin doet het katholieke organisatiewezen pogingen het platteland, dat maatschappelijk en cultureel in een achterstand verkeert ten opzichte van de stad, cultureel op een ‘hoger’ peil te brengen. Dat betekent ook hier niet een imitatie van de stadscultuur maar een nieuwe waardering van de eigen ‘boerencultuur’. De boerin is hier een schakel tussen de traditionele en de moderne tijd, gezien haar functie in gezin en huishouden. Zij krijgt een centrale rol in de stabilisering van de levensgewoonten en dient man en kinderen in de roerige tijden van verandering te ondersteunen door het scheppen van een goede stemming en sfeer in huis.³⁰⁴⁾

10.5.4. Houding ten opzichte van natuur en dier

Het gehele produktieproces van de landbouw speelt zich af in relatie tot de natuur. De boerenbevolking leeft in een gebondenheid aan bodem, klimaat, gewassen en dieren. In het dagelijks leven worden de grenzen gevoeld die de natuur stelt. Weersomstandigheden zijn niet te controleren, de vruchtbaarheid van de bodem is lange tijd een gegeven, evenals de produktie van en door dieren. Binnen deze natuurlijke grenzen weet de boerenbevolking zeer uitgekiend met de natuur om te gaan. Dit is geen verworvenheid van het moderne denken in de twintigste eeuw, maar een manier van denken en handelen die we ook in vroeger tijden kunnen waarnemen. Van oudsher houdt men al rekening met de wisseling der seizoenen. Op het boerenbedrijf op de zandgronden in de negentiende eeuw vervullen alle onderdelen een nuttige functie in het geheel. Op dit doordachte systeem heb ik in hoofdstuk 2 gewezen. Teveel willen is in deze situatie echter nutteloos. In het boerenleven uit die tijd heerst dan ook een groot besef van maat en grenzen, van mogelijkheden en onmogelijkheden.³⁰⁵⁾

De structuur van het landbouwbedrijf is in een groot deel van de negentiende eeuw in evenwicht, zij het dat dit een wankel evenwicht betreft. Waar alle onderdelen zo nauw in [545] elkaar grijpen, heeft een verstoring verstrekkende gevolgen. Bij een misoogst of een slechte boterprijs raakt het bedrijf uit balans. Dit temeer omdat de inkomsten op de boerderij gering zijn. Een structurele verstoring leidt tot het vastlopen van het systeem. Dit is aan het einde van de negentiende eeuw het geval. De wijzigingen die daarna in het landbouwbedrijf op de zandgronden optreden, zijn eerder aan de orde geweest.

De veranderde tijden dankzij de opkomst van zuivelcoöperaties en andere vernieuwingen op landbouwgebied, leiden tot een andere wijze van denken over het boerenbedrijf. Geleidelijk gaan de boeren 'produktief' denken en handelen. Voorheen werd in de resultaten van het bedrijf het aandeel van de boer veel minder belangrijk geacht dan het aandeel van de natuur. Naast de inspanning van de bewerker werden de resultaten vooral beoordeeld in verband met de betere of slechtere grond, de weersgesteldheid en de gebruikte hoeveelheid mest. Met de opkomst van moderne bedrijfsmethoden gaan de ijver en intelligentie van de boeren een veel zwaardere rol spelen. De domste blijft achter, de intelligentste boer bereikt de beste resultaten. Daarmee komt eveneens het waardebesef van arbeid op. De impuls tot afleiding, waaraan vroeger gewoonweg werd toegegeven, wordt nu onderdrukt, omdat elke afleiding nauwkeurigheid schaadt. Alleen door nauwkeurig te werken is een behoorlijk resultaat te behalen.³⁰⁶⁾

Ook de factor tijd wordt nu van meer gewicht. Voorheen ontbrak een rationele dagindeling. Men was wel de gehele dag bezig, maar men onderbrak de arbeid talloze malen voor 'kleinigheden'. Nu veel meer voor financiële opbrengsten gewerkt gaat worden, wordt ook het gedrag- en denkpatroon aangepast. Deze aanpassing verloopt echter zeer traag. Op de zandgronden blijft het gezinsbedrijf gehandhaafd. Hier wordt weinig of in het geheel niet met vreemde arbeidskrachten gewerkt. De noodzaak tot een rationele dagindeling is hier om deze reden minder groot dan elders.³⁰⁷⁾ De bewoners van de zandgronden in de Meierij krijgen nog lange tijd nonchalance als mentale eigenschap toegeschreven.³⁰⁸⁾

De wijze waarop de natuur het boerenbedrijf ten dienste staat, verandert. Met name daar waar het de relatie tussen enerzijds de boer en boerin en anderzijds hun vee betreft, liggen deze veranderingen zeer complex. Aspecten van macht en exploitatie, maar ook van genegenheid en liefde spelen in de verhouding met de dieren een rol.

De complexe verhoudingen tussen boer en dier komen goed tot uiting in onderstaand voorbeeld

aangaande het sterven van jonge kalveren. Het op kalven staan van koeien bezorgt menige veehouder bange dagen en nachten. Een zwaar kalf kost de boer en veearts menige zweetdruppel en heel wat zorg, alvorens het dier ter wereld is. Voor de moederkoe en het jonge kalf lopen dergelijke zware geboorten niet altijd goed af. Ook problemen die kunnen optreden, nadat het kalf op de wereld is en die vaak samenhangen met te weinig hygiënisch besef rond de verzorging en met verkeerde voedergewoonten, kunnen leiden tot de dood van een kalf. In *Land en vee* geeft men de boeren enige richtlijnen voor ontsmetting en een doelmatige voeding. Dit mag de boer dan wat moeite kosten, het heeft wel succes. “En niemand van onze lezers zal, zoo hij door het kalversterven gekweld wordt, de gelegenheid voorbij laten gaan, om zich door arbeid en overleg voor deze groote schade te vrijwaren.”³⁰⁹⁾ Deze laatste opmerking betreft in het verhaal, naast de gevoelens rond de dood van een kalf, heel duidelijk ook de economische schade die het bedrijf leidt.

In het algemeen gaan boeren niet opzettelijk ongevoelig om met dieren. Daar waar men zich vroeger vermaakte met dierenkwellende praktijken betreft het dieren die een marginale waarde hadden voor het bedrijf. In de achttiende en negentiende eeuw kwamen bijvoorbeeld het gansrijden, haanrijden en katknuppelen voor. In de loop van de negentiende eeuw verdwijnen deze vormen van vermaak.³¹⁰⁾

Het kleinvee heeft op de boerderijen evenals het grotere vee een duidelijke functie. Deze nuttige functie is tevens de reden waarom de dieren worden gehouden. Honden kunnen dienen als waakhonden op het erf of als voortbeweger van de hondekar. Het belangrijkste [546] nut van katten ligt in de bestrijding van het muizengevaar. De meeste dieren worden niet gehouden alleen voor het plezier. Op de meeste boerderijen kan men het zich niet permitteren dieren te houden die meer opeten dan zij opleveren.³¹¹⁾

De opvattingen van de katholieke kerk lijken op het platteland in het zuiden lange tijd ingang te hebben gevonden. Dieren zijn volgens deze opvattingen in eerste instantie geschapen om de mens te dienen. Het mishandelen van Gods schepping is niet toegestaan, maar het teveel meevoelen met dieren beschouwt men evenmin als juist. Op die wijze dreigt men namelijk het onderscheid tussen mens en dier uit het oog te verliezen.³¹²⁾ Het welzijn van het dier staat op de boerenbedrijven altijd in verband met het welzijn van de boer. Als het een koe op de boerderij goed gaat, is dat in het voordeel van het bedrijf. Een goede verzorging van dieren is dus in de eerste plaats functioneel. Daarbij komen natuurlijk morele opvattingen over wat men dieren wel en niet aan kan doen. Dieren worden echter niet vertroeteld alleen omwille van het vertroetelen op zich. Deze laatste houding ten opzichte van dieren vinden we juist wel terug bij mensen die verder af staan van het boerenbestaan, bij stedelingen bijvoorbeeld.

In de behandeling van het vee en de natuur in het algemeen bleef men voorheen binnen de grenzen die de natuur heeft gesteld. De toenemende modernisering maakt het mogelijk deze grenzen te manipuleren. Met goed voer en een betere zorg kunnen koeien meer melk geven. Ook het vetgehalte van de melk kan op deze wijze worden verhoogd. Voorlichting van onder meer de zuivelcoöperaties en zuivelbonden en van de boerenbonden vormt de schakel naar een andere wijze van omgaan met de natuur.

De gedachte van - het in actuele begrippen beladen woord - manipulatie van dieren ligt bijvoorbeeld onder het idee van het gaan variëren van de afkalfperioden van koeien. De zuivelfabrieken krijgen in de zomer de meeste melk aangevoerd, omdat in de weken daarvoor de meeste kalveren worden geboren. Dit werd voorheen als een natuurlijk gegeven beschouwd. Voor de bedrijfsvoering in de fabriek is deze omstandigheid echter ongunstig. In de zomer kampt men met een grote melkafvoer, in de winter - aan het eind van de lactatieperiode - kan men slechts kleine hoeveelheden melk

verwerken. Voor het industriële bedrijf is het gunstiger als de inzet van apparatuur en arbeidskracht over het gehele jaar gelijk verspreid kan worden. In de coöperatieve zuivelfabriek ‘St. Joseph’ te Eindhoven verzoekt de leiding aan de leden enkele van hun koeien tegen de winter te laten afkalven. Veel leden van ‘St. Joseph’ leveren in de zomermaanden drie- tot viermaal zoveel melk als in de wintermaanden. Door het afkalven van enkele koeien wat verder in het jaar te laten plaatsvinden, kunnen de melkleveranties regelmatig over het jaar gespreid worden.³¹³⁾

De morele opvattingen ten aanzien van de behandeling van de natuur zijn gestoeld op die van het katholieke geloof. Liefde voor de bodem is de boeren als het ware aangeboren. Deze wordt generaties lang overgeërfd. Om deze reden verzet men zich in sommige kringen tegen de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, die met grondaankopen de boerenstand tot “verproletarisering” zou leiden. NCB-ingenieur C.J. van Meel spreekt van een tantaluskwelling dat uitgestrekte heidevelden onontgonnen blijven. Op deze wijze hebben veel boerenzoons geen kans op een eigen bedrijf. Juist door de toename van de boerenbevolking is hier een probleem ontstaan. Natuurbeschermers zouden meer oog hebben voor het behoud van een stuk natuurschoon dan voor de nood van de boerenbevolking.³¹⁴⁾ Ook de Nederlandsche Vereeniging tot Bescherming van Dieren kan in Brabant niet op een grote aanhang rekenen. Van alle leden van deze vereniging komt in 1930 5,6% uit de provincie Noord-Brabant, terwijl in deze provincie ruim 11 % van de totale Nederlandse bevolking is gevestigd.³¹⁵⁾ De aangeboren liefde voor de schoonheid van de natuur vanuit de katholieke traditie, moet blijkbaar voldoende zijn.³¹⁶⁾

[547] Volgens vertegenwoordigers van Brabantia Nostra ligt de schoonheid van de natuur niet alleen in de ongerepte delen natuur, maar ook in het door de Brabantse boer ingerichte landschap.³¹⁷⁾ Daarmee wordt echter minder het moderne plattelandslandschap bedoeld, vol van ontgonnen stukken grond, maar meer het traditionele landschap. De dichter P. Vlemminx verzet zich tegen de aantasting van het landschap:

“Geeft mij weerom mijn schralen grond
en kleine weiden en de eenzaamheid,
daar wij geen winst, maar leeftocht willen.”

Dit schoonheidsideaal redt het niet. De transformatie van het landbouwbedrijf en daaruitvolgende moderniseringsproces op het Limburgse en Brabantse platteland doet ook de omgang met de natuur ingrijpend veranderen.

Evaluatie

Waardoor komen mensen in beweging? Wat ligt er ten grondslag aan maatschappelijke ontwikkelingen? Een aan mensen inherente drang tot vernieuwing en vooruitgang? Prikkel toegevend door buitenstaanders? Sociale en economische ongelijkheid? Idealisme? Er zijn al vele perspectieven geopend voor een veelheid aan ontwikkelingen in de samenleving, maar een eensluidend antwoord wordt nimmer gegeven. Voor elke maatschappelijke groep en elke situatie gelden andere karakteristieken en verloopt de ontwikkeling via een ander patroon. Telkens is het opnieuw zoeken naar de achtergronden en drijfveren bij de veranderingen in leef- en denkpatronen van groepen mensen. In deze studie gebeurt dat voor de boerenbevolking op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden aan het eind van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw.

Is de belangstelling voor agrarische geschiedenis veelal economisch gericht, in deze studie neem ik de mentale invalshoek tot uitgangspunt. Het handelen van boer en boerin en het functioneren van de boerengemeenschap worden gezien in relatie tot de opkomst en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie. Daarmee worden de zuivelcoöperaties midden in de cultuur van de plattelandssamenleving geplaatst. In tegenstelling tot de gebruikelijke economische benadering, die even als de agrarische geschiedenis ook de zuivelgeschiedschrijving domineert, zie ik de coöperatieve zuivelindustrie vanuit het oogpunt van mentaliteit. Welk collectief gedachtegoed heeft ten grondslag gelegen aan de opkomst van de zuivelcoöperaties en hoe zijn in de wisselwerking tussen deze beide componenten veranderingen opgetreden? Waarom zoeken de zandboeren rond 1890 de oplossing voor hun slechte bestaanssituatie in coöperatie? Waarom willen zij modernisering terwijl zij van een traditioneel cultuurpatroon deel uitmaken?

Nog niet eerder is de opkomst en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie vanuit een mentaliteitshistorische invalshoek benaderd. Enkele auteurs hebben, zoals in hoofdstuk 1 uiteengezet, wel gewezen op culturele en mentale factoren, maar zij blijven steken in het gebruik van de wat algemene termen als leefstijl, coöperatieve mentaliteit, volksaard en normen- en waardenstelsel. A. Wichers lijkt in deze richting nog het verst te komen door met zijn concept van overherigheid de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie te willen verklaren. Hij werkt dit echter niet uit. Op zijn suggesties blijkt ook het een en ander af te dingen, zoals ik in het eerste hoofdstuk heb geschetst.

In de literatuur bestaan ook talrijke economische en technische verklaringen voor de kenmerken van de zuivelindustrie in de verschillende regio's in Nederland. Daartoe behoren de achteruitgaande handelspositie op de Engelse zuivelmarkt en de misstanden in de boterhandel. Ook worden factoren aangevoerd als de mate van nabijheid van de afzetmarkt, het niveau van de zuivelproductie op de boerderij, de positie van de particuliere zuivelindustrie en de structuur en grootte van het landbouwbedrijf. Voor deze studie bieden deze verklaringen voldoende aanknopingspunten, maar de kernvraag stellen zij niet daadwerkelijk aan de orde: waarom richten boeren zuivelcoöperaties op en hoe hebben coöperaties en coöperanten elkaar wederzijds beïnvloed?

In de voorgaande hoofdstukken heb ik het 'corpus' van de historische ontwikkeling uiteen gelegd. Nu is een beeld ontstaan van de sociaal-geografische, technische, economische, sociale en culturele aspecten van de coöperatieve zuivelindustrie op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden. In het navolgende zal ik de theorievorming uit het eerste hoofdstuk weer oppakken om deze te relate-

ren aan de historische ontwikkeling. De inzichten uit de moderniseringstheorieën, de dialectiek van de vooruitgang en uit de sociaal-economisch [557] getinte theorievorming betreffende het coöperatieve bleken hun nut als denkkader af te werpen.

De coöperatie, als onderdeel van de emancipatiebewegingen in de negentiende eeuw, maakt op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden de modernisering op het platteland mogelijk. Vooral voor de kleine boeren komen dankzij de coöperaties nieuwe technieken en nieuwe denkwijzen binnen handbereik. Op de boerenbedrijven treden belangrijke veranderingen op. Van een gemengd bedrijf ontwikkelt het landbouwbedrijf op de zandgronden zich tot een veredelingsbedrijf. In het sociaal-culturele leven treden eveneens ingrijpende wijzigingen op.

De coöperatieve organisatie gaat in mijn opvatting aan de modernisering vooraf. Anderen leggen deze relatie precies omgekeerd en stellen dat het moderniseringsproces tot coöperatie noodzaakt. In een studie over de commercialisatie van de landbouw in Heijthuisen legt J.H.M. Janssen het primaat van de coöperatieve ontwikkeling bij de modernisering. Hij stelt dat de commercialisering van de landbouw, een kenmerk van het moderniseringsproces, de samenwerking van landbouwers in coöperaties noodzakelijk maakt.¹⁾

In mijn redenering heeft de vereniging van boeren in coöperatieve zuivelfabrieken juist de commercialisering van de landbouw en meer algemeen de modernisering op het platteland van de Zuidnederlandse zandgronden mogelijk gemaakt. In het bijzonder de zuivelcoöperaties zijn aanvankelijk de spil waar de modernisering op het platteland in dit gebied om draait. De inkomsten uit boterbereiding zijn de enige mogelijkheid in de boerenhuishouding om contact te leggen met de markteconomie. De overige produkten die op het bedrijf worden verbouwd of vervaardigd, vinden hun besteding binnen datzelfde huishouden of bedrijf en worden dus niet op de markt gebracht. Het is evident dat indien de inkomsten uit de zuivelbereiding voor de zandboeren een dergelijke cruciale rol vervullen, de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken van groot belang is. Deze instellingen maken een einde aan negatieve toestanden bij de produktie en afzet van de zuivel.

De coöperatieve zuivelfabrieken zijn van alle landbouwcoöperaties op de zuidelijke zandgronden niet alleen de eerste vorm van coöperatie maar ook het sterkst verbreid. In vrijwel alle buurtschappen van de oostelijke zandgronden komen kleine handkrachtfabrieken voor. Deze gaan na de eeuwwisseling samen in grootschaliger stoomzuivelfabrieken. Ook dan blijven de coöperatieve zuivelfabrieken in aantal beeldbepalend voor de landbouwcoöperaties. Aan het eind van de jaren twintig zijn vrijwel alle bij de Kamer van Koophandel in Eindhoven ingeschreven coöperatieve verenigingen in de landbouw, actief op het gebied van de zuivelbereiding. In 1928 bijvoorbeeld zijn er in het werkgebied van deze Kamer 28 zuivelcoöperaties en 3 boerenleenbanken. Verder staan geen coöperaties op het terrein van de landbouw ingeschreven. Als we ook alle andere coöperatieve verenigingen in het rayon Eindhoven meerekenen (dat wil zeggen ook de verbruikcoöperaties, verzekeringcoöperaties, enzovoort) beslaan de zuivelcoöperaties meer dan de helft van het totaal. Van de 52 coöperatieve verenigingen die zijn ingeschreven, betreffen 28 coöperatieve zuivelfabrieken. Op de tweede plaats komen de verbruikcoöperaties met 10 verenigingen.²⁾

In de literatuur wordt aan de opkomst van de boerenleenbanken nogal eens een even groot belang als aan de zuivelcoöperaties toegedicht. Anderen wijzen er juist op dat zuivel- en aankoopcoöperaties veel belangrijker dan boerenleenbanken zijn voor het doorbreken van de gedwongen ruilhandel.³⁾ J. Jonker analyseert in een case-studie de rol die de boerenleenbanken in Haaren en Oirschot en de centrale coöperatieve kredietverlenende instanties hebben gespeeld in de agrarische modernisering. Jonker concludeert dat de banken hierin geen rol spelen door de verstrekking van kortlopend bedrijfskrediet. Nog voor [558] de eigenlijke opkomst van de boerenleenbanken (rond 1900) ont-

wikkelt de landbouw op de Brabantse en Limburgse zandgronden zich reeds in een gunstige richting. De opkomst van de fabriekmatige zuivelbereiding (vanaf 1892) maakt een einde aan de gedwongen ruilhandel met winkeliers. Hierdoor stijgt de hoeveelheid geld die de boer zelf in handen krijgt. Deze gunstige tendens zet door met de verbetering van de conjunctuur na 1895 en de vergroting van de concurrentie in de tussenhandel door verbetering van de infrastructuur en de oprichting van aankoopcoöperaties. De boerenleenbanken zijn hier veel meer het ‘sluitstuk’ van het moderniseringsproces.

Na analyse van de ontwikkelingen op het gebied van de coöperatieve zuivelindustrie op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden kom ik tot een aantal fundamentele condities voor de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken in dit gebied.

Veel boeren op de zandgronden leven aan het eind van de negentiende eeuw in grote armoede. Voor een verbetering van hun situatie staan zij er nagenoeg alleen voor. Organisaties van boeren om hen te helpen zijn er niet, de overheid onthoudt zich principieel van ingrijpen in de economische orde der dingen. Steunmaatregelen zoals later in de jaren dertig zijn uit den boze. De boeren zullen zelf krachten moeten ontwikkelen, omdat zij van de buitenwereld geen hulp hebben te verwachten. Die krachten kun je als kleine boer, zonder geld, zonder weerstandsvermogen, niet alleen opbrengen, maar zullen door samenwerking met lotgenoten op gang gebracht moeten worden. Op de schrale, geïsoleerde zandgronden heerst “de solidariteit van de armoede”.⁴⁾

Het boerenbedrijf op de zandgronden heeft zich als gemengd bedrijf in de richting van de veeteelt ontwikkeld, maar blijft wel een gemengd karakter behouden. De zelfvoorziening is hier vrijwel volledig. Boter is het enige produkt dat de boer uit het statische zelfvoorzienende systeem kan tillen. Het is namelijk het enige produkt dat op de zandboerderij voor de markt wordt geproduceerd en waarmee dus inkomsten worden verworven. Het mag daarom niet verwonderlijk heten dat juist de zuivelproduktie wordt aangegrepen om een einde te maken aan de bestaande achterstandssituatie. Daartoe heeft men twee wegen. Enerzijds moet men trachten tot een kwaliteitsverbetering te komen, anderzijds een betere toegang tot de afzetmarkt en een optimale prijs zien te krijgen. Dit kan een boer niet individueel, daarvoor is samenwerking nodig.

Het grootste deel van de boeren in het traditionele zuivelgebied (Friesland, Noord- en Zuid-Holland) leeft niet in een staat van permanente armoede, maar komt wel in een positie van achteruitgang terecht, als de kwaliteit van de zuivelprodukten relatief en absoluut sterk terugloopt en de vooraanstaande positie op de buitenlandse zuivelmarkt verloren gaat. Boeren uit andere landen doen de Friezen met betere produkten veel concurrentie aan. De Friese en Hollandse boeren halen hun inkomsten voor het grootste gedeelte uit de veeteelt en de zuivel. Een overschakeling op een andere bedrijfsstructuur is te ingrijpend. Men kan niet anders dan de bestaande structuur rationaliseren. Dit gebeurt ofwel op de eigen boerderij (weidestroken van Zuid-Holland) ofwel door fabriekmatige zuivelbereiding (Friesland en Noord-Holland).

Structureel slechte of verslechterende omstandigheden in vergelijking met andere gebieden zijn een voorwaarde voor coöperatief gedrag. Wie geen achteruitgang voelt, hoeft ook niets nieuws te beginnen. Dat juist samenwerking wordt gezocht op het gebied van de zuivelbereiding heeft te maken met het belang van deze bedrijfstak voor het gehele landbouwbedrijf. Het gaat hier om de vraag of de inkomsten uit de zuivelbereiding een zodanig aandeel in de totale bedrijfsinkomsten hebben, dat het zinvol is via verbetering van de zuivelbereiding en een verhoging van de inkomsten uit dit deel van het bedrijf te trachten de materiële situatie te verbeteren. Indien het aandeel van de inkomsten uit de zuivel in de totale bedrijfsinkomsten van geen of slechts gering belang is, zoeken de boeren hun [559] kracht niet in samenwerking in zuivelfabrieken. De aandacht voor zuivelbereiding past

hier niet in een landbouwtraditie en zou daarenboven geen fundamentele oplossing voor de problemen zijn. In de akkerbouwgebieden van Groningen en Zeeland komen dan ook slechts weinig zuivelcoöperaties voor. Op de zandgronden in het zuiden begint de landbouw zich reeds te ontwikkelen naar meer nadruk op de veehouderij. De oprichting van zuivelcoöperaties ligt in het verlengde van deze ontwikkeling.

Niet alleen het belang van de zuivelbereiding voor het landbouwbedrijf is bepalend voor het al of niet oprichten van een zuivelcoöperatie, ook de keuzereeks aan alternatieven speelt een belangrijke rol. Daar waar boeren andere mogelijkheden hebben om zich aan de slechte bestaanssituatie te onttrekken, kunnen andere keuzes worden gemaakt. Dit bleek heel duidelijk bij een vergelijking van het sociaal-geografisch patroon binnen het zandgebied. Op de Limburgse en Brabantse Peelgronden alsmede in de Kempen ontbreken alternatieven en zijn de boeren aangewezen op een verbetering van de zuivelproductie om hun inkomsten te verhogen. In West-, Centraal- en Noordoost-Brabant komt de coöperatieve zuivelindustrie later tot stand. Hier liggen alternatieven in de melkverkoop aan burgers in de stad of aan de particuliere zuivel- of margarine-industrie.

De grootte van de boerenbedrijven, ofwel de rijkdom en het welvaartsniveau op deze boerderijen zijn een volgende belangrijke voorwaarde voor de oprichting van zuivelcoöperaties. Rijke boeren op grote bedrijven zullen geneigd zijn vernieuwingen die weinig investeringen vragen, op de eigen bedrijven door te voeren. Zij kunnen de nieuwe apparaten zelf bekostigen en hoeven hun kracht dus niet in samenwerking te zoeken. Daar waar de financiële investeringen groter worden, gaan deze boeren wel over tot coöperatie. De Friese boeren in de kleibouwstreken bijvoorbeeld hebben overwegend grote gemengde bedrijven en juist de boeren van deze bedrijven werken samen in stoomzuivelfabrieken. Het gaat hier dan weliswaar om grotere bedrijven, maar de installatie van een fabriek op stoomkracht vraagt toch een aanzienlijke investering. Voor kapitaalkrachtige boeren is een dergelijke investering al met weinigen te realiseren.

Naast de economische voorwaarden spelen cultureel-mentale factoren een doorslaggevende rol. Allereerst is een mentale bereidheid van de boeren nodig om tot vernieuwing en samenwerking over te gaan. Deze mentaliteit wordt voor een deel geboren uit nooddrift. Men móet iets doen. In gebieden waar het traditionele leefpatroon nog dominant is, is reeds een collectief gevoel van saamhorigheid en burenhulp aanwezig. De socioloog E. Durkheim spreekt in dit verband van een mechanische solidariteit, waarbinnen men bijna automatisch gehoorzaamd aan de traditionele, collectieve moraal.

In aansluiting op het heersend saamhorigheidsgevoel in een gemeenschap moeten de boeren gevoelig worden gemaakt voor het nieuwe, voor het moderne. Verscheidene groepen mensen of instanties vervullen deze rol van stimulator. Op de zandgronden in het zuiden van Nederland gaat van de katholieke kerk een grote stimulans uit. Dit gebeurt niet zozeer vanuit positieve gedachten over de voortbrengselen van de moderne tijd, maar vooral ook om de ontwikkelingen in kerkelijke banen te leiden. Op het platteland met een overwegend katholieke bevolking is de katholieke kerk vanouds een belangrijke draagster van culturele waarden en betekenissen. Ook de mentaliteit van de plattelandsbevolking is beïnvloed door waarden, normen en opvattingen van de gezagsdragers der katholieke kerk. Wanneer juist deze gezagsdragers zich duidelijke voorstanders tonen van coöperatieve zuivelfabricage is een van de mentale barrières voor de boerenbevolking reeds genomen.

Voorts is de infrastructuur een zeer belangrijke factor in de verklaring van de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie. In gebieden met een slecht ontwikkelde infrastructuur vestigen zich geen particuliere zuivelfabrieken. De particuliere ondernemers zien daar niet voldoende winstmogelijkheden. Vanwege de slechte wegen heeft de fabriek geen ruime actieradius. Er is niet voldoende melk uit de omgeving te verkrijgen om de fabriek [560] met een acceptabele winst voor de particu-

liere ondernemer te laten draaien. Bovendien liggen ook de vervoerskosten van de boter naar de markt hoog. Vandaar dat juist in afgelegen, geïsoleerde gebieden met een slecht ontwikkelde infrastructuur de meeste coöperatieve zuivelfabrieken voorkomen. De boeren moeten hier zelf het initiatief nemen. In streken met een goede infrastructuur is de zuivelfabricage eerder lonend en daarom veel aantrekkelijker voor particuliere ondernemers. Aanvankelijk zien we in deze gebieden (met name het noordoosten van Brabant) de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie achterblijven.

De aan- of afwezigheid van een afzetmarkt in de nabije omgeving is eveneens een belangrijke factor voor de opkomst van coöperatieve zuivelfabrieken. De aanwezigheid van een afzetmarkt in de directe omgeving werkt vertragend op de oprichting van zuivelcoöperaties. Zo zien we in gebieden rond de grote steden de zelfboterende en -kazende boerinnen hun werkzaamheden eerst nog enige tijd continueren. De noodzaak tot coöperatie in zuivelfabrieken wordt hier nog niet gevoeld. De afzetmarkt is immers dichtbij of makkelijk te bereiken. Daardoor speelt ook de gedwongen winkelnering hier geen rol.

Van de voorgaande basisvoorwaarden is er geen allesbepalend. Een verklaring voor de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie kan alleen worden gevonden in het in elkaar grijpen van deze factoren, waarbij in de verschillende regio's andere accenten worden gelegd. In het ene gebied is de rol van de infrastructuur belangrijker en in een andere de aanwezigheid van particuliere zuivelindustrie.

Algemeen wordt aangenomen dat de veranderingen in de plattelandssamenleving zich veel later voordoen dan de technische en bedrijfseconomische vernieuwingen op het landbouwbedrijf. Pas in de loop van de jaren vijftig van de twintigste eeuw zouden veranderingen in de samenleving te zien zijn, terwijl de ingrijpende vernieuwingen in de landbouweconomie zich reeds twee generaties eerder voordoen. Voorafgaand aan de veranderingen die onder meer worden opgeroepen als gevolg van de coöperatieve zuivelindustrie heeft mijns inziens echter reeds een belangrijke mentaliteitsverandering plaats gevonden. In de beslissing om in samenwerking met andere boeren boter te fabriceren, komt reeds een andere mentaliteit tot uitdrukking.

Hoe komt die mentaliteitsverandering tot stand? De zuivelcoöperaties vinden ingang bij de boeren doordat zij aansluiten op het traditionele cultuurpatroon van de plattelandssamenleving. In deze zin vormen zij een intermediaire tussen het traditionele cultuurpatroon en het modern-dynamische leefpatroon. De handkrachtfabrieken maken zich niet zozeer verdienstelijk door de vernieuwende techniek die in deze inrichtingen wordt gebruikt. Hygiëne blijft immers nog een struikelblok. Het belang van de handkrachtfabrieken ligt vooral in de bewerkstelling van een mentale acceptatie door de boerenbevolking van een modernisering van het landbouwbedrijf.

De aansluiting bij het traditionele cultuurpatroon uit zich in de eerste plaats door het solidaire principe waarop de coöperatieve zuivelindustrie is gebaseerd. Deze nieuwe vorm van solidariteit bouwt voort op het stelsel van de traditionele burenhulp. Ook hierin gingen eigen- en groepsbelang samen. Wie zijn buurman in drukke tijden op het land hielp, kon zelf ook hulp verwachten in moeilijke dagen. Een kraamvrouw die van andere vrouwen uit de buurtschap hulp ontving, deed hetzelfde te zijner tijd weer terug. De handkrachtfabrieken in buurtschappen bouwen rechtstreeks voort op het stelsel van burenplichten uit het traditionele cultuurpatroon. In feite is de coöperatie een geïnstitutionaliseerde vorm van deze traditionele samenwerking. De basis voor samenwerking, die in het stelsel van burendiensten is gelegd, wordt in de coöperatieve zuivelindustrie uitgebouwd. Daarmee is de transformatie naar een modern leefpatroon begonnen.

[561] Een tweede kenmerk van de eerste fase van coöperatieve zuivelfabricage, waaruit de aanslui-

ting op het traditionele cultuurpatroon blijkt, vormt de stimulerende invloed van vertegenwoordigers van de katholieke kerk, vanouds een belangrijke cultuurdraagster op het platteland in Noord-Brabant en Limburg. Evenals de stuwars, die meer praktische raad geven, betreft het hier mensen die zijn geïncorporeerd in het traditionele cultuurpatroon. De deelnemende boeren staan weliswaar niet op voet van gelijkheid met hen, maar zijn wel ontvankelijk voor de gedachten en raadgevingen van deze mensen. De geestelijkheid en de dorpsonderwijzer bezetten binnen het traditionele patroon een herkenbare plaats en stralen in de meeste gevallen voldoende geloofwaardigheid, vertrouwen en gezag uit om onder de boeren een gewillig oor te vinden. Voorwaarde blijft echter de armoedige, uitzichtloze toestand van de boerenbevolking. Had men de nood niet gevoeld, dan had het oude patroon voldaan en had men niet de behoefte aan verandering gevoeld.

De kleine boeren initiëren niet uit zichzelf iets nieuws, maar volgen het voorbeeld dat hen door geestelijken, dorpsonderwijzers en notabelen wordt aangereikt. Deze groepen beschikken in de dorpsgemeenschap over de communicatielijnen naar buiten. De verder reikende communicatielijnen leveren hen de beschikking over meer informatie op. Zij zien wat er in andere dorpen gebeurt op het gebied van de zuivelbereiding en implanteren dit voorbeeld in de eigen gemeenschap, waar de boeren volgen.

Voorts komt de aansluiting op het bestaande traditionele leefpatroon tot uitdrukking in de eenvoud en overzichtelijkheid van de eerste zuivelcoöperaties. De kleine handkrachtfabrieken [562] sluiten aan bij zowel de financiële mogelijkheden als de mentale belevingswereld van de boeren op de oostelijke zandgronden. De werklieden en latere directeuren in deze fabrieken komen veelal uit de eigen omgeving. In minder geïsoleerde streken als West-Brabant richt men meteen grootschalige stoomzuivelfabrieken op. De directeuren van deze fabrieken komen uit het noorden van het land.

De oprichters van deze stoomzuivelfabrieken zijn kapitaalkrachtige boeren die bovendien commerciëler zijn ingesteld. Zij produceren al voor de markt, waardoor hun belevingswereld zich ook verder uitstrekt dan de eigen buurt of het eigen dorp. Grote stoomzuivelfabrieken zijn hier niet alleen financieel mogelijk, maar stuiten ook minder op mentale barrières. In de Peel en de Kempen is de gezamenlijke aanschaf van een handkrachtcentrifuge reeds een vergaande financiële en mentale onderneming. De buurtschap, het sociale verband bij uitstek in het traditionele cultuurpatroon, vormt hier de organisatiebasis. In feite wordt voortgebouwd op reeds bestaande sociale verhoudingen en verbanden. De handkrachtfabrieken van voor 1900 kennen in veel gevallen dan ook geen formele afspraken. Notulen worden in het begin nog niet gemaakt. De afspraken zijn mondeling en sluiten daarmee aan bij de mentaliteit van de boerenbevolking.

De zuivelcoöperaties spelen dus een cruciale rol in de overgangsfase van de traditionele naar de moderne tijd. Vaak wordt deze periode gezien als een tijd waarin traditie en moderniteit botsen. De beide polen staan diametraal tegenover elkaar. Moderniteit vormt in deze opvatting al bij voorbaat de vijand van de traditie. Uit deze studie mag blijken dat de historische werkelijkheid niet zo dualistisch is. De coöperatieve zuivelindustrie wordt vanuit de traditie opgebouwd. Alleen door dynamisering van traditionele normen en waarden van kleinschaligheid en solidariteit binnen het buurtschap, kan deze nieuwe vorm van samenwerking bestaan. Traditie leidt hier dus tot dynamiek. In het eerste hoofdstuk haalde ik de socioloog A. Zijderveld aan, die heeft gewezen op de energie die uit traditionele gedragspatronen vrijgemaakt kan worden ten behoeve van het ontwerpen van iets nieuws. De bevindingen uit dit historisch onderzoek onderschrijven deze stelling.

Modernisering kan in dit gebied alleen slagen als het nieuwe aansluit bij het oude. Hierdoor vervagen de grenzen tussen oud en nieuw, tussen traditie en moderniteit. Het moderniseringsproces is op deze wijze op te vatten als een proces van voortgaande dynamisering van traditie. Traditie kan dus

in zichzelf als katalysator van een ontwikkeling optreden. Modernisering is zo een beweging op het continuüm tussen traditie en moderniteit. Dit is geen rechtlijnig proces. Het levert fricties op bij degenen voor wie de mentale stap van de ene fase naar de andere te groot is.

De mentale openheid voor vernieuwing en modernisering wordt met name gevonden bij hen die iets te verliezen hebben. De boeren die het in de tweede helft van de negentiende eeuw iets beter kregen, kunnen nu iets verliezen en moeten zich indekken. Om uit de verstarde structuur, die heeft geleid tot achterstand, te ontkomen, moet men iets nieuws aanpakken. Zo beschouwd is modernisering een proces waarin de verhouding achterstand - voorsprong voortdurend wisselt. Achterblijvers moeten veranderen om aansluiting te houden en worden daarmee soms voorlopers, omdat zij de verandering in iets nieuws zoeken. Het inlopen van een achterstand leidt echter niet noodzakelijkerwijs tot een voorsprong.

Voor de verklaring van deze laatste constatering komen we op het terrein van mentaliteit en de wijze waarop de sociale verbanden zijn georganiseerd. Als het referentiekader van mensen zich beweegt op het niveau van de buurtschap, zullen zij voor het nieuwe dat zij gaan uitvoeren (in dit geval fabriekmatige boterbereiding) geen verbanden op lokaal of interlokaal niveau aangaan. Van de twee stappen die gedaan moeten worden (een technische en een sociale), is dat er een teveel. Enerzijds kan moderniteit wel ingang vinden, anderzijds voorkomt het mentale referentiekader en de daarmee gepaard gaande sociale organisatie dat moderniteit de achterstand in een relatieve voorsprong ombuigt.

[563] In de verhoudingen binnen het Noordbrabants en Limburgs zandgebied bleken achterstands- en voorspronggebieden elkaar (soms voor zeer korte tijd) af te wisselen. In de achterblijvende gebieden in het oosten lopen de boeren vast en zoeken zij iets nieuws om te kunnen moderniseren. Het nieuwe wordt gevonden in de coöperatieve boterbereiding in handkrachtfabrieken. Daarmee wordt het aanvankelijk kansarme, oostelijke deel voor heel kort voorloper ten opzichte van de overige gebieden. Al heel snel echter worden de nieuwe voorlopers ingehaald door de oude voorlopers (Centraal-, Noordoost- en West-Brabant). In deze gebieden komen stoomzuivelfabrieken tot stand. Het oosten ziet zich weer op achterstand geplaatst en zoekt aansluiting door technische vernieuwing. Na de Tweede Wereldoorlog voert men in het oostelijk zandgebied als eerste weer het nieuwe uit: concentratie in nog grootschaliger verbanden: de regionale zuivelcoöperaties. Wederom is achterstand een stimulans tot modernisering.

In dit verband van geografische spreiding van modernisering is het tenslotte ook interessant om in te gaan op de vraag waar men de ideeën van vernieuwing vandaan haalt. Ingeklonken tussen België en het noorden van Nederland ontwikkelt de coöperatieve zuivelindustrie op de zandgronden in het zuiden van Nederland zich volgens een typerend patroon. In het oostelijk deel van het zandgebied haalt men uit België de gedachte van samenmelkerijen. J. Ament uit Tungelroy gaat in 1892 in het net over de grens gelegen Bree_ zien hoe de coöperatieve boterij aldaar werkt. Hoe hij op de gedachte is gekomen om daar zijn licht op te steken, is niet bekend, maar gezien de relatieve nabijheid van Tungelroy en Bree zal hij via contacten hierover hebben gehoord. Niet dat de coöperatieve zuivelbereiding in België dan al zo'n grote omvang heeft aangenomen. In het gehele land bestaan in 1892 zeventien fabrieken. Zes daarvan zijn in Belgisch Limburg gevestigd.⁵⁾

Nadat de samenmelkerij vanuit België in Nederlands Limburg is geïmporteerd, gaat de ontwikkeling een andere kant uit. Na de mentale aanvaarding van dit bedrijfstype door de Nederlandse boeren, richt men zich voor de volgende stap naar het voorbeeld van het westen en midden van Noord-Brabant, waar inmiddels stoomzuivelfabrieken tot stand zijn gekomen. Deze fabrieken zijn geënt op Gelderse en Friese zuivelinrichtingen.

Het is interessant om te vernemen hoe het in België verdergaat. Coöperaties worden in de Belgische katholieke sociale beweging met enige argwaan bejegend. Men is bang dat in deze verenigingen het commerciële karakter boven het christelijke komt te staan. Een vrees die in het zuiden van Nederland regelmatig door G. van den Elsen wordt uitgesproken. Bovendien zouden de coöperaties voorbijgaan aan de belangen van de middenstand, die men een belangrijke bufferrol toedicht tussen het grootkapitaal en het proletariaat. Geïnspireerd door het Duitse katholieke landbouwcorporatisme, waar bijvoorbeeld de Rijnlandse boerenbond een uitvloeisel van is, zet men in België de kaarten op een overkoepelende beroepsorganisatie om alle standsbelangen te kunnen behartigen.

Zuivelcoöperaties verkeren veelal onder de hoede van deze standsorganisatie, de Belgische Boerenbond.⁶⁾ De eerste verenigingen in België die werkelijk door de boeren worden gedragen en voor hen voordeel opleveren, komen tot stand als gevolg van de agrarische crisis aan het eind van de negentiende eeuw. Evenals in Nederland opereren deze op een regionaal of lokaal niveau en evenals in het zuiden van Nederland dragen deze een katholiek karakter, met de plaatselijke katholieke elite als steunpilaar (clerus, politici en grootgrondbezitters).⁷⁾

In België leidt de relatieve voorsprong uiteindelijk tot achterstand. De stoomzuivelfabricage zet hier, op enkele grote fabrieken na, niet door. Tot na de Tweede Wereldoorlog blijven de kleine handkrachtfabrieken hier bestaan. Tussen 1896 en 1937 groeit het aantal melkerijen van 118 naar 641, wel een aanduiding dat van een concentratieproces geen sprake is.⁸⁾ Slechts een tweehonderd van deze bedrijven werkt echter naar behoren.⁹⁾ Voor de bereiding van 1 kilogram boter heeft men gedurende deze periode één tot twee kilogram [564] melk meer nodig dan op de Zuidnederlandse zandgronden.¹⁰⁾ Pas de verplichte pasteurisatie van melk, die in 1940 onder de Duitse bezetting wordt ingevoerd, brengt in België de sluiting met zich mee van de kleine ambachtelijke melkerijen die zich aan de hoger gestelde eisen niet kunnen aanpassen.¹¹⁾ Meer dan een derde van de beschikbare melk wordt dan nog op de boerderijen gebruikt om aldaar boter te maken.¹²⁾ Vanaf 1946 concentreert de zuivelindustrie in België zich verder in grotere verbanden. Voor een deel is deze ontwikkeling ingegeven door kostenvermindering, anderzijds door het gezamenlijk wegwerken van de overschotten van de afzonderlijke bedrijven.¹³⁾

Eenmaal opgenomen in het moderniseringsproces verliest de zuivelcoöperatie geleidelijk het sociaal-culturele belang voor de boeren. De geografische reikwijdte van de coöperatieve verenigingen vergroot zich. Van buurtschapscoöperaties in de oostelijke zandstreken ontwikkelen de verenigingen zich naar lokale en interlokale zuivelcoöperaties en van daaruit naar regionale coöperaties. Bij de behandeling van de theoretische uitgangspunten in het eerste hoofdstuk heb ik reeds aangegeven dat deze ontwikkeling zich in de gehele samenleving voordoet. Als gevolg van het proces van mondialisering raken sociale relaties los uit hun lokale verbanden. Geleidelijk blijkt men steeds verder: lokaal - interlokaal - regionaal - interregionaal - nationaal - internationaal. Dit gebeurt ook in de coöperatieve zuivelindustrie.

Nauw verband houdend met deze geografische schaalvergroting gaat een verbreding van de mentale horizon der boerenbevolking. Zonder de wens of wil van de boeren om zich open te stellen voor het 'vreemde' kan een coöperatie zijn grenzen niet verleggen. Men moet bereid zijn de eigen belangen te verbinden met die van anderen buiten de directe leefgemeenschap. Samenwerking over de grenzen van het eigen buurtschap of dorp heen, betekent vervolgens weer dat de contacten met de 'buitenwereld' veelvuldiger en soms ook intensiever worden, waardoor de ontsluiting steeds verder gaat. Zo versterkt dit proces zichzelf.

Nu de identificatie met de lokale leefgemeenschap vermindert en een sterkere identificatie met de regio optreedt, neemt daarnaast ook de identificatie met de eigen beroepsgroep toe. Het buurtschap

of dorp bestond vroeger voornamelijk uit boeren. Buurtschap en beroepsgroep vielen nagenoeg samen. De differentiatie in bevolkingssamenstelling van de dorpen, die optreedt als gevolg van het moderniseringsproces, brengt ook andere beroepen in de dorpsgemeenschap. Dit leidt tot een streven naar organisatie en belangenbehartiging, niet als dorpsgenoten maar als beroepsgroep of standsorganisatie.

De dorpsolidariteit van het traditionele cultuurpatroon maakt plaats voor een organisatie van de boeren op sociaal-economische basis. De organisatie met bedrijfsgenoten, voor het eerst geïmplementeerd in de coöperatieve zuivelfabrieken, leidt tot een groepsbewustzijn: iedereen heeft dezelfde problemen en ondervindt dezelfde moeilijkheden om ze op te lossen. Vanuit dit groepsbewustzijn organiseert men zich. De zuivelcoöperaties vormen een van de eerste organisaties waarin boeren zich gezamenlijk hun lot aantrekken en ter verbetering daarvan in organisatorisch verband op gaan treden. Hieruit groeit een standsbewustzijn, dat wordt aangewakkerd door onder meer de zuivelbonden en boerenbonden.

Deel uit te maken van de boerenstand wordt zelfs iets om trots op te zijn. Vooral in de jaren twintig en dertig wordt deze gedachte door leiders in de zuivelorganisaties, boerenbonden en in de nationale politiek uitgedragen. Ook andere maatschappelijke groeperingen stellen zich erg positief ten aanzien van het boerenbestaan op. Hier is meer sprake van een verheerlijking van het boerenleven, zoals onder meer Brabantia Nostra dit in het interbellum uitdraagt, en die grote gelijkenis vertoont met de negentiende-eeuwse Romantiek. Ook deze stroming kan beschouwd worden als een reactie op de in opkomst zijnde rationele cultuur, zoals zij in de periode van de Verlichting tot uitdrukking komt.

Aanhangers [565] van de Romantiek zoeken naar een historisch voorbeeld dat als alternatief voor modernisering en rationalisering kan dienen.¹⁴⁾ Evenzo bedienen niet alleen Brabantia Nostra maar ook de boerenorganisaties op het platteland van Noord-Brabant en Limburg zich in de jaren twintig en dertig van beelden uit een boerenverleden, dat al lang niet meer aansluit bij de praktijk. Juist de boeren worden een alternatief symbool voor de moderne maatschappij, aangezien in hen de deugden van noeste arbeid en spaarzaamheid, evenwel voortkomend uit pure overlevingsdrang, terug te vinden zouden zijn.

De schaalvergroting van samenwerkingsverbanden en referentiekaders gaat gepaard met een toenemende overheersing van het economisch belang in de coöperatie. In termen van W. Diepenbeek (zie hoofdstuk 1) zijn zowel verschijnselen van deformatie als van verzelfstandiging waar te nemen. Geleidelijk mogen ook niet-leden hun melk leveren en verliezen de leden zeggenschap ten faveure van de directeuren. De vervreemding tussen de leden en de fabrieksdirecteur neemt toe. Technische mogelijkheden en geografische en economische schaalvergroting scheppen een afstand tussen boer en fabriek. Als gevolg van de teloorgang van de sociaal-culturele basis onder de coöperaties kunnen problemen ontstaan met de grenzen tussen fabrieken. Eerst organiseert men zich op basis van een collectief identiteitsbesef in het buurtschap. De grondslag is hier de verbondenheid met buurtgenoten, een vorm van wederkerige solidariteit. In de moderne tijd wordt deze grondslag verlaten. Zakenlijke, economische overwegingen komen in de plaats van deze collectieve verbondenheid en dus kunnen fabrieken met elkaar gaan concurreren met melkprijzen en raken boeren gevoelig voor deze concurrentievorm.

Het verenigingselement, dus het sociaal-culturele karakter van de coöperaties, is bij de eerste coöperaties sterker dan bij gefuseerde of uit overname ontstane coöperaties. Dit is een gevolg van de ruimtelijke maar ook mentale schaalvergroting die als gevolg van de concentratie in grotere eenheden optreedt. Steeds scherper komt daarmee ook het dualistische karakter, dat ik in hoofdstuk 1 aan de orde heb gesteld, tot uitdrukking. Het verenigingskarakter, waarbij ook niet-economische

overwegingen een rol spelen, legt het af tegen de, weliswaar gemeenschappelijk gevoerde, maar op economische uitgangspunten gebaseerde bedrijfshuishouding. Bureaucratie doet zijn intrede. De kenmerken die ik met betrekking daartoe in het eerste hoofdstuk uiteen heb gezet, zijn feilloos te herkennen. De beslissingen worden steeds meer gecentraliseerd in de richting van de directeur. Er komen striktere hiërarchische verhoudingen en meer vastgelegde regels in statuten en huishoudelijk reglementen, alsmede in door bestuur en directeur uitgevaardigde verordeningen.

Verantwoordelijkheden van bestuur, directeur en personeel, alsmede die van de leden, worden in reglementen, contracten en nota's nauwer omschreven. In het bedrijf krijgt het personeel steeds gespecialisereerde taken.

Als gevolg van de toenemende schaalvergroting en bureaucratisering ontstaat een formele sfeer, waarin de sociale contacten prestatie- en zakelijk gericht zijn en een informele sfeer, waarin het solidaire gedrag tot uiting komt. Dit inzicht van F. Furstenberg vinden we terug bij de zuivelcoöperaties op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden. Jubileumvieringen en andere hoogtijdagen spelen zich met name af in de informele sfeer. Dit zijn dagen waarop gevoelens van saamhorigheid worden opgeroepen, onder meer met behulp van een mis voor de leden, maar ook met een optreden van de plaatselijke harmonie en een koffietafel aan het eind van de dag. In de formele sfeer spelen zich de zakelijke contacten af als de uitbetaling van het melkgeld en de berichtgeving over de uitslag van de kwaliteitscontrole.

Naarmate de formele sfeer en het daaraan gekoppeld bureaucratisch bestuursstelsel aan belang winnen, boeten de leden aan invloed in. De kloof tussen de leiders en de leden van de coöperatie wordt groter. Voor de boeren verliest de coöperatie dan hoe langer hoe [566] meer het verenigingskarakter. Men is in een proces van oligarchisering terechtgekomen. De leden verliezen de greep op de coöperatie, omdat zij niet over voldoende specialistische kennis beschikken. Deze deskundigheid is in een zekere mate bij de bestuursleden nog wel aanwezig. Door een regelmatig overleg met de directeur kan het bestuur op de hoogte blijven. De directeur beschikt over de meeste kennis, dankzij zijn opleiding en praktijkervaring. Naarmate de kloof tussen de leiders en de coöperanten groter wordt, worden de interne relaties steeds meer gestoeld op vertrouwen. Als dit vertrouwen wankelt, kunnen de verhoudingen binnen de vereniging ernstig verstoord raken. Dit bleek in Roosendaal, waar begin jaren twintig een groot financieel tekort van de zuivelcoöperatie de katalysator wordt van een vertrouwensconflict tussen bestuur en leden. Hierop ben ik in paragraaf 7.3.2. ingegaan.

Het belang van de coöperatieve zuivelfabrieken voor het landbouwbedrijf op de zandgronden van Noord-Brabant en Limburg ligt bij uitstek in de periode tot 1950. Rond 1890 verkeert de landbouw in dit gebied in een achterstandspositie ten opzichte van de landbouw in andere streken in Nederland. Kort voor 1940 is deze achterstand met veel moeite ingelopen. Na de Tweede Wereldoorlog zet zich in de landbouw een ontwikkeling in die leidt tot een relatieve voorsprong van dit agrarisch gebied ten opzichte van andere Nederlandse landbouwgebieden. Als belangrijkste oorzaak van deze transitie kunnen de zeer geleidelijke aanpassingen worden aangevoerd. Stap voor stap zijn in de loop van bijna honderd jaar de vernieuwingen doorgevoerd.¹⁵⁾

De modernisering van de agrarische bedrijven heeft geleidelijk plaats gehad, maar resulteert in een aantal opmerkelijk sterke punten rond 1980. De tuinbouw, fruitteelt en bloemeteelt in het noorden van Limburg bijvoorbeeld omvatten 46,4% van de totale productiecapaciteit in dit gebied, de intensieve veehouderij 29,2%. Voor Nederland liggen deze percentages veel lager, respectievelijk op 28,4% en 15,5%. De traditionele agrarische bedrijfstakken hebben in Noord-Limburg rond 1980 sterk aan belang ingeboet. De akkerbouw beslaat nog 8,2% van de productiecapaciteit (in Nederland 15%) en de rundveehouderij nog 16,1 % (in Nederland 41 %).¹⁶⁾

Dit laatste gegeven is uitermate interessant. Het belang van de rundveehouderij voor de productiecapaciteit in de landbouw ligt in Nederland rond 1980 dus op ruim 40% terwijl zij in Noord-Limburg gedaald is tot 16,1 %. In 1947 bedraagt het aandeel van de rundveeteelt in laatstgenoemd gebied nog 20,9%.¹⁷⁾ Daarmee is onmiskenbaar een omwenteling gemaakt ten opzichte van het eind van de negentiende eeuw. Op dat moment is de veeteelt de kern van het gemengd bedrijf op de zandgronden. Aan het eind van de door mij behandelde periode zijn de tuinbouw, varkensfokkerij en pluimveeteelt de belangrijkste agrarische bedrijfstakken. De rundveehouderij heeft aan betekenis ingeboet. Daarmee is ook het belang van de coöperatieve zuivelfabrieken voor de landbouw in dit deel van het zuidelijk zandgebied verminderd.

Voor Noord-Brabant liggen de cijfers overigens wat anders. Van de landbouwproductie in deze provincie komt in 1988 39% voor rekening van de rundveehouderij. De intensieve veehouderij is goed voor nog eens 38%.¹⁸⁾ Wat de laatste sector betreft scoort Noord-Brabant nog hoger dan Noord-Limburg, terwijl dit gebied al ver boven het landelijke percentage zit. De melkveehouderij is in Noord-Brabant echter veel dominanter aanwezig dan in Limburg (39% tegen 16%) en raakt daarbij aan het percentage voor geheel Nederland.

De coöperatieve zuivelindustrie heeft in de eerste helft van de twintigste eeuw de situatie voor bedrijven en huishoudens op de zuidelijke zandgronden aanmerkelijk verbeterd. Daarna zijn de agrarische bedrijven in sommige delen van het zandgebied, mede onder invloed van nationale en internationale economische ontwikkelingen, een andere weg gegaan. [567] Het fundament voor deze weg van onder meer de intensieve veehouderij is niet in de laatste plaats nog door de zuivelcoöperaties gelegd. De verbetering van de kwaliteit van de ondermelk, die als voer voor de varkens op de boerderij diende, is in de zuivelcoöperaties bewerkstelligd. Van groot belang is voorts het mentale gewenningsproces aan de toepassing van technische en wetenschappelijke vindingen. Tot in de jaren vijftig staat het landbouwbedrijf in het teken van het benutten van mogelijkheden van techniek en wetenschap.¹⁹⁾ Het mentale acceptatieproces van deze zaken vindt een basis in de coöperatieve zuivelfabrieken, waar boeren en boerinnen voor het eerst worden geconfronteerd met hygiënische maatregelen, boekhoudkundige technieken en medisch-wetenschappelijke kennis ten aanzien van de gezondheid van het vee.

Deze aspecten van een moderne samenleving dringen mede dankzij de coöperatieve zuivelfabrieken op het platteland door. Ook de landbouwleraren, boerenbonden en andere voorlichtingsorganen dragen hieraan bij. De zuivelcoöperaties zijn te plaatsen als één van deze organen en niet als een onbelangrijke. Zij zijn de eerste vorm van organisatie van de kleine boeren.

Als gevolg van dit alles verandert ook de houding tegenover de bedrijfsvoering op de boerderij en het omgaan met de natuur en het vee. De melkproductie van een koe was in de negentiende eeuw een vast gegeven. Deze was bovendien van minder belang, omdat de hoofdfunctie van de koeien de productie van mest betrof. Nu de boeren door de zuivelcoöperaties een belangrijk deel van hun inkomen via hun koeien gaan genereren, raakt de melkproductie van de koeien van groter belang. In de voorlichting wijzen zuivelcoöperaties, -bonden en -consulenten de boeren er op dat het van groot belang is te weten hoe groot de melkproductie van elke koe afzonderlijk is. Gebruik makend van deze kennis kunnen zij dan met de 'goede' koeien verder fokken, zodat in de toekomst steeds betere melkgeefsters de stallen en weiden gaan bevolken. Ook andere, meer uitgebalanceerde voederrantsoenen alsmede meer zorg voor de dieren dragen aan een toename van de melkgift bij. Het gehele voorlichtingsapparaat is gericht op een optimalisering van factoren die de melkgift beïnvloeden. De 'manipulatie van de koe' heeft een aanvang genomen. Deze ontwikkelingen gaan steeds verder. Fokverenigingen komen tot stand, na de Tweede Wereldoorlog start de toepassing van kunstmatige inseminatie. De lijn naar de creatie van transgene stieren in de huidige tijd ligt voor de hand. Deze

ontwikkeling is onderdeel van een algemene maatschappelijke ontwikkeling, waarin de mens de natuur steeds meer naar zijn hand zet.

In de ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie brengt elke fase zijn eigen leiders voort. Mensen die zich bevinden in een fase van opgang, van ontwikkeling, zoeken een leider. Zij kunnen niet meer volstaan met het vertrouwde, traditionele referentiekader, maar hebben een nieuw referentiepunt nodig. Telkens wanneer de situatie in de coöperatieve zuivelindustrie zich wijzigt, komen andere leidende personen naar voren. Bij de opkomst van de coöperatieve zuivelindustrie leveren initiatoren (geestelijkheid) de mentale bagage, waardoor boeren bereid zijn om tot coöperatie over te gaan. Gerlacus van den Elsen is hiervan het meest aansprekende voorbeeld, maar ook vele dorps-pastors hebben de coöperatieve gedachte ingang doen vinden. De daadwerkelijke uitvoering van de oprichting van fabrieken geschiedt door stuwars (landbouwers, zuivelconsulenten, onderwijzers en notabelen). Sommige onderwijzers en notabelen komen ook in de besturen van de coöperaties terecht. In die voege zijn zij in de eerste fase van de zuivelindustrie een belangrijk voorlichtend medium naar de boeren toe.

In de verdere uitbouw van het coöperatieve zuivelapparaat is een steeds belangrijker rol weggelegd voor de directeurs. Technische en economische aspecten worden steeds belangrijker. De bestuursleden zijn hierin niet voldoende geschoold. Veel van de directeurs [568] beschikken over de daartoe vereiste deskundigheid en streven de bestuursleden in kennis voorbij. Zij werpen zich op als de nieuwe voorlichters van de boeren en geven aanwijzingen omtrent melkbewaring, tbc-bestrijding, veeverzorging en dergelijke. Daardoor hebben enkelen van hen een grote innoverende invloed gehad op het Noordbrabantse en Limburgse platteland. Ook binnen de lokale samenleving spelen zij soms een invloedrijke rol. Hun mening wordt ook wel voor andere gemeenschapszaken gevraagd.

Bepaalde leiders horen bij een bepaalde ontwikkelingsfase. Is die fase afgesloten dan raken de ideeën achterhaald en moet men bij nieuwe leiders aansluiten. De verschuivende panelen blijken uit de in eerste instantie stimulerende rol van Van den Elsen, die, door zijn verzet tegen stoomzuivelfabrieken, echter al vrij snel als rem gaat werken op de verdere ontwikkeling van de zuivelcoöperaties.

Samenvatting

In deze studie heb ik getracht een integraal beeld te schetsen van de opkomst en ontwikkeling van de coöperatieve zuivelindustrie op de Noordbrabantse en Limburgse zandgronden tussen 1892 en 1950. Met name de relatie tussen enerzijds de coöperatie en anderzijds haar oprichters en leden, de boeren, stond hier centraal. Bij alle technische en economische aspecten die de revue zijn gepasseerd, bleven de mensen die het betrof het middelpunt. Het ging niet in de eerste plaats om de zuiveltechniek of om de financiële resultaten, maar om de gevolgen die dit had voor de leefgemeenschap van de boeren.

Het boerenbedrijf op de zandgronden in Noord-Brabant en Limburg staat er aan het eind van de negentiende eeuw slecht voor. Vanaf halverwege die eeuw heeft het voorheen strikt zelfvoorzienend bedrijf zich ontwikkeld in een wat commerciëlere richting. Men is boter voor de verkoop gaan produceren. In de steden verkopen de boerinnen deze boter op de markt. Daar waar de afstand tot de stad te groot is, zijn zij aangewezen op de plaatselijke dorpswinkelier. Deze geeft vaak geen geld voor de boter, maar stelt daar andere waar uit zijn winkel tegenover. De kwaliteit van de boter doet daarbij niet terzake. De latere dorpsbotermijnen brengen niet veel verandering. De kopers op deze mijnen zijn dezelfde winkeliers, die de prijs nu af laten hangen van de hoeveelheid winkelwaren die de boerinnen bij hen betrekken.

Aangezien de kwaliteit van de boter veelal niet bepalend is voor de prijs, laten beide veel te wensen over. De boter uit de zandstreken wordt gebruikt voor knoeierijen met kwalitatief betere Friese boter. Als gevolg van deze knoei- en vervalsingspraktijken verslechtert de positie van de Nederlandse boter op de Engelse afzetmarkt. De fabrieksmatig bereide, en daardoor kwalitatief betere, boter uit Denemarken doet de Nederlandse zuivel bovendien veel concurrentie aan.

De armoede in de boerenhuishoudens en de opgelopen achterstand van de landbouw in de zuidelijke zandstreken ten opzichte van elders doet de boeren openstaan voor de idee van coöperatieve boterbereiding. Aangezien de economische belangen overeenkomstig zijn, een mentaal klimaat van saamhorigheid en burenhulp reeds aanwezig is en de geestelijkheid coöperatieve samenwerking predikt, wordt samenwerking tussen boeren de leus. Dankzij de voorlichting en initiatieven van dorpsonderwijzers, lokale notabelen, landbouwlerearen en zuivelconsulenten richten de boeren boterfabriekjes op, waarin de melk van hun koeien op coöperatieve basis tot boter wordt verwerkt. Voor de coöperatieve gedachte levert de geestelijkheid de mentale voedingsbodem.

In het oostelijk deel van de zuidelijke zandgronden, te weten de Peel, de Kempen, Midden- en Noord-Limburg komen tussen 1892 en 1900 de eerste coöperatieve zuivelfabrieken tot stand. De eerste is de Coöperatieve Boterbereiding in Tungelroy (1892). De coöperatieve zuivelbeweging grijpt vervolgens snel om zich heen. Beginnend in het Limburgse deel van het Peelgebied, breidt zij zich in 1893 uit naar de Noordbrabantse gemeenten langs de Peelrand. In dat jaar worden de eerste Noordbrabantse handkrachtfabrieken naar het Limburgse voorbeeld opgericht. De zuivelcoöperatie in Liessel is daarvan de eerste.

Het succes van de coöperatieve zuivelfabrieken is in de eerste plaats te danken aan de gunstige effecten voor de boeren. Sociaal-economisch weten zij hun situatie te verbeteren: de gedwongen winkelnering wordt opgeheven en de kwaliteit van de boter is nu zo goed dat in binnen- en buitenland genoeg kopers te vinden zijn en redelijke prijzen kunnen worden gemaakt. Daarnaast zorgt ook de propaganda van de landbouwlerearen voor een sterke verbreiding van de coöperatiegedachte.

[570] Belangrijk voor de acceptatie van de coöperatieve gedachte is dat de ‘samenmelkerijen’ aansluiten bij het leef- en denkpatroon van de boeren. De bedrijfjes zijn in eerste instantie kleinschalig opgezet en werken op handkracht. De organisatie geschiedt op basis van het traditionele referentiekader: het buurtschap of dorp. In het westen van het zandgebied komen, als gevolg van de vruchtbaardere gronden, grotere en daardoor welvarender boerenbedrijven voor. Hier ontwikkelt zich ook een ander type zuivelfabriek. Relatief veel van deze fabrieken starten meteen met stoomkracht en de fase van omzetting van handkracht- in stoomkrachtfabrieken is hier eerder afgerond. Wel is opvallend dat in het oostelijk deel van de zandgronden het initiatief wordt genomen tot vernieuwing. Het westen volgt, maar zet de vernieuwing krachtiger door.

In Centraal-Brabant komt in de periode tot 1900 slechts sporadisch coöperatieve zuivelfabricage van betekenis voor. Het overgrote deel van de coöperaties in de omgeving van Eindhoven, Tilburg en ‘s-Hertogenbosch dateert van na 1900. De verklaring hiervoor moet worden gezocht in de aanwezigheid van deze grote steden en van particuliere fabrieken in de nabije omgeving.

Pas rond 1910 komt de coöperatieve zuivelfabricage nabij de grote steden in de Meierij goed op gang. Het succes van deze vorm van zuivelbereiding heeft zich dan inmiddels in het oosten al bewezen. Men verwacht in Centraal-Brabant nu ook betere resultaten te behalen met coöperatieve zuivelbereiding dan in de bestaande situatie, waarin melk wordt geleverd aan particuliere boterfabrikanten en de op de boerderij bereide boter rechtstreeks op de mijnen of aan particulieren in de steden wordt verkocht.

In het noordoosten van Brabant komt tot 1900 evenmin veel coöperatieve zuivelbereiding voor. Hier biedt de margarinefabriek van Jurgens in Oss een goede mogelijkheid voor het leveren van melk. Deze melk wordt gebruikt in het fabricageproces van de margarine. Zolang de boeren een redelijke prijs voor de melk krijgen, voelen zij geen noodzaak tot coöperatieve zuivelbereiding. Om dezelfde redenen als in Centraal-Brabant zien we ook hier de coöperatieve zuivelfabrieken pas na 1900 ontstaan.

Ook in West-Brabant komen tot 1900 maar weinig zuivelcoöperaties voor. Hiervoor zijn verschillende redenen aan te voeren. De boerenbedrijven zijn hier in het algemeen groter dan op de oostelijke zandgronden. De boeren zijn daardoor ook welvarender. Voorts is de aanwezigheid van steden (Breda, Roosendaal en Bergen op Zoom) van belang als nabije afzetmarkt voor melk en boter. Ook de aanwezigheid van particuliere fabrieken is een belangrijke verklaring. Zo leveren boeren uit de omgeving van Wouw hun melk aan de particuliere boterfabriek van Raaijmakers in Wouw. Deze ondernemer bezit een monopoliepositie in het dorp. Als contra-macht tegen hem wordt door een aantal boeren uit de omgeving in 1894 een coöperatieve zuivelfabriek opgericht.

Resumerend kunnen we voor de eerste periode van coöperatieve zuivelfabricage (1892-1900) stellen dat deze met name voor het oostelijk zandgebied van belang is. Ten westen en noorden van een denkbeeldige grens bij Eindhoven komt de coöperatieve zuivelindustrie pas na 1900 goed op gang. Daar de eerste zuivelcoöperaties elk apart nog maar weinig invloed kunnen uitoefenen op de afzetmarkt en ten aanzien van technische aanwijzingen en kwaliteitscontrole van de boter zeer onervaren zijn, ligt samenwerking tussen de coöperatieve fabrieken voor de hand. Dit geschiedt in zuivelbonden, die de materiële en immateriële ondersteuning van de zuivelcoöperaties tot doel hebben. Zij richten zich onder meer op de gezamenlijke aankoop van fabrieksbenodigdheden, administratieve controle, technische assistentie en scholing. Reeds een jaar na de oprichting van de coöperatie in Tungalroy, komt in 1893 de Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ) tot stand. Een van de eerste activiteiten die de bond ontwikkelt, betreft de oprichting van een coöperatieve botermijn in Maastricht (1895).

[571] De verkoop van fabrieksboter is aanvankelijk voor veel coöperaties een struikelblok. Door de oprichting van een coöperatieve mijn en de verplichting voor de fabrieken hun boter via deze mijn te verhandelen, vormen de zuivelcoöperaties een hecht machtsblok op de afzetmarkt. De mijn en de daaruit in de jaren twintig voortvloeiende afdeling Boterexport van de ZNZ vormen de verkoopplaats voor het grootste deel van de in het zuiden geproduceerde boter.

In Eindhoven volgt in 1897 de oprichting van een coöperatieve botermijn. Deze mijn komt pas na enige jaren in verband te staan met een zuivelbond. De Noord-Brabantsche Zuivelbond (NBZ) komt in 1898 tot stand uit een aan de Eindhovense mijn ontwikkeld initiatief. In de conflicten tussen handelaren en botermijn, culminerend in de zogeheten boteroorlog, trekken mijn en bond elkaar mee in de diepte. Beide gaan uiteindelijk teniet. In 1909 volgt de oprichting van de Brabantsche Zuivelbond (BZB), waarbij fabrieken uit het westen, midden en noordoosten van Brabant zich aansluiten. Eerder is een groot deel van de NBZ-coöperaties al naar de ZNZ overgegaan.

Een van de belangrijkste initiatieven die de ZNZ en NBZ, elk in hun eigen werkgebied nemen, betreft de kwaliteitscontrole van boter. De beide zuivelbonden voeren aan de mijnen in Maastricht en Eindhoven maatregelen in, die de handelaren een garantie moeten bieden voor een goede kwaliteit van het produkt. In 1904 volgt de invoering van het rijksmerk voor boter - een rijksgarantie voor de echtheid en onvervalstheid van boter -, dat de botercontrolestations na keuring van de kwaliteit zullen verstrekken. In de botercontrolestations, in het zuiden gevestigd te Eindhoven en Maastricht, werken zuivelbonden en overheid samen. Deze samenwerkingsrelatie zal in de jaren dertig bij de uitvoering van de landbouwcrisismaatregelen geïntensiveerd worden.

Inmiddels krijgt vanaf 1900 in de coöperatieve zuivelindustrie in het zuiden een eerste concentratiegolf zijn beslag. Ondanks de voordelen die de kleinschalige handkrachtfabrieken in vergelijking met de boterbereiding op de boerderij opleveren, kan het nog veel beter. De boeren richten zich steeds meer op de veeteelt en de inkomsten uit het zuivelbedrijf. Om de inkomsten verder te vergroten of in ieder geval op peil te houden, moet men verder vernieuwen. De handkrachtfabrieken zijn in feite te beschouwen als een overgangsvorm van de traditionele naar de industriële zuivelbereiding. Het zijn in feite nog ambachtelijke bedrijfjes. Pas met de invoering van het gebruik van stoomkracht kan van een werkelijk industrieel bedrijf gesproken worden. In de stoomzuivelfabrieken kan ook een veel grotere kwaliteitsverbetering bereikt worden. De afgewerkte stoom die bij de warmteopwekking in deze fabrieken vrijkomt, kan gebruikt worden voor de pasteurisatie van de (onder)melk.

Tussen 1900 en 1918 vindt allereerst een omzetting van handkrachtfabrieken in stoomzuivelfabrieken plaats. De eerste van deze omgezette fabrieken is 'St. Anthonius Abt' te Stramproy. De in 1918 tot stand gekomen wettelijke verplichting tot pasteurisatie vormt niet meer dan het slotstuk van een proces dat feitelijk al was afgerond. Slechts in een paar zeer afgelegen buurtschappen handhaven handkrachtfabrieken zich tot in de jaren twintig. Voor de oprichting van stoomzuivelfabrieken is de organisatie-eenheid van het buurtschap te klein. Gezien de kapitaalsinvesteringen is een grote melkaanvoer nodig. Lokale of interlokale verenigingen worden nu de norm.

Vanaf 1900 zet dan ook een ontwikkeling in van concentratie in het spreidingspatroon van de fabrieken. Daarbij doen zich twee vormen van concentratie voor: van buurtschaps- naar lokale coöperaties en van lokale naar interlokale coöperaties. Enkele fusies en overnames in de voorgaande jaren daargelaten, zet de concentratiebeweging van buurtschapcoöperaties tot lokale coöperaties vanaf 1904 goed door om tot ongeveer 1918 te duren. De concentratiegolf van lokale naar interlokale zuivelcoöperaties begint enkele jaren later dan de concentratie van buurtschapcoöperaties. Ingezet in 1909 eindigt zij eveneens rond [572] 1918. Kenmerkend voor de periode na 1918 is de geringe con-

centratie. De situatie in de geografische spreiding verandert in de jaren twintig niet meer ingrijpend. De groei van buurtschaps- naar lokale en van lokale naar interlokale zuivelcoöperaties is beëindigd. In de jaren twintig komen nog wel enkele overnames en fusies tot stand, maar niet meer in een zodanige mate dat van een hausse kan worden gesproken.

Tot 1908 wordt in de coöperatieve zuivelfabrieken in het zuiden alleen boter gemaakt. Onder invloed van de stedelijke bevolkingsgroei en de nadruk die vanuit het oogpunt van de volksgezondheid op de kwaliteit van consumptiemelk wordt gelegd, komen in de steden coöperatieve melkinrichtingen tot stand. De eerste is 'St. Christoffel' te Roermond (1908). In de tien jaar daarna volgen Breda, Venlo, Tilburg, Eindhoven en 's-Hertogenbosch. In de nabije omgeving van deze steden was het landbouwbedrijf al gericht op de melkverkoop in de steden. Op deze basis ontwikkelen zich dus de coöperatieve melkinrichtingen. Ook hier geldt dus dat men niet iets geheel nieuws begint, maar voortbouwt op hetgeen reeds aanwezig is.

Verder ontwikkelen zich coöperatieve bedrijven die zich in hoofdzaak toeleggen op de vervaardiging van melkprodukten als gecondenseerde melk en melkpoeder. In de jaren twintig breiden ook de oorspronkelijke boterfabrieken hun zuivelassortiment uit met consumptiemelk, karnemelk en pap, die aan de plaatselijke bevolking worden verkocht. Dit is mede een gevolg van de toegenomen melkaanvoer aan de fabrieken, waardoor de grotere hoeveelheden ondermelk niet meer geheel op de boerderijen opgesoupeerd worden.

De toegenomen melkaanvoer leidt ook tot het zoeken naar nieuwe samenwerkingsvormen bij de produktie. Als resultante daarvan wordt in 1926 door een aantal zuivelcoöperaties een gezamenlijke fabriek opgericht: 'De Meierij' te Veghel. Deze fabriek verwerkt het overschot aan ondermelk van de betrokken fabrieken tot nieuwe, industriële grondstoffen. Aanvankelijk is de fabriek echter geen succes. Pas na de Tweede Wereldoorlog gaat zij samen met de fabriek te Bergeyk als de twee centrale fabrieken van de ZNZ een glorieuzere toekomst tegemoet. Overigens laten wel meer zuivelcoöperaties hun 'overmelk' in daarop gespecialiseerde zuivelfabrieken tot bijvoorbeeld melkpoeder verwerken. Dit is de eerste stap in een wat abstractere relatie tussen boer en zuivelcoöperatie. De inkomsten komen niet alleen meer uit het fabrieksgebouw in het eigen dorp, maar worden nu ook via tussenschakels gegenereerd.

De techniek in de zuivelindustrie krijgt als gevolg van de produktdifferentiatie een divers karakter. Men investeert in de jaren twintig flink in aanpassingen van de bedrijven, zowel door verbouwingen als door nieuwbouw. Ook de organisatie van de verkoop krijgt een ander karakter. De aloude coöperatieve botermijn in Maastricht ontwikkelt zich in de richting van een boterexportvereniging. In West-Brabant komt met de Zuivel-ExportVereeniging Brabant (ZEV) in 1917 een soortgelijke instantie tot stand. De ZEV drijft de boterhandel lange tijd over de coöperatieve botermijn in Roosendaal, die in 1921 wordt ingesteld. Een derde belangrijke verkoopplaats in het zuiden is de particuliere botermijn in 's-Hertogenbosch. In aanvoer is de mijn in Maastricht veruit de belangrijkste. Met betrekking tot de gemaakte prijzen is geen van de drie voor een lange periode dominant.

Naast deze organisaties, die zich richten op de boterverkoop komen ook andere afzetkanalen in beeld. Sommige fabrieken houden de handel in eigen hand. Met name de verkoop van gecondenseerde melk en melkpoeder verloopt via een rechtstreekse exporthandel van de fabrieken. Consumptiemelk en verwante produkten als karnemelk en pap worden in de directe omgeving afgezet door melkventers en zelfstandige slijters. Na de Tweede Wereldoorlog begint in Noord-Brabant de Coöperatieve Overmelkverwerkingscentrale (1939) haar werkzaamheden ten behoeve van de engros-verkoop van melk, ondermelk en gestandaardiseerde melk.

[573] De in de jaren twintig expanderende fabrieken, zowel wat melkaanvoer als techniek betreft, krijgen het in de jaren dertig moeilijk. De technische aanpassingen kunnen in deze tijden van economische crisis niet doorgezet worden. De afzet ondervindt grote moeilijkheden als gevolg van valutaproblemen in het buitenland en een verminderde koopkracht van het binnenlandse en buitenlandse publiek. De overheid schiet de boeren te hulp met een stelsel van crisismaatregelen ten behoeve van de landbouw. Deze maatregelen kunnen de opgelopen schade echter niet ongedaan maken.

Aan het eind van de jaren dertig krijgt het economisch leven wat meer kleur. Zuivelcoöperaties investeren hier en daar weer in nieuwe apparatuur. De opleving duurt echter niet lang. Op 10 mei 1940 raakt ook Nederland betrokken in de Tweede Wereldoorlog. De zuivelproductie en -verkoop komt na de Duitse inval geheel in het teken te staan van de voedselvoorziening van de Nederlandse bevolking. Distributie en rantsoenering leiden tot talrijke maatregelen, die weer een enorme bureaucratische rompslomp voor de zuivelfabrieken tot gevolg hebben.

Gedurende de oorlogsjaren moet een aantal van de kleinere fabrieken in het zuiden van het land sluiten. Soms gebeurt dat op vrijwillige basis, omdat er een tekort bestaat aan grondstoffen, soms zijn de - tijdelijke of definitieve - sluitingen afgedwongen door de overheid. Ook de oorlogshandelingen rond de bevrijding van het zuiden van Nederland brengen schade in dit gebied.

Na 1945 start de wederopbouw. De handel blijft nog jaren aan regeringsmaatregelen gebonden. De coöperaties zien zich genoodzaakt een flinke technische vernieuwing door te voeren. In veel gevallen dateert de apparatuur nog uit de jaren twintig en toen was zij soms reeds tweedehands aangeschaft. De fabrieken in het westelijk deel van het zandgebied zijn veelal nog groot genoeg om op eigen kracht de technische veranderingen door te voeren. In het oosten kunnen deze alleen vorm krijgen in grotere eenheden. In de mentale stroom van een algehele wederopbouw van de Nederlandse samenleving hebben de vergaande ideeën van de ZNZ-commissie Smits van Oyen een gunstige voedingsbodem. Er komen voor 1950 vijf regionale coöperatieve zuivelverenigingen tot stand (waarvan één voor Zuid-Limburg), waarin een belangrijk deel van de fabrieken in de Kempen, de Peel, Midden- en Noord-Limburg opgaan. De regionale vereniging concentreert zich rond een kern met een grote vraag aan consumptiemelk. Zo is niet langer boter, maar consumptiemelk het organiserend principe geworden in de coöperatieve zuivelindustrie. De ZNZ wordt omgezet in een coöperatieve vereniging, zodat zij twee centrale fabrieken kan gaan beheren. Deze fabrieken verwerken het melkoverschot van de coöperaties tot industriële grondstoffen en melkprodukten.

Deze concentratie in regionale zuivelverenigingen doet een groot beroep op het aanpassingsvermogen van de boeren. Sommige vertrouwde fabrieken uit het eigen dorp moeten worden opgeheven, de blijvers stellen zich onder een overkoepelende organisatie, die alleen op papier en in een kantoor bestaat.

De coöperatieve zuivelfabrieken hebben, als een van de intermediaire boerenorganisaties, de plattelandsamenleving op de zandgronden van Noord-Brabant en Limburg het moderniseringsproces binnengeloodst en daaraan verder mede vorm gegeven. Het landbouwbedrijf hier was aan het eind van de negentiende eeuw een grotendeels zelfvoorzienend bedrijf. Nadat de boterbereiding en -verkoop via coöperatieve fabrieken wordt georganiseerd, doet geld zijn intrede op de boerenbedrijven. Het melkgeld maakt van het boerenbedrijf een economische eenheid. Boeren worden nu meer bepaald bij de uitkomsten van hun bedrijf.

Op financieel gebied leveren de zuivelcoöperaties goede resultaten op voor de boeren. Zij kunnen mede daardoor hun materiële levenssituatie sterk verbeteren. De coöperaties maken [574] het kleine

boeren bestaan mogelijk, door via gezamenlijke productie en afzet van melk en boter het veehoudersbedrijf met slechts een of twee koeien rendabel te maken. In de gegeven economische omstandigheden had dit type bedrijf ongetwijfeld het onderspit moeten delven. Juist door samenwerking en krachtbundeling kan van vele kleintjes één grote gemaakt worden.

Anderzijds ontwikkelt de coöperatieve zuivelindustrie zich steeds verder tot een betrekkelijk onafhankelijke bedrijfstak. Batige saldi aan het einde van het boekjaar komen al snel niet meer automatisch omgerekend bij de boeren terecht. Een deel gaat naar extra afschrijvingen en stortingen in reserve- en vernieuwingsfondsen. Het daarna nog aan de leden toekomende deel blijft in de coöperatieve vereniging als een schuld aan de leden: het ledenkapitaal.

Door middel van voorlichting hebben de coöperatieve zuivelfabrieken grote invloed gehad op de inrichting van het boerenbedrijf. Boeren zijn niet gewend hun kennis vanuit geschreven bronnen op te doen. Kennis wordt juist vanuit ervaring en traditie mondeling overgeleverd. Op dit gegeven sluiten de voorlichters in de beginfase aan. Zuivelconsulenten, bestuurders en directeurs van de fabrieken en voorlichters vanuit de zuivelbonden geven de boeren tal van aanwijzingen inzake de hygiëne op hun bedrijven, melkbewaring en -behandeling, melkmethodes, veeverzorging, bestrijding van ziekten en fokkerij.

Naast de economische en technische gevolgen heeft de coöperatieve zuivelindustrie ook het sociaal en cultureel leven van de boeren veranderd. De komst van de zuivelcoöperaties betekent voor de mannen een nieuwe mogelijkheid tot sociaal contact. Contact namelijk met hun mede-deelnemers aan de zuivelcoöperatie op ledenvergaderingen en in de fabriek. De deelname in een zuivelcoöperatie, met voorgeschreven rechten en plichten, laat de boeren kennismaken met participatie in geïnstitutionaliseerde verenigingen. Op deze wijze zullen zij hun belangen als boerenstandsorganisatie gaan behartigen.

De afstand tussen de leden en de zuivelfabriek groeit in de loop van de tijd. De fabrieken worden groter en gespecialiseerder, waardoor de boeren een steeds grotere drempel hebben te overwinnen om de fabriek nog eens te bezoeken of zich voor de gang van zaken te interesseren. Ook de bestuursleden zijn niet langer deskundig in het snel complexer wordende zuivelbedrijf. Aanvankelijk behartigen zij nog de lopende zaken. Het bestuur verliest uiteindelijk zijn centrale positie ten gunste van de directeur. Het behoudt weliswaar de eindverantwoordelijkheid, maar legt de exploitatie van de fabriek in handen van de directeur. Bovendien wint men in veel gevallen advies bij hem in. De directeur krijgt dus een steeds onafhankelijker positie. Met het functioneren als leidinggevende in de zuivelfabriek hangt ook het aanzien in de dorpsgemeenschap samen.

Een volgend sociaal-cultureel effect houdt verband met de positie van de boerin op het boerenbedrijf. Aangezien de zuivel voorheen vrijwel overal door boerinnen werd bereid en verkocht, bekleedde de boerin op de boerderijen waar het merendeel van de inkomsten uit de boter- en/of kaasverkoop werd verkregen, een centrale functie. Sociale contacten werden bovendien voor een groot deel op de botermarkt onderhouden. Deze omstandigheid heeft in het zuiden niet als een rem gewerkt op de oprichting van coöperatieve zuivelfabrieken. De boerin raakt wel een economische spilfunctie op het bedrijf kwijt. Anderzijds blijft er nog voldoende werk over. Er komt bovendien meer nadruk te liggen op haar rol als huisvrouw en moeder. Het burgerlijke ideaal van alleen aan deze laatste taken tijd te hoeven besteden, is voor de boerinnen op het zand nog altijd ver weg.

Summary

In this study I have tried to paint an integral picture of the rise and development of the co-operative dairy industry in the sandy area of Noord-Brabant and Limburg between 1892 and 1950. It was particularly the relationship between the co-operatives on the one hand and their founders and members - the farmers - on the other that was at the centre. With all the technical and economic aspects passed in review, the people concerned remained most important. It was not primarily about dairy techniques or the financial results, but about the consequences it had for the farming community.

In the sandy area of Noord-Brabant and Limburg farming is in bad shape at the end of the nineteenth century. From the middle of this century the formerly strictly self-supporting farm has developed into a somewhat more commercial direction. Farmers have started to produce butter with a view to selling it. The farmers' wives sell this butter at the markets in the towns. In places where the town is too far away, they have to turn to the local shopkeeper, who does not usually pay money for the butter, but gives other goods from his shop in return. The quality of the butter in these cases is of no importance. The later village butter markets are not much better. The buyers at these markets are the same shopkeepers, who let the price depend on the number of goods the farmers' wives buy from them.

As the quality of the butter does not generally determine the price, both leave a lot to be desired. The butter from the sandy area is used to tamper with Frisian butter, which is of better quality. As a result of these fraudulent practices the position of Dutch butter on the English market deteriorates. Moreover, the factory-made - and therefore qualitatively better - butter from Denmark offers keen competition to Dutch dairy products.

The poverty at the farms and the fact that agriculture in the southern sandy area has fallen into arrears in comparison with other regions, make the farmers responsive to the idea of co-operative butter production. As the economic interests are in accordance, a mental climate of solidarity and neighbourly help is already present and the clergy preach co-operation, co-operativeness among the farmers becomes the slogan. Thanks to the instructions and initiatives of village schoolteachers, local dignitaries, agricultural teachers and dairy consultants, the farmers set up small butteries, where the milk of their cows is processed into butter on a co-operative basis. It is the clergy who provide the co-operative idea.

In the eastern part of the southern sandy area, namely the Peel, the Kempen, central Limburg and northern Limburg, the first co-operative butteries are established between 1892 and 1900. The first one is the Coöperatieve Boterbereiding in Tungalroy (1892). Then the co-operative dairy movement expands rapidly. Starting in the Limburg part of the Peel, it extends to the Noord-Brabant boroughs along the edge of the Peel in 1893. In this year the first Noord-Brabant manual power factories are set up. The first of these is the dairy co-operative in Liessel.

The co-operative dairy factories owe their success first of all to the beneficial effects on the farmers. Socio-economically they manage to improve their conditions: the truck system is abolished and the quality of the butter has improved so much that at home and abroad plenty of buyers are to be found and reasonable prices can be made. Besides, the propaganda by the agricultural teachers also leads to a strong expansion of the co-operative idea.

For the acceptance of the co-operative idea it is important that these 'shared dairy factories' are in

keeping with the life-style and thoughts of the farmers. The factories are initially [608] set up on a small scale and they use manual power. The organisation is based on the traditional frame of reference: the hamlet or village. Because the soil is more fertile, there are bigger and therefore more prosperous farms in the western part of the sandy area. Thus another type of dairy factory develops here. Quite a few of these factories start off on steam power right away and the conversion stage from manual power to steam power factories is sooner completed here. It is, however, striking that the initiative to modernise is taken in the eastern part of the sandy area. The west follows, but pursues modernisation more intensely.

In central Brabant there is hardly any co-operative dairy production of importance to be found. The majority of co-operatives around Eindhoven, Tilburg and 's Hertogenbosch are set up after 1900. The explanation for this must be found in the existence of these large towns and private factories in the neighbourhood.

It is not until 1910 that co-operative dairy production near the large towns in the Meierij really gets going. By this time this form of dairy production has already proved itself in the east. Now farmers in central Brabant also expect to achieve better results from dairy co-operation than from the existing situation in which milk is delivered to private butteries, or butter produced at the farms is directly sold to the markets or to private individuals in the towns.

There is not much co-operative dairy production in the north-east of Brabant either. In this area the margarine factory of Jurgens offers good facilities for the delivery of milk. This milk is used for the production of margarine. As long as the farmers get a fair price for their milk, they do not feel any need for co-operative dairy production. For the same reasons as in central Brabant it takes until after 1900 before any co-operative dairy factories are set up.

In western Brabant, too, there are but few dairy co-operations before 1900. There are several reasons for this. The farms here are bigger than on the sandy soil in the east, so the farmers are more prosperous. Furthermore, the existence of towns (Breda, Roosendaal, Bergen op Zoom) in the vicinity as markets for milk and butter plays an important part. Another important explanation is the existence of private factories. For instance, farmers who live around Wouw sell their milk to the privately owned buttery of Raaijmakers in Wouw. This factory-owner has a monopoly in the village. In order to counterbalance his power, in 1894 a co-operative buttery is set up by a group of farmers in the neighbourhood.

Summarizing, we may say that as far as the first period of co-operative dairy production (1892-1900) is concerned, this period is especially important to the eastern part of the sandy area. To the west and north of an imaginary border at Eindhoven co-operative dairy production does not really get going until after 1900.

As the first dairy co-operatives separately have as yet very little influence on the market and not much experience in the field of technology and quality control of the butter, co-operation among the co-operative factories seems obvious. This takes place in dairy unions which aim at the material and immaterial support of the dairy co-operatives. They deal with, among others, the collective purchase of factory equipment, administrative inspection, technical assistance and training. Only a year after the establishment of the co-operative in Tungalroy, in 1893 the Zuid-Nederlandsche Zuivelbond (ZNZ) is founded. One of the union's first activities is the establishment of a co-operative butter auction in Maastricht (1895).

Initially, the sale of factory butter is an obstacle for many co-operatives. Thanks to the establish-

ment of a co-operative butter auction and the obligation for factories to trade their butter via this auction, the dairy co-operatives form a close power group at the sales market. The butter auction and the butter export department of the ZNZ, which as a result [609] was set up in the twenties, form the sales outlet for the greater part of the butter produced in the south.

In 1897 a co-operative butter auction is set up in Eindhoven. It takes some years before this auction is connected to a dairy union. In 1898 the Noord-Brabantsche Zuivelbond (NBZ) is founded as an initiative of the Eindhoven butter auction. Due to conflicts between the traders and the butter auction, culminating in the so-called butter war, the auction and the union drag each other down. Both eventually perish. In 1909 there is the foundation of the Brabantsche Zuivelbond (BZB) which is joined by dairy factories from the west, the centre and the north-east of Brabant. Earlier, a large part of the NBZ-co-operatives had already joined the ZNZ.

One of the most important initiatives taken by the ZNZ and the NBZ, each in their own regions, concerns the quality control of butter. Both dairy unions take measures at the auctions of Maastricht and Eindhoven that must guarantee the traders a good quality product. In 1904 there is the introduction of the government stamp for butter - a government guarantee of the authenticity and pureness of the butter - which the butter inspection stations are to supply after quality inspection. At the butter inspection stations, in the south situated in Eindhoven and Maastricht, the dairy unions and the government co-operate. This co-operation will be intensified in the thirties, when agricultural emergency measures are introduced.

Meanwhile, since 1900 the first wave of concentration is taking place in the co-operative dairy industry in the south. In spite of the advantages of the small-scale manual power butteries compared to the butter production at the farm, there is still much room for improvement. The farmers turn more and more to live-stock and income from dairy products. In order to increase their income, or at least to keep it up, further modernisation is necessary. The manual power factories are, in fact, to be regarded as a transitional stage from traditional to industrial dairy production. They are still, in fact, traditional farms. Only when steam power is introduced, there can be mention of a truly industrial business. In the steam factories a much greater quality improvement can be achieved. The spent steam which is released during the generation of heat in these factories, can be used for the pasteurisation of (skimmed) milk.

Between 1900 and 1918 a conversion of manual power factories into steam dairy factories takes place everywhere. The first of these converted factories is 'St. Anthonius Abt' in Stramproy. The statutory obligation to pasteurise, which is effected in 1918, is no more than the finale of a process that has already been completed. In the twenties only in a few remote hamlets manual power factories persist. The organisation-unit of a hamlet is too small to set up a steam factory. Given the capital investments, a large milk supply is necessary. Local or regional associations become the standard now.

So from 1900 there is an increase in the concentration of dairy factories. Two forms of concentration occur: one from a hamlet to a local co-operative and one from a local co-operative to a co-operative shared by a number of villages. Apart from a few mergers and take-overs in previous years, the concentration movement from hamlet co-operatives to local co-operatives increases from 1904 and lasts until 1918. The wave of concentration from local dairy co-operatives to co-operatives shared by a number of villages starts a few years later than the concentration of hamlet co-operatives. Starting in 1909, it also ends around 1918. Characteristic of the period after 1918 is the small amount of concentration. The geographical situation does no longer change radically in the twenties. The growth from hamlet to local co-operatives and from local co-operatives to co-operatives

shared by a number of villages has been completed. There are a small number of take-overs and mergers in the twenties, but not to such a degree that we can speak of a boom.

[610] Until 1908 only butter is produced in the co-operative dairy factories in the south. Under the influence of urban population growth and the emphasis put on the quality of milk for the retail market from a public health point of view, co-operative creameries are established in the towns. The first one is 'St. Christoffel' in Roermond (1908). In the next decade Breda, Venlo, Tilburg, Eindhoven and 's-Hertogenbosch follow. In the immediate vicinity of these towns, the farms had already turned to selling milk in the towns. This is the basis on which the co-operative creameries develop. So, again, they do not start something completely new, but elaborate on something that already exists.

Additionally, there is an increase in co-operative factories that mainly specialise in the production of milk products such as condensed milk and powdered milk. In the twenties the original butteries also expand their dairy selection by including milk for the retail market, buttermilk and porridge, which are sold to the local population. This is partly the result of the increased milk supply to the dairy factories, as a consequence of which the larger amounts of skimmed milk are no longer used up at the farms.

The increased milk supply also leads to the search for new forms of co-operation at the production. As a result, in 1926 a number of dairy co-operatives set up a collective creamery: 'De Meierij' in Veghel. This creamery processes the surplus of skimmed milk of the participating factories into new industrial produce. The creamery, however, is not a success initially. It is not until after the Second World War that this creamery, together with the creamery in Bergeyk, goes towards a happier future when they become the two central creameries of the ZNZ. For that matter, there are other dairy factories that process their so-called 'surplus milk' into, for example, powdered milk in specialised creameries. This is the first step towards a somewhat more abstract relationship between the farmers and the dairy co-operatives. Their income no longer emanates from the familiar factory in their own village, but is now partly produced by means of intermediaries.

As a result of product differentiation, technology in the dairy industry is getting diverse. In the twenties a great deal of money is invested in adjustments of the factories, which may be renovated or newly built. The organisation of sales also changes. The ancient co-operative butter auction in Maastricht develops into a butter export association. In western Brabant a similar institution is founded: the Zuivel-Export-Vereeniging Brabant (ZEV) in 1917. The ZEV trades butter via the co-operative butter auction in Roosendaal, established in 1921, for a long time. A third important market in the south is the private butter auction in 's-Hertogenbosch. As far as supply is concerned, the auction in Maastricht is the most important by far. Concerning the prices made, none of these three is dominant for long.

Beside these organisations aiming at the sale of butter, other markets appear. Some creameries stay in control of their own trade. The sale of condensed milk and powdered milk, in particular runs via a direct export trade of the creameries. Milk for the retail market and kindred products such as buttermilk and porridge are sold in the immediate vicinity by milkmen and independent retailers. After the Second World War, the Co-operatieve Overmelkverwerkingscentrale (1939) in Noord-Brabant starts its activities concerning the selling of milk, skimmed milk and standardised milk by wholesale.

The dairy factories which expanded their milk supply and technical equipment in the twenties, have a hard time in the thirties. Technical adjustments cannot be made because of the Depression. Sales

meet with great difficulties as a result of currency problems abroad and the weakened spending power of people at home and abroad. The government lends help to the farmers by introducing a system of agricultural emergency measures. These measures, however, cannot undo the damage done.

By the end of the thirties, the economy is slightly improving. Here and there dairy co-operatives start to invest in new machinery. The recovery, however, does not last. On May [611] 10th 1940 the Netherlands, too, become involved in the Second World War. After the German invasion the production and sale of dairy products are entirely meant as food supply for the Dutch population. Distribution and rationing lead to numerous measures which result in a huge amount of red tape for the creameries.

During the war a number of smaller creameries have to close down. Sometimes this is done voluntarily, because there is a shortage of raw material, sometimes the - temporary or permanent - closures are enforced by the government. There are also the war activities for the liberation of the south of the Netherlands that cause a lot of damage in this region.

After 1945 the reconstruction starts. Trade remains tied to governmental measures for years to come. The co-operatives see the necessity of introducing extensive technical modernisation. In many cases the machinery dates from the twenties and in some cases it had been bought second-hand even then. The creameries in the western part of the sandy area are on the whole still big enough to carry out the technical changes by themselves. In the east this can only be accomplished in larger units. In the mental flow of a complete reconstruction of Dutch society, the revolutionary ideas of the ZNZ-commission Smits van Oyen find a favourable breeding-ground. Before 1950 five regional co-operative dairy associations are founded (one of which in southern Limburg), in which the major part of the creameries in the Kempen, the Peel, central and northern Limburg join forces. The regional association centres around a great demand for milk for the retail market. This milk for the retail market has replaced butter as the organising principle in the co-operative dairy industry. The ZNZ becomes a co-operative association, so that it can run two central creameries. These creameries process the surplus of milk of the co-operatives into industrial ingredients and milk products.

This concentration into regional dairy associations tax the adaptability of the farmers. Some familiar creameries in their own villages must close down, while those that remain become dependent of an umbrella organisation that only exists on paper and in an office.

The co-operative dairy factories, as one of the intermediary farmers' organisations, have led the rural community in the sandy area of Noord-Brabant and Limburg into the modernisation process and have also helped to give it shape. At the end of the nineteenth century the farms in this region were mainly self-supporting. After the production and sale of hutter is organised through co-operative butteries, money arrives at the farms. Money from the milk makes the farms into economic units. Farmers are now defined by the profits of their farms.

Financially, the dairy co-operative yields good results for the farmers. Partly thanks to this, they are able to improve their material living conditions considerably. The co-operatives make it possible for the farmer to exist by making a farm with only one or two cows profitable by means of collective production and sale of milk and butter. Under the given economic circumstances this type of farm would undoubtedly have gone down. But by means of co-operation and concentration of strength many a little makes a mickle.

On the other hand, the co-operative dairy industry develops more and more into a relatively independent branch of industry. The farmers. no longer get their share of a credit balance at the end of

the financial year. A part of it goes to extra debits and deposits into the reserve and modernisation funds. The remaining part which the members are entitled to, stays within the co-operative association as a debt to the members: the membership capital.

By means of instruction the co-operative dairy factories have had great influence on the organisation of the farm. Farmers are not used to getting their information from written sources. Knowledge is based on experience and tradition, and it is passed on orally. Initially, instruction is based on this fact. Dairy consultants, members of the Board and [612] managers of the factories and instructors from the dairy unions give the farmers all kinds of advice concerning the hygiene at their farms, the preservation and treatment of milk, milking methods, the tending of live-stock, disease control and breeding.

Apart from the economy and technical consequences, the co-operative dairy industry has also changed the social and cultural lives of the farmers. For the men, the introduction of dairy co-operatives meant new opportunities for social contacts, especially with their fellow-participants in the dairy industry at meetings and at the factory. Participation in a dairy co-operative, with prescribed rules and duties, acquaints the farmers with participation in institutionalised associations. In this way they are to promote their interests as a farmers' organisation.

In the course of time the distance between the members and the dairy factory grows. The factories are getting bigger and more specialised, so that the farmers have to overcome an increasingly higher barrier to visit the factory or to show an interest in its activities. The members of the Board are no longer experts, either, in the fast growing complexity of the dairy industry. Initially they still manage the current affairs. The Board eventually loses its central position in favour of the managing director. It still bears full responsibility, but the exploitation of the factory is in the hands of the managing director. Moreover, he is consulted in many cases. So the managing director becomes more and more independent. Being a manager in a dairy factory is also connected with respect within the village.

Another socio-cultural effect is concerned with the position of the farmer's wife at the farm. As dairy products used to be processed and sold by farmers' wives almost everywhere, the farmer's wife had a central function at a farm where the greater part of the income emanated from the sale of butter and/or cheese. Besides, social contacts were usually maintained at the butter market. This situation did not keep the farmers from setting up co-operative dairy factories in the south. The farmer's wife loses her position as key figure at the farm. On the other hand, there still remains a lot of work to be done. Besides, more emphasis is put on her role as housewife and mother. The middle-class ideal of devoting one's time solely to these two tasks, is still a long way off for the farmers' wives in the sandy area.

(oorspronkelijke) Vertaling: Annemarie Verbeek

Over de auteur

Janna Catharina Dekker werd op 25 september 1965 geboren in Sint-Laurens (Zeeland). Na in 1984 te Middelburg het VWO-diploma te hebben behaald, studeerde zij sociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg. Gedurende haar studietijd werkte zij twee jaar als student-assistente bij de vakgroep cultuurwetenschappen, sectie geschiedenis en verzorgde in 1989 en 1990 een gedeelte van de cursus cultuurgeschiedenis. De sociologiestudie werd in 1989 afgesloten met een doctoraal diploma, specialisatie cultuurwetenschappen. Vervolgens was zij twee jaar werkzaam bij de VVV in Middelburg, het laatste jaar als hoofd van het kantoor.

In 1991 trad zij als assistente in opleiding in dienst van de Katholieke Universiteit Brabant. Sindsdien begeleidt zij daarnaast als redactiesecretaris de totstandkoming van het driedelige boekwerk *Geschiedenis van Noord-Brabant 1796-1996* (Amsterdam/Meppel 1996-1997). Voor dit project is zij tevens auteur van de hoofdstukken over ruimtelijke ordening. Zij was voorts belast met de organisatie van het congres 'Geschiedenis en Identiteit', dat in november 1995 ter gelegenheid van het emeritaat van prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt werd gehouden. Zij redigeerde het boek *Sporren en spiegels; beschouwingen over geschiedenis en identiteit* (Tilburg 1995), dat naar aanleiding van dit congres verscheen. Zij publiceerde voorts samen met H.F.J.M. van den Eerenbeemt en K.P.C. de Leeuw *Levensloop, cultuur en mentaliteit; een geschiedenis van het alledaagse bestaan* (Tilburg 1990, tweede druk 1992). Verder publiceerde zij over de geschiedenis van de zuivelindustrie en over historische aspecten van groenrecreatie.

Zij is gehuwd met Hans Noot en is moeder van dochter Ilana. Zij woont in Middelburg.

Regionale indeling

REGIONALE INDELING VAN DE COÖPERATIEVE ZUIVELFABRIEKEN OP DE NOORD-BRABANTSE EN LIMBURGSE ZANDGRONDEN*¹

1. PEEL			
Omgeving Weert			
BUDEL	(Schoordijk)	Landbouwers Eendracht	1893-1914.
BUDEL		De Vooruitgang	1894-1914.
BUDEL	(Schoot)	St. Isidorus	1904-1917.
BUDEL		St. Antonius Fabriek sluit in 1966.	1913-1948.
ELL_		St. Antonius	1893-1909.
ELL		De Hoogstraat	1908-1952.
HEIJTHUIZEN		De Hoop	1901-(....).
HEIJTHUIZEN		St. Antonius Fabriek sluit in 1979.	1906-1976.
HUNSEL	(Dorp)	St. Brigitta	1892-1923.
HUNSEL	(Haelder)	St. Jacobus	1893-1909.
HUNSEL		St. Jacobus	1908-(1918).
LEVERDIJ		Samenwerkende Melkerij	(1904)-1908.
MAARHEEZE		MaarheezerZuivelfabriek	1894-(1908).
NEDERWEERT	(Hulsel)	De Eendracht	1892-1904.
NEDERWEERT	(Horik)	De Nijverheid	1894-1908.
NEDERWEERT	(Kraan)	St. Brigida	1894-1909.
NEDERWEERT	(Strateris)	De Ster	1894-1904.
NEDERWEERT	(Boeket)	De Geest des Tijds	1896-1908.
NEDERWEERT	(Rosveld)	De Pelikaan	1897-1908.
NEDERWEERT	(Bossersstraat)	Wilhelmina	(1900)-1901.
NEDERWEERT	(Dijk)	De Boterbloem	1898-1925.
NEDERWEERT		St. Lambertus Fabriek sluit in 1964.	1906-1948.
OSPEL	(Dorp)	De Vlijt	1893-1907.
OSPEL	(Klaarstraat)	Eendracht Maakt Macht	1893-1908.
OSPEL		St. Isidorus	1906-1946.

1* Voor het overzicht in de bijlage is gebruik gemaakt van de volgende hoofdbronnen: -Archieven kantongerechten en arrondissementrechtbanken.

- RANB; AVDC; Kalenders; uitgegeven door de ZNZ; 1897-1932; inv.nrs. 133-135.

-Andrik; Het ontstaan van DMV Campina te Veghel; in Een eeuw boeren op papier. Aangevuld met gegevens uit tal van archivalia; bronnenpublicaties en literatuur; die tijdens het onderzoek zijn bestudeerd.

() =Een jaartal tussen haakjes geeft aan dat van de betreffende coöperatie het begin- of eindjaar niet zeker is. In ieder geval bestaat de coöperatie in het aangegeven jaar.

ROGGEL	(Nieke)	De Vooruitgang	1893-1909.
ROGGEL	(Kom)	Ons Genoegen	(1894)-1909.
ROGGEL	(Heide)	De Heidebloem	(1901)-1909.
ROGGEL	(Kruisheide)	De Goede Hoop	(1901)-1909.
ROGGEL		St. Petrus Fabriek sluit in 1952.	1908-1950.
SOERENDONK		De Eendracht	1896-1914.
SOERENDONK	(Gastel)	Coöp. Roomboterfabriek Gastel	1906-1914.
STRAMPROY	(Dorp)	St. Anthonius Abt Fabriek sluit in 1965.	1892-1948.
STRAMPROY	[576] (Heyeroth)	St. Benedictus	1894-1909.
TUNGELROY		Coöp. Boterbereiding	1892-1926.
WEERT	(Swartbroek)		1893-1909.
WEERT	(Altweert)	St. Antonius	1894-1909.
WEERT	(Boshoven)		1895-1909.
WEERT	(Hushoven)	St. Donatus	1895-1909.
WEERT	(Laar)	Hoop op Welzijn	1893-1909.
WEERT	(Moezel)	De Eendracht	1895-1909.
WEERT	(Leuken)	St. Job	1900-1909.
WEERT		St. Martinus. Fabriek blijft voortbestaan.	1908-1948.
Omgeving Helden/Horst			
HELDEN		Helden-Dorp	1893-1904.
HELDEN		Egchel	1893-1904.
HELDEN		Heuvelhoek	1893-1909.
HELDEN	(Stox)	Helden-Stox	1893-1909.
HELDEN	(Eindt)	Eindt	1894-1909.
HELDEN		Beringen	1894-1909.
HELDEN		Everloo	1897-1909.
HELDEN	(Beringerhoek)	Coöp. Roomboterfabriek	1898-1908.
HELDEN		St. Lambertus Fabriek sluit in 1973.	1904-1954.
HELDEN		Grashoek	1909-1911.
HORST	(America)		1894-1911.
HORST	(Middelijk)	Constantia	1894-1907.
HORST		Oostenrijk	1900-1911.
HORST	(Hegelsum)	Antonius	1900-1911.
HORST		St. Lambertus Fabriek sluit in 1961.	1911-1950.
METERIK		De Eendracht	1898-1907.
METERIK		St. Jan Fabriek sluit in 1952.	1907-1950.
MEIJEL	(dorp)	Mortel	1892-1908.
MEIJEL		Meijel-Donk	1893-1908.
MEIJEL		Meijel-Molenstraat	1893-1908.
MEIJEL		St. Nicolaas	1908-1966.

PANNINGEN		Helden-Panningen	1893-1909.
PANNINGEN		H. Maria	1908-1954.
SEVENUM	(Steeg)	De Boterbloem	1895-1912.
SEVENUM	(Hees)	St. Joseph	1896-1912.
SEVENUM		De Roos	1896-1912.
SEVENUM		Vorst	1896-1912.
SEVENUM		De Eijgen	1899-1912.
SEVENUM		Steinhagen	1900-1912.
SEVENUM		De Broek	(1904)-1912.
SEVENUM		St. Sebastianus vh. De Boerenbond	1911-1971.
Omgeving Deurne			
AARLE-RIXTEL		Roomboterfabriek	1894-1902.
ASTEN	(Dorp)	De Oude Molen	1893-1957.
ASTEN	(Housden)	De Hoop	1893-1934.
ASTEN	(Ommel)	De Goede Hoop	1896-1916.
ASTEN		??	(1899)-xxxx
BAKEL	[577]	De Jonge Prins	1894-1912.
BAKEL		De Eendracht	1894-1912.
BAKEL		Bakel en Milheeze sluit ca. 1958.	1911-xxxx
BEEK EN DONK		De Eendracht	1894-1967.
BOEKEL		De Kroon	1893-1912.
BOEKEL	(Molenwijk)	Landbouwclub	1894-1912.
BOEKEL		De Boterbloem	1912-1970.
DEURNE	(Dorp)		1893-1912.
DEURNE	(Haageind)		1893-1912.
DEURNE	(Neerkant)	St. Willibrordus	1893-1943.
DEURNE	(Zeilberg)	Veenboer	1893-1909.
DEURNE		St. Isidorus Fabriek sluit in 1972.	1912-1971.
GEMERT	Boekend	??	1897-(...).
GEMERT		Natura	(1898)-(1899).
GEMERT		De Eendracht	1915-1970.
HELENAVEEN		Helenaveen	1895-1912.
HELMOND		De Eendracht Fabriek sluit in 1983.	1906-1982.
LIEROP	(Hersel)	De Eendracht	(1901)-1909.
LIEROP		Flora	1895-1946.
LIESHOUT		Landbouwers Welvaren	1897-1944.
LIESSEL		Samenwerkende Roomboterfabriek	1893-1909.
LIESSEL		Tevredenheid	1898-1908.
LIESSEL		St. Hubertus	1907-1958.
MIERLO	(Broek)	Landbouwers Welstand en Genoegen	1894-1917.

MIERLO	(Hout)	Landbouwers Welvaren	1894-1932.
MIERLO	(Overakker)	Vriendschap	(1898)-1917.
MIERLO		St. Lucia	1916-1960.
MILHEEZE		Landbouwers Welvaren	1893-1929.
MORTEL		Mortels Welvaren	1906-1954.
SOMEREN	(Eindt)	Einder Samenwerkende Boterfabriek	1893-19 10.
SOMEREN	(Holstraat)		(1894)-1910.
SOMEREN	(Postel)	De Postel	(1894)-1910.
SOMEREN		De Rient	(1894)-1910.
SOMEREN		Varsel	(1894)-1910.
SOMEREN		De Kievit	(1897)-1910.
SOMEREN		De Eendracht	(1908)-(1918).
SOMEREN		De Zomerbloem	1908-1957.
VLIERDEN		Brouwhuis	1894-1920.
VLIERDEN	(Dorp)	De Nijverheid	1894-1927.
Omgeving Oploo/Venray			
BERGEN_	(Well)	Concordia	1896-1917.
BERGEN	(Aijen)	St. Antonius Abt	(1901)-1917.
BERGEN	(Wellerlooi)	St. Catharina	(1902)-1917.
BERGEN	(Dorp)	St. Petrus	(1907)-1917.
BERGEN		St. Antonius abt Fabriek sluit in 1967.	1917-1950.
BEUGEN		Volharding	1894-1907.
BEUGEN	(Rijkevoort)	St. Cunera	1905-1972.
BLITTERSWIJK		De Eendracht	1897-1914.
BROEKHUIZEN		Wilhelmina	1897-1948.
MAASHEES	[578]		(1898)-(1900).
MEERLO	(Swolgen)	Brigitta	1896-1933.
OOSTRUM		H. Maria	1912-1946.
OPLOO		Oploo's Welvaart	1895-1915.
OPLOO		De Eendracht	1897-(1918).
OVERLOON		Onderlinge Hulp	1896-19 10.
SAMBEEK		De Eendracht	(1899)-(1910).
SAMBEEK		St. Jan	(1909)-1916.
SIEBENGEWALD		St. Hubertus	(1903)-1917.
ST. ANTHONIS		De Eendracht Fabriek sluit in 1975.	1907-1971.
TWIST		De Vooruitgang	1909-1922.
VENRAY	(Oirlo)	De Eendracht	1896-1913.
VENRAY	(Overbroek)	St. Brigida	1896-1906.
VENRAY	(Leunen)	St. Catharina	1897-1904.
VENRAY	(Merselo)	St. Jansbond	1897-1915.

VENRAY	(Heide)	St. Jozefsbond	1897-1900.
VENRAY	(Lull)	St. Antonius	1898-1913.
VENRAY		Venray Fabriek sluit in 1986.	1904-1971.
VIERLINGSBEEK	(Groeningen)	Wilhelmina	1897-1910.
VIERLINGSBEEK		St. Laurentius	1907-1972.
VORTUM	(Mullum)	St. Cornelius	(1898)-1910.
WANROY		St. Cornelius	1906-1949.
WANSSUM	(Geisteren)	Samenmelkerij	1897-1913.
WANSSUM		De Eendracht	(1901)-1913.
II. LIMBURGS ZAND- GEBIED			
Omgeving Roermond			
AZENRAY		St. Brigitta	(1905)-(1920).
BAEXEM		De Schoestraat	1901-(....).
BAEXEM		St. Anthonius	(1895)-1908.
BEEGDEN		De Boterkoe	1899-1915.
BEESEL		De Kruisberg	(1912)-1917.
BUGGENUM		Centrum	1893-1909.
BUGGENUM		Coöperatief	1891?-1909.
DIETEREN		St. Cornelius	1898-1912.
DIETEREN		St. Stephanus	1900-1917.
ECHT_	(Berkelaer)		1894-1909.
ECHT	(Dorp)		1897-1909.
ECHT	(Koningsbosch)	St. Gothardus	(1906)-(1917).
ECHT	(Gebroek)	St. Leonardus	(1906)-1909.
ECHT		St. Isidorus Fabriek sluit ca. 1970.	1902-1948.
GRATHEM	(Papeveld)		(1893)-1899.
GRATHEM		De Eendracht	1897-1909.
GRATHEM		St. Serverinus	(1909)-1914.
HAELEN		Concordia	1899-1909.
HEEL		Recht door Zee	1894-1914.
HERKENBOSCH		St. Lucia	1905-1924.
HERTEN		n.n.	1905-19 10.
HERTEN	(Ool)	St. Brigida	1903-1910.
HOLTUM	[579]	St. Martinus	1898-1917.
HORN		De Drie Horens Fabriek sluit in 1956.	1900-1947.
LINNE		St. Antonius	1900-1910.
MAASBRACHT	(Beek)	St. Brigitta	(1894)-1921.
MAASBRACHT		St. Joost	(1906)-1910.

MAASBRACHT		Eigen hulp	(1909)-1910.
MAASBRACHT		De Driesprong Fabriek sluit in 1953.	1909-1947.
MAASNIEL		Wilhehmina	1898-1923.
MELICK	(Waterscheid)	Eigen Hulp	1906-1911.
MELICK		De Boterbloem	1906-1923.
MERUM		St. Hubert	1894-(1905).
MONTFORT		St. Antonius van Padua	1906-1910.
NEER		Steeg	1893-1907.
NEER	(Rijksweg)		(1906)-1907.
NEER		St. Martinus Fabriek sluit in 1952.	1906-1947.
NEERITTER		St. Lucia	(1905)-1934.
OHE EN LAAK	(Laak)	St. Anna	1900-1909.
OHE EN LAAK	(Ohé)	Het Maasland	1896-1918.
PANHEEL		St. AntoniusFabriek sluit in 1952.	1913-1947.
POSTERHOLT	(Borg)	n.n.	1905-1911.
POSTERHOLT	(Donk)	De Boterkoe	1905-1918.
POSTERHOLT	(Dorp)	St. Mathias	1906-1918.
POSTERHOLT		Ons Belang Fabriek sluit in 1948.	1910-1947.
ROERMOND		St. Christoffel Fabriek sluit in 1979.	1908-1947.
ROOSTEREN		St. Gerlach	1897-1909.
ROOSTEREN		De Maasweide	1899-1943.
SINT-ODILIENBERG	(Dorp)	St. Odilia	1900-1911.
SINT ODILIENBERG	(Reutje)	Ons Belang	1905-1911.
STEVENSWEERT	(Eiland)	De Goede Hoop	1896-(1914).
STEVENSWEERT		St. Stephanus	1915-1943.
SUSTEREN		De Hoop	1898-1918.
SWALMEN		St. Antonius	1902-(....).
SWALMEN		St. Lambertus Fabriek sluit in 1956.	1904-1947.
THORN		St. Benedictus	1909-1937.
THORN		St. Michiel	1893-(1918).
VLODROP		St. Martinus	1900-1931.
VLODROP		De Lindeboom	(1909)-1916.
WESSEM		St. Medard	1895-1913.
WESSEM		St. Rochus	(1910)-(1918).
Omgeving Venlo			
ARCEN	(Velden)	St. Isidorus	1894-1928.
ARCEN	(Dorp)	Coöp. Boterfabriek	1897-1929.
BAARLO		St. Odilia	1899-1943.
BELFELD		St. Andreas	1906-1921.
GRUBBENVORST	(Dorp)		1895-1909.

HASSELT		Juliana	(1915)-(1918).
KESSEL		St. Petrus en Paulus	1908-1930.
LOTTUM		Gertruida	1894-1909.
MAASBREE	(Dorp)	De Vlijt	1893-1909.
MAASBREE	[580]	Heeske	1894-1904.
MAASBREE		Rinkesfort	(1900)-1906.
MAASBREE	(Tongerlo)	Samenwerking	(1904)-1906.
MAASBREE		Korte Hei	1904-1906.
MAASBREE		St. Aldegondis Fabriek sluit in 1952.	1905-1950.
VENLO		St. Martinus Fabriek sluit in 1982.	1910-1950.
III. KEMPEN			
Omgeving Bladel			
BERGEIJK	(het Hof)		1894-1915.
BERGEIJK	(bet Loo)		1894-1915.
BERGEIJK		Weebosch	(1898)-1915.
BERGEIJK		St. Bemardus	1913-1947.
BLADEL		De Hoeven	1897-(1910).
BLADEL		L'Union	1897-1917.
BLADEL		St. Isidorus Fabriek sluit in 1976.	1915-1947.
CASTEREN		De Vriendschap	(1898)-1917.
DUIZEL		Kempenland	1894-1913.
EERSEL	(Hoogstraat)		1895-1913.
EERSEL	(Markt)		... - 1898.
EERSEL	(Hint)		1898-1913.
EERSEL	(Dijk)	De Lelie	1898-1913.
EERSEL		St. Benedictus Fabriek sluit ca. 1960.	1912-1947.
HAPERT		Zegenoord	(1897)-1917.
HOOGELOON		De Hoop	(1897)-1917.
HOOGELOON		St. Pancratius Fabriek sluit ca. 1962.	1916-1947.
HULSEL		De Dageraad	(1898)-1917.
KNEGSEL		De Vooruitgang	(1897)-1917.
LUYKSGESTEL		Kempen	(1899)-(1900).
LUYKSGESTEL		Centrum	(1899)-1915.
MIDDELBEERS		De Goede Hoop	(1898)-1918.
MIERDE	(Hooge en Lage)	Mirtha	(1898)-1928.
MIERDE	(Lage)	De Ster	(1899)-1929.
MIERDE	(Hooge)	De Hoop	(1899)-(1900).
MIERDE	(Hooge en Lage)	St. Joseph	1916-(...).
NETERSEL		Boterfabriek Netersel	1897-1917.

OERLE	(Zand)	De Lindebloem	1901-1916.
OERLE	(Kerk)	St. Jansvereniging	1901-1916.
OERLE		St. Jan	1916-1947.
OOSTELBEERS		De Vooruitgang	(1898)-1918.
OOSTELBEERS		De Beersen Fabriek sluit ca. 1952/1953.	1918-1947.
REUSEL		Het Weyereind	1897-(1910).
REUSEL	(Dorp)	Norbertus	1897-1917.
STEENSEL		De Meibloem	(1897)-(1906).
VELDHOVEN		De Veldbloem	1895-1917.
VESSEM		??	(1899).
VESSEM		De Hoop	(1898)-1917.
WINTELRE		De Klaverbloem	1897-1917.
	[581]		
Omgeving Valkenswaard			
BORKEL EN SCHAFT		??	1894-(1904).
BORKEL EN SCHAFT		De Nijverheid	1916-1942.
DOMMELEN		De Boterbloem	1894-1913.
HEEZE	(Emmerikstraat)		(1894)-1917.
HEEZE	(Kapelstraat)	St. Nicasius	(1894)-1917.
HEEZE		De Eendracht	(...)-1964.
HEEZE		Heeze-Leende Fabriek sluit in 1968.	1916-1967.
LEENDE		Wilhelmina	(1896)-(1916).
LEENDE	(Strijp)	De Eensgezindheid	1899-1937.
RIETHOVEN		Ceres	(1896)-1916.
VALKENSWAARD		Hollandia Fabriek sluit ca. 1960.	1893-1947.
WAALRE		??	(1894)-(1900).
WESTERHOVEN		Natura	(1894)-1918.
WESTERHOVEN		St. Isidorus	1915-1931.
ZESGEHUCHTEN		??	(1897)-(1900).
IV. CENTRAAL-BRABANT			
Omgeving Eindhoven			
BEST_		??	(1898)-(1899).
BEST		??	(1899).
EINDHOVEN		St. Joseph Fabriek blijft voortbestaan.	1916-1948.
GERWEN		Landbouwers Eendracht	1893-1902.
LIEMPDE		Het Haantje / Fabriek sluit ca. 1950.	1898-1947.
NEDERWETTEN		??	(1898)-(1899).
NUENEN		Vrede is ons Genoegen	1898-(1918).

NUENEN		St. Clemens	1916-1929.
OIRSCHOT	(Heuvel)	Heuvel en Dun	(1898)-1912.
OIRSCHOT	(Notel)	Notel	(1898)-1912.
OIRSCHOT	(Spoordonk)	Ver. ter verbetering der Zuivelbereiding	(1898)-1912.
OIRSCHOT	(Straten)	De Volharding	(1898)-1912.
OIRSCHOT		St. Odulphus Fabriek sluit in 1976.	1911-1947.
SINT-OEDENRODE	(Heikant)		(1898)-(1899).
SINT-OEDENRODE	(Nijnsel)	Nijnsel	1898-1917.
SINT-OEDENRODE	(Olland)	De Eendracht	(1899)-1917.
SINT OEDENRODE	(Vernhout)	De Victorie	1901-(1915).
SINT OEDENRODE		St. Oda Fabriek sluit in 1979.	1916-1947.
SON_	(Aanschot)		(1898)-(1900).
SON_		De Zonnebloem	1897-1913.
SON_		St. Petrus Fabriek sluit ca. 1954.	1912-1947.
STRATUM		Coöp. Moderne Melkinr. (Coöp. tot 1914/15).	1911-1919.
STRIJP		De Eensgezindheid	1896-1917.
WOENSEL		Landbouwers Eendracht	1896-1908
	ZEELST	n.n.	1893-(1910).
Omgeving Tilburg			
DIESSEN	(Dorp)	De Dageraad	1902-1929.
DIESSEN	(Baarschot)	Ons Genoegen	(1909)-1924.
DONGEN		Dongen Fabriek sluit in 1975.	1899-1969.
GILZE	[582]	De Goede Verwachting	1903-1985.
HAAREN		St. Joseph	1916-1958.
HILVARENBEEK		Concordia	(1909)-1929.
HILVARENBEEK	(Esbeek)	Unitas	(1909)-1929.
HILVARENBEEK		De Boterbloem	(1910)-1929.
HILVARENBEEK		St. Adrianus	1929-1949.
MOERGESTEL		St. Ermelindus	1902-1964.
OISTERWIJK		De Boterbloem	1897-(1906).
OISTERWIJK		St. Lucia	(1917)-1948.
RIJEN		De Hoop	1897-1968.
TILBURG		Coöp. Tilburgsche Melkinr. CTM Fabriek blijft voortbestaan.	1913-1972.
UDENHOUT		St. Isidorus / Fabriek sluit in 1975.	1916-1965.
VRIJHOEVE-CAPELLE		De Toekomst	1909-1965.
Omgeving 's-Hertogenbosch			
BERLICUM		St. Norbertus	1916-1966.
BOXTEL		De Hoop Fabriek sluit in 1961.	1903-1949.

DEN DUNGEN		St. Jacobus	(1917)-1947.
DRUNEN		Eerste Langstraatsche Stoomzuivelfabriek	1905-1965.
ELSHOUT		Boterij Drunen en Elshout	(1906)-1918.
ESCH		St. Willebrord	1903-1942.
GEMONDE		St. Lambertus	1913-1949.
HAARSTEEG		Natura	1894-(1895).
HELVOIRT		St. Lucia	1916-1953.
HERPT		St. Isidorus	1907-1963 *
'S-HERTOGENBOSCH		St. Jan Fabriek blijft voortbestaan.	1918-1972.
NULAND		St. Jan	1916-1946.
SCHIJNDEL		De Boerenbond (afdeling NCB)	1901-1977.
SINT MICHELSGESTEL	(Het Maaskantje)	St. Jacobus	1913-....
VLIJMEN		De Vooruitgang voorheen St. Jan	1909-1965.
* toevoeging ZHN.			
V. NOORDOOST BRA-BANT			
Omgeving Oss			
BERGHEM		St. Joseph	1916-1963.
GEFFEN		??	(1899)-(1908)
HEESCH		De Volharding	(1899)-(1917).
HEESCH		St. Petrus Banden	1916-1947.
HERPEN	(Dorp)		(...)-1916.
HERPEN	(Koolwijk)		(...)-1916.
NISTELRODE		Wilhelmina	(1898)-(1918).
NISTELRODE		Door Eendracht Sterksluit ca. 1967.	(1928)-
OSS		De Eendracht	(1909)-(1925).
OSS		St. Willibrordus	(1925)-1964.
REEK		St. Donatus	1901-1954.
SCHAIJK	(Schaijkschestraat)	De Vooruitgang	(1899)-1913.
SCHAIJK	(Rundstraat)	De Onderneming	(1899)-1913.
SCHAIJK	(Hooghei)	De Heidebloem	(1899)-1913.
SCHAIJK		St. Jozef	1911-1957
VINKEL		. Desmos (?)	(1900).
Omgeving Mill [583]			
CUIJK		St. Maarten.	1904-1975
DINTHER		??	(1900)-(1909).
DINTHER		??	(1409).
DINTHER		Onder Gods Zegen Fabriek / sluit in 1973.	1916-1972.
ERP_	(Boerdonk)	St. Isidorus	(1909)-1918.
ERP_		De Hoop	(1897)-(1918).

ERP_		St. Joseph	1916-1956.
ESCHAREN		De Eendracht	(1909)-1917.
GASSEL		De Boterbloem	1901-1937.
HAPS		De Volharding	1906-1946.
HEESWIJK		De Boterij	(1909)-1922.
LINDEN		St. Isidorus	1915-1937.
MILL		St. Willibrordus	1907-1972.
OTTERSUM		St. Jan	1903-1949.
UDEN		Landmans Welvaren	1902-1913.
UDEN		H. HenricusFabriek sluit in 1971.	1912-1970.
VEGHEL		??	(1899).
VEGHEL		??	(1899).
VEGHEL	(het Ven)	De Eendracht	(1909)-1910.
VEGHEL	(Zij taart)	Eendracht Maakt Macht	(1898)-(1918).
VEGHEL	(Eerde)	Nooit Gedacht	1899 - (19 10).
VEGHEL		St. Lambertus	1916-1985.
VOLKEL		De Eendracht	(1909)-1913.
VOLKEL		St. Athonius Abt	1912-1941.
ZEELAND		St. Jacobus	1909-1971.
VI. WEST-BRABANT			
Omgeving Baarle-Nassau			
ALPHEN		St. Willibrordus	1901-1933.
BAARLE-NASSAU		De Hoop	1904-1972.
CASTELRE		DeVerbroedering	1901-1941.
CHAAM		Landbouwers Welvaren	1899-1967.
RIEL		St. Antonius	1902-1975.
ULICOTEN		De Eendracht	1899-1967.
Omgeving Breda			
BAVEL		St. Brigida	1901-1959.
DORST		St. Marcoen voorheen De Eendracht	1902-1947.
ETTEN-LEUR		De Hoop	1901-1972.
OOSTERHOUT		Oosterhout	1899-1942.
OOSTERHOUT (Oosteind)		Eendracht	1899-1968.
PRINCENHAGE		St. Martinus	1910-1977.
PRINSENBEK		St. Gertrudis	1904-1979.
RIJSBERGEN		St. Bavo	1912-1972.
TETERINGEN		St. Willibrordus	1902-1963.
ULVENHOUT		St. Laurentius voorheen Hoop op Zegen	1906-1965.

ZUNDERT		Landbouwers Welvaren	1899-1972.
[584]			
Omgeving Roosendaal / Bergen op Zoom			
HOEVEN		De Goudbloem	(1899)-(1901).
HOEVEN		Helpt elkander	1901-1980.
HUIJBERGEN		De Hoop	1914-1968.
NISPEN		St. Joseph	1903-1916.
OSSENDRECHT		Ossendrechtse Coöp. Stoomroomboterf.	(1899)-(1901).
ROSENDAAL		Het Anker (voorheen Vol Verwachting)	1903-1964.
RUCPHEN		Ons Verlangen	1903-1912.
RUCPHEN		De Roomton	1911 -1916.
SPRUNDEL		St. Jan (voorheen Recht en Plicht)	1903-1955.
WOUW	(Moerstraten)	Coöperatieve stoomzuivelfabriek	1894-(1904).
WOUW		Wouwsche Coöp. Stoomzuivelf.en Graanmaalderij	1894-1964.

[A](#) [B](#) [C](#) [D](#) [E](#) [F](#) [G](#) [H](#) [I](#) [J](#) [K](#) [L](#) [M](#) [N](#) [O](#) [P](#) [R](#) [S](#) [T](#) [U](#) [V](#) [W](#) [Y](#) [Z](#)

Trefwoordenregister

A

Aalbeek.....	385
Aarle-Rixtel.....	144p., 147
Acht.....	164
Afferden.....	430
albumine.....	118, 231p.
Alfa Laval.....	104, 198, 370
Alphen.....	174p., 274 , 395, 398
Ament J...87, 90 , 91p., 97p., 101, 104, 131, 142, 172, 184, 188, 251, 264p., 270, 283, 300, 323, 356, 376p., 379, 381, 452, 468	
Ament P.J.....	411
Amsterdam.....	44, 69, 255, 263, 486
Antwerpen.....	69, 103, 151, 174, 394
Arcen.....	115, 155
Arkel.....	395
Assen.....	279
assistent.....	207p., 242, 245p., 252, 308, 386
Asten.....75, 114p., 137p., 144, 188, 207, 210, 214, 218p., 222p., 243, 249, 319, 325, 327, 411, 416, 446, 489	

B

Baarle-Nassau.....	175 , 218, 231
Baarlo.....	155, 222
Baexem.....	152
Bakel.....	102, 144, 146p., 150, 489
Bavel..103p., 176, 193, 196, 212, 216, 221, 244, 250, 259p., 274p., 291, 294pp., 315, 334, 348, 412, 450p.	
Bedrijfschap voor Zuivel.....	122p., 126, 129, 144, 147, 243, 291, 309, 312, 382, 392, 399, 454
Beegden.....	91, 152, 154, 222
Beek.....	91, 274, 284
Beek en Donk.....	85, 144p.
Beesel.....	152
Belfeld.....	155
België.....75p., 101, 103, 109, 134p., 175, 188, 230 , 263, 268, 273, 276, 279, 281pp., 296, 302pp., 306p., 310, 378, 380, 390, 468	
Bergen.....	124p., 148, 150
Bergen op Zoom.....	50p., 177 , 204, 213, 221, 230, 498
Bergeyk.....85, 96, 116, 118p., 121, 128p., 133, 157, 159p., 195, 206, 227, 274, 287, 296, 312, 333, 360, 477, 483	
Berghem.....	85, 216, 231
Berkel.....	162, 166
Berkum.....	275
Berlicum.....	124, 167p.
Best.....	115, 163, 165, 265, 277

Beugen.....	148, 385
Bieleman G.J.....	407
Bieleman J.....	19, 21, 41
Biest-Houtakker.....	166
Bladel.....	114, 157, 248
Blitterswijk.....	148p.
Boeke en Huidekoper.....	198
Boekel.....	66, 68, 73, 137, 144, 194
boekhouding.....	240pp., 251
Bolsward.....	246, 253
Bond van directeuren ZNZ.....	127, 129, 252
Bond van Kaasproducenten.....	123
Borkel.....	160
Borkel en Schaft.....	102, 160
botercontrole(station).....	94, 232, 236, 251, 263, 270, 272, 276, 278, 280, 309, 378 , 381
botergebreken.....	236
botermijn.....	49, 65, 66 , 68, 87, 98, 107, 110, 138, 149, 163, 248, 251, 254 , 336 , 378
boteroorlog.....	277
Boterwet.....	72, 76, 190, 236, 258, 277, 380
Boxmeer.....	150
Boxtel.....	66, 103p., 106, 108, 118, 162, 165, 167pp., 204, 213, 259, 266p., 274, 276, 291, 329, 393, 404p., 429pp.
Breda.....	51p., 64p., 117, 124, 131, 173p., 176 , 181, 203, 213, 230, 263, 266, 288, 291, 294, 309, 396p., 401pp., 419, 430, 454, 475, 477, 481, 483, 497
Bree.....	100, 468
Broekhoven.....	405
Broekhuizen.....	148pp.
Brussel.....	56, 265
Budel.....	136, 142, 195, 201, 219, 320
Buggenum.....	151p.
busseninspectie.....	234, 236
BZB. 95, 120, 122, 127, 133, 212, 215, 217p., 235, 238p., 243, 245, 248, 250, 252, 258, 263p., 267, 287p., 324, 328, 353, 362, 367, 376, 384, 394 , 395pp., 428, 453, 476, 482	

C

Campina Melkunie.....	8
Capelle.....	274
caseïne.....	205, 231
Castelre.....	175
Casteren.....	157
catalaseproef.....	236
centrifuge.....	39, 41, 70, 73, 104, 107, 127, 135, 155, 186pp., 190, 194, 196pp., 201p., 204pp., 210, 220p., 230p., 237, 257, 264, 272, 316, 337, 467
chocolademelk.....	230
cholera.....	233
condens.....	218, 228
consumptie-ijs.....	230
consumptiemelk.....	225p., 238p.
Coöperatieve Tilburgsche Melkinrichting zie CTM.....	165
Corten F.R.....	91p., 102, 384

crisisjaren.....	154
Cromvoirt.....	50
CTM.....	116p., 165p., 184, 203, 205, 227, 230, 234, 256, 260, 310p., 313p., 495
Cuijk.....	124, 168
CZNZ.....	118p., 126, 129, 133, 242, 247, 250, 297, 309, 333, 387pp., 395, 406p.

D

De Kempen.....	165, 168, 236, 242p., 250
De Meierij..52, 54, 67pp., 118, 129, 133, 136, 194, 232, 297, 344, 358, 388, 393, 459, 475, 477, 483	
De Meierij zie DMV.....	205
Den Dungen.....	163, 167p.
Deurne.....	123, 136, 138, 144p., 147, 200, 210, 489
Didam.....	40, 102, 191
Dieden.....	191
Diedensche Sluis.....	405
Diessen.....	165p.
difterie.....	233
Dinther.....	275
Directeur.....	244 , 250
DMV.....	205, 232
Dommelen.....	73, 160
Dongen.....	85, 87, 166p., 217, 274
Dorst.....	123
Drenthe.....	39p., 46p., 280
Drunen.....	50, 167p., 274
Drunen-Elshout.....	87
Duitsland 65, 75, 110, 117, 162, 255, 263, 273, 282pp., 287, 300, 302pp., 306p., 310, 313, 341, 345, 350, 381	
Duizel.....	157

E

Echt.....	73, 151, 154, 214p., 217, 229, 311, 318, 319 , 330, 430
Edammer kaas.....	229
Eersel.....	99, 157, 197, 222, 248
Eerste Wereldoorlog.....	243
eieren.....	56, 58, 88, 152, 255, 269, 286, 295, 339p., 364, 424, 435, 447
Eindhoven..32, 50pp., 68, 74, 87, 90, 94, 102, 104, 107, 110p., 116, 118p., 126, 129p., 133p., 137p., 145, 156, 160pp., 163 , 168, 180, 184, 203pp., 210, 213, 224pp., 229, 231, 237pp., 260, 263, 266pp., 271p., 274pp., 293pp., 297, 300p., 310pp., 316, 338, 358pp., 382p., 388pp., 404p., 430, 461, 463, 475pp., 481pp., 494	
Ell.....	142
Elsen G. van den.....	34, 82, 86p., 89 , 90
Elshout.....	167p.
Elst.....	405
Empel.....	191
Engeland.....	19, 60, 65p., 69p., 75p., 119, 263, 268, 279, 282, 284, 302p., 306p., 310, 313p.
Enschot.....	166
Erp.....	275
Erp.....	238
Esbeek.....	166

Esch.....	167, 276
Escharen.....	191
Etten Leur.....	115
Etten-Leur.....	87, 174, 274p., 398
evap.....	228

F

FNZ.....	123, 125, 210, 215, 245p., 248, 252
Freia.....	39, 73, 297
Friesland.....	23p., 39p., 42pp., 46p., 60, 69, 72, 101, 213, 246, 255, 265, 354, 396, 399, 413, 436p., 450, 464
Fritz-apparaat'.....	202

G

Gassel.....	275
Geffen.....	168
geiten.....	56, 58, 149, 438
Geldrop.....	203
Gelderland.....	39p., 47, 191
Geldrop.....	165
Gemert.....	65p., 73, 89, 121, 123, 136, 138, 147, 150, 189, 210, 405, 414, 416
Gemonde.....	167p., 201
Gerwen.....	145, 164
gestandaardiseerde melk.....	225
Gestel.....	164
Gilze.....	124, 165, 167, 190, 274
Gilze-Rijen.....	73
Ginneken.....	195
gistingsproef.....	234
Goirle.....	85
Goudse kaas.....	229
Grathem.....	151p.
Grave.....	50
Groeningen.....	149
Groningen.....	23, 39, 46, 104, 198, 465
Grubbenvorst.....	143
Gulpen.....	430

H

Haaren.....	166p., 232, 276
Haarsteeg.....	85
handkrachtfabriek.....	167
handkrachtfabrieken.....	186, 194, 224, 237
Hapert.....	157
Haps.....	150, 275
Hatmaker.....	227
Heel.....	151p.
Heesch.....	276
Heeze.....	160, 165, 233
Heijthuisen.....	66, 142, 202, 215, 251, 308, 361, 412, 415, 463

Helmond.....	213
Helvoirt.....	201
Helden.....	136, 141pp., 430
Helden Panningen.....	100
Hellendoorn.....	202
Helmond.....	76, 138, 201, 213, 221
Helvoirt.....	85, 166pp., 201, 243
Herpt.....	274
Hersel.....	144
Herten.....	152
Hilvarenbeek.....	166
Hoek P. van.....	91
Hoeven.....	274
hondekar.....	64
Hooge Mierde.....	157
Hoogeloon.....	130, 157
Horn.....	153
Horst.....	114p., 136, 141pp., 430
Horst-Meterik.....	124
Huijbergen.....	274, 320
Huizenga H.E.....	92
Hulsel.....	157

I

inkuilen.....	236
---------------	-----

J

Jan Truyenfonds.....	217, 250
----------------------	----------

K

kaas.....	231, 238
Kaas.....	228
kaasmakerij.....	229
kalveren.....	193, 338
kalveren.....	228, 338
kalveren.....	354
kalveren.....	54pp., 162, 168, 194, 319, 325, 332p., 337pp., 351, 357p., 361, 368, 460
Kalveren.....	264
karnemelk.....	188, 193, 196, 203pp., 214, 219p., 225, 229, 237pp.
Kempen.....	51, 56, 59, 136, 156
Kessel.....	155
keuringsdienst.....	234, 238p.
Keuringsdienst.....	225
kippen.....	423, 432
kippen.....	56, 58, 339pp., 415, 435, 438
Klein Liempde.....	405
KNBTB.....	98, 120p., 217, 246p., 387, 389, 431
Knegsel.....	157
koeien.....	322, 351, 353, 355, 364
koeien...7, 10, 43p., 55p., 58, 60, 74, 96, 99p., 106, 108, 123p., 137, 142p., 153, 161, 164, 167, 173,	

176p., 190, 195, 203, 221, 233, 236, 319p., 322, 325, 329, 337, 344p., 347, 351pp., 360pp., 368pp., 372, 374, 406, 410, 422, 427, 435, 437, 441, 447, 449, 460p., 472, 474, 479	
Koeien.....	316, 342
Konings P.....	198, 491

L

laboratoria.....	237
Lacto.....	168
Lage Mierde.....	157
Land en Vee.....	86, 91, 347, 377, 385, 426p., 460
LCB.....	86p.
Leende.....	160
Leende-Strijp.....	160
Leiden.....	73
Leidse kaas.....	229
Leur.....	73
Liempde.....	164p., 275
Lierop.....	137
Lierop.....	73p., 124, 138, 144, 147, 230, 365, 432
Lieshout.....	137p., 146, 165
Liessel.....	124, 136, 196, 213, 216p., 242
Limburg.....	68, 186, 189, 191, 199pp.
Limburgsche Land- en Tuinbouwbond zie LLTB.....	86
Limburgsche Christelijke Boerenbond zie LCB.....	86
Linne.....	151p.
Lips B.A.H.....	92
Lith.....	274
LLTB.....	86, 98, 132, 247, 353, 381, 387, 417, 419p., 430
Loon op Zand.....	166
Lottum.....	155
Luyksgestel.....	157

M

Maarheeze.....	142
Maastricht.....	172, 300
Maasbracht.....	151pp.
Maasbree.....	155
Maashees.....	148
Maasniel.....	152
Maastricht.....	83, 98, 110, 151, 154, 222, 238, 248, 251, 262p., 265pp., 275p., 278, 280, 282pp., 301pp., 309, 313, 327, 334, 339p., 378pp., 390, 392p., 435, 475pp., 481pp.
Mansholt S.....	125
margarine.....	73, 125
margarine-industrie.....	75
Meerle.....	143
Meerlo.....	148
Meerssen.....	40, 430
Meijel.....	124, 142, 197, 249
Melick.....	151p.
Melkbesluit.....	238

melkeiwit.....	231
Melkeiwit.....	232
Melkgeld.....	319
melkinrichting.....	234
melkpoeder.....	205, 218, 226
melkproduktie.....	60
melksuiker.....	231
melkzuur.....	231
Merum.....	151
Meterik.....	143
Middelbeers.....	157
Midden-Limburg.....	202
Mierlo.....	144
MierloBroek.....	191
Mijl.....	276
Mill.....	245, 277
Moergestel.....	165pp.
Moerstraten.....	190
mond- en klauwzeer.....	188, 238
Montfort.....	152
Mortel.....	123p., 219

N

NCB.....	86p., 89p., 94, 132, 216, 247, 261, 271, 280p., 290, 294, 318, 353, 357, 360, 366, 377, 381, 393, 412, 417, 429, 433, 453, 457, 461, 496
Nederweert.....	139, 192, 200
Neer.....	151p., 154
Neer-Steeg.....	151
Neeritter.....	154
Netersel.....	157
Nieuw Gastel.....	50
Nijmegen.....	151
Nispen.....	213
Nistelrode.....	275
NoordHolland.....	44
Noord-Brabantsche Christelijke Boerenbond zie NCB.....	86
Noord-Holland.....	60
Noord-Limburg.....	236
Nuenen.....	164p., 191, 226
Nuland.....	124, 167p., 275
Nutricia-concern.....	168

O

Oeffelt.....	150
Oirschot.....	8, 68, 87, 109, 116, 118, 127, 161, 164p., 210, 212, 222, 227, 248, 252, 287, 294, 319p., 329, 354, 385, 450, 463
Oisterwijk.....	68, 162p., 165p., 404
Ommel.....	145
Oostelbeers.....	87, 157
Oosterhout.....	50, 87, 115, 274

Oploo.....	136, 148p., 275
Ospel.....	124, 142
Oss 50p., 66, 75p., 115, 129, 131, 167pp., 210, 245, 266, 276, 290, 294, 296p., 388, 404p., 430, 475, 496	
Ossendrecht.....	50
Ottersum.....	168
Oud Gastel.....	50
Oud-Gastel.....	125
Oudenbosch.....	50
Overijssel.....	23, 39p., 47, 102, 244, 357, 397
Overloon.....	148p.

P

paard.....	64
Panheel.....	152
Panningen.....	100, 143, 230
particuliere fabriek.....	115
particuliere fabrieken.....	39pp., 43, 45, 47, 54, 72 , 73, 138, 170
pasteurisatie.....	224
Peel.....	50, 136
Peerlings H.....	8
Pensioenfonds van de Brabantsche Zuivelbond.....	217
personeel.....	245
Posterholt.....	152, 201
Posthuma F.E.....	94
Princenhage.....	173p., 294
Princenhage.....	51, 64, 73, 124, 176, 201, 260, 274, 291, 309, 403, 450

R

Raamsdonk.....	274
reductaseproef.....	234, 236
Reek.....	50, 73, 275
Reusel.....	157
Riel.....	174p.
Riethoven.....	160
Rijen.....	51, 87, 103, 162, 165pp., 174, 191, 274, 291, 325, 398, 416
rijksbotermerk.....	236, 280
Rijsbergen.....	201
Rinkes Borger J.....	73
RK Landarbeidersbond.....	216, 218
Roermond.....	150
Roermond. 50, 52, 73, 93, 129, 131, 133, 142, 151p., 154p., 184, 187, 203, 213, 215, 226, 247, 251, 260p., 263pp., 267p., 271pp., 276p., 285, 295, 300p., 306, 311pp., 332, 339p., 347, 361, 376p., 382, 388, 410p., 430p., 435, 477, 483, 491	
Roggel.....	139, 142
roodvonk.....	233
Roosendaal.....	51p., 116, 124p., 132, 173p., 176, 177 , 184, 204, 213, 216, 227, 263p., 267, 273pp., 287p., 291, 297, 302, 304, 313p., 330, 353, 357p., 395, 430, 471, 475, 477, 481, 483, 498
Roosteren.....	154
Rosmalen.....	50, 96

Rotterdam.....	174
Rotterdam.....	66, 71, 117, 232, 255, 290, 296p., 377, 394

S

s-Hertogenbosch.....	213
Salland.....	40
Sambeek.....	148p.
samenmelkerij.....	51, 99
Schaijk.....	198, 264, 496
schapen.....	56, 58, 300, 411
Schijndel.....	74, 87, 161p., 165, 167p., 172, 265, 275, 290, 334, 339, 430
Schinnen.....	40
Schwartz systeem.....	39, 70, 73, 193p.
secretaris.....	244
Sevenum.....	222
Sint-Michielsgestel.....	87, 162p., 167
Sint-Oedenrode.....	73p., 115, 130, 161p., 164p., 168, 265, 275, 290, 296, 356, 371, 373, 415, 427
Sittard.....	85, 430
Smits van Oyen. .8, 97, 125, 127p., 130p., 133, 211, 236, 247, 293, 321, 360p., 388, 406p., 478, 484	
Soerendonk.....	73
Someren.....	73p., 113, 136, 144p., 147, 193, 198, 210p., 241, 245, 248, 317, 326, 332pp., 358, 416, 427, 442
Son_.....	164p., 197, 204, 235, 238
St. Anthonis.....	136, 149
St. Antonius Abt.....	195
St. Odiliënberg.....	152
Steenbergen.....	204
steenkool.....	111, 123, 162, 187, 191, 195, 211, 317, 396p., 408
Steenkool.....	123
Steensel.....	157
sterilisatie.....	224
Stevensweert.....	154
Stiphout.....	138
stoomketel.....	123, 195, 197p., 201
stoommachine.....	190, 192, 195p., 198
Stramproy.....	191, 353
Stramproy.....	51, 91, 96, 99p., 102, 104, 139, 142, 187p., 192, 195, 198, 209, 214, 218, 220, 232, 244p., 250, 264pp., 269, 315, 329, 351, 354p., 358, 361, 411, 416, 451, 476, 482
Stratum.....	98, 203p., 224, 277
stremsel.....	228
streptococcon.....	234
Strijp.....	164, 203, 237, 494
Swalmen.....	152p., 234p.
Swolgen.....	149

T

Teteringen.....	115, 123, 195, 201, 211, 215
Thorn.....	150p., 154
Tienray.....	149
Tilburg...50pp., 54, 63p., 116p., 126, 131, 160pp., 165, 166p., 169, 180, 184, 203, 205, 213, 224pp.,	

230, 234, 255, 260, 291, 293, 303, 310p., 313p., 355, 359, 388, 392, 395, 405, 475, 477, 481, 483, 486, 495	
Tongelre.....	163p.
Tonkes Struif.....	189
Truyen P.J.....	87, 97p., 217, 251, 268, 376p., 386p., 407, 427
Tubbergen.....	244
Tungelroy.....	7p., 40, 51, 90, 99pp., 104, 139, 186p., 196, 198, 211, 222, 264, 316, 337, 339, 468, 474p., 480p.
Tweede Wereldoorlog. .7, 27, 123 , 125, 146p., 154, 165p., 168, 214p., 219, 224pp., 230, 232, 234p., 242p., 246, 250, 276, 320	
Twist.....	149
tyfus.....	233

U

Uden.....	275
Udenhout.....	166p., 224, 230p.
Utrecht.....	39, 41p., 86, 417, 450

V

Valkenswaard.....	73, 85, 156p., 160, 191, 201, 210, 231, 276, 315, 404p., 494
varkens.....	43, 56pp., 80, 84, 116, 162, 170, 193, 229, 237, 319, 325, 332p., 337, 339p., 342, 348p., 354, 364, 416, 423p., 427, 435, 438, 472
Veenwouden.....	39, 73
veeziekten.....	193, 233
Veghel.....	52, 65, 67, 73, 115, 118p., 128p., 133p., 161, 165, 168p., 172, 200, 205, 231p., 275, 277, 280, 297, 333, 338, 387p., 404p., 477, 483
Veldhoven.....	157, 165
Venlo.....	50, 52, 65, 68, 70, 73, 103, 110, 129, 131, 144, 149pp., 154p., 184, 203, 213p., 221, 230p., 236, 243p., 251, 260p., 271, 285pp., 297, 311, 340, 353, 377, 388, 420, 430p., 477, 483, 492
Venray.....	73, 136, 148, 222, 234, 385, 430
Verenigde Staten.....	57
Verheggen Th.....	97p., 120, 270, 379, 381
Vessem.....	157
Vierlingsbeek.....	114, 124p., 148p., 201p., 243
Vlierden.....	144, 147
Vlijmen.....	167p., 275
Vlodrop.....	115, 151, 154
volontair.....	245, 247
volvet.....	238
Vortum.....	148p.
Vrijhoeve-Capelle.....	162, 166p.
vuilheidsproef.....	234
VVZM.....	123

W

Waalre.....	160, 164p.
Waalwijk.....	65, 161, 221
wandelleraar.....	91
Wanroy.....	149p., 275
Wanssum.....	148p.

Warenwet 1919.....	238
Warga.....	40, 42, 44, 436
Waterscheid	151
Weert.....	136, 138pp., 151, 430
wei.....	228
Wessem.....	152
Westerhoven.....	160
Weydom Claterbos J.C. van.....	92
Wijk A.J. van.....	93
Wijk A.J. van	202
Wintelre.....	157
Wintermans J.....	94p., 98, 120, 126, 210, 251, 391, 413, 429, 456
Wintermans J.....	189, 192
Wintermans J. J.....	67, 94
Woensel.....	164, 203, 237
Woudsend.....	202
Wouw.....	23, 51, 103, 117, 125, 132, 173p., 176, 184, 189, 191, 204, 219, 224, 229, 264, 266, 291, 294p., 315, 321, 353, 357, 433, 454, 475, 481, 498

Y

Yoghurt.....	231
--------------	-----

Z

Zeeland.....	222, 252, 276
Zeelst.....	98, 164
Zesgehuchten.....	98, 160
ZNZ.....	93, 97p., 101, 113p., 120, 122, 125, 127, 129pp., 133p., 154, 202, 211p., 216pp., 221, 223, 229, 233, 236, 238, 241p., 247, 249pp., 259, 261pp., 267pp., 273, 276, 282, 284p., 288p., 294, 296, 298, 301p., 305pp., 322, 324, 339p., 345, 347, 352p., 355p., 363, 365pp., 376pp., 392pp., 400p., 404pp., 413p., 426p., 431, 475pp., 481pp.
Zuid-Holland.....	24, 39, 41p., 45, 47, 72, 75, 255, 395, 464
Zuidema W.R.....	92, 201
Zuivelconsulent.....	49, 88, 90pp., 98p., 107p., 110p., 116, 120, 122, 127, 131, 155, 167, 175, 188, 191p., 194, 199, 201p., 210pp., 233, 235, 237p., 245, 251, 280, 300, 302, 309, 323, 327, 351, 355p., 358, 361, 367, 372, 374, 378p., 386, 390p., 395p., 398, 400, 402, 413, 422, 426, 429, 437, 473p., 479
zuivelschool.....	246, 252
Zuivelschool - s-Hertogenbosch.....	246
Zundert.....	51, 173p., 176, 222, 240p., 243p., 295
‘s-Hertogenbosch....	8, 50pp., 64p., 68p., 71p., 75pp., 89, 94, 117, 161pp., 167 , 169p., 180, 203, 247, 252p., 260, 263, 267, 274pp., 288p., 291, 297, 301pp., 314, 318, 353, 402pp., 406, 419, 429, 453, 475, 477